

սրբատաշ քարով), Մա-
կուռում արհեստական
լիճ ստեղծելու կապակ-
ցությամբ, իրանահայ ճարտ.
նախաձեռնությունները ու միջոցներով, տեղա-
փոխվել է բարձրագույն վայր, Բարոն դ. մոտ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում,
8.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Խաչիկյան Լ., Արտադիր հայկական իշխա-
նությունը և Մործորի դպրոցը, ԲՄ, № 11, 1973:
Аракелян В., Архитектура монастыря Цорцор, «Чет-
вертый международный симпозиум по армянскому ис-
кусству», Тезисы докладов, Е., 1985.

Մուրադ Հասարթյան

ԾՈՒԽ, ընտանիք, լայն իմաստով՝ հայ հոգևո-
րական իրավասություն տակ գտնվող ընտա-
նիքներ, ընակավայրերի ամբողջություն, որի
սահմանները որոշում է թեմակալ առաջնորդը
կամ թաղական խորհուրդը: Ծ. ունենում է ե-
կեղեցի ու քահանա, հոգում իր եկեղեցու և
սպասավորներին՝ ծխատեղ քահանայի, դպրա-
պետի և այլոց նյութ. կարիքները: Ծխատեղ
քահանան, թեմակալ առաջնորդի արտոնու-
թյունն ստանալով, դառնում է եկեղեցու ներ-
կայացուցիչն իրեն վստահված Ծ-ի շրջանում:
Նա կատարում է ընտանիքների կամ անհատ-
ների համար նախատեսված եկեղեցական ա-
րարողությունները՝ տնօրհնեք, կնուխք, թա-
ղում, խոստովանություն, հաղորդություն,
նաև նշանդրեք և պսակ:

Ծ. ունի իր ծխական դպրոցը, գումարում է
ժողովներ, որտեղ ընտրում են հոգաբարձու-
թյուն և սահմանում ծխահարկ:

Անդրանիկ Զեյթունյան

«ԾՈՒՂՐՈՒԹԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», հայերեն մա-
զաղաթե ձեռագիր մատյան: Ընդօրինակվել է
974-ին: Գրչություն վայրը և մանրանկարիչը
հայտնի չեն: Գրիչը Հովհաննեսն է, հիշատա-
կարանի հեղինակը և ձեռագրի ստացողը՝ Ե-
ղիա քահանան: Ձեռագիրը գտնվում է Վրաս-
տանի Հանրապետության Ախալցխայի շրջանի
Մուղղրոթ գյուղում: «Ծ. Ա.» հայ միջնադա-
րյան արվեստում նշանակալից է նախ՝ հնա-
գրություն և ապա՝ մանրանկարչության առու-
մով: Ձեռագրում ներկայացված՝ Հիսուսի կյան-
քը պատկերող մանրանկարաշարը ուշագրավ է
պատկերազարդության հնամենի առանձնահատ-
կություններով: Ոճական առումով հայկ. ման-
րանկարչության, այսպես կոչված՝ «ժողովրդա-
կան ուղղությունը» հարող այդ մանրանկարնե-
րին բնորոշը պարզ, անգամ պարզունակ միջոց-
ներով արտահայտչականություն և անմիջական
ուպավորություն հասնելու ձգտումն է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում,
8.3, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Գրչության արվեստը
հին հայոց մեջ, մաս 3, Վաղ-պատ, 1913, էջ 22-24:
Ն ու լ յ ն ի, Ցիլատակարանը ձեռագրաց, հ. 1, Անթի-
լիս, 1951, էջ 129-130:

Հրավարդ Հակոբյան

ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՒԹՅՈՒՆ (< հուն. καθολικότητα
— ընդհանրականություն), քրիստոնեություն
հիմնական ուղղություններից: Կ-յան սաղմերը
երևան են եկել դեռևս IV դ., երբ Արևմուտքի
միակ՝ Հռոմի աթոռը, որի գլուխ կանգնած էր
Հռոմի եպիսկոպոսը (պապ), իր իրավասու-
թյանը ենթարկելով Արևմուտքի եկեղեցիները,
ձգտել է Արևելքում ևս տարածել իր գերիշ-
խանությունը: Արևմուտքում ձեռք բերելով
խանությունը: Արևմուտքում ձեռք բերելով
ազդեցությունը և հեղինակությունը՝ Հռոմի ա-
թոռը սկսել է իրեն բարձր դասել տեղեկ. մյուս
աթոռներից (Կ. Պոլիս, Ալեքսանդրիա, Անտիոք,
Երուսաղեմ) և միջամտել Արևելքի եկեղեց-
ներին: 451-ի Քաղկեդոնի ժողովը և քրիս-
տոնյա Արևելքի պարտադրած դավան. նորա-
մուծությունն Արևելքում գերիշխանության
հասնելու Հռոմի աթոռի դրսևորումներից էր,
հանգեցրել է Ընդհանրական եկեղեցու
որը հանգեցրել է Ընդհանրական եկեղեցու
պառակտման (տես Արևելյան ուղղափառ եկե-
ղեցիներ): Քաղկեդոնի ժողովից հետո, մինչև
518-ը, երբ բյուզ. կայսր Հուստինիոս I-ը Քաղ-
կեդոնի հանգանակը հռչակել է պաշտոն. դա-
վանանք, Արևմուտքն ու Արևելքը կրոն. վեճե-
րի մեջ էին, և փաստորեն Հուլյան և Հռոմի եկե-
ղեցիներն այդ շրջանում բաժանված էին: Հա-
սուկություններն ավելի են սրվել VII-IX դդ.:
Հռոմի նկրտումներն ավելի ցայտուն են դար-
ձել IX դարից, երբ ձևավորվել է պապականու-
թյունը, նրա վարչ. և դադափար. հիմքերը: Հռո-
մը կարողացել է ձեռք բերել նաև քաղ. իշխա-
նություն, և 756-ին ստեղծվել է կրոնապետու-
թյուն՝ Պապական մարզը: Հռոմի պապերի

նկրտումներն Արևելքի նկատմամբ հանդիպել
են Կ. Պոլսի պատրիարքների (Փոստ, Նիկողա-
յոս Միստիկոս, Միքայել Կերուլարիոս) հակադ-
րյուն: 867-ին Կ. Պոլսի ժողովում Հուլյան
եկեղեցին խզել է իր կապերը Հռոմի եկեղե-
ցուց: Այդ խզումը շարունակվել է որոշ ընդհա-
նություններով և իր վերջնական տեսքով 1054-ին,
տոմսերով և իր վերջնական տեսքով 1054-ին,
բեր Հռոմն ու Կ. Պոլսը փոխադարձաբար նզո-
վել են միմյանց և վերջնականապես բաժանվել:
Բաժանման դավան. առիթը Արևմուտքի ընդու-
նած «և Որդու» (Filioque) վարդապետությունն
էր, ըստ որի՝ Ս. Հոգին բխում է Հորից և Որ-
դուց: Դրանով քրիստ. եկեղեցում առաջացել է
նոր բաժանում՝ արևմտյան կաթոլիկական և
արևելյան երկաթնակ ուղղափառ (օրթոդոքս):
Այդ ժամանակվանից էլ ձևավորվել է Կ. որպես
դավանանք և եկեղեց. կազմակերպություն:

Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու գլուխը Հռոմի
պապն է, որի նստավայրը՝ Վատիկանը, 1929-
ին ճանաչվել է առանձին պետություն: VIII
դ. ստեղծված Պապական մարզը մինչև 962-ը
եղել է Ֆրանս. Կարոլինգների թագավորու-
թյան, այնուհետև՝ Հռոմ. սրբազան կայսրու-
թյան կազմում: XIII դ. Պապական մարզը դար-
ձել է կայսրերից անկախ, իսկ 1274-ին պաշ-
տոնապես ճանաչվել ինքնիշխան պետություն:
Պապությունը լուրջ հարված է հասցրել Ֆրանս.
թագավոր Ֆիլիպ IV Գեղեցիկը, որը պապի
աթոռանիստը Հռոմից տեղափոխել է Ավինյոն
(1309-77): Այդ շրջանը պատմության մեջ
հայտնի է պապերի «Ավինյոնյան գերություն»
անունով: XVI-XVIII դդ. Պապական մարզում

ԿԱԹՈՒԼԻԿ. Հաստատվել է բացարձակապետոլթյուն, իսկ XIX դ. մտել է միավորված իտալ. թագավորութան մեջ և դադարել գոյություն ունենալուց:

XI դ. Կաթողիկ եկեղեցին ընդարձակել և ամրապնդել է իր դերքերը, Հռոմի աթոռն իր շուրջն է համախմբել Արևմուտքի բոլոր եկեղեցիները: Արևմուտքում հաստատվել է Հռոմի պապի բացարձակ գերիշխանությունն ու հեղինակությունը հավատի և կրոնաեկեղեց. հարցերում, վճռորոշ դերակատարությունը քաղ. խնդիրներում: Հռոմի կաթողիկ եկեղեցին, ձգտելով տարածվել Արևելք, ձեռնարկել է խաչակրաց արշավանքներ (XI–XIII դդ.), ստեղծել ասպետական օրդեններ (Հիվանդախնամների կամ Հյուրընկալների, Տաճարականների, Տևտոնական), կրոն. միաբանություններ (ձիզվիտական, Դոմինիկյան, Ֆրանցիսկյան, Կարմելյան ևն), Կաթողիկ եկեղեցու հակառակորդներին, հերետիկոսներին, ազատամիտներին, ժող. շարժումները հալածելու, ճնշելու և պատժելու համար XIII դ. ստեղծել է ինկվիզիցիա (հավատադնուություն), պայքարել բողոքականության դեմ:

Հռոմը փորձել է ամենատարբեր եղանակներով Կ. տարածել Հայաստանում, սկզբում՝ Կիրիլյան Հայաստանում Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների միության փորձերով, ապա՝ XIV դ. սկզբից բուն Հայաստանում՝ ունիթորություն (տես նաև Միսիոներություն): Արևելքում Հռոմի քաղաքականությունը հանգեցրել է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն միացած (Uniate) Արևելյան պատրիարքությունների և եկեղեցիների կազմավորմանը, որոնցից է նաև Հայ կաթողիկե եկեղեցին:

Կաթոլիկ եկեղեցին ավանդ. մյուս եկեղեցի-
ները տարբերվում է դավան., վարդապետ., ծի-
սական, եկեղեց. կառավարման, կազմակերպա-
կանոնական յուրամատուկություններով: Ունի
խիստ կենտրոնացված նվիրապետական կարգ:
Կաթոլիկ եկեղեցու գլուխը Հռոմի պապն է, ո-
րի լրիվ տիրոջն է՝ Հռոմի եպիսկոպոս, Հի-
սուս Քրիստոսի տեղապահ, առաքյալներ իշ-
խանի ժառանգորդ, Կիսկոպոսական եկեղեցու գե-
րագույն պոնտիֆիկ, Արևմուտքի պատրիարք,
Իտալիայի գահերեց եպիսկոպոս (պրիմաս),
Հռոմ. գավառի արքեպիսկոպոս և մետրոպո-
լիտ, Վատիկան քաղաք-պետություն միապետ,
Աստծո ստրկաց ստրուկ: Համարվում է Պետ-
րոս առաքյալի տեղապահ ժառանգորդը: Հատ-

կանչական է պապի՝ որպես Տիեզերական եկեղեցու գլխի ընկալումը (մյուս եկեղեցիների համար Տիեզերական եկեղեցու գլուխն Աստված է)։ Բրիտանոսն իր եկեղեցին որպես ժառանգություն հանձնել է Պետրոս առաքյալին, նա էլ իր հաջորդներին (իմա՝ պապերին), այստեղից էլ պապը երկրի վրա Աստծո տեղապահը և քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների գլխավորն է։ Պապի ու Աստծո միտքը և կամքը մեկ են, հետևաբար՝ նա եկեղեցու միապետն է և գերագույն դատավորը, ունի հրեշտակներից, սրբերից և տիեզերական ժողովներից բարձր իշխանություն, անհրաժեշտ է, որ մեզը կամ սխալ գործի (1869–70-ի Վատիկանի I ժողովն ընդունել է պապի անսխալականության դոգման)։ Պապին կից գործում են նրա վարչ. հիմնարկների պաշտոնյաներից կազմված կուրիան և կարդինալների Կոլեգիան, որի ամբողջությունը Կոնստանտոբլան (ժողով) է։ Պապի մահվան դեպքում նրա հաջորդին ընտրող արտակարգ ժողովը կոչվում է կոնկլավ (կողպված կամ դռնփակ սենյակ)։ Կոնկլավը սահմանվել է Լիոնի II ժողովում (1274)։ Հավաքվում է պապի մահվանից հետո 11-րդ օրը և ընտրում պապ ձայների 2/3 մեծամասնությամբ ու ևս մեկ ձայնով։

Կարգերինակի տիտղոսը շնորհուում է պապը։ 1059-ին և 1179-ին կարգերինակներին է վերապահվել պապին ընտրելու իրավունքը, որը հետագայում վերածվել է միայն կարգերինակների միջից պապ ընտրելու իրավունքի։ Ուրբանոս VI-ը (1378-89) վերջին պապն էր, որ ընտրվել է ոչ կարգերինակների թվից։ Գոյություն ունի կարգերինակների երեք աստիճան՝ կարգերինակ-պիսկոպոս, կարգերինակ-քահանա և կարգերինակ-սարկավադ։ Կարգերինակներն աշխատում են կոնգրեգացիաներում (սուրբ ժողովներում), որոնք վարչ. և դատ. մարմիններ են, ունեն իրենց գրասենյակները և վճռում են հավատի, դավանության, իրավունքի, բարոյականության, սրբադասման և այլ հարցեր։ Մի շարք կարևոր կոնգրեգացիաներում նախագահում է անձամբ պապը։ Հռոմից դուրս, մշտական կամ ժամանակավոր լիազորութամբ, գործում են պապի ներկայացուցիչներ՝ առաքելական փոխանորդներ, նվիրակներ, դեվանագիտ. ներկայացուցիչներ (եպատ)։ Պատրիարք, մետրոպոլիտ և արքեպիսկոպոս կոչումները դարձել են պատվանուններ և գործնական արժեք չունեն։ Թեմական առաջնորդ-եպիսկոպոսներին օծում է միայն պապը։ Նրանք կառավարում են պապին տված հնազանդության երդվածով և իրենց աս-

տիճանով ցածր են բոլոր կարգի կարգի՝ անա-
բից: Պապը հրավիրում է Կաթոլիկ եկեղեցու
«տիեզերական» ժողովներ, հղում է նրանց
(կոնգրեսներ): Կաթոլիկ եկեղեցուն հատուկ
ներևում են «գլխավոր»-միաբանությունները, ու-
րոնց վանքերը թեմական իշխանություններին
ստորադաս չեն և ենթարկվում են հիմնական-
առում հռոմեական նախադրյալից: Գլխավորներին
(գեներալ): Վանականները ճշակված չեն, կա-
տարում են եկեղեց-հաս. պարտականություն-
ներ:

Կ-յան դադարակարական հիմքը Օգոստինոս Ավրելիոս երանելու (IV-V դդ.), Թովմա Աքվինացու (XIII դ.) և այլոց ուսմունքներն են։ Կ. ընդունում է ինդուկցիոնիզմը (մեղքերի քա՜վելթյան շնորհագիրը) և քավարանի (պաշտոնավելթյան ծանաչվել է Ֆլորանսի ժողովում՝ 1439-ին) գոյությունը, բոլոր կարգի հոգևորականների կուսակրոնությունը, Աստվածամոր մարմնավոր համբառնումը։ Ինքնատիպ է Սուրբ Երնավոր Համբառնումը։ Ինքնատիպ է Սուրբ Երնավոր Համբառնումը։ Ինքնատիպ է Սուրբ Երնավոր Համբառնումը։ Ինքնատիպ է Սուրբ Երնավոր Համբառնումը։

Դեյվիդ Հարթ
Հայաստանի պատմության համալսարանի պրոֆեսոր
Երևան, Հայաստան

ցանկ (թվով՝ 21): Ընդունում է երկաբնակիչությունը (տես *Քաղկեդոնականություն*) և հանգանակը:

Կ. տարածված է և միլիոնավոր հետևորդներ ունի Հիմնականում եվրոպայում (Հզոր է Հատկապես իտալիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Պորտուգալիայում, Ավստրիայում, Լեյքում, Պորտուգալիայում, Լատ. և Կենտր. Ամերիկայում։ Հաստատում), Լատ. և Կենտր. Ամերիկայում։ Եռանդուն միություններ գործունեության շնորհիվ բավական տարածված է նաև Հս. Ամերիկայում, Ասիայում, Աֆրիկայում, Ավստրալիայում:

Գրչ. Գ. թըբըճյան Հ., Հիմնական տարբերությամբ կաթողիկէ եւ էջմիածնական դասակարգմանց,
ԿՊ, 1864: Болотов В. В., История церкви в период всееленских соборов, лекция по истории древней церкви, т. 3, СПб, 1913; Лозинский С. Г., История папства, М., 1961; Мчедлов М. П., Католицизм, М., 1974; Задворный В. А., История Римских пап, т. 1, 2, М., 1995, 1997.

ԿԱԹՈՂԻԿԵՆ, 1. աթոռանիստ եկեղեցի, մայր եկեղեցի: Այդ անունը հատուկ տրվել է *ՀՋ-միաձնի Մայր տաճարին*: 2. Հայկական ճարտարապետությունը բնորոշ բարձր թմբուկով և սրածայր վեղարով զմբեթ: Հայաստանում և մայր եկեղեցիները զմբեթավոր են եղել, և նրանց օրինակով է. են կոչել *նաև զմբեթ* ու նեցող եկեղեցիներն ընդհանրապես: Գմբեթի մարվել է եկեղեցու հոգևոր ընդհանրականություն տեսանելի խորհրդապատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Մուրադ Հասրաթյան

1992: *Մոլարդ Հասարթյան*

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (Հուն. *καθολικός* – ընդհանրական, համընդհանուր), քահանայապետ, Հայրապետ, եպիսկոպոսապետ, Արեւելյան մի շարք եկեղեցիների (Հայ, Վրաց, Ավելյան մի շարք եկեղեցիների), նեստորասորաց, Մալաբարի (Հնդկաստան), նեստորական ասորիների) գերագույն հոգևոր պետի տիտղոսը: Հայ երականությունում Կ. համարվում է *Թադեոս, Բարդուղիմեոս* առաքյալների և *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* երազմաշնորհը և նրանց իշխանություն ժառանգորդը: Կ. տերմինը սկսել է գործածվել V դ. կեսից: Կ. տնօրինում է եկեղեցու վարչատնտ., հոգևոր-բարոյական, ծիսական, դավան. բոլոր հիմն. հարցերը: Նրա անմիջական և առանձնաշնորհյալ երազմասություններն են եպիսկոպոս ձեռնդրելը և *Մյուռոն* օրհնելը: Կ. իրավասու է նաև

հրավիրել ազգ-եկեղեց. ժողով, նշանակել և ազատել թեմական առաջնորդներին կամ վավերացնել նրանց ընտրությունը, պատժել կարգադրանք հոգևորականներին (ընդհուպ կարգալուծ անելը): Սկզբ. շրջանում, քանի դեռ կային ժառանգներ, կաթողիկոս. աթոռին բազմել են Գրիգոր Ա Լուսավորչի տան ներկայացուցիչները (325-373, ձեռնադրվել են Կեսարիայում), հետագայում, ժառանգներ չլինելու պատճառով, այս կարգը խախտվել է քրմական ծագում ունեցող Աղբիսի տան (տես *Աղբիսի տան*) ներկայացուցիչ Շահակ Ա Մանազկերտցու աթոռակալությունը (373-377): IV դ. ընթացքում Կ-ները ժառանգաբար պաշտոնի են կոչվել գլխավորապես թագավորների կամքով և օժանդակությամբ, սակայն V դ. կեսից քաղ. կացուկանության կտրուկ վատթարացումը, մասնավորապես պետականության կորուստը, հարկադրել է հայ նախարարներին և եպիսկոպոսներին ստեղծել համատեղ խորհուրդներ կամ ժողովներ, որոնց իրավասությունը է ընտրվել Կ.: Ռուս. կայսրության օրոք, Հովհաննես Ը Կարեբցուց (1831-1842) սկսած, կաթողիկոս. պաշտոնը հաստատվել է ցարը: Այդ կարգը պաշտոնականացվել է 1836-ին ընդունված կանոնադրությամբ՝ «*Պաշտոններ*»-ով, ինչը զգալիորեն սահմանափակել է Կ-ի իշխանությունը:

Կ-ներին պաշտոնի են կոչել կամ տիրող քաղ. իշխանությունը, կամ ողջ հայ ժողովուրդը ներկայացնող Ազգային-եկեղեց. ժողովի պատգամավորները: Կ-ի պաշտոնը ցմահ է: Ազգային-եկեղեց. ժողովը կարող է զահնկեցնել Կ-ին բացառապես դավան. շեղումների դեպքում: Ընտրվելու իրավունքով կաթողիկոս. ընտրություններին կարող են մասնակցել բոլոր եպիսկոպոսները, իսկ որոշ նախադրյալներով առկայության պարագայում՝ նաև աշխարհականները (*Ներսես Ա Մեծ, Զաքարիա Ա Ձազեցի*): Կ. կարող են ձեռնադրել տասներկու կամ նվազագույնը՝ երեք եպիսկոպոսներ: Ձեռնադրությունից հետո կատարվում է Կ-ի օծում սրբալույս Մյուռոնով՝ ավագագույն արքեպիսկոպոսի և ներկա եպիսկոպոսների ձեռքով: Վախճանվելու դեպքում Կ-ի իրավասությունները, որոշ սահմանափակումներով, ստանձնում է եպիսկոպոսաց ժողովը ընտրած կաթողիկոս. տեղապահը:

Կ-ները եկեղեց. գործունեության շրջանակից դուրս օժտվել են նաև քաղաքացիական, դա-

տական ատյանի լիազորություններով, տնօրինել են մշակութ., կրթ. կյանքին առնչվող խնդիրներ: Հատկապես հայոց պետականության չգոյություն պայմաններում Կ-ները դարձել են երկրի կենտր. անձը և ստանձնել նաև համապատասխան քաղ. իրավասություններ (բանակցություններ վարել, պատվիրակություն ընդունել, բանադնացներ առաքել ևն): Օտարների տիրապետության շրջանում, երբ չեղած դրսևորվել են ներքին ուժերի կենտրոնացումը հակումները, Կ-ներին շատերը դարձել են հայ ժողովրդին միավորող կարևորագույն գործոն և աջակցել նրա մղած ազատագր. պայքարին:

Քաղ. անբարենպաստ պայմանների թելադրանքով հայոց ընդհանրական Կ-ի նստավայրը բազմիցս փոխվել է (տես *Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց*): 1441-ից ի վեր Կ-ի նստավայրը գտնվում է Ս. Էջմիածնում: Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Կ. կոչվում է Ամենայն հայոց (այդ տիտղոսը սկսել է գործածվել X դարից, տարածում ստացել XV դարից, պաշտոնապես կիրառվել՝ XIX դարից, *Ներսես Ե Աշտարակեցու* օրոք): Ներկայիս տիտղոսն է Մայրաքույն պատրիարք և Կ. ամենայն հայոց:

Պատմաբան. անբարենպաստ հանգամանքները բերումով XVI դարից Կ-ներին կից գործել են «աթոռակից» Կ-ներ, որոնց ներկայությունն ապահովել է եկեղեց. առաջնորդության անվտանգ հարատևումը (Դավիթ Դ Վաղարշապատցի կաթողիկոսը (1590-1629), քաղ. կացությունից ելնելով, 1593-ին աթոռակից Կ. է ձեռնադրել Մելքիսեդեկին): Եղել են դեպքեր, երբ օրինավոր Կ-ի հետ միաժամանակ, մի այլ վայրում, պաշտոնավարել է հակաթոռ Կ., որի հոգևոր և եկեղեցավարչ. գերագույն իշխանությունն էլ կոչվել է հակաթոռ կաթողիկոսություն:

Կ-ի տարազը հիմնականում համապատասխանում է եպիսկոպոսական զգեստին, այն տարբերություններով, որ Կ-ի երեք գերագույն իշխանություն մարմնավորում, իրավունք ունի կրելու նաև հայրապետական սաս (տես *Գալազան*) և կոնքեռ (տես *Ջեհստ* և կ ե կ ե ց ա կ ա ն): Կ-ին անմիջապես դիմելու հարգելի ձևը «Վեհափառ Տեր» կամ «Վեհափառ» մակդիրն է: Կ-ի նստավայրը կոչվում է Վեհարան:

1999-ից Ամենայն հայոց հայրապետը *Գարեգին Բ Ներսիսյան* է:

Գրկ. Ն եր ս ե ս Լ ա մ բ ո ռ ն ա ց ի, Խորհրդածոթյունը ի կարգս եկեղեցու..., Վնտ., 1847, էջ 83: Գրիգոր Տաթևիպետ, Գրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան Հատոր, ԿՊ, 1741, էջ 52: Մ ա գ ս ու լ տ

յան Գ., Ընտրեալը Աստուծո. Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը, Ե., 1995:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետության բարձրագույն աստիճանը, նաև հոգևոր և եկեղեցավարչական գերագույն իշխանությունը Արևելքի քրիստոնեական մի շարք եկեղեցիներում (Հայ, Վրաց, Ասորաց, Հնդկաստանի Մալաբարի, Նեստորական ասորիներ): Կ. գլխավորում և կառավարում է *կաթողիկոսը*: Կ-յան գործերն իրականացվում են կաթողիկոսարանի (Հայոց մոտ՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի) միջոցով: Հայոց պաշտոնական Կ. հիմնվել է 302-ին, Վաղարշապատում, կոչվել է նաև ք ա հ ա ն ա յ ա պ ե տ ու լ թ յ ու լ ն, ե պ ի ս կ ո ս ո ս ա պ ե տ ու լ թ յ ու լ ն, հ ա յ ը ա պ ե տ ու լ թ յ ու լ ն: XIV-XV դդ-ից կոչվում է Ամենայն հայոց Կ.: Պատմաբան. դեպքերի բերումով Հայոց Կ-յան նստավայրը հաճախ է տեղափոխվել (տես *Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց*): Ստեղծվել են Հայոց Կ-յան հետ միաժամանակ գործող Կ-ներ, որոնք կոչվել են հակաթոռ (*Ավանի կաթողիկոսություն, Աղթթա-մարի կաթողիկոսություն* ևն): Գոյություն ունեն նաև Կիլիկիայի (տես *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*), հայ կաթողիկոսների (տես *Հայ կաթողիկե եկեղեցի*), ինչպես նաև Արևելքի քրիստ. մի շարք եկեղեցիների (Վրաց, Ասորի Հակոբեկյան, Հնդկաստանի Մալաբարի, Նեստորական ասորիներ) Կ-ներ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, Ք ա հ ա ն ա յ ա պ ե տ ու լ թ յ ու լ ն հ ա յ ո յ, ե պ ի ս կ ո ս ո ս ա պ ե տ ու լ թ յ ու լ ն հ ա յ ո յ, Կ ա թ ո ղ ի կ ո ս ու լ թ յ ու լ ն հ ա յ ո յ, Մեծաց, Հայրապետություն հայոց, Ընդհանրական հայրապետություն ամենայն հայոց, Հայրապետություն ամենայն հայոց, Հայոց կաթողիկոսություն: Հաստատվել է հոգևոր և նվիրապետական գերագույն իշխանությունը: Պաշտոնապես հիմնադրվել է *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* քրիստոնեությունը Հայաստանում պետ. կրոն հռչակելուց (301) հետո՝ 303-ին, Վաղարշապատում, երբ կառուցվել է կաթողիկոսանիստ Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարը, և ինքն էլ դարձել է Հայոց առաջին հայրապետը: Կաթողիկոս. աթոռի հաստատումով գահակալող կաթողիկոսի հոգևոր իշխանությունն առկա էր նաև Մեծ ու Փոքր Հայքի բոլոր հայ քրիստոնյա համայնքները:

Նրան «ի հոգևորս» ենթարկվել են նաև Վրաց ու Աղվանից եկեղեցիները, սակայն VII դ. սկզբին *Վրաց եկեղեցին* բաժանվել է Հայ եկեղեցուց և ընդունել *քաղ-կեղոնականություն*, մինչդեռ *Աղվանից եկեղեցին* հայացել ու հետագայում իր գոյությունը շարունակել է որպես Գանձասարի կաթողիկոսություն (մինչև 1813-ը, որից հետո կոչվել է մետրոպոլիտություն, իսկ նրա թեմերն անցել են Ս. Էջմիածնի ենթակայության ներքո): Կ.ա.հ. անվանումը տարածում է ստացել XV դարից, երբ Հայաստանում և նրանից դուրս տարբեր ժամանակներում կազմավորված նվիրապետական աթոռները և հակաթոռ կաթողիկոսությունները, ինչպես նաև հայ գաղթավայրերի եկեղեց. բազմաթիվ թեմեր աստիճանաբար ձևափոխվել են նրա գերագահությունը: Հոգևոր-եկեղեց. գործերից զատ Կ.ա.հ. մասնակցել է ազգ., մշակութ., իրավական, տնտ., հաճախ նաև՝ քաղ. կյանքին, դարձել շարունակ պետականության բացակայության պայմաններում իր վրա վերցրել ազգի գոյատևման կարևոր առաքելությունը:

Աթոռի գոյությունն առաջին շրջանը համընկել է Հայոց Արշակունյաց հարստության գահակալության վերջին տասնամյակների հետ: Այդ շրջանում Կ.ա.հ. իր հիմն. գործունեությունը կենտրոնացրել է քրիստ. քարոզչության, եկեղեց. կազմակերպության ամրապնդման, թեմերի ստեղծման, ինչպես նաև կրթության, լուսավորության և բարեգործ. աշխատանքների վրա: Հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ա Մեծի* գահակալության տարիները (353-373) նշանավորվել են բարեգործ. հաստատությունների հիմնադրմամբ: Կ.ա.հ-ի անմիջական հովանավորությամբ հիմնվել են խնամակալական հաստատություններ՝ հիվանդանոցներ, ծեկանոցներ, բուրդանոցներ, իշխանատներ, դպրոցներ, ընդարձակվել են եկեղեց. տիրույթները: Այդ ժամանակ էլ մեծացել է Կ.ա.հ-ի հաս. և քաղ. դերը. նա միջամտել է արքունի պետ. գործերին, մասնակցել երկրի ներքին ու արտաքին քաղ. կյանքին:

387-ին Հայաստանի մասնատումը Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև, ապա 391-ին հատկապես Հայոց թագավորության վերացումը, իսկ պարսկ. մասում պետության անկախության դեմ ուղղված սպառնալիքը նոր խնդիրներ են առաջադրել, և Կ.ա.հ. իր շանխոնքներն ուղղել է հայ ժողովրդին եկեղեցու շուրջ

Համախմբելու, ժողովրդերի ու եկեղեցու ինքնուրույնությունը ին ազդեցություններից՝ Գաղ. նման պայմաններում լծան աշակցությունը լիմել, որոնց մեծագույն գերելի գյուղում և հայե-տեղծումը: Ազգ-քաղ. ա.հ-ի շանքերով և պե- լծան, գերելի գյուղտից տվել է հայ մշակույթի կոչվել ուսումնառելու. եռնարկումներ, բացվել գյուղացիներ, դրվել է հա- նա հիմք, թարգմանվել ուղի ու քրիստ. գրակա- կեր: V դ. 2-րդ քառոր- լի վատթարացման պայ- ժողովկոսությունը Սա- վորությունը մեծ շան- կ. պետականությունը լրերի կենտրոնախույս համար: Հայաստանի Արշակունյաց թագավո-) հետո Կ.ա.հ. հանձն է շխանությունն իրակա- անը, պետականության ներերում դարձել հայ միավորող կենտրոն, անը ներկայացնող կա- տությունները Կ.ա.հ. լ երկրի ներքին ինք- իստ. հավատքը լավա- ծացում թույլ չտալու ել է V դ. ազգ-ազա- պարսկ. տիրապետու- լակների Ա Հողոցմեցի, Հովհաննես Ա Ման- :

Կ. ա. Հ. գլխավորել է Հայ եկեղեցու պաշտարանը դավանաբան. վեճերի ընթացքում՝ անմասն չմնալով նաև *Ընդհանրական եկեղեցու* գլխ. հիմնաճարգները լուծելու աշխատանքներին: Գրեգոր Ա. Լուսավորչի որդին՝ *Արիստակես Ա Պարթևը*, մասնակցել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովին* (325) և իր ստորադրվածներին դրել ժողովի որոշումների տակ: Կ. ա. Հ. ընդունել է նաև Կ. Պոլսի Բ (381) և Եփեսոսի Գ (431) տիեզերաժողովների դավան. որոշումները: Ավելի ուշ Կ.ա.Հ. պաշար է մղել

նաև Ընդհանրական եկեղեցին պառակտող հե-
րետիրկոսական վարդապետությունների՝ *եմտի-
քականություն* (թյան և նետորականություն) թյան դեմ:
Հետագայում Կ.ա.հ. մերժել է *Քաղկեդոնի ժո-
ղովի* (451) որոշումները՝ Հայ եկեղեցին զերծ
պահելով նորամուտ վարդապետություններից,
սատար է կանգնել Հայ ժողովրդի անկախու-
թյանն ու հոգևոր-եկեղեց. ինքնուրույնու-
թյանը: Հայ եկեղեցու դավանանքը, ծիսակարգը,
պաշտամունքը անաղարտ և ուղղափառ հիմ-
քերի վրա պահելու, դրանք կանոնակարգելու
և եկեղեցու դիրքորոշումը հասանակցեցնելու հա-
մար գումարել է եկեղեց. ժողովներ (Աշտիշա-
տի եկեղեցական ժողովներ, Շահապիվանի ե-
կեղեցական ժողով 444, Դվինի եկեղեցական
ժողովներ, Մանազկերտի եկեղեցական ժողով
726 կն): Այդ ժողովներում ընդունվել են նաև
բազմաթիվ կանոններ՝ ներքին աղանդավորա-
կան շարժումների (միջնեություն, պավլի-
կյաններ, թոնդրակեցիներ ևն) դեմ:

Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները մերժելուց հետո Կ.ա.Հ. իր հեղինակությունամբ ու գործունեությամբ ղեկավար դիրք է ձեռք բերել Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների մեջ, որոնք կարևորել են Հայոց կաթողիկոսության կարծիքը դավան. վճիռների կայացնելիս, հաճախ էլ պաշտպանություն գտել նրա հովանու ներքո:

Պատմ. պայմանների թեղադրանքով Կ.ա.Հ-ի աթոռանիստը Հաճախ տեղափոխվել է երկրի մի վայրից մյուսը: Վաղարշապատից Հետո աթոռը Հաստատվել է Դվինում (484–931), Աղթամա-րում (931–944), Արգինայում (944–992), Ա-նիում (992–1065): Բագրատունյաց Թագավո-րության անկումից (1045) Հետո, Կիլիկիայում Հայկ. իշխանութիւնների առաջացման ու Հո-րացման պայմաններում, կաթողիկոս. աթոռը նույնպես տեղափոխվել է Կիլիկիա: Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսը 1066-ին աթոռանիստ է դարձրել Կիլիկիայի սահմաններին մոտ գըլտ-նըվող Ծամնդավը: Ավելի ուշ աթոռանիստը փոխադրվել է Շուղրի (Քեսունի գավառում)՝ Սև լեռան Կարմիր վանք (1105–16), ապա՝ Գրի-գոր Գ Պահլավունու օրոք՝ Շովք (1116–49), այ-նուհետև, դարձյալ Գրիգոր Գ Պահլավունու օ-րոք՝ Հոռմկում (1149–1292), Գրիգոր է Անա-վարցեցու օրոք՝ Սիս (1293–1441):

Վիլիելմյան Հայկ. պետութիւնի ժամանակաշրջանում (XIII-XIV դդ.), նաև դարձան Վաղ (XI-XII դդ.), Կ.ա.Հ-ի գործունեութիւնը դրսևորվի է հոգևոր, կրթ., մշակութ., ինչպես նաև քաղ-միջպետ., դավան-միջկեղեց. կյան-

քի ոլորտաներում: Այդ շրջանը նշանավորվել է հայ-հունյն և հայ-կաթոլիկ միջնկեղեց. հարաբերութլոլուններով, ծիսադավան. խնդիրների շուրջ ընթացող երկարատև վեճերով ու բանակցութլոլուններով: Սկզբում Հունյն եկեղեցին, ապա՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին փորձել են Կ.ա.հ. ենթարկել մի դեպքում *Կոստանդնուպոլսի տիեզերական պատրիարքութլանը*, մյուս դեպքում՝ Հռոմի պապին: Թեև որոշ դեպքերում Կ.ա.հ-ի գահակալներից ոմանք երբեմն նահանջել են Հայ եկեղեցու ծիսադավան. ավանդույթներից՝ հուսալով, թե այդպիսով կկարողանան շահել Բյուզանդիայի կամ կաթոլիկ եվրոպայի քաղ. համակրանքն ու աջակցութլունը, սակայն Կ.ա.հ. կարողացել է այդ դժվարին պայքարում անաղարտ պահել իր դավանութլունը և Հայ եկեղեցու ամբողջական անկախութլունը:

Կիլիկիայի Հայկական թագավորութան անկումից (1375) հետո ծանր ժամանակաշրջան է սկսվել Կ.ա.հ-ի համար: Եկեղեց. և աշխարհիկ շրջաններում ավելի է ամրապնդվել կաթոլիկոս. աթոռը մայր հայրենիք տեղափոխելու գաղափարը: 1441-ի *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովը* Մայր աթոռը վերահաստատել է Ս. Էջմիածնում, որտեղ և գտնվում է առ այսօր: Աթոռի տեղափոխությունը հաջորդած երկու դարերում, թուրքմեն. ցեղերի ասպատակությունների, Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության հետևանքով, Հայոց կաթողիկոսությունը ծանր կացություն է մատնվել և միայն XVII դարից սկսած մտել է տնտ., նյութ., կրոն., մշակութ. համեմատաբար բնականոն հունի մեջ: *Մովսես Գ Տաթևացի, Փրկչպոս Ա Աղբակեցի, Հակոբ Դ Զուղայեցի* կաթողիկոսները ջանքերով Կ.ա.հ. զգալի առաջընթաց է ապրել, վերականգնվել է Մայր աթոռի տնտեսությունը, վանական-միաբանական կյանքը. հիմք է ստեղծվել ազգ-եկեղեց., մշակութ. ու կրթ. արդյունավետ գործունեության համար: Հիմնվել են մի շարք դպրոցներ և վարդապետարաններ Սյունիքում, Էջմիածնում, Վանա լճի Աղթամար, Լիմ և Կառուց կղզիներում, Բաղեշի Ամրմար, Դոլու վանքում, Նոր Զուղայոււմ և այլուր: XVII-XIX դդ. Կ.ա.հ. դարձել է հայ ազատագր. շարժումների ղեկավար մարմինը: Նրա հովանավորությամբ մշակվել ու զարգացել են հայառուս. և հայ-եվրոպ. հարաբերությունները: XIX դ. վերջին - XX դ. սկզբին կաթողիկոսությունն օժանդակել և նպաստել է Արևմտյան Հայաստանի ֆեոդալական և ազգ-ազատագր.

շարժումներին, Հայկ. Հարցի լուծման քաղ. ձեռնարկումներին: Այդ շրջանում նաև կազմակերպվարել է ազգ-հաս. գերտամշակութ., ուսումն. նարկումներ ու հաստ. տանում և հայ գաղթավ. ժամանակ և հետագա տ. մահազար աղետյալներ միևնույն ժամանակ մեծ վախել աշխարհասփյուռ. պանման և դաստիարակ 1918-ի մայիսին, Սարգս. տի բախտորոշ օրերին, վարության պահանջին, *ընդհանուր* կաթողիկոսը Հ. Հով վայր, իսկ Մայր աթո. անմիջակա մասնակցու. ըին քաջալերել են ու. գծում:

1920-ին Հայաստանում խորհրդ. կարգերի հաստատումով չափազանց ծանր պայմաններ են ստեղծվել Կ.ա.Հ-ի համար: Ստալինյան Հա-կանկեղեց. հալածանքները շրջանում Մայր ա-թոռն ամփոփվել է միայն Ս. Էջմիածնի վանքի պատերի մեջ, կտրվել է կապը Հայ եկեղեցու թեմերից, նվիրապետ. աթոռներից և հավատա-ցյալներից: Իշխանությունը հաշվեհարդար է տեսել Հոգևորականների հետ, փակել, ավերել Հայրուրավոր եկեղեցիներ, խլել եկեղեց. կա-վածքներն ու ունեցվածքը մեծ մասը: Մայր ա-թոռն անշքացել է, Ս. Էջմիածնի միաբնակյալ կյանքը՝ դադարել, և Կ.ա.Հ-ի վրա կախվել է վերանալու սպառնալիքը: 1938-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Խորեն Ա Մուրադբեկյանի* կասկածելի հանգամանքներում վախճանից հե-տո, մինչև 1945-ը, կաթողիկոս. գահը մնացել է թափուր:

Դրուժյունը մի փոքր բարեկամվել է երկրորդ համաշխ. պատերազմից հետո: Պատերազմի ժամանակ Կ.ա.Հ. իր սուղ միջոցներից, ինչպես նաև սփյուռքահայուժյան օժանդակությամբ օգնել է ռազմաճակատին: Փոխվել է վարչակարգի վերաբերմունքը Կ.ա.Հ-ի և Հայ եկեղեցու հետ մամ, սկսվել է իրավունքների մասնակի վերականգնումը: Սակայն կաթողիկոսությունը շարունակել է մնալ սոսկ հանդուրժվածի վիճակում:

Կ.ա.Հ-ի վերադարձոնքը սկսվել է Գևորգ Զ
Զորեքչյան (1945-54) կաթողեկոսի օրոք, իսկ

ավելի նպաստավոր պայմաններում շարունակվել Վազգեն Ա

Պալմյան (1955-94) կաթողիկոսի երկարատև աթոռակալության շրջանում, երբ զարգացել են միջկեղեց. հարաբերությունները, խորացել արտասահմ. թեմերի հետ կապերը, վերաբացվել կամ վերանորոգվել են հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ: Հայկ. պետականության վերականգնումից (1991-ի սեպտ. 21) հետո Կ.ա.հ-ի առջև բացվել են գործունեության նոր և ավելի լայն հնարավորություններ: Եկեղեց., միաբանական, թեմական, հոգևոր-մշակութ. կյանքն աշխուժացել է Գարեգին Ա Սարգիսյան (1995-99) կաթողիկոսի օրոք: ՀՀ-ում վերափոխվել է թեմական կառուցվածքը, կառուցվել ու վերաբացվել են նոր եկեղեցիներ ու վանքեր: Մայր աթոռում հիմնվել է Բրիտանական դատարարակության և քարոզչության կենտրոնը, վերանորոգվել է Գևորգյան ճեմարանի շենքը և հանձնվել Ա. Էջմիածնին, բարելավվել են հոգևոր ճեմարանի ուս. պայմանները: Մայր աթոռում ստեղծված Մամլո դիվանը, «Խորան լուսոյ» ստուգիան, «Բրիտանյա Հայաստան» երկլեզու թարգմանչական համակարգված քարոզչ. և տեղեկատվ. աշխատանք կատարել: Մայր աթոռի ծավալած գործունեության մի կարևոր ուղղություն է Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարության նախապատրաստությունը, որի ընդգրկուն ծրագրի իրականացումն սկսվել է ավելի վաղ. «Հայ եկեղեցու գանձերը» ցուցահանդեսի բացում արտասահմ. երկրներում, գիտաժողովների անցկացում, գրքերի հրատարակում, ուխտադնացություններ, Երևանում Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու կառուցում են: Գարեգին Բ Ներսիսյանի իր գահակալման սկզբից ձեռնամուխ է եղել Մայր աթոռի հոգևոր կրթարանների վերաաշխուժացմանը, եկեղեցիներին ու վանքերին նորոգմանը, նորերի կառուցմանը: Նրա նախաձեռնությամբ պետությունը որպես սեփականություն Մայր աթոռին է վերադարձրել 150 վանք ու եկեղեցի, հողային տարածքներ և շենքեր:

Ներկայումս Կ.ա.հ-ի «ի հոգևոր» ենթակայության ներքո են գտնվում Հայ եկեղեցու երեք մասնավոր նվիրապետական աթոռները՝ Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո (կենտրոնը Անթիլիաս, Լիբանան), Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն (Իսրայել) և

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքություն (Ստամբուլ, Թուրքիա): Հայաստանում և սփյուռքում Կ.ա.հ-ի անմիջական հոգևոր վարչ. իրավասությունն է ենթակա մոտ 40 առաջնորդություն (թեմեր, հայրապետական պատվիրակություններ, հովվություններ, շրջաններ), հինգ վանահայրություն (Ա. Հռիփ-սիմեի, Ս. Գայանեի, Ս. Շողակաթի, Ս. Գեղարդի, Խոր վիրապի): Կ.ա.հ. ունի Հայ եկեղեցու ներկայացուցիչներ Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո պատրիարքության, Քննթրքերի և Համայն Անգլիո արքեպիսկոպոսության մոտ: Կ.ա.հ-ին ենթակա են Մայր աթոռ Ա. Էջմիածնի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարանը, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը, Մայր տաճարի պաշտոնեությունը (Մայր տաճարի լուսարարապետ, ավագ լուսարար, Մայր տաճարի Մկրտարանի տեսուչ, Մկրտարանի ծիսակատար քահանաներ, խոստովանահայրեր, Դպրաց դաս, քառաձայն երգչախումբ), Ալեք և Մարի Մանուկյան դանձատունը: Կ.ա.հ. ունի դիվանատուն, Միջկեղեցական հարաբերությունների բաժին, Բրիտանական դատարարակության և քարոզչության կենտրոն, Տնտեսաֆինանսական վերստուգիչ մարմին, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի զբաղմունք (վարիչ-քարտուղար Հովհան արք. Տերտեյան):

Հայոց կաթողիկոսներ

Հայոց ավանդական 10 հայրապետներ

ս. Թադեոս առաքյալ - 43-66, ս. Բարդուղիմեոս առաքյալ - 66-68, Զաքարիա - 68-72, Զեմինդոս - 72-76, Ատրնեսուհ - 77-92, Մուշե - 93-123, Ծաֆեն - 124-150, Ծավարչ - 151-171, Ղևոնդիոս - 172-190, Մեհրուհան - 240-270:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ

ս. Գրիգոր Ա Լուսավորիչ (Պարթև) - 302-325, ս. Արիստակես Ա Պարթև - 325-333, ս. Վրթանես Ա Պարթև - 333-341, ս. Հուսիկ Ա Պարթև - 341-347, Փառնես Ա Աշտիշատցի - 348-352, ս. Ներսես Ա Մեծ (Պարթև) - 353-373, Ծաֆակ Ա Մանազկերտցի - 373-377, Զավեն Ա Մանազկերտցի - 377-381, Ասպուրակես Ա Մանազկերտցի - 381-386, ս. Սահակ Ա Պարթև - 387-439, ս. Հովսեփ Ա Հողոցմեցի (Վայոցձորցի) - 440-452, Մելիտես Ա Մանազկերտցի - 452-456, Մովսես Ա Մանազկերտցի - 456-461, ս. Գյուլտ Ա Արահեզացի (Ոթմսեցի) - 461-478, ս. Հովհաննես Ա Մանազկերտցի - 478-490, Բաբկեն Ա Ոթմսեցի - 490-516, Սամվել Ա Արծկեցի - 516-526, Մուշե Ա Այլաբերցի - 526-534, Սահակ Բ Ուղկեցի - 534-539, Քրիստափոր Ա Տիրառիշի - 539-545, Ղևոնդ Ա Եռաստեցի - 545-

548, Ներսես Բ Բաղրեվանդցի - 548-557, Հովհաննես Բ Գաբրիելցի (Գաբրիյան) - 557-574, Մովսես Բ Եղիվարդցի - 574-604, Աբրահամ Ա Աղբաթնեցի - 607-613, Կոմիտաս Ա Աղբեցի - 613-628, Քրիստափոր Բ Ապահունի (Ապահունցի) - 628-630, Եզր Ա Փառածնակերտցի - 630-641, Ներսես Գ Տայեցի (Իշխանցի, Շինոդ) - 641-661, Անաստաս Ա Աղուցեցի - 661-667, Իսրայել Ա Ոթմսեցի - 667-677, Սահակ Գ Ջորգիորեցի - 677-703, Եղիա Ա Արճիշեցի - 703-717, ս. Հովհաննես Գ Օձնեցի - 717-728, Դավիթ Ա Արամոնեցի - 728-741, Տրդատ Ա Ոթմսեցի - 741-764, Տրդատ Բ Դանադրեցի - 764-767, Սիմոն Ա Բալունեցի - 767-775, Եսայե Ա Եղիպատուշեցի - 775-788, Ստեփանոս Ա Դվնեցի - 788-790, Հակոբ Ա Դվնեցի - 790-791, Սողոմոն Ա Գառնեցի - 791-792, Գևորգ Ա Բյուրակեցի - 792-795, Հովսեփ Բ Փարպեցի - 795-806, Դավիթ Բ Կակաղեցի - 806-833, Հովհաննես Դ Ովայեցի - 833-855, Զաքարիա Ա Ջաղեցի - 855-876, Գևորգ Բ Գառնեցի - 877-897, Մաշտոց Ա Եղիվարդցի - 897-898, Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի - 898-929, Ստեփանոս Բ Ռշտունի (Ռշտունեցի) - 929-930, Թեոդորոս Ա Ռշտունի (Ռշտունեցի) - 930-941, Եղիշ Ա Ռեշտունի (Ռշտունեցի) - 941-946, Անանիա Ա Մոկատունի (Մոկատունեցի) - 946-968, Վահան Ա Սյունեցի (Սյունի) - 968-969, Ստեփանոս Գ Սևանցի - 969-972, Խաչիկ Ա Արշարունի (Արշարունեցի) - 973-992, Սարգիս Ա Սևանցի - 992-1019, Պետրոս Ա Գետադարձ - 1019-58, Խաչիկ Բ Անեցի - 1058-65, Գրիգոր Բ Վկայասեր - 1066-1105, Բարսեղ Ա Անեցի - 1105-1113, Գրիգոր Գ Պաշավունի - 1113-66, ս. Ներսես Դ Կլայեցի (Շնորհալի) - 1166-73, Գրիգոր Դ Տղա - 1173-93, Գրիգոր Ե Քարավիժ - 1193-94, Գրիգոր Զ Ապիրատ - 1194-1203, Հովհաննես Զ Սսեցի - 1203-21, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի - 1221-67, Հակոբ Ա Կլայեցի - 1268-86, Կոստանդին Բ Կատուկեցի - 1286-89, Ստեփանոս Դ Հոռովկայեցի - 1290-93, Գրիգոր Է Անավարդեցի - 1293-1307, Կոստանդին Գ Կեսարացի - 1307-1322, Կոստանդին Դ Լամբրոնացի - 1323-26, Հակոբ Բ Անավարդեցի (Կլայեցի) - 1327-41 և 1355-1359, Մելիթար Ա Գոռնեցի - 1341-55, Մեսրոպ Ա Արտազեցի - 1359-72, Կոստանդին Ե Սսեցի - 1372-74, Պողոս Ա Սսեցի - 1374-82, Թեոդորոս Բ Կիլիկեցի - 1382-92, Կարապետ Ա Կեղեցի - 1392-1404, Հակոբ Գ Սսեցի - 1404-11, Գրիգոր Ը Խանձողատ - 1411-18, Պողոս Բ Գառնեցի - 1418-30, Կոստանդին Զ Վահկացի - 1430-39, Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանց - 1439-41, Կիրակոս Ա Վիրապեցի - 1441-43, Գրիգոր Ժ Զալաբեկյանց - 1443-65, Արիստակես Բ Աթոռակալ - 1465-69, Սարգիս Բ Աջատար - 1469-74, Հովհաննես Է Աջակիր - 1474-84, Սարգիս Գ Մյուսայլ - 1484-1515, Զաքարիա Բ Վաղարշապատցի - 1515-20, Սարգիս Դ Վրաստանցի - 1520-36, Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդա-

ցի - 1536-45, Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի - 1545-67, Միքայել Ա Սեբաստացի - 1567-76, Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցի - 1576-90, Դավիթ Դ Վաղարշապատցի - 1590-1629, Մովսես Գ Տաթևացի - 1629-32, Փիլիպոս Ա Աղբակեցի - 1632-55, Հակոբ Դ Զուղայեցի - 1655-80, Եղիվարդ Ա Այնթապցի - 1681-91, Նահապետ Ա Եղեռացի - 1691-1705, Աղեքսանդր Ա Զուղայեցի - 1706-14, Աստվածատուր Ա Զամադնեցի - 1715-25, Կարապետ Բ Ունեցի - 1726-1729, Աբրահամ Բ Խոջաբեցի - 1730-34, Աբրահամ Գ Կրետացի - 1734-37, Ղազար Ա Զահկեցի - 1737-51, Մինաս Ա Ալնեցի - 1751-53, Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացի - 1753-55, Հակոբ Ե Շամախեցի - 1759-63, Սիմեոն Ա Երևանցի - 1763-80, Ղուկաս Ա Կարնեցի - 1780-99, Դավիթ Ե Էնեղեցի (Ղոր Ա Կարնեցի - 1801-07, Դանիել Ա Սուրմառեցի - ղանյան) - 1807-19, Դանիել Ա Սուրմառեցի - 1807-08, Եփրեմ Ա Ջորգեղցի - 1809-30, Հովհաննես Ը Կարբեցի - 1831-42, Ներսես Ե Աշտարակեցի - 1843-57, Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի (Զուհանյան) - 1858-65, Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի (Քերեստեցի) - 1866-82, Մակար Ա Նուպոլսեցի (Քերեստեցի) - 1885-91, Մկրտիչ Ա Վանեցի (Միթիզուցի - 1892-1907, Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի (Իզմիրլյան) - 1908-10, Գևորգ Ե Սուրմառեցի (Իզմիրլյան) - 1911-30, Խորեն Ա Մուրադբեկյանց (Տփղիսեցի) - 1913-38, Գևորգ Զ Ջորգեբեկյան (Տփղիսեցի) - 1932-38, Գևորգ Զ Ջորգեբեկյան (Նորնախիշկանցի) - 1945-54, Վաղգին Ա Պալմյան (Բուխարեստցի) - 1955-94, Գարեգին Ա Սարգիսյան - 1995-99, Գարեգին Բ Ներսիսյան (1999-ից):

Գրկ. Տես Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի հոգվածի գրականությունը:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ, Կաթողիկոսություն Փոքր Հայոց, Հայրապետություն Մեծի Կիլիկիո, Եպիսկոպոսապետություն Տանն Կիլիկիո, Սսի կաթողիկոսություն, Անթիլիասի կաթողիկոսություն, Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու մասնավոր նվիրապետական աթոռը: Կաթողիկոսանիստը՝ Անթիատական աթոռը: Կ. Գրիգոր Լուսավորիչ լիասի (Լիբանան) Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճար (1941-ից): Զանաչում է Մայր տաճարի շենքում: Հիմնադրվել է 1446-ին, խամեմարությունը՝ Հայոց կաթողիկոսության նախկին նստավայրում, 1441-ի Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովի որոշմամբ հայրապետ. աթոռը Ա. Էջմիածնում վերահաստատվելուց հետո: Առաջին կաթողիկոսն է եղել Կարապետ Ա Եվդոկացին (1446-1477):

XVI դ. սկզբից, երբ թուրքերը գրավել և օսմ. կայսրության նահանգի են վերածել Կիլիկիան, սկսվել է կաթոլիկոսության ամենաթանձր ու դժվարին շրջանը: Մինչև XIX դ. կեսը Կիլիկիան շարունակաբար ենթարկվել է թուրքերի, ինչպես նաև այլ ցեղերի ասպատակություններին: Հաճախ գրավվել ու ավերվել է նաև Սիսը, թալանվել նրա կաթողիկոսարանը: Գահակալներից շատերը (սկսած Հովհաննես Բ Թևոկուրացուց, 1489-1525) ստիպված երկրորդ աթոռանիստ են դարձրել Հայեպլը, Ադանան, երբեմն էլ՝ մնացել թափառական, աքսորվել կամ սպանվել: Հատկապես XVI-XVII դդ. Ամենայն Հայոց և Սսի կաթողիկոսությունների միջև սկսվել են վեճեր կաթողիկոս. իրավասությունների սահմանների և եպիսկոպոս. ձեռնադրությունների վերաբերյալ, որոնք սուր բնույթ են ստացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Փրիլպոս Ա Աղբակեցու և Սսի կաթողիկոս Սիմեոն Բ Սեբաստացու (1633-48) օրոք: Ներսես Ա Սեբաստացու (1648-54) ժամանակ փոխըմբռնման և համագործակցություն միջնորդող է ստեղծվել Մայր աթոռի և Կիլիկիո կաթողիկոսություն միջև, ինչն արտահայտվել է 1651-ի Երուսաղեմի եկեղեց. ժողովում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Փրիլպոս Ա Աղբակեցին Երուսաղեմի ժողովին մասնակցելու նպատակով այցելել է Հայեպլ (այստեղ էր գտնվում Սսի աթոռը) և հանդիպել Ներսես Ա Սեբաստացու հետ: Երկու հայրապետները Ջատկի տոնի առթիվ մեծ շուքով ուխտի են գնացել Ս. Երուսաղեմ և ապա մասնակցել ժողովին:

XVI-XVII դդ. մահմեդ. ցեղերի ճնշումներից պաշտպանվելու նպատակով Կիլիկիո կաթողիկոսներից ոմանք, հռոմ. եկեղեցուն ծիսաարարող. որոշ զինվածներ անելու խոստովանով, փորձել են շահել Հռոմի պապերի հովանավորություն ու աջակցությունը: Կիլիկիո կաթողիկոսությունը և աթոռանիստ Սիսը դարձրել են սականություն կենտրոն (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության հետ), որը պայքարում էր էջմիածնականության դեմ: Սաականությունը ղեկավարներ Սսի կաթողիկոս խաչատուր Գ Գաղատացին և Եղիազար Այնթապցին որոշակի դեր են խաղացել հաս. բախումների և խռովություններ հրահրելու, արեւմտահայ թեմերը էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսությունը հակադրելու գործում: Պայքարը մեղմացել է 1680-ական թթ., երբ էջմիած-

նականները, պառակտմանը վերջ տալու նպատակով, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս են ընտրել սաականության առաջնորդ Եղիազար Ա Այնթապցուն: Այնուհանդերձ, Կիլիկիո կաթողիկոսությունն այդ շրջանում ևս շարունակել է իր հոգևոր ազդ. ծառայությունը մատուցել ժողովրդին, կարողացել է պահպանել Հայոց ավանդույթները և նպաստել Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությանն ու անկախությանը: Այդ գործում հատկապես աչքի են ընկել Աջապահյաններն իրենց հակալատին դիմադրությամբ: 1733-1865-ին շարունակաբար տիրելով Կիլիկիո կաթողիկոսության աթոռին՝ նրանք վերջ են դրել աթոռակալ. կռիվներին:

1909-ի Ադանայի կոտորածի, ապա Մեծ եղեռնի հետևանքով Կիլիկիան հայաթափվել է (հիմնականում՝ 1920-22-ին): Զարդերից փրկվածները գաղթել են առավելապես Սիրիա, Լիբանան: 1921-ի դեկտեմբ. Սիսը դադարել է Կիլիկիո կաթողիկոսությունից աթոռանիստ լինելուց, իսկ 1922-ի սկզբին կաթողիկոսարանը մատնվել է ավերի ու թալանի: Կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայանը (1902-39), հավաքելով կաթողիկոսարանի հսկողներին ու հարստությունները, փոքրաթիվ կիլիկիահայերի հետ տարագրվել է արաբ. երկրներ:

1922-30-ին Կիլիկիո կաթողիկոսությունը Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության, հայկ. մի շարք միությունների ու կազմակերպությունների, ինչպես նաև առանձին գործիչների օժանդակությամբ զգալի աշխատանք է կատարել կոտորածներից փրկված ու Սիրիայում, Լիբանանում, Կիպրոսում ապաստանած հայությունը համախմբելու, հազարավոր որբերի խնամելու, որբանոցներ ու վարժարաններ բացելու համար: Ինը տարի Լիբանանի և Սիրիայի զանազան շրջաններ տեղափոխվելուց հետո, 1930-ի հուլիսին կաթողիկոսարանը հաստատվել է Անթիլիասում (Բեյրութի մոտ):

Կիլիկիո աթոռը մինչև 1915-ը ունեցել է 13 թեմ [Սիս, Ադանա, Հաճն, Բայաս, Բերիա (Հայեպլ), Մարաշ (Ունիա), Ֆրոնոզ, Այնթապ, Անտիոք, Մելիտենե, Ցոզկաթ, Կյուրին և Կիպրոս], որոնցից Մեծ եղեռնից հետո միայն Հայեպլ թեմն էր մնացել: Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմերը վերակազմավորելու հարցով 1929-ի ապրիլի 30-ին, Գեորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Երուսաղեմ է մեկնել հայրապետ. պատվիրակ և Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ Թ. արք. Գուշակյանը: Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունն Ամենայն Հայ-

ոց կաթողիկոսի օրհնությամբ Կիլիկիո աթոռին է փոխանցել պատրիարքությունը պատկանող Դամասկոսի, Բեյրութի, Լաթաքիայի, Անտիոքի, Հայեպլի, Կիպրոսի եկեղեցիները, կալվածները, վարժարանները և առաջնորդարանները: Այսպիսով, 1930-ական թթ. Կիլիկիո աթոռն ունեցել է չորս վերակազմավորված թեմեր՝ Բերիա (Հայեպլ), Դամասկոս, Լիբանան և Կիպրոս: Ունենալով հիմն. հանգրվան և գործելու բարենպաստ պայմաններ՝ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը հետագա տարիներին ապրել է իր ծաղկման շրջանը: Սահակ Բ Խապայանի, աթոռակից կաթողիկոս Բաբեկն Կյուլեսերյանի ջանքերով վերակազմվել է կաթողիկոսարանը, հիմնվել տպարան, 1930-ին վերաբացվել դեռևս դարասկզբին Սահակ Բ Խապայանի հիմնած Դպրեվանքը, հրատարակվել (1932-ից) կաթողիկոսարանի «Հասկ» պաշտոնական պարբերականը: Կաթողիկոս Պետրոս Ա Սարաճյանի (1940) ջանքերով և նվիրատվություններով ամերիկյան Նպաստամատուց ընկերությունից գնվել է Անթիլիասի կալվածքը, որը 1922-23-ին ծառայել է որպես որբանոց՝ պատսպարելով Մեծ եղեռնից փրկված ավելի քան 1400 հայ որբերի: Նրա ջանքերով կառուցվել են նաև Դպրեվանքի նոր շենքը, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարը, ապրիլյան նահատակների հիշատակին նվիրված Ս. Ստեփանոս մատուռը, որտեղ զետեղվել է Դեյր Էջ Զորի անապատից հավաքված հայ ժողովրդի զավակների անթաղ ոսկորների մի մասը: Հոգևոր-մշակութ. կյանքի զարգացումը շարունակվել է նաև հետագայում, հատկապես Գարեգին Ա Հովսեփյանի օրոք:

1952-ից ի վեր թափուր մնացած Կիլիկիո աթոռը սառը պատերազմի տարիներին դարձել է քաղ. շահարկումների առարկա (մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրությունը Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ղեկավարել է կաթողիկոս. տեղապահ Խաղ. արք. Աջապահյանը), ինչը 1956-ին հանգեցրել է երկու աթոռների փոխհարաբերությունների սրմանը և ոտնձգությունների Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության նկատմամբ: Թեմերի հանգեպ. 1957-ից սփյուռքի մի շարք թեմեր, որոնք ավանդաբար կապված էին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ, անցել են Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության ներքո: Առանց Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հաստատման և հակադասական որոշումներով Անթիլիասի աթոռին են միացվել ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի մի մասը, Հունաստանի թեմը և Իրանի երեք թեմերը

(Թեհրանի, Սպահանի և Ատրպատականի): Ավելի ուշ կազմվել են Հյուսիսային Ամերիկայի Արևմտյան ու Քուվեյթի և Արաբական ծոցի երկրների թեմերը: 1962-ին Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ներգրավվել է էկումենիկյան շարժման մեջ՝ դառնալով Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի անդամ, դիտորդներ ուղարկել Վատիկանի II ժողովին: Նայրոբի (Քենիա) համաժողովում (1975) Կիլիկիո կաթողիկոսության ներկայացուցիչ Գարեգին եպս. Սարգիսյանը (1983-95-ին՝ Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ, 1995-1999-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյան) ընտրվել է Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի փոխատենագետ (մինչև 1983-ը): 1991-ի Կանբեռայի (Ավստրալիա) համաժողովում Կիլիկիո կաթողիկոսության մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Արամ արք. Քեչիշյանը (այժմ՝ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո Արամ Ա Քեչիշյան) ընտրվել է Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի կենտր. և գործադիր վարչությունների ատենագետ (վերընտրվել է 1998-ին): Կիլիկիո կաթողիկոսությունը մեծ դեր է խաղացել 1974-ին Միջին Արևելքի եկեղեցիների խորհրդի հիմնադրման աշխատանքներում: Նա իր միջնեկեղեց. հարաբերությունները շարունակում է նաև Անգլիկան եկեղեցու և ավետարանական (բողոքական) եկեղեցիների հետ: Մասնակից է արաբ. երկրների հատկապես Լիբանանի և Սիրիայի անկախության խնամարարությանը: Միջազգ. և միջեկեղեց. բարձր մակարդակներում պաշտպանում է ճնշված ժողովուրդների դատարարական լիարժեք կողմնակցությունը: Կաթողիկոսությունը Միջին Արևելքի երկրներում զգալի աշխատանք է կատարում իսլամ. դիմադրության երկխոսության զարգացման, այդ ժողովուրդների համատեղ, խաղաղ գոյակցության պայմանների ստեղծման ուղղությամբ: Հատկապես Միջին Արևելքի երկրների հայության կյանքի ընկերային, մշակութ., հոգևոր ոլորտներին: Կազմակերպվել և առաջնորդել է սփյուռքի տարբեր գաղութներ, կառուցել նոր եկեղեցիներ, դպրոցներ, ստեղծել մշակութ. ու մարզ. ակումբներ: Կաթողիկոսության հովանու տակ են գտնվում Լիբանանի Զուլբեյլ քաղաքում գտնվող հայկ. որբանոցը (Թաճնոց բուլվար), Լեռնային Լիբանանում Ազգային բուժարանը, Արլ. Բեյրութում՝ Ծերանոց-կուրա-

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. Եւ յոյի Համալիրը, ժո-
ղովորդին Հատկացված
ընակարանների մի ամ-
բողջ Համալիր Ծանարում (Բնյուրթ), ինչպես
նաև կրթ. ու բարեգործ. կենտրոններ Հատկա-
պես Լիբանանում, Սիրիայում և Հունաստա-
նում: Կաթողիկոսարանն ունի Թանգարան, ձե-
ռագրատուն, մատենադարան, տպարան, Զա-
րեհյան դամբարան, ուրտեղ ամփոփված են Կի-
լիկիո կաթողիկոսության Անթիլիասի շրջանի
կաթողիկոսները և միաբանները: Կաթողիկո-
սությունն ունի միջկեղեց. հարաբերություն-
ների, քրիստ. դաստիարակության հատուկ
գրասենյակներ, բազմաթիվ գրակ. մրցանակ-
ներ, թրթռոցակներ, խաչեր Գալստյան ման-
կավարժ. կենտրոն, կիրակնօրյա վարժարաննե-
րի վարիչ-տնօրինություն ևն: Միություններ
ից հայտնի է Հայաստանյայց եկեղեցու Հա-
մալսարանական երիտասարդների միությունը:
Գարեգին Բ-ի օրոք վերստին կյանքի է կոչվել
Գարեգին Ա. Հովսեփյանի ժամանակ հիմնա-
դրված «Հասկ հայազգիտական» կրոնաբանա-
սիր. տարեգիրքը, իսկ Մայրավանքի տպարա-
նում լույս են տեսել Հայրուհավոր աստվածա-
բան., պատմ., հայազգիտ. գրքեր:

Ղարաբաղյան շարժման սկզբնավորումից, 1988-ի դեկտ. 7-ի ավերիչ երկրաշարժից և հատկապես Հայաստանի անկախությունից հռչակումից հետո Կիլիկիոյ կաթողիկոսությունը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի նախաձեռնությամբ և Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի գործուն օժանդակությամբ մեծ ջանքեր է գործադրել Հայ եկեղեցու միություն ու միասնություն ամրապնդման գործում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսություն հետ միասին իր մասնակցությունն է բերել մայր հայրենիքի վերաշինության, հայրենի անկախ պետականության ամրապնդման գործին:

Կիլիկիո կաթողիկոսութունը ղեկավարվում է իր կանոնադրությամբ, որը մշակվել է 1860-ի Ազգային սահմանադրության սկզբունքներով։ Յուրաքանչյուր թեմ ունի իր սահմանադրությունը։ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը գլուխն է Ազգային ընդհանուր ժողովի, որը ընտրում է Ազգային կնիստը. կրոն. և քաղ. ժողովները։ Կարևոր հարցերի քննարկման համար Կիլիկիո կաթողիկոսը հրավիրում է համատեղ ժողովի նիստ։

Ներկայումս (2001) Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան Հոգևոր ծառայութեանն են վայելում Լիբանանի (Բեյրութ), Բերիո (Հա-

լեպ), Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան հա-
ճանգնեբի և Կանադայի (Նյու Յորք, ընդ-
գրկում է հաև Վենեսուելայի Հոգեւոր Հովիւ-
թյունը), Հյուսիսային Ամերիկայի Արևմտյան
(Լոս Անջելես), Կիպրոսի (Նիկոզիա), Թեհրանի
(Թեհրան), Իրանա-Հնդկաստանի (Ալա-
հան), Ատրպատականի (Թավրիզ), Հունաստա-
նի (Աթենք), Քուվեյթի և Արաբական ծոցի
երկրների (էլ Քուվեյթ) թմբը:

Լիբանանի թեմ: Կաղմալորվել է 1929-ին՝ Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայության ներքո: Առաջնորդանիստը՝ Բեյրութի Ս. Նշան Մայր եկեղեցի: Մինչ այդ՝ XIX դ. կեսից սկսած Լիբանանի հայ առաքելական եկեղեցիները գործել են Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության ենթակայությամբ: Թեմն իր գործերը վարում է 1860-ի Ազգ. սահմանադրության բարեփոխված տարբերակի հիման վրա: Համայնքի Գալառական ժողովն ընտրվում է ժողովրդի կողմից և լիազորված է ընտրելու համայնքի թեմակալ առաջնորդին և քաղ. ու կրոն. ժողովները անդամներին: Քաղ. ժողովը համայնքի գործադիր մարմինն է և նշանակում է առաջնորդարանի ուս., տնտ., դատաստան., կալվածները և այլ խորհուրդներին անդամներին: Կրոն. ժողովն զբաղվում է համայնքի հոգևոր ու կրոն. հարցերով: Լիբանանի համայնքի ներկայացուցիչը թեմական առաջնորդն է, որը նախագահում է գալառ., քաղ. ու կրոն. ժողովները և քաղ. ժողովի կողմից նշանակված խորհուրդներին հետ վարում համայնքի ընթացիկ գործերը:

Լիբանանի տարածքում հայ առաքելական հնագույն Ս. Նշան եկեղեցին կառուցվել է Բեյրութում, 1851-ին՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության կողմից Սուրբ Երկիր գնացող հայազգի ուխտավորների համար: 1920-ական թթ. սկզբին Լիբանանի հայկ. գաղթականներում կառուցվել են փայտաշեն ու թիթեղաշեն եկեղեցիներ, որոնցից Ս. Խաչ եկեղեցին՝ Բեյրութի վրանաքաղաքում: Հետագայում Բեյրութի հայաբնակ տարբեր թաղամասերում և Լիբանանի նկատելի հայ բնակչություն ունեցող այլ քաղաքներում ու գյուղերում կառուցվել են մի շարք քարաշեն եկեղեցիներ, որոնցից Բեյրութում ցայսօր գործում են Ս. Հարություն, Ս. Գևորգ, Ս. Հակոբ, Ս. Հովհաննես Կարապետ, Ս. Սարգիս, Ս. Աստվածածին, Ս. Վարդանանց և Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցիները:

Այնճար Հայաբնակ գյուղում 1959-ին կառուցվել է Ս. Պողոս եկեղեցին: Զահլե քաղա-

քում հայերը սկզբն. շրջանում օգտագործել են հունյն ուղղափառ համայնքի Ս. Նիկողա եկեղեցին: 1929-ից գործում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Զուբեյլ քաղաքում գործում է Ս. Գայանե եկեղեցին: Զունիյա քաղաքում 1956-ին, Կյուլասլի Կյուլախնկյանի բարերարությամբ, կառուցվել է Ս. Հարություն եկեղեցին: Տրիպոլի քաղաքում 1962-ին Գալուստ Կյուլախնկյանի նվիրատվությամբ կառուցվել է Ս. Հոգեգալստյան եկեղեցին: Անցյալում հայ առաքելական եկեղեցիներն են գործել նաև Սայ-դա և Սուր քաղաքներում (ներկայումս հայեր չեն բնակվում): Եկեղեցիներին կից գործում են ամենօրյա և կիրակնօրյա դպրոցներ:

1929-ից Լեւոնյանի թեմի կաթողիկոս։ Վր-
խանորդի և հետազայում՝ առաջնորդի պաշ-
տոնը վարել են Եղիշե եպս. Կարոյանը (1929-
1940), Ներսիս վրդ. Հարությունյանը (տեղա-
պահ՝ 1940-42-ին), Արտավազդ արք. Սյուր-
մեյանը (1942-46), Խաղ արք. Սշապահյանը
(1946-51), Խորեն արք. Բարոյանը (1951-63),
Տաճատ արք. Ուրֆայանը (1963-78), Արամ
արք. Քեչիկյանը (1978-95)։

Թեմի առաջնորդն է Գեղամ եպս. խաչերյան
նը (1995-ից):

[illegible]

ԿԱԾՈՂԻԿԱՍ.

Նա ուխտատեղի-մատուռը, Մարկատեում՝ Ս. Հարություն մատուռը (1995), Բյուրջունայում՝ Ս. Ստեփանոս ուխտատեղի-մատուռը (գործել է մինչև XIX դ. սկիզբը): Դեյր էլ Զորում գործել է Ս. Հովհ. սինի (1931), որը վերանորոգումից հետո վերածվել է և վերանվանվել Ս. Նահապետի (1990):

տակաց եկեղեցի (1990):
Զեզրբեի առաջնորդական փո-
խանորդությունը Հիմնվել է 1943-ին:
Եանորդու Վաճառելի Ս. Հակոբ եկեղեցի: Ա-
կնտրոնը Կաթողիկոս Ս. Հակոբ եկեղեցի: Ա-
ռաջին առաջնորդական փոխանորդն է եղել
Խորեն վրդ. Բարոյանը (Հետագայում՝ Մեծի
Տան Կելիկո կաթողիկոս Խորեն Ա Բարո-
յան): Ներկայիս առաջնորդական փոխանորդն
է Խորեն վրդ. Արթուրյանը:

Եւ Նորայր վրդ. ԱՆԼԷՅԱՆ
Թեմի առաջնորդն է Սուրեն արք. Գաթա-
ռոսանը (1977-ից):

բոյանը (1977-ից):
Կ է պ ռ ո ս ի թ ե մ: Կիլիկիո կաթողիկոսու-
թյան Հնադուլյն թեմերից է: Առաջնորդանիս-
թը՝ Նիկիոկայի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Նի-
տը՝ Նիկիոկայի Ս. Աստվածածին կառուցել են
կողիայում դեռևս V դ. Հայերը կառուցել են
Ս. Գևորգ եկեղեցին, 560-ին՝ Ս. Մակար վան-
քը, որը միջնադարում եղել է Հայ մշակութ.
կենտրոն: XII դ. Նիկիոկայում և Փամագուս-
տայում գործել է առաջնորդական երկու թեմ
(Եպիսկոպոսություն): Նիկիոկայում կառուց-
վել են 1116-ին՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին
(վերանորոգվել է 1884-ին), 1892-ին՝ ազգ. դե-
րեզմանատանը (պոլսեցի Պողոս Օտաճյանի
կտակով) Ս. Պողոս մատուռը:
Կաթողիկոսություն չըլանում (1571-

[illegible]

ԿԱԹՈՂՈՍԿՈՍ. Վահան քհն. Բյուրեք-
չյանի նախաձեռնությամբ 1897-ին բացվել է Հայկ. կրթ. որբանոց (գործել է յոթ տարի), դասավանդվել են Հայ ժողովրդի պատմություն, լիարանություն, օտար լեզուներ, ինչպես նաև արհեստներ: 1972-ից գործում է Նարեկ ազգ. վարժարան:

Լաոնակայում, ի հիշատակ Կլիկկիայի հայ նահատակներին, 1912-ին կառուցվել է Ս. Ստեփանոս հայկ. եկեղեցին (գործող), 1940-ին՝ Ս. Գրիգոր մատուռը: Առաջին հայկ. դպրոցը բացվել է 1909-ին: 1972-ից գործում է Նարեկ ազգ. վարժարանը:

Լիմառվում 1940-ին կառուցվել է Ս. Գևորգ
Եկեղեցին (գործող): Առաջնորդարանի օժանդա-
կով թյամբ 1951-ին բացվել է առաջին հայկ.
դպրոցը: 1972-ից գործում է Նարեկ ազգ. վար-
ժարանը:

Կիւրդոսի թեմը կառավարվում է իր կանոնադրույթամբ, որը վավերացրել է Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ Սարգիսյանը: Գերագույն մարմինը թեմական ժողովն է, որի անդամներն ընտրվում են չորս տարով: Համայնքը ղեկավարում են թեմի առաջնորդը, ազգ. վարչական մարմինները:

Թեմի առաջնորդն է Վարուժան եպս. Հեր-
գելյանը (1996-ից):

Հյուսիսային Ամերիկայի Արեւ-
վելյան նահանգները եվ Կանա-
դայի թեմ: Կաղմավորվել է 1957-ին, երբ
Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսութունն
իրեն է ենթարկել ԱՄՆ-ի մի շարք եկեղեցի-
ներ, որոնք պատկանել են Մայր աթոռ Ս. Էջ-
միածնի իրավասության տակ գտնվող ԱՄՆ թե-
մին: Առաջնորդանիստը՝ Նյու Յորքի Ս. Գրե-
գոր Լուսավորիչ եկեղեցի: 1957-ի Հոկտ. ԱՄՆ
է ժամանել Կիլիկիո կաթողիկոս Զարեհ Ա Փա-
յասլյանի նվիրակ, Լիբանանի թեմի առաջնորդ
Խորեն արք. Բարոյանը և գումարել Ազգ. ե-
րեսփոխան. ժողով: Առաջնորդական տեղապահ
է ընտրվել Հրանտ արք. Խաչատուրյանը (1957-
1961) և 1961-ի նոյեմբ-ից պաշտոնավարել իբրեւ
թեմի առաջնորդ: Նրա օրոք կառուցվել և օծ-
վել են Դետրոյտի Ս. Սարգիս, Ֆիլադելֆիայի
Ս. Գրեգոր Լուսավորիչ, Էնսինոյի Սբբոց Նա-
հատակաց, Վաշինգտոն Դի Սի-ի Ս. Խաչ, Ալ-
պենի-Թրոյի Ս. Խաչ, Բեյսայտի Ս. Սարգիս
Սբբինկֆիլտի Ս. Գրեգոր, ՕՀայոյի Ս. Խաչ
Մոնրեալի Ս. Սարգիս, Սան Ֆրանցիսկոյի Ս.
Գրեգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները: 1973-77-

ին թեմին առաջնորդն է եղել Գյարեգին արք.
Սարգիսյանը, 1977-98-ին՝ Մեսրոպ արք. Աշ-
յանը: Վերջինիս օրոք Հայ. և անգլ. լեզուներով
հրատարակվել են բազմաթիվ կրոն. և պատմ.
բնույթի գրքեր, 1978-ի մայիսից լույս է ընծայ-
վել «Առևթրիչ» ամսագիրը, կազմավորվել են
կրոն. և Հայեցի դաստիարակության գրասեն-
յակները: Վերանորոգվել է 1973-ին գնված ա-
ռաջնորդարանի շենքը, բացվել է Ս. Ներսես
Շնորհալի գրադարանը ևն: Ձեռամբ Մեսրոպ
արք. Աշճյանի օժվել են Ջիկազոյի Ամենայն
Սրբոց, Ուսարի Ս. Երրորդություն, Քեմբրիջի
Ս. Նշան, Սենտ Լուիզի Ս. Գրիգոր Լուսավո-
րիչ, Ֆիլորիդայի Ս. Կարապետ, Մոսկվայի
Ս. Յակոբ, Տորոնտոյի Ս. Մարիամ Աստվածա-
ծին, Վանկուվերի Ս. Գրիգոր եկեղեցիները:
Թեմի առաջնորդի հոգածությամբ բարգավա-
ճել և առաջագիծել են Նյու Յորքի Ս. Լուսա-
վորիչ և Բոստոնի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներն:
Ինչ կից գործող վարժարանները, Կանադայում՝
Ս. Հակոբ եկեղեցուն կից գործող Վարդգես
Սարաֆյան երկրորդական դպրոցը, Տորոնտո-
յի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից ՀՕՄ-ի
Քոլոլյան վարժարանը: Բացվել են ամենօրյա,
շաբաթօրյա և կիրակնօրյա դպրոցներ, որտեղ
ներկայումս (2001) սովորում են շուրջ 2000
Հայ աշակերտներ:

Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան
համալսարանի Կոնգրեսի թեմի իրավասով
տակ է գտնվում նաև Վենեսուելայի
Հոգեվոր Հովվությունը (կենտրոնը,
Կարակասի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի,
կառուցվել է 1987-ին)։ Հոգևոր հովիվն է Կո-
միտաս եպս. Օհանյանը։

Թեմի առաջնորդն է Օշական արք. Զուրաբ
նր (1998-ից):

Հյուսիսային Ամերիկայի Արեւի
մերտյան թեմ: Կազմավորվել է 1972-ին, երբ
Ա.Մ.Ն. Արմ. չըջանի՝ Մայր աթոռից բաժանված
եկեղեցիները անջատվել են Նյու Յորքում
գտնվող իրենց անթիլիասական կենտրոնից և
կազմել նոր՝ Հյուսիսային Ամերիկայի Արեւ-
մերտյան թեմ՝ դարձյալ Կիլիկիո աթոռին ենթա-
կա: Առաջնորդանիստը՝ Հովիվուդի (Լոս Ան-
ջելես) Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցի: Ա-
ռաջին առաջնորդ Սմբատ արք. Լավաճյանի
օրոք կազմակերպվել է Օրենյն Փառնթիլի Հա-
մայնքը: Հիմնվել են Գլենդեյլի Ս. Աստվածա-
ծին եկեղեցին և ամենօրյա վարժարանը (Հե-
տագայում)՝ Անուշ և Վահան Ծամկյան ազգ.
վարժարանը), Եկաթի և Նոյեմբերի Ս. Հովհան-

նես Կարապետ եկեղեցու կառուցումը: 1977-1985-ին թեմի առաջնորդն է եղել Եփրեմ վրդ-
թապազյանը (1980-ից՝ եպիսկոպոս): Կառուց-
վել են Ազգ. առաջնորդարանի նոր շենքը, Ֆե-
րաՀյան վարժարանի նոր համալիրը, Սան-
Ֆրանցիսկոյի Գոռւզյան-Ջաքարյան վարժա-
րանը, ավարտվել է Հոլիվուդի Ս. Հովհաննես
Կարապետ եկեղեցու շինարարությունը, կա-
տարվել է Օրեյնճ Բառուժիի Ս. Քառասնից
Մանկանց եկեղեցու հիմնարկեքը, Գլենդեյլում
գնվել նոր եկեղեցի են: Ամերիկայում ապրող
հայ երեխաներին հայեցի դաստիարակություն
տալու նպատակով կազմվել է «Կանթեղ» դա-
սազիրքը, հրատարակվել «Հռոմկա» տարե-
գիրքը, ինչպես նաև բազմաթիվ հայագիտ.
գրքեր: 1985-96-ին թեմի առաջնորդ է եղել
Տաթև արք. Սարգիսյանը: Նրա պաշտոնավա-
րույթյան ժամանակ օծվել են Օրեյնճ Բառու-
ժիի Ս. Քառասնից Մանկանց և Գլենդեյլի Ս.
Աստվածածին եկեղեցիները, բացվել են Փա-
սադենայի Դավթյան վարժարանը և Թյուֆենկ-
յան մանկամսուրը, տպագրվել են Հայոց պատ-
մության, և իսկի դասագրքեր:

Թեմի առաջնորդն է Մուշեղ եպ. Սարգսյանը (1996-ից):

Քուժեյթի եւ Արաբական
Երկրներէ թեմ: Կազմավորվել է 1982-ին:
Առաջնորդանիստը՝ Էլ Քուժեյթի Ա. Վարդա-
նանց եկեղեցի: Ընդգրկում է Քուժեյթի, Բա-
րաբական Միացյալ էմիրուժյունները: 1950-56-
րիցն, Կատարի Հայ Համայնքները կարելի
էր Քուժեյթի Հայ Համայնքի Հոգևոր կարելի-
ների Համար Քուժեյթ է այցելել Բասրայի (Ի-
րաք) Հոգևոր Հովիվը: 1956-ից քուժեյթահայ
Համայնքն անցել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կա-
թողիկոսութեան գերակայութեան ներքո: 1961-
ից ունեցել է մնայուն Հովիվ (Պարոտը քա-
նաքան):

1962-ին քուլեյթահայերը ԽՍՀՄ-ում օրինակա-
թյուններից ստացել են համայնքի օրինակա-
նուկայում հաստատող վկայագրեր, որը իր-
վունք է ընձեռել ունենալ սեփական աղոթա-
տեղի: 1963-ին կառուցվել է եկեղեցի՝ հանդի-
սասրահով:

1979-ին Արաբական ծառի կաթիլիկոս
Դարձել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթիլիկոս:
Կան փոխանորդություն, 1982-ին թեմ: Ան
րանիկ առաջնորդ է ընտրվել Օշական եպ
ջուղյան (1982-98):

1958-ից ցայսօր գործում է Երևանի Կոմիտասի անվան
Լավնոյա դպրոցը: 1960-ին երկանդ խերվյ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.

Նրի նախաձեռնումովյամբ
բացվել է Հայ-աբաբա-
կան դպրոցը: 1961-ին
այդ դպրոցի Հիմա: վրա ստեղծվել է Քուվեյ-
թի Հայ ազգ. մ. ըժարանը (տնօրեն՝ Պարույր
Քհն. Սարգսյան): 1974-ին եկեղեցու տարած-
քում կառուցվել է վարժարանի եռահարկ շին-
քը (1969-70-ին վարժարանը միջնակարգ
դպրոցի կարգավիճակ է ստացել): Գործել է
Հայ եկեղեցու կիրակնօրյա դպրոցների օժան-
դակ միությունը:

Համայնքի վարչույթուն, որը կազմակերպում է գաղութի ազդեկեղեց. կյանքը, որոշում է գաղութի ազդեկեղեց. կազմը և:

Պարզապես հոգաբարձու է մի բնական Միացյալ է մի բնական
Արաբական Միացյալ է մի բնական
Թյուններ (ԱՄԷ), Հայերի զանգվածային
Հոսքը ԱՄԷ սկսվել է 1975-ից: 1977-ին Դու-
բայի Ա. Երրորդութուն անգլիկան եկեղեցում
մատուցվել է Հայերեն առաջին պատարագը:
1979-ին ձևավորվել են Դուբայի և Աբու Դա-
բիի առաջին ազգ. վարչությունները: Սկսել է
գործել վարձաված եկեղեցին իր դարացի դասով,
Քուլվեյթից կամ Անթիլիասից պարբերաբար
հրավիրվել է այցելու Հոգևոր Հովիվ: 1993-ից
ԱՄԷ-ի Հայ Համայնքն ունեցել է մշտական
Հոգևոր Հովիվ (առաջինը՝ Բաբկեն վրդ. Զար-
յան):

1996-ին կազմակերպել են Շարժացում հայկ.
հանգանակությունը սկսվել են շարժացում հայկ.
հանգանակությունը սկսվել են շարժացում հայկ.
հանգանակությունը սկսվել են շարժացում հայկ.

Արամ քէն. Տնչիրիսայն, Ծարժա-Դուրայի և Ա-
թեմական խորհրդի, Ծարժա-Դուրայի և Ա-
թու Դաբիի ազգ. վարչութիւնների Հովանու-
ներքո գործում են նաև Հայ երիտասարդաց
տները, Համայնքի մշակութ. կյանքը կազմա-
կերպող Գեղ. Հանձնախումբը, դպրոցների
գործունեութիւնն ապահովող Հոգաբարձա-
ները և այլն:

կան կազմը և անդամները՝
Թեմի առաջնորդը և կաթողիկոսական փո-
խանորդ Եփրեմ արք. Թապադզյանը (2000-ից):
Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսանի
Կարապետ Ա. Եվդոկացի - 1446-77, Ստեփանոս
Ա. Սարաճաբցի - 1477-88, Հովհաննես Ա. Անտիոք-
ցի - 1488-89, Հովհաննես Բ. Լիկւււրանցի - 1489-
1525, Հովհաննես Գ. Քիլիկացի (Կայծակի, Կայծառ.)
- 1525-39, Սիմեոն Ա. Զեթունցի - 1539-45, Ղա-

1560, Խաչատուր Բ Զեթունցի (Խաչիկ Ունեցի, Երաժիշտ) - 1560-84, Ազարիա Ա Զուղպեցի - 1584-1601, Հովհաննես Դ Այնթափցի (Այթնափ) - 1601-1621, Մինաս Ա Սսեցի (Կարնեցի, Թաղա) - 1621-1632, Սիմեոն Բ Սեբաստացի - 1633-48, Ներսես Ա Սեբաստացի - 1648-54, Թորոս Բ Սեբաստացի - 1655-57, Խաչատուր Գ Գաղատացի (Մինտերճի, Մինտերճյան) - 1657-74, Սահակ Ա Քիլիսցի (Մեյխանեճի, Մեյխանեճյան) - 1674-86, Գրիգոր Ա Աղստացի (Պիժակն, Բ. Կյուլեսեբյանի ցանկում՝ Գրիգոր Բ Ատանացի) - 1686-93, Աստվածատուր Ա Սասունցի (Նարին) - 1693-94, Մատթեոս Ա Կեսարացի (Սարի) - 1694-1705, Հովհաննես Ե Հաճնցի - 1705-21, Գրիգոր Բ Կեսարացի (Ուղուրլու, Ուղուրլյան, Բ Կյուլեսեբյանի ցանկում՝ Գրիգոր Գ Կեսարացի) - 1721-29, Հովհաննես Զ Հաճնցի (Տեր Աղամ) - 1729-33, Ղուկաս Ա Աջապահյան (Աջապահ, Աջապան, Սսեցի) - 1733-37, Միքայել Ա Աջապահյան (Սսեցի) - 1737-58, Գաբրիել Ա Աջապահյան (Սսեցի) - 1758-70, Եփրեմ Ա Աջապահյան (Սսեցի) - 1771-84, Թեոդորոս Ա Աջապահյան (Սսեցի, այլ ցանկերում՝ Թորոս Գ Սսեցի Աջապահյան) - 1784-96, Կիրակոս Ա Աջապահյան (Սսեցի, Մեծն, Մեծադործ) - 1797-1822, Եփրեմ Բ Աջապահյան (Սսեցի, Տեր-Մանվելյան) - 1823-31, Միքայել Բ Աջապահյան (Սսեցի, Ղուկասյան) - 1832-55, Կիրակոս Բ Աջապահյան (Սսեցի) - 1855-65, Միլտիչ Ա Քեֆսիդյան (Մարաշցի) - 1871-94, Սահակ Բ Խապայան (Եղեգյի) - 1902-39, Կեոռոս Ա Սարաճյան - 1940, Գաբրիել Ա Հովսեփյան - 1943-52, Զարեհ Ա Փայասյան - 1956-63, Խորեն Ա Բարոյան - 1963-83, Գաբրիել Բ Սարգիսյան - 1983-95, Արամ Ա Քեչիճյան - 1995-ից (41-րդ դահակալը):

8.4. 1-6-րդ պատկերները:

[illegible]

ԿԱՆԱԴԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1984-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալյանի կողմակով: Առաջնորդանիստը՝ Մոնրեալի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Թեմի կազմավորումից առաջ Կանադայի Հայ համայնքի հոգևոր կարիքները հոգացել է Ամբերիկայի Միացյալ Նահանգների Արևելյան Թեմի առաջնորդարանը: Սկզբ. շրջանում կրոն. արարողությունները կատարել են այցելու հո-

վիվնեբը բնակարաններում կամ վարձված տա-
ճարներում: Առաջին ազդ. հոգաբարձությու-
նը կազմակերպվել է 1918-ին, Սենտ Կաթրին-
ցում: 1930-ին կառուցվել է Կանադայի առա-
ջին հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը
(Սենտ Կաթրինցում):

Մոսկուայի Հայ Համայնքի եկեղեց. կյանքը պաշտոնապես կազմակերպվել է 1948-ին, երբ ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի առաջնորդ Տիրան եպս. Ներսիսյանի ներկայությամբ կազմվել է եկեղեց. Հանձնախումբը (6 հոգուց բաղկացած): Այդ ժամանակաշրջանում եկեղեց. արարողութ. թյուները կատարվել են Ս. Հովհաննես Մկրտիչ անդլիկան եկեղեցում:

1957-ին Կանադայի իշխանությունները ստորագրել են երկրում Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու պաշտոնական ճանաչման գերմուծը: 1967-ին ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի առաջնորդ Թորգոմ արք. Սանուկյանի և թեմական խորհրդի որոշմամբ ստեղծվել է Կանադայի Հայ եկեղեցու փոխանորդություն: Առաջնորդական փոխանորդ է նշանակվել Վաչե եպս. Հովսեփյանը: 1970-ին ծխական խորհրդի որոշմամբ գնվել է եկեղեցի, որը նույն թվականին Կ. Պոլսի պատրիարք Շնորհաբաբայանը օծել է որպես առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով: Առաջնորդարանի ենթակայությունամբ գործում են 10 ծուխ, 5 ծխական վիճակներ:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն կից գործում է շաբաթօրյա դպրոց (1957-ից), մշակութամիություններ, տարեցների, տիկնանց, երիտասարդական կազմակերպություններ: 1964-ից եկեղեցու նախաձեռնությամբ հրատարակվում է «Բուրաստան» երկամսյա հանդեսը:

Տորոնտոյի Հայ Համայնքը սկսել է կազմավորվել 1920-ական թթ., առաջին եկեղեց. հոգաբարձությունը ստեղծվել է 1948-ին: Կրոնաբարոդոլությունները կատարվել են Ս. Ստեփանոս, 1930–53-ին՝ Ս. Երրորդություն անգլիկան եկեղեցիներում: 1953-ին կատարվել է Տորոնտոյի Հայկ. առաջին՝ Ս. Երրորդություն եկեղեցու օծումը: Եկեղեցուն կից 1956-ից գործում է Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ դպրոցը, 1978-ից՝ Ս. Խաչ ամենօրյա ազգ. վարժարանը, մշակութ. Հանձնախմբեր, տիկնանց, երիտասարդական կազմակերպություններ: 1987-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պապյանը օծել է Հայկ. ճարտ. ոճով կառուցված (ճարտ. Թադվոր Հակոբյան) Ս. Երրորդություն եկեղեցին, որին կից գործում են ամենօրյա վարժարանը:

ժարան, մշակույթ. հանձնախմբեր («Կամար»,
Գրծոմ է 1992-ից), տիկնանց, երիտասարդա-
կան կազմակերպություններ: 1987-ից եկեղե-
ցու վարչությունը հրատարակում է «Նոր սե-
րունդ» պարբերականը:

Առաջնորդարարանի ենթակայությունը են գործում նաև Վանկուկվերում՝ Ս. Վարդան (կառուցվել է 1964-ին), Համիլտոնում՝ Ս. Աստվածածին (1976), Օտտավայում՝ Ս. Մեարդալ (1979), Միսիսոկայում՝ Ս. Վարդան (1990), Լավալի Ս. Խաչ (1993), Վինձորի Ս. Հարուսթյան (1995) եկեղեցիները: Վանկուկվերի, Սենտ Կատրինայի, Համիլտոնի, Լավալի եկեղեցիներն ունեն մշտական հովիվներ: Մյուս եկեղեցիները, թեև օգտված են ծխական մարմիններով, սակայն ունեն միայն այցելու հովիվ:

Վերջին շրջանում կազմվել են նորա Սկո-
տլանդի, Վիրջինիայեի, Քինգստոնի, Էդմոնտոնի
և Կալադոնի ծխական վիճակները: Այդ քա-
ղաքներում ընականով սակավաթիվ հայ ընտա-
նիքները հոգևոր կարիքները հոգում են այ-
ցելու հովիվները:

Կ. Թ. ներկայացնում է Հայ եկեղեցին Եկեղեցիների կանադական խորհրդում (խորհրդի փոխնախագահ՝ Հովնան արք. Տերտեղյան):

Կ. Թ-ի առաջնորդն է Հովնան արք. Տերտեղյանը (1990-ից):

8.5. 1-ին պատկերը:

ԿԱՆՈՆ [$\langle$ հուն. *κανών* – եղեգից ցողուն, ուղիղ փայտ, ցուցակ, կարգ, օրենք (Հատկապես կեկեղեցական օրենք)], 1. Լայն առումով՝ այն անկեղծական օրենքը, 1. Լայն առումով է, դարձ

մենք, ինչ մեկը կհամարեմ համարժեցական, եկե-
ձե՛ք է՛ ավանդական, ստացել օրենքի ուժ, եկե-
ղեցու համար՝ կանոնական: Վաղը ընտրե՛ք: Եվ
հե՛տ նշանակել է՛ վարել ըլլող այն նորմերը (Բ
որոնց անտեր է՛ հետևենք ըրիստոնյաները (Բ
3,16):

Կոնկրետ. 10.13, Գաղատ. 6.16, Փիլիպեյցի 4.18, Հովհաննես Գ Օձնեցին կ. բառը բացատրել է իբրև «լուսաշաւիղ ճանապարհ հաւատացելոց հնազանդութիւն ընդհանուր հայոց», հ. 1. Քրիստոսի» («Կանոնադիրք Տաթևացին» իբրև 1964, էջ 535), իսկ Գրիգոր Տաթևացին իբրև «... և եւ խաղողի օրենք»։

2. Աստվածաշնչի եկեղեցու կողմից ընդունված և վավերացված գրքերի ամբողջությունը (ցանկը, որը կոչվում է «Կանոն Սուրբ Թովում» (ցանկը, որը կոչվում է «Հարազատ Գրոց»): Հայ եկեղեցին իր կողմից Հարազատ-ընդունելի Համարված Հին և Նոր կտակարան-

ների գրքերից կազմել է Աստվածաշնչի Կ., որ է *կանոնական գրքերի*։ ցուցակը, մերժելով՝ որպես անհարազատ, անկայուն կամ պարականոն գրքերը։

3. Այն որոշումները, որոնք առաքյալները (առաքելական Կ-ներ), եկեղեցական ժողովները և եկեղեցու հայրերը սահմանել են իբրև հավատի ուղիղ դավանանք (հավատի Կ.), և որոնք վերաբերում են նաև եկեղեցու կազմակերպմանը, ծիսակառարույթյանը և աստվածապաշտույթյանը:

եկեղեցի. Կ-սերը լինում են հավաքական և անհատական: Առաջինները վերաբերում են բոլոր հավատացյալներին և ճշտում են դավանանքը, պաշտամունքներն ու ծեսերը, քրիստոնեաբար ապրելու բոլոր նորմերը, որոնց պետք է հետևի և հավատա ամբողջ եկեղեցին: Ահատ. Կ-սերը վերաբերում են առանձին խմբերի, օր., հոգևորականներին, վանականներին, որոնց հա-

մար սահմանվում են առաջնությունները։
Եկեղեցուն վերաբերող ամեն ինչ հիմնված է կանոնական տվյալների վրա։ Քրիստոս, եկեղեցին, սկսած առաքելական շրջանից, իր առօրյա կյանքը կանոնավորում է խնդիրները լուծում է համաձայն Ս. Գրքի սկզբունքների և ժողովական որոշումների։ Տեղական և տիեզերական ժողովների սահմանած Կ-ներն ընդերական ժողովների սահմանած Կ-ներն ընդունել է նաև Հայ եկեղեցին։ Ժողովները, որոնք սահմանած Կ-ները նույնպես կազմում են Հայոց եկեղեցական իրավունքը։ Կ-ներից կազմվել են ժողովածուներ՝ կանոնադրեր, Հայոց համար այդպիսին է «Կանոնադիրը Հայոց», որն առաջին անգամ խմբագրել և կազմակերպել է Ս. Ս. Սահակյան Գ. Օճնեցին։

4. Սաղմոսների ու թ ըաժանումներից յու-

5. Սահմանված շարակաճաններ՝ որևէ տոնի համար:

ԿԱՆՈՆ (< հուն. *κανών* – եղբգի ցողուն, օրենք, կարգ), Հայ եկեղեցու պաշտոններգղության մեղ կիրառվել է մի քանի իմաստներով։ Հոգեկոր երաժշտության մեղ որոշակի հաջորդականությանմբ դասավորված երգասացությանները շարքերը կամ կարգերը Սաղմոսարանում, Շարակնոցում, Գանձարանում և Մատոցում։ 1. Հայկ. Սաղմոսարանը բաժանված 8 կ-ի, որոնցից յուրաքանչյուրը համապատասխանում է եկեղեց. երգեցողության մեղ բյու

րեղացած 8 ձայնեղա-
նակներից որևէ մեկին:

Այս Կ-ները կազմված

են 7 գուգրդաներից, ընդ որում ամեն մի գուգր-
դա ընդգրկում է 2-6 սաղմոս: Սաղմոսարանի
Կ-ները սկզբնապես բաժանված են եղել եկե-
ղեց. օրվա 6 ժամերի վրա ու երգվել միաձայն,
երկու դասերի մասնակցությամբ փոխփոխ՝
երկուական Կ. գիշերային ու առավոտյան, մե-
կական՝ երրորդ, վեցերորդ, իններորդ և երե-
կոյան ժամերին: Դեռևս V դ. Կ-ներին կցվել
են եղանակավոր *քարոզները*՝ իրենց աղոթքնե-
րով, և ծորերգային բնույթի մարգարեական
օրհնությունները, որոնք լրացրել են այդ Կ-
ները՝ առավել հստակ սահմանադատելով միմ-
յանցից: Հետագայում Սաղմոսարանի Կ-ները
բաժանվել են 7, 8 և 9 ժամերի վրա: Կ-ների
առաջին 6 գուգրդաները երգվել են ասերգային
եղանակավորումով, իսկ յոթերորդը, այսպես
կոչված՝ կանոնադրված, հատկանշվում է մե-
լիքմատիկ բնույթի մեղեդիներով: 2. Շարակ-
նոցում բյուզ. հիմներգությունից փոխառնված
8-9 երգերից բաղկացած Կ. ձևը է բերել ե-
րաժշտաբանաստեղծ. տեսակի նշանակություն:
Կ-ի առաջին նմուշները երևան են եկել Անդ-
բաս Կրետացու, Հովհան Դամասկացու, Կոզ-
մա Մայումացու ստեղծագործություններում:
Հայկ. պաշտոններգության մեջ Կ. մուտք է գոր-
ծել VIII դ., յուրացվել որպես հոգևոր երգար-
վեստի նոր, առավել զարգացած ստեղծագոր-
ծության ցիկլային տեսակ: Հայկ. Շարակնո-
ցում Կ-ի ներդրումը կապված է *Ստեփանոս
Սյունեցու* անվան հետ, մասնավորապես՝ նրա
Հարություն ավագ օրհնությունների *ութձայ-
նի* հիմն. եղանակներն ընդգրկող մեծածավալ
8 չաբքերի ստեղծման և կիրառման հետ: Կ-
ները սկզբնապես կազմվել են շրջանառությամբ
մեջ եղած կցուրդներից և կացուրդներից, սա-
կայն դրանց հետ մեկտեղ հետզհետե ստեղծ-
վել են նորերը: Հայկ. Կ., պահպանելով բյուզ-
զանդականի հետ ունեցած ընդհանուր մասե-
րը, ստացել է իր ուրույն տեսքը: Կ-ի մասերի
անվանումները սերում են Հին կտակարանի
մարգարեական օրհնությունների կամ սաղմոս-
ների սկզբնաբառերից.

1. Օրհնութիւն - (Օրհնեսցուք զՏէր, զի փառօք է փառաւորեալ, եւ 15.21):

2. Հարց – (Օրհնեալ է Տէր Աստուած Հարցն
մերոց, Դան. 3.52):

3. Մեծացուցե՛ք (Մեծացուցե՛ք անձն իմ
զՏԵՐ, Ղուկ. 1.46):

4. Ողորմեա - (Ողորմեա ինձ Աստուած, ըստ մեծի ողորմութեան քում, Սաղմ. 50):

5. Տէր երկնից — (Օրհնեցէ՛ք Տէր երկնից, օրհնեցէ՛ք, զնա ի բարձանց, Սաղմ. 148):

6. Մանկունք – (Օրհնեցէ՛ք մանկունք զՏէր
և օրհնեցէ՛ք զանուն Տեառն, Սաղմ. 112):

7. Ճաշուհ - երգվում են տարբեր սաղմոսներ:
Ընդ վերցված հատվածներ:

8. Համբարձի - (Համբարձի զաչս իմ ի Լեւրինս, ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն, Սաղմ. 120):

Օրհնութիւնը երգվում է գիշերային ժամին, Հարցը, Մեծացուսցէն, Ողորմեան, Տէր երկնիցը և Մանկունքը՝ առաւոյտյան ժամին, Ճաշունցերիկվա ժամին, իսկ Համբարձին նախատեսված է երեկոյան ժամին երգելու համար։ Կ. նախապէս պարունակել է 9 մաս, սակայն Հարցին հետևող Գործք կոչվող մասը (Սաղմ. 102.22) հետագայում կորցրել է իր ինքնուրույն նշանակութիւնը, կցվել Հարցին՝ ստանալով Գործատուն անունը։ Եկեղեց. յուրաքանչյուր տոնի աստվածաբան. իմաստը հետևողականորեն բացահայտվում է ըստ նշված գրվագների։ Կ-ի երգերում առավել ցայտուն են դրսևորվում տվյալ տոնի իմաստային-կերպարային հիմքի հետ կապված քնարական ոլորտի հարուստ երանգները։ Կ. լինում է լրիվ կամ թերի՝ բաղկացած 2, 3, 4 երգերից, երբեմն՝ 10 մասից ընդգրկելով երկուական որևէ մաս։ Շարակնոցում հատուկ տեղ են գրավում մեկական երգից՝ Մանկունքներից, կազմված Կ-ները, որոնց հեղինակներն են *Պետրոս Ա Գետադարձը* և *Ներսէս Շնորհալին*։ Կ-ի ժանրի զարգացմանը մեծապես նպաստել են բուն Հայաստանում և Կիլիկիայում XI–XIII դդ. ստեղծագործող շարականագիրները։ 3. Գանձարանի Կ., որը կոչվել է նաև դանձ-շարք, ձևավորվել է X–XIII դդ. տաղային երգարվեստի ծաղկման շրջանում, ամփոփում է 4 միավոր՝ դանձ, տաղ, մեղեդի և հորդորակ։ Գանձաշարքում բնորոշը ասերգային, հանդարտ պատմող. դանձի, տաղի կամ մեղեդու հուզական, երաժշտ. առումով ուշադրավ ասերգային-հանկարծաբանական բնույթի երգերի հակադրութիւնն է, ինչը գեղ. նոր շունչ ուրակ է հաղորդում Գանձարանի Կ-ին։ 4. Մաշտոց ծիսարանում արմատացած Կ. ունի ոչ թին ժանրային նշանակութիւն, այլ համապատասխանում է կարգ հասկացութեանը։ Մաշտոցի Կ-ի երաժշտածին. բաղադրելները քաղված են տարբեր ծիսամատոյաններից։ Բաղկացած է 6 մասից՝ սաղմոս, կոնտո, քառոց, առոթք, հատ-

X ր. կեսից «Կ. Հ.»

Համալրվել է նոր կա-
նոնախմբերով և X դ.
վերջին արդեն 40 կանոնախուժմբ ունեցող ամ-
բողջական իրավաբան. ժողովածու էր: XI դ.
սկսած «Կ. Հ.» նորից է խմբագրվել, լրացվել
այլ կանոնախմբերով և մինչև XVII դ. ընդ-
գրկել 98 կանոնախուժմբ: Լրացումներն և
խմբագրումներն ընթացքում կանոնախմբերի
նախկին դասավորությունը փոխվել է, ժողո-
վածուն հարստացել է նաև այնպիսի կանո-
նախմբերով, որոնց հեղինակները դրանց կազ-
մողները չեն: Այդպիսիներեց են Թադեոս և Փի-
լիպպոս առաքյալների կանոնները, որոնք բո-
վանդակում են քրիստ. բարոյականություն
և ծիսակարգի վերաբերյալ կարևոր հրահանգներ:
«Կ. Հ.» հրատարակվել է (լատ., հայերեն)
մի քանի անգամ, 1941-ին մասնակիորեն
թարգմանվել գերմ.: Առավել ամբողջական
հրատարակվել է 1964-71-ին և ընդգրկում է
VIII, X և XI դդ. խմբագրումները ՄԻ (57)
ՎՊՄ, ՎՊՄ, ՎՊՄ, ՎՊՄ (1332) կանոնով:

«Կ. Հ.»-ում տեղ են գտել եկեղեց. պաշտա-
մունքի, ծիսական, հոգևորականների վարքա-
զծի, հայ պալատատիր. հասարակության համա-
կեցցության ձևերի, հասարակության անդամ-
ների փոխհարաբերությունները, ամուսնու-
թյան և ընտանիքի, ժառանգության և այլ հա-
թյան խնդիրները կարգավորման նորմեր:
«Կ. Հ.» նաև Հայ եկեղեցու վարդապետ. աստ-
վածաբանության կարևոր աղբյուրներից է. կա-
նոններից շատերն ունեն ոչ միայն ծիսական,
եկեղեցաբան., կենցաղ. և բարոյական արժեք,
այլև՝ աստվածաբան. և դավան. հեղինակու-
թյուն: Կանոնադիրքը, բացառությամբ Շահա-
պետի ժողովի կանոնների, մարմն. պատիժ-
ներ չի նախատեսել: Հանցանքների դեմ պայ-
քարի հիմն. միջոցը համարվել է ապաշխարու-
թյունը, բարոյական ներգործությունը: Պա-
տիժները վերաբերել են անձն. ինչքային իրա-
վունքին, պաշտոնյաների գործունեությանը,
ծիսակարգի խախտումներին: Կանոնադիրքն
արժեքավոր տվյալներ է պարունակում հայ
ժողովրդի (նաև այլ ժողովուրդների) կենցա-
ղային մնացած ապրելակերպի, պատկերացում-
ների, ընտանեկան հարաբերությունների մա-
սին: Կանոնադրբում տեղ գտած է մեզ հա-
մարձ հայ. աղբյուրները հնագույն են:

«Կ. Հ.»-ի վկայությունները, որպես պաշտոն. վավերագրերի հեղինակություն, օգտագործվել

ված Ավետարանից, ընթերցվածք մարգարեու-
թյունից կամ առաքյալների թղթերից, որոնք
հաճախ լրացվում են զանձով և տաղով: Մաշ-
տոցի Կ-ի հիմն. առանձնահատկությունը բաց
ձևի միտումն է, որը եկեղեցուց դուրս կատար-
վող ծեսերի ընթացքում մշտապես հնարավոր-
ություն է ընձեռել ընդգրկելու երաժշտաբա-
նաստեղծ. նորանոր կտորներ:

ԱՆՆԱ ԱՐԼՇԱՊՅԱՆ

«ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԲ ՀԱՅՈՑ», «Կ ան ո ն գ ի ր ք
Հ ա յ ո ջ», «Կ ան ո ն գ ի ր ք», «Կ ան ո ն ա -
գ ի ր ք», միջնադարյան Հայ *եկեղեցական իրա-
վունքի* ժողովածու: Բաղկացած է հոգևոր-ե-
կեղեց., ծիսադավան., բարոյախրատ., դադա-
վարաբաղ. և տնտ-քաղաքացիական խնդիրներ
վարաբաղ. և տնտ-քաղաքացիական խնդիրներ
լնդգրկող *կանոն* հոգվածներից, որոնք ամ-
փովված են առանձին կանոնախմբերում: Այդ
կանոնախմբերի մի մասը հավաքել, միավորել,
դասավորել և «Կ. Հ.» է կազմել *Հովհաննես Գ.
Օձնեցին* VIII դ. 10-ական թթ. նխելով *քաղ-
կեղոնականության* դեմ պայքարի անհրաժեշ-
տությունից և նպատակ ունենալով դավանան-
քի ու պաշտամունքի ծիսական հարցերի մշակ-
մամբ, ազգ. ավանդ. կարգուկանոնով, սովո-
րություններով պահպանել Հայ եկեղեցու ազգ.
դիմագիծը, դրանով իսկ պետականության չդո-
ւություն պայմաններում դիմակայել Հայ ժո-
ղովրդի նկատմամբ համաձուլարար քաղաքա-
կանությանը, վարդապետար ուժերին:

Հովհաննես Գ Օձնեցու կազմած ժողովաց
ծուռ բաղկացած է 24 կանոնախմբից, որոնցից
15-ը Թարգմանական են և սերում են հուն. կա-
նոններից: Դրանք են՝ առաքելական առաջին
(«Կանոնք առաքելականք») և երկրորդ («Երե-
րորդ առաքելական կանոնք», հայտնի են նաև
Կղեմես Հռոմայեցու անունով՝ «Կանոնք Կղե-
մայ»), «Հարանց հետեւողաց», *երեք տիեզե-
րական ժողովների* (Նիկիայի՝ 325, Կ. Պոլսի՝
381, Եփեսոսի՝ 431), տեղական վեց ժողովնե-
րի (Անկյուրայի, Նեոկեսարիայի, Անտիոքի,
Գանգրայի, Լաոդեկիի, Սարգիկիի), ինչպես
նաև Աթանաս Ալեքսանդրացու, Բարսեղ Կե-
սարացու և Սևանառսի կանոնախմբերը: Հով-
հաննես Գ Օձնեցու կազմած «Կ. Հ.»-ի մյուս
9 կանոնախմբերն ազգ-եկեղեց. ժողովներն և
Հայ եկեղեցու հայրերի՝ Գրիգոր Ա Լուսավոր-
չի, Սահակ Ա Պարթևի, Շահապիվանի եկեղե-
ցական ժողովի, Հովհաննես Ա Մանդակունու,
Սահակ Գ Զորոփորեցու, Հովհաննես Գ Օձ-
նեցու և այլոց կանոնախմբերն են:

հն և՛ Հայ եկեղեցու իրավասություն տակ գտնվող հարցերի վերջնական լուծման կարգադրությունն հերոս, և՛ Հայ մատենադրության տարբեր բնույթի երկերում, իսկ որպես սկզբնաղբյուր՝ նաև *Մխիթար Գոշյուկ Սմբատ Սպարապետի* (1265) դատաստանագրքերում: «Կ. Հ.» մինչև XX դ. 20-ական թթ. գործածվել է Հայաստանում և Հայկ. դպրության:

Գրկ. Կանոնադիրք Հայոց (աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի), հ. 1, 2, Ե., 1964, 1971:

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐ, Աստվածաշնչի՝ եկեղեցու կողմից ընդունված և վավերացված գրքերի ցանկ ի տարբերություն մերժված, անհարավատ, անկանոն կամ պարականոն գրքերի: Հին և Նոր կտակարանների Կ.գ. կազմում են Աստվածաշնչի Կանոնը: Հինկտակարանային երբայկան կանոնի մեջ մտնող 22 գրքերի անվանացանկը բերված է Որոգինսի Սաղմոսների մեկնություն մեջ (218), Հին և Նոր կտակարանների Կ. գ. բերված են նաև Աթանաս Ալեքսանդրացու 367-ի 39-րդ Ձառկական նամակում, ուր առաջին անգամ Նոր կտակարանի 27 գրքերը ներկայացված են իբրև մի ամբողջություն:

Աստվածաշնչի գրքերի մինչմեսրոպյան հայկ. կանոնի մասին ստույգ քիչ բան է հայտնի: Կ.գ-ի որոշ ցուցակներ Հայ եկեղեցուն ծավածաշնչի թարգմանությունը, երբ Սուրբ Գիրքը Հայոց մեջ կարդացվել ու ընդօրինակվել է հունարեն և ասորերեն: Հայերեն թարգմանություն Աստվածաշնչի Կ.գ-ի առաջին ցանկը տվել է *Կորյունն* իր «Վարք Մաշտոցի» երկում: Նրանից հետո Հին և Նոր կտակարանների Կ.գ-ի ցանկերի հանդիպում ենք տարբեր հեղինակների մոտ (*Մովսես Խորենացի, Անանիա Շիրակացի, Հովհաննես Սարկավազ, Մխիթար Մյրիվանցի, Գրիգոր Որդի Աբասա, Գրիգոր Տաթևացի* և ուր.): Հայ եկեղեցում առաջին պաշտոնական կանոնը սահմանել է 768-ի *Պարտավի եկեղեցական ժողովը՝ Սիոն Ա. Բապտիստական*: Ժողովի 23-րդ որոշումը հիշատակում է Հին կտակարանի 37 գիրք իբրև կատակվում: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ մեզ է հասել Պարտավի ժողովի որոշման միայն պատառիկը, որը բավարար է հիշատակաբացում կազմելու Հայոց մեջ այդ ժամանակ ընդունված Կ. գ-ի մասին: Դարերի ընթացքում Կ. գ-ի ցուցակը կրել է որոշ փոփոխություններ: Ներկայիս

Հայկ. կանոնն ընդգրկում է 75 գիրք (Հին կտակարանի 48, Նոր կտակարանի 27 գիրք):

Աստվածաշնչի Յոթանասնից Հոռնարեն
Թարգմանության բնագիրը, բացի 39 Կ.դ-ից,
որոնք կազմում են եբրայական կանոնը, ընդ-
գրկել է նաև, այսպես կոչված՝ երկրորդակա-
նոն գրքերը: Երկրորդականոն են այն գրքերը-
որոնք թեև աստվածաշունչ չեն, սակայն որ-
պես ոչ մեղծելի, բարեպաշտական գրություն-
ներ Հանձնարարելի են ընթերցման և հավա-
տի շինություն համար: Հայկ. երկրորդականոն
գրքերը թվով ինն են. Եզրասի Ա., Հուդեիթ, Տո-
բիթ, Մակաբայեցիներ Ա., Բ., Գ., Իմաստություն
Սողոմոնի, Սիրաք, Բարուք, ինչպես նաև Դա-
սիելի և Եսթերի գրքերի այն մի քանի հատ-
վածները, որոնք բացակայում են եբրայակա-
նագրում: Երկրորդականոն այս գրքերից
որոշները համար Հին կտակարանի 39 աստ-
վածաշունչ գրքերը կոչվում են նաև նախա-
նոն: Դրանք են՝ Մանգոց, Հեսու, Դատավորներ,
Դուլթ, Ա., Բ., Գ., Դ. Թագավորություններ, Ա.,
Մնացորդաց, Բ. Եզրաս, Նեեմի, Եսթեր,
աղմոս, Առակներ, Ժողովող, Երգերգոց, Հոբ-
սայի, Օսեե, Ամոս, Միքիա, Հովել, Արդիու-
ովնան, Նավում, Ամբակում, Սովոնիա, Ան-
նի, Զաքարիա, Մաղաքիա, Երեմիա, Ողբ, Դա-
սիել, Եզեկիել (տես նաև Աստվածաշունչ Հոգ-
ածի Կանոն մասը):

Գրկ. Ի չխանյան Ռ., Հայ մատենագիտություն
պատմություն, պր. 1, Ե., 1964, էջ 30-35: Անաս-
յան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2,
Ե., 1976, էջ 309-358:

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, տես *եկեղեցա-*
կան իրավունք:

ԿԱՊՈՍԻ ՎԱՆՔ, Ս. Հ ա կ ո բ Մ ծ Բ ն ա
հայրապետի վանք, Մեծ Հայքի Բարձր
Հայք նահանգի Դարանաղյաց ու Եկեղյաց դա-
վառների սահմանադժին՝ Սեպուհ լեռան արե-
վելյան լանջի դարավանդի վրա: Հիմնվել է
XII դ. (ավանդաբար կապում են Տրդատ Գ-ի
ժամանակների հետ): Գրավոր աղբյուրներում
հիշատակվում է 1230-ից: XIII-XV դդ. կրոն-
ու գրչուկյան Հայտնի կենտրոն էր. ունեցել է
վարդապետարան, գրատուն, եղել եպիսկոպո-
սանիստ: 1416-ին վանքը հրդեհհել ու ավերել
են ակկոյունլու հրոսակները: Որոշ ժամանակ
անց վերանորոգվել է՝ «առավել ևս չքեղ, քան
առաջ»: 1425-ին կառուցվել է վանքի գավիթը:
1535-ին ավերվել է երկրաշարժից. քանդվել են

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, շինքերի մեծ մասը: XVI դ. Կ. վ. անկում է ապրել: 1684-ին հիմնովին վերանորոգվել է վանահայր Ավետիք եվդոկացու ջանքերով: XVII դ. Կ. վ. դեռևս Բարձր Հարկի ամենամյա ամսվոր վանքերից էր:

Կ. Վ-ի Ս. Հակոբ եկեղեցին ունեցել է երկ-
մուկյի գմբեթավոր հորինվածք, հատակազծում-
ալպտաճև խորանի երկու կողմերում ավան-
դառներով: Եկեղեցում պահվել են Հակոբ
Մծբնացու մասունքները: Ուշագրավ են Ավագ
խորանի կամարի խոյակներին ցուլի գլխի և
քայլող առյուծի պատկերադանդակները: Վան-
քի երկրորդ՝ Ս. Սիոն եկեղեցին, գավիթը, պա-
րտավ, խցերը և աշխարհիկ մյուս շինություն-
ներն աստիճանաբար ցածր ծովի ավերակ են:

[illegible]

Գրկ. Ոսկյան Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, 1951: Թիբերի Ժ. Մ., Սեպուհ լեռան հուշարձանները (հնագիտական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1989, № 4-6:

Մուրադ Հասրաթյան
Արտաշես Մաթևոսյան

ԿԱՊՈՒՏԿՈՂԻ Ս. ՀԱՅՐԵ ՎԱՆՔ, Ընծա-
քարի վանք, Մեծ Հայքի Վասպուրական
նահանգի Աշտոռնյաց գավառում, Կապուտկող
լեռնա արևելյան լանջին, Ընծաք գյուղի մոտ։
Լեռնա արևելյան լանջին, Ընծաք գյուղի մոտ։
Վանքը նվիրվել է Հակոբ Մթնացի հայրապետ-
ության, այստեղ էլ պահվել է նրա ճկույթը։ Ըստ
ավանդության՝ Կ. Ս. Հ. վ. հիմնադրվել է IV դ.:

Ծաղկում է ապրել X-
XI դդ., վասպուրական-
նի Արծրունյաց Թագա-
վորների հովանավորությամբ: Նրանք կառու-
ցել են Ս. Հակոբ, Ս. Աստվածածին, Ս. Հովհան-
նես և Ս. Երեք Մանկունք եկեղեցիները: Վան-
քի միաբանների թիվը եղել է շուրջ 300: XIII-
XIV դդ. Կ. Ս. Հ. վ. լքվել է և ավերվել: 1412-
ին վանահայր Ստեփանոս Փիրը հիմնովին վե-
րակառուցել է վանքը (ճարտ.-ներ՝ Գրիգոր և
Հովհաննես), վերականգնել Ս. Հակոբ եկեղե-
ցու գմբեթը (աղյուսով), խցերը, տնտ. շինու-
թյունները, պարիսպը: XV դ. վանքը ստացել է
բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ արտեր, այգի-
ներ, ձեռագրեր: Ունեցել է հարուստ գրադա-
րան: 1445-ին եպիսկոպոս Ստեփանոսը նորո-
գել է վանքի պարիսպը և շինությունները, սա-
լարկել եկեղեցիների աղոթասրահները: XVII-
XVIII դդ. վանքը եղել է նշանավոր ուխտատե-
ղի: 1850-ին շրջակայքի զորքերը հափշտակել են
վանքում պահվող Հակոբ Մծբնացու մասունքը
և Նոյյան տապանի մասնիկը: 1877-ին վանքը
զգալի տուժել է ռուս-թուրք. պատերազմից և
7 տարի լքված եղել: Վերջնականապես դադա-
րել է գոյրել 1895-ին: 1970-ին Թուրք իշխա-
նություններն ամբողջովին քանդել են վանքը
և զրոյացրել խճուղի անցկացրել:

Կ. Ս. Հ. վ-ի Ս. Հակոբ հեկհեցին ունեցել է գմբեթավոր, ներքուստ՝ խաչաձև, չորս անկյուններում՝ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն հորինվածք։ Եկեղեցու ներսը, բացի ավանդատներից, լրիվ ծածկված է եղել արժեքավոր որմնանկարներով (X դ.), որոնք պատկերագր. ու ռճական շատ ընդհանրու-թյուններ ունեն Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարների հետ։ Հվ. խաչ թևերում պատկերվել է «Ավետման» տեսարանը (պահպանվել է ինչ գահավորակին նստած Աստվածածնի և Գաբրիել հրեշտակապետի պատվածածնի և Գաբրիել հրեշտակապետի պատկերները), փախուստը եզիպտոս, վիշապին սպանող ս. Գևորգը, ջջել հագուստներով երկու անձնավորություն (Հավանաբար վանքը կառուցող Արծրունյաց թագավորական տան անդամներ), սոսեր, գինժորներ են։

Գրկ. Երեմիա Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Լա-
լայան Ե., Վասպուրականի նշանավոր վանքեր, Աձ,
գիրք 22, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-
վանի վանքերը, Հ. 1, Վնն., 1940: Cuneo P., Archi-
tettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo,
Roma, 1988; Thierry J. M., Monuments arméniens
du Vaspurakan, P., 1989.

ՄՈԼՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ
ՅԻ, Բ ո կ է կ [ծ. թ.
անհտ, Գ. Կեղի (Մոսկ-
1404, Սիւ], Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս 1392-ից: Հաջորդել է Թեո-
դորոս Բ Կիլիկեցուն: «Բոկիկ» մականունն
ստացել է հավանաբար մինչև հոգևորական
ձեռնադրվելը, աղքատ բոկոտն լինելու պատ-
ճառով: Վաղ պատանեկությունից ուսանել ու
դաստիարակվել է Սսի Հայրապետանոցում:
Կաթողիկոսական գահ է բարձրացել Կիլիկիա-
յի կառավարիչ Կոստանդին Կիլիկեցի զորա-
վարի (1376-1424) ղեկավարմամբ: Գահակա-
լել է քաղ. ու տնտ. աննպաստ պայմաններում:
Հաճախակի են դարձել եղիպտ. մամլուքներ
և փոքրասիական թուրքմենների հարձակում-
ները Կիլիկիայի ու Սսի վրա: Կիլիկիայի Լևոն
Զ Թագավորի մահը (1393) ավելի ծանր կա-
ցության մեջ է դրել հոգևոր ու աշխարհիկ Հայ
եշխանավորներին: Դավանաբան. վեճերով նո-
րից գլուխ են բարձրացրել ունիթորները (տես
Ունիթորութիւն): Ստեղծված դրությունից
ելք գտնելու համար Կ. Ա. Կ. Կոստանդին Կի-
լիկեցու, Սսի կառավարիչ պարոն Կարապետի
և տեղի այլ եշխաններ ճեմ 1404-ին ժողով է
գումարել (տես Սսի եկեղեցական ժողովներ),
որտեղ որոշվել է բնակչությանը բաղթեցնել
երկրից: Սսի բնակչության մեծ մասը բոլոր եշ-
խանագուհիների ճեմ հեռացել և հաստատվել
է Կիպրոսում ու Եվրոպայում: Կաթողիկոսը
փոքրթիվ բնակիչների ճեմ մնացել է քաղա-
քում: Սակայն չկարողանալով դիմագրավել Սսի
վրա նորից հարձակված թուրքմեն ամիրա Ռա-
մազանի զորքերին՝ 1404-ի հունիսի 6-ին անձ-
նատուր են եղել: Ենթադրվում է, որ Կ. Ա. Կ.
վախճանվել է թունավորումից:
Կաթողիկոս. գահին Կ. Ա. Կ-ուն Հաջորդել
է Հակոբ Գ Սսեցին:
Գրկ. Օրմանյան Մ., Աղգապատում, հ. 2, Կղ,
1914:

ԿԱՐԱՊԵՏ Բ ՈՒԼՆԵՅԻ, Ծ ծ Կ Ե Ր [ծ. թ.
անհտ, գ. Ուլն (Ձեյթուն գավառ) – 2.10.1729,
Վաղարշապատ, ամփոփվել է Ս. Հովհաննիսյան տա-
ճարի արևմտյան կողմում], Ամենայն Հայոց կա-
թողիկոս 1726-ից: Հաջորդել է Աստվածատուր
Ա Համադանցուն: Սուրբել և եպիսկոպոս է
ձեռնադրվել Սսի կաթողիկոսարանում: Եղել է
Գաղաթիո (Գալաթիա) Անկյուրա կենտրոնով)
Հայոց թեմակալ: 1725-ի աշնանը դժբախտ պա-
տահարի զոհ է դարձել Աստվածատուր Ա Հա-
մադանցին: Երկիրը գտնվել է պատերազմ. վի-

ճակում։ Թուրքերը գրավել էին Այրարատը, իսկ Այունիքում և Արցախում շարունակվել են ազատագր. կռիվները։ Թուրք. հարձակումների պատճառով Ս. էջմիածնի միաբանները ցրվել էին, և կաթողիկոսի օրինական ընտրություն վաղարշապատում հնարավոր չէր։ Այդ պատճառով էլ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ Բաղլիչեցու նախաձեռնությամբ ընտրությունը տեղի է ունեցել Կ. Պոլսում։ Ստանալով Կ. Պոլսի, Սսի և Երուսաղեմի հայոց աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչների համաձայնությունը՝ նա պատվիրակներ է հղել Անկյուրա՝ Կ. Բ Ու-ուն Կ. Պոլիս առաջնորդելու։ 1726-ի փետր. 27-ին Կ. Պոլսի Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցում 12 եպիսկոպոսներ կատարել են օծումը։ Կ. Բ Ու. առժամանակ մնացել է Կ. Պոլսում, կարգավորել իրավականության ու հոգևոր-դավան. որոշ խնդիրներ և վեճեր։ 1727-ի հունիսին մեկնել է Կ. Պոլսից, այցելել հայոց հոգևոր թեմերի մի շարք կենտրոններ (Բրուսա, Անկյուրա, Եվդոկիա են) և 1728-ի սկզբին հասել էջմիածին։ Էջմիածնում համախմբել է ցրված միաբաններին, կարգավորել վանքապատկան կալվածագրերը և նպաստել հոգևոր-մշակութ. կյանքի զարգացմանը։ Կ. Բ Ու-ու պատվերով Հակոբ Հովնաթանյանը նկարել է 12 առաքյալների պատկերները Մայր տաճարի խորանի կամարին։

Կաթողիկոս. գահին Կ. Բ Ու-ուն հաջորդել է Աբրահամ Բ Խոշաբեցին։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱԳԲԱՏՈՒՆԻ, Կ ա ր ա պ ե տ
ա ր ք ե պ ի ս կ ո պ ո ս [ավագանի անունը՝ Հով-
հաննես, 18(29).5.1779, գ. Հունուտ (Ապերի գա-
վառ) – 3.6.1856, Ախալցխա], եկեղեցական-հա-
սարակական գործիչ, Կարինի և Վիրահայոց թե-
մերի առաջնորդ: Նախնական կրթություն
ստացել է (1791-ից) Ակնի հոգևոր առաջնորդ
Միքայել արքեպիսկոպոսի մոտ, այնուհետև Կ.
Պոլսում ուսանել աստվածաբանություն, հար-
տասանություն, քերականություն և լեզուներ:
1801-ին Ակնում ձեռնադրվել է վարդապետ, ա-
պա նշանակվել Կարնո և Ակնի վիճակների վան-
քապատկան կալվածքների հոգաբարձու: 1808-
ից՝ Կարնո Հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ:
1811-ին եփրեմ Ա Ձորագեղցիին նրան շնորհել
է արքության պատիվ և տիտղոս: Կարնո թե-
մում ծավալել է տնտ. և հոգևոր-մշակութ. ար-
դյունավետ գործունեություն: Հիմնել է իր ա-
նունը կրող Կարապետյան վարժարանը: Աջակ-
ցել է ռուս. գործքին ու արքունիքին 1829-ին

Էրզրուամի գերաւման ժամանակ: Երբ Ազրիանու-
պուլի պայմանագրով (2.9.1829) Էրզրուամի, Բա-
յազետի և Կարսի փաշայությունները վերա-
դարձվել են Թուրքիային, Կ. Բ., վախճալով
Թուրքերի վրեժխնդրությունից, Էրզրուամի և
չընկալլայի հայության անունից, 29 պատվաւոր
քաղաքացիներին հետ, ռուս. բանակի հրամանա-
տար Ի. Ֆ. Պասկևիչին է ներկայացրել
(15.12.1829) աղերսա-

Կարապետ արք. Բագրատունի

Կարապետ արք. Բագրատունի

գիր՝ խնդրելով թույլ
լատրել տեղի Հայերին
գաղթել Ռուս. կայս-
րության սահմաննե-
րը։ Կ. Բ.-ու հորդո-
րանքով և առաջնոր-
դությամբ 1830-ին
հրզրումից և շրջակա
Հարյուրավոր գյուղե-
րից մոտ 50 հզ. (7298
ընտանիք) Հայ գաղ-
թել և բնակություն է
հաստատել Ախալց-
խայում, Ախալքալա-
բում, Ծալկայում, Լոռի-Փամբակում և Շիրա-
գյալում։ Կ. Բ.-ու ջանքերով հրզրում քաղաքի
և շրջակա գյուղերի վանքերից ու եկեղեցիներ-
ից Հավաքվել և Ախալցխա են տեղափոխվի-
ն հոգևոր-մշակութային արժեքներ (որոնց թվում
«Մուղղրութի Ավետարան»-ը)։ Դրանք հիմնա-
կանում գետեղվել են Ախալցխայի նորակա-
ռույց (1835–37) Ս. Փրկիչ եկեղեցում։ Կ. Բ.-ու
օժանդակությամբ ու մասնակցությամբ են
ստեղծվել Ախալցխայի նոր, աջափնյա մասը
Պլանք, 100-ից ավելի գյուղեր՝ Ախալցխայի, Ա-
խալքալաքի, Ծալկայի գավառներում, մոտ 60
եկեղեցի, Նոր Կարապետյան դպրոցը (1842–44,
այժմ՝ քանդված), Ախալքալաքի Ս. Մեսրոպյան
արանան դպրոցը ևն։

1837-ի Հունվ. 20-ին Կ. Բ. Նշանապետ-
Վերստուկին և Խմբերթի Հայոց թեմի առաջ-
նորդ ու այդ պաշտոնում մնացել մինչև մահը
1837-ի սեպտ. Ախալցխայում դիմավորել և ըն-
դունել է Անդրկովկասի նորանվաճ երկրամա-
սերն այցելած Նիկոլայ I ցարին: Կ. Բ.-ու խնդ-
րանքով կայսրը մեկ տարով ևս երկարաձգել է
Ախալցխայի Հայ գաղթականներին՝ հարկեր
չվճարելու արտոնությունը: Ռուս. կառավարու-
թյանը մատուցած ծառայություններին համար
Կ. Բ. պարգևատրվել է (20.10.1830) Ս. Աննայի
առաջին աստիճանի շքանշանով: Թաղված է Կ.
Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցու գավթում, որ-

տեղից 1953-ին անյու-
նը տեղափոխվել է քա-
ղաքային գերեզմանա-
տուն: Ախալքալաքի Ս. Խաչ եկեղեցու բակում
կանգնեցվել է Կ. Բ-ի հուշարձանը (2000,
Հոկտեմբեր):

Գրկ. Գ ա լ ա մ ի ա Ր յ ա ն Վ., Կարապետ արքեպիս-
կոպոս Բաղդրատունի, «Էջմիածին», 1956, № 11-12:
Գ ե ղ ա մ յ ա ն ց Հ., Կարապետ արքեպիսկոպոս. Կեն-
սագրություն, Ե., 1999:

ԿԱՐԳ ՀԻՎԱՆՂԱՅ ԵՎ ՎԵՐՁԻՆ ՕՏՈՒՄ,
այցեկոչվելով հիվանդներին, Հայ առաքելական
եկեղեցու յոթ խորհուրդներից: Խորհուրդի
հիմն. նպատակը հիվանդի *մեղքերը* քաղելն է՝
խոստովանություն, զղջումով ու մեղքերի թո-
ղություն: Այս խորհուրդով եկեղեցին աստ-
վածալին շնորհներ է մատակարարում իր հի-
վանդ հավատացյալներին՝ ապաքինություն և
կազդուրումն համար: Հայ եկեղեցում Կարգ հի-
վանդացի խորհրդակատարությունը կոչվում է
«Կանոն գեշերային ժամու աղոթից»: Կատա-
րում է եկեղեցու պաշտոնյան՝ «ի վերա ծանր
հիվանդաց ի բժշկություն ցավոցն և ի քավու-
թիուն հանցանաց»:

Հիսուս Քրիստոսը տարբեր ձևերով է վա-
տարել Հիվանդների բժշկութունը. երբեմն
տարել հպումով, երբեմն էլ միայն լուսաքով:
ձեռքի հպումով, երբեմն էլ միայն լուսաքով:
Հաճախ բժշկելուց առաջ մեղքերի թողություն
է տվել ենթակային (Մատթ. 9.2-7) և պատվի-
րել, որ մեղք չգործի (Հովհ. 5.14), որովհետե
րեւ, որ մեղք չգործի մոլորութուններն ընդ-
մեղքը և մարդկային մոլորութուններն ընդ-
հանրապես համարվում են Հիվանդութան
հանրապես համարվում: Քրիստոսն իր 12 առա-
քյաներին իշխանութուն տվեց բժշկելու հի-
վանդներին՝ աղոթքով, ձեռք դնելով, յուզով
վանդներին՝ աղոթքով, ձեռք դնելով, յուզով
վանդներին (Մատթ. 10.1-8, Մարկ. 6.12-13, 16.18,
Գործք. 28.8):

Կարգ հիվանդացը կատարվում է հիվանդ-
ների վրա, որպեսզի նրանք բժշկվեն Սուլբ Հո-
գու գործություններով: Խորհուրդի կատարման հիմ-
քը զղջումն է և հավատը. «Եվ հավատքով ե-
թե աղոթքը կիրկի հիվանդին, ու Տերը նրան
ոտքի կկանգնեցնի: Եվ եթե մեղք գործած լի-
նի, այդ նրան պետի ներվի» (Հակոբ. 5:15): Հի-
վանդի հավատը և մեղքերից հրաժարվելու
մտադրությունը էական պայմաններ են բժշկ-
վելու համար, և Հիսուս Քրիստոսը հաճախ է
չնշտել հավատի կարևորությունը (Մատթ.
9:27-30):

Կարգ հիվանդացի խորհուրդը Հայ եկեղեցում դիտվում է որպես Վերջին օծման շարուն-

ԿԱՐԵՆՐԱՄ

նակական լրացում: Հայ եկեղեցին Վերջին օծման խորհուրդը կատարում է Դրոշմի խորհուրդի ժամանակ (զգայաբանների կնքումով): Իրենց նախնական վիճակում Վերջին օծումը և Կարգ հիվանդացը զուգակցված են եղել: Հետագա դարերում Հայ եկեղեցու Հայրերն օծման արարողությունն անջատել են աղոթական մասից, միավորել Դրոշմի խորհուրդին և դարձրել մեկ անգամ կատարվող խորհուրդ, իսկ մնացած մասը՝ Կարգ հիվանդացը, վերածվել է շարունակաբար կատարվող հոգևոր բարեպաշտական արարողության: Հուլիս և Կաթողիկ եկեղեցիները գործադրում են յուզով օծելու սովորությունը: Հայ եկեղեցին որդեգրել է ձեռք դնելով, աղոթքներով, աստվածաշնչյան ընթերցումներով բժշկելու ձևը. յուզով օծելու սովորությունը ներկայումս չի գործադրվում: Հիսուս Բրիստոսը մարդկանց բժշկելու համար երբեք յուզ չի գործածել: Հայ եկեղեցին հունա-հայկ. և լատինա-հայկ. վեճերի ժամանակ հրահանգել է երբեմն գործածել յուզը՝ հիվանդներին օծման համար, սակայն դա տևական չի եղել և դադարել է, հավանաբար, VIII-IX դդ.: XII դ. Հայ մատենագիր, մեկնիչ Սարգիս Շնորհալին գրել է, որ «հիվանդին առողջություն տվողը ոչ թե յուզն է, այլ Տիրոջ անունը»:

Հայ եկեղեցիին ունի իր ննջեցյալ եկեղեցա-
կաններին օծվում սովորույթունը, բայց դա
խորհուրդ է: Վերջին անգամ օծվում է ննջե-
ցյալի ճակատն ու աջ ձեռքը:

Կ. Հ. և Վ. Ծ-ման խորհուրդից բացի Հայ եկեղեցին ունի նաև մահամեծ Հիվանդներին «Հաղորդ տալոյ» (Հաղորդութիւն տալու) կանոն կարեորելով այդ արարողութիւնը իբրև նախապատրաստութիւն Հանդերձյալ կյանքի համար:

Գրկ. Զեպեյան Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները (Կանոնադիտական նկատառումներ), Անթիլիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 2, 1992:

ԿԱՐԵՆԻՍԻ ՎԱՆՔԸ, Կարենավանք, Առաքելոց վանք, ՀՀ Կոտայքի մարզի Արգելի դյուղից հարավ, Հրազդանի ձորում: Վանքի համալիրից պահպանվել են սրբատաշ տուֆով կառուցված, միանավ, թաղածածկ, առանց պատուհանի խորանով եկեղեցին (V-VI դդ.) և նրան արմ.-ից կից, կոպտատաշ բազալտով XVII դ. շինված, գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով դավիթը (նման ձևը եզակի է Հայկ. դավիթնե-

ըի ճարտ. մեջ): Կ. վ-ի եկեղեցու աղոթարանի հատակի տակ կա փոքր, թաղակապ, արլ. խորանով մատուռ-դամբարան, որի հվ. պատի երկու խորշերում, ըստ ավանդույթյան, պահվել են Մատթեոս ավետարանիչի և Անդրեաս առաքյալի մասունքները: Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, XVII դ. սկզբին «Ֆռանկ հայերը» փորձել են հափշտակել սրբերի մասունքները, սակայն վանահայրը դրանք հետ է խլել և վանքից արտաքսել նրանց: Վարդապետ Սիմեոն Գառնեցին 1725-ին մասունքների համար արծաթապատ պահարան է պատրաստել Մատթեոսի և Անդրեասի ոսկեզօծ պատկերներով: Կ. վ. XVIII դ. ունեցել է երեք ջրաղաց, Օշականոս՝ այգի, ձիթհանք ևն: Վանքը լքվել և ամայացել է XIX դ.: 1895-ին Կ. վ-ից սրբերի մասունքները տեղափոխվել են Իջմանին:

Գրկ. Առաքել Դավթիսեցի, Գիրք պատմութեանց, ե., 1990: Սմբատյան Մ., Տեղագիր Գեղարդունի ծովազարդ գաւառի որայժմ Նոր-Քայաղտ գաւառ, Վաղ-պատ, 1895: Հասարթյան Մ., Լուսակերտի ճարտարապետական երկու հուշարձաններ, ՀՀԳ, 1972, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ԿԱՐԻՆԻ ԺՈՂՈՎ 633, բյուզանդական Հերակլ
կայսեր (610–641) և Հայոց կաթողիկոս Եզր Ա
Փառամյան կերտացու միջև Կարին քաղաքում
կայացած հանդիպում, որտեղ քննարկվել են
Հայ և Հույն եկեղեցիներն անջրպետող դավա-
նական խնդիրները և սուրբաբերվել համաձայնեց-
ված դավանաբանական բովանդակություն
փաստաթուղթ:

VII դ. սկզբին բյուզանդա-պարսկ. պատե-
րազմում հաղթելով Պարսկաստանին՝ Հերակլ
կայսրը վերստին Բյուզանդիային է միացրել իր
նախկին արև. նահանգները՝ Սիրիան, Պաղես-
տինը ևն, որտեղ մեծ տարածում ունեւր արեւե-
լյան ուղղափառու թյունը: Ցանկանալով վերա-
կանգնել պետութեան միասնականութիւնը, ու-
րը խաթարվել էր *Քաղկեդոնի ժողովի* (451) ա-
ռաջ բերած դավան. պառակտման հետևանքով,
ինչպես նաև ձգտելով հաշտեցնել Անտիոքի, Ա-
լեքսանդրիայի և Երուսաղեմի պատրիարքու-
թյունները Կ. Պոլսի աթոռի հետ՝ Հերակլը և
Կ. Պոլսի Սերգիոս պատրիարքը (610-638) ա-
ռաջ են քաշել դավանաբան. մի նոր բանաձև
(տես *Միակամութիւն*), որը նրանց համոզմամբ
ընդունելի պետք է լիներ երկու կողմերին:
Բյուզ. կայսրը ծրագրել էր Քաղկեդոնի ժողո-
վը մերժած Հայ եկեղեցու հետ ևս միութեան
եզրեր վնասել, քանի որ Սասանյանների պար-

տուժյունից հետո Հայաստանի մի շարք նահանգներ մտել էին կայսրուժյան կազմի մեջ, և փորձել է Բաղկեդոնի ժողովի հետևանքով Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև առաջացած եկեղեցադավան. վիճը կամրջելու նպատակով Հայաստանում ևս տարածել միակամուժյան դավանանքը: Այդ նպատակով Հերակլը, բյուզ. Հայազգի զորավար Մեծե Գնունոս միջոցով, 633-ին Եզը Ա. Փառաժնակերտցուն, բազմաթիվ եպիսկոպոսների ու վարդապետների հրավիրել է Կարին: Չներկայանալու դեպքում՝ սպառնացել է Մորել կայսրի օրինակով Հակաթոռ կաթողիկոսուժյուն ստեղծել (590–611-ին դույառեաժ Ավանի Հակաթոռ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսուժյան նման):

Եզր Ա. Փառաժանակերտցին չորս եպիսկոպոսներով և երեք վարդապետներով (մնացած հրավերյանները հրաժարվել են գնալ) Կարինում ստորագրել է Հերակլ կայսրի առաջարկած հավատո խոստովանություն Գիրը, որը բովանդակվել է ոչ թե քաղկեդոնական, այլ միակամություն դավանանքը: Կ. Ժ-ին մասնակից հայ հոգևորականները ստիպված են եղել կայսրի և հուլյն հոգևորականների հետ հաղորդվել Կարինի եկեղեցում: Կ. Ժ-ում Եզր Ա. Փառաժանակերտցու ստորագրած դավանագիրը ժամանակի քաղ. երազրույթունից պարտադրված քաղ-դիվանագիտ. մի ակտ էր՝ ոչ մի եկեղեցում ամուր հող չգտած վաղանցիկ դավանական մի քանաձեռն միակամություն վերաբերյալ:

Սաղաքիա արք. Օրմանյանը Կարինում տեղի ունեցածը ժողով չի համարել, քանի որ նիստեր տեղի չեն ունեցել, որոշումներ ու կանոններ չեն ընդունվել: Պարզապես եղածը մի կայսերական հրաման էր, որին հայերը, առկա փառ. կացության հետևանքով, պարսիկներին չուշալ կտրած, արաբ. արշավանքների օրըստ օրի մեծացող վտանգի դեմ հանդիման, անհրաժեշտ են համարել ենթարկվել և համագործակցել: Երբ արաբացիների հետ:

Պատմություն, 1994: Սեբեոս,
Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Սեբեոս,
Պատմություն, աշխատասիր. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979:
Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմու-
թյուն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Աղբաղապատմ., Հ.
1, Գղ, 1912, էջ 687-700: Բարթիկյան Հ., "Narra-
tio de rebus Armeniacae" Հուսարեն թարգմանությամբ
մեզ հասած մի Հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր,
ԲՄ, № 6, 1962:

Հրաչ Բաբթիկյան

«ԿԱՐՄԻՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Մ Ե Ժ Հ Ն Ի Ն Ա Վ Ե
Ի Ե Կ Ե Լ Ե Ն», Հայ գրչու թյան և մանրանկար-
չու թյան մագաղաթի ձեռագիր մատյան (Մա-

տեխնոլոգիան, ձեռ. № 6202): Աշոտ Սպարապետի պատվերով ընդօրինակել է Թուլթայել գրիչը, 909-ին, Կ. Պոլսում: Մատյանը սկզբնապես չի պատկերազարդվել: Բնագիրն ունի հնագր. արժեք: XIII դ. 30-40-ական թթ. Շիրակում գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսյցիի ձեռագրի սկզբում ավելացրել է 6 թերթ, նկարել 10 խորան, Մատթեոս և Ղուկաս ավետարանիչներին պատկերներով սկզբնաթերթ: Խորանների սյուների ու երկնքների վրա թողել է նաև հիշատակարաններ, որտեղ պատմում է մոնղոլների ներխուժման և նրանց գործած դաժանությունների մասին: Նկարազարդման մեջ գերիշխում է կարմիր գույնը (հավանաբար այստեղից է «Կ. լլ.» անվանումը):

Հետագայի հիշատակարանները վկայում են, որ XIII դ. 2-րդ կեսին ձեռագիրը տարվել է վասպուրական, ավելի ուշ՝ Արցախ: «Կ. Ա.» Արցախի Մեծ չին (այժմ՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում) գյուղից XX դ. սկզբին էջմիածնի մատենադարանն է բերել Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը (1943-52-ին՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Եկեղեցւոյ Գարեգին Ա.):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում,
8.5, 2-րդ պատկերը:

Գրիկ. Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիր-
բություններ Հայ արվեստի պատմության, Հ. 1, Ե., 1983:
Կարեն Մաթևոսյան

ԿԱՐՄՐԱՎՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ,
 ՀՀ Արադածոտին մարզային կենտրոն Աշտարակ
 քաղաքի Հյուսիս-արևելյան բարձրագույն
 մասում: Կառուցվել է VII դ. 2-րդ կեսին, կարմ
 բազուլյան սուլֆի սրբատաշ քարերից: Հայկ
 փոքր խաչաձև զմբեթավոր եկեղեցիների անա
 դարտ պահպանված (ներառյալ նախնական կղ
 մինդրե ծածկը) լավագույն նմուշն է. գեղատե
 բարձրարվեստ ծավալային հորինվածքով: Ներ
 սում պահպանվել են արևելաքերիստ. արվեստին
 բնորոշ VII դ. որմնակարների մնացորդներ:
 Գմբեթարդին «Գրիստոսը փառքի մեջ» պատ
 կերագր. հորինվածքն է, իսկ արմ. խաչաթևին
 պատկերված են սուրբ հեծյալները՝ համապա
 տասխան մակագրված թյուրաններով: Հվ., արլ. և հս
 պատերը դրսից երկզող մեկտողանոց շին. ար
 ձանադրված խաչաձև հայտնում է, որ Ս. Աստվա
 ծածին եկեղեցին կառուցել են Դավիթն ու իր
 որդիները: 1292-ին Հակոբ երեցը եկեղեցու
 մոտ կառուցել է «տնանկների օթևան»: XIII

դարից մինչև 1813-ը Կ. Ս. Ա. Ե. եղել է կուսանոցի եկեղեցի: 1326-ին եկեղեցին շրջապատվել է հվ. կողմում դարպաս ունեցող պարսպով: 1813-60-ին դարձել է ուխտատեղի: XIX դ. սկզբին Մկրտիչ վարդապետը եկեղեցու արմ. կողմի գերեզմանոցում մատուռ է կառուցել: 1860-ին Կ. Ս. Ա. Ե. վերածել են ծխական եկեղեցու և արմ. ճակատին կից կառուցել փայտածածկ դահլիճ՝ «ժողովրդականոց»։ այդ նպատակով քանդել են գերեզմանոցն ու մատուռը: XIX դ. վերջին քառորդում Աշտարակի խարխված Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցուց Կ. Ս. Ա. Ե. են տեղափոխել հնդկահայերի 1709-ին գործած նկարազարդ վարագույրը: 1955-ին քանդել են եկեղեցու կերպարն աղճատող, արմ. կողմից կից դահլիճը, նորոգել փողոցից դեպի եկեղեցի տանող աստիճանները: 1978-ին բարեկարգել են Կ. Ս. Ա. Ե.-ու տարածքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.5, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ ա ճ խ ա թ ու յ ա ն ց չ., Ստորագրություն Կաթողիկէ Եջմիածին և Հինգ դաւառացի Արարատայ, հ. 2, Եջմիածին, 1842: Ա. Լի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Գ ռ ի գ ո լ յ ա ն Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնադմբեք փոքր հուշարձանները, Ե., 1982: Մ ա ճ ա զ ի ց Ե., Աշտարակի պատմությունը, Ե., 1987: Яралов Ю. С., Аштарак, М., 1947.

Մուրադ Հասարթյան

«ԿԱՐՈՍ ԽԱՉ», հայ ժողովրդական-կրոնական վիպերգ: Տարածված է եղել Մուշի, Մուկսի, Վանի շրջաններում: Վիպերգը գրառել են ժող. բանասացներ XIX դ. 2-րդ կեսին և XX դ. սկզբին, երաժշտությունը՝ Կոմիտասը և Ս. Մելիքյանը: Ցարդ հայտնի են վիպերգի 7 տարբերակ և մեկ վերամշակված օրինակ: Ամենաընդարձակ տարբերակը բաղկացած է շուրջ 200 բանատողից: Բանատողերը մեծ մասամբ ավարտվում են «ին» հանգով, իսկ յուրաքանչյուր հատվածի վերջում կրկնվում է վիպերգին քնարական հնչեղություն հաղորդող «Մառա կընիմ Կարոս Խաչին» տողը: «Կ. Խ.» կազմված է սկզբնապես միմյանցից անկախ երկու մասի վիպական հարակցումից: Առաջին մասում հոտաղները դաշտում եղեգնաբույսից խաչ են արարում, երկրպագում: Խաչն օժտվում է գերբն. զորություն և իբրև մի կենդանի էակ թռչում մտնում է կարոսի (նիսուր) ածուխի մեջ (այստեղից էլ վիպական անունը): Երկրորդ մասում լուրը հասնում է գյուղի իշ-

խանին: Նա իր մարդկանցով փորձում է տիրանալ խաչին, բայց խաչը թռչում է քահանայի գերեզման: Խաչի զորությունը իշխանն ու նրա մարդիկ չարաչար պատժվում են, իսկ քահանան օրհնում է խաչը և մեծ թափուրով տանում դնում տաճարում: Հրաշագործ խաչը «ցերեկը հով էր անում աշխարհին, գիշերը լույս կամար կապում տաճարին»:

Վիպերգի հիմքում բուսապաշտության հնագույն հավատալիքն է: Սուրբ զորությունը օժտված բույսը՝ խաչը, ժողովուրդը համարել է քրիստ. կրոնի սրբության խորհրդանիշ խաչի հետ և այն դարձրել առավել զորավոր: Վիպերգում խաչը հայ ազգի փրկության ու հովանավորման մի նմուշ է, հայոց սրբավայրերն ու սրբությունները կողոպտող ու ավերող, անհավատներին պատժող և պատուհասող մեծագույն զորություն:

Գրկ. Ա. Բ ե ղ յ ա ն Մ., Երկ., հ. 1, Ե., 1966, էջ 502-506: Հ ա ռ ու թ յ ու լ յ ա ն Ս., «Կարոս Խաչ» վիպերգի մի միջնադարյան պատում, ԼՀԳ, 1975, № 8: «Կարոս Խաչ». Ուսումնասիրություններ և քննադրեր, կազմ. և խմբ. Ս. Հարությունյանը և Ժ. Խաչատրյանը, Ե., 2000: Մարգիս Հարությունյան

«ԿԱՐՈՍ ԽԱՉ»-ը, «Գ ա գ ի կ թ ա գ ա լ ո Ր ի Ա վ ե տ ար ա ն», «Գ ա գ ի կ Մ ա ճ ն շ ա ճ ի Ա վ ե տ ար ա ն», XI դարի մագաղաթի ձեռագիր մատյան: Ընդօրինակվել է Կարսի Գագիկ Աբասյան թագավորի (1029-65)՝ ժամանակի կրթված ու լայնախոհ, հմուտ աստվածաբանի պատվերով: Պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում (ձեռ. № 2556, չափերը՝ 47x36 սմ): Բաղկացած է 481 թերթից, տեղ-տեղ (հատկապես նկարները) վնասված են եղել, խնամքով նորոգվել է 1703-ին: Կաշեկազմ է, ոսկեգծով շրջանակով, մեջտեղը՝ խաչ: Ձեռագիրը գրված է գեղեցիկ բոլորագիր երկաթագրով, երկայուն է, սկզբնատուները զարդարված են տերևներով, ծաղիկներով, կենդանիների գլուխներով ու թռչուններով: Լուսանցքներում ու սյունակների միջև պատկերված են հարյուրավոր թռչուններ, կենդանիներ, անոթներ: Պահպանվել են Եվսեբիոս Կեսարացու թուղթը Կարպիանոսին՝ Գագիկ թագավորի ոսկետառ ընծայազրով, չորս խորաններ, անվանաթերթերը գլխազարդերով ու ոսկետառերով, տեքստի ներսում կամ տակը՝ բազմաթիվ պատմողական նկարներ. «Քրիստոսի փորձությունը» (թերթ 18թ), «Երկրորդ և երրորդ փորձությունները» (մասամբ վնասված, թերթ 16թ, 21թ), «Քրիս-

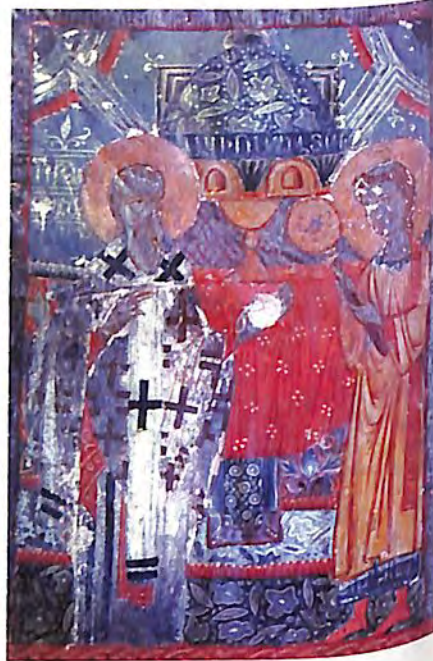
ՆԵՐՂԻՐ VIII

տորան 1. Խորան 1211-ին Մարգարի ծաղկած «Հաղպատի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6288): 2. Խորան 1268-ին Հովակիմյան թորոս Թուրքի պատկերազարդած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 3. Խորան XIII դ. 60-70-ական թթ. Կիրիկիայում ընդօրինակված «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 4. Խորան 1374-ին պատկերազարդված Ավետարանից, ծաղկող՝ Խաչատուր Կեսարացի (Սկզբնական լույս, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, ձեռ. № 96):

1

2

1

2

3

4

1. Խորանաշարի վանքի (XIII դ.) ընդհանուր տեսքը:
2. Խորհրդարար-Պապարագամայույց. «Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացին պատարագ մատուցելիս», մանրանկար 1356-ին Սուրխաթում (Դրիմ) պատկերազարդված Պատարագամատույցից (Մատենադարան, ձեռ. № 3046):
3. Խուճապի վանքը (IX-XIII դդ.) հվ-ից: 4. Ծաղկազարդ «Մուտք Երուսաղեմ», մանրանկար 1336-ին Սարգիս Պիճակի ծաղկած «Արքունական Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 5786):

3

4

Ծիծեռնավանք. 1. Ծիծեռնավանքը (IV-V դդ.) հվ-արլ-ից: 2. Ծիծեռնավանքի ներքին տեսքը: 3. Ծործորի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1298-1314) ընդհանուր տեսքը: 4. «Ծուղրուրի Ավետարան» «Հարություն», մանրանկար 974-ին պատկերազարդված «Մուգրուրի Ավետարան»-ից:

Կարողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. 1. Անթիլիասի կաթողիկոսանիստ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարը (1940, ճարտ.: Ա. Ալթունյան) արմ-ից: 2. Բերիտ թեմի առաջնորդանիստ Հայկաի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցու ներքը: 3. Հյուսիսային Ամերիկայի Արևմտյան թեմի առաջնորդանիստ Հովիվուդի Ս. Հովհաննէս Կարապետ եկեղեցին: 4. Լիբանանի թեմի առաջնորդանիստ Բեյրութի Ս. Նշան Մայր եկեղեցին: 5. Կիպրոսի թեմի առաջնորդանիստ Նիկողայի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 6. Աթենքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

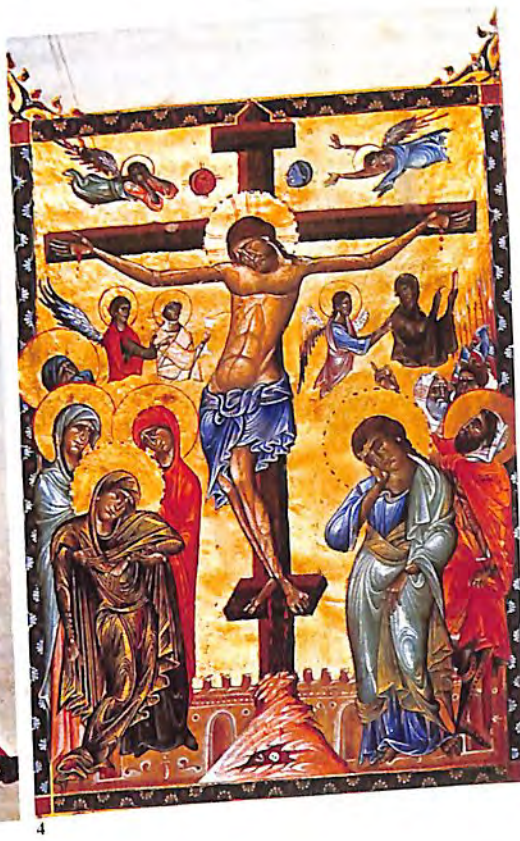
1. Կանադայի թեմի առաջնորդանիստ Մոնրեալի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 2. «Կարմիր Ավերարան» «Մուռնդ», մանրանկար «Կարմիր Ավերարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6202): 3. Կարմրավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VII դ.) արմ-ից: 4. «Կարսի Ավերարան» «Բրիտանիկա» հայտնությունը աշակերտներին», մանրանկար XI դ. պատկերազարդված «Կարսի Ավերարան»-ից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2556):

8.6.

1. Կենցորոնական Եվրոպայի հայրապետական պապմիրակություն Վիեննայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին: 2. Կենցորոնական Եվրոպայի հայրապետական պապմիրակություն Վիեննայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին: 3. Կենցորոնական Եվրոպայի հայրապետական պապմիրակություն Վիեննայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին: 4. Կենցորոնական Եվրոպայի հայրապետական պապմիրակություն Վիեննայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին:

1. Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցին (X դ.) հվ-արլ-ից: Կենաց ծառ: 2. «Կենաց ծառ», որմնակար Էրերունի պալատի մեծ դահլիճից (Ք.ժ.ա. VIII դ.): 3. «Կենաց ծառ», մանրանկար 1323-ին Թորոս Տաթևացու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6289): 4. «Փնիս ծառ» (XIX-XX դդ., Արթիկ):

Հնչի՜ հավերժական կյանքն իր մեջ մարմնավորող դրախտային ծառ, որը տալիս է անմահաբար պտուղներ. դրսևորում է դիցաբանական և աստվածաշնչային պատկերացումը կյանքի մասին՝ ի հակադրություն մահվան կամ չարի ու բարու *գիտություն*ի ծառի, *Հիսուս Քրիստոսի* խորհրդաբանությունը՝ ըստ աստվածաշնչային մեկնությունների: Կ. Ժ. արտացոլում է կյանքը կրող էակների (բույսեր, կենդանիներ, մարդիկ) աստիճանական աճը և տարածումը: Դիցաբան., աստվածաշնչային և հոգևոր համակարգերում Կ. Ժ. շեշտում է կյանքի վերընթաց դիժը՝ ծննդից մինչև ծաղկունք ու պտղաբերում: Նրա բարձրագույն նպատակը անմահությունն է:

Կ. Ժ. Հանդես է գալիս բազմաթիվ անուններով՝ աշխարհածառ, տիեզերական ծառ (arbor mundi), բեղմնավորության ծառ, երկնային ծառ, բարու ծառ, աշխարհի առանցք են: Լինում է եռամաս, քառամաս, առկա է գրեթե բոլոր դիցաբանություններում, աշխարհաստեղծման առասպելներում, գեղ. մշակույթներում, աճի հետ կապված համակարգերում, արվեստներում, վիպ. և քնար. երկերում՝ ստանալով բազմապիսի ձևեր: Շուճներ, աքքաղ., եգիպտ., ասորա-բաբել., ուրարտական-հայկական, իրան. մշակույթներում այն հանդես է գալիս և՛ որպես վիպական-գրական երևույթ (Ինաննա աստվածուհուն նվիրված շումերական, աքքաղա-բաբելական ներբողներում, զրադաշտ. օրենքներում, վեդաներում և ուպանիշադներում են), և՛ ստանում բազմապիսի արտահայտություններ կերպարվեստում (ամերիկա-հնդկացիական, եգիպտ., հս. ժողովուրդների, հնդեվրոպ., ասորա-բաբել., հայկ., իրան., հունա-հռոմ. են): Հատկապես քրիստ. և մահմեդ. արվեստներում ու հոգևոր կյանքում Կ. Ժ. առաջնային է ինչպես գեղարվեստում, այնպես էլ պոեթոսային նկարներում:

Արարատյան թագավորությունում (Ուրարտու) որմնանկարներում և տաճարական ծխական արվեստում արդեն Կ. ծ-ի կողքերին պատկերվել են անմորուք և մորուքավոր քրմեր (Էրեբունիի որմնանկարներում) և անթև պատանիներ, թևավոր աստվածություններ՝ հովանի ունենալով պահպանիչ օձեր (Արգիշտիի սաղավարտի վրա). Էրեբունիում հայտնաբերվել են որմնանկարների բեկորներ՝ խաղողի որթերով ու ողկույզներով. մի ամբողջ տիեզերաստեղ-

ծախան (կոսմոգոնիական) պատկեր կա միայն մի ֆրիզի դրվագներում՝ սրբազան երկնքով սրբազան արմավի ծառերով, որթատունկերով, որոնց մեջ պատկերված է պտտվող ծաղիկ կամ արևի սկավառակ, որոնք պահպանում են սրբազան ցուլերը և առյուծները: Էրեբունիի որմնանկարների բեկորներում Հայտնաբերված արմավը, որթատունկը, նուրը սրբազան մոտիվներ են դարձել նաև Հայ մանրանկարչության մեջ:

Իրանում հայտնի է հազար ու մի դարման ունեցող Գառկերընա ծառը, որ տնկել է Ահուրամաշդեան: Այն բարձրանում է Վոուրուկաշա ծովում: Նրա ճյուղերում Սաննա Թռչունն է: Իրան. դիցաբանություն մեջ մեծ տեղ ունի էլբրուս լեռան վրա աճող Հաոմա Կ. ծ., որը հետ է մղում մահը: Հաոման և զրադաշտականություն մեջ ավելի ուշ հայտնի Գոկարդ ծառերն ունեն Գառկերընայի տարրեր: Գոկարդը աճում է օվկիանոսում կամ ծովում: և սկիզբն է մտնող բուսականություն: Սիմուրդ (սինամրա, սենմուրվ ևն) Թռչունը կտրել է նրա ճյուղը և սերմերը խառնել ջրերին: Այդ ծառի մասկանունը Յադ-բեշ է՝ «չարահամ»: Դժվար է տիեզերաբան. իմաստներ գտնել աքեմենյան արվեստում: Ներկայացված ծառերի պատկերաքանդակներում: Պերսեպոլիսի ապսղանսների (տաճարների) պատկերաքանդակներում գլանակնիքների վրա առկա են նոճիների սրբազան ծառեր, արմավների պատկերներ: Սասանյան արձաթեք գլավթիների վրա կան ծառերի վրա հառնող լեռան պատկերներ՝ ծառերին կանգնած ձկներով, արձաթեք Թասեր՝ սիմուրդ հավքերի պատկերներով:

4. Ժ. իր բնորոշումներն ունի Աստվածաշնչում. «Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմը, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: Տեղ Աստված երկրից բուսեցրեց նաև ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր, իսկ կենաց ծառը և չարի ու բարու գիտութեան ծառը, տնկեց դրախտի մեջ՝ տեղում» (Ծննդ. 2.8–9): Անբաժան են այստեղ մարդը և Կ. Ժ.: Կ. Ժ-ից զրկվելով՝ մարդը զրկվում է հավիտենական կյանքից՝ հրե սպառնալիքի տակ («Աստված դուռն հանեց Ադամին, բնակեցրեց բերկրութեան դրախտի դիմաց և հրամայեց թերով բններին ու բոցեղեն սրին շուրջնասկի հսկել կենաց ծառը տանող ճանապարհները», Ծննդ. 3.24): Կ. Ժ. այնուհետև հիշատակվում է Սողոմոնի առականքում (Առակ. 3.18, 11.30, 13.12, 15.4), որտեղ իմաստուն և արդար այբը (Հիսուսի նախատիպը) «... կենաց ծառ է բոլոր նրանց համար, ովքեր սպավիրում են նրան և վստահութեամբ հենվում նրա վրա, ինչպես Տիրոջ վրա» (3.18), որ՝ «Կյանքի ծառը բուսնում է արդարութեան պտղից» (11.30):

Հայտնություն գրքում ավելի է հարստանում Կ. Թ-ի գաղափարը, լրանում Աստուծո *դրախտի* մեջ գտնվող «կենաց փայտով» (այսինքն՝ խաչով) փռվածքները արեւելքում տնկված դրախտի Կ. Թ-ի: Հայտնություն Կ. Թ. տալիս է տասներկու պտուղ՝ ըստ ամիսների թվի, իսկ «... Ժառի տերերը ազգերի բուժման համար էր» (Հայտն. 22.2): Մի այլ անգամ Հիսուսի անունն հիշատակվելուց առաջ խոսվում է *պատվիրանները* պահողների մասին, որոնք «իրավունք ունեն ուտելու կենաց ծառից» (22.14): Հիսուսն իրեն համարում է «արմատ եւ սերունդ [ազգ]... Դավթից» (22.16), որ անվանվում է «Հասսեի ծառ» և XIX դարից նկարվում է իբրեւ տոհմածառ Մատթեոսի (եբրեմյն նաեւ Ղուկասի) Ավետարանի անվանաթերթում:

Զարգարվեստի բուհ. մոտիվների ամենա-
գլխ. արտահայտությունը Կ. ծ. է: Այն ունի
հիմն. մոտիվներ, ածի հետ կապված՝ բույսի
ամենազգլխ. օրգանները՝ հատիկի (սերմի), ծաղ-
կի և վարսանդառուէջքային օրգանների գաղա-
փարապատկերները:

Քրիստոնեականության սկզբը շրջանում գերել է խող հելլենիստ. և մերձավորարևելյան (իրանա-սեմական) հիմնականում ճարտ. զարգացումների ազդեցություն տակ մի քանի բուս. մոտիվներ (արմավազարդեր, ակաթազարդեր կամ արջամագիլներ, զանազան հյուսվածքազարդեր, նույն ու խաղողի մոտիվներ) մեծ տարածում են ստացել: Սակայն քրիստ. (մանավանդ հայ միջնադարյան) արվեստում Կ. ծ. Համարվող այդ մոտիվները վեր են բարձրանում «զուլդ ծաղիկ», «պտղաբերություն» և նման թեև կենսական, բայց նախն. պարզ գաղափարներից և հարստանում աստվածաշնչային և մեկնող հոգևոր հարուստ գաղափարաբանությամբ: Արմավն արդեն խորհրդանշում է արդարների և երկնային արքայությունը (Երուսաղեմ մտնելիս Հիսուսի առջև պատանիները արմավի ճյուղեր են փռում), Հիսուսի տոհմաթուղ կամ Հեսեի (Դավթի հոր) ծառը, որտեղ որպես արմավի պտուղ պատկերվում են Հիսուսի նախնիները (թվը փոփոխական է)՝ զարգարված արմավի ճյուղերով, ինչպես՝ մեղայիններով: Ձեռագիր Ավետարանների խորանապատկերներում, անվանաթերթերում և այլուր, ինչպես նաև խաչքարերի վրա էլ ավելի է ընդլայնվում Կ. ծ-ի գաղափարը՝ տարածվելով նույնիսկ թիթենիների, խաղողի որթի վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր խորհուրդը՝ կապված նաև հապետների. մտադասնեի. ճանապարհների գա

սերի, առաքյալներին
Հետ են: Կ. ծ-ի բովան-
դակությունն է՛լ ավելի
է հարստանում՝ կապվելով զույգ և ավելի մեծ
թվով թռչունների ու կենդանիների խորհրդա-
բանության հետ (աքաղաղներ, սիրամարդեր,
ձկնաքաղ հավքերի տեսակներ՝ հավալուսն,
կռուկ, ձկնկուլ, կտցար, նաև կաքավներ, ա-
ղավնիներ են): Դրանք նախն. իմաստներով
թեև առնչվում են ծնող զույգի գաղափարին,
բայց ստանում են առավելապես հոգևոր բովան-
դակություն՝ էպիկուրյան և պլատոնական վա-
յելքի ու սիրո (էրոսի) գաղափարն ուղղելով դե-
պի հոգևոր վայելքի հունը (*Դիոնիսիոս Արիո-
պազացու* երկերը): Դրանց մասին առանձին
խոսվում է *Ստեփանոս Սյունեցու*, *Ներսես
Շնորհալու*, *Գրիգոր Տաթևացու* և ուրիշների
«խորհմանքի մեկնություններում»:

Կ. Ժ-ի և ծաղկող խաչի հետ կապված դա-
դափառները նախն. իմաստներից (ամ, տերև,
վարսանդ, առէջներ, ծաղիկներ, ծնող զույգ
են) հոգևոր վերելք են ապրում նաև հայ և
քրիստ. միջնադարյան պոեզիայում: Կ. Ժ-ի
նախն. իմաստները (զուգավորման, բազմաց-
ման) ավելի ցայտուն են ժող. երգերում («Ջան
գյուլումներ», խաղեր, էպոս են), որտեղ հե-
տադայում խառնվում է կրոնական-հոգևոր:

Գրիգոր Նարեկացու վարդավառի և Հայտնության (Ավետիսի) տաղերում առավելագույնս արտահայտված է Կ. ծ-ի այն դադախարը, որն առկա է մանրանկարչության մեջ (Հատկապես կլիկյան՝ Հեսսսի ծառի պատկերի լավագույն օրինակներում), ճոխացված գրական շքեղ խորհրդավոր պատկերներով, որոնք դժվար է արտահայտել մանրանկարչության մեջ: Գրիգոր Նարեկացու բարձր ոճն ավելի մտեմքի և հուզական երանգ է ստանում ժող. կամ միջին հասարակության մեջ Հասած «Ավետիսներում», «Ծոյերենով մեզ Հասած «Ավետիսներում», «Ծոյերենով մեզ Հասած «Ավետիսներում», «Ծոյերենով մեզ Հասած «Ավետիսներում» ու «Կարոս իսախին» տաղերում: Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 86 2-4-րդ պատկերները:

8.6, 2-4-րդ պատկերաթիվը
Գրկ. Մ. Կացակյանի Ա., Հայկական զարգա-
վեստ, Ե., 1955: խորհրդերի մեկնություններ, աշխա-
տասիր. Վ. Ղազարյանի, Ե., 1995: Schmidke
Baum Fr., "Reallexikon für Antike und Christentum"
Nerausgegeben von Theodor Klauser, Band 2, 1954
S. 2-14.

Վիգեն Ղազարյան

**ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅՐԱՊԵ
ՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Հայաստանի
առաջին անգամ**

ԿԵԶԱՌԻՄԻ կազմավորվել է 1980-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Կենտրոնը՝ Վիեննայի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցի: Ընդգրկուած է Ալբստրիայի և Շվեդիայի Հոգևոր հովվութիւնները: Կ. Ե. Հ. պաշան կազմի մեջ մտնում էր նաև Գերմանիայի Հոգևոր հովվութիւնը, որը 1991-ին հռչակվել է առանձին թեմ:

Ավստրիայի հոգեվոր հովվու-
թյուն, առաջնորդանիստը՝ Վիեննայի Ս.
Հռիփսիմե եկեղեցի: 1913-ին հայերը Վիեն-
նայում կառուցել են Ս. Փրկիչ մատուռը (գոր-
ծել է մինչև 1968-ը): Առաջին հոգևոր հովիտ
է կարգվել Սուչավայից (Ռուսինիա) հրավիր-
ված Արիստակես քահ. Ֆեսլյանը: 1928-58-ին
հոգևոր հովվութունը ստանձնել է Եղիշե
քահ. Ութուշյանը (հետագայում՝ ծայրագույն
վարդապետ): Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին կառուց-
վել է 1965-68-ին (ճարտ.՝ Է. Սրապյան,
Երևան): Օծել է (1968) Վազգեն Ա. Պալճյա-
նը: Եկեղեցու բակում 1984-ին տեղադրվել է
հուշարձան՝ Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին
(հեղ.՝ Ռ. Թամրազյան-Հարությունյան): Հա-
մայնքի եկեղեց. վարչութունը, նորակառույց
եկեղեցու շուրջը հայերին համախմբելու նպա-
տակով, համայնքի միջոցներով գնել է շենք,
որը դարձել է Ազգային տուն: 1981-ին նույն
շենքում բացվել է միակ և ցայսօր գործող
«Հովհաննես Ծիրազ» շաքաթօրյա դպրոցը, ո-
րի գործունեությունը գլխավորում են եկեղեց.
վարչութունն ու ծնողական խորհուրդը:

1962-ից ավստրաՀայ Համայնքի Հոգևոր Հովիվն է Մեսրոպ արք. Գրիգորյանը, որը նաև Կենտր. Եվրոպայի Հայրապետ. պատվիրակն է:

Շվեդիայի հոգեվոր հովվու-
թյուն, կենտրոնը՝ ք. Ուփսալա: Շվեդահայ
համայնքում կրոն. կյանքը սկսել է ձևավորվել
երկրում հայկ. մշակույթ. միությունների
ստեղծմանը զուգընթաց: Հայ հոգևորականնե-
րը 1970-ի կեսից ժամանակ առ ժամանակ այցե-
լել են Շվեդիայի հայ համայնք, Պատարագ մա-
տուցել և կնոնք կատարել: Ստեղծովում,
Ուփսալայում, Բուլժիրկայում գործում են Հայ
եկեղեցու խորհուրդներ: Համայնքում հայկ. ե-
կեղեցի չկա, արարողությունները կատարվում
են շվեդ. եկեղեցիներում. հայտնի է Ուփսալա-
յի Ս. Հովհաննես եկեղեցին: Կենտր. Եվրոպա-
յի հայրապետ. պատվիրակը կարգում է հո-
գևոր հովիվ: Եկեղեց. գործունեության համար
Շվեդիայի Ազատ եկեղեցին հատկացնում է

նպաստ: Շվեդական Համայնքի Հոգևոր Հովիվին
է Սարգիս քհն. Մելքոնյանը (1990-ից):

4. Ե. Հ. պ. կազմակերպում է նաև Նորվեգիայում, Ֆինլանդիայում և Դանիայում բնակվող Հայ ընտանիքների հոգևոր մատակարարությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում,
8.7, 1-ին պատկերը:

[illegible]

ներսի արձանագրություն, խաչենի խոյախան
բերդի տեր Վախթանգի որդի Հասան իշխանը
և նրա կինը՝ Բաղաց թագավորի դուստր Մամ-
բանը, մեծամեծ ծախքով նորոգել են թաթար-
մոնղոլների ավերած Կ. վ-ի եկեղեցիները: 1284-
ին վանքում թաղվել է «Մեծ իշխան» Պռոշը:
1295-ին վանահայր *խաչատուր Կեչառեցին* Կ.
վ-ում գրել է իր նշանավոր «Ողբը»: Նա Կ. վ-
ում դպրոց է ունեցել, որի աշակերտների մա-
սին հնտաբայում հիշատակություններ են ար-
վել այլ վանքերում գրված ձեռագրերում: XV-
XVII դդ., չնայած մահմեդ. ծանր լծին և աս-
պատակություններին, Կ. վ-ում շարունակվել
է հոգևոր ու մշակութ. կյանքը: 1491-ին վան-
քում գրված Ավետարանում գրիչ Գալուստը
հիշատակարանում նշել է այդ «գառու և չար
ժամանակը և անօրենիների փառաճառած նեղու-
թյունները», իսկ 1499-ին Վիլիպոս վանահոր
առաջնորդություն օրոք գրված Մաշտոցի հիշա-
տակարանում գրիչ Մաթեոսը թվարկել է վան-
քի եկեղեցիները՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը,
Ս. Աստվածածինը, Ս. Նշանը և Ս. Հարություն-
ը (Ս. Աստվածածին է կոչվել վերանվանված
Կաթողիկեն): Վանքի անունով Ծաղկոցածոր
կամ Ծաղկունյաց ձոր բնակավայրը որոշ ժա-
մանակ կոչվել է Կեչառիս կամ Կեչառուք:
XVIII դ. Կ. վ. ամայացել է և լքվել: 1828-ին
երկրաշարժից քանդվել է Ս. Գրիգոր Լուսավո-
րիչ եկեղեցու գմբեթը:

Արևելային Պարսկաստանի Պարսկաստանի միա-
նալուց (1828) հետո Կեչառիսը դարձել է
երևանի պետ. հիմնարկների ծառայողների հա-
մար ամառանոց: 1843-ին, ամռանը հանգստա-
ցողների համար ժամերգություններ կատարե-
լու նպատակով, վանքի ընդարձակ դալժի արմ.
կողմում բնմ են կառուցել, և դալժի ծառայել
է որպես եկեղեցի: 1947-49-ին Կ. վ-ի շինքերը
վերանորոգվել են, տանիքները ծածկվել քարե
սալերով, վանքի տարածքը բարեկարգվել է և
պարսպապատվել: 1990-ական թթ. նորոգվել են
կաթողիկն և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի-
ների զմբեթները: Վանքի բոլոր շինքերը կա-
ռուցված են սրբատաշ բազալտ քարով: Գլխա-
վոր Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին ունի
զմբեթավոր դահլիճի հորինվածք բնմի երկու
կողմերում երկհարկանի ավանդատներով: Արմ-
ից կից է ուղղանկյուն հատակաքճով, քառա-
պույուն կենտրոնակազմ դալժի: Հվ. կողմում
գտնվում են ոչ մեծ, սլացիկ համաչափություն-
ներով, զմբեթավոր Ս. Նշան եկեղեցին և նրա
կողքին՝ Կաթողիկեն, որը ներքուստ՝ խաչաձև,

չորս անկյուններում
 երկհարկ ավանդատնե-
 րով է: Նրանցից 120 մ
 արմ. կանգուն է Ս. Հարուժյուն փոքրիկ եկե-
 ղեցին՝ բարձր թմբուկով գմբեթով: Կ. վ-ի XI-
 XIII դդ. բազմաթիվ խաչքարերի շարքում ա-
 ռանձնանում է ճարտ. Վեցիկի մահարձանը, ո-
 րը կերտել են նրա ճարտարապետ եղբայրները:
 Այն բաղկացած է երկատիժան որմնախարսխով
 պատվանդանից և նրա վրա դրված, հիմնաքա-
 րի վրա բարձրացող խաչքարից: Կ. վ-ի Համա-
 լիրի արտահայտչականությունը պայմանավոր-
 ված է առանձին կառուցվածքների բազմապիսի
 ու տարբեր չափերի ծավալների ներդաշնակ հա-
 մաչափություններով (որը կազմակերպում և
 խմբավորում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղե-
 ցին), բնապատկերին համահնչուն ճարտարա-
 պետությամբ, գունազեղողությամբ:

Նորոգումներից հետո (բարերար՝ Վ. Հարությունյան) 2000-ի հուլիսի 9-ին տեղի է ունեցել Կ. վ-ի վերածածումը՝ ձեռամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանի:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում,
8.7, 2-րդ պատկերը:

Գրգ. Ա. Լիշան Դ., Այրարատ, վնտ., 1890: Սճբատյան Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ-գաւառի..., վարդ-պատ, 1895: Լալաբյան Ե., Կեչա-ռիսի վանքը, ԱՀ, դիրք 22, 1912: Հովսեփյան Գ., իտղարկանք կամ Պոռոնանք ճայող պատմութեան մէջ, մաս 2, Երուսաղեմ, 1942: Եղիազարյան Հ., Կեչառիսի վանքը և նրա վիճակը արձանագրութեան-ները, «Էջմիածին», 1955, № 9, 12: Халпахчян О., Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980; Has-ratian M., Alpago-Novello A., Ketcharis, Milano, 1982 (Documenti di architettura armena, 11).

Մուրադ Հասրաթյան

[illegible]

ԿԻՐԱԿԻ

Ձեռագիրը զարդա-
րում են 12 խորաները,
4 ավետարանիչները
պատկերները, 4 անվանաթերթերը, ամբողջա-
կան էջերի վրա պատկերված տերունական 13
մանրանկարները («Ծնունդ», «Մկրտություն»,
«Պայծառակերպություն», «Խորհրդավոր ընթ-
րիք», «Հրեշտակի Հայտնությունը Յուդաբեր
կանանց», «Ավետում», «Տյառնընդառաջ»,
«Համբարձում», «Ղազարոսի Հարությունը»,
«Ուտնվա», «Խաչելություն», «Հոգեզպուստ»,
«Թովմայի անհավատությունը»), լուսանցքնե-
րում ավետարանական երկրորդական իրադար-
ձությունները պատկերող 103 մանրանկարնե-
րը և թագավորական ընտանիքի նկարը:

«Կ. թ. Ա.»-ի մանրանկարները կրում են *Թորոս Ռոսլինի* արվեստի անհերքա ազդեցությունը: Շատ պատկերներ («Միկրոսկոպ», «Խորհրդավոր ընթերիք», «Ռոսպիա», «Հոգեգլուխ») և մանավանդ արտաքին ու ներքին տարրերը յուրովի համատեղած «Թովմայի անհավատությունը» աղբյուրում են նրա մանրանկարների հետ: Կապը Թորոս Ռոսլինի արվեստի հետ վկայում են նաև խորանները և որոշ լուսանցանկարներ, սակայն այս վերջիններում «Կ. թ. Ա.»-ի նկարիչն ավելի անկախ է և հետամուտ իր սեփական երևակայությանը, իսկ որոշ հորինվածքների առանձին տարրեր վկայում են նրա ծանոթ լինելը արևմտանկարչ. նմուշներին (մոգերի երկրպագությունը «Մենդյան» պատկերում կամ ուշաթափվող Աստվածածինը «Խաչիկությունում»):

Թորոս Ռոսլինի գեղարվարչությունը սերտորեն կապված լինելով հանդերձ՝ «Կ. թ. Ա.»-ի մանրանկարները ի հայտ են բերում կիլիկյան արվեստի նոր միտումներ, որոնք լիովին դրսև-վորվելու էին XIII դ. 80-90-ական թթ. («Հեթում Բ թագավորի Ճաշոց»-ում, XIII դ. 80-ական թթ. 2-րդ կեսի մի շարք Ավետարաննե-րում և XIII դ. 90-ական թթ. մի քանի Աստվա-ծաշնչերում)։ «Կ. թ. Ա.»-ի նկարիչը սկսում է հեռանալ ռուսինյան պարզ ու հստակ, հակիրճ հորինվածքներից, զուսպ զգացմունքայնու-թյունից։ Նրա պատկերները դառնում են ավելի բազմամարդ, հազեցած ճարտ. և ընապատ-կերային տարրերով։ Նա նույնպես արտահայ-տում է խոր ապրումներ, վիշտ և տառապանք, ուրախություն ու հիացմունք, սակայն, ի տար-բերություն Թորոս Ռոսլինի՝ ուժեղացնում է դրամատիկ վիճակները, ընդգծում հերոսների արեժողի հուզումնալից կացությունը՝ չեղոնե-

իմ նրանց շարժումները, դեմքերի արտահայտությունը: Այդ ամենին զուգորդվում են ժայռերի ոլորուն ձևերը, ծառերի գալարուն ուժ-վագծերը, բարդագլած ճարտ. միջավայրը:

«Կ. թ. Ա.»-ում իրենց գունագեղութունը լավ պահպանած ներկերն աչքի են զարնում արծնի փայլով, ինչն ավելի է ընդգծում ֆոնի Հարթութունը պարփակող առատորեն օգտագործված ոսկին՝ ցայտուն դարձնելով նկարի առանձին մանրամասներ և Հատկապես տպավորիչ արտացոլելով զգեստապատկերները։ Չափազանց հետաքրքիր է թագավորական ընտանիքը պատկերող «Կ. թ. Ա.»-ի խմբանկարը՝ և՛ իր պատմ. վավերականությամբ, և՛ որպես յուրօրինակ բարձրարվեստ հորինվածք։ Թագավորը, թագուհին և նրանց հինգ զավակները ծնկաչոք, ձեռքերի շարժումներով աղոթում են առ «Դեիսուս» (գահին նստած Քրիստոսին)։ Թագավորածածնին ու Հովհաննես Մկրտչին)։ Թագավորական ընտանիքի անդամները հագել են իրենց որպիսութունը հավաստող հանդիսավոր շքեղ հանդերձներ։ Թագավորն ու թագուհին ոսկե ժապավեններից ու թանկարժեք քարերից կարված զգեստներով են, սկյուռենու առատով ծիրանիով, թագավորի որդիները՝ լայն թևքեր ունեցող զգեստներով, դուստրերը՝ կախովի ոսկե ճակատագարգեղով։ «Կ. թ. Ա.» ծաղկուն դարաշրջանի կլիկյան գրքարվեստի զարգացման կարևոր օղակ է։

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում:

Գրկ. Տ եր - Մ ո Վ ի Ս յ ա ն Մ., Կ ե ո ա ն Թ ա գ ո Վ ի
Ա Վ ի տ ա ր ա ն ը, «Ա ն ա Յ ի տ», 1907, № 10-12: Ն ո լ յ Ն ի,
Հ ա յ կ ա կ ա ն մ ա ն ր ա ն կ ա ր ն ե ր, Ա Ղ, 1910, գ ի ր ք 20, № 2:
Der Nersessian S., Miniature Painting in the Ar-
menian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the
Fourteenth Century, W., 1993.

Իրինա Դրամբյան

ԿԻՐԱԿԻ, ԿՅՈՒՐԱԿ Ե (Հուն.՝ Տերունի կա-
Տերունական Տիրոջը նվիրված օր), միաշաբ-
թի, ըստ Աստվածաշնչի՝ անդրանիկ օրը, այս-
պես ասած՝ օրերի օրը, երբ Աստված արարեց
լույսը. «Եվ Աստված ասաց. «Թող լույս լի-
նի»: Եվ լույս եղավ: Աստված տեսավ, որ լույ-
սը լավ է, և Աստված լույսը բաժանեց խավա-
րից: Աստված լույսը կոչեց ցերեկ, իսկ խա-
վարը կոչեց գիշեր: Եվ եղավ երեկո, և եղավ
առավոտ՝ օր առաջին» (Ծննդ. 1.3-5): Կ. օրը
տեղի ունեցան մի շարք աստվածաշին իրողու-
թյուններ. Նոր դուռը եկավ տապանից, Աստու-

ված խոսքից Աբրահամի, ինչպես նաև Մովսեսի հետ՝ Սինայ լեռան վրա: Նույն Կ. օրը եղան Օրենքի տվչությունը, Հիսուս Քրիստոսի Հա՛րուժյունը, Սուրբ Հոգու հեղումը Հոգեգա՛լուստի օրը ևն:

4., որն Աստվածաշնչի առաջին Հայ թարգմանիչները V դ. թարգմանել են միաշաբթի (և որը, ըստ էության, օրվա ստույգ անվանումն է՝ որպես առաջին օրվա), դիտվել է իբրև սկիզբ մանայն խորհրդավոր և աստվածային իրողությանների, ուստի և Հետագայում սրբացվել է քրիստոնյաների կողմից:

Սովորական օրենքով Հանգստյան օր է համարվել շաբաթը (շաբաթ օրը), որ երբ, նշանակում է հանգիստ, քանզի Աստված վեց օր աշխարհագործելով՝ յոթերորդ օրը հանգստացավ (Մհնդ. 2.2-3) և սրբագործեց այն, որպես հանգստյան կամ խաղաղության օր: Ի տարբերություն Հրեաների, քրիստոնյաների համար սրբագործյալ հանգստյան յոթերորդ օր դարձավ շաբաթվա առաջին օրը՝ միաշաբթին, որը կոչվեց Կ.: Դեռևս առաքելական շրջանից հարմար նկատվեց Հրեական շաբաթը փոխարինել Կ-ով՝ որպես Տիրոջը նվիրված և Հարուստյան օր: Դրա համար հիմք ծառայեց նաև այն հանգամանքը, որ ինքը՝ Հիսուսը, էջեր պահում շաբաթը՝ հրաշքներ ու բուժումներ կատարելով (Մատթ. 12.9-12):

ազգաբարեկող, որ «...մարդու Որդին շաքաթ օրվա տերն է» (Մատթ. 12.1-8, Մարկ. 2.23-28, Ղուկ. 6.1-5), ինչպես նաև քրիստոնյա եկեղեցու ալն մեկնաբանական ընթերցվածքը, թե Հիսուսն է բուն ճշմարիտ Հանգիստը, ուրեմն և շաքաթապահանքությունը, Տիրոջ պայցելությունից հետո, այլևս հին է։ Այսպիսով Տերունի դարձավ Հիսուսի Հարություն օրը՝ միաշաբթին կամ, որը, որպես տոնական սուրբ օր, մշտապես խորհրդանշում է Հիսուսին։ Առաջնորդվելով վերն ասվածով և առաքելական թղթերում առկա ակնարկումներով՝ *Ընդհանրական եկեղեցին* է. օրը առանձնացրել է. այդ օրը կատարվում են միայն Տիրոջ՝ Հիսուսին, նվիրված տոներ։

Նախագահության հրամանով, Երևանի քաղաքապետարանի կողմից հրապարակվել է Սեբրուհիմի տոնների մասին հրահանգ, որով սահմանվում է հետևյալ կերպով.

որը, 35 օրվա շարժականությամբ՝ ապրիլի 5-ին

մինչև մայիսի 9-ը): Հիշատակումն է Սիոնի վերնատանը (հավանաբար՝ Հովհաննես Մարկոսի տանը) կատարված զատկական ընթրիքի, որի ընթացքում հաստատվեց *Հաղորդության* խորհուրդը (Մարկ. 14.12-25, Ղուկ. 22.7-23, Ա. Կորնթ. 11.23-25): Վերնատունը դիտվում է իբրև առաջին եկեղեցին, և այս իմաստով Աշխարհամատունն ինչպես կոչվում է աշխարհամոռն կամ աշխարհա-հեռուների: Կոչվում է նաև Կնիս Կ.:

Անառակի Կ., Մեծ պահոց երրորդ Կ. է:
Զատիկից 5 շաբաթ (35 օր) առաջ է նշվում: Հիշ-
վում է Դուկասի Ավետարանի 15-րդ գլխի ա-
նառակ որդու խրատական դասերով հարուստ
առակ ընդհ. և ցույց է անվանում:

Առաջավորաց Կ. (Քուն Բարեկենդանից 3
և Զատիկից 10 շաբաթ առաջ Հանդիպած Կ., 35
օրվա շարժականությամբ ընկնում է Հունվ. 11-
ից փետր. 15-ը): Ներսես Շնորհալին Առաջա-
վորաց անունը բացատրում է իբրև առաջին
պատ: Բացատրվում է նաև իբրև *Մեծ պահքի*
Հետո եկող առաջին Կ. կամ՝ Գրիգոր Ա Լու-
սավորչի Հայտարարած առաջին պատը:

Արտաքսման Կ., Մեծ պահոց երկրորդ Կ
է: Հիշվում է Ազամի՝ դրախտից արտաքսվել
և մեղավորների՝ Քրիստոսի միջոցով դարձյալ
տեսնելու աստիճանի դառնալը:

Գատավորի Կ. (մարտի 1-ից մինչև ապրիլի 4-ը): Այդ օրը ընթերցվում է Ղուկ. 18 զուգընթաց (Գատավորի և Մաքսավորի առակաները), որոնք ուսումնասնում են առանց ձանձրույթի բանասիրտական դուռը, ճանաչելով սեփական մեղքերը և Գատավորից ընդունել մեղքի թողութունը:

Գալստյան Կ. (Զատիկից 15 օր առաջ, մարտի 8-ից ապրիլի 11-ը, որին նախորդում է Ավագ շաբաթը): Հիշատակվում է Քրիստոսի երկրորդ փառավոր գալուստը (Մատթ. 23.39-24.30):

Կանաչ Կ., Զատիկի չորրորդ Կ. է, հավանաբար վերցված է ժող. հանդիսուծյուններից որպես բողբոջման տոն՝ կանաչով զարդարված:

22 օր հետո: Խորհրդանշում է Հիսուսի թափա
հանումը: Երբ նշանն են կարմիր կակաջները:

Կրկնագատիկ, ժող. անուն՝ տրված Ջատկ
ուլթերորդ՝ Նոր Կ-ին:

Խորհրդանշում է Տիրոջ Հարուժյունը, նաև եկեղեցու ընդարձակումն ու տարածումը:

22-ից մարտի 28-ը: Այս օրը խորհրդաբանվում են Տնտեսի առակը և նրան հարակից Մեծահարուստի և աղքատ Ղազարոսի առակները (Ղուկ. 16): Աստծո զավակներին լուսո որդիներին, հրահանգվում է լինել խորագետ, բացահայտվում է հանդերձյալ կյանքի խորհուրդը:

Կ. օրերին Հայ եկեղեցին նշում է Տերունի և Տաղավար տոները (Ս. Ծննդից զատ) և սրբոց տոներին զատ շարժական մյուս տոները:

Գրկ. Գուշակյան Թ., Սուրբ և տոնք, Երուսաղեմ, 1939: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6-րդ հրտ., Թեհրան, 1999:

Հեռու Սարգսյան

ԿԻՐԱԿՈՍ Ա ՎԻՐԱՊԵՏԻ, խորվիբապետի [մոտ 1370, գ. խառաբաստ (Քաջբերունիք գավառ) - 1448], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1441-43-ին: Հաջորդել է Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանցին: 1409-ից հաստատվել է Այրարատի խոր վիրապի վանքում (այստեղից էլ անվանումը): Կաթողիկոս է ընտրվել և օծվել էջմիածնի 1441-ի ժողովում (տես *Էջմիածնի աղ-գային-եկեղեցական ժողով 1441*): Ընտրվելուց անմիջապես հետո հրապարակել է Կիլիկիայից Ս. Էջմիածին հայրապետական աթոռի փոխադրությունն ավետող կոնդակ: Կ. Ա. Վ. Հայաստանյայց եկեղեցու միասնությունը պահելու համար Աղթամարի աթոռն աղատել է 1113-ի Սև լեռան Կարմիր վանքի եկեղեց. ժողովի նգովից: Ջրաղվել է շինարարությամբ (Էջմիածնի վանքում և այլուր) և ծխադախտ. բարենորոգումներով: Սյունեցիները, ձգտելով հայրապետական աթոռին բազմեցնել իրենց ներկայացուցչին, դժգոհել են այդ ընտրությունից: Նրանք 1443-ին ժողով են գումարել և գահնկեց հռչակել Կ. Ա. Վ.-ուն:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Ա. Վ.-ուն հաջորդել է Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանցը:

Գրկ. Թոմաս Մեծոփեցի, Յիշատակարան, Թ., 1892:

Սանդրո Բեհրուդյան

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՏԻ, Գեորգի, Արեւիկեցի (մոտ 1201/1203 - 1271, Նոր Գետիկ), պատմիչ, վարդապետ, բարոնապետ: Ծնվել է «Գանձակի երկրում» (Գանձակեցի է անվանվել XVII դարից): Վաղ մանկությունից սովորել է Նոր Գետիկի վանքում (հետագայում՝ Գոշավանք): 1215-ից հետո տեղափոխ-

վել է Տավուշ՝ *Խորանաշատի վանք*, աշակերտել *Վանական Վարդապետին* և նրանից ստացել վարդապետ. աստիճան: 1225-ին խորանաշատի ավերումից հետո ուսուցչի հետ տեղափոխվել է Տավուշի Լորուտ գյուղին մերձակա փոքրիկ եկեղեցի և շարունակել գիտամանկավարժ. գործունեությունը: 1236-ին Կ. Գ.-ուն ընկերներին և Վանական Վարդապետի հետ գերել են մոնղոլները: Մոնղոլ. բանակում եղել է թարգմանիչ ու զրազիր, այնուհետև փախել է և ապաստանել Նոր Գետիկում: 1250-ին մասնակցել է Դավիթ Մարեցու (Դավիթ Մուրեցուցի) բանադրմանը, 1251-ին՝ Հռոմի Իսկանդեր IV պապի Հավատո թղթի պատասխանը գրելուն: Մասնակցել է Սսի 1243-ի եկեղեց. ժողովին: Ենթադրվում է, որ Վանական Վարդապետի մահից (1251) հետո գլխավորել է Նոր Գետիկի վանքի գլխավորը: 1255-ին Նիզ գավառի Վարդենիս գյուղում հանդիպել է Քուրդ իշխանի տանն իջևանած Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ին (վերջինս վերադարձել էր մոնղոլ Մանգու դանի մոտից) և զրառել նրա հայտնած տեղեկությունները: 1260-ին նրա միջամտությամբ Գետիկի բնակչությունն ազատվել է աթոռահարկից: Անձնապես մտերիմ է եղել ժամանակի նշանավոր ռազմաքաղ. գործիչներ Պոռչ, Քուրդ, Գրիգոր ու այլ իշխանները և ուսումնակից Վարդան Արեւելցու հետ, որը նրա պատվերով կատարել է (1265) երգ երգողի մեկնությունը: 1268-69-ին այցելել է Կիլիկյան Հայաստան, այնուհետև վերադարձել Նոր Գետիկ:

Կ. Գ.-ու գլխ. երկը շուրջ հազար տարվա ընդգրկում ունեցող «Հայոց պատմություն» է (սկսել է շարադրել 19.5.1241-ին և 1265-1266-ի դեպքերը նկարագրելիս վախճանվել): Բաղկացած է «Առաջաբան»-ից (կոչվում է «Ժամանակների համառոտ պատմություն, որ սուրբ Գրիգորից...», որտեղ թվարկված են մասնաճյուղները *Ազաթանգեղոսից* մինչև Վանական Վարդապետ) և 65 գլուխներից: Բաժանվում է երկու մասի: Առաջինը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի և թաթար-մոնղ. արշավանքների միջև ընկած ժամանակաշրջանի համառոտ, երկրորդը՝ մոնղոլների առաջին արշավանքների և Հայաստանում նրանց տիրապետության սկզբ. շրջանի հանգամանալի պատմություն է: Աշխատությունն կրոնական է. մասի աղբյուրներն են Աստվածաշունչը, վարդապետ-սրբազ. երկերը, կեղեց. ժողովների կանոնները (իրավ. թղթեր), Վանական Վարդապետի վերադարձը «Խորանա-

շատի վանք»-ը ևն: Օգտագործվել են ընդհանուր եկեղեց. պատմությունը վերաբերող երկեր՝ *Եվսեբիոս Կեսարացու* «Եկեղեցական պատմություն» ու «Գրոնիկոնը», Սուրբատես Սեդրաստիկոսի «Պատմությունը», կրոնափոքմանրապատմաներ: Սկզբնաղբյուր են ծառայել նաև *Մովսես Կաղանկատվացու*, *Սամուել Անեցու*, Վանական Վարդապետի և այլոց երկերը, արձանագրություններ, դիվանական վավերագրեր, նամակներ, դեպքերի մասնակիցների բանավոր տեղեկություններ ևն:

Կ. Գ. քննական վերլուծական մոտեցում է ցուցաբերել և՛ աղբյուրներին, և՛ շարադրանքին: Նա ժամանակաշրջանի և հարցադրումների մեծ ընդգրկումով տվել է IV-XIII դդ. քաղ., տնտ., եկեղեցու ներքին կյանքի ու միջեկեղեց. հարաբերությունների, մշակութ. և հաս. շարժումների պատմությունը՝ այն սերտորեն կապակցելով հարևան երկրներում (Վիրք, Աղվանք, Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներ) կատարվող իրադարձությունների հետ: «Հայոց պատմություն» առաջին գլխում («Համառոտ պատմություն ու հիշատակություն սուրբ Գրիգորի և նրա աթոռը հաջորդածների անուններին») թվարկել է Գրիգոր Ա Լուսավորչին հաջորդած կաթողիկոսներին (*Արիստակես Ա Պարթևից* մինչև *Ներսես Շնորհալի*)՝ հաղորդելով որոշ մանրամասնություններ նրանց գործունեության մասին: Ներկայացրել է նաև Գրիգոր Ա Լուսավորչի մասունքների համառոտ պատմությունը՝ մինչև Կ. Պոլսում տեղի ունեցած նշխարաց գյուտը: Երկրորդ գլխում (խորագրվել է «Հայաստանյայց եկեղեցու խոստովանություն հավատո գիր՝ գրված Հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսի եղբայր Ներսես եպիսկոպոսի կողմից...») շարադրել է Հայ եկեղեցու հավատի գլխ. սկզբունքները, երրորդում՝ Լեոն Բ Մեծագործի գահակալումը Կիլիկիայում (1198) և Ջաղարկանքի իշխանության շրջանի իրադարձությունները՝ Հայաստանում: Տեղեկություններ են հաղորդվում Ջաղարկ Բ Մեծի կողմից Հայ եկեղեցու ծեսերում որոշ փոփոխություններ կատարելու փորձի մասին (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*, *Սսի եկեղեցական ժողովներ*): Այնուհետև առանձին գլուխներում հեղինակը պատմում է *Աղվանից եկեղեցու* անուղղորդի մասին՝ թաղեոս առաքյալի աշակերտ *Եղիշից* մինչև Աղվանից Ներսես կաթողիկոսը (1235-62): Նշվում է նաև այդ եկեղեցու սերունդ կապը Հայաստանյայց Մայր եկեղեցու հետ, Ջաղարկ և Իվանի իշխանների հովանա-

վորությունը Աղվանից կաթողիկոսին ևն: Կ. Գ. առանձին գլուխներ է նվիրել *Մխիթար Գոշին*, Նոր Գետիկ վանքի կառուցմանը: Երկում կարևոր տեղեկություններ կան *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի* կաթողիկոսի կանոնական հրամանների, շրջաբերական թղթի, կանոն. սահմանադրության, ինչպես նաև Հայ ու Կաթողիկ եկեղեցիների հարաբերությունների մասին: Կ. Գ., որպես դեպքերի ականատես, տեղեկություններ է հաղորդում մոնղոլների՝ Անդրկովկաս ու Հայաստան կատարած արշավանքների, լեզվի, կենցաղի, բարքերի, հաս. կառուցվածքի, Հուլավյանների պետության քաղ., տնտ. պատմության, Հայաստանի Հայ իշխանների, Կիլիկիայի Հայկական պետության և մոնղոլների փոխհարաբերությունների մասին: Պատմությունը կարևոր նշանակություն ունի նաև հիշյալ իրադարձությունների վերաբերյալ տվյալներ պարունակող այլ աղբյուրների (իրան., արաբ. ևն) արժանահավատությունն ստուգելու առումով: Այն գնահատել և օգտագործել են դեռևս Կ. Գ.-ու ժամանակակիցները՝ Վարդան Արեւելցին, *Մխիթար Այրիվանեցին*, հավանաբար նաև՝ իրան. պատմիչ Ռաշիդ Էդ Դինը (1247-1318), հետագայում ուսումնասիրել են բազմաթիվ հայ և օտարազգի գիտնականներ (Ք. Պատկանյան, Հ. Մանանդյան, Մ. Բրոսսե և այլք):

«Հայոց պատմություն»-ը մեզ է հասել 47 ընդօրինակություններով (31-ը պահպանվում են Երևանի Մատենադարանում, մնացածը՝ Վիեննայի, Փարիզի, Լոնդոնի, Կ. Պոլսի, Սանկտ Պետերբուրգի մատենադարաններում ու գրադարաններում և մասնավոր հավաքածուներում): Առաջին անգամ հրատարակվել է 1858-ին՝ Մոսկվայում, գիտաքննական հրատարակությունը՝ 1961-ին, Երևանում՝ Կ. Ա. Մխիթար-Օհանյանի աշխատանքներով: Ֆրանսերեն լույս է տեսել 1870-ին՝ Սանկտ Պետերբուրգում, ռուսերեն՝ 1976-ին, Մոսկվայում: Առանձին հատվածներ ռուս., ֆրանս., անգլ. և լատ. լեզուներով տպագրվել են դեռևս XIX դ.:

Կ. Գ.-ու գրչին են պատկանում նաև թղթեր՝ ուղղված Վանական Վարդապետին, Վարդան Արեւելցուն և այլոց (չեն պահպանվել), բանադրական թուղթ ընդգեմ Դավիթ Մարեցու, Աստվածածնի վերափոխման շարական և Պողոս եպիսկոպոսի վարքը (վերջինս գետնված է 1253-69-ին իր իսկ հարմարեցրած ու լրացրած «Յայսմաուրեք»-ում. պահ-

տանը միայն դրանց հետքերն են մնացել): Գլխ. եկեղեցու գմբեթին «Համբարձման» տեսարանն է՝ չորս հրեշտակ (երկուսն են պահպանվել) վեր են բարձրացնում կապույտ փառապսակը՝ «Քրիստոսը գահին նստած» պատկերով, թմբուկի վերին մասում աղոթող Աստվածածինն է՝ հրեշտակներով և երկու առաքյալներով շրջապատված, միջին մասում առաքյալներն են, ներքևում՝ տեսարաններ Հին կտակարանից: Չորս առաքյալներին պատկերված են նստած ավետարանիչները:

Խորանի գմբեթադրին գահին նստած Աստվածածինն է Մանկան հետ, կողքին՝ երկու հրեշտակ: Որմանակարների հաջորդ շարքում «Հաղորդության» տեսարանն է՝ կանգնած Քրիստոսին երկու կողմից մոտեցող ճակն առաքյալներով: Լուսամուտի խորշում պատկերված են հրեշտակները, ցածում, շարժման մեջ՝ ձեռքերին մագաղաթի գալարափայթիթներով տասը սրբեր:

Վ. վ-ի որմանակարները, ընդհանուր առմամբ առնչվելով XIII դ. բյուզ. արվեստի հետ, միաժամանակ ունեն արևելաքրիստ. արվեստին բնորոշ առանձնահատկություններ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.8, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Тер-Аветисян С., Заметки о Воскепаре и Киранце, в сб. Материалы по истории Грузии и Кавказа, в. 7, Тб., 1937; Тьерри Н., Росписи церкви Киранца, Тб., 1983; Нерсисян А., Монастырь Киранц — памятник культуры армян-халкидонитов, в сб. Памятник в контексте культуры, М., 1991.

Ալեքսանդր Զալալյան
Իրինա Դրամբյան

ԿՂԵՍԵՍ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ (Տիտոս Փլաբիոս Կղեմես) (150, Աթենք — 216, Կապադովկյան Կեսարիա), աստվածաբան, եկեղեցական մատենագիր, *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք: Ծնվել է բարեկեցիկ հեթանոս ընտանիքում, Աթենքում ստացել բարձր կրթություն: Քրիստոնյա դառնալուց հետո Կ. Ա. ճանապարհորդել է Հվ. Իտալիայում, Ասորիքում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում և, ինչպես նշում է իր «Ստրոմատիս» երկում, աշակերտել ժամանակի նշանավոր քրիստոնյա մտածողներին: Կ. Ա.-ու ուսումնասիրության կարևորագույն հանգրվանն է եղել Ալեքսանդրիան, որտեղ ուսանել է տեղի նշանավոր աստվածաբան. դպրոցում, աշակերտել դպրոցի առաջին ուսուցիչ, սիգիլիացի

փիլիսոփա Պանտենոսին: Վերջինիս մահից (200) հետո ստանձնել է Ալեքսանդրիայի դպրոցի տեսչի պաշտոնը, դարձել Ալեքսանդրիայի պատրիարք (200-203): Հռոմ. Սեպտիմիոս Սևերոս կայսրի (193-211) հալածանքների ժամանակ, 203-ին Կ. Ա. ստիպված հեռացել է Ալեքսանդրիայից, տեղափոխվել նախ Կապադովկյան Կեսարիա և ապա՝ Երուսաղեմ, իր երեմի-նի աշակերտ, Երուսաղեմի Ալեքսանդր եպիսկոպոսի մոտ: Կյանքի հետագա տարիներին մասին գրեթե ոչինչ հայտնի է: Ըստ *Եվսեբիոս Կեսարացու*՝ Կ. Ա. 215/216-ին Անտիոք է տարել Ալեքսանդր Երուսաղեմացու մի նամակը:

Կ. Ա. *Որոգիներսից* հետո Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցի III դ. ամենանշանավոր ներկայացուցիչն էր, առաջին քրիստոնյա գիտնականը, գիտ. աստվածաբանության հիմնադիրը: Նա քրիստ. հավատին ու վարդապետությանը հաղորդել է աստվածաբան. բնույթի գիտ. հիմքով, հելլենիստ. կրթությունը և փիլիսոփայությունը ծառայեցրել քրիստ. հավատին: Ըստ նրա՝ փիլիսոփայությունն օժանդակ միջոց է հավատին հասնելու, նախապատրաստություն հավատացյալին՝ ճշմարտությունն ընդունելու և ի Քրիստոս առաջնորդելու համար: Հելլենիստ. բարձր կրթությունն ստացած Կ. Ա. փիլիսոփայությունը համարել է Աստծո «գործ», աստվածային նվեր մարդուն և, հետևաբար, «բարի»: Այն տրվել է հույներին այնպես, ինչպես Օրենքը՝ հրեաներին, Ավետարանը՝ ողջ աշխարհին: Ձգտելով հույներին (հեթանոսներին) դարձի բերել՝ Կ. Ա. ոչ միայն ասպացուցել է քրիստոնեության առավելությունը հեթանոսությունից, այլև, նրանց չվերադարձնելու համար, դրանց վերաբերմունք է րավորելու համար, փիլիսոփայության նկատմամբ, այն համարել օգտակար և ձգտել քրիստոնեությունը բարձրացնել կրթված հույների մոտ հարգված փիլիսոփայության աստիճանի:

Ալեքսանդրիայի զարգացած քաղաքակրթության համար եկեղեցու ավետարան. տիպարը համարվել է պարզամիտ և անբավարար: Կ. Ա. հիորձել է ավետարան. կամ եկեղեց. քրիստոնյային բարձրացնել «գնոստիկ» (իմացական, գիտուն) քրիստոնյայի մակարդակին, որը կդիմագրավեր հուն. փիլիսոփայության և գնոստիկականության (տես *Գնոստիցիզմ*) քննադատություններին: Ըստ նրա, հավատացյալներին մասը, որոնք հասել են գիտությանը, կարող են լինել «գնոստիկներ»: «Գնոստիկ» քրիստոնյան Տիրոջ միակ ճշմարիտ աշակերտն է և

Տիրոջ խորհուրդներն ու վարդապետության միակ ճանաչողը, միակ բարեպաշտը, անմեղանջողը: Նա է կատարյալ քրիստոնյան, որ մահից հետո ուղղակիորեն գնում է երկնային արքայություն: Կ. Ա. իրեն անվանել է «գնոստիկ»: Նրա ուսմունքը թեև մեծ դեր է խաղացել հեթանոսության և հելլենիստ. մտածողության հանդեպ քրիստոնեության հաղթանակի գործում, սակայն նրա «գիտական քրիստոնեությունը» պարունակել է գնոստիցիզմի տարրեր: Վարդապետ. մի շարք հարցերում թույլ է տվել սխալներ (նյութի հավիտենականության, Որդու արարած լինելու, Լոգոսի երևույթական մարմնացման, հոգեփոխության ևն), որոնք հետագայում քննադատել են *եկեղեցու հայրերը*:

Կ. Ա.-ու խորագիտականությունն անտիկ և քրիստ. գրականությանը, Աստվածաշնչին, ինչպես նաև գնոստիկյան և հերետիկոս. հեղինակների գործերին, մեծ հետք է թողել նրա մատենագիտ. վաստակի վրա: Նրա երեք գլխ. աշխատությունները՝ «Բան յորդորական առ Հելլենս», «Դաստիարակ» և «Ստրոմատիս», կազմում են միասնական եռագրություն և ամփոփում հեղինակի աստվածաբան. հասկացություններն ու հայացքները:

Առաջին աշխատությունն ուղղված է հեթանոսների (հույների) դեմ, սակայն իրականում ջատագով. բնույթի ձեռնարկ է քրիստոնյաների համար, որպեսզի նրանք կարողանան պաշտպանվել հեթանոսների քննադատությունից և ամրապնդվեն իրենց հավատի մեջ: Հեղինակը ներկայացրել է հեթանոս. կրոններն ու խորհրդաբանություններն իրենց անիմատությունից: Միակ ու ճշմարիտ կրոնը քրիստոնեությունն է՝ հիմնված Բանի (Լոգոս) Մարդեղության և աստվածային բարձրագույն հայտնության վրա:

«Դաստիարակը» ևս եռագրություն է: Հեղինակը նպատակն է եղել հեթանոսությունից քրիստոնյա դարձաներին դաստիարակել նոր կրոնի հավատով ու բարոյականությամբ: Ճշմարիտ դաստիարակն աստվածային Բանն է (Լոգոսը), որը լուսավոր վարդապետությամբ և փրկագործ. կյանքով դաստիարակում է հավատացյալին և բարձրացնում բարոյապես: Հիմն. սկզբունքը, որով Լոգոսը դաստիարակում է իր որդիներին, գուրն է և սերը և ոչ թե Հին կտակարանի երկյուղը: «Դաստիարակ» երկը նաև մեծաթիվ աղբյուր է Ալեքսանդրիայի բնակչության այն ժամանակվա կենցաղի և բարքերի ու սովորաբարության համար: Աշխատությունն ա-

վարտվում է Քրիստոսին ուղղված գովաբան.

աղոթքով:

Կ. Ա.-ու եռագրության վերջին մասը՝ «Ստրոմատիս» (Ձեռնարկներ, Գործեր) աշխատությունը, բաղկացած է ութ մասից, որտեղ կրկնվում են բազմաթիվ թեմաներ նախորդ երկու երկերից: Արժարժվում են կատարյալ կյանքի, ամուսնություն, օրինականության, կյանքի, ամուսնություն, Բանի (Լոգոսի) վարդապետության, Ս. Գրքի մեկնաբանության և այլ հարցեր: Երկի հիմն. նյութը քրիստոնեության և հուն. փիլիսոփայության փոխհարաբերությունն է:

Կ. Ա. գրել է նաև մեկնող., դավանաբան., քարոզչ. աշխատություններ, նամակներ: Պահպանվել են նաև տարբեր երկերից առանձին հատվածներ և ցայսօր կորած համարվող մի շարք գործերի վերնագրեր մատենագիրների մոտ:

Գրկ. Եվսեբիոս Կեսարացի, Պատմություն եկեղեցու, Վնտ., 1877: Տեր-Միսասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, էջմիածին, 1908: Հանուր եկեղեցական պատմություն մեծ հայ-Հատիտյան Ա., Ալեքսանդրիայի եկեղեցու մեծ հայ-Պատմություն Բ-ն դարերում, «էջմիածին», 1981, № 8: Դաստիարակ Բ-ն դարերում, «էջմիածին», 1981, № 8: Նյութեր Ե., Հայրաբանություն, մաս 1, էջմիածին, 1996, էջ 116-130: Nautin P., Biographie de Clément d'Alex., «Lettres et écrivains chrétiens des II et III siècles», P., 1961; Quasten J., Patrology, v. II Utrecht (Antwerp), 1966.

ԿՅՈՒՆԵՍԵՐՅԱՆ Բաբկեն, Բաբկեն Ա. (ավագանի անունը՝ Հարություն, 23.3.1868, Այնթապ — 9.7.1936, Անթիլիաս, Թաղված է Հալեպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցու գավթում, 1966-ին աճյունը տեղափոխվել է Անթիլիասի կաթողիկոսարանի Զարեհյան դամբարան): Մեծի Տանն Կիլիկիոյ աթոռակից կաթողիկոս 1928-ից (օծվել է 1931-ի ապրիլի 15-ին), պատմաբան, բանասեր, ձեռագրագետ, ին), պատմաբան, բանասեր, ձեռագրագետ, մշակութային գործիչ: 1885-89-ին ուսանել է Այնթապի վարդապետ վարժարանում, 1889-1896-ին՝ Վարդապետ դպրեմանքում, աշակերտել Մ. Օրմանյանին, Ե. Դուրյանին: 1895-ին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, 1896-ին վարդապետ, 1897-ին ստացել է ծայրագույն վարդապետի աստիճան, 1910-ին էջմիածնում ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1931-ին՝ արժանացել արքեպիսկոպոսի աստիճանի: 1896-1906-ին Կ. քարոզչ. գործունեություն է ծավալել Կ. Պոլսի, Մուշի, Տրապիզոնի, Մարաշի հայկ. եկեղեցիներում և համայնքներում: 1897-99-ին եղել է ձանդիկ (Սամսուն) առաջնորդական

տեղապահ, ապա՝ Տարոնի ընդհանուր վահապար և առաջնորդական տեղապահ: Զորավար Անդրանիկի հետ մտերմություն ունենալու կասկածով 1900-ի վերջին, երբ ընտրվել էր Տրապիզոնի հայոց առաջնորդ, ձերբակալվել է Մուշուկ, ազատվել Մ. Օրմանյանի ջանքերով: Հարկադրաբար վերադարձել է Կ. Պոլիս, նշանակվել Բերայի և Ղալաթիայի եկեղեցիների քարոզիչ, միաժամանակ՝ Կ. Պոլսի Ազգ. մատենադարանի մատենադարանապետ, գրաբար դասավանդել Կեդրոն. և Պերպեյան վարժարաններում: 1907-1909-ին եղել է Արմաշի դպրեվանքի փոխվահապար և վերատեսուչ, 1909-13-ին՝ Գաղատիայի հայոց առաջնորդ, 1924-ից դասավանդել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում, 1930-ին Անթիլիսսոսում բացել դպրեվանք, ապա նվիրվել կաթողիկոսարանի աշխատանքներին. հիմնել է տպարան, գրադարան, դանձատուն-թանգարան, մանկապարտեզ-նախակրթարան, քահանայից դասընթացներ, կիրակնօրյա դպրոցներ: Կ-ի նախաձեռնությամբ 1931-ին Բյուրուլթում հիմնվել է Հայ երիտասարդաց ընկերակցությունը: Պարբերաբար այցելելով Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմեր՝ Կ. կազմակերպել և կարգավորել է նորահաստատ հայկ. գաղութների կյանքը: 1905-06-ին խմբագրել է Կ. Պոլսի «Լույս» եկեղեց. շաբաթաթերթը, 1922-ին Ա. Նազարյանի հետ Բոստոնում «Տավրոս» ամսագիրը, 1927-ին ձեռնարկել է «Սիոնի» վերահրատարակումը, 1932-ից հրատարակել և խմբագրել «Հասկ» հանդեսը: Աշխատակցել է «Բյուզանդիոն», «Բյուրակն», «Արարատ», «Արևելք», «Լուսմա», «Արևելյան մամուլ», «Դաշինք», «Հանդես ամսօրյա» պարբերականներին:

Կ. հեղինակ է Հայ եկեղեցու և դարձվածքների պատմությանը, պատմ., բանասիրա-գրադար., կրոնաստվածաբան. հարցերին վերաբերող աշխատությունների, կազմել է կրոնագիտության և ծիսագիտության ձեռնարկներ ու դասագրքեր, ձեռագրացուցակներ:

Կ., դեռևս ուսանող, հաճախ է հանդես եկել Հայ եկեղեցու բարեփոխումների թեմայով: «Քննական ուսումնասիրություններ մեր եկեղեցու պատմության մասին» իր վարդապետական ավարտաճառում անդրադարձել է V դ. Հայ եկեղեցուն, նրա հիմն. առանձնահատկություններին և հանգել այն եզրակացության, որ հարկավոր է վերադառնալ եկեղեցու գործունեության

նախն. պարզ ձևերին: Աշխատությունը հրատարակվել է երկու անգամ. 1909-ին՝ «Եկեղեց. քննական ուսումնասիրություններ» և 1912-ին՝ «Հայաստանյայց եկեղեցին և դարձմանը» վերնագրերով: Երկրորդ հրատարակությունը որպես հավելված կցել է բարենորոգչ. իր առաջարկները: Հայ եկեղեցու բարեփոխումների խնդրին Կ. անդրադարձել է նաև «Հայ եկեղեցի» (1932), «Բարեկարգություն Հայաստանյայց եկեղեցու» (1940) աշխատություններում, հանդես եկել բազմաթիվ հոդվածներով: Նրա տեսակետները չեն առնչվել եկեղեցու ուսմունքի ու դավան. հիմնադրույթներին հետ: Ըստ Կ-ի՝ դավանանքը չպետք է հալան փոփոխությունների ենթարկվի բարեփոխումներին ընթացքում: Դավանանքն անհրաժեշտ է ոչ միայն «ուղղափառությունը պահպանելու», այլ նաև ժողովրդեան առաջնորդելու համար: Բարենորոգման ենթակա են դպրոցները, հոգևորականների կրթության գործը, ժամերգություններն ու արարողությունները, եկեղեց. իրավունքը: Կ. առաջարկել է, հավատարիմ մնալով Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրագործված ավանդույթներին, իրականացնել ժամանակի պահանջներին համապատասխանող կանոնական, կազմակերպ. ու ծիսաարարողական փոփոխություններ՝ մշտապես ելակետ ունենալով եկեղեցու և հավատի շարունակական զարգացումը, այն է՝ նրանց կենսունակության հարատևման սկզբունքը:

Երկ. Ժողովուրդին Տոնացույցը, ԿՊ, 1901: Քարոզներ, ԿՊ, 1904: Մովս, Մովս-Տուրք եւ Հոռոմ-կայ, Վին., 1904: Իսլամը Հայ մատենագրության մեջ, Վին., 1930: Հայ եկեղեցի, Երուսաղեմ, 1930: Դասեր Աւետարանին, Ա. Բ շաբ, Անթիլիս, 1934-36: Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիս, 1939: Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիս, 1957: Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային մատենադարանի հայոց, Անթիլիս, 1961: Քրիստոնէական..., Անթիլիս, 1971: Վարդապետութեան աստիճանները Հայ եկեղեցու մէջ, Անթիլիս, 1980: Հայ եկեղեցու եօթը խորհուրդները, Անթիլիս, 1988:

Գրկ. Ա. Կիւրյան Ն., Բարեկն Ա. Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, ՀԱ, 1936, № 7: Երկրայան Բ., Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսության հայոց Կիլիկիոյ. 1914-1972, Անթիլիս, 1975: Ղազարյան Խ., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցու 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Ս. Էջմիածին, 1999:

ԿՅՈՒՐԵՂ ԱՆԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, ս ու լ Ր Բ Կյ ու լ Ր Բ Ա. Լ. Ե. ս ա ն դ Ր ա ց ի (375, Ալեքսանդրիա - 444, Ալեքսանդրիա), *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից:

Հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք հայտնի են «Երկրորդ և երրորդ դարերի» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*), *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք (412-ից): Կրթությունն ստացել է Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցում, մոնեղոսը՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարք Թեոփիլոս Ալեքսանդրացու (384-412) հովանու ներքո, ուսումնասիրել եկեղեցու հայրերի ժառանգությունը, ծանոթացել հեթանոս հեղինակներին գրվածքներին: 403-ին Թեոփիլոս Ալեքսանդրացու հետ մասնակցել է արքունիքի դեմ արտասանած քարոզների համար *Հովհան Ոսկեբերանին* դատապարտած *Եկեղեցաժողովին*: Մոնեղոսը մահից հետո ընտրվելով Ալեքսանդրիայի պատրիարք՝ պայքարել է Կ. Պոլսի աթոռի դեմ, փակել հերետիկոս նովատյանների եկեղեցիները, բռնազրավել հեթանոսների դուլքը՝ հօգուտ եկեղեցու, հանդես եկել հեթանոս. մշակույթի մնացուկների դեմ: 429-ին Ջատկի կապակցությամբ Ալեքսանդրիա այցելած Եզրիպոսի վանականները Կ. Ա-ուն իրազեկ են դարձրել Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի ուսմունքին, ըստ որի՝ Տիրամայրը Աստվածածին չէ, այլ սոսկ Քրիստոսածին (տես *Նեստորականություն*): Կ. Ա. Նեստորի ուսմունքը հերքել է 429-ի գատակական «Ա. Նեստոր» նամակում և ապա՝ Եզրիպոս. վանականներին հղած «Ա. Սեկունդոս» առաջին թղթում՝ «Եթե Քրիստոս Աստված է՝ ինչպե՞ս կարող է Տիրամայրը Աստվածածին չլինել» հարցապնդումով: 430-ին Կ. Ա. ևս մի նամակ է հղել Նեստորին, միաժամանակ երեք նամակ՝ Թեոդոսիոս II կայսրին, նրա երեք քույրերին և կայսրուհուն՝ մանրամասն շարադրելով Քրիստոսի աստվածության և Բանի Մարդեղության խորհրդի ուղղափառ հիմնադրույթը: 430-ին Կ. Ա. Ալեքսանդրիայում ժողով է գումարել, որտեղ դատապարտել է Նեստորին՝ ժողովի թղթին կցելով իր նշանավոր 12 նզովքները: Դրանք հետագայում Ընդհանրական եկեղեցին ընդունել է որպես ուղղափառ վարդապետության բանաձևեր:

Դավան. տարաձայնություններին վերջ տալու համար Թեոդոսիոս կայսրի հրամանով 431-ին գումարվել է *Եփեսոսի Գլխեղբերական ժողով*, որը նախագահել է Կ. Ա.: Անդիջում, երկարատև պայքարից հետո նա կարողացել է հիմնավորապես հերքել Նեստորի քրիստոսաբան. հերձվածքը: Ժողովը բանադրել է Նեստորին և դատապարտել նրա վարդապետությունը:

Կ. Ա. Ընդհանրական եկեղեցու ամենաակնառու և բեղմնավոր հեղինակներից է: Թողել է մեկնող., շատագուր., դավան.-հակաճառ., բարոյախնայ. հարուստ ժառանգություն: Նրա աստվածաբան. ժառանգությունը կանոնական հեղինակություն է վայելել արևելաքրիստ. եկեղեցու ընդհանրապես, Հայ եկեղեցու՝ մասնավորապես: Կ. Ա-ու աստվածաբանությունը հիմքում ընկած է Մարդեղության և Փրկագործության գաղափարը: Նրա դավան. գործերում արծարծվել են Քրիստոսի բնություններին, Աստվածության, մարմնի անապականության, Մարիամին Աստվածածին համարելու, Ս. Երրորդության հարցերը, որոնք իր ժամանակի քրիստոսաբան., աստվածաբան. վեճերի նյութ են դարձել: Կ. Ա. շարունակել է *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, ընդհանրապես Ալեքսանդրիայի դպրոցի աստվածաբանությունը, պայքարել *Անտիոքի* դպրոցի ներկայացուցիչների դեմ:

Կ. Ա. իր դավան.-հակաճառ. աշխատությունները գրել է Արիոսի (տես *Արիոսականություն*) և, հիմնականում, Նեստորի ուսմունքի դեմ: Դավան. փայլուն երկաթի թուղթներին է «Սուրբ Երրորդության մասին» գործը, որը հայտնի է «Գիրք դանձուց» անվամբ: Երկը գրված է Արիոսի և Եփեսոսի հերձվածի դեմ: Մուշուկ երկրորդության մասին՝ գործը, որը հայտնի է «Գիրք դանձուց» անվամբ: Երկը գրված է Արիոսի և Եփեսոսի հերձվածի դեմ: Աչքի է ընկնում խոսքի պարզությամբ և ապացույցների տրամաբան. հիմնավորվածությամբ: Նեստորի դեմ գրած երկերից ամենաընդարձակը 5 գրքից բաղկացած «Ընդդեմ Նեստորի» աշխատությունն է: «Յաղագս սուրբ կրօնից քրիստոնից ընդդեմ գրոց ամբարշտ Յուլիանոսին» (441) աշխատությունը գրված է հոռոմ. կայսր Հուլիանոս Ուրացու (361-363) դեմ, որը հալածել է քրիստոնեությունը և փորձել հեթանոս. կրոնը դարձնել պետական: Կ. Ա-ու այս գործը համարվում է քրիստոնեության հնագույն և ամենաուժեղ հակաճառությունը հեթանոսության դեմ:

Կ. Ա-ու մատենագր. վաստակի մեջ կարևոր և ծավալուն տեղ են գրավում մեկնող. աշխատությունները, որոնք կրում են Ալեքսանդրիայի դպրոցի ալլաբանական-խորհրդապաշտական մեկնաբան. մեթոդի ազդեցությունը: Հին կտակարանից մեկնել է Հնգամատյանի (7 բովանդակներ (17 մեկնություն), Մինդոց (7 բովանդակներ (17 մեկնություն), Ելք (3 մեկնություն), Դևտա-մեկնություն, Ելք (3 մեկնություն), Դևտա-մեկնություն, Ելք (3 մեկնություն) (մեկական)

ԿՅՈՒՐԵՂ

Գրքերը, Եսայու մար-
գարեհոլթյան և տաս-
ներկու փոքր մարգա-
րենների գրքերը, Նոր կտակարանից՝ Հովհան-
նեսի Ավետարանը (429-ին, աստվածաբան-վի-
ճաբան. բովանդակուլթյամբ), Ղուկասի Ավե-
տարանը (430-ին, քարոզչ., բարոյախոս-գործն.
բնույթի), Մատթեոսի Ավետարանը (428-ին,
մեկնող. բնույթի), Պողոս առաքյալի «Առ Հոռ-
մայեցիս», «Առ Կորնթացիս» Ա և Բ, «Առ Եբ-
րայեցիս» թղթերը:

Կ. Ա. Հեղինակել է նաև բազում ճառեր, ներբողյաններ, զանձեր, քարոզներ, աղոթքներ, թղթեր, կանոններ, ինչպես նաև՝ 30 Ձատկական նամակներ՝ Հովվական ընույթի և դավան-եկեղեցագիրտ. բովանդակությամբ:

Կ. Ա.-ու երկերը հայացվել են V-VIII դդ.: Մի շարք գործեր պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանություներով: 714-715-ին Դավիթ Հյուսպատուսի և Ստեփանոս Սյունեցու ջանքերով թարգմանվել է «Գիրք պարապմանցը», որի 44 ճառերի վերաբերյալ Գրիգոր Տաթևացին գրել է «Լուծմունք է պարապմունս սրբոյն Կիւրղի» ընդարձակ և հմտալից մեկնությունը (տպագրվել է «Գիրք պարապմանցի» հետ): «Գիրք պարապմանցը» և «Գիրք զանձուցը» իբրև դավան. կարևորագույն ձեռնարկներ մեկնաբանվել ու դասավանդվել են հայ միջնադարյան վարդապետությաներում, բարձրագույն դպրոցներում: Կ. Ա.-ու աշխատություններից հատվածներ կամ ամբողջական գործեր են տպագրվել «Գիրք թղթոց» և «Կնիք հավատո» ժողովածուներում:

Կ. Ա.-ու աստվածաբանությունը երեք տիեզերական ժողովների դավան. որոշումների կուռ ամբողջացումն է, ուստի և Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը համերաշխ է Կ. Ա.-ու վարդապետությանը: Հայ դավանաբան. մատենագրության մեջ լայնորեն կիրառվող «Քրիստոս յերկուց ընութեանց միացեալ» արտահայտությունը Աթանաս Ալեքսանդրացու ընդունած և Կ. Ա.-ու կանոնակարգած «Մի է ընութիւն Բանին մարմնացելոյ» կամ «Յերկուց ընութեանց մի» բանաձևի բլուրեղացումն է: Հայ եկեղեցին, ընդունելով Կ. Ա.-ու քրիստոսաբանությունը, նրա ոգով և դավան. սկզբունքներով է պարզաբանել դավան. նոր խնդիրները, մերժել այն ամենը, ինչը շեղվել է նրանից: Հայ դավանաբանները Կ. Ա.-ու գրվածքներն օգտագործել են իրենց հակաճա-

ՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ մեջ՝ Հայ եկեղեցու ռազմափա-
ռությունը պաշտպանելիս:

Հայ եկեղեցին ս. Կ. Առև Հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ. Ս. Ծննդյան երրորդ կամ երկրորդ կերակրի նախորդ շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Երկ. Գիրք պարապմանց, ԿՊ, 1717:

Գրք. Ջարբհանալյան Գ., Մատենադարան
Հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889,
էջ 503-524: Գաթրճյան Հ., Սրբազան պատրա-
զամատոյցք Հայոց, Վնն., 1897: Կնիք Հաւատոյ..., ա-
խատախիր. Կարապետ եպիսկոպոսի, Էջմիածին, 1914,
էջ 51, 126, 128, 156, 170-241, 279-280: Վարդան
Ալեքեկցի, Գիրք Հաստատութեան եւ Արմատ Հաւա-
տոյ, Ե., 1998, էջ 47-49: Migne J. P., PG, t. 68-77,
P, 1857-66; Geerd M., Clavis patrum Cracorum,
v. 3, Brépols-Turnhout, 1979, p. 1-57; Quasten J.,
Patrology, v. 3, Utrecht, 1966.

Հակոբ Բյուսեյան

ԿՅՈՒՐԵՂ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՅԻ, ս ու լ ը
Կ յ ու լ ը ե ղ Ե Ր ու ս ա ղ ե մ ա ց ի (315-386),
Ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր հայրա-
պետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու հա-
մաքրիստ. տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք
հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անու-
նով (տես *եկեղեցու հայրեր*), Երուսաղեմի
պատրիարք (348-ից): Կրթուլթյունն ստացել է
Երուսաղեմի, ապա՝ Պաղեստինյան Կեսարիայի
բարձրագույն քրիստ. դպրոցներում, հանգա-
մանորեն ուսուցմանսրբել Որոգինեսի մեկնող-
աշխատուլթյունները եւ աստվածաբան. տեսու-
լթյունները: 335-ին Երուսաղեմի հայրապետ
Մաքսիմոս Բ Խոստովանողից (333-348) ձեռ-
նադրուլ է քահանա եւ նշանակվել նրա օգնա-
կան ու փոխանորդ: Ամեն տարի Ջատիկ տո-
նին աշխարհի տարբեր կողմերից Երուսաղեմ
ուխտի եկած նորադարձ քրիստոնյաների
հոգեւոր կրթուլթյան եւ դաստիարակուլթյան հա-
մար Կ. Ե. նշանակվել է ուսուցանող վարդա-
պետ եւ «գլուխ քարողչաց», հանդես եկել դա-
սախոսուլթյուններով եւ քարոզներով:

Ընտրվելով Երուսաղեմի պատրիարք պապյաբարև է արիոսականների դեմ (տես Արիոսականության թյուր): Վերջիններս Պաղեստինյան Կեսարիայի արիոսական մետրոպոլիտ Ակակիոսի գլխավորությամբ և Հռոմ. արիոսական կայսրերի Հովանավորությամբ Հալաժանքներ են սկսել ուղղափառ եպիսկոպոսների ու Հոգեւորականների, այդ թվում՝ Կ. Ե-ու դեմ, ինչի պատճառով նա երեք անգամ արժու- գրվել և աքսորվել է: Կ. Ե. գործուն մաս-

Նախկցուլթյուն է ունեցել 381-ի Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովին:

4. Ե-ու մատենադեր. Ժառանգություն մեջ կարեւորագույնը «Կոչումն ընծայութեան» կամ «Յաղագս երախայից» երկասիրությունն է: Հայերեն է թարգմանվել V դ., իսկ Հայերեն առաջին անգամ տպագրվել 1727-ին, Կ. Պոլսում: «Կոչումն ընծայութեան»-ը 24 ճառերի կամ քարոզների (Հայերեն թարգմանությունը, որ ամենայն հավանականութեամբ կատարվել է ասորերենից, պարունակում է 18 ճառ) Ժողովածու է, որը հոգեւոր գիտելիքների և քրիստ. հավատի յուրօրինակ հանրագիտարան է եղել նորագործ քրիստոնյաների համար: Կ. Ե. այդ քարոզներն արտասանել է 347-348-ին, երբ դեռ քարոզիչ քահանա էր Երուսաղեմի Ս. Հարությունում տաճարում, և դրանք ունեցել են ուսուցող-դաստիարակչ. նշանակություն չմկրտված («երախա») նորագործ քրիստոնյաներին մկրտության պատրաստելու համար: Ժողովածուն բաժանվում է երկու խմբի. առաջինը քրիստ. վարդապետության սկզբունքների բացատրություն կամ մեկնությունը նվիրված նախապատրաստական 19 քարոզներն են՝ ուղղված Ջատկի Ճրագալույցին մկրտություն ընդունողներին, իսկ երկրորդը՝ 5 քարոզներ են՝ նվիրված Մկրտության, Դրոշմի, Հաղորդության խորհուրդների կատարման կարգին և ս. Պատարագի արարողությանը: Կ. Ե-ու «Կոչումն ընծայութեան»-ը բազմիցս վկայակոչվել է Հայ դավանաբան. գրականության մեջ, հիշատակվել դեռևս Ղազար Փարպեցու, Հովհաննես Բ Գաբրելյանու, Անանիա Շիրակացու երկերում:

4. Ե-Ու Հայրապետություն օրոք, 351-ի մա-
լիսի 7-ին Երուսաղեմում տեղի է ունեցնե-
լու Քրիստոսի խաչի երևումը երկնքում: Այդ առ-
թիվ նա բյուզ. Կոստանցիոս I կայսրին (337-
361) գրել է իր Հայտնի թուղթը՝ «Թուղթ
Կիւրղի եպիսկոպոսի Երուսաղէմայ առ Կոս-
տանդնայ թաղաւորն վասն երևեցոց սուրբ խա-
չին յերկնից»։ Հայերեն թարգմանվել է V դ.,
առաջին անգամ տպագրվել «Կոչումն ընծա-
յութեան» երկի հետ (1727, էջ 197-201): Հայ
եկեղեցում Կ. Ե-ու այդ թուղթը կարգացվում
է ս. խաչի երեւման տոնին (տես *խաչի տոներ*
Հոգևածում): Հայկ. ձեռագրերում կան Կ. Ե-
ուն վերագրվող երկբայելի բազմաթիվ ճառեր,
ներողյաններ, թղթեր:

Հայ եկեղեցին ս. Կ. Ե-ու Հիշատակը տոնում է տարին երկու անգամ. Մեծ պաշգի երբորդ կիրակիի շաբաթը յառաջ օրը և հոկտեմ-

Բերի վերջին՝ «Երկո-
տասան վարդապետաց»

Հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում,
8.8, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Կոչումն Բնծայութեան, Վնն., 1832:

Գրկ. Զարեհանալյան Գ., Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 524-529: Գուշակյան Թ., Սուրբ և տօնք, Երուսաղեմ, 1939: Գոլանջյան Ս., Նորահայտ պատահիկներ Եկուրեղ Երուսաղեմացու թ գրերի մէ գրչա-գրից, ԲՄ, № 5, 1960: Հատիտյան Ա., Սուրբ Կուր-բեղ Հայրապետ Երուսաղեմացի, «Էջմիածին», 1978, № 5, 6:

«ԿՆԻՔ ՀԱՎԱՏՈՒՄ», «Կնիք հավատոյ», դավանական ժողովածու: Կազմվել է Հայոց կաթողիկոս Կոմիտաս Ա Աղսեցու օրոք, հուլյն աստվածաբան Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն...» երկի նմանությամբ: Ենթադրվում է, որ ժողովածուն կազմել և մեղադրել է ժամանակի Հայ նշանավոր աստվածաբան Հովհան Մայրավանեցին: «Կ. հ.» ունի հակաքաղկեդոն, հակաեստոր. բովանդակություն: Նպատակն էր պաշտպանել Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը, դավան. սկզբունքները, հերքել աղանդավոր. վարդապետությունները, ամբապնդել Հայ եկեղեցու դերքերը VI դ. վերջին – VII դ. սկզբին սրված դավան. պայքարում, հատկապես քաղկեդոնականների (տես Դադիկեդոնականություն) և նեստորականների (տես Նեստորականություն) ոտնձգություններին: Խորագրերը պայմանավորված է հերձվածները մերժելու և Հայ եկեղեցու դավանությունը ուղղափառության մեծագույն հեղինակությունների վկայակոչումներով հաստատելու (կնիք) թելադրությամբ: Նյութերը խմբավորված են 10 բլոկներում, որոնք «Բան» են կոչվում: Դրանցից յուրաքանչյուրը նվիրված է դավան. մի խնդրի՝ Երրորդությանը, Մարդեղությանը, Փրկագործությանը, անապականությանը ևն: Ի պաշտպանություն Հայ եկեղեցու դավանանքի՝ «Կ. հ.»-ում որոշակի սկզբունքով վկայություններ են բերված Ընդհանրական եկեղեցու, այդ թվում Հայ եկեղեցու սուրբ Հայրերի ու վարդապետների (Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, Սահակ Ա Պարթև, Մեսրոպ Մաշտոց, Եգնիկ Կողբացի, Հովհաննես Ա Մանդակունի, Հովհան Մայրավանեցի, Իրնիսիսիոս Աթենացի, Իրենիոս Լուզգոնացի, Գրիգոր Սքանչելագործ, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր

գոր Նյուսացի, Աթա-
նաս Ալեքսանդրացի,
Կյուրեղ Ալեքսանդրա-
ցի, Հովհան Ոսկեբերան, Եփրեմ Ասորի և այլք) երկերից:

«Կ. Հ.» կարևոր դեր է խաղացել Հայ եկե-
ղեցու և Հայ ժողովրդի ազգ. ինքնուրույնու-
թյան համար մղված պայքարում: Բացի բուն
հավատի խնդրից բացառիկ արժեք ունի նաև
Հայ թարգման. մատենագրության պատմու-
թյան համար: Բնագիրը գիտությունը հայտնի
է XIV-XV դդ. մեկ ընդօրինակմամբ, որը
1911-ին Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավի-
վանքում հայտնաբերել և 1914-ին ընդարձակ
ներածականով հրատարակել է Կ. եպս. Տեր-
Մկրտչյանը:

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., Հրտ. Կարապետ եպիսկո-
պոսի, էջմիածին, 1914: Տ եր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Պատ-
մա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971:

ԿՈՄԻՏԱՍ, Կ ո մ ի տ ա ս վ ա ռ դ ա պ ե տ [Սո-
ղոմոնյան Սողոմոն Գևորգի, 26.9(8.10).1869,
Քյոթահիա (Կուտինա, Թուրքիա) - 22.10.1935,
Փարիզ, թաղված է Երևանի Կոմիտասի անվ.
զբոսայգու պանթեոնում], կոմպոզիտոր, ե-
րաժշտագետ, երգիչ և խմբավար, մանկավարժ,
Հայկական ազգային
կոմպոզիտորական
դպրոցի հիմնադիր:
1881-ին Քյոթահիայի
առաջնորդական փո-
խանորդ Գևորգ վրդ.
Դերձակյանը որբա-
ցած պատանուն բե-
րել է էջմիածին և
ուսման տվել Գևորգ-
յան ճեմարանում,
որտեղ գեղեցիկ ձայ-
նի և երաժշտ. ցայ-
տուն ունակություն-
ների համար հատուկ ուշադրություն է դարձ-
վել նրա երաժշտ. դաստիարակությանը: Վաղ
հասակում, Սահակ Ամատունու ղեկավարու-
թյամբ հիմնովին ուսումնասիրել է եկեղեց. ե-
րաժշտության տեսական ու գործնական հի-
մունքները, Հայկ. նոտագրությունը, հեղինա-
կավոր աղբյուրներից գրել առել հնագույն
հոգևոր եղանակներ: Միաժամանակ սկսել է
ժող. երգեր հավաքել, ուսումնասիրել և ստեղ-
ծագործ. փորձեր կատարել: 1893-ին ավարտե-
լով ճեմարանը՝ նշանակվել է երաժշտության
ուսուցիչ և Մայր տաճարում խմբավար: 1894-

Կոմիտաս

ին ձեռնադրվել է աբեղա, 1895-ին դարձել է
վարդապետ և ստացել Կոմիտաս անունը (ի
պատիվ Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսի):
Նույն տարվա աշնանը Թիֆլիսում ուսանել է
Մ. Եկմալյանի մոտ, 1896-99-ին ուսումը շա-
րունակել և ավարտել է Բեռլինում՝ Ռ. Շմիդ-
տի մասնավոր կոնսերվատորիայում և Արքե-
նական համալսարանում:

Կ. Միջազգ.-երաժշտ. ընկերության (ՄԵԸ)
հիմնադիր անդամներից է, ընկերության հա-
վաքներում հանդես է եկել Հայ երաժշտու-
թյան մասին գեղեցումներով, ներկայացրել
ժող. երգեր և դրանց սեփական մշակումնե-
րը: Վերադառնալով էջմիածին՝ 1899-ից շա-
րունակել է գիտ., ստեղծագործ., մանկավարժ.
աշխատանքը, ճեմարանի քառաձայն երգ-
չախմբով համերգներ տվել էջմիածնում,
Երևանում, Թիֆլիսում և Բաքվում: Մեծ հա-
ջողությամբ 1906-ին Փարիզում ներկայաց-
րել է (Ֆրանսիայի «Լամուրյո» համերգային
ընկերության երգչախմբով) Հայ ժող. և
հոգևոր երգերի իր մշակումները: 1907-ին Ռ.
Ռոլանի հրավերով Սոցիալական գիտություն-
ների բարձրագույն դպրոցում դասախոսու-
թյուններ է կարդացել Հայ երաժշտության վե-
րաբերյալ: Փարիզում տպագրվել է Կ-ի 12 եր-
գերից կազմված ստեղծագործությունների ա-
ռաջին ժողովածուն (1907): Կ. համերգներ է
տվել նաև Եվրոպայում (Ցյուրիխ, Ժնև,
Լոզան), դասախոսել Վենետիկի Միլիթարյան
միաբանությունում: 1910-ին էջմիածնի վա-
նական միջնակարգ իր գործունեության հա-
մար նեղ նկատելով՝ տեղափոխվել և մշտա-
կան բնակություն է հաստատել Կ. Պոլսում:
Այստեղ կազմել է 300 հոգուց բաղկացած
«Գուսան» (1912-ից՝ «Հայ գուսան») բազմա-
ձայն երգչախումբը, բազմաթիվ համերգներ
տվել Կ. Պոլսում, Ադաբազարում, Պարտիզա-
կում, Ալեքսանդրիայում, Կահիրեում և այ-
լուր:

Մամուլում նշվել է Կ-ի արվեստի նշանակու-
թյունը ոչ միայն Հայերի, այլև Արևելքի այլ ժո-
ղովուրդների երաժշտության զարգացման հա-
մար: 1913-ին Կ. Պոլսի «Ազատամարտ»-ում
տպագրվել է «Հայն ունի ինքնուրույն երաժշ-
տություն» հրապարակախոս. բնույթի փայլուն
հոգվածը: 1914-ին Փարիզում Կ. Հայկ. ժող. և
հոգևոր երաժշտությանը նվիրված մի քանի
գեղեցումներ է կարդացել ՄԵԸ կոնգրեսում,
արժանացել Եվրոպայի առաջատար երաժշտա-
գետների բարձր գնահատանքին:

Կ. մասնակցել է նաև Թուրք. մշակութ. կյանքին, Ստամբուլի Բայազետ թաղի «Թուրք
օշախ» մշակութ. կենտրոնի հատուկ հրավե-
րով դասախոսել է 1915-ի ապրիլի 2-ի և 3-ի
բացառիկ երեկույթներին, մեներգել և իր երգ-
չախմբով կատարել իր իսկ ստեղծագործու-
թյունները, որոնք մեծ ընդունելություն են
գտել: 1915-ի ապրիլի 24-ին Թուրք. կառավա-
րությունը կազմակերպած Հայկ. կոտորածն ընդ-
հատել է Կ-ի բնականաբար գործունեությունը:
Երեւնի սարսափներն ապրելով և անձամբ կրե-
լով աղետի մղձավանջը՝ նա կորցրել է մտա-
վոր հավասարակշռությունը և մինչև կյանքի
վերջը (Փարիզի հոգեբուժ. հիվանդանոցնե-
րում) չի ապաքինվել: Հիվանդության առաջին
տարիներին զգալի տուժել է նաև նրա ձեռա-
գիր ազգագր. և գիտ. ժառանգությունը:

Կ-ի բազմակողմանի գործունեության մեջ
առավել կարևորը ստեղծագործությունն է և
հավաքչական ու գիտ. աշխատանքը: Ժող. եր-
գերը նա գրառել է գեղջիկ. կենցաղի ընդեր-
քում, ժողովրդի պատմության ու հոգեբանու-
թյան խոր իմացությամբ, ազգագրագետի վար-
պետությամբ, գեղագետի պահանջկոտությամբ
և գիտնականի վերլուծ. մոտեցումով: Դրանք
բազմաժանր են, հիմնովին երևան են բերում
Հայ ազգային ոճն ու լեզուն, արտահայտչամի-
ջոցների բազմազանությունն ու ինքնատիպու-
թյունը: Կ-ի երաժշտ. ֆոկլորի մի շարք հնա-
գույն և բարձրարվեստ նմուշների հայտնաբե-
րումը (հորովներն եղանակները, «Սասուն-
ցի Դավիթ» և «Մուկաց Միրզա» հնագույն վի-
պերգերը, միջնադարյան անտոնինները,
հոգևոր տաղերը) դիտվում է որպես պատմա-
մշակութ. խոշոր հայտնագործություն: Կ-ի հա-
վաքած Հայ գեղջիկ. երգերն ամբողջությամբ
ներկայացնում են Հայ ժող. երգարվեստի ան-
թուլթիա: Նույնքան նշանակալից են Կ-ի ձայ-
նագրած Հայ հոգևոր երգարվեստի նմուշնե-
րը, որտեղ նա հանդես է եկել որպես Հայ
հոգևոր երաժշտության առանձնահատկու-
թյունների խոր գիտակ՝ իր ձայնագրություն-
ներում երևան հանելով հազվագյուտ և մեղե-
րական գեղեցկության առումով ինքնատիպ
կոթողներ: Ուշագրավ են Գրիգոր Նարեկացու
«Հավիկ», «Հավուն-հավուն», «Սայլն այն ի-
ջան էր», «Ահեղ ձայն», Ներսես Ենոքյանի
«Ստեղծող մանկանց», «Աշխարհ ամենայն»,
Գրիգոր Գ Պահլավունու «Ով զարմանալի»,
Հովհաննես Երզնկացու «Այսօր ձայնն հայրա-
կան», Միլիթար Այրիվանցու «Սիրտ իմ սա-

սանի» տաղերի, ինչ-
պես նաև շարականնե-
րի և Պատարագի եր-
գասացությունների ձայնագրությունները
(հիմնականում ամփոփված են 1892-ին Կու-
տինայում, 1893-ին էջմիածնում կազմված և
1946-ին Փարիզում լույս տեսած «Տաղը և ա-
լելուը Հայաստանայց առաքելական ս. եկե-
ղեցու» ժողովածուներում): Այս նմուշների մի
մասը Կ. հետագայում նաև դաշնավորել է:

Կ. իր տեսական աշխատություններով փաս-
տորեն դրել է Հայ երաժշտ. ֆոկլորագիտու-
թյան և միջնադարագիտության հիմքերը՝
կարևոր տեղ հատկացնելով ինչպես գեղջիկ. եր-
գի, այնպես էլ հոգևոր երաժշտության քննու-
թյանը: Նա նկարագրել է ժող. երգաստեղծա-
գործության բուն զարգացումը, վերլուծել Հայ
ժող. երգի տեսականներն ու հորինվածքային
հատկանիշները: Հոգևոր երաժշտությանը
նվիրված ուսումնասիրություններում անդա-
դարձել է հոգևոր երգարվեստի կազմավոր-
մանն ու պատմ. զարգացման պարբերացմանը,
ժանրերին, Հայ եկեղեց. ձայնեղանակների տե-
սությունը, մանրուսման արվեստին և խաղա-
բանության հարցերին: Սկզբունքորեն կարևոր
է նաև Կ-ի կողմից ժող. և հոգևոր երաժշտու-
թյան հիմքերի միասնության բացահայտումը:

Կ-ի ստեղծագործությունը, որը գլխավորա-
պես մեներգային և խմբերգային է, ամբողջու-
թյունը սերում է ժող. կամ հոգևոր երգարվեստի
սկզբնաղբյուրներից: Դրանք քնար. սրտառուչ
պատմաներ են («Գարուն ա», «Բելեր, ցուրեր»
են), երկրագործ. աշխատանքը փառաբանող
հիմներ («Լուու գութաներգ», «Կալերգ և սայ-
լերգեր» են), սոց. կեցությունը դրսևորող երգ-
մենախոսություններ («Ծիրանի ծառ», «Ան-
տունի» են), հայրենի բնությունը կամ ավանդ-
ծեսները գեղարվեստորեն վերարտադրող ծավա-
լուն տեսարաններ («Լուսնակն անուշ», «Արա-
լուն գիշեր», հարսանեկան, պարերգային և
բազմաբնույթ): Կոմպոզիտորը դիմել է նաև այլ
այլ շարերի, եղանակներին նրա «Դաշնամուրային պա-
րերը», որտեղ կիրառված են տվյալ դարաշրջա-
նի համաշխ. երաժշտության համար նոր և
խիստ ինքնատիպ միջոցներ ու հնարներ:

Պահպանվել են նաև Կ-ի Հ. Պարոնյանի
խոսքերով «Բաղադավարության վնասներ»
կատակերգության, Հ. Թումանյանի խոսքերով
«Անուշ» պոեմի և «Սասնա ծռեր» էպոսի հի-
ման վրա գրված առանձին երաժշտ. հատված-
ներ, օպերային էսքիզներ ևն:

Բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Կ-ի հոգեկոր

գործերը՝ բազմաթիվ տարբերակներով, և հատկապես արական խմբի համար գրված վեհաշունչ «Պատարագը», որն ըստ էության ազգ. մասնագիտացված երաժշտության կանտատային-օրատորիալ ժանրին պատկանող առաջին դասական նմուշներից է: Դրանց մեջ ցայտուն դրսևվորվել է հոգեկոր նյութի նկատմամբ ստեղծագործողի անհատականության գործը ներգործությունը, ներդաշնակության և մասնավորապես պոլիֆոնիայի մեջ մշակված ազգ. երաժշտության և իր ժամանակի եվրոպ. երաժշտագրության արտահայտչամիջոցների յուրօրինակ համադրումը: Կ-ի ստեղծագործությունն ու կոմպոզիտոր. մեթոդը լայն հեռանկարներ են բացել ազգ. երաժշտ. արվեստի զարգացման համար դեռևս այն համաշխ. երաժշտության հոլանդ. մեջ, ինչպես նաև նկատելի ազդեցություն ունեցել արլ. այլ ժողովուրդների երաժշտության զարգացման գործում:

Կ-ի անունով են կոչվում Երևանի պետ. կոնսերվատորիան, կամերային երաժշտ. տունը, լարային քառյակ, պոդոտա, զբոսայգի, Ստեփանակերտի երաժշտ. դպրոցը են: Կ-ի արձաններ են կանգնեցված Երևանում, Վաղարշապատում և այլուր:

Երկ. երկ. ժող., հ. 1-10, Ե., 1969-2000:

Գրկ. Ջոպանյան Ա., Դեմքեր, Փարիզ, 1924: Հովսեփյան Գ., Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական ճանապարհորդությունը Եվրոպայում, «Արարատ», 1907, № 10-11: Ա. զատյան Թ., Կոմիտաս վարդապետ, ԿՊ, 1931: Պ երկրյան Ե., Կոմիտաս վարդապետ, Բուխարեստ, 1936: Ա. թայան Թ., Ժողովրդական երգի ներդաշնակման սկզբունքը Կոմիտասի մոտ, «Տեղեկագիր ՀԽՍՀ ԳԱ, հաս. գիտ.», 1949, № 9: Ե ա հ վ եր ղ յ ա ն Ա., Անարկներ Հայ երաժշտության պատմության, Ե., 1958: Յ ո լ յ ա ն Ի., Կոմիտաս, Ե., 1969: Բ ռ ու տ յ ա ն Յ., Կոմիտաս (կյանքն ու ստեղծագործությունը), Ե., 1969: Թ ե ռ լ ե մ ե ղ յ ա ն Թ., Կոմիտաս, Ե., 1992: Գրական նշխարը Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, աշխատասիր. Աբել վրգ. Օղլուգեանի, Մոսկվա, 1994: Թ ա հ մ ի ղ յ ա ն Ն., Կոմիտասը և հայ ժողովուրդի երաժշտական ժառանգությունը, Փասագենա, 1994: Կոմիտաս (Մատենագիտություն), կազմ. Ն. Թեյմուրազյան, Ե., 1957:

Ռոբերտ Աթայան
Աննա Արեշտայան

ԿՈՍՏՅԱՍ Ա ԱՂՅԵՑԻ, Ե ի ն ո ղ [ծ. Թ. անհտ, գ. Աղցը (Արագածոտն գավառ) - 628, Դվին], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 613-ից:

Հաջորդել է Աբրահամ Ա Աղբաթանցուն: Եղել է Տարոնի եպիսկոպոսը: Մասնակցել է Տիգրանում Պարսից ժողովին, որտեղից վերադարձել է որպես կաթողիկոս: Ժողովին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու Հավատո գիրքը կամ դավանության թուղթը, որտեղ դատապարտել է Քաղկեդոնի ժողովը, ինչպես նաև նեստորականությունը: Եռանդուն մասնակցություն է ունեցել ժամանակի դավանաբան. վեճերին, պաշտպանել Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքները քաղկեդոնականների և նեստորականների տոնագրություններից: Մասնակցել է հուլիսատվածաբան Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի» հակաքաղկեդոնական, հականեստորական երկի նմանությունը «Կնիք հավատո» դավանաբան. ժողովածուի կազմմանը: Կ. Ա. Ա. ծավալել է շին. և հոգեկոր-մշակութ. մեծ գործունեություն, որի համար ստացել է Երևոլ մականունը: Ավարտին է հասցրել դեռևս 608-ին սկսված Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցու շինարարությունը, Հոհանիկ վանահոր հսկողությամբ հիմնովին նորոգել Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին Կաթողիկեն, 618-ին, Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած նախկին Վկայարանի տեղում կառուցել տվել Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքը, հետամուտ եղել հոգեկոր-կրթ. կենտրոնների (Սյունյաց, Արարունյաց, Դվինի կաթողիկոսարանի, Էջմիածնի վանքի, Մայրավանքի դպրոցների, Երևանի դպրեվանք ևն) զարգացմանը:

Կ. Ա. Ա. նաև բանաստեղծ-երաժիշտ է, հայ շարականերգության նշանավոր ներկայացուցիչներից: Նրա ամենահայտնի ստեղծագործությունն է ս. Հռիփսիմյանց կույսերի հիշատակին նվիրված կանոնի օրհնությունը «Անտակինը նուկերիս սիրոյն Քրիստոսի» շարականը, որտեղ ազգ. հիմքի վրա առաջին անգամ և կիրառվել են բյուզ. կոնգրակի տաղաչափ. և կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Շարականը գրված է այբբենական աղբյուր: Խիքոսի ձևով և շնչական տաղաչափությամբ: Վերջինս հազվագյուտ երևույթ է հայ հիմնական գրական խոսքի և մեղեդային մտաչափված գրական խոսքի և մեղեդային մտաչափված գրական խոսքի հրաշալի օրինակ: Դրանք շարունակ չափանմուշ է եղել հետագա շարականագիրների համար: Այդուհետ այբբենական ծայրակապով հորինված շարականները ստացել են «Անձինք» անվանումը:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Ա. Ա.-ուն հաջորդել է Քրիստափոր Բ Ապահունին:

Գրկ. Գրիգ. Թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Կնիք Հատոյ... Էջմիածին, 1914: Օր մանյան Մ., Ազգապատմ., հ. 1, ԿՊ, 1912: Թ ա հ մ ի ղ յ ա ն Ն., Քննական տեսություն Հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության, ԼՀԳ, 1971, № 1:

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արեշտայան

ԿՈՆՏՆԱՅ (հուն. ΚΟΝΤΑΚΙΟΝ - կոնդակիոն՝ գլանաձև ձող, գավազան, գալարված մազաղաթ, փաթեյթ, նաև՝ համառոտ հոգեկոր երգ, հորդորակ, մաղթանք), V-VII դդ. ուղղափառ եկեղեցիներում երգասացության հիմնական ժանրը: Հայ մատենագրության մեջ և եկեղեց. կիրառություններում նշանակում է կաթողիկոսական (երբեմն նաև առաջնորդ-եպիսկոպոսի) հիշատակագիր, գիր կամ թուղթ, նամակ, ուղերձ, շրջաբերական, կտակ: Իրենց գործունեության ընթացքում կաթողիկոսները հղել են բազում Կ-ներ՝ տարբեր բովանդակությամբ և մեծությամբ: Այսօր էլ Կ-ին գլանաձև փաթեյթի տեսք են տալիս, ճակատը զարդարում մանրանկարներով և պարտադիր Հայրապետական խորհրդանշանով: Կ-ներն ունենում են պատմ., քաղ., ազգ-եկեղեցական, դավան., իրավաբանական, մշակութ., կրթ., ինչպես նաև եկեղեցական-ներին բարձր պաշտոնների նշանակելու, նրանց դնահատելու, պատժելու և այլ բովանդակություններ: Կաթողիկոս. Կ-ները սկզբնաղբյուր են ազգ-եկեղեց. կարևոր հարցերը պատմ. որոշակի ժամանակաշրջանի մեջ ճշգրտելու գործում: Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.8, 4-րդ պատկերը:

ԿՈՇԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Կոչ գյուղից Հյուսիս-արևելք, ձորալանջին: Վանքի եկեղեցին (VII դ.) կառուցված է դեղնակարմրավուն ու դարչնագույն սրբատաշ տուֆից և ունի խաչաձև հմբնավոր հորինվածք, խորանի երկու կողմերում ավանդատներով ու միակ՝ հվ. մուտքով (գմբեթը չի պահպանվել): Եկեղեցուց արլ. մատուռի ավերակներն են, դեպի արմ. XIII դ. խաչքարերով և փոքր մատուռով վանքի գերեզմանոցը: Համալիրի հս-արմ. կողմում կոպտատաշ բազալտից, կրաշաղախով շինված, ներսից սվաղած, թաղածածկ ջրամբարն է (4,8x13,5 մ ներսի չափերով, 2,85 մ բարձր.): Վանքը 981-ին որպես նվիրատվություն ստացել է հողատարածքներ, ջրաղաց, այգի, իսկ 1649-ին՝ այգի և ձիթահանք: Կ. Ս. Ս. վ. գործել է մինչև XVIII դ.: 1970-73-ին նորոգվել են եկեղեցու պատերը և ծածկերը:

Եկեղեցու ներսում պահպանվել են VII դ. որմնանկարների հատվածներ. խորանին «Քրիստոսը փառքի մեջ» հորինվածքն է, իսկ արլ. լուսամուտի երկու կողերին կրկնափյուն պատկերված է Քրիստոսը, որը տեքստով մագաղաթի գալարը մեկնում է իրեն մոտեցող առաքյալներին (երկու կողմից վեցական): Դա «Տերը տալիս է օրհնքը» պատկերագրության ինքնատիպ տարբերակն է՝ կատարված գծային-գրաֆիկական եղանակով, որը որմնանկարին հաղորդում է հարթապատկերային բնույթ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ս ի մ ե ո ն Երեվանի, Զամբ, Վաղ-պատ, 1783: Ե ա հ լ ա թ ու յ ա ն ց Հ., Ստորագրություն Կաթողիկե էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հ. 2, էջմիածին, 1842: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Ե., 1982: Котанджян Г., Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Е., 1978: Дурново Л., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979.

Սուրբ Հասարթյան

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա ԲԱՐՁՐԵԲԵՐԴԻ, Բ ա ռ ձ - ռ ա բ եր գ ց ի, Մ ա վ ու ի ա ն ց ի (1180-ական թթ., Բարձրբերդ - 1267, Հոռմկլա), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1221-ից: Հաջորդել է Հովհաննես Զ Սահուն: Սովորել է Մլիճի վանքում և Հոռմկլայի կաթողիկոսարանում, եղել Մլիճի (նխորդաբար՝ նաև Բարձրբերդի) եպիսկոպոսը: Վարել է երկրի ամրապնդման ու հզորացման, Հայ եկեղեցու միաբանություն, ինքնուրույնության և անկախության քաղաքականություն: Օգնել է Կոստանդին պայլին՝ Կիլիկիայից վտարելու բոլոր լատինադավաններին: Զբաղվել է հոգեկոր-մշակութ. գործունեությամբ, բացել նոր դպրոցներ, հիմնել միաբանություններ, գրչության կենտրոններ ևն: Մասնակցել է 1242-ի Հայ-մոնղոլ. բանակցություններին: 1243-ին Վարդան Արեւելցու հետ Սսում հրավիրել է Կիլիկիայի աշխարհիկ ու հոգեկոր ներկայացուցիչների ժողով (տես Սաի եկեղեցական ժողովներ), որի ընդունած կանոններն ու սահմանումներն ընդարձակ շրջաբերականով հղել է (1246) հայոց արևելյան վարդապետներին՝ հաստատելու: Սյունուհետև, իր պատվիրակ-բանագնաց Թեոդոս Վարդապետի միջոցով ստանալով մոնղոլ զորավար Անագու-րակ-նոյին (Անգուս) համաձայնությունը,

50

Կ. Բ. տ. ժ-ում թե-
պետ Նիկիայի Հավատո
Հանգանակը կրկին ըն-
դունվեց, և Նիկիական Հավատքը Հաստատուն
մնաց դավանական տեսակետից որպես կատա-
րյալ, սակայն Ա. տիեզեր. ժողովից հետո նոր
աղանդների երևան գալը ստիպեց որոշ լրա-
ցումներ անել. Գրիգոր Նյուսացին Կ. Պոլսում
ժողովված ս. Հայրերի Հավանությունում ժամանա-
կի պահանջներին համապատասխան հավելում-
ներ արեց Նիկիական Հանգանակի վրա: Ժողո-
վը բանաձևեց Ս. Հոգու Աստվածությունը և
ավելացրեց՝ «Ի Հորե բղխեալ» (ընդհան Մակե-
դոնի), այսինքն՝ Ս. Հոգին բխում է Հորից և
Հայր Աստծու ու Որդու հետ միասին երկրպա-
գելի, փառավորելի ու համագոյակից է: Ժողո-
վը նզովեց IV դ. բոլոր աղանդավորներին (Փո-
տինոս, Ապոլինարիոս ևն): Փոտինոսը քարո-
զում էր, թե Բանն Աստված սկիզբ առավ ս.
Կույս Մարիամից և մշտնջենավորությունը ու
Հավիտենությունը էակից չէ Հորը: Բանն որ
Նիկիայի Հանգանակում միայն ասված էր, որ
Որդին ծնվել է Հորից, ժողովն ավելացրեց.
«Ծնեալ յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս»
(ընդհան Փոտինոսի), այսինքն՝ Որդին ծնվել է
Հավիտենությունից առաջ, դրանով ընդգծելով,
որ Որդին ընդամենը մարմին առավ ս. Կույսից
և մարդու կերպարանը զգեցավ: Ժողովը հրա-
տակեցրեց նաև Բանի Մարդեղությունը և հո-
գու բանականությունը (ընդհան Ապոլինարիո-
սի, տես *Ապոլինարիզմ*) վերաբերող մասերը:

Կ. Բ. տ. ժ. ընդունել է 7 կանոն: Ա. կանոնը
Հավաստում է, որ ժողովը Հավատարիմ է մնա-
ցել Նիկիայի Հանգանակին, նզովում է Մակե-
դոնի, Փոտինոսի, Ապոլինարիոսի և մյուս
աղանդապետներին: Բ. կանոնը սահմանում է,
որ յուրաքանչյուր եկեղեցի, անկախ ավագու-
թյան աստիճանից, միայն իր եկեղեց. և վարչ-
սահմաններում է իրավասու գործելու ու տնո-
րինելու, իրավունք չունի խառնվելու մյուսնե-
րի գործերին կամ կարգադրություններ անե-
լու: Գ. կանոնը վերաբերում է աթոռների ավա-
գուծմանը: Կ. Պոլսի աթոռը Հայտարարվել է
երկրորդը՝ Հռոմից հետո, «քանզի Կ. Պոլիս» նոր
Հռոմ է: Սա ուղղված էր *Ալեքսանդրիայի* ա-
թոռի դեմ, որի աճող հեղինակությունը հար-
վածում էր թե՛ Հռոմի, թե՛ Կ. Պոլսի շահերին:
Ըստ ավագության, Ալեքսանդրիայի աթոռը եր-
րորդն էր, *Անտիոքի* չորրորդը, *Երուսաղե-
մի* չհինգերորդը: Մնացած չորս կանոնները
վերաբերում են եկեղեցու կարգ ու կանոնին:

Հայ եկեղեցին Նիկիայի Ա. (325) և Եփեսո-
սի Գ. (431) տիեզեր. ժողովների հետ միասին
ընդունում է Կ. Պոլսի ժողովի տիեզեր. հեղի-
նակությունը, թեև չի մասնակցել ժողովին:
Այդ ժողովի և Մակեդոնի հոգեմարտ վարդա-
պետության մասին Հայ իրականություն մեջ ա-
ռաջին անգամ հիշատակվում է Մովսես Խորե-
նացու «Հայոց պատմություն» մեջ, *Բարկեն Ա
Ոթմսեցի* կաթողիկոսի (490–516) թղթերում,
որտեղ Կ. Բ. տ. ժ. հիշվում է իբրև Նիկիայի
ժողովի որոշումները վավերացնող: Այնուհե-
տև, VI–VII դդ., *Ներսես Բ Բագրեվանդյան*,
Հովհաննես Բ Գաբրիելյան, *Աբրահամ Ա Աղ-
բաթանեցի* կաթողիկոսների և Հայ եկեղեցուց
Վրաց եկեղեցու բաժանման առթիվ փոխանակ-
ված դավան. թղթերում երեք ժողովները հիշ-
վում են միասին և միակերպ որպես տիեզեր.
հեղինակություն և ուղղափառ դավանության
սահման:

Հայ եկեղեցին Կ. Բ. տ. ժ-ի և 150 Հայրա-
պետների հիշատակը տոնում է *Բուն Բարե-
կենդանին* նախորդող շաբաթ օրը:

Գրկ. Սոկրատ Սքոլաստիկոս, եկեղեցական
պատմություն, Վաղ-պատ, 1897: Գիրք թղթոց, Երու-
սաղեմ, 1994: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատ-
մություն, Ե., 1997: Հովնանյանց Պ., Պատմու-
թյուն տիեզերական ժողովոց եկեղեցու..., Վն., 1847:
Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, Կ.
1, Ե., 1964: Болотов В. В., История церкви в пе-
риод вселенских соборов, т. 3, СПб., 1913; Migne J.
P., Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, t.
LXXXIV, Sinodicon, t. CXXXVII, P., 1857–66; Man-
si J. D., Sacrorum conciliorum nova et amplissima
colectio, Graz, Akademische Druck – U. Verlagsanstalt,
v. 3, 1960–62; Hans-Georg Beck, Kirche und
theologische Literatur im Byzantinischen Reich, Mün-
chen, 1959.

Արտաշես Ղազարյան

**ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐ-
ՔՈՒԹՅՈՒՆ**, Պատրիարք ու թյուր-
հայոց Թուրքիոյ, Հայաստանյայց առաքե-
լական եկեղեցու նախնական աթոռներից:
Ստեղծվել է 1461-ին: Աթոռանիստը Գումգա-
փուկի Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցի:

Մինչև պատրիարքության հաստատումը օս-
մանյան պետության սահմաններում ապրող
Հայ համայնքներն ընդգրկված են եղել երեք
թեմերում. Սվազի, կենտրոնը՝ Ս. Նշան վանք:
Էնկյուրիի (Անկարա), կենտրոնը՝ Ս. Աստվա-
ծածին կամ Կարմիր վանք, Բուրսա (Պրուսա)-
Քյոթահյա (Կուտինա)-Գարամանի, կենտրոնը
Բուրսա: Վերջինիս առաջնորդն էր Հովանիմ
եպիսկոպոսը: XIV դ. սկզբին Կ. Պոլսում գոր-

ծել են Ս. Սարգիս, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ ե-
կեղեցիները, լատինադավան Ս. Նիկողայոս ե-
կեղեցու մի մասը, որը հատկացվել էր Հայա-
ծես արարողությունների համար: Կ. Պոլսի ա-
ռաջին պատրիարք է եղել Հովանիմ եպիսկո-
պոսը (1461–78), որի աթոռանիստն էր Սամա-
թիայի Ս. Գևորգ եկեղեցին: 1641-ից պատ-
րիարքարանը տեղափոխվել է Գումգափուկ, որ-
տեղ և գտնվում է ցայսօր:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներն օժտված
էին ընդարձակ կրոն. և աշխարհական մասնա-
կի իրավունքներով, նրանք տնօրինել են
Թուրքիայի վարչական իրավասության ներքո
գտնվող Հայության կրթություն ու լուսավո-
րությունը, տպագրության գործը, բարեգործ.
և մշակութ. հաստատությունները, պետու-
թյան և համայնքի օգտին հավաքել մասնակի
հարկեր: Օսմ. կայսրության սահմանների ըն-
դարձակման ու գորացմանը զուգահեռ ըն-
դարձակվել են նաև պատրիարքության իրա-
վասության աշխարհագր. սահմանները, բարձ-
րացել նրա դերն ու հեղինակությունը, քանի
որ պետության տարածքում բնակվող Հայու-
թյան պաշտոնական ներկայացուցիչ է ճանաչ-
վել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը:

XVII դ. սկզբին պատրիարքության իշխա-
նությունը տարածվել է օսմ. տիրակալության
բոլոր Հայաբնակ շրջանների վրա: Սա կաթո-
ղիկոսությունը, *Աղթամարի կաթողիկոսու-
թյունը*, *Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքու-
թյունը* իրենց առաջնորդության իրավունքը
գիշեր են Կ. Պոլսի պատրիարքին: Որոշ ժամա-
նակաշրջան փորձ է արվել ինքնիշխան դեր
գրավել նաև Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի նկատ-
մամբ, սակայն դա չի իրականացել, և Կ. Հ. պ-
տրիարքափորեն ընդունել է Մայր աթոռի գե-
րազահությունը:

1700-ական թթ. վերջին պատրիարքություն-
նը բաղկացած էր 20, 1834-ին՝ 36, իսկ 1900-
ին՝ 43 վիճակից՝ 1181 եկեղեցով և 132 վան-
քով: 1997-ին Կ. Հ. պ-յան իրավասության ներ-
քո եղած 6 վիճակներն են. Հին քաղաք, Արլ.
Բոսֆոր, Արմ. Բոսֆոր, Իշխանաց կղզիներ,
Գավառ, Կրետե կղզի: Դարերի ընթացքում Կ.
Պոլսում կառուցված 55 առաքելական եկեղե-
ցիները այսօր գործում են 35-ը՝ Սկյուտարի
Ս. Խաչը, Սամաթիայի Ս. Գևորգը, Ֆերիզու-
ղի Ս. Վարդանանյացը, Ղալաթիայի Ս. Գրիգոր
Լուսավորիչը ևն: Գավառում գործում է 6,
Կրետե կղզում՝ 1 եկեղեցի: Թուրքիայի 14
Հայկ. համայնքներում եկեղեցի չկա:

Սկզբ. շրջանում Կ.

Պոլսի Հայոց պատ-
րիարքներին նշանակել
է սուլթանը: XVIII դ. սկսած պոլսահայ հա-
մայնքն օրեցօր ստվարացել է, հատկապես բարձ-
րացել է ամիրայական դասի հեղինակությունը,
ինչը սուլթաններին ստիպել է պատրիարքների
նշանակման ժամանակ հաշվի առնել նաև նրանց
կարծիքը: Ներկայումս Կ. Պոլսի Հայոց պատ-
րիարքն ընտրվում է համայնքների ներկայացու-
ցիչների պատգամավորական ժողովում: 1461-
ից ցարդ պատրիարքական աթոռը զբաղեցրել են
84 հոգևորականներ: Նրանցից չորսը՝ Մատթեոս
Բ (*Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի*), Գևորգ
Բ (*Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի*), Մկրտիչ
Վանեցի (*Մկրտիչ Ա Վանեցի*), Մատթեոս Գ
(*Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի*) ընտրվել
են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Կ. Պոլսի Հայոց
պատրիարքներ Ներսես Վարժապետյանը, Մա-
ղաքիա Օրմանյանը, Եղիշե Դուրյանը նշանա-
կալի դեր են խաղացել Հայոց հաս., մշակութ.,
գիտ., հոգևոր-եկեղեց. կյանքում:

Արևմտահայությունը զարթոնք է ապրել
Հովհաննես Կոլոտ Բաղդեցի, *Հակոբ Նալյան*,
Զաքարիա Փոքուղյան Կաղզվանցի պատ-
րիարքների պաշտոնավարության ընթացքում:
Շուրջ ութ տասնյակ տարիների ընթացքում
հիմնվել ու բացվել են դպրոցներ, թանգարան-
մատենադարան, տպարան-գրավաճառանոցներ,
լույս են տեսել ինքնուրույն ու թարգմանա-
կան, կրոն. ու աշխարհիկ բովանդակությամբ
տասնյակ գրքեր, կառուցվել են նոր և վերա-
կառուցվել մի շարք եկեղեցիներ: Ազգ-հոգևոր
ու մշակութ-կրթ. վերելքը շարունակվել է նաև
XIX դ. Պոլսում Աղթամարի կաթողիկոսացու, Ստեփա-
նոս Աղավնիի, Հակոբոս Մերոբյանի և այլ
պատրիարքների անմիջական մասնակցությամբ
ու գլխավորությամբ:

Թուրքիայի Հայոց առաջին թաղային, հա-
սարակության միջոցներով պահվող վարժարա-
նը բացվել է 1790-ին, Գումգափուկ թաղամա-
սում: 1834-ին պատրիարքարանի հովանու
ներքո գտնվող գավառներում գործել է 114
Հայկ. դպրոց: Դարասկզբին Կ. Պոլսում և գա-
վառներում եղել է 860 Հայկ. վարժարան, որ-
տեղ սովորել են 90 հզ. երկսեռ աշակերտներ:
Այժմ գավառներում Հայկ. դպրոցներ չկան,
իսկ Կ. Պոլսում գործում է 14 վարժարան,
որտեղ սովորում է 4000 աշակերտ:

Պատրիարքարանն ի սկզբանե կարիք է ու-
նեցել ազգ. ավանդներով կրթված ու դաստիա-

ԳՈՍՏԱՆԴ. րակված հոգևորականները: Արմաշի դպրեվանդոս (տես *Արմաշի Ջարխափան Ս. Աստվածածին վանք*), որը ծառայել է այդ նպատակին, սովորել են նշանավոր եկեղեց. գործիչներ (Բաբկեն *Կյուլենսերյան*, Թորգոմ *Գուշակյան*, Զավեն Եղիայան, Մեսրոպ Նարոյան, Գարեգին Խաչատուրյան և ուր.): Վերջին երեքը հաջորդաբար եղել են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Նույն նպատակին է ծառայում նաև Կ. Պոլսի Ս. Խաչ դպրեվանդը (1954-ին հիմնադրել է Գարեգին պատրիարք Խաչատուրյանը): Պատրիարքարանին ենթակա եկեղեցիներում գործող դպրաց դասի երգչախմբերի գործունեությունը նպատակամղված է հայոց ազգ-հոգևոր երաժշտության անաղարտ պահպանմանը: 1719-ին Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը Մայր եկեղեցուն կից բացել է ինքնուրույն կանոնադրությամբ ղեկավարվող առաջին կաղամկերպված դպրաց դասը (գործում է ցայսօր): Դպրաց դասի երգչախումբը տարբեր ժամանակներում ղեկավարել են Համբարձում *Լիմոնճյանը*, Արիս Հովհաննիսյանը, Նիկողայոս *Թաշճյանը*, Գրիգոր Մեհժեբյանը, *Կոմիտասը*, Էդգար Մանասը, Հովհաննես Ջեքիջյանը և այլ նշանավոր երաժիշտ-երաժշտագետներ: Առաջին բաղամաձայն եկեղեց. երգեցողությունն ու երգեհոնի գործածությունը Մայր եկեղեցում տեղի է ունեցել 1906-ին՝ Գրիգոր Մեհժեբյանի ղեկավարությամբ:

Կ.Տ.պ-յան գործունեությունն ավելի կանոնակարգված բնույթ է ստացել 1860-ին ընդունված և 1863-ին սուլթանի կողմից վավերացված *Ազգային սահմանադրության* հոգակումից հետո: Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց (1828) հետո Կ. Տ. պ. թուրք. կառավարության համար ավելի մեծ կարևորություն է ստացել: Հայ ազատագր. շարժման հարցում պատրիարքությունը Հիմնականում զգուշավոր դիրք է գրավել՝ աշխատելով չգրգռել թուրք. կառավարությանը, փորձելով դիվանագիտ. միջոցներով արևմտահայությանը զերծ պահել արյունահեղությունից:

Մեծ եղեռնից Հետո պատրիարքութունը կորցրել է իր նախկին իրավունքներն ու դերը: Այժմ այն Թուրքիայի Հայկ. Համայնքների Հոգևոր ներկայացուցչություն է: Իր գործունեությամբ նպաստում է Հայ ցրված Համայնքների Համախմբմանը, նրա անդ. ինքնուրույնության, լեզվի ու մշակույթի պահպանման:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքն իր իրավասու-
թյունից բխող գործողություններն իրակա-
նացնում է Կրոն. ժողովի միջոցով: Ներկա-
յումս (2001) Կրոն. ժողովը բաղկացած է հինգ
հոգեւորականից, երկուսն ատենապետից, երկուսն
ատենադպիրից, նախագահում է պատրիարքը:
Պատրիարքի նախագահությամբ է գործում
նաև խորհրդակցական մարմինը, որն ունի եր-
կուս փոխնախագահ, ատենադպիր և ինն աշ-
խարհական անդամ: Պատրիարքարանը հրա-
տարակում է կրոնաբարոյական, գրական և
պատմաբանասիր. «Շողակաթ» հանգեսը
(հիմն. 1952-ին) և տեղեկատվական «Լրաբեր»
պարբեր (հիմն. 1996-ին):

Կ. Հ. պ-յան պատրիարքն է Մեսրոպ արք.
Մութաֆյանը (1998-ից):

Վարուժան Բյոսեյան
Ալվարդ Հաղիյան

Կ. Պ ո լ ս ի Հ ա յ ո ց պ ա տ Ր ի ա Ր Ք ն ե Ր Ք
ա ն վ ա ն ա ց ա ն կ

Հովակիմ Պրուսացի (1461-78), Նիկողայոս (1478-89), Կարապետ (1489-1509), Մարտիրոս (1509-26), Գրիգոր (1526-37), Աստվածատուր (1537-50), Ստեփանոս (1550-61), Տիրատուր Սսեցի (1561-63, 1596-99), Հակոբ (1563-73), Հովհաննես Տիարպեղեղեցի (1573-81), Թովմաս Գաղատի (1581-87), Սարգիս Ունիո (1587-90), Հովհաննես Բ (1590-91), Ազարիս Զուղայեցի (1591-92), Սարգիս Բ Պարոն-Տեր Զեթունցի (1592-96), Մեղիսեղեկ Գառնեցի (1599-1600), Հովհաննես Խուլ Կոստանդնուպոլսեցի (1600-01, 1609-11, 1621-23, 1631-36), Գրիգոր Բ Կեսարացի (1601-08, 1611-1621, 1623-26), Զաքարիա Վանեցի (1626-31, 1636-40), Դավիթ Արևելեցի (1640-41, 1643-49, 1650-51), Կիրակոս Երևանցի (1641-42), Խաչատուր Սեբաստացի (1642-43), Թովմաս Բ Բերիացի (1644, 1657-59), Եղիազար Այնթապցի (1651-52), Հովհաննես Դ Մուղղնեցի (1652-55), Մարտիրոս Բ Քեֆեցի (1659-60), Ղազար Սեբաստացի (1660-1663), Հովհաննես Ե Թուլթունճի (1663-64, 1665-1667), Սարգիս Գ Թեղերտաղցի (1664-65, 1667-1670), Ստեփանոս Բ Մեղրեցի (1670-74), Հովհաննես Զ Ամասիացի (1674-75), Անդրեաս Ստամպուլցի (1675-76), Կարապետ Բ Կեսարացի (1676-79, 1680-81, 1681-84, 1686-87, 1688-89), Սարգիս Դ Էքմեքճի (1679-80), Թորոս Ստամպուլցի (1681, 1687-88), Եփրեմ Ղափանցի (1684-86, 1694-98, 1701-02), Խաչատուր Բ Ճլեցի (1688), Մատթևոս Կեսարացի (1692-94), Մեղիսեղեկ Բ Սուպհի (1698-99, 1700-01), Մխիթար Փյուրտախանցի (1699-1700), Ավետիք Եվդոկիացի (1702-03, 1704-1706), Գալուստ Կայծակն Ամասիացի (1703-04), Ներսես Պալաթցի (1704), Մարտիրոս Գ Երզնկացի (1706), Միքայել Խարբերդցի (1706-07), Սահակ Ա-

պուլեկեցի (1707, 1708–14), Հովհաննես Է Իգմիրցի (1707–08), Հովհաննես Ը Գանձակեցի (1714–15), Հովհաննես Թ Կոլոտ Բաղրեցի (1715–41), Հակոբ Բ Նալյան Ջամարացի (1741–48, 1752–64), Պրոխորոս Սիլիստրեցի (1749), Մինաս Ակնեցի (1749–1751), Գևորգ Ղափանցի (1751–52), Գրիգոր Գ Պամաճյան Կոստանդնուպոլսեցի (1764–73), Զաքարիա Փոքուղյան Կաղզվանցի (1773–81, 1782–1799), Հովհաննես Ժ Համատանցի (1781–82), Դանիել Սուրճմառեցի (1799–1800), Հովհաննես Ջամաշերմյան Բաբերդցի (1800–01), Գրիգոր Խամսեցի (1801–02, 1802–13), Աբրահամ Գուլյան Տաթևացի (1813–15), Պողոս Գրիգորյան Ազերխանուպոլսեցի (1815–23), Կարապետ Գ Պալաթցի (1823–31), Ստեփանոս Բ Աղավնի Ջաբարյան (1831–39, 1840–41), Հակոբոս Գ Սեբուրյան (1839–40, 1848–58), Աստվածատուր Բ Կոստանդնուպոլսեցի (1841–44), Մատթեոս Բ Ջուլսաճյան Կոստանդնուպոլսեցի (1844–48), Գևորգ Բ Քերեսթեճյան Կոստանդնուպոլսեցի (1858–60), Սարգիս Ե Գուլյուճյան Աղբիւնուպոլսեցի (1860–61), Ստեփան Մաղաքյան (տեղապահ, 1861–63), Պողոս Բ Թաթևազյան Պրուսացի (1863–69), Իգնատիոս Գաղմաճյան Իսթանպուլցի (1869), Մկրտիչ Վանեցի Խրիմյան (1869–1873), Ներսես Բ Վարժապետյան Իսթանպուլցի (1874–84), Հարություն Վեհապետյան (1885–88), Խորեն Աջրբայան (1888–94), Մատթեոս Գ Իգմիրցի Իսթանպուլցի (1894–96, 1908–09), Մաղաթյան Օրմանյան Իսթանպուլցի (1896–1908), Եղիշ Դուրբյան Իսթանպուլցի (1909–11), Հովհաննես Աբաբուրուն Իսթանպուլցի (1912–13), Զավեն Եղիա՝յան Պաղտատցի (1913–15, 1919–22), փոխանորդության շրջան (1915–19), Տեղապահության շրջան (1922–27), Մեսրոպ Նադոյան Մշեցի (1927–44), Տեղապահության շրջան (1944–50), Գարեգին Խաչատուրյան Տրապիզոնցի (1951–61), Շնորհք Գալուստյան Յուզդաբադցի (1961–90), Գարեգին Բ Գաղմաճյան (1990–98), Մեսրոպ Բ Մուլթաֆյան (1998-ից):

9.1. 2-րդ պատկերը:

Գրք. Օր մանայան Մ., Ազգապատում, հ. 3, երևապեմ, 1927: Պ եր պ եր յ ան Հ., Նիթեր Կ. Պոլսո հայո պատմութեան համար, վնն., 1965: Ս ի ռ ու ն ի Հ., Պոլս ե ի ռ դերեր, հ. 1-4, Անթիլիաս, 1965-87: Հայ Պոլս, ե.. 2000: «Շոռոկակաթ» (թագաթիկ), 1962:

**ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՏԻԵՁԵՐԱԿԱՆ
ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹՅՈՒՆ, ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼ-
ԱՊՈԼԻՆԵԿԵՂԵՑԻ, ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼ-
ԱՒԱԹՈՒ, ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՆ
ԽԵԿԵՐԱԿԱՆ ՎԱՊՐԻԱՐԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ ԿԱՄ
ԱԹՈՒՆՆԵՐԻՅ: VI դարից Կ. տ. պլ-յան Հիմնա-
դրումը, այն առաքելական Հայտարարելու մտա-
հողությունը, վերադարձիլ է Անդրեաս առաք-
յալին: Կ. Պոսե եկեղեցու առաքելական լինե-**

լու հանգամանքը մեր-
ժեկ է Հռոմի եկեղեցին,
որը պնդել է, որ Բյու-
զանդիոնը (հետագայում՝ Կ. Պոլիս) միայն III
դ. է դարձել եպիսկոպոսանիստ քաղաք: *Կոս-
տանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* (381)
ընդունած 3-րդ կանոնի (հայերեն թարգմանու-
թյունում՝ 2-րդ) համաձայն, Կ. Պոլսի աթոռը
ճանաչվել է երկրորդը՝ Հռոմի աթոռից հետո:
Քաղկեդոնի ժողովի (451) 28-րդ կանոնը ևս
Կ. Պոլսի աթոռը ճանաչել է երկրորդը Հռոմի
աթոռից հետո՝ ընդունելով, սակայն, որ այն
վայելում է Հռոմի աթոռի հետ ավագութան
հավասար պատիվ: Երկու ժողովների որոշում-
ներն էլ ուղղված էին *Ալեքսանդրիայի* աթոռի
դեմ, որը գերիշխող դիրք և հեղինակություն
էր ձեռք բերել քրիստոնյա Արևելքում: 691-ի
Կ. Պոլսի ժողովի 36-րդ կանոնով հաստատվել
են նախորդ երկու ժողովների ընդունած որո-
շումները: Ըստ այդ կանոնի, քրիստոնյա աշ-
խարհում հաստատվել է 5 տիեզերական աթոռ-
ների հետևյալ աստիճանակարգը՝ Հռոմ, Կ. Պո-
լիս, Ալեքսանդրիա, *Անտիոք* և *Երուսաղեմ*:
Զգուշելով հասնել Կ. Պոլսի պատրիարքություն:
Գերագահությունը՝ բյուզ.՝ Հուստինիանոս I
կայսրը (527-565) Կ. Պոլսի եկեղեցին անվա-
հեղձ է «Գլուխ համայն եկեղեցիների»:

Երբ VII դարից արաբներն ու իսլամը տիրեցին Արևելքի երեք պատրիարքություններին (Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Երուսաղեմ), Կ. տ. պ. Արևելքում մնացել է «ուղղափառության» միակ պատվարը:

IX դ. կեսից Կ. Պոլսի եկեղեցիքն ընդհարվել է Հռոմի եկեղեցու հետ: Վերջինս ձգտել է իր գերազահուծյունը հաստատել բոլոր եկեղեցիների հանդեպ՝ պահանջելով ճանաչել իրեն Ընդհանրական եկեղեցու միակ ղեկավար: Կ. Պոլսի Փոռ պատրիարքը (858-867, 877-886) մերժել է այդ պահանջը, ինչը առաջ է բերել խզում, այսպես կոչված՝ «Սխիզման» Հռոմի և Կ. Պոլսի եկեղեցիների միջև: Երկու եկեղեցիները վերջնականապես առանձնացել են 1054-ին, երբ միմյանց նզովել են Կ. Պոլսի պատրիարքն ու Հռոմի պապը: Խզումն ավել է խորացել դավան. վեճերի պատճառով: Ս. Հոգու բխման (Filioque) վարդապետությունը, որ X դ. պաշտոնապես ընդունել էին Հռոմի եկեղեցին և ողջ Արևմուտքը, քաղաքականից զատ, դավանապես ևս բաժանել է երկու եկեղեցիները: Մինչև Կ. Պոլսի անկումը (1453) ութ փոքր է կատարվել Հռոմի և Կ. Պոլսի եկեղեցիների

միջև առաջացած վիճը
կամրջելու համար, բայց
բոլորն էլ՝ անհաջող:

Երբ թուրքերը գրավել են Կ. Պոլիսը և Ս. Սոֆիայի տաճարը վերածել մզկիթի (1453), պատրիարքարանը բազմիցս տեղափոխվել է, իսկ 1600-ից Հաստատվել Ֆանար թաղամասի դարպասի մոտ՝ Ս. Գևորգ տաճարում, որտեղ գտնվում է մինչև օրս:

Թուրք. տիրապետության շրջանի առաջին պատերիարք Գիննադիոս Սքուարիոսը շնաքեր է թափել շարունակելու Կ. Պոլսի փիլ. դպրոցի գործունեությունը: Թուրքիայի և Հունաստանի մի շարք քաղաքներում հիմնադրվել են բազմաթիվ դպրոցներ, որոնք վառ են պահել հույների մեջ քրիստ. կրոնը և ազգ. նկարագիրը Թուրք. երկարատև տիրապետության ժամանակ: Կ. Պոլսի պատերիարքին ընտրել են նրա ենթակայության տակ գտնվող մետրոպոլիտոս-թյունների ղեկավարները, որոնց վերապահված էր նաև պատերիարքին դահլնկեց անելու իրավունքը: Գործնականում վերջին խոսքը պատկանել է կայսրին: V դարից սկսած Կ. Պոլսի պատերիարքը կարևոր դեր է խաղացել կայսրի թագադրության հանդեսին: Մինչև 1453-ը (եղբ թուրքերը գրավել են քաղաքը) Կ. Պոլսի աթոռն ունեցել է 135 պատերիարք: Թուրք. նվաճումից հետո Տիեզերական պատերիարքը համարվել է բարձր պաշտոնյա և հաստատվել սուլթան. բերատուով: Չնայած Լոզանի կոնֆերանսում (1923) Թուրք. պատվիրակությունը չի կարողացել պատերիարքությունը հեռացնել քաղաքից, բայց այն զրկվել է մի շարք իրավասություններից: Ներկայումս նրան է ենթակա հուն. սփյուռքը, իսկ Հունաստանն ունի իր արքեպիսկոպոսը: Այժմ Թուրքիայի տարածքում մնացել են Կ. տ. պ-յանը ենթակա չորս մետրոպոլիտոս-թյուններ, որոնք կրում են հին մետրոպոլիտոս-թյունների անվանումները՝ Քաղկեդոնի, Խաղբիայի, Լաոդեկիայի, Սարգիսի և Փիլադելփիայի, բայց չունեն հոտ:

Կ. տ. պ. իր շուրջ 1700-ամյա գոյություն ընթացքում ունեցել է հարաբերություններ Հայոց կաթողիկոսություն հետ: Բյուզ. կայսրության սահմաններից դուրս գտնվող քրիստ. եկեղեցիների հետ իր հարաբերություններում Կ. տ. պ. գործել է քաղ. իշխանությունների հետ ձեռք ձեռքի տված: Կայսրերը դավան. հարցերն օգտագործել են քաղ. խնդիրները սքողելու համար: Դեռ 417-ին Սահակ Ա Պարթև Հայոց կաթողիկոսը գրագրություն է

Հաստատել Կ. Պոլսի Առտիկոս պատրիարքը (406–425) Հետ, խնդրելով նրա միջնորդությոնը կայսրից թուլյտվություն ստանալու Հայաստանի բյուզ. մասում Հայկ. դպրոցներ բացելու, ինչպես նաև իր իրավասություններն այստեղ ևս տարածելու համար: *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովից* (431) Հետո Կ. Պոլսի Պրոկլ (Պրոկլոս) պատրիարքը (434–446), Հայաստանում *նեստորականության* տարածումը կանխելու նպատակով, համակարգրություն է ունեցել Սահակ Ա. Պարթևի, *Մեսրոպ Մաշտոցի* Հետ և զգուշացրել նեստորականության վտանգի մասին: Միաժամանակ ուղարկել է Եփեսոսի ժողովի ընդունած վեց կանոնները և Սուրբ Գրոց ստուգված բնագրերը:

Քաղկեդոնի ժողովի հետևանքով, երբ տրոհվել է Ընդհանրական եկեղեցին, Կ. Պոլսի պատրիարքությունը, որն ընդունել էր Քաղկեդոնի հանգանակը, քրիստոնյա Արևելքում որոշ ժամանակ մնացել է առանձնացած: Քաղկեդոնի երկաթնակ դավանությունը մերժել էին Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի պատրիարքությունները: Հայ եկեղեցին ևս, քիչ ավելի ուշ, իր հատակ հակաքաղկեդոն դիրքորոշումն է հայտնել: Կ. Պոլսի պատրիարքությունը և բյուզ. կայսրերը եկեղեցիներին միջև առաջացած վիճը կամրջելու բազմաթիվ փորձեր են արել V-VII դդ.: Պատրիարքությունը մեծ տեղ է հատկացրել Հայ եկեղեցուն՝ ձգտելով նրա միջոցով իր ազդեցությունը տարածել Քաղկեդոնի ժողովը մերժած հայերի, աթորիսների, վրացիների վրա՝ և հակակշիռ Պարսկաստանի: Բյուզ. Զենոն կայսրի 482-ի հրահանգով «Հենոտիկոնը» (Միություն գիր), VI դ. սկզբին Անաստաս կայսրի՝ Արևելքի ուղղափառներին սիրաշահելու և քաղկեդոնականությանը հակադրվող քաղաքականությունը, Կ. Պոլսի Սերգիոս պատրիարքի (610-638) և Հենոտիկոս կայսրի առաջ քաշած *միակամություն* բաղադրանքով, ինչպես նաև 553-ի Կ. վարդապետությունը, ինչպես նաև 553-ի Կ. Պոլսի ժողովի (անվանված 5-րդ տիեզեր. ժողով) որոշումները՝ ուղղված նեոստորականությանը հակադրվող (այսպես կոչված՝ «Երեք գլուխներ») դատապարտումը) դեմ, կոչված էին Կ. Պոլսի պատրիարքության կողմը գրավել Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներին և ուսնողացին կայսրություն քաղ. ազդեցությունը արած: Քրիստոնյա ժողովուրդներին վրա:

(VII-IX

Արաբ. տիրապետության շրջանում (VII դ.դ.) Կ. Պոլսի պատրիարքության և Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները գրեթե ընդ-

Հատվել են: Միայն մեկ անգամ Կ. Պոլսի պատ-
րիարք Պյուրոսը (638-641, 654) և Կոստանդ-
II կայսրը Հայոց *Ներսես Գ Տաչեցի* կաթողի-
կոսին և Հայոց սպարապետ Թեոդորոս Ռշտու-
նուն դեմևել են երկու եկեղեցիների միություն
հաստատելու կոչով: Այն քննարկվել է Դավիթի
648-ի ժողովում և մերժվել:

Հայ-հուն եկեղեց. հարաբերությունները վերսկսվել են IX դ., Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքի և Հայոց կաթողիկոս *Ջաքարիա Ա Ջազեցու* օրոք: Այդ ժամանակ Արաբ. խալիֆայության թուլացման պայմաններում, բյուզ. կայսրությունը ծրագրեր է նյութել ողջ Հայաստանը նվաճելու համար: Ինչպես միշտ, այս անգամ էլ առաջ է քաշվել կայսրություն քաղ. նկրտումները շղարշող դավան. հարցը: Հայ. թարգմանությունը և հուն. բնագրերով պահպանված՝ Փոտ պատրիարքի բազմաթիվ նամակներն ու գրությունները (հատկապես ուղղված *Ջաքարիա Ա Ջազեցուն*) վկայում են Կ. Պոլսի պատրիարքություն *քաղկեդոնականությունը* Հայաստանում տարածելու և երկրի պաշտոն. դավանանքը դարձնելու նոր փորձերի մասին: 862-ին Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուն Փոտի գրած նամակից պարզվում է, որ Կ. Պոլսի պատրիարքությունն այդ գործում որոշ հաջողությունների էր հասել Չորրորդ Հայքում և Տարսուսում: Այդ քաղաքականությունը շարունակել է Նիկողայոս Միստիկոս (901-907, 912-925) պատրիարքը, որը Հայաստանի համար քաղ. դժվարին տարիներին Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ին և Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Դրասխանակերտցուն* ուղարկել է նամակներ, որտեղ դատապարտել է Հայ եկեղեցու դավանությունը և հորդորել ընդունել քաղկեդոնականություն: Բյուզ. Հովհաննես մանչլիկ կայսրի օրոք Կ. Պոլսի պատրիարքի հետ նամակագրություն է պահպանել *Վահան Ա Սյունեցին*, որը քաղկեդոնականությունը հարելու մեղադրանքով դատապարտվել է Անիի եկեղեց. ժողովում և կարգալույծ արվել:

Բագրատունյաց Թագավորության անկումից
(1045) Հետո մայրաքաղաք Անին անցել է Բյուզանդիային, որը *Խաչիկ Բ Անեցի* Հայոց կաթողիկոսի մահից (1065) Հետո արգելել է Հայոց կաթողիկոս. աթոռի գոյատևումը Անիում պետ. իշխանությունը կորցրած Հայ ժողովրդին հաև հոգևոր-եկեղեց. իշխանությունից զրկելու նպատակով:
Կ. Պ

Գ. Պոլսի պատրիարքունության և Հայոց կաթողիկոսության փոխհառաքելոսություններն այ-

խույժ են եղել հատկապես Կիլիկիայի Հայկ. պետութեան գոյութեան ամբողջ ընթացքում: Կիլիկիայում նստող առաջին Հայոց կաթողիկոսը, որը Կ. Պոլսի պատերազմութեան հետ հարաբերութիւններ էր հաստատել, *Գրիգոր Բ Վկայասերն* էր: Նրա այդ գործունեութիւնը շարունակել են *Գրիգոր Գ Պահլավունի* և *Ներսես Դ Կլայեցի (Ներսես Շնորհալի)* Հայոց կաթողիկոսները: Բյուզ. աղբյուրները հարուստ տեղեկութիւններ են հաղորդել *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի*, *Սսի կաթողիկոսարանի* և Կ. Պոլսի պատերազմութեան ու բյուզ. կայսրերի մասին: Այդ շրջանում հայ-բյուզ. եկեղեց. հարաբերութիւնները միշտ եղել են, մի կողմից՝ Հայոց կաթողիկոսների և Թագավորների, մյուս կողմից՝ Կ. Պոլսի պատերազմների ու բյուզ. կայսրերի ուշադրութեան կենտրոնում: Հայ և հույն վարդապետների, աստվածաբանների հաճախակի դավանաբան. վեճերը, որպէս կանոն, տեղի են ունեցել Կ. Պոլսում՝ Ս. Սոփիայի ամբիոնից: Դրանց մասնակցել են նաև աշխարհիկ տերերը: Կ. Պոլսում նման ըսնավեճեր են ունեցել *Հակոբ Սանահնեցին*, Գագիկ Բ Բագրատացին, Գագիկ Աբասյանը, *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին*, Բագրեվանդի իշխան Ատրնեսսէզը և ուրիշներ:

Հայ կաթողիկոսներից Բյուզանդիա է գնացել միայն *Պետրոս Ա Գետադարձը*, որին պատրիարքն ու կայսրը ընդունել են փառք ու պատվով: Կաթողիկոսը, հավանաբար, առեւ բեռ ստորագրել է եկեղեցիների միության գիրը՝ կանխելու համար բյուզանդացիների ներխուժումը Երբակի Բագրատունիների թագավորութուն: Հայոց կաթողիկոսներից ոմանք էլ (Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի, Ներսես Շնորհալի), չնայած հրավերներին, չեն մեկնել Կ. Պոլիս խուսափելով քաղկեդոնականների հետ հաղորդակցվելուց և քաղկեդոնականություն թյանը հարելու մեղադրանքներից: 1700 տարվա ընթացքում Կ. Պոլիս միայն մեկ Տիեզերական պատրիարք՝ Բարդուղիմեոս Ա է այցելել Հայաստան (1997-ին): Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գաբրիել Ա Սարգիսյանի հրավերով, ի պատասխան վեջինիս Կ. Պոլսի աթոռ կատարած այցելություն:

Թուրք. տերապետության հենց սկզբում՝ 1461-ին Կ. Պոլսում ստեղծվել է Հայ եկեղեցու Կ. Պոլսի պատրիարքությունը (տես *Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքություն*):

ԿՈՏԱՅՔԻ

Դրանից հայ-հուն. եկեղեց. հարաբերությունները թեև չեն աշխուժացել, բայց քաղ. դժնդակ պայմանների բերումով Կ. Պոլսի հայոց և հունաց պատրիարքությունները շատ հարցերում համագործակցել են՝ մոռացություն տալով դավան. տարաձայնությունները:

Մեծ եղեռնի ժամանակ, երբ ցեղասպանությանը զոհ են գնացել բազմաթիվ Հայ Հոգևորականներ, փրկված Հայերը մնացել են առանց քահանաների: 1919-ի մայիսի 29-ին Կ. Պոլսի եկեղեցու Սինոդը Կ. Պոլսի Տիեզերական աթոռին ենթակա մետրոպոլիտներին մի շրջաբերական գրով խնդրանքով դիմել է Կ. Պոլսի պատրիարքը խնդրանքով դիմել է Կ. Պոլսի պատրիարքություն, որպեսզի այն վայրերում, որտեղ չկան Հայ քահանաներ, թույլատրվի օրթոդոքս քահանաներին ժամանակավորապես սպասարկել այդտեղի Հայերի Հոգևոր կարիքները: Կ. տ. պ. Համաձայնել է և ընդառաջել:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երևանահեմ, 1994: Զեքիյան Լ., Համամիլոնիսական տրամախոսություն մե ժի դարուն, «Բազմավեպ», 1977, № 3-4: Բողոյան Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկիան Հայաստանը, Ե., 1988: Նուլյնի, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական Հարաբերությունների վավերագրերը (XI-XII դդ.), Ե., 1996: Բարթիկյան Հ., Պետրոս Ա. Գետադարձ և Կոստանդին Թ. Մոնոմախ, Բեշ, 1988, № 1: Նուլյնի, Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծալքերը, «Աշտնական», 1, Ե., 1995, էջ 112-126:

Հրաչ Բարթիկյան

ԿՈՏԱՅՔԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կաղմավորվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի՝ 1996-ի մայիսի 30-ի կողակով: Առաջնորդանիստը՝ Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Կոտայքի մարզը:

Կ. Թ. պատմականորեն և տարածքով Բջնիի
 եպիսկոպոս. աթոռի ժառանգորդն է: Բջնիի ա-
 թոռի Հիմնադրման մասին Բջնիի Ս. Աստվա-
 ծածին եկեղեցու պատին պահպանվել է կա-
 թողիկոս *Պետրոս Ա Գետադարձի* հրամանը
 (1031) պարունակող վիմագիր արձանագրու-
 թյուն: Բջնիի աթոռը հետագայում մեծ հռչակ
 է ստացել, և տեղի եպիսկոպոսները կոչվել են
 Արարատյան դավառի գլխավոր: 1390-ին
 Բջնո թեմին է միացել Արարատյան թեմը:

Ղ. Ալիշանը կազմել է թեմի եպիսկոպոսների
գավազանագիրքը:

4. Թ-ի տարածքում են գտնվում Արզնիի Ս. Կիրակի (VI դ.), Աբամուսի Ս. Ծիրանավոր (VI դ.), Սուլակի Ս. Աստվածածին (VI-VII դդ.), Բջնիի Ս. Սարգիս (VII դ.), Ալփաբուսի Ս. Վարդան (VII դ.), Գառնիի Ս. Աստվածածին (XII դ.), Նուռնուսի Ս. Գրիգոր Նարեկացի (XII-XIII դդ.), Ս. Հարուկթյուն (Կառուցվում է) եկեղեցիները, Պտղնավանքը, Եղվարդի Ս. Թեոդորոս, Կարենիսի, Թեղենյաց, Նեղուցի (XIII դ.), Թեժառույթի (XIII դ.) վանքերը, Ակունքի Պողոս-Պետրոս մենաստանը, Զադա-վանքը, Մայրավանքը, Մաքրավանքը (XIII դ.), Հրազդանի Ս. Խաչ եկեղեցին (XIII դ.) ևն, ինչ-պես նաև Գեղարդավանքը, որը ենթարկվում է Մայր աթոռին:

Թեմմում գործում են Ծաղկաձորի Կենտրոնի վանքը, Հրազդանի Ս. Աստվածածին, Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Առինջի Ս. Հովհաննես, Ս. Աստվածածին, Զրվեժի Ս. Կաթողիկե, Բջինի Ս. Աստվածածին, Աբովյանի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիները, Զարենցավանի աղբյուրները: Թեմի տարածքում գործում են կրոնական ուսուցիչների լսարաններ, կան կիրակնօրյա դպրոցներ, մանկ. Հոգևոր երգչախմբեր: Կ. Թեմի առաջնորդարանում ստեղծվել է *Հրիշտոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոն* (1997): Թեմը Ծաղկաձորում ունի մանկ. բարեգործ. ճամբար (1998-ից): Հրատարակվում է «Կենտրոն» ամսաթիվեր (2000-ից):

9.1, 3-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.7:

Գրկ. Մաթեվոսյան Կ., Հայաստանի Բնակավայրերի Գեոգրաֆիկական Պատկերասրահ (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2-3:

Կարեն Մաթևոսյ

ԿՈՐՅՈՒՆ (մոտ 380 – մոտ 450), մատենադարանի տնօրեն, թարգմանչաց շարժման առաջնեկներից, վարդապետ:

Նորագյուտ մաշտոցյան այբուբենը ձարկելուց հետո Սահակ Ա Պարթևը և Մխարթով Մաշտոցը վաղարշապատում 406-ին աշակերտներ են ժողովել՝ քարոզիչներ պատրաստելու, որոնց էլ, իբրև հայոց գրերով Աստվածաշունչը տարածողներ, ուղարկել են Հայոց աշխարհի զանազան կողմերը: Կ. Նրբանցից մեկն էր:

429-ին Կ. Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի Հանձնարարությամբ գնացել է Ասորիք, ապա՝ Բյուզանդիոն՝ ասորերենին և հունարենին մեջ կատարելագործվելու: Մինչ այդ Բյուզանդիոն էին մեկնել *Եզնիկ Կողբացին* և *Հովսեփ Պաղնացին*: Նրանք Հայրենիք են վերադարձել 431-ից հետո՝ իրենց հետ բերելով Սուրբ Գրքի հունարեն լավագույն օրինակ և Նիկիայի (325) ու Եփեսոսի (431) տիեզերական ժողովների կանոնները: Մեսրոպ Մաշտոցի մահից հետո Կ. չարադրել է իր ուսուցչի վարքը՝ «Ասքանազյան ազգի և Հայաստան աշխարհի աստվածապարզև գրի մասին, թե երբ և որ ժամանակ բաշխվեց և ինչպիսի մարդու ձեռով եղավ այդ աստվածային նոր գրված չնորհքը»:

«Վարք Մաշտոցին» (գրվել է 433-449-ի միջև) հայ ազգ. մատենագրության երախայ-րիքն է, V դ. սկզբին Հայաստանում ծավալ-ված մտավոր ու քաղ. շարժման առաջին և միակ հավաստի սկզբնաղբյուրը՝ գրված ժա-մանակակցի, իրադարձությունների մասնակցի և ականատեսի ձեռքով: Վարքաբանական ձևի տակ Կ. Կարևոր տեղեկություններ է հաղոր-դել Հայոց, վրաց և աղվանից գերբի գյուտի մասին: Հետագա բոլոր պատմիչները V դ. սկզբի մշակութ. շարժման, Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի գործունեության և գեր-բի գյուտի վերաբերյալ տեղեկությունները քաղել են Կ-ից:

«Վարք Մաշտոցին» մեզ հասել է երկու տարբերակով՝ համառոտ և ընդարձակ։ Համառոտ տարբերակը Կ-ի *Մովսես Խորենացու* երկերի համաձուլվածք է՝ երկու հեղինակներին համաձայնեցնելու և բնագրերն ափսի մատչելի դարձնելու նպատակով։ Այն չունի աղբյուրագրիտ, նշանակություն։ Կ-ի բուն երկը ընդարձակ տարբերակն է, որի պահպանված ամենահին օրինակը XVII դարինն է՝ Մմբդրյուտ վանքում Սահակ Վանեցի գրչի կատարած ընդօրինակումով։

«Բարձր Մաշտոցին» հրատարակվել է մի քանի անգամ (առաջինը՝ 1833-ին, Վենետիկում), թարգմանվել գերմ., ֆրանս., անգլ., ռուս.: Կ-ին են վերագրվում մի քանի այլ աշխատանքներ ևս, որոնց ստուգությունը չի հաստատվում: Նրան է վերագրվում նաև Աստվածաշնչի Մակաբայեցւոց դրքի թարգմանությունը: Կ. զբաղվել է եկեղեց. գործունեությամբ, ձեռնադրվել Վրաստանի եպիսկոպոս: Երկ. Վարձր Մաշտոցի, Ե., 1995:

Գրկ. Բյուզանդացի
Ն., Կորին վարդապետ և
նորին թարգմանութիւնը,
Տփղիս, 1900: Մարտի-
րոսյան Ա., Մաշտոց, Ե., 1982: Աճառյան Հ., Հա-
յոց գրեթէ, Ե., 1984:

Արտաշես Մարտիրոսյան

«ԿՈՌՈՒՆԿ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ», ազգային,
բարոյախոսական, լուսավորական, բանասիրա-
կան, լրատվական ամսօրյա Հանդես: Լույս է
տեսել 1860-63-ին, Թիֆլիսում: Խմբագիր՝ Մ.
Աղաբեկյան, Հրատարակիչ-տնօրեն՝ Հ. Էնֆիա-
ճյանց: Հանդեսի հավատամբը ազգի կրթու-
թյունն ու լուսավորությունն էր: Նրա մշակած
լուսավոր. ծրագրում նախանշվել է հստակ
տարբերակված կրթ. երկու համակարգ, որի
հիմքում դրվել են
հոգևոր և ազգ. ու-
սուցման ինքնուրույն
ուղիները՝ կրթ. ողջ
համակարգի ընդհա-
նուր դեկավարու-
թյունը հանձնարարե-
լով բարձրաստիճան
հոգևորականներին:
Հանդեսը մշտապես
անդադարձել է բա-
րոյական (կոռնական)
և ազգ. (աշխարհիկ)
կրթության կազմա-
կերպման գործն.

խնդիրներին, հայերի լուսավորության աղբյուրը համարել Հայ առաքելական եկեղեցին և հայերին կոչ արել պահպանել իրենց եկեղեցին, կրոնը, լեզուն: Ընդունելով, որ Հայ հոգևորականները XIX դ. հետ են մնացել իրենց նախորդներից՝ համաճիտը, այնուամենայնիվ, ազգի հոգևոր վերածնության հուսալի հեռանկարները պայմանավորել է «եկեղեցու արիալման հովիվները» եռանդուն գործունեությամբ, նրանց խնացի քարոզչությամբ: Մերժելով Հայ առաքելական եկեղեցու վերանորոգման՝ Ստ. Նազարյանցի տեսակետը («Ռեֆորմ ոտքից գլուխ»), հավաստել է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին կարիք չունի վերափոխման: Այն կարիք ունի միայն հայերսասեր հովիվներին, որոնք, քարոզելով քրիստ. ճշմարտությունները, անփոփոխ կպահպանեն Հայ եկեղեցու ներքին և արտաքին դիմադիծը. «Հայոց ազգն իրեն եկեղեցու ամեն մի ծնան, ամեն մի քարն, նրա սեղանի և

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԱՄԲԱԴՐԻ

U. 4277 - 311 42. - 1947-1950

GROUP NUMBER

Die Länge des Kettenschnitts ist in der Regel abhängig von der Länge des Kettenstrangs. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 10 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 10 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 20 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 20 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 30 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 30 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 40 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 40 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 50 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 50 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 60 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 60 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 70 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 70 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 80 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 80 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 90 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 90 cm. Ein Kettenstrang mit einer Länge von 100 cm hat einen Kettenschnitt von ca. 100 cm.

[illegible]

511

խորանները չլինվածքի ձևն անգամ անփոփոխ է համարում, սուրբ ու նվիրական...» («Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1860, № 10, էջ 846):

«Կ. Հ. ա.» լուսարանի է համայն հայոցության առօրյան, նրա հոգսերը և ապագայի ակնկալիքները: «Հայոց աշխարհին կոռնկան խապրելիները» բաժնում հանդեսը հաղորդումներ է նվիրել Արևմտյան Հայաստանի իրադարձություններին: Հրատարակել է *Ազգային սահմանադրության* բնագիրը, լուսարանի ղեկավարման ընթացքը, բաղմանը լի արժեքավոր նյութերով անդրադարձել Զեյթունի 1862-ի ապստամբությանը. տպագրել է ականատես ճանապարհորդների նոթեր, Ս. Երեցյանի նամակը Կ. Պոլսից, Փրանս. «Նորդ» թերթից թարգմանված մի ծավալուն հոդված՝ Զեյթունի պատմության և վերջին անցքերի վերաբերյալ, ուղերձ՝ քրիստոնյա տերություն մեջ ապրող հայերին, որ չմոռանան «խորը Տաճկաստանում կրակի ու սրի տակ հալածվող եղող իրանց եղբարցը»: «Կ. Հ. ա.» կարևոր դեր է կատարել զրական աշխարհաբարի ձևավորման գործում՝ հրատարակելով Ս. Աբովյանի, Պ. Պոռոյանի, Գ. Շերմազանյանի, Ռ. Պատկանյանի և այլոց գեղ. երկերը: Հետաքրքրական է հանդեսի «Աղբյուր ազգային արդյան պատմության» բաժինը, որտեղ տպագրվել են ուղեգրական նոթեր, ուսումնասիրություններ, թարգմանություններ:

Մարգո Մխիթարյան

ԿՏՈՒՅ ԱՆՍՊԱՍ, վանա լճի Կտուց կղզում: Ըստ ավանդության, հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Հոռմից վերադառնալիս՝ այստեղ ամփոփելով իր հետ բերած Կենաց փայտի մի մասը և յոթ սրբերի մասունքները, կառուցել յոթ եկեղեցի ու իր աշակերտներից մեկին առաջնորդ կարգել: Կ. ա-ի մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է XI դ.: 1462-ին անապատի վանահայր Գրիգոր եպիսկոպոսը Ստեփանոս վարդապետի ձեռքով վերանորոգել է Ս. Հովհաննես Կարապետ և Ս. Խաչ եկեղեցիները: XV դ. Կ. ա. դարձել է գրչության նշանավոր կենտրոն և ծաղկում ապրել հայտնի գրիչներ Խաչատուրի ու Հովհաննեսի գործունեությամբ: 1462-ին Խաչատուրը Հայսմապետը է ընդօրինակել, որտեղ հիշատակում է իրեն օգնած բաղմաթիվ միաբանների (ձեռագիրը նկարագրվել է Վասպուրականում հռչակված Մինաս ծաղկողը):

Խաչատուրի գործը շարունակել է Հովհաննեսը, որից մեզ հասած ամենահին ձեռագիրը 1470-ի է: Հայտնի են նաև Մինաս և Բարսեղ գրիչները (XV դ. 70-80-ական թթ.):

XVI դ. Կ. ա. անկում է ապրել: XVII դ. Հիմ անապատի միաբանների մի մասը տեղափոխվել է Կտուց կղզի, վերակենդանացրել Կ. ա., կառուցել բնակելի ու տնտ. շենքեր, նորոգել հսները: 1712-ին Կ. ա-ի վանահայր Սիմեոն արքեպիսկոպոսը հիմնովին վերակառուցել է

Կտուց անապատի ընդհանուր տեսքը

Ս. Կարապետ եկեղեցին (ճարտ.՝ Խոշխաբար, Բաղդեցի): Սրբատաշ ֆելզիտով կառուցված, մեկ զույգ դմբեթակեր մույթերով եկեղեցու աղոթարանը արևելքից ավարտվում է յոթանիստ խորանով: Եկեղեցին ունեցել է որմնանկարներ (XX դ. սկզբին մույթերի վրա դեռևս նկատելի էին Աբգար թագավորի և Կոստանդին կայսրի պատկերները):

1740-ին եկեղեցու արմ. ճակատին կից Կարապետ Դատիկ եպիսկոպոսը քառամույթ դարձրել է կառուցել, որի հս. պատից մուտք է բացվում դեպի ուղղանկյուն խորանով Հրեշտակապետաց մատուռը, որտեղ պահվել են Կ. ա-ի ձեռագրերը: Համալիրի հս-արմ-ում գտնվում են միջանցքի շուրջը երկշար դասավորված մույթ ու ցածր խցերը, արևմտ. հյուսիս-արևմտյան ճակատի վանահոր բնակարանը: Բացվում է իսկ հվ-ում՝ վանահոր բնակարանի հարևանությամբ:

XIX դ. Կ. ա-ի թեմն ունեցել է ութ մեծափնյա նրան են պատկանել վանա լճի մերձափնյա ցորենի արտերը, այգիներ, ձիթահանք, ջրաղաց, տներ, խանութներ ևն: Կ. ա. ամայացել է Մեծ եղեռնի ժամանակ:

Գրչ. Առաքել Դավրիժեցի, Գրիգոր պատմա-թանգ. ե., 1990: Լուսայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, պր. 1, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Հ. 1, Վն., 1940: Бречия Фратадоки Т., Нескольо замечаний

об архитектуре церкви Ктуц, Е., 1978; Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Արմեն Հախնազարյան

ԿՐՈՆ, փրկիսոփաներն ու աստվածաբանները կրոնը սահմանել են տարբեր ձևով՝ բնորոշման հիմքում դնելով մարդու այս կամ այն յուրահատուկ վերաբերմունքը այն բարձրագույն էակի կամ բարձրագույն ուժերի հանդեպ, որին կամ որոնց նա երկրպագում է: Ոմանք Կ-ի հույժներն են համարել սուրբելիտիվ *հավատը*, ուրիշները՝ օբյեկտիվ *հայտնությունը*, ոմանք Կ. սահմանել են որպես մարդկային հոգու անհատական վերաբերմունք աստվածայինի նկատմամբ, ուրիշներն այն հանգեցրել են հավաքական ստեղծագործությանը և սոցիալական կազմակերպությանը, որոնք ծնունդ են պաշտամունք, *դավանանք*, կրոնական համայնք և *նվիրապետություն*: Ընդհանուր գծերով Կ. կարելի է բնորոշել որպես մարդկային հասարակության կազմակերպող և կազմակերպված հավատ, որպես կազմակերպված երկրպագում բարձրագույն ուժերին: Նման երկրպագումը լինի դա զգայական, նյութական կամ թե ծառայության ոգով և ճշմարտությանը, հավատացյալի համար ենթադրում է իր երկրպագած բարձրագույն ուժերի աներկբայորեն իրական լինելու գիտակցում:

Կ. սահմանվում է նաև որպես մարդու հավատն առ Աստված և այն պաշտամունքն ու ծեսը, որոնցով արտահայտվում է այդ հավատը: Կրոնագիտ. բացատրությամբ Կ. աստվածությունը ներկայացնող համակարգ է, մարդու և Աստծո միջև հոգևոր հարաբերություն, որն իր արտահայտությունն է գտնում հավատի միջոցով, իսկ այդ հարաբերությունը տեղի է ունենում աստվածապաշտության, ծեսի ընթացքում:

Եվրոպ. լեզուներում religion բառի արմատը reli, նշանակում է կապ, հարաբերություն, տվյալ դեպքում՝ մարդկանց և Աստծո միջև: Հայերենում, ըստ Հ. Աճառյանի Արմատական բառարանի՝ կարգ, կանոն, վարք, օրենք, սովորություն, վարդապետություն, հավատք. կիր (կրել) արմատից՝ ոն (ոն) մասնիկով: Ըստ Հայկազյան բառարանի՝ կրել և պահել կամ կրել օրենք: Ղ. Ալիշանի բացատրությամբ՝ կիրք բառից, իբրև «ներքին զգացում»:

Կ-ի ծագումը մարդկության չափ հին է և նախնադարյան շրջանից ունեցել է համամարդկային ու տիեզերական բնույթ: Ձի եղել որևէ ժամանակաշրջան, մարդկային որևէ հասարա-

կույթյուն կամ հավաքականություն առանց Կ-ի, կրոն. զգացումի և կրոն. երևույթների: Կ. ունեցել է իր զարգացման պատմությունը և վաղ ժամանակների կրոն. հավատալիքներից, բնապաշտությունից, բազմաստվածությունից հասել է միաստվածության դադարին:

Կ. պայմանականորեն դասակարգվում է՝ 1. տոհմացեղային կամ նախնադարյան հասարակության հավատալիքներ (մոլություն, կախարհություն, ոգեպաշտություն, բնապաշտություն, տոտեմիզմ, ֆետիշիզմ, անիմիզմ ևն), 2. ազգային կամ մեկ էթնիկական կազմավորման Կ-ներ (հուդայականություն, հինդուիզմ, շայնիզմ, սիստոյիզմ ևն), 3. համաշխարհային Կ-ներ, որոնցից ամենատարածվածներն են *քրիստոնեությունը*, բուդդայականությունը, մահմեդականությունը:

ԿՐՈՆԻԴԵՍ, սուրբ Կրոնիդես (ծ. թ. անհտ.՝ 355 կամ 342, հանգչում է Մշո Ս. Կարապետ վանքին մերձ մի մատուռում՝ գործակցի՝ ս. Անտոն ճգնավորի հետ), III-IV դարերի ճգնավոր, Հայ ճգնավորության հիմնադիրներից: Տես *Անտոն*:

Լևոն Սարգսյան

ԿՐԻՍՏԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆ, կուսական առաքինությունը կրող կրոնավորների՝ կուսակրոնների ամբողջությունը: Հայ եկեղեցում գոյություն ունի ամուսնացյալ և կուսակրոն սարկավագություն (տես *Սարկավագ*) և քահանայություն (տես *Քահանա*): Կ. *նվիրապետության* մեջ առանձին կարգ է, այլ սարկավագության և քահանայության դասերից մեկը, քանի որ մեկ է սարկավագական *ձեռնադրությունը* և մեկ է քահանայական ձեռնադրությունն ու *օծումը*: Ձեռնադրվելուց հետո քահանան, թե՛ մոմերի է, ընդունում է Կ., կոչվում *աբեղա*, որին մասնավոր արարողություններ, ի նշան աշխարհիկ կյանքից հրաժարվելու, տրվում է վեղար (տես *Ձգեստ* եկեղեցական հոգվածում): Հայ եկեղեցում ամուսնացյալ եկեղեցականները քահանայությունից բարձր կարգ չեն կարող ընդունել:

Կ. գոյություն է ունեցել նաև նախաքրիստ. շրջանում, սակայն առավել տարածվել է քրիստոնեության մեջ: Առաքելական շրջանում Կ-յան համար հատուկ կարգադրություն և օրենք չի եղել. *առաքյալների*, նաև եկեղեցու սպասավորների, ավետարանչական և քարոզչ. աշխա-

տանքներին լծվածներին մեջ կային և՛ ամուսնացյալներ, և՛ ամուսնուհեմներ: Հետագայում Կ. մենակեցություն, *անապատականություն* և ճգնական կյանքի հիմքի վրա զարգացել է, ստեղծվել են *վանքեր*, առաջացել *միաբանություններ*, և Կ. պարտադիր է դարձել վանականների (տես *Վանականություն*) համար: Վանքերում բնակություն հաստատած կուսակրոնները տրվել են առանձնություն, աղոթքի, Ս. Գրքի ընթերցանություն, պաշտոնի և հոգևոր խորհրդածությունների Աստծուն և հավատին նվիրվածություն, զգաստություն և ժուժկալություն օրինակ դառնալով եկեղեցու մյուս անդամների համար: Հնում վանականների և անապատականների մեջ եղել են քահանայական ձևաաղոթություն և օծում չունեցող կուսակրոն աշխարհականներ, որոնց ևս տրվել է վեղար: *Ներսես Շնորհալի* իր «Թուղթ ընդհանրական»-ում կուսակրոններին արգելել է դուրս գալ վանքերից և հաստատվել քաղաքներում ու գյուղերում: Հետագայում կուսակրոնները թեմերում զբաղեցրել են պաշտոններ, շփվել ժողովրդի հետ, զբաղվել քարոզչությամբ:

Կ. մեծ տարածում է գտել և պարտադիր դարձել հատկապես Կաթոլիկ եկեղեցում, որտեղ բոլոր հոգևորականները կուսակրոններ են: Կ. պարտադիր է Անգլիկան եկեղեցում, *Եպիսկոպոսներն* անգամ ազատ են Կ-յան և ամուսնանալու հարցում: *Բողոքականությունը* մերժում է Կ.:

Հայ եկեղեցում Կ. մուտք է գործել տիրող սովորություն համաձայն և հաստատվել ավանդություններ: Գրիգոր Ա. Լուսավորչից մինչև Սահակ Ա Պարթևը Հայոց *կաթողիկոսներն* անապատացած են եղել, սակայն կաթողիկոս ձևաաղոթվելուց հետո դարձել են կուսակրոն: V դ. սկսած Հայ եկեղեցում վարչ. և քարոզչ. իշխանությունը վերապահվել է բացառապես կուսակրոններին, և բարձրաստիճան հոգևորականությունը (կաթողիկոս, եպիսկոպոս, վարդապետ) ընտրվում է կուսակրոն քահանաներից: Նրանք ստանձնում են նաև եկեղեց. պատասխանատու պաշտոններ: Կուսակրոն են ոչ միայն վանականները, այլև *Աթոռի* միաբանները:

ԿՈՒՍԱՆՈՑ, կուսաստան, վանքերում քրիստոնյա միանձնակիցների կրոնական համայնք, միաբանություն: Ղեկավարել է գլխ.

մայրապետը (հիմնականում սարկավագուհու կոչումով), որն ուներ վանքի վանահորը գերիշխող հավասար լիազորություններ: Կ. քրիստ. գաղափարախոսություն արգասիք է, առաջացել է III-IV դդ.՝ աշխարհիկ կյանքը մերժելու, ճգնականություն հռչակելու և աղոթքներով Աստծուն մերձենալու նշանաբանով: Մուսայել է նաև բարեպաշտություն քարոզելու, հավատացյալներին ջերմեռանդ դարձնելու նպատակին: Կ. մտնողները ընդունել են նրա կանոնադրությունը, երգվել հավատարիմ մնալ կուսակրոն կյանքին, ենթարկվել իրենց մայրապետներին: Ուխտել են դառնալ գթություն քույրեր հիվանդանոցներում և անկեղծությունում՝ կատարելով ամենադժվար աշխատանքները: Միանձնակիցներին տվել են նոր անուն, կտրել մազերը (խորհրդանշել է Աստծո ծառա դառնալը): Նախն. շրջանում Կ-ների ապրուստը հոգացել են միանձնակիցների ընտանիքները, մասամբ՝ պետությունը: Հետագայում նվիրատվությունների հաշվին Կ-ները դարձել են կալվածատերեր, որոնց կից սովորաբար գործել են հիվանդանոցներ: Միջնադարում Կ-ների թիվը խիստ աճել է համարյա բոլոր քրիստ. երկրներում: Հատկապես Եվրոպայում Կ. հաճախ ծառայեցվել է քաղ. նպատակների. բռնի այդտեղ են նետվել պալատական խարդալանները՝ ամուսնություն կրած բարձրաստիճան կանայք, անգամ՝ թագուհիներ: Կ-ները համալրել են նաև դժբախտացած և կյանքից հրաժարված կանայք:

Առաջին Կ-ները հիմնադրվել են Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Ասորիքում, Հռոմում: Նշանավորներից էր Պողոս առաքյալի Կ. Հռոմում, որտեղ հավաքվել էին ավետարանական մաքուր վարքագծով կույսեր: Նրանք քրիստոնեություն արշալույսին դարձել էին նոր կրոնի շատագույները՝ հաճախ ընդունելով մարտիրոսություն պատվով: Հռոմի Կ-ից էին III դ. վերջին Հայաստանում ապաստանած կույսերը՝ Գայանեի մայրապետությունը (տես *Հռիփսիմյանց կույսեր*, *Գայանյանց կույսեր*), որոնց նահատակված վայրերում *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* նախաձեռնությամբ և *Տրդատ Գ Մեծի* օժանդակությամբ կառուցվել են վկայաբաններ պատեղ ամփոփելով նրանց աճյունները (տես *Եջմիածնի Ս. Հռիփսիմի վանք*, *Եջմիածնի Ս. Գայանե վանք*): Ըստ ավանդ. պատմության, Հայաստանում առաջին Կ. հիմնադրել է *Բարդուղիմեոս* առաքյալը: Փալատոս Բուզանդը գուղիմեոս առաքյալը: Փալատոս Բուզանդը վկայում է, որ *Ներսես Ա Մեծը* ի շարք բազմ

մաթիվ բարեսիր. հաստատությունների հիմնադրել է նաև Կ-ներ, որոնք արգելվել են Պապ Թագավորի (370-374) հրամանով: Հետագայում Հայոց նշանավոր Կ-ներից են եղել *Հաղիճորի կուսանաց անապատը*, *Շնհրի կուսանաց անապատը*, Հաղպատի կուսանաց անապատը (XIII դ.), Նոր Զուղայի Ս. Կատարինե վանքը: Վերջինս 1623-ին հիմնադրել են Նոր Զուղայի Ս. Հովհաննես եկեղեցու մոտ ապաստանած երեք կույսեր: Գոյություն առաջին հիսուն տարիներին միաբանների թիվը հասել է 33-ի, ապա հետզհետե նվազել է: 1954-ին Ս. Կատարինե վանքը փակվել է (ունեցել է նաև աղջկանց ճեմարան):

Թիֆլիսի Ս. Ստեփանոս Կ. վանքը 1727-ին հիմնադրել է Պեհլուդյանց ընտանիքը՝ իր կալվածքների վրա: Հիմնարկունները երկու կույս են հրավիրել Նոր Զուղայից՝ Ս. Կատարինե վանքի կարգ ու կանոնը այստեղ հաստատելու համար: Կույսերի թիվը հասել է 18-ի (բոլորն էլ՝ սարկավագուհիներ): Վանքի մեծավորուհին (գլխ. մայրապետը) ավագ սարկավագուհու կոչում է ունեցել: Կ-ի բուն նպատակն էր որբ ու անտեր աղջնակներին խնամել, մեծացնել և «ի հարկին օժիտով ամուսնացնել»: Հիշվում է նաև Շուշիի Կ., որի անդամների թիվը չորս-հինգ հոգուց չէ անցել:

Հիշարժան է Կ. Պոլսի Գալֆայան Կ.: Միաբանությունը 1866-ին հիմնադրել է Սրբուհի Գալֆայանը՝ որբախնամության հիմն. նպատակով: Անդամները եղել են սարկավագուհիներ, իսկ մեծավորուհին՝ ավագ սարկավագուհի: Կ. ցարդ գոյատևում է՝ ի դեմս միաբան-սարկավագուհի և այժմ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանում ծառայող քույր Հռիփսիմե Սասունյանի:

Կիլիկյան Հայաստանում սարկավագուհիների մասին եղած մասնակի վկայություններից են թաղրվում է, որ այստեղ էլ են եղել Կ-ներ: Կ-ներին մեծ հարված է հասցրել Ռեֆորմացիան (XVI դ.) և Ֆրանս. մեծ հեղափոխությունը: *Բողոքականությունը* ընդհանրապես արգելել է նրանց գոյությունը: Խորհրդ. Միությունում և նախկին սոց. երկրներում կալվածքների և գույքի բռնագրավումից հետո Կ-ները գրեթե վերացել են: Հայաստանում

ներկայումս գործում է *Անարատ հղություն հայ քույրերի միաբանություն* մասնաճյուղը՝ «Տիրամայր Հայաստանի Կուսաստան» անունով:

Գրկ. Փալատոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987: Աբել Գրիգոր, Հայ եկեղեցու սարկավագուհիները, Նյու Յորք, 1991: Նոյնի, Հայ եկեղեցու սարկավագուհիները կանոնական տեսանկյունից դիտված, «Եջմիածին», 1993, № 1-3:

Սահակ Սահակյան

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, Հ ա գ ա ր ա բ յ ու լ ա գ վ ա ն ք, պատմական Երևանի քաղաքում գտնվող Կույսերի գյուղի մոտ: Կառուցվել է XIII դ., եղել ինքնավար իշխանների տիրույթի հոգևոր կենտրոններից: Քառանկյունի, հվ. մեծ դարպասով պարսպին արմ. և հվ. կողմերից կից են խցերը, բակի հվ.-ում աղբյուրի շենքն է, կենտրոնում՝ ներքուստ խաչաձև, եռախորան, չորս անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն եկեղեցին, որին արմ.-ից կից է գույք թաղակիր կամարներով գավիթը: Հս-արմ. կողմում, մոտ 1 մ հեռու, երկար, թաղածածկ, երեք երդիկով լուսավորվող շինություն է, որը, հավանաբար, վանքի գրատուն-մատենադարանն է եղել: Համալիրն այժմ կիսավեր է: Վանքի տարածքում Պռոշ լեռնանի ավազ որդի Պապաի 1287-ին կանգնեցրած խաչքարն է, հս-արմ. կողմում՝ գերեզմանատունը:

Կ. Ս. Ն. Վ. եղել է գավառի մշակութ. կենտրոնը, այստեղ ընդօրինակվել և գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից պահպանվել են *Ներսես Լամբրոնացու* «Պատարագի» երկու մեկնությունները (1276 և 1333), Հովհաննես Քանեցու թարգմանած «Գիրք ղոթխոցը» (XIV դ.), Արիստոտելի «Գիրք ստորոգուծանցը» (1409) և: XV դ. վանքում բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել Մանուկ գրիչը, որի ընդօրինակած և նկարազարդած ձեռագրերից առավել արժեքավոր են Հայսմավուրը (1471), Գանձարանը (1478), Մաշտոցը (1493), Ավետարանները (1495 և 1496):

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Հովսեփյան Գ., Խաղաղական կամ Պռոշեանց Հայոց պատմություն մեջ, մաս 2, Երևան, 1942: Այվազյան Ա., Օձոփի և Կույսերի հուշարձանները, ԳՐՀ, 1976, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ՀԱՆՔՊԻ Ս. ՔԱՌԱՍՆԻՅ ՄԱՆԿԱՆՅ ԵԿԵՂԵՅԻ, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսութեան Բերիո Թեմի առաջնորդանիստ եկեղեցի: Հիմնադրվել է XIV դ.: Առաջին պատմ. հիշատակութիւնը վերաբերում է 1429-ին, նորոգվել է 1452-ին: Վարպետ Հիսա Հռոմկլացին 1499-ին կառուցել է եկեղեցու խորանը: Հ. Ս. Ք. Մ. ե-ու մատուռ-ղամբարանում են թաղվել XVI–XVII դդ. տաղերգու Ազարիա Զուղայեցին, Պետրոս Կարկառեցին (1608):

Ներկայիս եկեղեցին 1616-ին կառուցել է իշխան Ջեկեպին՝ իր ազգական Սանոս Ջեկեպիի վերակացուությամբ։ Հ. Ս. Բ. Մ. ե. բաղկացած է առանց միջնապատի միմյանց կից երկու եռանավ բազիլիկներեց, որոնցից հվ-ը ունի չորս զույգ, հս-ը՝ ավելի մեծը, երեք զույգ մուկթեր, ներսից բազմանիստ խորանի երկու կողքերին՝ ուղղանկյուն ավանդատներ, արմ. կողմում՝ վերահարկ-պատշգամբ՝ երգչախմբի համար։ Ծածկերն իրականացված են խաչվող թաղերով։

Հ. Ս. Փ. Մ. ե-ուն կից են օժանդակ սենյակներ, հվ-արմ. կողմից՝ բարձր, սլացիկ, ժամացույցով զանգաշատարակ, շուրջը տեղադրված են առաջնորդարանի շենքերը, հաճիճը, բակում՝ Մեծ եղեռնին նվիրված հուշարձան (բոլորը XX դ.): Եկեղեցու տակ ընդարձակ գետնափոր հարկ է ջրհորով, գաղտնի անցքով: Այն միջնադարում ծառայել է իբրև ապստարան-թաքստոց, ապա՝ ամուսն հեղձուցիչ տապին՝ զով ներքնատուն հոգեւորականների համար:

Հ. Ս. Ք. Մ. ԵՌԱ ՀԱ. պատին կան XVII-XVIII դդ. խոշոր, մեծադիր «Ահեղ դատաս-

տան», «Բառաստուն մանկունք» և «ս. Գևորգ», յուզաների նկարները: Ըստ արձանագրության, «Ահեղ դատաստանը» (1,5x3 մ չափերով) մահ- տեսի Գրիգորի պատվերով նկարել են քհն. Նեյմանթուլլան և նրա որդի Անանիան 1708-ին: Նկարը հիմնականում ունի կանոնիկ հորին- վածք՝ վերևում, դահին նստած Քրիստոսի եր- կու կողքերին խոնարհված կանգնած են Աստ- վածածինն ու Հովհաննես Մկրտիչը, կենտրո- նում՝ հրեշտակի շուրջը պատկերված են գերեզ- մանից եկող հոգիները, նրանց կուլ տվող գա- ղաններն ու ձկները, արդար ծերունիները, «խե- լոք և հիմար կույսերը» են: Նկարում միաժա- մանակ կան և՛ գծանկարային լուծումով (մեղա- վորներին դժոխք տանելը), և՛ գեղանկարչ. խո- շոր ծավալներով ստեղծված հատվածներ (հրեշ- տակներ, կույսեր), ինչպես նաև սրբապատկեր- ներից եկող հարթապատկերային մանրամասերի Առատ օգտագործված ոսկեգոծ մակերեսների հետ (Գաբրիել Հրեշտակապետի թևերը) առկա է վառ գույներին արլ. ճոխությունը (հատկա- պես ծաղկազարդերում): Հ. Ս. Ք. Մ. ե-ու «Ա- հեղ դատաստան» կտավում զուգակցվում է բյուզ. նկարչուլթյան, արաբ. զարդարվեստի հայկ. մանրանկարչուլթյան ազդեցությունը:

9.2. 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ս. Փալեմյան Ա., Պատմութիւն Հայկալի Հա-
յոց, հ. 3, Ռուսեր, 1950: Բարեկուղարյան Ա., Միջ-
նադարյան Հայ ճարտարապետներ և քարոզող լիբ-
պետներ, Ե., 1963: Ղազարյան Մ., Հայ կերպար-
վեստը XVII-XVIII դարերում, Ե., 1979: Տեր-
Գեկժոզյան Ե., Անկարի Հայկալի Ս. Բառաւորից

Մանկանց եկեղեցու գետնափոր կառույցի մասին,
«Գեղարդ: ՍուրիաՀայ տարեգիրք», գիրք 2, Հալեպ,
1976-78:

ՄՈԼՐԱԴ. Հասրաթյան

ՀԱԼԻԶՈՐԻ ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏ, Հ ա լ ի ՚
ձ ո Ր Ի, Բ ե Ր Դ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապան-
քաղաքի շրջագծի մեջ մտնող Բեխ գյուղի
մոտ, Ողջի գետի աջ ափին, գաղութաի անտա-
ռապատ լեռան լանջին: Հիմնվել է XVII դ.
1-ին կեսին. Հիշատակվում է 1653-ին անապա-
տի մայրապետ Հովհաննիսի՝ ձեռագիր ընդօրի-
նակելու առիթով: 1668-ին ունեցել է 70
միանձնուհի: 1711-ին անապատում չարանհն-
գորին սպանվել է Տաթևի վանքի առաջնորդ
Առաքել եպիսկոպոսը: XVIII դ. հայ զորավար
Դավիթ Բեկը, անառիկ դիրքի շնորհիվ, Հ. Կ. ա.
դարձրել է Սյունիքի ազատագր. պայքարի գլխ.
ամրոցը: Սակայն այդ տարիներին ևս այն մնա-
ցել է մենաստան: Երբ 1727-ին Թուրք. բանա-
կը պաշարել է Հալիձորը, պաշտպանությանը
մասնակցել են նաև միանձնուհիները: Համա-
լիբը շրջապատված է պարիսպներով, որոնք
հատակագծում ունեն տեղանքից բխող անկա-
նոն քառանկյան ձև: Միակ՝ շրջանաձև բուր-
գը ամրոցի հվ-արմ. անկյունում է: Անմշակ

Հայիճորի կուսակառու անասատու (XVII դ.) արվ-ից

Բազալտով կառուցված խոշոր եկեղեցին ունի
 Թաղածածկ դահլիճի Հորինվածք, որին հս-ից
 և հվ-ից կից երկհարկ շինությունները գավ-
 թի դեր են խաղացել, իսկ դրանց տանիքներին
 գնդակոծել են թշնամուն: Հ. Կ. ա-ի պատմապա-
 րական հաջորդ համակարգը և անառիկ դիրքը
 հնարավորություն են տվել այստեղ պատըս-
 պարած Դավիթ Բեկին իր փոքրածխիվ զինա-
 կիցներով հաջողված թշնամու դիմադրել թուրք-
 բազմահարսանքը քանակի հարձակմանը:

Գրեկ. Ա. Լիշան Դ., Սիսական, վնտ., 1893: Հաս-
րաթյան Մ., Հալիճորի բերդը, «Հայկազյան հայա-
գիտական հանդես». 3. Բեյրութ, 1972:

ՄՈԼՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

**ՀԱԼԻՉՈՐԻ ՀԱՐԱՆՑ
ԱՆԱՊԱՏ, տես Սյու-
նյաց Մեծ անապատ:**

ՀԱՎՈՐ

ՀԱՎԱՌԵ Ա ԿԼԱՅԵՑՅԻ, Տ ա ռ ս ո ն ա ց ի ,
Ս ս ե ց ի (1200-ական թթ. – 12.2.1286, Հռոմ-
կա), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1268-ից: Հա-
ջորդել է *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն*: Կա-
թողիկոս է դարձել Մամեստիայում (Մսիս) Կի-
լիկիայի Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի գումա-
րած ազդեցիկից. ժողովի ընտրությամբ և օժ-
վել նույն քաղաքում՝ փետր. 12-ին: Հայտնի է
որպես գիտնական ու հռետոր, մեծ վարդապետ,
մեկնիչ ու բանաստեղծ: Եղել է Մեծքարի վար-
դապետանոցի առաջնորդը, Կոստանդին Ա
Բարձրբերդցուն գործակիցը, օգնականն ու տե-
ղապահը: Նրա հանձնարարությամբ 1240-ական
թթ. սկզբին և 1254-ին Նիկիայում քաղ-միա-
բանական հաջող բանակցություններ է վարել
հույն պատրիարքներ Գերմանիկոս II-ի ու Ման-
վելի և Հովհաննես Վադակես կայսրի հետ:
Մասնակցել է 1243-ի և 1248-ի *Սսի եկեղեցա-
կան ժողովներին*: Հ. Ա. Կ. որպես անդրանիկ
Հայրապետ. կոնդակ օգտագործել է *Ներսես
Շնորհալու* «Թուղթ ընդհանրական»-ը՝ իր կող-
մից ավելացնելով նրա ընթերցումը պարտադ-
րող մի թուղթ և տարածել գլխ. թեմերում ու
վանքերում: Իր հայրապետ. գործունեությամբ,
որպես Հայ եկեղեցու ավանդույթների նախան-
ձախնդիր պաշտպան, շարունակել է Կոստան-
դին Ա Բարձրբերդցուն քաղաքականությու-
նը Հայ եկեղեցու անկախության և ծիսադավան.
ինքնուրոգնության պահպանման ուղղու-
թյամբ: Մերժել է Հռոմի Գրիգոր X պապի
1271-ին Լուսեդոնում գումարած ժողովին մաս-
նակցելու հրավերը, պայքարել լատինադավան-
ների դեմ: Օժել և գործակցել է Կիլիկիայի Հա-
յոց թագավոր Լևոն Գ-ին, հաշտ հարաբերու-
թյուններ պահպանել հարևան իշխանություն-
ների հետ, նպաստել Հայ-եղեկալու. հաշտության
կնքմանը (1282): Հ. Ա. Կ. հայտնի է նաև որպես
շարականագիր: Նրա գրչի արգասիքն է *Շարակ-
նոցը* բացող, ս. Աստվածածնի ծննդյանը ձոն-
ված առաջին կանոնը («Նբզեցեք որդիք Սիո-
նի»), որը հորինված է հայ շարականերգույթյան
ավանդ. և նոր՝ կիլիկյան դպրոցի լավագույն
էպիգրամիստների հմուտ համագործմամբ:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ա. Կ-ուն հաջորդել է
Կոստանդին Բ Կատուկեցին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում,
9.2, 2-րդ պատկերը:

ՀԱՎՈՐ

պետել է տարբեր լե-
զուներով: 1743-ից կազ-
մել է Գավազանագիրքը

շարադրելով կաթողիկոսարանի դեպքերը: 1747-ին այլոց հետ ենթարկվել է *Ղազար Ա Զահեցու* Հալածանքներին: *Մինաս Ա Ակներ-
ցի* և Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացի կաթողիկոս-
ների օրոք եղել է նրանց փոխանորդը և Հայ-
րապետանոցի ընդհանուր հոգաբարձուն, իսկ
1755-59-ին՝ կաթողիկոսական տեղապահ: Կ.
Պոլսում հրավիրված ժողովում (1759) ընտը-
րվել է կաթողիկոս, օծվել՝ Էջմիածնում:

Զ. Ե Շ. Ժավախէ Է շին. մեծ գործունեություն, նորոգել է Երևանի տարածքի մեջ մտնող Ձորագյուղի անապատը՝ դարձնելով «տուն հայրապետանիստ», կարգավորել էջմիածնի վանքապատկան կալվածագրերը: Պարսիկ խաների և կովկասյան լեռնականների իրար հաջորդող ասպատակութիւններին վերջ տալու և Արլ. Հայաստանը պարսկ. տիրապետութիւնից ազատագրելու նպատակով կապել է պահպանել ժամանակի նշանավոր գործիչներին հետ: 1760-ի գարնանը Վաղարշապատում զրուցյցներ է ունեցել հայ ազատագր. շարժան գործիչ Հովսեփ Էմինի հետ, նամակներ գրել Վրաց Թեմուրազ II և Հերակլ II Թագավորներին: Կոնդակ է հղել (20.7.1760) Ռուսաց կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային՝ խնդրելով օգնել հայ և վրաց ժողովուրդներին՝ ազատագրվելու պարսկ. լծից:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ե Շ-ուն հաջորդել է
Սիմեոն Ա Երևանցին:

Գրկ. Չամչյան ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Կնտ., 1786, էջ 865-866, 871: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ՀԱՎՈՐ ԹՈՒՄԱԾՅԻ [1563, ք. Եվդոկիա (Թոխաթ) – 1657/63], տաղասաց, թարգմանիչ, գրիչ։ Աշակերտել է Հակոբ Այվաթենցի թոխաթցուն. որից տարբերվելու համար իրեն կոչել է Հակոբ Բաթուկենց թոխաթցի։ 1593–95-ին՝ քահանա Օլախաց երկրի (Վալախիա) Յազ քաղաքում, ապա հոգևոր գործունեությունը շարունակել է Ջամոչչում (Արմ. Ուկրաինա)։ Հեղինակ է «Ողբի վերայ Օլախաց երկրին» (1595–96), «Տաղ և ողբանքի ի վերայ Եւդոկիա քաղաքին» (1604) պատմ. թեմայով ողբերի, քնար. բնույթի զղջական-խրատ. տաղերի, գանձերի ու ներբողների։ Հիշարժան է նրա «Յակոբի Սաղմոսարան» (1627) սովորածավալ երկը, որը Դավթի սաղմոսների չափածո վերաշարադրանքն է։ 150 սաղմոսները մշակված են հանգավոր ոտանավո-

րով, տաղաչափ. բազմազան ձևերով: Սկսվում է յուրահատուկ նախերգանքով՝ 3 բանաստեղծույթյամբ, որոնցից երկուսը հորինված են Գրիգոր Նարեկացու ազդեցությամբ՝ «Ի բանից Նարեկայ» հեղինակային նշումով: Դրանք «Մատյան ողբերգութայն» պոեմի առաջին գլուխների քաղվածո հանգավոր վերամշակումն են՝ տաղի և գանձի գրական ձևերով:

Հ. Թ. լատինացի հայերեն և թարգմանել հնդկ-
«եօթն իմաստասիրաց պատմութիւն»-ը (1614),
որը, խմբագր. որոշ փոփոխութիւններով, հրա-
տարակվել է 9 անգամ (առաջին անգամ՝ 1696-
ին): Այս գործը հայերենից թարգմանվել է
թուրք. (1803), ռուս. (1847), ֆրանս. (1919),
վրաց. (XIX դ., անտիպ):

վրաց. (XIX դ., անտիպ):
Հ. Թ-ու գրչու թյամբ պահպանվել է 6 ձեռագիր (Երևանի, Վիեննայի Կայսերական և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանների հավաքածուներ): Բացառիկ արժեք ունի նրա գրչադրած «Գեուլայի տաղարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 10050), որն ամփոփում է Հայ միջնադարյան բանաստեղծության հարյուրավոր նմուշներ:

Հայրուհավոր նմուշներ:
Գրկ. Ա. Կիկյան Ն., Հինգ պանդուխտ տղասաց-
ներ, Վնն., 1921, էջ 141-202: Խաչատրյան Պ., Հայ
միջնադարյան պատմական ողբեր (XIV-XVII դդ.), Ե.,
1969, էջ 167-176, 264-273: Սահակյան Հ., Ուշ
միջնադարի Հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII
դդ.), Ե., 1975:

Պողոս Խաչատրյան

[illegible]

դրձուծյան արվեստ, երաժշտուծթյուն: Թուվմա Մեծոփեցու խնդրանքով խմբագրել, լրացրել, առավել ամբողջական է դարձրել Գրիգոր Տաթևացու երկհատորյա «Քարոզգիրքը» (1415),

«Հակոբ Ղրիմեցի», գծա-
նկար 1756-ին ընդօրինակ-
ված «Տոմարի մեկնու-
թիւն»-ից (Մատենադարան,
ձեռ. № 2013)

Գրել է նաև «Յաղագս ազգականութեան», «Յաղագս պսակի ամուսնազելու» գործերը:

տառախ. Զ. Էյնաթյանի), Ե., 1987:

XIV-XVIII դարերում. ՊԲՀ. 1971, № 2:

Հովիվ Դարերում, ՊԲՀ, 1971, № 2:
Զուգիտա Էյնաթյան

ՀԱՎԱՐ ՄԾԲՆԱՅԻ, ս ու լ ը Ը Հ ա կ ո Ւ Մ
Մ ծ Բ Ն ա Հ ա յ ր ա պ ե տ (Ժ. Թ. անհտ, ք.
Մծբին - 338/348, Ռշտունիք), ճգնավոր, հա-
մաքրիստոնեական սուլբ, Մծբինի ասորի ե-
պիսկոպոս: Երիտասարդ տարիքից տրվել է
ճգնողական-աղոթանվեր կյանքի: Ըստ Հայոց
Ճառերտիրներ¹ Գրիգոր Ա Լուսավորչի հո-
րաբերոջ որդին էր, պարթևական տոհմից: Ըստ
վկայաբանության, Հայոց Խոսրով Ա Մեծ (211-
259) թագավորի սպանությունից հետո, դաշա-
կի ձեռքով տարվել է Կեսարիա, որտեղ կրթվել
է քրիստ. Հավատքով: Ապա քույրը նրան տա-
րել է Պարսկաստան, որտեղ Հ. Մ. ապրել է
արքունիքում: Սակայն հետագայում ընտրել է
ճգնավոր. կյանքը և, Սուլբ Հոգու ներգոր-
ծությամբ, մեկնել Մծբինի վանքերից մեկը
Մարուգե (Ուստի՜ն) ճգնավորի մոտ:

Հ. Մ., եղիա մարգարեի նման վերարկուն
 ջրերին զարնելով՝ քայլել է Սաթիթմա կոչվող
 գետի ջրերի վրա՝ ինչպե՜ս է բարձրանալ

Արարատ (*Մասիս*) լե-
ռը՝ Նոյյան տապանը
գտնելու, բայց Մասիսի
լանջերին հոգնել է և ննջել: Ըստ ավանդու-
թյան, Աստծո հրեշտակը նրան մատուցել է
Նոյյան տապանից փայտի մի կտոր: Այնտեղ,
որտեղ Հ. Մ. հրեշտակից ստացել է Նոյյան
տապանի կտորը, հիմնվել է *Ակոռիի Ս. Հա-
կոբ վանքը*. այստեղ էլ պահվել են Հակոբ
Մծբնա Հայրապետի մատի ոսկրը և Նոյյան
տապանի փայտի կտորը՝ միմյանց շղթայով ամ-
բապլած (այժմ Հ.Մ.-ու Աջի հետ այդ փայտի
կտորը պահվում է Ս. Էջմիածնի վանքում):

338-ին Հ. Մ. կազմակերպվել է Պարսից արքա Շապուհակ II-ի գործերից պաշարված Մծբինի 70-օրյա պաշտպանությունը: Սուրբ Մարուսի ճգնաժամի տեսիլքի համաձայն ընտրվել է Մծբինի եպիսկոպոս (320-ական թթ.): Ենթադրվում է, որ մասնակցել է Նիկիայի Ա տինգերական ժողովին (325): Եղել է Եփրեմ Ասորու ուսուցիչը: Ըստ ավանդությունների, գործել է Հրաջենի մեռցրել է մեռած ձևացածին և ապա կենդանի նրան, Հիսուս Քրիստոսի անուանով բուժել անդամալույծների, հա-
ճախել է մեռած մանկան ևն:

Հայ եկեղեց. մատենագրության մեջ Հ. Մ-ու անունով Հայտնի է 22 ճառերից բաղկացած «Զգոյն» կամ «Զգոն գիրք» ժողովածուն, որը, սակայն, իրականում պատկանում է III-IV դդ. պարսիկ կամ ասորի քրիստոնյա հեղինակ Ափ-րահատի գրչին:

Հովհաննես Երվանդանյանի մասին հետազոտությունները հիմնականում կենտրոնացած են նրա գործունեության վրա, որը կապված էր հայկական հասարակության կյանքի հետ։

3 հրտ., ե., 1997: *Հեն Ծարգսյան*

ՀԱՎՈՐ ՆԱԼՅԱՆ, Զ ի մ ա ր ա ց ի, Զ մ մ ա -
ր ա ց ի (1706, Զիմարա — 1764, Կ. Պոլիս), Կ.
Պոլսի Հայոց պատրիարք (1741—49, 1752—64),
Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք (1749—52), մա-
տենագիր, մեկնիչ: Ուսանել է Կ. Պոլսի Սկյու-
տար Թաղամասի դպրատանը՝ աշակերտելով Կ.
Պոլսի Հայոց պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ Բա-
ղիշեցուն (1678—1741): 1728/29-ին ձեռնադրու-
վել է եպիսկոպոս, 1734-ին ստացել ծայրագույն
վարդապետ. աստիճան և «աստվածաբան» կո-
չումը, նշանակվել Երուսաղեմի Հայոց պատ-
րիարքությունից միաբան, 1740-ին՝ Երուսաղեմի

ՀԱՂՊԱՏԻ

սուսը խաչի վրա շա-
րունակել է իր կատա-
րած փրկագործություն-
ներ: Խորհուրդի արարողության ընթացքում
Հիսուսն աներևույթաբար իջնում է ս. Սեղանի
վրա, հացն ու գինին փոխակերպում իր մարմ-
նի և արյան ու դրանով ընծայվում, պատա-
րագվում Հայր Աստծուն՝ մարդկանց մեղքերի
քաղության և թողության համար:

Հիսուս Քրիստոսը պատվիրեց իր առաքյալներին, որ Հ-յան խորհուրդը կատարեն իրեն հիշելու համար: Գործք առաքելոցը ցույց է տալիս, թե ինչպես էին առաքյալները Հիսուսի հիշատակի համար նորադարձ քրիստոնյաների հետ իրենց տներում եղբայրական հավաքույթներ ունենում և կտրում հացը (հացի բեկում) (Գործք 2.42, 46, 20.7, 11, Ա. Կորնթ. 10.16-17): Հավաքույթներում հացի բեկումը, այսինքն՝ Հ-յան խորհուրդը և սիրո ճաշը (տես Ագապե) միասին են կատարել: Քրիստոնյաները նախապես շաբաթը չորս անգամ են հավաքվել և հացի բեկում կատարելով՝ հաղորդվել: Հացից բաժին են հանել նաև աղքատներին: Բայց, ժամանակի ընթացքում, այդ հավաքները վերածվել են գինարբուքների, և Պողոս առաքյալը, դատապարտելով կորնթացիներին, որոնք Տերունական ընթրիքի անվան տակ զեղումներ էին թույլ տալիս, արգելել է այն և պարզ ընթրիքը բաժանել Տերունականից, այսինքն՝ Հ-ից: Առաքելական շրջանից սկսած Տերունական ընթրիքը եկեղեց. հատուկ արարողություն կերպարանք է ստացել, զարգացել և պարզ արարողությունից վերածվել այսօրվա Պատարագի: Հ-յան խորհուրդի արարողությունը կոչվում է «անարյուն պատարագ»: Կատարում է եկեղեցու ձեռնադրված պաշտոնյան՝ պատարագիչը: Ա. Պատարագը Հ-յան խորհրդակատարությունն է, ծեսը:

Հյան խորհուրդի զգալի նշանը կամ նյութը հացը (*նշխար*) և գինին են, որոնք Պատարագի ժամանակ Սուրբ Հոգու ներգործությամբ խորհրդավոր, անճառելի կերպով փոխակերպվում են Քրիստոսի ճամբարի մարմնի և արյան։ Հաց եկեղեցին Հյան խորհուրդի համար գործածում է անխմոր բաղալը հաց և անապակ գինի՝ համաձայն ավետարանական պատգամի և ավանդության։ Հուլյն և Կաթոլիկ եկեղեցիները գինու մեջ շուր են խառնում՝ որպես Հիսուսի տեղահար կողից հոսած արյան և ջրի խորհրդանշանի։ Հաց եկեղեցին Քրիստոսի մարմնով և արյամբ հաղորդություն է տալիս բոլոր հավա-

տացյալներին, մինչդեռ Կաթոլիկ եկեղեցին միայն հացով է հաղորդում իր հավատացյալներին, առանց հացը գինու մեջ թաթախելու, իսկ գինին վերապահում է միայն եկեղեցականներին. բացի այդ, մանուկներին, մինչև որոշակի տարիքը, զրկում է հաղորդությունից:

Հայ եկեղեցին թեալդուում է իր հավատա-
ցյալներին, որ նվազագույնը տարին հինգ ան-
գամ հինգ Տաղափար տոներին հաղորդվեն:

Պատկերադրու թյուն: «Հաղորդու-
թյան» պատկերները սկզբնավորվել են IX-X
դդ.: Հայտնի են այս թեմայի հետհուստիյան
շրջանի բյուզ. բարձրաձանդակները, X դ.
Սաղմոսարանների պատկերազարդումները:

«Հաղորդուեթյան» տեսարանում, ըստ քրիստ. պատկերազրուեթյան, ներկայացվում է Քրիստոսը՝ խորհրդավոր ընթրիքի պահին հացն ու գինին աշակերտներին բաժանելիս: Նրա շուրջը հավաքված են սուրբ Հ. ընդունող տաճարներում առաքյալները: Ուշագրավ է Քրդայրի եկեղեցու որմնանակարը (1263). հերթով, ռիթմիկ շարժումներով, պարզած ձեռքերով Քրիստոսին են մոտենում աշակերտները՝ Նոր ուխտի արյունը ճաշակելու, Հ-յան միջոցով իրենց ուսուցչին միանալու նպատակով:

1320-ին Կիլիկիայում պատկերազարդված «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ի մեջ կան «Հաղորդության» տեսարաններ: Մատթեոսի Ավետարանում Քրիստոսն իբրև քահանա կանգնած է ամպշուրանու տակ, որին երկու կողմից մոտենում են առաքյալները, իսկ Հովհաննեսի Ավետարանում «Հաղորդության» պատկերի մեջ Հուդան ներկայացված է երկու անգամ՝ մեկը՝ հացի պատառը վերցնելիս, մյուսը՝ հեռանալիս: Ծեղրուն մանրանկարչի ծաղկած Ավետարանում (1391) Քրիստոսը հացի առաջին պատառը մեկնում է Հուդային:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում,
9.3, 1-2-րդ պատկերները: 11.

Գրկ. Տեղ-Միքելյան Ա., Հայաստանից Ս. Եկեղեցու ջրհատոնէականը, Թ., 1900: Չեպեյան Դ., Հայ եկեղեցւոյ յօրէ խորհուրդները (Կանոնադրական նկատումներ), Անթիլիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցւոյ խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 1, 1992: Ղազարյան Վ., Այուսեանի մանրակարները կիլիկիայում, Ե., 1984: Մաթեվոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993:

Արտաշես Ղազարյան
Մարտին Միքայելյան

«ՀԱՂՊԱՏԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Գ Ե Տ Կ Ե Ն Ի»
Ա. Վ Ե Տ Կ Ե Ն Ի» ՀԱՄԱԳԵՑՆԱԾԱՌԱՆ ՄԱԳԱԳԼԱՆ

Թե Ժնոնագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 6288):
Ընդօրինակվել է գրիչ Հակոբը՝ Սահակ Անեցու
պատվերով, 1211-ին, Հաղպատում: Նույն
թվականին Անիի Բեխնեց վանքում պատկե-
րազարդել է Մարգարե Ժողովողը, կազմել է Ար-
րաճամ կազմողը՝ Հռոմոսի վանքում: «Հ. Ա.»
ընծայաբերվել է Անիի մերձակա Արշո Կուրծի
վանքի՝ Սահակի տոհմի կառուցած եկեղեցուն:
1223-ին Ավետարանը գնել է արցախեցի Սար-
գիսը և նվիրաբերել իր Հայրենի գավառի Մեծ-
կողմանաց եպիսկոպոսարանին: Զեռագիրը
չուրը ռւթ դար պահվել է Արցախում, մի քա-
նի անգամ նորոգվել ու կազմվել: XX դ.
սկզբին պահվել է Գեոտաշեն գյուղում, որտե-
ղից 1920-ական թթ. էջմիածնի մատենադարան
է բերել Գարեգին Հովսեփյանը (1943-52-ին՝
կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Ա
Հովսեփյան) և, ուսումնասիրելով, դրել գիտ-
չըջանառության մեջ:

«Հ. Ա.» (30x20 սմ) գրված է երկաթագրով, ունի խորանակ, անվանաթերթեր, մեկ տերուռն. և մեկ ընծայական պատկեր, լուսանցազարդեր: Ձեռագիրը նշանակուր է Հատկապես մանրանկարներով, որոնք Անիի մանրանկարչության դպրոցի ցայժմ Հայտնի եզակի նմուշներից են:

Մարդկող Մարգարեի արեղան Նոր մոտեցում է
ցուցադրել։ Ավելորդաբար պատկերազարդման
մեջ ներմուծելով Անիի աշխարհիկ արվեստի
տարրեր։ Խորանների լուսանցամասերում պատ-
կերել է իր ժամանակակիցների՝ իրական անե-
ցիների դիմանկարներ, որոնցից են Բեխենց վան-

Քիվ Վանահայր եղբայրիկը, Աբրահամ կաղմարաբը, երիտասարդ Շերանիկը և ուր.: «Մուտք երուսաղեմ» տերուն. պատկերում «Բրիտանիկ» դիմավորող քաղաքացիների շարքում պատկերել է Սահակ Անեցու ընտանիքի անդամներին. հորը՝ քաղաքի մուտքի մոտ, մորը՝ շինության պատուհանում, երկու քույրերին՝ նույն շենքի պատշգամբում, և ընտանիքի երեք արու զապախներին՝ ծառերի վրա: Նրանք բոլորը կրում են քաղաքային տարազ և թի՛ չափով, թի՛ պատկերման սկզբունքներով տարբերվում նույն մանրանկարի ավետարան. կերպարներից: Ուշադրակալի ավետարան. կերպարները, որտեղ գրավ է նաև ընծայական մանրանկարը, որտեղ Սահակն ու իր եղբայր Առաքելը պատկերված են քաղաքի մուտքի մոտ, իրենց կանգնած:

«Հ. Ա.»-ի մանրանկարները, ներկայացնելով հայ միջնադարյան մանրանկարչության մի ինքնատիպ ճյուղը, ունեն առանձնահատուկ արժեք։ Պատկերազարդումը տես ներդեր IX-ում, 9.3, 3-4-րդ պատկերները։

Գրհ. Հո վ ս ե փ յ ա ն
Գ., Հաղբատի դպրոցի մի
գլուխգործոց («Գեառաշնի
Ավետարանը»), տես Նրա
Նյութեր և ուսումնասիրություններ Հայ արվեստի և
մշակույթի պատմության, պր. 1, Երուսաղեմ, 1935:
Մաթեմատիկական Կ., Նկարիչ Մարգարիի «Մուտք Ե-
րուսաղեմ» մանրանկարը, ԼՀԳ, 1982, № 9:
Վարեն Մաթևոսյան

ՀԱՂՊԱՏԻ ՎԱՆՔԷ, Հ ա ղ բ ա տ ի վ ա ն ք, միջնադարյան Հայաստանի Հոգևոր, մշակութային և գիտաուսումնական խոշոր կենտրոն, վանքային համալիր: Գտնվում է ՀՀ Լոռու մարզի Հաղպատ գյուղի հվ-արլ. բարձրադիր մասում: Վանքի առաջին՝ Ս. Նշան եկեղեցին և միաբանությունը 976-ին հիմնադրել են Աշոտ Թագավորը և նրա կին խոսրովանույշը՝ իրենց որդիներ Կյուրիկեի (Գուրգենի) և Սմբատի արևադարձային համար: Հիմնադիր վանահայրն է եղել Սիմեոնը, որը Տիրանուն երեցի հետ ղեկավարել է եկեղեցու շինարարությունը (ավարտը՝ 991-ին) և հիմնել վանքի Հոգևոր դպրոցը: *Սանահինի վանքից* և այլ վայրերից հրավիրվել են գիտնական և ուսուցիչ վանականներ, և շուտով Կյուրիկյան թագավորության այս երկու վանքերում միաբանների ընդհանուր թիվը հասել է 500-ի: XI դ. 1-ին քառորդում Ս. Նշան եկեղեցու հս. պատին կից կառուցվել են երկու մատուռ-տաճարներ (1005-20), Ս. Գրիգոր եկեղեցին (1005) և վանքի նախն. պարիսպը: XI դ. կառուցվել է նաև զրատունը, որի փայտե ծածկը հետագայում մերայինվել է քարով:

1064-ին Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Կյուս-
րիկե Ա. Բագրատունին, ճանաչելով սելջուկ
թուրքերի գերիշխանությունը, կարողացել է
կիսանկախ վիճակում պահպանել թագավորու-
թյունը և նրա հոգևոր կենտրոնները: Նույն
ժամանակ նա եպիսկոպոս. աթոռը Սանահինից
տեղափոխել է Հաղպատ, որտեղ 1081-ին օժան-
դակել է Անի-Շիրակի եպիսկոպոս Բարսեղին՝
հաղպատի կաթողիկոսական տեղապահ (1105-13-
օծվելու կաթողիկոսական տեղապահ (1105-13-
ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Բարսեղ Ա Ա-*
նեցի): Հաղպատում Կյուսրիկյան թագավորու-
թյան եկեղեց. թեմի առաջնորդ է կարգվել Սար-
գիս եպիսկոպոսը: 1105-ին Ղըզլը ամիրան
հարձակվել, ավերել և կողոպտել է մի շարք
քրիստոնյայրեր և վանքեր, այդ թվում՝ Սանահին-
ի և Հաղպատի միաբանությունները:

նի և Հաղպատի միաբանությունում մեր
Կյուրերիկյան թագավորություն անկումից
(1113) հետո Վրաց թագավոր Դավիթ Շինա-
րարը Հայ իշխաններ Օրբելյանները ու Զա-

քաղաքների օժանդակությամբ, 1118-ին այդ տարածքը մաքրել է սելջուկներից, միացրել Վրաստանին և Լոռին իր շրջակայքով նվերել Օրբելյաններին: Ըստ Ս. Նշան եկեղեցու մոտքի վերևի արձանագրության, նա հովանավորել է Հաղպատի և Սանահինի միաբանությունները, նվիրել այգիներ, գյուղեր և վերահաստատել բոլոր կալվածները:

1177-78-ին Վրաց թագավոր Գեորգի III-ի դեմ Իվան Օրբելու գլխավորած ապստամբության պարտությունից հետո Լոռին կարճ ժամանակով հանձնվել է սպասալարի պաշտոնով զինավոր խմբապետին, այնուհետև՝ Մահկանաբերդի Արծրունիներին: Վերջիններիս իշխանության հիմնադիր Վահրամ Արծրունին, որն ազգակցական կապ է ունեցել Ջաքարյան իշխանների հետ և 1181-ից վրաց արքունիքի ամիրսպասալարն էր, հիշատակվում է որպես Մահկանաբերդի և Հաղպատի տեր: Նրա որդիներից ամիր Գուրգ Արծրունին Քարթլիի և Թիֆլիսի ամիրապետն էր, Բարսեղ եպս. Արծրունին՝ Հ. վ-ի առաջնորդը, որը թամար թագուհու հրամանով նշանակվել էր նաև Քարթլիի արքեպիսկոպոս:

XII դ. 2-րդ կեսին սկսվել է Հաղպատի միաբանության վերելքի նոր ժամանակաշրջան, որը շարունակվել է նաև XIII դ.՝ Ջաքարյան իշխանների տիրապետության օրոք: Վանքում կատարվել են շին. մեծածավալ աշխատանքներ, որոնք չեն ընդհատվել նույնիսկ մոնղոլ. տիրապետության տարիներին: Այդ ժամանակահատվածում է հիմնականում ձևավորվել և ամրոցված վանքի ճարտ. համալիրը: 1185-ին Կյուրիկե Գ թագավորի դուստր Մարիամը Ս. Նշան եկեղեցու արմ. կողմում կառուցել է Կյուրիկյան թագավորների սրահ-տապանատունը, որը XIII դ. 1-ին քառորդին, վանքի առաջնորդ Հովհաննես Նաչնապետ օրոք հիմնովին վերակառուցվել է և վերածվել եկեղեցու ընդարձակ դավթի: Նրա ժամանակ կառուցվել են նաև Ուքանանց տոհմի երեք խաչքար-դամբարանները, նորոգվել Ս. Նշան և Ս. Գրիգոր եկեղեցիների ծածկերը, կատարվել վանքի տարածքի ընդարձակման, պարսպապատման և բարեկարգման աշխատանքներ: Համալիրի տարածքից դուրս կառուցվել է Կուսանաց անապատը: XIII դ. 1-ին քառորդին է վերադարձվում նաև սեղանատան կառուցումը, որի ճշգրիտ ժամանակը հայտնի չէ:

Մոնղոլ. արշավանքների նախօրեին՝ 1233-ին, Հովհաննես Մառնաբերդցի վանահոր օրոք, միաբանության պաշտպանության նպատակով վանքից ոչ հեռու, լեռնային դժվարամատչելի հրվանդանի վրա կառուցվել է Կայան բերդ կոչվող ամրոցը, որը, սակայն, անկարող է եղել դիմագրավել թշնամուն և 1241-ին ավերվել է: Հաջորդ վանահոր՝ Համազասպի ժամանակ կառուցվել են նոր, ընդարձակ դավթի, զանգակատունը և պարսպի արլ. մուտքը: XIII դ. 2-րդ կեսին, Դոմիան տոհմից սերող Հովհաննես վանահոր օրոք վերակառուցվել է գրատան ծածկը, կից կառուցվել է սրահ, աթոռակ և ամիրսպասալար Սադուն Արծրունու արևա-տուրքյան համար կանգնեցվել է «Ամենափրկիչ» նշանավոր խաչքարը: Վանքի տարածքից դուրս կառուցվել են Ս. Սիոն եկեղեցին և աղբյուր: Դարավերջին գրատան սրահի վրա հավելվել է փոքր մատուռ:

XI-XIII դդ. վանքի համար եղել են նաև կրթության, գիտության և մշակույթի մեծ վերելքի ժամանակաշրջան: Այդտեղ ուսանել, ստեղծագործել և դասավանդել են ժամանակի բազմաթիվ նշանավոր հոգևորական գիտնականներ. ուսուցչապետ Հովհաննես Սարկավազը (Իմաստասեր), նրա աշակերտներ՝ պատմիչներ Երեմիա Անձրեկը և Սամուել Անեցին, իրավագետ և մանկավարժ Դավիթ Ալավկա Որդին, մատենագիր Վարդան Հաղպատեցին, նրա աշակերտ, ուսուցչապետ Դավիթ Քոբայրեցին, մատենագիր Մխիթար Քոբայրեցին, պատմիչ, մատենագիր, աշխարհագրագետ և փիլիսոփա Վարդան Արեւելցին: Հաղպատում փրկվել, ընդօրինակվել և ծաղկվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք օգտագործվել են նաև միջնադարյան Հայաստանի գիտության «Հաղկենտրոններում»: Առավել նշանավոր է «Հաղպատի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 6288), որը մանրանկարչական արվեստի լավագույն նմուշներից է: Վանքն ունեցել է իր ժամանակագրության ավանդական մատյանը «Քոթուկը», որը չի պահպանվել:

XIV դ. վերջին, Ջաքարյանների իշխանական տան տրոհումից հետո, Հաղպատն անցել է նրանց շառավիղների՝ տեղական իշխանների տնօրինությանը. նրանք այստեղ և այլ վանքերում եղել են նաև հոգևոր առաջնորդներ:

XIV-XV դդ. վանքի ձեռագրերը կողոպտվել են ոչնչացումից փրկվելու նպատակով թաքցվել են մոտակա դժվարամատչելի քարայրերում, իսկ գրատունը վերածվել է մառանի:

ՆԵՐՎԻՐ IX

1. Կոչի Ս. Սյունիանու վանքը (VII դ.) հվ-ից: 2. Կոստանդնուպոլսի հայոց պարիսպաբարձրություն Կոստանդնուպոլսի Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցին (XIV դ.): 3. Կոստանդնուպոլսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

1

2

3

1. Հայկաի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցու (XIV դ.) զանգակատունը: 2. Հակոբ Ա Կյայեցի «Հակոբ կաթողիկոս Կյայեցի և Հովհաննես Երզնկացի Պուգ», մանրանկար 1741-ին ընդօրինակված Մեկնությունից (Մատենադարան, ձեռ. № 6396): 3. Հակոբ Ջուղայեցի «Հրեշտակի Հայտնությունը Յուզարեր կանանց», մանրանկար 1610-ին Հակոբ Ջուղայեցու պատկերազարդած «Նոր Ջուղայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): Հաղարծինի վանք: 4. Վանքը (X-XIII դդ.) հս-արմ-ից: 5. Խաչքար վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հվ. մուտքի մոտ (XIII դ.):

4

5

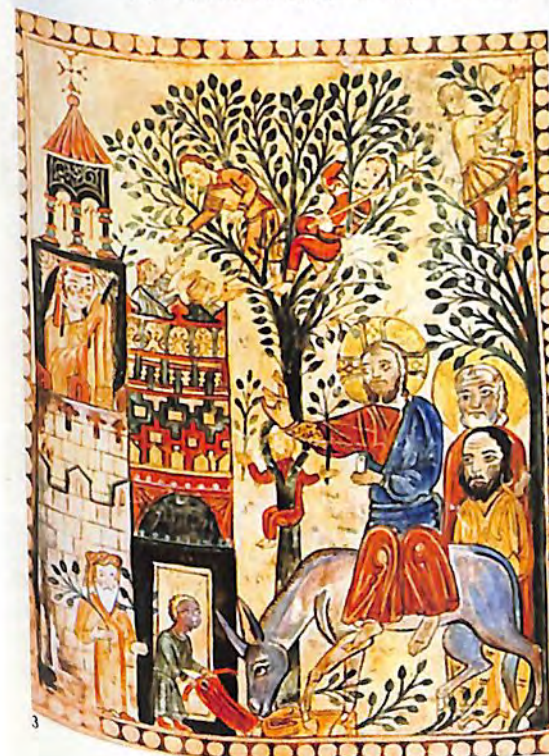

1

2

Հաղորդություն 1. «Հաղորդություն», մանրանկար Մերուն ծաղկողի 1391-ին պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 8772): 2. «Հաղորդություն», մանրանկար 1397-ին իրականում Խառնակի պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 7629): 3. «Մուտք Երուսաղեմ», մանրանկար 1211-ին ընդօրինակված և պատկերազարդված «Հաղպատի Ավետարան»-ից, գրիչ՝ Հակոբ, ծաղկող՝ Մարգարե (Մատենադարան, ձեռ. № 6288): 4. Խորան «Հաղպատի Ավետարան»-ից:

3

4

1

Հաղպատի վանք

1. Վանքի Ս. Նշան
եկեղեցին (976-
991) հվ-արլ-ից:
2. Ուրանանց տոհ-
մի տապանատան
խաչքարը (1220)
վանքի «Համա-
զասպի ժամատան»
հս-արմ. կողմում:
3. Վանքը (X-XIII
դդ.) հվ-արմ-ից:

2

3

2

3

4

Համարչում 1. «Համարձում», մանրանկար «Մոդնու Ավետարան»-ից, XI դ., ծագողը՝ Հովհաննես Սանդղկապա-
նեցի (Մատենադարան, ձեռ. № 7736): 2. «Համարձում», մանրանկար 1287-ին կրիկիայում (Ալեքսեր) պատկերա-
դարձված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 197): 3. «Համարձում», մանրանկար 1610-ին Հակոբ Զուղայե-
ցու պատկերադարձած «Նոր Զուղայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): 4. Հայերեն Հայոց
այբուբենը (1976, հեղ.՝ Բ. Արզումանյան և Ժ. Զուրյան, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

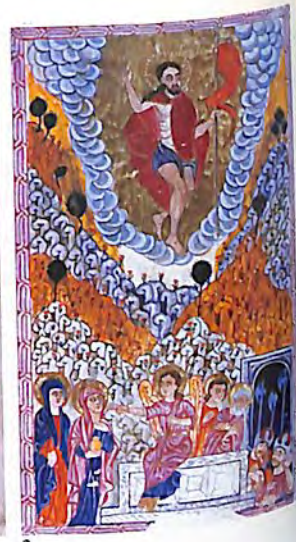
9.6.

1

2

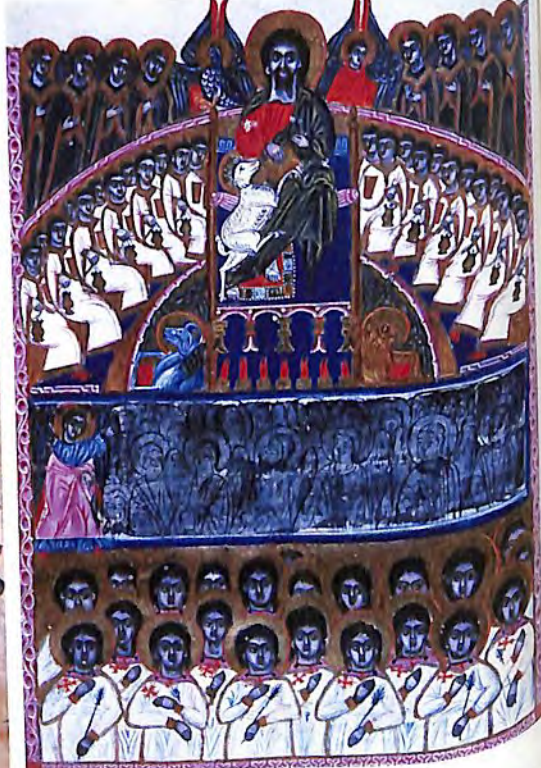

3

Հայտնավորք. 1. Մեկ էջ 1438-ին ընդօրինակված և կազմված Հայտնավորքից, գրել՝ Ագարիա (Մատենադարան, ձեռ. № 4517): 2. Կիսախորան 1438-ին Ագարիա գրչի ընդօրինակված Հայտնավորքից: 3. Մանրանկար 1709-ին Մարաշում Սարգիս երեցի գրչադարձ Հայտնավորքից (Մատենադարան, ձեռ. № 4547): 4-5. Հայրնություն «Հայտնություն», մանրանկարներ 1368-ին և 1660-ին պատկերադարձված Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2705):

4

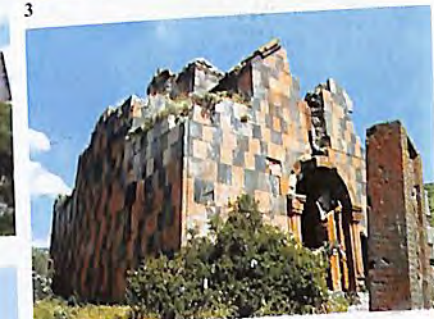
5

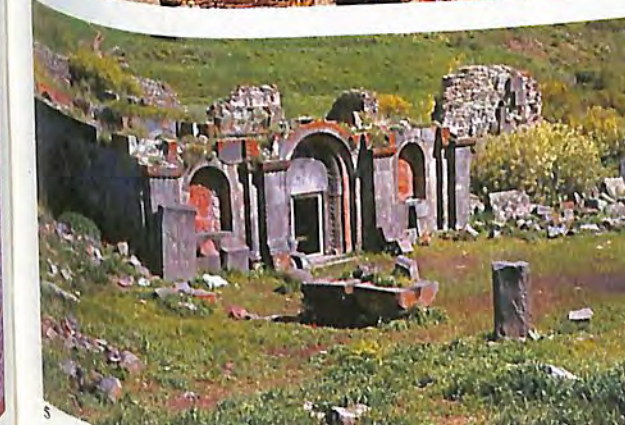
1

3

4

5

6

1. Հայրավանքը (IX-XIII դդ.) հա-արմ-ից: Հատինվանք. 2. Վանքը (VII-XIII դդ.) հա-արմ-ից: 3. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1201) դմբի թմբուկը: Հավուց բառ վանք. 4. Վանքի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին (XIII դ.) հա-արմ-ից: 5. Վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցին (1721) հա-արմ-ից: 6. Հայրավանքի Ռուսաստանի բնակողները գտնվող Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

են արժեքավոր տեղեկություններ պատմ. իրադարձությունների, թագավոր. և իշխան. տներ, հոգևոր և մշակութ. գործիչների, տնտ. կյանքի և վանքի շին. գործունեության մասին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.4, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովհան Դրեմեցի, Պատմություն հռոմեական վանքի շաղարաղ Ս. Նշան, Վան., 1965: Երզնկյան Թ., Հնախոսական տեղագրություն Հայաստանի, 1886: Լալայան Ե., Բորջալուի գավառ, ԱՀ, 1901, գիրք 7: Ղաֆադարյան Կ., Հաղբատ, Ե., 1963: Շախկյան Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջեր, Ե., 1986, էջ 94-101: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992, էջ 249-250, 298-301: Халпахчьян О. X., Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980, с. 181-199: Mnazaganian S., Alprago-Nowello A., Hakhpatt, Milano, 1968 (Documenti di architettura armena, 1).

Կոլյուն Ղաֆադարյան

ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ, տես Աստվածաշնչի համաբարձրում:

ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ, Համամ Բագրատունի, Համամ Բարեպաշտ, Համամ Գրիգոր (ծ. և մ. թթ. անհտ), IX դարի մատենագիր, մեկնիչ: Աղբյուրների վկայությամբ՝ Հայոց Բագրատունյաց տոհմից: Եղել է իշխան, Աղվանից թագավոր: Գահից հրաժարվելով՝ նվիրվել է հոգևոր և մշակութ. գործունեության: Ապրել ու գործել է Հայոց Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսի օրոք:

Պահպանվել է Հ. Ա.-ու երկու արձանագրություն. մեկը՝ Մեծ Մազրայում, «Գրիգոր Աղբյուրների հայտնի» - «Աղբյուրների օրգի» անունով՝ 881-ին կանգնեցված խաչարձանի վրա, մյուսը՝ Տիգրանակերտ բերդաքաղաքի ավերակներում՝ անթվակիր:

Հ. Ա. թողել է մատենագր. հարուստ ժառանգություն, որտեղ կարևոր տեղ են զբաղեցնում նրա աստվածաբան. («Հարցմունք և պատասխանիք», 856-865) և մեկնողական բնույթի «Մեկնություն Առակացն Սողոմոնի», «Մեկնություն Ով է դա»-ի» (Հոբ), «Վերլուծություն Քերականի» (Դիոնիսիոս Թրակացի) երկերը, որոնք շարադրված են այլաբան. բացատրության ընկալյալ սկզբունքների կիրարկումով:

Հ. Ա.-ու անվամբ հայտնի է «Կարգաւորութիւն Սաղմոսաց» խորագրով երաժշտաբանա-

գրադիր. բնույթի մի աշխատություն, որի նպատակը եկեղեց. ծեսի մեջ սաղմոսների կիրառման սահմանների ճշգրտումն ու երաժշտ. կարգավորումն է: Հ. Ա. հեղինակ է նաև «Հայր երկնաւոր, անկանիւմ առաջին անդամակալ զթութեանդ» սկսվածքով մի շարականի, որի ակոսատիքոսը հոգում է հեղինակի անունը:

Նրա գրչին են պատկանում նաև այլ մեկնություններ՝ «Մեկնություն Սաղմոսաց», «Մեկնություն Սաղմոսին, որ է Ամբիծք», ինչպես նաև պատմագր. մի երկ. դրանք համարվում են կորած:

Երկ. Մեկնություն Առակացն Սողոմոնի (աշխատասիր. Մխիթար քահ. Սարգիսյանի), Ե., 1994:

Գրկ. Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմություն Հայոց, Մ., 1860: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Կոստանյան Կ., Համամ Արևելցի, Վաղ-պատ, 1896: Մնացականյան Ա., Աղվանից գրականության հարցերի շուրջը, Ե., 1966:

Հակոբ Բյոսեյան

ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՆ, սուրբ Համբարձման տոն, Հայ առաքելական եկեղեցու Տերունի տոներին: Հիսուս Քրիստոսի հարություն օրվանից քառասուն օր հետո՝ Հինգշաբթի օրը, Հայ եկեղեցին տոնում է Հիսուսի երկինք համբարձվելու հիշատակը: Համանունը Ջատիկ հետ 35 օրվա շարժականություն ունի և նշվում է ապրիլի 30-ից մինչև հունիսի 3-ը՝ ընկած ժամանակահատվածում:

Քրիստոսը, հարությունից հետո քառասուն օր երկրի վրա մնալով, քառասուններորդ օրը Ջիթենյաց լեռան վրա իր վերջին պատգամները, հորդորներն ու օրհնություններն է տվել իր առաքյալներին, համբարձվել երկինք ու նստել Հայր Աստծո աջ կողմում (Մարկ. 16.19-20, Դուկ. 24.50-53, Գործք 1.9-11): Ըստ Գործք առաքելոցի, մինչ աշակերտները զարմացած ու այլալիք երկինք էին նայում, նրանց երկու սպիտակագեղատ հրեշտակներ են երևում և ասում. «Ով գալի լիացնի, ինչո՞ւ կանգնած եք երկինքին, այս Հիսուսը, որ ձեր միջից երկինք վերացավ, պիտի գա նույն ձևով, ինչպես տեսաք նրա երկինք գնալը» (Գործք 1.11): Հ. նշանավորում է Հիսուս Քրիստոսի երկրային առաքելության ավարտը:

Համանունը Հայաստանում, իր մեջ ներառելով հեթանոս. շրջանի մի շարք սովորություններ ու ավանդություններ, վերածվել է

ժող. տոնակատարության: Համան օրը ժողովուրդը կոչում է նաև «Վիճակ», «Ծաղիկ գովել», «Ջան գյուլում»: Այդ օրը աղջիկները, գույնզգույն, հատկապես կարմիր ու կանաչ զգեստներ հագած, զարնանային ծաղկած դաշտերում կամ այգիներում կազմակերպել են զբոսանք և վիճակախաղ: Անցյալում Համան «Ջան գյուլումը» մեծ տոնախմբություն է եղել և միայն աղջիկներին վերաբերող տոն համարվել: Այդպես է կոչվել, որովհետև վիճակի համար երգվող տաղերը վերջացել են «Ջան գյուլում»-ով, ինչը ծաղիկ, մասնավորապես՝ վարդի փառաբանությունն էր: Համան նախնիքաց օրը (Հոռաբանությունն էր: Համան նախնիքաց օրը (Հոռաբանություն) աղջիկները դաշտերից, այգիներից հավաքել են 7 գույնի ծաղիկ և փնջեր կապել, որոնցից մեծը և խաչաձևը կոչվել է Ծաղկաբաժանչյուրը որևէ իր է գցել: Կուժը ծաղիկների հետ պահել են և հսկել, որ տղաները չգողանան: Մյուս օրը՝ Համան տոնին, նստել են բոլորակ իրենց առաջ գնելով կուժն ու ծաղկելով: Երգել են մի-մի տուն ժող. երգ, որի մեկ տողն էր «Ջան գյուլում, ջան, ջան», մյուս տողը՝ «Ջան ծաղիկ, ջան, ջան»: Ամեն մի տունը երգելուց հետո մի փոքրիկ աղջիկ կծից հանել է մի իր: Այդ իրի տիրոջ բախտը որոշվել է նրա կամ արտասանված քառյակի բովանդակությամբ: Այս արարողությունը կոչվել է «Ծաղիկ գովել»: Ծաղիկների, ծառերի, տերևների միջոցով հմայություն և գունակություն են արել, իսկ ծաղիկներն ու տերևները բաժանելուց պես բուժիչ զեղ: Բոլոր ծաղիկները բաժանելուց հետո Ծաղկամբը նվիրել են եկեղեցուն:

«Վիճակը», «Ջան գյուլումը», «Ծաղիկ գովել» հայկ. սովորությունների և կենցաղի մաս են կազմել: Դրանք, ինչպես Կանաչ և Կարմիր կերակները և զարնանային այլ տոներ, սերտորեն կապվել են զարնան զարթոնքի, բնության զարգացման և ծաղկումի հետ: Այդ օրերին եփել են կաթնապուր, և տոնը կոչվել է նաև կաթնապուրի տոն:

Երաժշտություն: Շարականոցում Համան կանոնը, որի հեղինակն է Ներսես Լամբրոնացին, երկու պատկեր ունի: Առաջին՝ «Համբարձալ Տէրըն մեր» (7 մաս) և երկրորդ՝ «Ծագումն Միածնի» 2 Հարց և 2 Տէր երկերից ունեցող 9 միավորից բաղկացած պատկերը: Համանը նվիրված բազմաթիվ տաղեր են ստեղծվել. մի քանիսը («Այսօր անդրանիկ», «Եւ ի յերկինս վերացեալ») մեղեդիներով

հանդերձ հարատեւել և երգվում են եկեղեցում առ այսօր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.5, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, Երևան, 1999: Մաթեվոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Քյոսե-Ն., Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. էջմիածին, 1995: Schiller G., Iconography of Christian Art, v. I, L., 1971.

Արտաշես Ղազարյան

Աննա Արևշատյան

Մարտին Միքայելյան

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, Հայ կաթոլիկ եկեղեցու պատրիարքություն, Տան Կիլիկիոն Հայ կաթոլիկ պատրիարքություն, Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետևորդ հայազգի անհատների (եկեղեցական և աշխարհական) հավաքականություն, որը միացած է Հռոմի աթոռին եկեղեցական և դավանական հաղորդությամբ, ճանաչում և ընդունում է Հռոմի պապի գերագահությունը: Միացյալ (Uniate) կաթոլիկ պատրիարքություններից մեկն է, ինչպիսիք են Մարոնեականությունը (1216), Քաղղեական (1553), Հուլյան (1824) կաթոլիկ պատրիարքությունները: Հ. կ. էրբեթոլիկ պատրիարքությունները: Հ. կ. ներկայումս կառույց և եկեղեց. առանձին նվիրապետական կազմակերպվել է 1740-ի նոյեմբ. 26-ին, թյուն կազմավորվել է

ՀԱՅ

Հալեպում, երբ Աբրահամ Արծիվյանն օծվել է Հայ կաթողիկ համայնքի պատրիարք (Աբրահամ Ա Արծիվյան): 1742-ին Հռոմի պապ Բենեդիկտոս XIV-ը վավերացրել է Աբրահամ Ա Արծիվյանի պատրիարքական ընտրությունը: Ներկայումս Հայ կաթողիկե պատրիարքական աթոռը գտնվում է *Զմմառի վանքում* (Լիբանան, Հիմնվել է 1749-ին): Տանն Կիլիկիո Հայ կաթողիկե պատրիարքություն կաթողիկոս-պատրիարքն է Ներսես Պետրոս ԺԺ Թարմունին (1999-ից):

Հայերը *կաթոլիկոսության* և Լատին եկեղեցու հետ առաջին անգամ առնչվել են Կիլիկիայ հայկ. իշխանապետության շրջանում՝ Նաչա կրաց արշավանքների ժամանակ (XI դ. վերջ - XII դ. սկիզբ): Կիլիկյան Հայաստանը, շրջապատված լինելով մազմեդ. պետությունների փոքրձև է դառնացել Արևմուտքի հետ և, ընդառաջելով Կաթոլիկ եկեղեցու հորդորներին բազմիցս քննարկել է Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների մերձեցման հարցը (Անտիոքի 1141-ի, Երուսաղեմի 1143-ի, Սսի 1307-ի, Ադանայի 1316-ի ժողովներ են): XIV դ. սկզբին տարածվել է *ունիթրոսությունը*, երբ Հայաստանում «Միաբանող եղբայրները» սկսել են քարոզել միություն Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ: XIV դ. 1-ին կեսին Հայաստանի արլ. գավառներում ու երկրամասերում (Նախիշևան, Երնջակ, Ջահուկ են) և պարսկահայոց մեջ կազմակերպվել են Հայ ունիթոր. համայնքներ (կենտրոնը՝ *Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանք*): XV-XVII դդ. Հայաստանում (հիմնականում արմ. մասում և օսմ. կայսրության Ախալցխայի փաշայության գավառներում) և հայկ. գաղթապայերում կաթոլիկության տարածմանը նպաստել են Արևելքում եռանդուն գործունեություն ծավալած Դոմինիկյան, Ֆրանցիսկյան, Կապուչինյան, Կարմելյան, Հիսուսյան լատին միաբանությունների քարոզիչները (տես *Միսիոներություն*): Նրանց քարոզչությունն առավել հաջողություն է ունեցել Արմ. Հայաստանի գավառներում: 1688-ին Հիսուսյան կրոնավորները հաստատվել են Կարինում: Կաթոլիկ միսիոներությունը բաժանված էր երկու խմբի. մեկը կոչվել է Ս. Գրիգոր և իր գործունեության շրջան դարձրել Դերջան, Հասանկալա, Կարա, Բայազետ և Արաբկիր քաղաքներն ու շրջակա գյուղերը: Երկրորդը կոչվել է Ս. Իգնատիոս և գործել Սպեր, Բաբերդ, Տրապիզոն, Գյումուշխանն քաղաքներում ու մերձակա գյուղերում: Զգալի էր կա-

Թիուիկ քարոզիչները գործունեությունը նաև Կ. Պոլսում և Կիլիկիայում: Մինչև XVIII դ. կաթոլիկացիներն էին Լեհաստանի և Հունգարիայի Հայ գաղութները: Հայ կաթոլիկները, որպես Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունից անկախ և առանձին կրոն. համայնք, օսմ. կայսրությունում ճանաչվել են 1829-ի սեպտ. 14-ին:

Արլ. Հայաստանում Հայ կաթոլիկ համայնքները հիմնականում արդյունք են Ադրիանուպոլսի դաշնագրից (1829) հետո Կարին-Երզրումից, Ալաշկերտից, Մուշից և այլ վայրերից տեղի ունեցած գաղթների, երբ Հայուլթյան որոշ զանգվածներ, այդ թվում՝ կաթոլիկ համայնքներից, անցել են ռուս. կայսրություն հիմնել մի քանի տասնյակ գյուղեր Երևանում, Տաշիրում, Լոռիում, ինչպես նաև՝ Զավաթքում։ Նորեկները կառուցել են եկեղեցիներ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, ունեցել են քահանաներ ու վարդապետներ։ Նրանք Հայ կաթոլիկ նվիրապետությանը տվել են անվանի հոգևորականներ (օր., կարգինալ Գրիգոր Պետրոս Ժե Աղաջանյան և ուր.), վեներաբլի ու վեներաբլի Մխիթարյան վանքերին և Զմամբ ուխտին անդամակցող միաբաններ։ Արլ. Հայաստանի և Զավաթքի Հայ կաթոլիկ գյուղերի ու գավառների համար Հռոմի աթոռ XIX դ. կեսից ստեղծել է եկեղեց. կազմակերպություն, իսկ 1909-ին ամբողջ Կովկասի համար առաքելական կառավարիչ նշանակել Սարգիս Ժ. վրդ. Տեր-Աբրահամյանին, որը պաշտոնավարել է մինչև խորհրդ. կարգերի հաստատումը։ Այդ տարիներին ռուս. կայսրության 172 Հայ կաթոլիկ գյուղերում կային 71 եկեղեցականներ (63 քահանա և 8 վարդապետ)։ Հայ կաթոլիկները ընդհանուր թիվն անցել է 61 հազարից։ Ռուս. կայսրության տարածքում եղել են 70-ից ավելի եկեղեցիներ և մատուռներ։ Հայ կաթոլիկ շուրջ 40 հոգևորականներ դարձել են ստալինյան հալածանքների զոհ, քանգվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ ու մատուռներ կամ օգտագործվել այլ նպատակներով։

Օգտագործվել այլ նպատակներով:
Մինչև 1915-ը՝ Հայոց Մեծ եղեռնը, Արմ.
Հայաստանում Հայ կաթոլիկ համայնքներ են
եղել Սվազում, Ադանայում, Անարզաբայում,
Էրզրումում, Խարբերդում, Մուշում, Իգդիր-
բում և այլուր: Եպիսկոպոս. աթոռներ են ե-
ղել Կ. Պոլսում, Հալեպում, Բեյրութում, Մա-
րաշում, Ադանայում, Դիարբեքիրում: Գործել
են՝ 19 թիմ, 156 եկեղեցի, 110 առաքելություն,
148 դպրոց, 32 վանք, 6 դպրեվանք: Ցեղասպա-
նություն և տեղահանությունների հետևանքով

մին կորուստներ է կրել նաև Հայ կաթոլիկ Համայնքը: Զարդերից մազապուրծ Հայ կաթոլիկները սփռվել են աշխարհով մեկ: Թեմերից 16-ը, առաքելություններին 98-ը, դպրոցներից 137-ը, վանքերից 21-ը, եկեղեցիներից ու մատուռներից 117-ը, դպրոցվանքներից 5-ը ավերվել և փակվել են: Զարդերին զոհ են գնացել Հայ կաթոլիկ 8 եպիսկոպոսներ, 111 քահանա, 53 մայրապետ, Զմմառի վանքի 15 միաբան, 65 հզ. ավելի Հայ կաթոլիկներ: Լիբանան գաղթած շատ Հայ տարագիրներ, որբեր ապաստան են գտել Զմմառի վանքում կամ վայելել միաբանություն հովանավորությունը:

Աշխարհասփյուռ Հայ կաթոլիկներին համախմբելու և Հ. Կ. Ե. վերակազմելու նպատակով 1928-ին Հռոմում գումարվել է Հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսների բանակցական ժողով, որտեղ որոշվել է պատրիարքական աթոռը վերանայնաբերելու և պատրիարքական աթոռը (1931-ից) և հաստատել Ձմռանի վանքում (1931-ից) և հռչակել Լիբանանի պատրիարքական թեմը։ 1934-ին կառուցվել է Էջրեֆիեի պատրիարքարանի շենքը, ինչպես նաև Ս. Ավետման եկեղեցին։ Պատրիարքարանի տարածքում կառուցվել է նաև Մեծ եղեռնի զոհերին ոգեկոչող մի հուշարձան։ 1749-1866-ին Լիբանանի Հայ կաթոլիկ համայնքի հոգևոր առաջնորդներ են համարվել Ձմռանում գահակալող կաթողիկոս պատրիարքները, որոնք համայնքի գործերը հսկել են պատրիարքական դիվանին մաս կազմող փոխանորդ եպիսկոպոսների միջոցով։ Կաթողիկոս աթոռը Կ. Պոլսում գտնվելու ժամանակ (1866-1931-ին) Լիբանանահայ կաթոլիկ համայնքի հոգևոր առաջնորդի պարտականությունները կատարել են Ձմռանի վանքում գործող կաթողիկոսական փոխանորդները կամ վանքի մեծավորները։ 1931-ին կաթողիկոս-պատրիարքի նստավայրը Լիբանանում վերահաստատվելուց հետո Լիբանանահայ կաթոլիկ համայնքը որոշ ժամանակ իր Հայախոս և արաբախոս հավատացյալների համար իբրև առաջնորդ ունեցել է երկու առանձին կաթողիկոսական փոխանորդներ։ Այդ թվականից Լիբանանում գահակալել են Ավետիս Պետրոս ԺԴ Արփիսյան (1931-37), Գրիգոր Պետրոս ԺԶ Պաթմյան (1937-62), Իգնատիոս Պետրոս ԺԵ Կետիկյան (1962-76), Հմայակ Պետրոս ԺԶ Գասպար (1976-82), Հովհաննես Պետրոս ԺԷ Գասպարյան (1982-99) և Ներսես Պետրոս ԺԹ Թարմուշի (1999-ից) կաթողիկոս-պատրիարքները։ Հ. Կ-ն ու ամենահայտնի կաթողիկոս-պատրիարքը և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու XX դ. ակնառու

Հոգևորական գործիչներից է կարգվելալ (ծիրանավոց) Գրիգոր Պետրոս

ԺԵ Աղաջանյանը (ավագանի անունը՝ Ղազարոս)։
Ծնվել է 1895-ին սեպտ. 18-ին, Ախալցխա քաղա-
քում՝ Հարություն և Իսկուհի Աղաջանյանների ըն-
տանի ծնունդով։ 1906-ին Ղազարոս Աղաջանյանը Ա-
խալցխայի առաքելական կառավարելի Սարգիս Ժ.
վրբ. Տեր-Աբրահամյանի խորհրդով և նրա աշակե-
ցությամբ մեկնել է Հռոմ և ընդգրկվել Ուլբրանյան
քոլեջ, Համալսել նաև Հռոմի Լատերանյան համալ-
սարանի իրավաբանություն դասընթացներին։ 12
տարվա ուսումնառությունից հետո (ստացել է
աստվածաբանի, փիլիսոփայի և իրավաբանի վկա-
յագրեր) 1917-ին ձեռնադրվել է վարդապետ՝ ըն-
դունելով Ֆրանցիսկոս անունը։ Կարճ ժամանակով
վարել է Ուլբրանյան դպրոցի փոխտնուէի պաշտո-
նը։ 1919-21-ին եղել է Թիֆլիսի Հայ կաթողիկոսների
առաջնորդ, պաշտոնավարել տեղի Ս. Գրիգոր Լուս-
ավորչի եկեղեցում։ Վրաստանում խորհրդ. կար-
գեր հաստատվելուց հետո, 1921-ին մեկնել է Հռոմ
և նույն թվին նշանակվել Հռոմի Հայ կաթողիկո-
սության քահանայական վարժարանի փոխնախարար (1921-37-ին)
1923-ից՝ մեծավոր։ Երկար տարիներ (1921-37-ին)
դասավանդել է Հռոմի Ուլբրանյան քոլեջի փիլիսոփ-
այություն, ապա աստվածաբանության ամբիոններ-
ում։ 1935-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1937-ի
նոյեմբ. 30-ին ընտրվել և ղեկավ. 5-ին օծվել է Տանն
Կլիկիկոս կաթողիկոս Հայոց կաթողիկոս-պատրիարք՝
ստանալով Գրիգոր Պետրոս ԺԵ անունը։

[illegible]

ՀԱՅ

1955-ին նշանակվել է Արևելյան եկեղեցիների կանոնադրի պատրաստման Կարգինալների Հանձնախմբի նախագահ, 1960-ին՝ Վատիկանի II ժողովը նախապատրաստող Առաքելութունների հարցերի քննիչ Հանձնախմբի պատասխանատու, 1958-ին՝ Հավատի տարածման (Պրոպագանդայի) Ս. ժողովի փոխնախագահ, 1960-1970-ին՝ նախագահ։ Այդ պաշտոնների անհրաժեշտ են դարձրել իր մշտական ներկայությունը Հռոմում, ուստի 1962-ի օգոստոսին հրաժարվել է իր կաթոլիկոս-պատրիարքի պաշտոնից։ Հռոմի Հովհաննես XXIII պապի վախճանվելուց հետո համարվել է Հռոմի պապի ամենահավանական թեկնածուն, մասնակցել պապի ընտրությունը, սակայն քաղ. հանգամանքների բերումով կարդինալները դոմինիկ ժողովը՝ կոնկլավը (1963-ի հունիսի 19), պապ է հռչակել Պողոս VI-ին։ 1966-ին նշանակվել է Վատիկանի II ժողովի վճիռների Գործադիր Հանձնախմբի անդամ։ Վախճանվել է 1971-ի մայիսի 16-ին։ Աճունն ամփոփված է Հռոմի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մատուռում։

Ն վ ի ռ ա պ ե տ ու թ յ ու ն ը: Տանն Կլիկիկո
Հայ կաթողիկե պատրիարքությունը ներկա-
յումս առաջնորդություններ (թեմեր, վիճակ-
ներ, էքզարքություն, փոխանորդություն, հա-
մայնքներ) ունի եվրոպայում, Հս. և Հվ. Ամե-
րիկայում, Մերձավոր Արևելքում, Ավստրալիա-
յում, Հայաստանում և Վրաստանում: Հայ կա-
թողիկ խոշոր համայնքներ կան Հայաստանում
(մոտ 120.000 մարդ), Լիբանանում (20.000),
Սիրիայում (25.000), Վրաստանում (40.000),
Եգիպտոսում (1.650), Իրաքում (2.500), Իրա-
նում (2.500), Թուրքիայում (4.000), Ռումի-
նիայում (11.000), Հունգարիայում (800), Լե-
հաստանում (մոտ 10.000), Ֆրանսիայում
(30.000), Իտալիայում (500), ԱՄՆ-ում և Կա-
նադայում (35.000), Հարավային Ամերիկայում
(40.000), Ավստրալիայում (3.000):

Լ ի բ ա ն ա ն ի լ յ ա տ ր ի ա ր ք ա կ ա ն
Թ ե մ (Բեյրութ): Թեմի առաջնորդը կաթողի-
կոս-պատրիարքն է, որը Թեմը վարում է իր
ընդհանուր փոխանորդի և վարչ. խորհրդի մի-
ջոցով: Ունի նաև օգնական եպիսկոպոս: Գոր-
ծում է 9 եկեղեցի, առավել Հայտնի են Բեյ-
րութի Ս. Եղիա-Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս.
Փրկիչ և Ս. Խաչ եկեղեցիները: Հայ կաթոլիկ
եկեղեցիներ կան նաև Ռաուդայի դարեվանքի
և Հազմիեի Մխիթարյան վարժարանի չընկալ-
քում, Ջամառում, Այնճարում, ինչպես նաև մի
մատուռ Բիկֆայայի Մխիթարյանների ամա-
ռանոցում: Անցյալում Հայ կաթոլիկ եկեղեցի-
ներ են գործել նաև Սայդա, Սուր և այլ բնա-

Կալկալը երում, որտեղ ժամանակին եղել է հայ
կաթոլիկ ստալար բնակչութիւն:

Լիբանանում հոգևոր և կրթ. լայն գործու-
նեություն են ծավալում Ջամաալյան, Մխիթար-
յան և Անարատ հղություն քուլյերի միաբա-
նությունները: Բեյրութի Հազմիե արվարձա-
նում Մխիթարյաններն ունեն երկրորդական
մի վարժարան, 1972-ին բացվել է Մխիթարյան
միաբանության Ռաուդայի դպրեմանքը: Ներ-
կայումս Բեյրութում գործում են Անարատ
հղության քուլյերի միաբանություն Ս. Հռիփ-
սիմյանց (1922-ից), Ս. Ազեսս վարժարանե-
րը, ինչպես նաև դպրոցներ Զահեում և Այն
ճարում, Ջամառի աղջկանց և Այնճարի երկ-
սեռ որբանոցները: 1937-ին հիմնված Ս. Շու-
շան վարժարանը 1997-ին վերածվել է մանկա-
մսուրի: Անցյալում լիբանանահայ պատանինե-
րին հայեցի դաստիարակություն տալու գոր-
ծում մեծ է հղել նաև Հիսուսյան միաբանու-
թյան Բեյրութի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ ճե-
մարանի դերը: Թեմում գործում են բազմա-
թիվ մշակութ., բարեսիր., մարզ. և սկստու-
կան միություններ, 4 երգչախումբ:

1931-ից Լեւոնանի պատրիարքական թեմի
Հայ կաթողիկէ առաջնորդի պարտականութիւն
ները Հաջորդաբար կատարել են Հովհաննէս
արք. Նազկյանը, Ալոգիոս արք. Պաթմայանը,
Սահակ եպս. Կոզւանը, Մեսրոպ եպս. Թերզ-
յանը, Անդրեաս եպս. Պետրոզյանը, Վարդան
եպս. Աշգարյանը, Մանվել եպս. Պաթմայանը:

Բերիոթեմ (Հալեպ, Սիրիա): Առաջնորդանիստը՝ Հալեպի Տիրամայր Մայր օգնուլթյանց եկեղեցի (կառուցվել է 1840-ին): Թեման ունի 5 եկեղեցի, 5 դպրոց: Գործում են մշակութ., բարեսիր., մարզ. միություններ:

Ֆարձր Զեզիբեի Թեմ (Կամբոջիա)
Սիրիա): Ունի 3 եկեղեցի և 1 դպրոց: Գործը
ծուռ է Ընկերային կենտրոնը:

Ժողով է ընկերային կենտրոնը:
Դ ամ աս կ ո ս ի պ ա տ ը ի ա ռ ք ա կ ա ն
է ք զ ա ռ ք ու թ յ ու ն (Սրբիա): Ունի 1 եկե-
ղեցի և 1 դպրոց: Գործում են երիտասարդ. և
սկսող տ. խմբեր, երգչախումբ:

Պ Ո Ւ Ս Ի Թ Ե Մ (Թուրքիա): Ունի 4 եկեղեցի և 4 դպրոց, որոնք կառավարվում են Միլիթարյան միաբանություն և Անարատ Հոգևորականության միաբանության կողմից: Թեմի խնամակալության տակ է Սուրբ Հակոբ Հիվանդանոցը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅԻ ԹԵՄ (Կահիրեում, Հե-
գելատոս): Ունի 3 եկեղեցի (Կահիրեում, Հե-
լիոպոլսում, Ալեքսանդրիայում) և 1 դպրոց

Անարատ Հղության քույրերի միաբանության
տնօրինութեամբ:

Սպահանքի թեմ (Թեհրան, Իրան): Ունի 2 եկեղեցի և 2 դպրոց, մեկը՝ Թեմական, մյուսը՝ Անարատ Հոգևթյան քույրերին պատկանող: Թեմի տնօրինություն տակ են Հայկա-ղենի Հայկ. ավանդ և մեկ Տարեցների տուն:

Բաղդադի թեմ (Իրաք): Ունի 1 եկեղեցի և 1 դպրոց՝ ղեկավարուելյամբ Անարատ հոգևորական քուրդերի միաբանության:

Երեւանի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ (Իսրայել): Ունի 1 փոխան որդի ու թյուզ (Իսրայել): Ունի 1 սրբավայր՝ Քրիստոսի խաչի ճամաարհի վրա՝ Երրորդ և Չորրորդ Կայան, նրան կից՝ ուխտավորների համար հյուրանոց: Փոխանորդութան հետ կապված է Հորդանանի փղջրաթիվ համայնքը, որն Ամմանում ունի 1 եկեղեցի և 1 դպրոց:

Յրանսիայի թեմ: Առաջնորդարանը
Փարիզում: Ունի 6 եկեղեցի (Փարիզ, Անո-
վիլ լը Գոնես, Լիոն, Մարսել, Վալանս, Սեն-
Շամոն): Գործում են Անարատ հոգևթյան
քույրերի միաբանություն Մարսելի վարժարա-
նը և Լիոնի Աղջկանց կենտրոնը:

Հոսանքային առանցիկ զինվորականները: Առաջնորդա-
րանը՝ Ա.Թեմուրյան: Ունի 2 եկեղեցի:

Հյուսիսային Ամերիկայի թեմ (Նյու Յորք)։ Թեմն ընդգրկում է ԱՄՆ-ը և Կանադան։ ԱՄՆ-ում կան 8 համայնքային կենտրոններ՝ Իրենց եկեղեցիներով։ Նյու Յորք, Ֆիլադելֆիա, Դետրոյթ, Լիթլ Ֆոլդ (Նյու Ջերսի), Լոս Անջելես (Կալիֆ.), Սան Դիեգո, Քեմբրիջ։ Գործում է 3 դպրոց՝ Ֆիլադելֆիայում, Բոստոնում, Լոս Անջելեսում՝ Անաբաթ հոլոթյան քույրերի միաբանությունից ղեկավարությունով, և մեկ դպրոց՝ Միլիթարյան Հայրերի (Լոս Անջելես)։ Կանադայում գործում են 2 եկեղեցի (Մոնթրեալ, Տորոնտո) և 1 դպրոց։

Հաբազային Ամերիկայի Թեմ (Բուենոս Այրես, Արգենտինա): Ունի 3 համայնքային կամ ծխական կենտրոն՝ իրենց եկեղեցիներով [Բուենոս Այրես, Սան Պաուլո (Բրազիլիա) և Մոնտեվիդեո (Ուրուգվայ)]: Բուենոս Այրեսում կա մեկ դպրոց՝ Միլիթարյանների ռեկալմացիայի:

Ի տալիս: Ունի 2 եկեղեցի և վանքերիկ
Մխիթարյան միաբանության Մայրավանքը Ս.
Ղազար կղզում: Հռոմում գործում են Լեոն-
յան քահանայական վարժարանը (տեսու՛ճ՝ եղեա
վրդ. Եղիայան), Վատիկանի Զայնափյուռի
հայկական բաժինը:

Հայ կաթոլիկ համայնքներ կան Լեհաստանում (տես Լեհահայոց կրոնական համայնք հոդվածում), Ավստրալիայում (գործում են 2 ծխական եկեղեցի Սիդնեյում և Մելբուռնում, 1 դպրոց, համայնքն ունի 3 վարդապետ), Հունգարիայում (1 եկեղեցի):

[illegible]

2000-ի օգոստ. օծվել է Հերամուխյան Մար-
միրզայի շրջանի ժողովական գլուղի Ս. Սար-
գիս նորակառույց եկեղեցին։ Աշոցքում գոր-
ծում է «Տիրամայր Նարեկի» հիվանդանոցը,
Գյումրիում՝ Ներսիսյան դպրեվանդ-ընթացա-
րար։ Անարատ հղուծյան հայ քույրերին է պատ-

ՀԱՅ կանում Գյումրու «Պո-
ղոսյան կրթական համա-
լիր», երկուսական քույ-
րերով փոքր կենտրոններ՝ Տաշիրում (Հայաս-
տան) և Հեշտիայում (Վրաստան): Հայ կաթո-
լիկներ են ապրում նաև Ռուսաստանի Սոչի, Ադ-
լեր, Կրասնոդար, Մոսկվա և այլ քաղաքներում:

Մի արան ու թյուններ, կազմակերպություններ: Հ. Կ. Կ-ու ծոցում գործունեություններ միարանություններ, Մխիթարյան միարանությունը, Զմամառյան կաթողիկոսական միարանությունը և Անարատ հոգևորական հայ քույրերի միարանությունը: Մխիթարյանները մեծ ներդրում ունեն հայ հոգևոր, մշակութ. և գիտ. զարթոնքի ու վերելքի գործում նշանակալից է հատկապես նրանց հայագիտության ասիլը, հրատարակչական-կրթ. գործունեությունը: Հայ գաղթավայրերում Մխիթարյանները մեծապես նպաստել են հայապահպանությանը: Հայ մշակութի և գիտության զարգացման գործում մեծ է մխիթարյան հայրերի Մխիթար Սեբաստացու, Մ. Զամչյանի, Մ. Ավգերյանի, Հ. Ավգերյանի, Ղ. Ինճիճյանի, Մ. Զախչյանի, Ա. Բագրատունու, Ղ. Ալիշանի, Հ. Գաթրճյանի, Հ. Տաշյանի, Ն. Ակինյանի, Պ. Անանյանի և այլոց վաստակը, որոնք հեղինակել են պատմագիտ., աշխարհագր., հայագիտ. կոթողային աշխատություններ, բառարաններ, լեզվաբանական-թարգմ. գործեր: Մխիթարյաններն իրենց թանգարաններում, մատենադարաններում, հեռագրատներում ունեն հայերեն և օտար լեզուներով գրքերի, հայկ. հեռագրերի, կիրառ. արվեստի, կերպարվեստի, դրամաների և բազմաթիվ այլ նյութերի հարուստ հավաքածուներ:

1993-ից Հայաստանի Հանրապետությունում գործում է «Հայաստանի Մխիթարյան կենտրոնը», որի նպատակն է օժանդակել Հայաստանի և ավելուների ազգ-մշակութ. և կրթ. կյանքին: Կազմակերպում է դասախոսություններ, հրատարակում գրքեր: Կենտրոնի ղեկավարն է Սերոբ վրդ. Զամբուրյանը (2000-ից):

Զմամառյան միաբանությունը իր հոգևոր և մշակութ. առաքելությունն իրականացնում է հայկ. շատ գաղթավայրերում: Վանքի ձեռագրատանը, մատենադարանում, թանգարանում, դիվանում պահպանվում են հայկ. ձեռագրերի, հայ և օտար հրատարակությունների, սրբազան իրերի, գեղ. գործերի, եկեղեց. և աղբ. պատմությունը վերաբերող վավերագրերի եզակի հավաքածուներ:

Անարատ հղության հայ քույրերի միաբանությունը գործում է սփյուռքի բոլոր մեծ համայնքներում՝ Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրան, Իրաք, Ֆրանսիա, ԱՄՆ: 1992-ից միաբանությունը քույրերը գործում են նաև Հայաստանում և Վրաստանի հայ կաթոլիկներով բնակեցված գյուղերում:

Հ. Կ. Ե. Ունի նաև ընկերային, բարեսիր, մշակութ. կազմակերպություններ. Լիբանանում գործում են Հայ կաթողիկե երիտասարդաց միությունը, երկու որբանոց, Ստամբուլում՝ Հիվանդանոց, Թեհրանում՝ Ժերանոց: Մի շարք Թեմերում ստեղծվել են մշակութ. եկեղեցիներ:

Կրթական կենտրոններ: Հ. կ. և Մխիթարյան միաբանություններին իրենց կրթական առաքելություն իրականացնում են սփյուռքի բոլոր խոշոր համայնքներում և Հայաստանում: Հ. կ. ե-ու նվիրապետություն հովանուները գործում են 44 դպրոցներ: Դրանց մեծ մասը երկրորդական վարժարաններ են (լիցեյի մակարդակով), որոնցում ավելի քան 35 հզ. աշակերտ ստանում է Հայեցի և քրիստ. կրթություն: Անարատ հոլություն հայ քույրեր և ուսն են իրենց դպրոցները և ընծայարանները: Ամենահայտնի հայ կրթ. կենտրոններից էր Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը (1998-ից չի գործում). ուսեցել է հարուստ գրադարան և թանգարան: Մխիթարյանների տնօրինության տակ գործում են Բուենոս Այրեսի, Հալեպի, Բեյրութի, Լոս Անջելեսի Մխիթարյան վարժարանները: XVIII-XIX դդ. Մխիթարյան վարժարաններ են գործել Արմ. Հայաստանում, Թուրքիայի հայաշատ վայրերում, Հունգարիայի հայ գաղթավայրերում, Սիմֆերոպոլում, Խալցիսայում և հայաբնակ այլ վայրերում: Կաթոլիկ հայ հոգևոր կադրերի պատրաստման բարձրագույն դպրոց է 1883-ին Հռոմում հիմնադրված և ցայսօր գործող Լևոնյան քահանայական վարժարանը: Հայաստանի հայ կաթոլիկ համայնքի համար հոգևորականներ պատրաստելու նպատակով Գյումրիում բացվել է Ներսիսյան դպրեվանդ-ընծայարանը (1994-ից):

Մասուկ: Հ. Կ. Ե. Կրթ-դաստիարակչական, գիտ-մշակույթ. ասպարեզներում կարևոր ներդրում է ունեցել իր մամուլով, ինչպես նաև հայագիտ., կրոն., աստվածաբան., գեղ., բառարանագիտ., քաղ. բնույթի բազմաթիվ հրատարակություններով, մատենաշարերով:

1843-ից անընդմեջ Վենետիկի Մխիթարյան
ներք Հրատարակում են «Բաղմալեալ» հայա-

գլխո-բանասիր. Հանգեսը, որը ներկայումս
հրատարակվող հայ ամենահին պարբերականն
է: Վիեննայի Մխիթարյանները 1847-63-ին
հրատարակել են «Եվրոպա» շաբաթաթերթը,
1887-ից «Հանգես ամսօրյա» հայագլխո-բանա-
սիր. ամսագրերը: Հայ կաթոլիկների հրատարա-
կած ամենահայտնի պարբերականներն են
«Կաթոլիկ երգչախումբ» (1911-15, Հռոմ և Կ.
Պոլիս՝ 1912-ից) Կ. Պոլսի հայ կաթոլիկների
պաշտոնաթերթը, Մխիթարյան լիցեյի հրատա-
րակված թղթերը («Ծոց» կիսամյա հանգեսը
(1911-13, Կ. Պոլիս) և «Ուսումնարան» ամ-
սագիրը (1911-15, Կ. Պոլիս), «Հայ աշխարհ»
(1937-38, Բյուրսե, հայ. և ֆրանս., վերջում՝
միայն ֆրանս., Բելգիայի Հայ կաթոլիկ եկեղե-
ցու պաշտոնաթերթը), Վենետիկի Մխիթար-
յանների «Հայ ընտանիք» (1969-ից) դպրոցա-
կան պատկերազարդ ամսագիրը (1947-60-ին
«Մխիթարյան ընտանիք», 1960-62-ին՝ «Ըն-
տանիք», 1963-69-ին՝ դարձյալ «Մխիթարյան
ընտանիք»), Հռոմի Լեոնյան ժառանգավորաց
վարժարանի «Հռոմկա» պատկերազարդ պար-
բերաթերթը (1963-68, Հռոմ), Զմամառի Հայ
կաթոլիկ պատրիարքարանի «Ավետիք» պաշ-
տոնաթերթը (Բեյրութ, 1932-ից), «Մասիս»
(Բեյրութ, 1947-ից), «Զվարթնոց» (Բեյրութ),
«Եկեղեցին» Հայկական (Փարիզ), «Վերելք»
(Լոս Անջելես), «Ավետաբեր» (Լոս Անջելես),
«Զահ» (Նյու Յորք) ամսաթերթերը, ինչպես
նաև մի շարք տեղեկատվական թերթեր՝ բազ-
մաթիվ թեմերում և եկեղեցիներում: Մխիթար-
յանները շարունակում են «Հայագլխո-բանա-
սիր» (Վենետիկ) և «Ազգային մատենա-
դարան» (Վիեննա) արժեքավոր մատենաշարե-
րի հրատարակումը:

Տառն կլիկի ո շայ կաթ ողի կե
պատրիարք ության կաթ ողի կոս-պատ-
րիարք քեբ

Աբրահամ Պետրոս Ա Արծիվյան (1740-49), Հա-
կոբ Պետրոս Բ Հովսեփյան (1749-53), Միքայել
Պետրոս Գ Գասպարյան (1753-80), Բարսեղ Պետ-
րոս Դ Ավգաստյան (1780-88), Գրիգոր Պետրոս Ե
Գյուլբեկյան (1788-1812), Գրիգոր Պետրոս Զ
Ճերմանյան (1812-40), Հակոբ Պետրոս Է Հոլայան
(1841-43), Գրիգոր Պետրոս Ը Տեր-Աստվածատուր-
յան (1843-66), Անտոն Պետրոս Թ Հասունյան
(1866-80), Սեփանտ Պետրոս Ժ Ազարյան (1881-
1899), Պողոս Պետրոս ԺԱ Էմմանուելյան (1899-
1904), Պողոս Պետրոս ԺԲ Սապալադյան (1904-09),
Պողոս Պետրոս ԺԳ Թեբգյան (1910-31), Ավետիս
Պետրոս ԺԴ Արվիխայան (1931-37), Գրիգոր Պետ-
րոս ԺԵ Ազաջանյան (1937-62), Իգնատիոս Պետրոս

ԺԶ Պաթնյան (1962-1976), Հմայակ Պետրոս Ժէ Կետիկյան (1976-82), Հովհաննես Պետրոս ԺԸ Գասպարյան (1982-99), Դեհուհի Պետրոս ԺԹ Թարմունի (1999-ից):

Գրկ. Գալստիոս Կղեմես, Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ Մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հոռվմայ, Հ. 1, 2, Հոռմ, 1650, 1661: Չամչյան Գ Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հ. 3, Վնտ., 1786: Փափազյան Ի., Պատմութիւն եկեղեցական, Վնտ., 1848: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Սարգիսյան Բ., Երկ-Հարկերայա գրականական գործունեութիւն եւ նշանակու գործէջներ Վնեստկ Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905: Սրապյան Ա., Հայք եւ ունիթոք, ՀԱ, 1919, № 11: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1-3, ԿԳ-Երուսաղեմ, 1912-27: Ա. Կիւրյան Ն., Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան միաբանութեան գրական գործունեութեան վրա, Վնտ., 1912: Հացօրէն Վ., Կարևոր խղիղիներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն, Վնտ., 1927: Անտոնյան Ռ., Հայ Կաթողիկէ եկեղեցին, «Պայքար», Բոստոն, 1993, Ա տարի, № 3-4, էջ 9-16: Tournèize Fr., Histoire politique et religieuse de L'Armenie, P., 1900; Amadouni G., L'Eglise arménienne et la Catholicité, V., 1978.

ՀԱՅ ՍՎՐՏԱԿԱՆ ԵՎԵԼՆՅՈՒՆԵՐ, Հայ ա-
վետարանի ահա՛ն մկրտական եկեղեցի-
ն էր, ավետարանական (բողոքական) դա-
վանաքին պատկանող ուղղություններին
մկրտականության (բապտիզմի) հայազգի հե-
տևորդներին եկեղեցիները: Սփյուռքում, բացա-
ռությամբ Թբիլիսիի և Սուխումի, առանձին
Հ. մ. ե. կամ համայնքներ չկան: ՀՀ-ում պաշ-
տոնապես գործում են երկու առանձին Հ. մ. ե.
Գյումրու Հայ ավետարանական մկրտական ե-
կեղեցին և Հայ ավետարանական մկրտական
քրիստոնյաների եկեղեցիները (Երևանի, Ա-
բովյանի, Արարատի մարզի Արևշատ գ., Արա-
բաձորի, Երզնկայի, Սյունիքի և Կոտայքի մարզ-
երի համայնքներում):

Րատի, Վանաձորի, Ստեփանավանի և այլն)։
Մկրտակահանությունը հայերի մեջ տարածվել է ավետարանականության հետ գրեթե միաժամանակ XIX դ. սկզբին, բայց, ի տարբերություն ավետարանականության՝ գլխավորապես Արլ-Հայաստանում և Անդրկովկասում։ 1836-ին Երևակ գավառի Արևմտյան գ. (այժմ՝ ՀՀ Երևակ մարզի Լեոնուս գ.) բնակիչներին (որոնք գաղթել էին Արմ. Հայաստանի նոսրացած գավառի Ջենթի կեն Արմ. Հայաստանի մոտ հայտնաբերված եգիպտացի, 1829–30-ին) մոտ հայտնաբերվել է «Բանալի ճշմարտության» անունով մի գավառագիր՝ գրված 1782-ին, Տարոն գավառում։ Գյուղի բնակիչները, որոնք հայ պատմագրության մեջ անվանվում են «նոր թոհրակեցիներ», հետևել են բողոքականության ազդեցությանը հայկ. միջավայրում իր առանձն

ՀԱՅ

նահատուճ դադափա-
րական տեսքն ստացած
ավետարան. և մկրտա-
կան վարդապետությունը: Գրքի ողջ դավա-
նանքն էլ համահունչ է մկրտականության ուս-
մունքին: Հայ մկրտականներ եղել են Կարսի
նահանգի Ղարաղալա գյուղում, Ալեքսանդրա-
պոլում և շրջակա մի շարք գյուղերում: Եռ-
շիում 1889-ին հայ ավետարանականներից բա-
ժանվել են մկրտականները, որոնք, ժամանա-
կակցի վկայությունը, մկրտվել են գետում և
պաշտամունքները կատարել ավետարանական-
ներից առանձին: 1890-ին Եռշիում բացվել է
առաջին հայկ. մկրտական եկեղեցին: XIX դ.
վերջին և XX դ. սկզբին հայ մկրտական ազդե-
ցիկ համայնք կար Բաքվում: Նրանք ունեին ա-
ռանձին եկեղեցի, որը պաշտոնապես չէր ճա-
նաչել ռուս. կառավարությունը: Բաքվի հայ
մկրտականները հրատարակել են «Բարի լուր»
կրոն. երկշաբաթաթերթը (1906-17), որը միակ
ավետարանական հայկ. թերթն էր Անդրկովկա-
սում: Բաքվի Հայ մկրտական եկեղեցում եր-
կար տարիներ պաշտոնավարել է վերապատ-
վելի Պատվական Թառայանը, որը «Բարի լու-
րի» հիմնադիրն ու անփոփոխ լուսբազիրն էր:
1908-ին Բաքվի մկրտականները հիմնել են
«Բաքվի որբախնամ ընկերությունը», որի որ-
բանոցում սաների թիվը հասել է 40-50-ի: Ու-
նեցել են նաև Ս. Գրոց անունով դպրոց: 1917-ի
ապրիլին «Բարի լուրի» հրավերով Բաքվի
մկրտականների ժողովարանում տեղի է ունե-
ցել Կովկասի Հայ ավետարանականների համա-
գումար: 1918-20-ի Բաքվի հայկ. կոտորածնե-
րի ժամանակ հայ մկրտականները արտագաղ-
թվել են Թիֆլիս: 1923-ին այնտեղ բացվել է
տեղի հայ մկրտականների ժողովարանը (եկե-
ղեցի): 1920-ական թթ. մկրտական եկեղեցի է
բացվել նաև Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի):
Լենինականի Հայ մկրտական եկեղեցին մինչև
1965-ը մաս է կազմել Երևանի Հայ ավետարա-
նական քրիստոնյա բապտիստների եկեղեցու:
Այնուհետև պաշտոնապես զբանջվել է որպես
առանձին միավոր ու համայնք և ձևափոխված
առաջնորդ ունենալու իրավունք ստացել:
Նորհրդ. իշխանություն տարիներին միավորել
է ավետարանականներին ու մկրտականներին:
Գյումրու Հայ ավետարանական մկրտական ե-
կեղեցու ավետարանչական գործունեության
դաշտն ընդգրկում է Գյումրու մերձակա Մար-
մաշեն, Կամո, Շիրակ գյուղերը: Եկեղեցին ու-
նի 2 երգչախումբ, կիրակնօրյա դպրոց՝ 120 ե-

ընկանքով: Անդամների թիվը 250 է: Գյուլ-
բուհի Հայ ավետարանական մկրտական եկեղե-
ցին Հայաստանի ավետարանական եկեղեցիներ-
ի միության հիմնադիր անդամներից է: Հի-
մալ վերադրանքով է 1994-ին: 1995-ից եկե-
ղեցու հովիվն է վերապատվելի Ռ. Փաշինյան-
յանը:

Երբ 1944-ի հոկտեմբերից իսՍՀՄ-ում թույլատրվել է մկրտականների և ավետարանական քրիստոնյաների գործունեությունը մեկ միասնական միություն մեջ, Հայաստանում գործող մկրտական և ավետարան. խմբերը ևս միավորվել են և կոչվել Ավետարան. քրիստոնյաների և բապտիստների Համայնք կամ եկեղեցի, որը մաս էր կազմում Համամիութենական ավետարանական քրիստոնյա-բապտիստների եկեղեցուն: Եկեղեցու ղեկավար մարմինը Ավետարան. քրիստոնյա-բապտիստների Համամիութ. խորհուրդն էր: Այդ ժամանակ Հայաստանում առանձին-առանձին պաշտոնապես գործող ավետարան. և մկրտական եկեղեցիներ ու Համայնքներ չկային: 1945-ի մայիսին ստեղծվել է Ավետարան. քրիստոնյաների և բապտիստների (Ա.Բ. և Բ) Երևանի կրոն. Համայնքը, որը 1946-ի փետր. դրանցվել է պաշտոնապես: 1960-ական թթ. վերանվանվել է Երևանի Հայ ավետարան. մկրտական եկեղեցի, իսկ 1994-ից վերագրանցվել Երևանի Հայ ավետարան. մկրտական քրիստոնյաների եկեղեցի անվամբ: 2000-ից առանձին գրանցմամբ գործում է Երևանի «Բնթել» մկրտական եկեղեցին (Մալաթիա-Սեբաստիա Համայնք): Մկրտականների մոտ 1 տասնյակ փոքր ժողովարաններ և աղոթարաններ են գործում նաև քաղաքի տարբեր շրջաններում: Մկրտականների թիվը Երևանում ներկայումս (2000) մոտ 800 է: Եկեղեցին ունի երիտասարդաց պաշտամունքներ, կերակրության դասընթացներ, երգչախումբ, ռուս. խումբ: Հայ ավետարան. մկրտական քրիստոնյաների եկեղեցիներ (նույն կանոնադրու, վաթյամբ գրանցված) կան նաև Արդվյանում, նաձորում, Ստեփանավանում, Արտաշատում, Արարատում: Ներկայումս (2000) եկեղեցու անդամների ընդհանուր թիվը մոտ 2000 է: Հայ ավետարան. մկրտական քրիստոնյաների (ՀԱՄԲ) եկեղեցիների ավագ հովիվն է վերապատվելի Յուրի Ավանեսյանը (1979-ից) և ՀԱՄԲ եկեղեցիները հիմնադիր անդամն են 1995-ին ստեղծված Հայաստանի ավետարան. եկեղեցիների միություն (նախագահ՝ վերապատվելի Յուրի Ավանեսյան):

Հ. Մ. ե-ու վարդապետությունն ու պաշտամունքը, կազմակերպչական ձևեր նույնն են, ինչ որ Հայ ավետարան. եկեղեցուներ, այն բացառությամբ, որ մերժում են երեսխաների և անհավահանների մկրտությունը։ Առաջնահերթ տեղ են հատկացնում հավատի գիտակցված (անհատական) և հավատով փրկվելու գաղափարին։ Իսկ գիտակցված հավատ կարող են ունենալ միայն չափահասները։ Մկրտվողը միայն իր գիտակցական հավատով է բռնում մաքրագործման և փրկության ճանապարհը, մինչդեռ նախապատրաստական շրջան չանցած, չապաշխարած, ուսում և հավատ չունեցող անգիտակից երեսայի մկրտությունը, ըստ նրանց, ճշմարիտ մկրտություն չէ և ոչ էլ ճշմարիտ փրկություն (տես նաև Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի հոդվածը)։

Արտաշես Ղազարյան

ԵՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ
ԵԿԵՂԵՑԻ, Հայ առաքելական եկե-
ղեցի, Հայաստանյայց եկեղեցի, Հայ
եկեղեցի, Հայոց եկեղեցի, Արևելյան
ուղղափառ եկեղեցիներէրց, Հայ ժողովրդի ազ-
գային եկեղեցին: Կենտրոնը՝ ՀՀ Վաղարշա-
պատ քաղաքի Ս. Էջմիածնի վանք (Մայր-
թոռ Ս. Էջմիածին): Հ. ա. ս. ե. մեկ ամբողջա-
կան միություն է, որի գլուխը, եպիսկոպոսա-
պետն ու բարձրագույն հոգևոր պետը կաթո-
ղիկոսն է (Մայրագույն պատրիարք և կաթո-
ղիկոս Ամենայն Հայոց): Եկեղեցու հոգևոր և
նվիրապետ. գերագույն իշխանությունը Ամե-
նայն Հայոց կաթողիկոսությունն է: Հայ եկե-
ղեցին առաքելական է կոչվում, որովհետև այն
հիմնադրել են Հիսուս Քրիստոսի առաքյալ-
ներ Թադեոսը և Բարդուղիմեոսը, որոնք Հա-
յաստանում առաջինն են քարոզել քրիստո-
նեությունը և այստեղ էլ նահատակվել (Ք. ծ.
հ. 1 դ.): Նրանք կոչվում են «Առաջին Լուսա-
ւորիչք Հայաստանեայց»: Այդ ժամանակ է
քրիստոնեութունը Ասորիքից ու Կապադով-
կիայից մուտք գործել Հայաստան և սկզբնա-
պես տարածվել Մեծ Հայքի թագավորության
հվ. ու արմ. երկրամասերում ու գավառնե-
րում: Քրիստոնեության քարոզչությունը ժո-
ղովրդի ամենատարբեր խավերի, այդ թվում՝
արքունական ընտանիքի անդամներին շրջա-
նում, առաջին նորադարձ քրիստոնյաների
(Ոսկյանք, Սուքիասյանք, Սանդուխտ արքա-
յագուհատր են) նահատակությունները, քրիստ.
համայնքների հիմնումը, մատուռների և եկե-

ղեցիները, վկայարան-
ները (ինչպես Հռիփ-
սիմյանց կուլյաների և
Գալանյանց կուլյաների նահատական վայրե-
րում) կառուցումը նպաստավոր պայմաններ
են ստեղծել Հայոց առաջին Հայրապետ Գրի-
գոր Ա Հոսաավորչի համար՝ երկրում քրիստո-
նեկության արմատավորման, հեթանոսական
դեմ պայքարի, առաջին թեմերի հիմնման և
Հայ եկեղեցու կազմակերպման գործում: 301-
ին, Հայոց Տրդատ Գ Թագավորի օրոք, քրիս-
տոնեկությունը պաշտոնապես հռչակվել է Մեծ
Հայքի Թագավորության պետ. կրոն: Այդ թվա-
կանը համարվում է Հ. ա. ս. ե-ռ պաշտոնա-
կան հիմնադրման տարեթիվ:

Հայաստանում քրիստոնեություն տարածումը և որպես պետ. կրոն ընդունելը երկիրը քաղաքակրթության նոր մակարգակի է հասցրել նախ՝ բարեփոխիչ նշանակություն է ունեցել ժողովրդի կյանքում ու կենցաղում, ապա պայմանավորել պետություն արտաքին քաղ. համաձայնությունները, ազգ. մշակույթի կողմնորոշումը, հայի անհատ. և ազգ. աշխարհընկալումն ու աշխարհայացքը:

Մինչև 368-ը Հայոց կաթողիկոսները ձեռնադրվել են կեսաբիայում: Պապ թագավորի հատուկ կարգադրությամբ Հայոց կաթողիկոսները սկսել են ձեռնադրվել Հայաստանում:

[illegible]

Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045) հետո Հայաստանն ընկել է սելջուկների տիրապետության տակ, սկսվել է երկրի քաղ. մասնատումը, իսկ Հ.ա.ս.հ. զրկվել է իր մշտական աթոռանիստ վայրից: Հայոց կաթողիկոսները, Բյուզանդիայից հալածված և սելջուկների ասպատակություններին ենթակա, շրջել են երկրով մեկ, հաճախ ապաստանել Կիլիկիայում: Նման պայմաններում տեղի են ունեցել, մի կողմից կաթողիկոսարանի տեղափոխություններ, մյուս կողմից՝ հակաթոռ կաթողիկոսների ձեռնադրություններ: Երկրի տարբեր կողմերում (Մարաշ, Աղթամար) է հայտ են եկել հակաթոռ կաթողիկոսություններ: Աղթամարի կաթողիկոսությունը Հայոց ամենաբերկարակյաց հակաթոռ կաթողիկոս. աթոռն էր, որը գործել է 1113-1895-ին:

XI դ. վերջից, Հայ քաղ. կյանքի կենտրոնը Կիլիկիա տեղափոխվելուն զուգընթաց, Հայ եկեղեց. կյանքը բուն Հայաստանից բացի զարգացել է նաև Կիլիկիայում: Հայաստանի և Կիլիկիայի քաղ. տարբեր իրավիճակների և պատմ. զարգացման տարբեր հանգամանքներով են պայմանավորվել Հայաստանաբնակ հոգևորականների՝ Հաղպատի, Սանահինի, Խորանաշատի հոգևոր կենտրոններում համախմբված *արևելյան վարդապետների* և Կիլիկիայի Հայ հոգևորականների միջև ծագած հակասությունները եկեղեցադավան., ծիսապաշտամունքային հարցերում: Երբ XII դ. կեսից բյուզ. կողմից կրկին դավան. միություն առաջարկներ են հնչել (ավելի ուշ եկեղեց. միություն առաջարկներ են եղել Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու կողմից), Կիլիկիայում գտնվող հոգևորականները, առաջնորդվելով քաղ. նկատառումներով, հակված են եղել ընդունելու Արևմուտքի առաջարկները, մինչդեռ արևելյան վարդապետները ցուցաբերել են անվերջ դիմադրություն: Կիլիկիայում գտնվող կաթողիկոս. աթոռը (տես *Հռոմկլայի կաթողիկոսարան*, Սսի կաթողիկոսարան) հետագայում ևս շարունակել է քայլեր ձեռնարկել եկեղեցիների միավորման ուղղությամբ այս անգամ կապեր հաստատելով Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու հետ: Այդ շրջանի Հայոց կաթողիկոսներից ումանք փոքր-ինչ նահանջել են Հայ եկեղեցու ծիսադավան. դիրքերից՝ հուսալով այդպիսով շահել Բյուզանդիայի կամ կաթողիկ եվրոպայի քաղ. համակրանքն ու աջակցությունը: Օգտը-

վելով դրանից, Կաթողիկ եկեղեցին փորձել է իր ազդեցություն տակ գցել Հայ եկեղեցին (տես *Ունիթորություն*): Սակայն այդ դժվարին պայքարում Հ. ա. ս. հ. կարողացել է անաղարտ պահել իր դավանությունը, պահպանել եկեղեց. անկախությունը և նպաստել մշակույթի, արվեստների, գիտության զարգացմանը XII-XIV դդ. թե՛ Կիլիկիայի Հայկ. թագավորությունում, թե՛ բուն Հայաստանում: Այդ շրջանում Հ.ա.ս.հ. ապրել է նոր վերելք: Կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր, վանքերին կից բացվել են դպրոցներ, վարդապետարաններ, համալսարաններ (Գլաճորում, Տաթևում, Հերմոնում, Որոտնավանքում, Հաղպատում, Սանահինում, Հռոմկլայում, Սուրբ և այլուր): Ընդօրինակվել են ձեռագրեր, ստեղծվել գրականության և արվեստի արժեքավոր գործեր, գրվել պատմ., փիլ., աստվածաբան., բնագիտ., իրավագիտ. բնույթի բազմաթիվ երկեր:

Կիլիկիայում Հայկ. պետականության առկայության պայմաններում Հայոց կաթողիկոսությունը կարողացել է կատարել հոգևոր-եկեղեց. բարձրագույն իշխանության իր դերը: Սակայն Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության անկումից (1375) հետո Սսի Հայոց կաթողիկոսությունը կորցրել էր քաղ. հենարանը, իսկ Կաթողիկ եկեղեցու ոտնձգությունների դեմ մղած երկարատև պայքարի և Կիլիկիայում Հայ բնակչության հետզհետե նոսրացման պատճառներով՝ քայքայվել տնտեսապես: Ծանր էր վիճակը նաև հոգևոր-մշակութ. կյանքում: Քաղ. ու տնտ. աննպաստ պայմաններում Հ.ա.ս.հ. անգոր էր մշտական կապեր հաստատել Հայկ. գաղթավայրերի հետ, ստեղծել շաղկենտրոններ և ազգ. ավանդույթներով շաղկապել Հայրենիքից տարասփյուռ զանգվածներին: Մեկուսանալով Կիլիկիայում՝ Մայր աթոռը կտրվել էր բնաշխարհի ժողովրդից, կորցրել նրա համար քաղ. ու հոգևոր-կրոն. ներքինի կենտրոնի նշանակությունը: Այդ հանգամանքները նկատի ունենալով՝ Հայ կրոնագամանքները նկատի ունենալով՝ Հայ կրոնագեղեց., մշակույթի, հաս-քաղ. գործիչները երևես XIII դ. վերջից ցանկացել են Հայոց կաթողիկոսությունը տեղափոխել քաղաքականապես ու տնտեսապես ապահով վայր: Սակայն XV դ. որոշակի քայլեր ձեռնարկվել են միայն XV դ. 1-ին կեսին, երբ կարակոյունլու Ջհանջահ տիրապետության օրոք (1437-67) համեմատաբար խաղաղություն է տիրել երկրի կենտրոնում: Այրարատում: Հայ աշխարհիկ գործիչ-

ներն ու հոգևորականները միջոցներ են ձեռնարկել Մայր աթոռը վերահաստատելու իր նախն. վայրում՝ Վաղարշապատում: Հովհաննես Հերմոնեցու և Թովմա Մեծոփեցու ջանքերով 1441-ին գումարված *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովը* Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը վերահաստատել է Վաղարշապատում: Դա պատմաբան. կարևոր ու շրջադարձային իրադարձություն էր Հայ ժողովրդի ազգ. և եկեղեց. կյանքում: Վաղարշապատը կրկին դարձել է համայն Հայության հոգևոր-կրոն. կենտրոնը, որպիսին մնում է առ այսօր: Հայրենիքում Հ.ա.ս.հ. կարողացել է դիմակայել բոլոր փորձություններին, իսկ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածինը դարձել է պետականությունից զրկված, աշխարհով մեկ սփռված Հայ ժողովրդի ոչ միայն հոգևոր, այլև՝ ազգ-քաղ. կենտրոնը:

Էջմիածնի 1441-ի ժողովը կաթողիկոս է ընտրել Կիրակոս վրդ. Վերապետուն (տես *Կիրակոս Ա Վերապետի*), որը դարձել է Ս. Էջմիածնում վերահաստատված աթոռի առաջին գահակալը: Նորընծա կաթողիկոսի առաջին գործերից է եղել սուրբ *Մյուռոնի* օրհնությունն ու բաժանումը Հայաստանի եկեղեցիներին: Նա հատուկ կոնդակով չեղյալ է համարել նախնից տասնամյակներին Հայ եկեղեցու տարբեր հատվածների՝ միմյանց հասցնելն արված նզովքները, սիրո ու միաբանության կոչ ուղղել բոլոր թեմերին ու եկեղեցիներին: Կիրակոս Ա Վերապետի նորոգել է Էջմիածնի Մայր տաճարը, բարեկարգել վանական համալիրը, իսկ բարոնապետ ու մասնազոր թովմա Մեծոփեցին վերաբացել է Հայաստան առաջին դպրոցը (տես *Էջմիածնի դպրոց*):

1446-ին Կարապետ եպս. Եվդոկացին կաթողիկոս օծվելով՝ հիմնել է Սսի կաթողիկոսությունը (այժմ՝ *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*):

XV-XVI դդ. Հ.ա.ս.հ. չափազանց ծանր ժամանակաշրջան է ապրել, ինչը, փոքր բացառություններով, շարունակվել է մինչև XVII դ. Մովսես Գ Տաթևացու գահակալությունը: Նրա և ապա հաջորդ կաթողիկոսների՝ Փիլիպոս Ա Աղբակեցու, Հակոբ Դ Ջուղայեցու ջանքերով վերականգնվել է Մայր աթոռի նյութ. վիճակը, վանական-միաբան. կյանքը, հիմք ստեղծվել ազգ-եկեղեց., մշակութ. ու կրթ. արդյունավետ գործունեության համար: Կարգավորվել են հարաբերությունները պարսկ. արքունիքի, ինչպես նաև Կիլիկիո կաթողիկոսու-

թյան, Երուսաղեմի և Կ.

Պոլսի Հայոց պատրիարքությունների հետ, հարթվել նրանց միջև եղած տարաձայնությունները: Հիմնվել են մի շարք դպրոցներ Սյունիքում, Վաղարշապատում, Վանա լճի Աղթամար, Լիմ և Կոտեց կղզիներում, Բաղեշի Ամրդուլու վանքում, Նոր Զուղայում և այլուր:

XVII-XVIII դդ. Հ.ա.ս.հ. եռանդուն մասնակցել է պարսկ. տիրապետությունից Հայաստանն ազատագրելու ծրագրերին, կազմակերպել, ղեկավարել ու հովանավորել է ազգ-հաս., քաղ. բազմաթիվ ձեռնարկումներ (տես *Էջմիածնի ժողովներ 1547, 1677*): Սիմեոն Ա Երևանցին կարգավորել է եկեղեց. հասույթները օրինական կալվածագրերով, Վաղարշապատում հիմնել տպարան և թղթի գործարան, հոգ տարել ուս., մշակութ. գործերի մասին, կարգավորել Հայ եկեղեցու տոները:

1828-ին Արլ. Հայաստանի տիրացած Ռուսաստանն իր քաղ. ծրագրերում մեծ կարևորություն է տվել եկեղեց. խնդրին և Հ.ա.ս.հ. ուն: Ցար. իշխանությունը փորձել է փոքրացնել Հայ եկեղեցու ավանդ. իրավասությունները շրջանակը և քաղ. դերը երկրի ներսում, նաև օգտագործել Հայոց կաթողիկոսության հեղինակությունը՝ Ռուսաստանի տարածքից դուրս բնակվող Հայության վրա իր ազդեցությունը տարածելու համար: Ռուս. կառավարությունը 1836-ին հատուկ կանոնադրությունով «*Պոլոսնիե*»-ով կանոնակարգել է թյամբ՝ Հայ եկեղեցու հարաբերությունները, միաժամանակ հնարավորություններ ստացել ազդելու Մայր աթոռի վրա: «Պոլոսնիե»-ն ուժը կորցրել է 1917-ին՝ ցարիզմի անհիշք հետո: Արևմտահայերի, Կ. Պոլսի հակումից հետո: Արևմտահայերի և Թուրքիայում Հայ երիտասարդների համար Վաղարշապատում կանոնակարգվել է 1860-ի *Ազգային սահմանադրությունը*, որը դադարել է գործել 1915-ից: Սահմանադրության որոշ դրույթներ Ազգ. սահմանադրության որոշ դրույթներ այժմ էլ գործածվում են կանոնակարգելու Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության հարաբերությունները պետության հետ: Նրա հիման վրա են կազմված Կիլիկիո կաթողիկոսության և նրա թեմերի կանոնադրությունները:

Դեռևս 1804-13 և 1826-28-ի ռուս-պարսկ. պատերազմների ժամանակ ներսևս արք. Աշտարակեցին (1843-57-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ե Աշտարակեցի*) աջակցել է

ռուս. զորքերին, մեծ հուշյանը կապել նրանց հաղթանակների հետ:

Ռուսաստանի հովանու ներքո հայկ. անկախ պետություն ստեղծելու նրա ձգտումը, սակայն, հարուցել է ցար. կառավարության դժգոհությունը, ինչի պատճառով նա հեռացվել է Անդրկովկասից: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո վերադարձել է Ս. էջմիածին, պաշտպանել Հայ եկեղեցու շահերը ցար. իշխանությունների ոտնձգություններից, զբաղվել հաս., շին., կրթամշակութ. աշխատանքներով: Ներսես Ե Աշտարակեցու գործունեությունը սկիզբ առած Հ.ա.ս.ե-ու հոգևոր-մշակութ. նոր վերելքը շարունակվել է ողջ XIX դ. ընթացքում. էջմիածնում բացվել է *Գևորգյան ճեմարանը* (1874), թանգարանը, 1868-ից լույս տեսել Մայր աթոռի պաշտոնական «*Արարատ*» ամսագիրը, 1879-ին կառուցվել Օշականի եկեղեցին Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանի վրա, Հ.ա.ս.ե-ու նախաձեռնությամբ ու հովանավորությամբ ստեղծվել են գիտամշակութ., ուսումնական, բազմաթիվ կենտրոններ ու հաստատություններ Հայաստանում և Հայ գաղթավայրերում:

Հայ եկեղեցին եռանդուն աշակցել է XIX դ. վերջի - XX դ. սկզբի Հայ ազգ-ազատագր. շարժումներին, Հայկ. հարցի լուծման քաղ. ձեռնարկումներին: Մկրտիչ եպս. Խրիմյանը (1892-1907-ին) Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Մկրտիչ Ա Վանեցի* իբրև Հայոց ազգ. պատվիրակության ղեկավար այցելել է Արմ. Եվրոպա փորձելով ապահովել եվրոպ. պետությունների դիմանալիք. աշակցությունը Հայկ. հարցի լուծմանը, մասնակցել է 1878-ի Բեռլինի կոնգրեսին: 1894-96-ի արևմտահայերի ջարդերի ժամանակ անդուլ աշխատանք է կատարել նյութապես օգնելու գաղթականներին, պայմաններ ստեղծելու հայրենի երկրի վերադառնալու համար: Եռանդուն պայքար է մղել ցար. կառավարության 1903-ի հունիսի 12-ի *եկեղեցական դուլքի բռնադրաման օրենքի* իրագործման դեմ՝ եկեղեց. թեմերին արգելելով ենթարկվել այդ օրենքին: 1912-ից Մայր աթոռ Ս. էջմիածինը զգալի ջանքեր է գործադրել Հայ դատի խնդիրը բարձրացնելու համար: Եվրոպ. պետությունների ուշադրությունը Հայ դատի վրա բեռնելու նպատակով *Գևորգ Ե Սուրենյանցը* ստեղծել է Ազգային պատվիրակություն՝ հայտնի Հայ հաս. գործիչ Պողոս Նուրբար փառայի գլխավորությամբ: Ազգ. պատվիրակության գործունեություն

ամբողջությամբ համաձայնեցվել է Մայր աթոռի հետ: Մեծ եղեռնի ժամանակ և հետագա տարիներին, Հաս. կազմակերպությունների հետ մեկտեղ Հայ եկեղեցին օգնել է բազմա-հազար աղետյալների: 1914-ի դեկտ. 28-ին Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակով և նրա անմիջական նախագահությամբ ստեղծվել է Եղբայրական օգնության կոմիտեն, որը զբաղվել է վերավոր Հայ կամավորներին և տասնյակ հազարավոր փախստական հայերին օգնություն ցուցաբերելու խնդիրներով: Եղբայրական օգնության կոմիտեի բաժանմունքներ են ստեղծվել Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Թիֆլիսում, Պետրոգրադում, Մոսկվայում և այլուր:

Գիտակցելով Հ. ա. ս. ե-ու դերը Հայ ժողովրդի կյանքում՝ օսմ. կայսրությունը 1915-1923-ին Հայոց ցեղասպանության ժամանակ նպատակամղված կոտորել է Հայ հոգևորականներին, ոչնչացրել քրիստ. մշակույթը, եկեղեցիներն ու վանքերը, կրթադպր. կենտրոնները, Հայկ. եկեղեց. հաստատությունները, ձեռագիր մատյանները: Ծրագրելով և կազմակերպելով Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը թուրք. կառավարությունը ձգտել է մեկուսացնել ժողովրդի շահերը Բ. Դոսան առջև ներկայացնող և պաշտպանող ազգ-եկեղեց. կառույցները և նրանց ղեկավարներին: Առաջին համաշխ. պատերազմի սկզբից թուրք. կառավարության վերաբերմունքը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության հանդեպ կտրուկ վատացել է: Պատրիարքությունը զրկվել է Հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու հնարավորությունից: Թուրք. իշխանությունները Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն արք. Եղիայանին աքսորել են Բաղդադ, ապա՝ Մոսկով: Նույն կերպ են վարվել նաև Սսի կաթողիկոսի հետ: Սահակ Բ Խաչայանն աքսորվել է Բաբ (Հայկ. պի մոտ), հետո՝ Երուսաղեմ: Արմ. Հայաստանի հայությունը մնացել է առանց հովվապետների: Մեծ եղեռնի տարիներին մարտիրոսացել է շուրջ 4 հզ. Հայ հոգևորական: Իրենց հոտի հետ նահատակվել են Կարինի հոգևոր առաջնորդ Սմբատ եպս. Սահատեյանը, ղեռն առաջնորդ Սուրեն Ժ. վրդ. Գալեմյանը, Բրուսայի առաջնորդ Պարգե Ժ. վրդ. Դանիելյանը, Տրապիզոնի առաջնորդ Պետրոսյանը, Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան Ժ. վրդ. Հակոբյանը և ուրիշներ:

Դեռևս 1912-13-ին օսմ. կայսրության ՆԳՆ հանձնարարությամբ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը կազմել և կառավարության է ներկայացրել կայսրության տարածքում գտնվող հայկ. եկեղեցիների և վանքերի լրիվ ցուցակը: Թուրք. կառավարության այդ հետաքրքրությունն առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին որոշակի կապ է ունեցել հայերին կոտորելու ծրագրերի հետ: Ըստ Մ. արք. *Օրմանյանի* տվյալների, Արմ. Հայաստանի եկեղեցիների և վանքերի թիվը 1912-ին 2200 էր: Դրանց մեծ մասը եղեռնի ժամանակ թալանվել, այրվել կամ ավերվել է: Ոչնչացվել են գրեթե բոլոր կենտրոններում, վանքերի վարդապետարաններում, մատենադարաններում, դպրեմանքներում պահվող տասնյակ հազարավոր ձեռագիր մատյաններ: Թեև ոչնչացված ձեռագրերի թիվ մասին կան որոշ տվյալներ (Վասպուրականում՝ շուրջ 3000, Տարսուզում՝ շուրջ 2000, Կեսարիայում և շրջակայքում՝ 700, Անկյուրիայում և շրջակայքում՝ ավելի քան 300, Արմաշում՝ շուրջ 250, Սեբաստիայում և շրջակայքում՝ շուրջ 170 ևն), այնուամենայնիվ դրանց ստույգ թիվն անհայտ է, որովհետև XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին դեռևս չկար հայերեն ձեռագրերի համահավաք ցուցակ: Մինչև ցեղասպանությունը մեծ թիվ հայկ. ձեռագրեր են պահվել Սսի, Ադանայի, Կ. Պոլսի, Եվրոպայի, Նիզնի, Տարսուզի, Կարինի, Սեբաստիայի, Մալաթիայի, Վասպուրականի և Արմ. Հայաստանի ու օսմ. կայսրության այլ վայրերի վանքերում ու եկեղեցիներում, անհատ անձանց մոտ: Ոչնչացված ձեռագիր մատյանների մեծ եղել են Աստվածաշունչներ, Սաղմոսարաններ, Մաշտոցներ, Ճաղցներ, Ավետարաններ, Ժամագրքեր, Պատարագամատույցներ, Կանոնագրքեր, Հայ և օտարազգի հեղինակների աստվածաբան., վարդապետ., պատմ., ծիսական, փիլ., բնագիտ. բնույթի երկեր, Հայկ. մանրանկարչության գլուխգործոցներ: 1894-96-ին և 1915-23-ին հայկ. վանքերի ու եկեղեցիների, պատմաճարտ. հուշարձանների ավերումը, Հայկ. մեծարժեք ձեռագրերի ոչնչացումը մեծ հարված էր ոչ միայն Հ.ա.ս.ե-ուն, Հայ ժողովրդին, Հայկ. մշակույթին, այլև Համաշխ. մշակույթին ու գիտությանը և անդառնալի կորուստ մարդկության համար:

1918-ի մայիսին Սարգսյան պատի ճակատամարտի բախտորոշ օրերին, չնայած զինվորական ղեկավարության պահանջին, Գևորգ Ե

Սուրենյանց կաթողիկոսը չի լքել Ս. էջմիածինը, իսկ Մայրավանքի միաբան Գարեգին եպս. Հովսեփյանը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս *Գարեգին Ա Հովսեփյան*), Զավեն եպս. Մահտեսի Բաբայանը և ուրիշներ Հայ մարտիկներին քաջալերել են ռազմաճակատի առաջին գծում: Սարգսյան պատի մարտերին մասնակցել են Դանիել, Թադևոս և Եզնիկ վարդապետները, ինչպես նաև Կոտայքի Թադագյուղի ծխատեր Զաքար քհն. Տեր-Հարությունյանն իր 250-հոգանոց շուկատով: Իսկ Բաշ Ապարանի հերոսամարտին մասնակցել են Հովհ. քհն. Տեր-Մինասյանի և Տաճատ քահանայի զինված խմբերը: Այդ ժամանակ Դարաքիլիսայում կուտակված մեծ թիվով փախստական հայերի կարիքներն են հոգացել Մ. եպս. Տեր-Մովսիսյանը և Ա. եպս. Սմբատյանը: Գևորգ Ե Սուրենյանցը 1918-ին ողջունել է Հայաստանի առաջին հանրապետության ծնունդը: Հայաստանի առաջին հանրապետության կարճատև և դժվարին ժամանակաշրջանում (1918-20) Հայ եկեղեցու իրավական կարգավիճակի ամրագրման և պետության մեջ նրա դերի բարձրացման հարցը դարձել է երկրի ղեկավարության ուշադրության առարկա: Այդ նպատակն է հետապնդել «Հայաստանյայց առաքելական Մայր եկեղեցու և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվելիք դաշնագրի նախագիծը» (12. 2. 1920), որը մնացել է անիրագործելի:

1920-ին Հայաստանում խորհրդ. կարգերի հաստատումով չափազանց ծանր պայմաններ են ստեղծվել Հ.ա.ս.ե-ու համար: Համայնավար վարչակարգը, պաշտոնապես հռչակելով անաստվածությունը (աթեիզմ) իր գաղափարախոսության ուղենիշներից մեկը, հալածանք է սկսել եկեղեցու և կրոնի դեմ: Իշխանությունները զանազան միջոցներով հաշվհարդար են տեսել հոգևորականների հետ (Արսեն վրդ. Ղևոնդյան, Դանիել վրդ. Զադոյան, Գրիգոր քհն. Հայրապետյան, Եզնիկ վրդ. Վարդանյան և ուրիշ):

1920-ի դեկտ. 17-ին դպրոցն անջատվել է եկեղեցուց, իսկ դեկտ. 19-ին բռնադրավել են էջմիածնի վանքի շենքերը և ունեցվածքի մի մասը՝ Գևորգյան ճեմարանը (փակվել է 1921-ի մարտին), մատենադարանը, թանգարանը, տպահանքը, քիչ ավելի ուշ՝ վանքապատկան կալանքները, Մայր աթոռի բոլոր այգիները էջմիածնում, փարաքարում և Օշականում: 1921-ի

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. Հոհնվ. Հայհեղկոմը ուրոշում է ընդունել էջմիածնի Մայր տաճարից նրա արժեքներն առգրավելու մասին: 1921-ի Հոկտեմբեր արգելվել է տպագրել եկեղեց. օրացույց: Եկեղեցիին ճնշելու և ահաբեկելու գործին լծված էին «Ազատ եկեղեցու եղբայրութուն» կազմակերպութունը (1923-1928) Բենիկ վրդ. Եղիազարյանի գլխավորությամբ, «Ազատ եկեղեցի» շաբաթաթերթը (խմբ. Մեսրոպ քհն. Մելյան), վարչակարգի Հովանու ներքո գործող «Անաստված» միությունը, Շիրակի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպս. Շխեյանի գլխավորած խռովարարների խումբը ևն:

Այնուամենայնիվ Գեղորգ Ե Սուրենյանցը կատարել է որոշ բարեփոխումներ (Նոր տոմարի որդեգրումը 1923-ին, *Գերագույն հոգեւոր խորհրդի* հիմնումը 1924-ին, ազգ-եկեղեց. ժողովի կանոնադրության հաստատումը 1925-ին ևն)։ Կաթողիկոս *Խորեն Ա Սուրբաբեկյանի* գահակալության տարիները (1932–38) ստալինյան հակաեկեղեց. հալածանքների ամենածանր շրջանն էին։ Հայաստանում Հայ եկեղեցին ամփոփվել էր միայն Ս. Էջմիածնի վանքի պատերի ներսում։ 1920-ական թթ-ից սկիզբ առած վանքերի ու եկեղեցիների ավերումը նոր թափով է սկսվել 1930-ից։ Երևանում հիմնահատակ քանդվել են Ս. Պողոս-Պետրոս, Նորքի Սիմեոն Ծերունի, Ս. Աստվածածին, Կաթողիկե եկեղեցիները, 1949-ին՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ևն։ Հայկ. եկեղեցիներ և վանքեր են ավերվել Հայաստանի բոլոր շրջաններում, ինչպես նաև Վրաստանում, Ադրբեջանում, Աստրախանում, Հս. Կովկասում և այլուր։ Ծառուակվել է ահաբեկչությունը Հայ հոգեւորականության դեմ։ Ոչ լրիվ հաշվարկներով Հայաստանում բռնադատվել է շուրջ 200 հոգեւորական։ Միայն 1937-ի առաջին ամիսներին կալանավորվել է 70-ից ավելի հոգեւորական, որոնցից շատերը գնդակահարվել են, մյուս մասն աքսորվել։ Բռնադատվածների մեջ էին բազմաթիվ ականավոր հոգեւորականներ՝ Բազրատ արք. Վարդապետյանը, Արիստակես եպս. Զուլուլյանը, Իսահակ եպս. Միքայելյանը, Թադևոս եպս. Հակոբյանը, Սրապիոն եպս. Սամվելյանը, Արտակ եպս. Մաթաթյանը, Հովհ. վրդ. Հյուսյանը, Վրթանես եպս. Հակոբյանը, Նզիշե վրդ. Շահումյանը, Տիրայր վրդ. Դավաթյանը, Հակոբ քհն. Խաչ-վանքյանը, Խորեն քհն. Շուշանյանը և ուրիշ-

Կեր: 1938-ի ապրիլի 5-ի լույս 6-ի գիշերը Հատուկ ծառայությունների գերծակալները Վեհաբանում սպանել են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյանին:

Երկրորդ համաշխ. պատերազմի տարիներին կաթողիկոս. տեղապահ Գևորգ արք. Ջորեք՝ յանի նախաձեռնությամբ հանգանակություններ են կազմակերպվել «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարայունքի ստեղծման համար: Վարչակարգի վերաբերմունքը Հայ եկեղեցու նկատմամբ մասամբ փոխվել է: Նրա իրավունքների մասնակի վերականգնումը սկսվել է 1944-ից: Թուլլատորվել է կաթողիկոս. ընտրության անցկացումը, «*Էջմիածին*» ամսագրի հրատարակությունը, տպարանի վերականգնումը, *Էջմիածինի հոգևոր ճեմարանի* վերաբացումը: Գևորգ Զ Ջորեք՝ շայնը, ընտրվելով Ամենայն հայոց կաթողիկոս, սկիզբ է դրել Մայր աթոռի վերազարթոնքին, Թեև համայնավարների հարուցած զարկափարախոս. խոչընդոտները շարունակվել են և ավելի կամ պակաս չափով գործել ընդհուպ մինչև խորհրդ. Միության փլուզումը:

Ամինայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն
Պաճյանի երկարատև աթոռակալութունը
(1955-94) Հ. ա. ս. ե-ու համար եղել է բար-
գավան ժամանակաշրջան: Նրա օրոք անհամե-
մատ ընդարձակվել են Հայ եկեղեցու միջկե-
ղեց. հարաբերություններն ու միջազգ. կապե-
րը: 1962-ին Հայ եկեղեցին դարձել է եկեղե-
ցիների համաշխ. խորհրդի անդամ, խորացել
են հայրենիք-սփյուռք փոխհարաբերություն-
ները, որոնց մեծապես նպաստել են Վազգեն
Ա. կաթողիկոսի արտասահմանյան թեմեր կա-
տարած շուրջ երեք տասնյակ հովվական այցե-
լուծյունները: Զուտ եկեղեց. և մշակութ. բազ-
մաճյուղ գործունեությունից բացի կաթողի-
կոսն ուղղակի կամ անուղղակի նպաստել է Հայ
ժողովրդի ազգ. հայրենասիր. վերելքին՝ Վազ-
գեն Ա. կաթողիկոսն օրհնել է Հայոց նորան-
կախ պետականության ծնունդը (1991-ի սեպտ.
21), առաջինը լինելով, 1994-ին արժանացել է
ՀՀ բարձրագույն պարգևին՝ Հայաստանի ազ-
գային հերոս կոչմանը:

1995-ի ապրիլի 3-ին Ս. Էջմիածնում 400 պատգամավորների մասնակցությամբ գումարված ազգ-եկեղեց. ժողովը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի աթոռի 131-րդ դահակալ Էջմիածնի Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ին, այդուհետ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյան: Գարեգին Ա

Սյուրբիայանը նախ վերափոխել է Հ.ա.ս.հ-ով Հայաստանի թեմական կառուցվածքը, այն համապատասխանեցնելով երկրի նոր վարչ. (մարզային) բաժանմանը և եղնիկով պատմ. նախադրյալներին: Նախկին 4 թեմերի փոխարեն 1996-ի մայիսին ստեղծվել են 8 թեմեր: Դրան հորհրվ տեղերում զգալիորեն աշխուժացել է եկեղեց. կյանքը, հիմնվել են առաջնորդարաններ, ստեղծվել թեմական խորհուրդներ, մշակվել աշխատանքային ծրագրեր, վերաբացվել տասնյակ նոր եկեղեցիներ: Վերելք է ապրել հոգևոր և կրթամշակութային կյանքը: Մայր աթոռում բացվել է *Քրիստոնեական քարոզչություն* և *դաստիարակություն կենտրոն*, բարելավվել են էջմիածին հոգևոր ճեմարանի ուս. պայմանները, ուսանողների թիվն անցել է 100-ից (նախկին 40-ի փոխարեն), նորոգվել է Գևորգյան ճեմարանի շենքը և հանձնվել Մայր աթոռի տնօրինությանը: Մայր աթոռի տպարանում հրատարակվել է քարոզչ., կրոնաանալիզի, հայագիտ., գրական-պատմ. չորսը 100 անուն գիրք, ուս. լիարժեք կյանքով են սկսել գործել Սևանի *Վազգենյան հոգևոր դպրանոցը*, Երևանի թեմի հոգևոր ընծայարանը: Ներկայումս (2001) այդ հոգևոր ուս. հաստատությունների սաների թիվը համապատասխանաբար 60 և 45 է: 1995-ի սեպտ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսի օրհնությամբ հիմնվել է եղջ *աստվածաբանություն ֆակուլտետը*, իսկ 1996-ի ապրիլին՝ Հայաստանի *Աստվածաշնչաբանական թեմեր*:

Մայր աթոռում ծավալված գործունեություն
կարևոր ուղղություններից է Հայաստանում
քրիստոնեությունը պետ. կրոն Հռչակելու
1700-ամյակի տոնակատարություն նախապատ-
րաստումը: Մյթ կապակցությունը մշակված ըն-
դարձակ ծրագրի կարևորագույն կետերից մե-
կը երևանում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր
եկեղեցու կառուցումն է, որի հիմնարկեքը,
ձեռամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին
Ա., տեղի է ունեցել 1997-ի ապրիլի 7-ին:
Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա
Ներսիսյանն իր գահակալման սկզբից (1999)
ձեռնամուխ է եղել եկեղեց. ներքին կյանքի
կարգավորմանն ու կազմակերպմանը, մասնա-
վորապես՝ Մայր աթոռի հոգևոր կրթարանների
վերաաշխուժացմանը, հոգևորականության նոր
սերունդի պատրաստմանը, եկեղեցիների ու վան-
քերի նորոգմանը: Պետությունը Հ.ա.ե-ռոն
որպես սեփականություն հանձնել է 150-ից
ավելի եկեղեցի ու վանք. Հոռային տարածք-

ներ և շնեքեր, նոր եկեղեցիներ են կառուցվում Հայաստանի բոլոր թեմերում: Գարեգին Բ Ներսիսյանի ձեռամբ օծվել են Սպիտակի Ս. Հարություն, Վայքի Ս. Տրդատ, Տաշիրի Ս. Սարգիս, Մալիշկայի Ս. Աննա նորակառույց եկեղեցիներն ու Երևանի Ս. Սարգիս առաջնորդանիստ եկեղեցու զանգակատունը: Վերաօծվել են Դվինի Ս. Հարություն, Սանկտ Պետերբուրգի Ս. Կատարինե, Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցիները, Ծաղկաձորի Կեչառիսի վանական Համալիրը: Մայրաթոռ Ս. Էջմիածնի տարածքում սկսվել է բաց խորանի շինարարությունը: Վեհափառ Հայրապետի Հանգիստապետությունը 2001-ի սեպտեմբերի 23-ին տեղի է ունեցել **Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու** օծումը: Վատիկան կատարած այցելությունն առիթով (2000, նոյեմբ. 11) Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանին է հանձնվել Գրիգոր Ա. Լուսավորչի մասունքների մի մաս, որը պահվում է Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցում: Հայ եկեղեցին նոր թափ է հաղորդել նաև ընկերային, մարդասիր., բարեգործ. ծառայությունը:

Գարեգին Բ Ներսիսյանը Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարությունների սկիզբ է ազդարարել 2000-ի դեկտ. 31-ի տարեմուտի էպիսկոպոս, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ «Լուսա-գիւնքը, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում» նշա-վորչի կանթեղը՝ ուղեցույց առ Աստված» նշա-բանով Գրիգոր Ա. Լուսավորչի կանթեղի լույսից տարածված մոմավառությունը:
Հ.ա.ս. ունի հետևյալ վարչ. կառուցվածքը. Ընդհանրական կաթողիկոսություն Ամե-նայն հայոց (Ս. Էջմիածին),
Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կլիկիո (Անթիլիաս, Լիբանան),
Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն,
Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքու-թյուն,
Թեմական առաջնորդություններ (տես Թեմ հոգևածում),
Վանական միաբանություններ,
Համայնքային (ծխական) հովվություններ:
Հայ եկեղեցին ներկայացուցիչներ ունի Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո պատրիարքու-թյան, Քննարկների և Համայն Անգլիկո արքե-պիսկոպոսության մոտ:
Հ.ա.ս.ե-ու հոգևոր և վարչ. իշխանության մարմիններն են.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. Ազգային-եկեղեց. ժողովը, Գերագույն օրենսդիր մարմինն է՝

նախագահությամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:

Ես լիսկոպոսաց ժողով, կանոնադիր մարմինն է՝
նախագահուծյամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդ, բարձրագույն գործադիր իշխանություն է՝ նախագահությամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի:

Թեմական պատգամավորական ժողով, Թեմի
բարձրագույն օրենսդիր մարմինն է՝ նախագա-
հովելյամբ Թեմակալ առաջնորդի:

Թեմական խորհուրդ, թեմի բարձրագույն գործադիր իշխանությունն է՝ նախագահու-
թյամբ թեմական առաջնորդի:

Ծխական ժողով, համայնքի կամ ծխի անդամական ընդհանուր ժողովն է՝ նախագահու-
թյամբ հոգևոր հովվի:

Ծխական խորհուրդը, համայնքի կամ ծխի
գործադիր վարչ. մարմինն է՝ նախագահու-
թյամբ հոգևոր հովվի:

Քարտեզները տես ներդիր XVII-ում, 17.8
և 17.9:

Գրկ. Ս րվանձոյանց Գ., Հնոց և նորոց, ԿՊ,
1874: Տ եր - Մ ի ք ե լ յ ա ն Ա., Հայաստանիացի առա-
քելական ուղղափառ Սուրբ եկեղեցին և իւր Սուրբ
կարգը, Վաղ-պատ, 1897: Զ ա մ ի ն յ ա ն Ա., Հայոց ե-
կեղեցու պատմութիւն, մաս 1-2, Նոր Նախիջևան,
1908-09: Տ եր - Մ կ ր տ է յ ա ն Կ., Հայոց եկեղեցւոյ
պատմութիւն, մաս 1, Վաղ-պատ, 1908: Օ Ր մ ա ն յ ա ն
Մ., Ազգապատում, Հ. 1-3, ԿՊ – Երուսաղէմ, 1912-
1927: Ն ու լ յ ն ի , Հայոց եկեղեցին, ԿՊ, 1913: Ո ս կ -
յ ա ն Հ., Տաթուր-Տուրուբերանի վանքերը, Վնտ., 1953:
Ք ո Ղ ա ն ջ յ ա ն Ա., Մեր ձեռագրական կորուսանքներ,
«Հմլմածին», 1965, № 2-7, 1966, № 8-10, 1967, № 5-
6: Ս տ ե փ ա ն յ ա ն ց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին
ստալինյան բռնապետության օրոք, Ե., 1994:

Կարեն Մաթևոսյան
Արտաշես Ղազարյան
Ստեփան Ստեփանյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, Հայ ավետարանական եկեղեցի, քրիստոնեությունն երեք հիմնական ուղղություններից *բողոքականության* (ավետարանական) հայազգի հետևորդների եկեղեցի: Կազմավորվել է 1846-ի հուլիսի 1-ին, 40 հիմնադիր հաղորդական անդամներով, Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում: Հ. ա. ե. հետևյալն էր Հայ բարեկարգչական կամ Ավետարանական շարժման, որը սկիզբ էր առել XIX դ. 20-ական թթ. և՛ արևմտահայոց, և՛ արևելահայոց շրջանում գրեթե միաժամանակ՝ իրարից ան-

կախ: Հայ ավետարան. Հարժուճմը մեկ ընդհանուր ամբողջություն է՝ Հայ ժողովրդի երկու հատվածներում իր ծագման, ընթացքի և զարգացման տարբերություններն հստակ հանդերձ:

[illegible]

XIX դ. կեսից Հայ ալիտարան. շա
տարածվել է Արմ. Հայաստանի բոլոր նահանգ
ներում, Կլիկիայում, Թուրքիայի արմ. Թուր-
շառ շրջաններում: 1860-ական թթ-ից Թուր-
քիայի տարբեր շրջաններում Հայ ալիտարան
կենդանիները կամավոր անդամակցության
կազմակերպել են Միություններ: Մինչև հա-
յոց Մեծ եղեռնը Թուրքիայում գործել է 4
Միություն: Առաջինը Բուլթանիայի միու-

Թյուրանն էր, որն ստեղծվել է 1864-ին (ունեի 27 եկեղեցի), 1866-ին կազմվել է Արևելյան միուլթյունը՝ չորս շրջաններով (68 եկեղեցի), 1867-ին՝ Կիլիկիո միուլթյունը՝ չորս շրջաններով (65 եկեղեցի), 1868-ին՝ Կեստր. միուլթյունը՝ երեք շրջաններով (42 եկեղեցի): XX դ. սկզբին տարագրի հայ ավետարանականներն ԱՄՆ-ում ստեղծել են եւս 2 միուլթյուն՝ Արլ. նահանգների Հայ ավետարան. միուլթյունը (1901) եւ Կալիֆոռնիայի Հայ ավետարան. միուլթյունը (1908):

Առաջին համաշխ. պատերազմից առաջ թուրքիայում, Արմ. Հայաստանում և Կիլիկիայում գործել են 137 կազմակերպված ավետարան. եկեղեցիներ, կար 82 ձեռնադրյալ հովիվ, 97 քարոզիչ, եկեղեցու 14 հզ. հաղորդական անդամ, 270 կիրակնօրյա դպրոց, 7 քոլեջ, 46 բարձրագույն վարժարան, 3 աստվածաբան. ճեմարան: Արևմտահայ ավետարանականների ընդհանուր թիվը մոտ 51 հզ. էր: XIX դ. վերջին թուրք. կառավարությունը իրականացրած հայկ. ջարդերը, աքսորները, ապա՝ Մեծ եղեռնը մեծ հարված են հասցրել նաև Հ. ա. ե-ուն: Ցեղասպանությունից փրկված հայ ավետարանականները (14-15 հզ.) գաղթել են Եվրոպա, Ամերիկա, Մերձ. Արևելքի երկրներ, որտեղ և հիմնել են հայ ավետարան. եկեղեցիներ և ավետարան. միություններ:

Սերկայումս (2000) միյուռաքում գործում
և 3 հայ ավետարան. միյուռաններ՝ Մերձ.
Արևելքի (ստեղծվել է 1924-ին, կենտրոնը՝
Բնյուռի, ընդգրկում է Լիբանանի 6, Սիրիայի
11, Թուրքիայի 3, Եգիպտոսի 1, Իրանի 3, Հո-
նաստանի 2 հայ ավետարան. եկեղեցիները),
Ֆրանսիայի (ստեղծվել է 1927-ին, կառավա-
րությունը ճանաչել է 1946-ին, կենտրոնը՝ Փա-
րիզ, 14 եկեղեցի) և Հս. Ամերիկայի (ստեղծ-
վել է 1971-ին, կենտրոնը՝ Նյու Ջերսի, ընդ-
գրկում է ԱՄՆ-ի 20 և Կանադայի 4 հայ ավե-
տարան. եկեղեցիները): Հայ ավետարան. եկե-
ղեցիները կան Բուենոս Այրեսում (Արգենտի-
նա, կազմ. 1922-ին), Սան Պաուլոյում (Բրա-
զիլիա, 1927), Մոնտեվիդեոյում (Ուրուգվայ,
1924, մինչև 1944-ը այստեղ գործել է 2 հայ
ավետարան. եկեղեցի), Լոնդոնում (Անգլիա),
Բելյուսիում (Բելգիա), Սոֆիայում (Բուլղա-
րիա), Իսկ 1973-ից՝ Սիդնեյում (Ավստրալիա):
Այս եկեղեցիները որևէ ավետարան. միության
մեջ չեն մտնում:

Սրբեկաճացերի շրջանում ավետարան. գաղա-
փարները տարաձուկ են. XVIII և մեծիկն - XIX

դ. սկզբին, առաջին բողոքական անհատներին և փոքր խմբերի միջոցով, որոնք Հիմնականում Արլ. Հայաստան գաղթած խնուսցի «նոր թնդրակեցիներ» կոչված աղանդի հետևորդներ էին: Արևելահայերի մեջ ավետարանականության տարածմանը նպաստել են Արլ. Հայաստանում և Վրաստանի մի շարք շրջաններում բողոքականությանը և մկրտությանը հարող այդ ցածր ցրելի փոքր համայնքներն ու անհատները, ինչպես նաև XIX դ. 20-ական թթ-ից կովկասում հաստատված գերմ., չվեյց. և չվեդ. բողոքական քարոզիչները:

ԱրևելաՀայ ավետարան. եկեղեցիները Հ. ա. ե-ռ առանձին և ինքնուրույն միավոր են: ԱրևելաՀայ ավետարանականներին, Հնայած բազմաթիվ դիմումներին, մինչև 1914-ը ռուս. կայսրությունը պաշտոնապես չի ճանաչել որպես առանձին կրոն. Հասարակություն, ինչպես թուրքիայում (ռուս. կայսրությունում պաշտոնապես գործել է միայն Լյուծերական եկեղեցին): Երբեմն սրացել է պայքարն արևելաՀայ ավետարան. եկեղեցիների և Լյուծերական պաշտոնական եկեղեցու միջև, որը ձգտել է իրեն ենթարկել Կովկասի Հայ ավետարանականներին:

XIX դ. 2-րդ քառորդից մինչև 90-ական թթ. Անգրեկովկասում հայ ավետարանականությունը կենտրոնը Շամախին ու Ղարաբաղն էին։ 1823–37-ին Շուշիում գործել են Մվլայցարյայի Բագել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերության» լյութերական միախմբողները՝ Ա. Դիտերիխի և Ֆ. Զարեմբայի գլխավորությամբ։ 1827-ին Շուշիում բացվել են նրանց ուսումնարանն ու տպարանը։ Հրատարակել են աշխարհաբար արևելահայերենով հանրամատչելի կրոն. գրքեր։ Ավետարան. քարոզիչների ուսումնարանը, որտեղ դասավանդել են նաև հայ հոգևորականներ, լավագույններից էր Անգրեկովկասում։ Նրանց օրինակով ներքից էր Անգրեկովկասում շարունակվում գաղղոցներ են բացվել Ղարաբաղի մի շարք դպրոցներ։ Քարոզիչների բուռն գործունեությունը հանգեցրել է Շամախիի և լյութերական միաբանությունը։ Այստեղ ավելի տարանականության տարածմանը նպաստել է շամախեցի վարժապետ Սարգիս Համբարձումյանը։ Նա 1842-ին բացել է ուսումնարան, ուսուցումը։ Նա 1842-ին բացել է ուսումնարան, ուսուցումը։ Նա 1842-ին բացել է ուսումնարան, ուսուցումը։

տարվում են եկեղեց.
Համատեղ արարողու-
թյուններ:

Կ ա զ մ ա կ եր պ ա կ ա ն ձ ե վ ը: Հ. ա. ե.
 չ ու ն ի ն վ ի Ր ա պ ե տ ու թ յ ու ն (կ ա թ ռ ղ ի կ ո ս, ե պ ի ս-
 կ ո պ ո ս, վ ա Ր դ ա պ ե տ, Թ ե մ եր): Հ ո գ ե ո Ր պ ա շ ո ո-
 ն յ ա ն եր ն ե ն ե կ ե ղ ե ց ու Հ ո վ ի վ ը, պ ա շ ո տ ն ա կ ի ց
 կ ա մ օ գ ն ա կ ա ն Հ ո վ ի վ ը, դ ա ս տ ի ա Ր ա կ տ ե ս ու չ ը,
 ա Ր տ ո ն յ ալ ք ա Ր ռ ղ ի չ ը, ս ա Ր կ ա վ ա գ ը և Հ ո գ ա Ր ա Ր-
 ձ ու թ յ ա ն ու ա յլ Հ ա ն ձ ն ա խ մ եր ի ա ն դ ա մ ն եր ը:

Ավետարան. եկեղեցիներին բնորոշ է ապակենտրոնացումը: Եկեղեցու գլուխ Քրիստոսն է, հետևաբար եկեղեցիները վարչականորեն չեն ենթարկվում ոչ մի մարմնի կամ հոգևոր պետի: Յուրաքանչյուր ավետարան. եկեղեցի անկախ է և ինքնաբավ: Յուրաքանչյուր եկեղեցի ինքն իր մեջ միություն է իր հովիվով և ժողովրդով: Եկեղեցին կազմող տարրը ժողովուրդը չէ, այլ՝ եկեղեցու հաղորդական անդամները, այսինքն նրանք, ովքեր վկայել են, որ հավատքով փրկվել են իրենց մեղքերից և որոշ արարողություններ անդամակցում են եկեղեցուն:

Յուրաքանչյուր եկեղեցի ունի պաշտոնական
 երեք մարմին. 1. Եկեղեցու Հոգաբարձություն,
 որը հսկում է եկեղեցու ընդհանուր, մասնավորապես
 Հոգևոր գործունեությունը: 2. Խնամակալու-
 թյուն, որը հսկում է եկեղեցու տնտ. գործերը
 և ունեցվածքը, նաև տալիս է ամուսնություն
 արտոնագիր: 3. Դպրոցի Հոգաբարձություն, ո-
 რը հսկում է եկեղեցուն պատկանող դպրոցը
 (դպրոցները): Ավետարան. եկեղեցիների անհրա-
 ժեշտ մասն են կազմում կիրակնօրյա դպրոց-
 ները, պատանիների, երիտասարդների, ամուսն
 գույգների Ս. Գրոց սերտողությունները, Քրիս-
 տոնական Զանից կամ այլ երիտասարդ. քրիս-
 տոնական կազմակերպությունները, տիկնանց
 միությունները, մշակութային բազմապիսի
 խմբերը, միասնական աղոթքի խմբերը:

Աշխարհի 16 երկրներում գործող 110-ից ավելի Հայ ավետարան. եկեղեցիները, բացառությամբ մի քանիսի, ներկայումս ընդգրկված են 5 Հայ ավետարան. միությունների մեջ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ընտրովի նախագահը: Միության բարձրագույն մարմինները եկեղեցիների ներքին գործերին չեն միջամտում, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ եկեղեցին միության միջամտությանն է դիմում: 1980-ական թթ. սկզբին սփյուռքի 3 միությունները կազմել են Հայ ավետարանական Համաշխարհային խորհուրդ (կենտրոնը՝ Նյու Ջերսիում, ԱՄՆ), որը վարում է միություն-

Ների ընդհանուր գործերը: Այս մարմինն ունի ընտրովի նախագահ, որը փոխվում է երկու տարին մեկ և կարող է վերընտրվել ևս մեկ անգամ: 1995-ին ՀՀ-ում ստեղծված 2 միութային խորհուրդները նույնպես անդամակցել են Հայ ավետարան. Համաշխարհային խորհրդին: Հայ ավետարան. եկեղեցիներին ավետարանչական գործունեություն կազմակերպելը և գործադիր մարմինը, Հայ ավետարան. առաջին և առաջին միակ միասնական կազմակերպությունը Ամերիկայի Հայ ավետարանչական ընկերակցությունն է (1918), որը ներկայացնում է Հ. ա. ե. իր ամբողջություն մեջ՝ լինելով կապով օղակը այդ եկեղեցիներին միջև:

Հ. ա. Ե. Իր բարեսիրտ, կրթ., հրատարակչ. ընկերային ծառայությունները ավետարանչական գործունեություն հետ մեկտեղ իրագործում է մոտ մեկ տասնյակ բարեգործ. կազմակերպությունների միջոցով, որոնք ղեկավարվում են կա՛մ միայն Հ. ա. Ե-ու, կա՛մ միասնաբար առաքելական ու Հայ կաթոլիկ եկեղեց. մարմինների հետ: Նշանավոր են Զինիշյան, Փիլիպպոսյան, Կարազյուզյան հիմնադրամները, Հայ ավետարան. ընկերային ծառայություն կենտրոնը (Լոս Անջելես), Հայ ազգային բուժարանը (Բեյրութ), Հայ ծերանոցը (Հալեպ) ևն: Հ. ա. Ե. Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի անդամ է՝ նրա հիմնադիրներից, գործակցում է ամերիկյան, եվրոպ., մերձավորարևելյան բողոքական եկեղեցիների հետ:

Կը թուլեցան կենտրոնները: Հ. ա. ե-ու կարեւորագույն գործերից է աշակցությունը դաստիարակության և կրթության մարզում: Հայ ավետարանականները, միսիոներներին հետեւելով կամ նրանց աշակցությամբ, հիմնել են հարյուրավոր նախակրթարաններ, երկրորդական վարժարաններ, քոլեջներ, դպրոցներ: Ավետարան. հաստատություններում գիտ. և մասնագիտ. կրթություն են ստանում բոլոր ցանկացող հայերը՝ առանց դավանական խտրականության: Երկրորդական վարժարաններ թիվը 1908-ին 35 էր, որոնցից 20-ը՝ աղջիկների համար: Մինչև Մեծ եղեռնը թուրքիայում գործել են խարբերդի (1859), Մարգվանի (1865), Մարաշի (1864) ավետարան. աստվածաբան. ճեմարանները: 1875-1915-ին Հ. ա. ե. թուրքիայում հիմնել է 7 քոլեջ. Կենտր. թուրքիոյ լեզու (Այնթապ, 1876), Եփրատ քոլեջ (Նարբեք, 1878), Աղջկանց կենտր. քոլեջ (Մարաշ, 1885), Անատոլիա քոլեջ (Մարգվան, 1886), Ս. Պողոս քոլեջ (Տարսոն, 1888),

Ճինանյան քույր (Գոնիա, 1892), Միջազգային քույր (Իգմիր, 1903): Անդրկովկասում մեծ համարում են ունեցել Շուշիի, Շամախիի, Թիֆլիսի հայ ավետարան. դպրոցներն ու ուսումնարանները: Բացվել են նաև բազմաթիվ հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, նաև որբանոցներ, որտեղ հազարավոր հայ որբեր ուսում և քրիստ. դաստիարակություն են ստացել:

Ներկայումս (2000) սփյուռքում գործում են 17 Հայ ավետարան. կրթ. հաստատություններ՝ նախակրթարանից մինչև համալսարանական մակարգակի: Դրանցից 9-ը գործում են Լիբանանում, 5-ը՝ Սիրիայում, մեկական՝ Հունաստանում, Իրանում և ԱՄՆ-ում: Նշանավոր են՝ Մերձ. Արևելքի Աստվածաբանական դպրոցը (Բեյրութ), Հալեպ քոլեջը (Սիրիա) և Հայկազյան համալսարանը (Բեյրութ), որը սփյուռքի Հայկ. միակ բարձրագույն ուս. հաստատությունն է: 1997-ի ապրիլին Երևանում բացվել է Հայաստանի ավետարանական աստվածաբանական ճեմարանը:

Մամուլը: 1839-54-ին Ջմյուռնիայում ընդմիջումներով լույս է տեսել Հայ լրագրության պատմություն մեկ առաջին աշխարհաբար թերթը՝ «Շտեմարան պիտանի գիտելացը»: Նրա շարունակությունն էր «Ավետաբերը» (Կ. Պոլիս, Հայ. և Հայաստառ թուրք.): 1872-1915-ին Կ. Պոլսում լույս է տեսել «Ավետաբեր տղայոց համար» մանկ. թերթը (Հայ. և Հայաստառ թուրք.): Առավել Հայտնի ավետարան. թերթերն էին՝ «Բյուրակն» (Կ. Պոլիս), «Կոչնակ» (1900-1960, Բոստոն, Նյու Յորք), «Բարե լուր» (1906-17, Բաքու), «ԲաՀնյումա» (1910-15, Կ. Պոլիս), «Եփրատ» (1910-15, Խարբերդ), «Ջանասեր» (1916-23, ԱՄՆ), «Ավետագիր» (1945-47, Նյու Յորք) են: Ներկա պարբերականներից առավել Հայտնի են «Ջանասեր» (1937-ից, Բեյրութ), «Պատանեկան արձագանք» (1936-ից, Բեյրութ), Ֆրանսահայ ավետարան. միության «Բանբեր» (1925-ից, Փարիզ), «Լը Լյումինյոն» (Մարսել, Ֆրանս.), Հայ ավետարանչական ընկերակցություն «Լրաբեր» (1965-ից, Նյու Ջերսի, ԱՄՆ) ամսագրերը, Հս. Ամերիկայի Հայ ավետարան. միության «Յորում» (1975-ից) և «ԶՀաց մեր Հանապազորդ» (1991-ից) պարբերները, «Հայկազյան Հայագիտական հանդես» (1970-ից, Բեյրութ) տարեգիրքը, Վանաձորի Հայ ավետարան. եկեղեցու «Աղ և լույս» (1995-ից) ամսագրերը, «Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի» (1997-ից, Երևան) եռամսյա պատկերասրահող հանդեսը են:

Գրկ. Ղ ա ռ կ ա ս յ ա ն ց
Հ., Բողոքականութիւն
Կովկասու Հայոց մէջ, Թ.,
1886: Ու թ ո ճ յ ա ն Ստ.,
Ծագումն և ընթացք ավետարանականութեան ի Հայս,
ԿՊ, 1914: Մ ր մ ր յ ա ն Հ., Բողոքականութեան ի Հայս,
Ժագման պարագայք և անձինք, «Ավետարան», ԿՊ,
1914, էջ 106, 152, 203, 229, 252, 327, 378, 393, 502,
549, 620, 740, 787, 833: Ք ա ս ո լ յ ա ն Ե Ղ., Լուսաշա-
ւիղ. Գաղտնութիւն Հայ ավետարանական շարժման.
1846-1946, Բեյրութ, 1947: Խ ր լ ո ղ յ ա ն Մ., Ոսկե-
մատեան, Հ. 1, 2, Բեյրութ, 1950, 1951: Ա տ ա ն ա լ յ ա ն
Կ., Յուշարձան Հայ ավետարանականաց և ավետարա-
նական եկեղեցիակ, Մեքնքի, 1952: Տ ա ր ա զ ճ յ ա ն Պ.,
Հայ ավետարանական եկեղեցու վարդապետական ա-
ռանձնահատկութիւնները, «Հայկական Հայագիտա-
կան Հանդես», Բեյրութ, Հ. 2, 1971, էջ 171-193: Ե -
ղ ի յ ա ն Բ., Հայ կաթողիկ և ավետարանական յա-
րանմանութեանց բաժանուճը Ժժժ դարուն, Անթիլիաս,
1971: Ք ա ս ո լ յ ա ն Ե Ղ., Հայաստանայց ավետարա-
նական եկեղեցին, Բեյրութ, 1986: Թ ո լ թ ի կ յ ա ն Վ.,
Հայ ավետարանական եկեղեցին. 1846-1996, Դեսոբոյտ,
1996: Ղ ա զ ա ր յ ա ն Ա., Լեւոն յ ա ն Ն. Ռ., Հա-
յաստանայց ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-
յովկաս), Ե., 1999: Leon Arpee, A Century of Ar-
menian Protestantism, N. Y., 1946; Sahagian J. D.,
Le Mouvement Evangelique Arménien, P., 1966; Cho-
pourian G., The Armenian Evangelical Reformation,
N. Y., 1972; Chakmakjian H., The Arme-
nian Evangelical Movement, Fresno, 1985.

Արտաշես Ղազարյան

«ՀԱՅԵԼԻ ՎԱՐՈՒՑ», միջնադարյան բարոյախարատական գրույցների ժողովածու: Բնօրինակը ստեղծվել է 1480-ին, հրատարակվել 1481-ին՝ «Հայելի օրինակաց» վերնագրով: Ժողովածուն ընդարձակել, լրացրել և վերամշակել է բելգիացի մատենագիր Հովհաննես Մալյորը և անվանել «Մեծ հայելի»: IV–XVI դդ. բազմաթիվ հեղինակների և գրող-ցապատում տարբեր հավաքածուների նյութեր պարունակող, քարոզիչների համար նախատեսված լատ. ժողովածուն միջնադարյան արձակի յուրատեսակ շտեմարան է: Խորապես արտացոլել է միջնադարյան մարդու աշխարհընկալումը, նրա մտածելակերպն ու հավատալիքները, ըմբռնումներն ու մտապատկերները: «Մեծ հայելին» XVII–XVIII դդ. լայն ճանաչում է ստացել, Թարգմանվել մի շարք լեզուների, հրատարակվել:

Ժողովածուն լեհերենից Հայերեն է թարգմանել Ստեփանոս Լեհացին (Թարգմ.: 1651, հրտ. «Գիրք Հայելի վարուց որ ասի Հարանց վարք», 1702): Նա վերականգնել է լատ. նախօրինակի վերնագիրը՝ «Հայելի վարուց»: Լատ. և լեհ. 2000 զրույցից Թարգմանն է ընդամենը

ՀԱՅԵՐԵՆ

Թիվ հատվածներ մտել են Հայ եկեղեցու արարողակարգի մեջ: Գրաբար մատենագրութան պատկառելի մաս են կազմում եկեղեց. ծիսական գրքերը, կանոնագրքերը, կաթողիկոս. կոնդակներն ու ընդհանրական թղթերը, որոնք, ընդհանուր մշակութ. արժեքից բացի, ունեն նաև եկեղեց. կյանքի կազմակերպման գործն. նշանակություն: Այդ շրջանում ստեղծվել է լեզվ. մի մակարդակ, որը լիովին բավարարել է Հայ եկեղեցու, ամբողջ Հայ ժողովրդի հոգևոր պահանջները:

Հ-ի զարգացման հաջորդ շրջանում (XII-XVI դդ.) լեզվ. նոր որակի միջին Հ-ի կողքին գրական լեզվի դերը շարունակել է պահպանել նաև գրաբարը, ընդ որում, գրական այդ երկու լեզուների միջև եղել է մատենագրություն ժանրային-թեմատիկ բաժանում: Գրաբարով շարունակել են գրել պատմ. երկեր, դավանաբան. վարժաբ., մեկնող., աստվածաբան-փիլ. աշխատություններ, միջին Հ-ով՝ գեղ. ստեղծագործություններ, բժշկագիտ., դեղաբան., երկրագործ., իրավագիտ. բնույթի գործեր, ուս. ձեռնարկներ, մասամբ՝ հիշատակարաններ, վիմական արձանագրություններ: Կիրիկյան Հայաստանում միջին գրական Հ. փաստորեն ձեռք է բերել պետ. լեզվի կարգավիճակ. նրանով են գրվել արքունի հրովարտականները, արտոնագրերը, իրականացվել դատավարությունը: Եկեղեց. արարողությունները, սակայն, կատարվել են գրաբարով: Երկու գրական լեզուների գոյակցություն այս իրավիճակը պահպանվել է նաև աշխարհաբարի կազմավորման շրջանում (XVII դ.): Նոր ձևավորվող աշխարհաբարը գրական լեզվի աստիճանի է բարձրացել իր գործառու-թյունը շարունակող գրաբարի կողքին: Վաղ աշխարհաբարով պահպանվել են թե՛ ձեռագիր, թե՛ տպագիր գործեր՝ դասագրքեր, ուս. ձեռնարկներ, օրագրություններ, գեղ. երկեր (հատկապես քնարերգություն), ինչպես նաև կրոն. գրականություն: Կրոն. բովանդակությամբ առաջին տպագիր աշխարհաբար գիրքը Հովհաննես Հովսի «Պարզաբանութիւն հոգեբնուազ սաղմոսացն» է (1687): Հաջորդ դարերի ընթացքում գրական աշխարհաբարի հետագա զարգացումը, հաս. կյանքում նրա դերի մեծացումը, գրապայլաբարում նրա տարած հալթանակն ավելի են ընդլայնել նոր գրական Հ-ի կիրառման շրջանակները: Նրա երկու ճյուղերը՝ արևելահայերենն ու արևմտահայերենը, աստիճանաբար թափանցել են կրոն. մշակույթի ոլորտը, նրան-

ցով ստեղծվել են աղոթաբազմեր, բարոյախրատ-
 անքեր, Սուրբ Գրքի մեկնություններ, կրոնի
 դասագրքեր, ձեռնարկներ: Հրատարակվել են
 Հայ մատենադրություն աստվածաբան-փիլ. բո-
 վանդակություն ունեցող երկերից շատերի աշ-
 խարհաբար թարգմանությունները: Հայ եկեղեց-
 ցու արարողակարգի այն հաստատանքում, որոնք
 ուղղված էին հավատացյալների բազմությունը
 (մկրտություն, պսակադրություն, թաղման ծե-
 սեր), ավանդ. գրաբար բանաձևերի ու աղոթք-
 ների կողքին սկսվել է կիրառվել նաև ժողովրդ-
 դին ավելի հասկանալի նոր լեզուն: Հաղորդակ-
 ցումը եկեղեցու սպասավորների և հավատա-
 ցյալների միջև կատարվել է աշխարհաբարով,
 հատկապես բանավոր քարոզներն ամբողջու-
 թյամբ եղել են աշխարհաբար: Ստեղծվել են ժա-
 մանակակից լեզվով նոր աղոթքներ, կրոն. բո-
 վանդակությունամբ երգեր (հայրապետ. աղոթքը
 են): Եկեղեցու պաշտոն. գրադրությունը նույն-
 պես անցել է աշխարհաբարի, թեև լեզուն զգա-
 լի չափով ոճավորված էր գրաբարյան արտա-
 հայտություններով ու քերական. ձևերով, հին
 մատենադրությունից քաղված գրաբար հատ-
 վածներով: Աշխարհաբարի զարգացման ընթաց-
 քում գրաբարը մնացել է որպես ուսումնասի-
 րության, ուսուցման առարկա հոգևոր դպրոց-
 ներում, ճեմարաններում, բաժնեպետական մասնա-
 գիտ. ուս. հաստատություններում: Դրանով
 պահպանվում է լեզվի պատմ. զարգացման
 տարբեր շրջանների միջև ավանդ. կապի գիտա-
 ցումը, և Հայ ժողովուրդը հաղորդակից է լի-
 սում իր անցյալի հոգևոր մշակույթին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում,
9.5, 4-րդ պատկերը:

Լիանա Հովսեփյան

ՀԱՅԵՐԵՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԹՂԹՅԱ ՁԵՌՆԱԳԻՐ, մեզ հասած հայերենի ամենահին թղթյա ձեռնագիրը՝ գրված 981-ին: Հայ ձեռագիր. արվեստի բարձրարժեք նմուշներից է (Մատենադարան, ձեռ. № 2679): Բաղկացած է 360 թերթից, ունի 28,5x15,5 սմ մակերես («Մատենան գիտութեան եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի», նմանատպություն: Ուսումնասիրութ., վերծանութ., ծանոթագր. ցանկեր. աշխատասիր. Ա. Մաթևոսյանի, Ե., 1997): Հնությամբ աշխարհում չորրորդն է, բովանդակության կարեւորությամբ՝ առաջիններից (որպես գիտ. նյութերի ժողովածու): Հ. Հ. Թ. ձ. ինքնագրով մեզ հասած առաջին ժողովածուն է և բոլորգրով գրված առաջին ամբողջական մատյանը: Կաղ-

մել է Դավիթ քահանա մատենագիրը, գրել որդին՝ Ղուկասը (հավանաբար՝ Արգինայում)։ Բովանդակում է աստվածաբան., պատմագր., տիեզերագրտ., տոմար., չափագր., աշխարհագր., փիլ. նյութեր, ժամանակագր., գեղ. առանձին երկեր, հանելուկներ են։ Ընդգրկում է հայ հեղինակների մեծ ցանկ. Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, եղիշե, Մովսես Խորենացի, Հովհաննես Ա Մանդակունի, Աթանաս Տարոնացի (որպես ժամանակագիր առաջին անգամ ենք հանդիպում), Դավիթ Հարքացի, Պետրոս Սյունեցի, Վրթանես Քերթով, Անանիա Շիրակացի, Հովհաննես Գ. Օձնեցի, Ստեփանոս Սյունեցի և ուրիշներ։ Այստեղ ընդգրկված են նաև Փլոն Ալեքսանդրացու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Գրիգոր Նաղիանդացու, Ապոլլինար Լաոդեիկեցու, Գրիգոր Նյուստացու, Եպիփան Կիպրացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և արդյոք երկերից հատվածներ։

ՀԱՅՈՑ ԱՆՇԱՐԺ ՏՈՄԱՐ, տես Հայոց Փոքր
Թվական:

ՀԱՅՈՅ ԲՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ, տես Հայոց տոմար:

ՀԱՅՈՑ ՄԵՐ ԹՎԱԿԱՆ (մատենագրություն մեջ և վիմագիր արձանագրություններում նաև՝ Թուականութիւն ասքանագեան, Թուականութիւն Թորգոմեան, Թուաբերութիւն արամեան, Թուականութիւն Հայկազեան տոհմի են), տարեթիվերի Հաշվման Հայկական Թվականություն. սկսվել է Ք.ծ.Հ. 552-ի հուլիսի 11-ից: Հայոց առաջին ամսի՝ Նավասարդի 1-ը այդ տարի համապատասխանել է հուլյան տոմարի հուլիսի 11-ին: Հ. Մ. Թ-ի հիմնադրման հարցը 554-ին քննվել է Դվինի երկրորդ եկեղեց. ժողովում, սակայն պաշտոնապես ընդունվել է 584-ին:

Ինքնուրույնություն, ձգտող Հայ առաքելական եկեղեցին, ստեղծելով իր թվականությունները, զատվել է հարևան եկեղեցիներից, նրանց անցանկալի ազդեցություններից (եկեղեց. տոներին, ժամանակին հաշվման և այլ հարցերում): Ըստ ձեռագիր տեղեկությունների՝ մի քանի տարի զատկական հաշիվները շփոթեցուց հետո էսա Աղեքսանդրացու Հայտնաբերած զատկացանկի գործածության հետ մեկտեղ սկիզբ է առել Հ. Մ. Թ.: Ընդ որում, առաջին տարվա հիմն. եկեղեց. տոները՝ Ս. Ծնունդը և ս. Զատիկը, համընկել են, համապատասխանաբար՝ տիվել են հունիկ. 6-ին և ավարիկ 20-ին հետ: Հ. Մ. Թ.-ի առաջին տարվան համարվել է եկեղեցու առաջին տարվա:

մարագետն էաս Աղեք-
սանդրացու Հայտնաբե-
րած 532-ամյա դատկա-
ցանկի գործածության հետ: Եթե հարեանք քրիս-
տոնյա ժողովուրդների տոմարները հիմքում
ընկած էր նույն հուլյան տարին, և հուլյան
տոմարից դրանք տարբերվել են միայն ամսա-
նուններով ու տարեսկզբով (որոնց նահանջի
հաշվարկը կատարվել է 4 տարին մեկ), ապա
հայոց տոմարում տարին մշտապես 365 օր հաշ-
վելու հետևանքով Հայոց և հուռմ. (և ոչ միայն
հուռմ.) ամիսների համապատասխանությունը
խախտվել է 4 տարում 1 օրով: Այդ է պատճա-
ռը, որ Հ. Մ. Թ. անվանել են շարժական տոմար:
Ձեռագրերում տոմարական զուգահեռ հաշվե-
ներում Հ. Մ. Թ. հիշատակվել է հիմնականում
հուռմեական թվականի հետ, որն սկիզբ է առել
Ք.ծ.հ. 248-ին՝ Հուռմի հիմնադրման 1000-ամյա-
կից: Ըստ որում, հուռմեական և հայոց թվակա-
նությունները տարբերությունը 304 տարի է:
Իսկ Քրիստոսի ծննդյան թվականի հետ համե-
մատելիս մի քանի տարվա տարբերություն է
ստացվել՝ կապված հետծննդյան թվականի
հարստման հետ:

Հայոց շարժական և հուլյան անշարժ տոմարների միջև, մինչև 532-ամյա պարբերությանը, առաջացել է 1 տարվա շեղում, որը Հովհաննես Սարկավազը առաջարկում, որը Հունիս 532-ամյա պարբերաշրջանի հետ կել է հանել 532-ամյա պարբերաշրջանի հետ (տես Հայոց փոքր թվակահան): Հ. Մ. Թ-ի և Բրիտանոսի ծննդյան թվականի միջև գուգահեռ Հաշվումներ կատարելիս հաշվի է առնվել այն հանգամանքը, որ 1317-20-ին Նավասարդի 1-ը համընկել է հունվարի 1-ին: Ուստի հաշվի տարեկանը համար հաշվումներ կատարելիս Գ.Ժ.Կ. Հ. Մ. Թ. ստանալու համար մինչև 1320-ը պետք է հանել 551, իսկ 1320-ից հետո՝ 550:

Գրվ. Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտություն
պատմություն, Հ. 1, 2, Ե., 1964, 1968: Ն ու լ յ ի, Տո-
մարի պատմություն, Ե., 1972: Բ աղ ա լ յ ա ն Հ., Օ-
րացույցի պատմություն, Ե., 1970: Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն
Կ., Երկնային ճանապարհ, Ե., 1973:

Զուգիեցողական

ՀԱՅՈՑ ՇԱՐԺԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐ, տես Հայոց տոմար:

ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐ, Հայկական օրացույց, ժամանակի հաշվարկի հայկական համակարգ։ Հայերը գեոևս ֆ. ծ. ա. ունեցել են տոմար։ Սկզբում, հավանաբար, օգտագործել են լուս-

նայինը, հետագայում անցել ավելի կատարելաբարձր մեծ արեգակնային տոմարի: Թե երբ է սկիզբ առել Հ. տ., ինչ պիտի է եղել սկզբը. չըմանում է ինչ փոփոխությունների ենթարկվել, այդ մասին կան միայն կցկտուր տեղեկություններ: Սակայն, որոշակիորեն կարելի է ասել, որ Հայոց Հին արեգակնային տոմարը շարժական էր (12x30+5), և դրա հետևանքով խախտվել են ոչ միայն ամիսների ու տարվա եղանակների որոշակի համապատասխանությունները, այլև, որ շատ կարևոր է, եկեղեց. տոները, ծիսակատարությունների ժամանակները: Որոշ տոմարագետներ Հ. տ. նմանեցրել են եգիպտ. տոմարին: Եգիպտացիների օրացուցային տարին, ինչպես և Հայկականը, իրական արեգակնայինից մեկ չորրորդ օրով պակաս է եղել, որի հետևանքով տարե-սկիզբը յուրաքանչյուր չորրորդ տարին մեկ օրով շուտ է սկսվել և իր դիրքը վերականգնել է միայն 1460 հուլյան տարի անցնելուց հետո: Եգիպտացիները այն կոչել են Սոթիսի շրջան, Հայերը՝ Հայկյան շրջան: Տոմարագետների մեծ մասը Հ. տ-ի սկիզբը համարել է Ք. ծ. ա. առաջին 1000-ամյակի կեսը: Ձեռագրերում պահպանված ավանդույթների համաձայն, Հ. տ-ի սկիզբը կապվել է Հայկ Նահապետի՝ Բելի դեմ տարած հաղթանակի հետ (Ղևոնդ Ալիշանը իր հաշվումներով հետ գնալով Հայկյան շրջաններով՝ այդ թվականը ստացել է Ք. ծ. ա. 2492, այսինքն՝ Հայոց Բուն թվականը), իսկ ամսանունները կոչվել են նրա 12 ուսուրբերի ու դուստրերի անուններով՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց, Մեհական, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից և Ավելյաց: Ք. ծ. ա. 26-ին եգիպտացիներն անցել են անշարժ տոմարի, իսկ Հայոց շարժական տոմարը հարատևել է հարյուրամյակներ, ընդ որում 12x30+5 տիպի արեգակնային տոմարները գործածել են աշխարհի տարբեր մասերում ապրող ժողովուրդները: Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովից (325) հետո հուլյան տոմարը ընդունել են քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները: Մինչդեռ Հայ եկեղեցին շարունակել է առաջնորդվել Հայոց շարժական տոմարով: Հայերը, ինչպես և մյուս ժողովուրդները, եկեղեց. տոները կարգավորել են Անդրեաս Բյուզանդացու կազմած 200-ամյա (352-551) աղյուսակով, իսկ դրա ավարտից հետո գործածվել է էսա Աղեքսանդրացու 532-ամյա զատկացուցակը, որով և սկիզբ է առել Հայոց Մեծ թվականը: Ձեռագրերը վկայում են,

որ VII դ. Անաստաս Ա Ակոռեցու հանձնարարությամբ Անանիա Շիրակացին կազմել է անշարժ տոմարի նախագիծ, որը, սակայն, գործածություն մեջ չի մտել:

Երկրորդ՝ 532-ամյա աղյուսակի (552+532) հետ է առնչվում Հայոց Փոքր թվականը (Հայոց անշարժ տոմարը): Աղանայի եկեղեց. ժողովում (1316) որոշվել է հրաժարվել Հ. տ-ից և ընդունել հուլյանը: Այդ որոշումը, սակայն, չի իրականացվել: 1584-ին Հռոմի Գրիգորիոս III պապի կարգադրությամբ Հայերեն է թարգմանվել և հրատարակվել նոր՝ գրիգորյան տոմարը: Այդուհանդերձ, Հայոց ժամանակի հաշվարկը շարունակել են կատարել ավանդ. շարժական տոմարով: Երրորդ՝ 532-ամյա պարբերաշրջանի (552 թ.+532+532) հետ է կապվում Ազարիա Ջուղայեցու տոմարը: Հ. տ. հարատևել է մինչև XX դ.: 1920-ին Հայաստանում ընդունվել է գրիգորյան տոմարը, որը Հայ եկեղեցին պաշտոնապես ընդունել է 1923-ին:

Գրկ. Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտություն պատմություն, հ. 1, Ե., 1964: Բաղալյան Հ., Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970: Նուրյանի, Հայոց տոմարի պատմություն, Ե., 1976: Վարդանյան Բ., Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Ե., 1999:

Ջուլիետա Էյնաթյան

ՀԱՅՈՑ ՓՈՔՐ ԹՎԱԿԱՆ, Սարկավագագի թվական, Հայոց Մեծ թվականի սկզբից առաջին 532-ամյա պարբերաշրջանի անցնելուց հետո (1084) սկսվող թվական: Հեղինակն է Հովհաննես Սարկավագը: Նրա կազմած երկրորդ՝ 532-ամյա պարբերաշրջանի աղյուսակում (մինչև 1616) առաջին տարվա Ս. Մուսուրն ու ս. Ջատիկը համապատասխանաբար ընկել են 1085-ի հունվ. 6-ին և ապրիլի 20-ին: Հովհաննես Սարկավագը կազմել է Հայոց անշարժ տոմար. տարին միշտ սկսվել է օգոստոսի 11-ից և հաշվվել 365,25 օր, այսինքն՝ 4 տարին մեկ ունեցել է 366 օր: Հայոց Մեծ թվականի հաշիվներում կուտակված 1 տարվա շեղումը նա առաջարկել է հանել 532-ամյա պարբերաշրջանի հետ, այսինքն՝ 532-ի փոխարեն հանել 533: Հ. ֆ. Թ. սահմանափակ գործածություն է ունեցել, հիմնականում օգտագործվել է Հայոց Մեծ թվականին զուգահեռ: Եվ քանի որ Սարկավագի թոմարը անշարժ էր, ապա Հ. ֆ. Թ-ի և Հայոց Մեծ թվականի զուգակցությունը՝ մեկից մյուսին անցնելը, պարզ տեսք է ստացել: Օգոստոսի 11-ից դեկտեմբերի 31-ի միջև ընկած օրերի համար այն 1083 է, մնացած դեպքերում՝ 1084: Հ. ֆ. Թ.

եկեղեց. որևէ ժողով պաշտոնապես չի հաստատել:

Գրկ. տես Հայոց Մեծ թվականի հոդվածի գրականությունը:

Ջուլիետա Էյնաթյան

ՀԱՅՍՏԱՎՈՒՐՔ, Յայսմաուրք (XIII դարից կիրառվող այս անվանումը ծագել է գրաբարյան «Յայսմ աուրք»՝ այս օրը բառակապակցությունից, ինչով սկսվում է սրբերի պատմությունը), ծիսամատյան, որը պարունակում է սրբերի կյանքի (վարքի) և նահատակության (վկայության) պատմությունները, որոնք հավաքվելով, գրվել են առավել IV դ.՝ Նիսիսի Կեսարացու կողմից: «Հաւաքումն պատմութեան մարտիրոսաց հոռոց» խորագրով կրող այդ ժողովածուն կորել է VI դ., ինչը անհրաժեշտություն է առաջացրել վերստին հավաքել և կազմել նոր ժողովածուներ՝ ծիսական նպատակներով:

Ի տարբերություն սրբերի հիշատակի կատարման համար Հուլյան և Լատին եկեղեցիների որոշեցրած արեգակնային, ամսաթվային կարգի, որն անշարժ է, Հայ եկեղեցին ընդունել է յոթնեկական դրությունը, որը շարժական է: Սակայն Հայոց մեծ կիրառվել է նաև սրբոց հիշատակման մի եղանակ և՛ համաձայն անունների պարբերական կարգի: Հայոց Հ. կազմավորվել է V-XV դդ. ընթացքում: Մատենադարձությունները Հ-ի կազմավորումը կապում են Սողոմոն Մաքենացու, Գաբրիլ վարդապետի (IX-X դդ.) և Աստմ եպիսկոպոսի (X դ.) անվան հետ: Հայոց Հ-ի կազմավորմանը զգալիորեն նպաստել է հունաց Հ-ի հայերեն թարգմանությունը (991), որն իրականացրել է Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին: Հատկապես կարևոր է եղել Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի կազմած Հ., որը, ենթարկվելով զանազան փոփոխությունների, ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերել կայուն նկարագրի և հիմք դարձել այդ ծիսամատյանի տարբեր խմբագրումների համար: Հայոց Հ. ունի չորս խմբագրություն. Տեր Իսրայել իսախանցու (մահ. 1249), Կիրակոս Գանձակեցու, Գրիգոր Է Անավարզեցի կաթողիկոսի և Գրիգոր իսախանցու: Տեր Իսրայել իսախանցին իր Հ. կազմել է վանական վարդապետի (XIII դ.) և Հասան-Ջալալ Դոլա իշխանի պատվերով: Նա ճշգրտել է Գրիգոր Բ Վկայասերի սահմանած Հայ նահատակների վկայության օրերը և դրանք տեղադրել Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած հունական Հ-ի մեջ: Տեր Իսրայել փոխել է նաև օրվա մեջ նշվող

տոնի կարգը՝ առաջնությունը տալով Հայոց տոնակարգին:

Ի տարբերություն Թե՛ Տեր Իսրայելի, որը տարվա տոնաշարն սկսում է հունվարի 1-ից (Բարսեղ Կեսարացու վարքով), և Թե՛ Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած ժողովածուի, որտեղ տարին սկսվում է սեպտեմբերով (Միմենո Սյունակյացի վարքով), Կիրակոս Գանձակեցին իր Հ-ի համար ընտրել է Հայկ. Գանձակեցին իր Հ-ի համար ընտրել է Հայկ. ամսակարգը՝ Գրիգոր Բ Վկայասերի օրինակով տոնաշարն սկսելով Նավասարդի 1-ից, որ է օգոստոսի 11-ը (սկսվում է Հովհաննես Մկրտչի տոնով): Սրա շնորհիվ Կիրակոս Գանձակեցու խմբագրած Հ. ձեռք է բերել ազգային կերպարանք: Նրա կազմած Հ-ի առաջին խմբագրությունը մեջ (1252) ներմուծվել են 112 վկայաբանական նոր միավորներ, իսկ 1269-ին Սսում ընդօրինակված Հ-ի մեջ՝ ևս 170-ը:

Գրիգոր Է Անավարզեցու կազմած Հ. նախորդներից տարբերվում է ոչ հայկական՝ լատինադավան տոնակարգով: Հայոց Հ-ի լատինականացումը նպատակ ունի նպաստելու Հայ և Կաթողիկ եկեղեցիների մերձեցմանը, ինչն է հայտ է բերում Գրիգոր Է Անավարզեցու քաղ. կողմնորոշումը: Գրիգոր Է Անավարզեցու կազմած Հ., որը հիմնված էր Տեր Իսրայելի Հ-ի վրա, Գրիգոր Փեշտիմալյանի ձեռքով վերախմբագրվելուց հետո՝ 1834-ին թյուրքի մագաբար հրատարակվել է իբրև Տեր Իսրայելի խմբագրություն:

Գրիգոր իսախանցու կազմած Հ. զգալիորեն տարբերվում է նախորդ խմբագրություններից իր ծավալով, ընդգրկած նյութերի բազմազանությամբ: Նրա խմբագրությունը Կիրակոս Գանձակեցու Հ-ի ընդարձակ տարբերակն է, որն ունի ավելի քան 700 միավոր: Այն աչքի է տույնում իր ընդգրկած պատմ. նյութի հարստությամբ: Հեղինակը ոչ միայն հավաքել է նախկինում շարադրված վարքերն ու վկայաբանությունները, այլև նրանց մեջ ներմուծել նորանոր տվյալներ, որոնք ունեն պատմագիտ. արժեք: Նա փոխել է դրանց լեզուն՝ այն դարձնելով ժողովրդին մատչելի: Գրիգոր իսախանցու Հ-ի մեջ բազմաթիվ են տեղանունների, անձնանունների ժող. ստուգաբանություն օրինակները: Նա լայն տեղ է հատկացրել ժող. բարքերի, կենցաղի, նիստուկացի, սովորույթների նկարագրությանը:

Տես նաև Վարդապետություն և Վկայաբանություն:

ՀԱՅՏՆՈՒԹ. Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9,6, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ավդալբեգյան Մ., «Ցայամաուռը» ծողովածունները և նրանց պատմագրական արժեքը, Ե., 1982: Պողարյան Ն., Ծխագլիտուլթին, Նյու Յորք, 1990, էջ 47-62: Վարդանյան Ռ., Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Ե., 1999: Մաթեվոսյան Ա., Մարաբայան Ա., Գրիգոր Ծերենց իսլաթեցի, Ե., 2000, էջ 95-106:

Հակոբ Քյոսեյան

ՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆ, Աստծո, նրա կամքի և աստվածային անհայտ, անճառելի իրողությունները բացահայտումը մարդուն: Հ. Աստծո մենաշնորհն է. նա որևէ գաղտնիք, երևույթ, պատգամ կամ կանխատեսություն է բացահայտում մարդկանցից նրան, ում որ արժանի է համարում: Պատկանելով աստվածային կամեցողության ոլորտին՝ Հ. տրվում է որպես շնորհ կամ ողորմածություն, կամ էլ ի վարձատրություն՝ մարդու ապրած մաքուր, երկնահաճո վարքի:

Հ., Աստվածաշնչի համաձայն, տրվում է հրեշտակների, մարգարեների, առաքյալների միջոցով: Այն կարող է տրվել տեսիլքով, երազով, նշաններով, խոսքով, այլաբանորեն, բացահայտորեն, հրաշքով ևն: Երկնայինը կամ աստվածայինը ծածկված, վարագուրված է մարդուց նրա մեղանշակամ, մեղաավոր ընույթի պատճառով: Հ-յան արժանանալու համար մարդը կարիք ունի մաքրագործություն, ինչպես և սաղմոսներում ու երանիներում է մշտապես ընդգծվում՝ միայն սրտով մաքրվել ենք ու արդարները կտեսնեն Աստծուն:

Աստված Մովսեսին տվեց է իր օրենքներն ու պատվիրանները, որոնք Հ-ն եր են: Հ. է ողջ Աստվածաշունչը՝ որպես Աստծո խոսք՝ տրված Սուրբ Հոգով: Աստծո կամքն է արտահայտված Հիսուս Քրիստոսով, ուստի աստվածային կատարյալ Հ. է Աստծո Որդու մարդեղանալը, քանի որ իր Անձով նա Հայտնվեց մարդկութանը, քարոզեց երկնային արքայությունը, հրաշքներ ու բժշկումներ կատարեց, չարչարվեց, խաչվեց, թաղվեց, երրորդ օրը հարուսթյուն առավ, օրեր անց համբարձվեց և Հոր հաճությամբ ուղարկեց խոստացված Մխիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին, որը Պնտեկոստեից ի վեր հիմքն է, որ Աստծուն հայտնում է մարդկանց: Հ. է լինելու նաև Հիսուս Քրիստոսի երկրորդ գալուստը:

Հեներ են նաև Հիսուս Քրիստոսի անօրինական գործունեության միջոցով Հաստատված *Կեղեցու* խորհուրդները և *դավանանքը*: Ամեն

որ, ով հավատում է, որ Հիսուս Քրիստոսն է Աստծո Որդին, որ գալու է, նա մաքրում է իրեն *աղոթքով*, բարի գործերով, *ապաշխարության մեջ* և սուրբ *հաղորդության մեջ*: Եվ Աստծո *օժուկը* սովորեցնում է նրան ամեն բան (տես Ա. Հովհ. 2.27-28), այսինքն՝ տալիս է ամեն Հ.: Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.6, 4-5-րդ պատկերները:

ԼԷՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀԱՅՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, պատրիստիկական (հուն. *πατήρ* և *λόγος* բառերից), պատմական *աստվածաբանությանը* պատկանող գիտություն, որն զբաղվում է *եկեղեցու հայրերի, վարդապետների* և մատենագիրների կյանքի, գործունեության, հոգևոր ծառանգության ուսումնասիրությամբ: Եկեղեցու հայրերի հոգևոր ծառանգությունը հաճախ անվանում են հայրախոսություն (patristica): Հ. անունը (patrologia) առաջին անգամ օգտագործել է Հովհաննես Գերհարդը (Johannes Gerhard), որի համանուն գիրքը լույս է տեսել 1653-ին: Այս անվանը զուգահեռ օգտագործվում են «Բրիտոնիական գրականության պատմություն», «Աստվածաբանական գրականության պատմություն», «Հին քրիստոնեական գրականություն» են: Հուն. Հ. ընդգրկում է Բ. ծ. հ. 80-90-ական թթ-ից մինչև Հովհան Դամասկացու (մահ. 749) ժամանակաշրջանը, իսկ լատին. Հ.՝ մինչև Իսիդոր Սեբիլլացու (մահ. 636): Ըստ այդմ, Հույն և Լատին եկեղեցիների Հ. ուսումնասիրում է I-VIII դդ. քրիստ. գրականությունը, որը բաժանվում է երեք հիմն. շրջանների՝ 1. նախանիկիական շրջան (80/90-325), 2. ոսկեդար (325-451), 3. անկման շրջան (451-749): Հ-յան վերջնասահմանի համար եղել են նաև այլ տեսակետներ, օր., 842-ը՝ Բյուզ. կայսրությունում ուղղափառության հռչակման տարին, 1054-ը՝ Հռոմի և Հույն եկեղեցիների վերջն. բաժանման թվականը, 1453-ը՝ Վ. Պոլսի անկման տարին են: Հայ եկեղեցու համար Հ-յան վերջնասահմանը համարվում է 451-ի *Փաղիկոնի ժողովը*, քանի որ *Ընդհանրական եկեղեցու* պառակտումից հետո այլ եկեղեցիների որևէ եկեղեց. հայր, վարդապետ և գրող իր աղբյուրությունը չի թողել Հայ եկեղեցու աստվածաբան. մտքի վրա:

Հյւան սաղմոսներն արդեն առկա են եղել *Եվսեբիոս Կեսարացու* «Եկեղեցական պատմութեան» մէջ, որտեղ տեղեկութիւններ են հաս-
 ցորդվում եկեղեցու հայերի և մատենագիր-

ների կյանքի, աստվածաբան. ժառանգության վերաբերյալ: Պատմագրիտականից զատ այս երկն ունի նաև աղբյուրագրիտ. կարևոր նշանակութուն, որովհետև բերված կենսագր. շատ տվյալներ և երկերից քաղված հատվածներ գիտությանը հայտնի են միայն «Եկեղեցական պատմության» շնորհիվ: Հյան առավել համակարգված շարադրանքը տվել է Հերոնիմոս Ատրիդոնացին (մահ. 420) իր «Նշանավոր մարդկանց մասին» երկում (392): Հետևելով Պլուտարքոսի (46–127) և Սվետոնիոսի (70–140) կենսագր. համաբնույթ գործերին՝ Հերոնիմոս Ատրիդոնացին իր երկում ներկայացրել է 135 հեղինակների (մինչև *Հովհան Ոսկեբերանը*): Նրա նպատակն է եղել հակառակ Կեսոսի (մահ. 178), Պորփյուրի (233–304) և Հուլիանոս Ուրացոյ կայսրի (361–363) ցույց տալ, որ եկեղեցու ծոցում ևս գործել են հիշատակության արժանի նշանավոր այրեր: Այս աշխատանքը նույն խորագրով շարունակել են Գեննադիոս Մարսեւացին (480/490), Իսիդոր Սեբիլացին (615–618, նրա երկը նվիրված է բացառապես իսպանացի աստվածաբաններին), Իգելիոնոս Տոլեդացին (VII դ. կես.): Արմ. հայրաբաններից առավել հայտնի են Զիգբերդ Կամբրեացին [XII դ., իր երկի 171 գլուխներում ներկայացրել է թե՛ արլ. (մինչև *Դիոնիսիոս Արիոպագացին*), թե՛ լատին աստվածաբաններին], Հովհաննես Տրիթեմիոսը, որն «Եկեղեցական գրողների մասին» գրքում (հրտ. 1494) ներկայացրել է 964 գրողների կյանքն ու մատենագր. վաստակը: Արլ. Հյան պատմության մեջ բացառիկ է Կ. Պոլսի Փոռպատրիարքի (858–867, 877–886) «Գրադարան» աշխատութունը (շարադրել է 857-ին՝ եղբոր խնդրանքով, մինչև պատրիարք դառնալը), որտեղ ներկայացրել է 281 հեղինակներ՝ նրանց ժառանգության ամփոփ նկարագրությամբ, բրբեմն՝ երկերի առանձին հատվածների վկայակոչմամբ: Երկն ունի աղբյուրագրիտ. արժեք: Հայրաբան. արժեքավոր նյութ է պարունակվում նաև Սուլդասի բառարանում (1000), Երեմեոս բար Բերիքայի կազմած «Եկեղեցական հարոցի ցանկում» (1317–18):

Վերածննդի շրջանը նոր լուծան է դարձել եկեղեցու Հայրերի կյանքի և մատենագրության ուսումնասիրման համար: Հայրաբան, հետազոտություններն ու հրապարակումները գիտ. բնով ին կրուն սկսած XVII դարից: Ռուբերտ Բեկարմիսնոն 1613-ին հրատարակել է «De scriptoribus ecclesiasticis» աշխատու-

թյունը, Պիեռ Հալունան
1633-ին իր ուսումնա-
սիրությունը՝ արլ. հայ-
երի դրական վաստակի վերաբերյալ, բնե-
դիկտյան հայերեւից Նիկողայոս Նուռոն
1703-15-ին Լիոնում հրատարակել է I-IV դդ.
եկեղեցու հայերի կյանքը և գործը լուսաբա-
նող մի շարք ավարտաճառեր “Apparatus ad
bibliothecam maximam veterum patrum et
antiquorum scriptorum ecclesiasticorum” խո-
րագրով: Հայրաբան. նյութի առավել գործնա-
կան շարադրանք է Ռեմի Սելյեի «Ընդհանուր
պատմություն հոգևոր և եկեղեցական մատե-
նագրության» երկրորդ, ճշտված, լրացված
հրատարակութունը (1860-65): Նույն բնույ-
թի գործ է Լյուսմպերի «Սուրբ հայերի և այլ
եկեղեցական մատենագիրներին կյանքի, երկե-
րի և դավանաբանության աստվածաբանական
և քննական պատմությունը» (հրտ. 1789-99),
որտեղ ներկայացրել է առաջին երեք դարերի
հայրախոս. փաստակը:

Հայրաբան. ուսումնասիրությունները լայն
թափ են ստացել XIX դ.: 1828-ին Բրյուսսել
հրատարակել է «Դրվագներ քրիստոնեական
գրականուժյան պատմության» մենագրություն-
նը, որն ընդգրկում է մինչև XV դ.: Նյուլթի
քննական շարադրանքով աչքի են ընկնում Ֆ.
արք. Գումիլեվսկի (Փ. арх. Гумилевский)
«Պատմական ուսմունք եկեղեցու հայրերի մա-
սին» (1882), Կ. Կրումբախերի (K. Krumba-
cher) «Պատմություն բյուզանդական գրակա-
նության Հուստինիանոսից մինչև Արևելահռո-
մեական կայսրության վախճանը» (1897), Օ.
Բարդենհեյսի (O. Bardenhewer) «Պատմու-
թյուն հին եկեղեցական գրականության»
(1913-32), Ա. Ալթաների, Ա. Սթուբերի (A.
Altaner, A. Stuiber) «Հայրաբանություն. եկե-
ղեցու հայրերի կյանքը, մատենագրությունը
և վարդապետությունը» (1978), Ա. Բաուստ-
տարկի (A. Baumstark) «Արևելքի քրիստոնեա-
կան գրականություն» (1911), Հ. Բեքի (H.
Beck) «Եկեղեցին և աստվածաբանական գրա-
կանությունը բյուզանդական կայսրություն-
ում» (1959), Ա. Փուշի (A. Puech) «Հուլյն
քրիստոնեական գրականության պատմու-
թյուն» (1928-30), Զ. Գուասթենի (J. Quasten)
«Հայրաբանություն», հ. 1-3, 1950-60), Ս.
Պապադոպոլոսի (Σ. Παπαδόπουλος) «Հայ-
րաբանություն» (1977-80), Պ. Խրիստուկի (Π.
Χρήστου) «Հունական հայրաբանություն»
(1976-92) և այլոց աշխատությունները:

Հայ իրականություն մեջ այդ բնույթի գործերից են Գ. Զարբանյանի «Պատմություն մատենագրության յունաց, հռոմեացուց և հայոց եկեղեցուց...» (1856), «Մատենադարան հայկական թարգմանությունների» (1889), Եղնիկ Ժ. Վրդ. Պետրոսյանի «Հայրաբանություն» (մաս 1, Ս. Էջմիածին, 1996) աշխատությունները:

Հայ մեջ առանձին ենթամաս է կազմում եկեղեցու հայրերի և ուսուցիչների աստվածաբան. ժառանգություն հրատարակումը: XVI-XVII դդ. եվրոպ. լեզուներով տպագրվել են հայրախոս. բնագրեր, կատարվել թարգմանություններ: Հայրախոսական հավաքածուներ են հրատարակվել Ֆ. Կոմբեֆիսը (F. Combes, 1605-79), Բ. Մոնֆոկոնը (B. Montfaucon, 1655-1741), Է. Մարտենը (Martène, 1654-1739), Լ. Մուրատորին (L. Muratori, 1672-1750), Ժ. Փիթրան (J. Pitra, 1812-89) և ուր.: Հայ բնագրերի հրատարակման մի անհաղթելի ծրագիր է կյանքի կոչել Ժակ-Պոլ Միգնը (J.-P. Migne, 1800-75): Նրա ջանքերով լույս են ընծայվել եկեղեցու հայրերի, ուսուցիչների և մատենագիրների աստվածաբան. ժառանգությունն ի մի բերող 382 մեծագիր հատորների՝ «Հայրաբանական լիակատար ձեռնարկ» («Patrologia cursus completus») խորագրով: Լատին հայրերի ժառանգությունը (Series Latina) հրատարակվել է (1824-55) 221 հատորով՝ Փիթրայի գործուն մասնակցությամբ: Այն ընդգրկում է Տերտուլիանոսից (II-III դդ.) և Կիպրիանոսից (200-258) սկսած մինչև Իննոկենտիոս Գ պապը (1188-1216) ընկած եկեղեց. մատենագրությունը: Հունյ հայրերի վաստակը (Series Graeca) հրատարակվել է (1857-66) 161 հատորով և ընդգրկում է մինչև Ֆլորենցիայի 1439-ի ժողովը, Բյուզանդիայի անկումը (1453): Դրա համառոտ տարբերակը 85 հատորով բովանդակում է բնագրերի միայն լատ. թարգմանությունը (Հրտ. 1856-1861): Միջին հրատարակած հայրախոսական այս շարքերը (PG, PL) հայրաբան. հետազոտությունների հիմն. աղբյուրն են:

Հայրախոս. բնագրերը շարունակվում են հրապարակվել նաև մասնավոր շարքերում: 1903-ից Փարիզում լույս է տեսնում «Արևելյան հայրաբանություն» («Patrologia Orientalis») շարքը, որտեղ գետնի վրա են ասոր., ղպտ., հայ., արաբ., վրաց., եթովպ. բնագրեր (առ այսօր հրտ. 400 հատոր): Գիտ. շրջանակներում

նույնքան լայն համարում ունի «Քրիստոնեական մարմին» («Corpus christianorum») շարքն իր ենթաշարքերով [«Continuato medievalis» (Turnhout, 1969-ից՝ հրտ. 127 հատոր, շարունակվում է), Series Latina (1954-ից՝ 176 հատոր, շար.), Series Graeca (1977-ից՝ 27 հատոր, շար.) ևն]: Հայրաբան. հրապարակումներում առավել գործնական բնույթ ունեն թարգման. շարքերը (ռուս., ֆրանս., անգլ. ևն): XVIII դ. հայերեն թարգմանությունները հրապարակվում են եկեղեցու հայրերի և ուսուցիչների, մասնավորապես Հայ եկեղեցու «Երկոտասան վարդապետաց» մատենագր. ժառանգությունը: Հայրախոս. բնագրեր են հրապարակվել և հրապարակվում «Գիրք և ճառք հոգեշահ արարեալ յուղղափառ և յաստվածաբան վարդապետաց» (Կ. Պոլիս, 1722) ժողովածուում, «Բազմավեպ», «Հանդես ամսօրյա», «Ճռաքաղ», «Արարատ», «Էջմիածին», «Գանձասար» պարբերական և այլուր: Հայ գաղղացիները գործում իրենց նպաստն են բերում մատենագիտ. աշխատությունները, որոնցից նշելի է «Clavis patrum graecorum» (Cura et studia M. Geerard, Turnhout, 1974-87) հինգ հատորով հրատարակությունը:

Հակոբ Բյուսեյան

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿԱՆՈՅԻՆՈՒՆ. Կաթոլիկոսական պատվիրակություն, Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու հոգևոր վարչատարածքային միավոր:

XIX դ. վերջին, համիդյան ջարդերից հետո (1894-96), երբ Արմ. Հայաստանից մեծ արտագաղթ է սկսվել գեպի Եվրոպա և ԱՄՆ, հայ համայնքները կազմակերպվել են երկու տարբեր ձևերով՝ մշակութային և եկեղեցական: Եվրոպայում, Հ. Ամերիկայում և Հվ. Ամերիկայում նորակառույց եկեղեցիները կազմակերպվել են իբրև ծխեր և ունեցել են իրենց ծխական խորհուրդները: Հատկապես Մեծ Բրիտանիայից հետո, երբ ծխերի քանակը մեծացել է, Ամենայն հայոց կաթողիկոսները նշանակել են պատվիրակներ, որպեսզի նրանք տեղեկություններ հաղորդեն Հովվություններ, ապա թեմեր և հիմնեն առաջնորդարաններ: Հայրապետ. պատվիրակին տրվել է առաջնորդի կարգավիճակ, և նա Հ. պաշտոն գերակայություն տակ գտնվող հայ համայնքներում ունեցել է փոխանորդներ:

Որոշ երկրներում Հ. պաշտոն ձևից անցումը թեմական ձևին չի կայացել: Այնտեղ, որտեղ

հայ համայնքները կազմակերպված են եղել իբրև ազգ. փոքրամասնություն և ունեցել արդեն իսկ պետության կողմից ճանաչված որևէ վարչ. կառույց, եկեղեցու շուրջը ազգ. կյանքի վերակազմակերպում տեղի է ունեցել: Այդպիսի համայնքներում համայնքային կազմակերպությունն իրեն վերապահել է եկեղեց. խորհուրդ ստեղծելու և այն նշանակելու նախաձեռնությունը:

XX դ. սկզբին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու կոնգրակով, նկատի ունենալով Եվրոպայում բազմացող հայ համայնքները, ստեղծվել է Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակությունը, որը երկրորդ համաշխ. պատերազմից հետո վերանվանվել է *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն*:

1980-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնգրակով ստեղծվել է *Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակությունը*:

1980-ին Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի թեմի գերակայության տակ է անցել *Հնդկաստանի և Մայրագույն Արևելքի հայրապետական պատվիրակությունը*: Ներկայումս (2001) Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին ունի երեք Հ. պ.

ա. Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն, կենտրոնը՝ Փարիզ:

բ. Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն, կենտրոնը՝ Վիեննա:

գ. Հնդկաստանի և Մայրագույն Արևելքի հայրապետական պատվիրակություն, կենտրոնը՝ Կալկաթա և Սիդնեյ:

Շահնար. Աճեմյան

ՀԱՅՐԱՎԱՆՔ. Հայր Հովհաննու վանք, Մարգարավանյաց վանք, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Այրիվան գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում, Սևանա լճի առափնյա ապառաժուտ հրվանդանի վրա: Հի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (IX դ.) ունի քառակոնք կենտրոնաձևով հորինվածք (հայկ. ճարտ.յան եզակի նմուշներից է. ներքուստ և արտաքուստ բոլորաձև խորաններով) և կառուցված է կոպտատաշ բազալտից, իսկ կամարները, ութանիստ թմբուկով գմբեթը՝ սրբատաշ տուֆից: 1211-ին եղբայրներ Հովհաննես և Ներսես վարդապետները նորոգել են եկեղեցին ու նրան արմ-ից կից երկայուն, երկնիկավոր թմբանիստ, շիջաբարգաղ գմբեթով գավիթ կառուցել: Հ. XIII դ. բազմաթիվ նվիրատվու-

թյուններ է ստացել. 1211-ին Գեղարքունիք գավառի տեր, Զաքարյան իշխանների գործակից, սպարապետ Բուրայից՝ Առինջում այգի և Բանաբեռում՝ Ջրաղաց, 1213-ին ոմն Համազասպից՝ այգի, Բեշքեն և Ինանիկ (Իվանե) Օրբելյան իշխաններից՝ Բերդ գյուղի հարկի մի մասը ևն:

Հի պարսպապատ փոքրիկ բակում կան XVI դ. տապանաքարեր ու խաչքարեր, պարսպից դուրս խցերի և տնտ. շենքերի ավերակներն են: Հ. գործել է մինչև XIX դ.: 1980-ական թթ. վանքը նորոգվել է, եկեղեցու գմբեթը՝ վերակառուցվել:

Հի «Մարգարավանյաց» անունը կապված է կաթողիկոս *Ղազար Ա Զահեցու* գրի առած մի ավանդության հետ, ըստ որի, 1381-ին՝ Լենկթեմուրի արշավանքի ժամանակ, Հի վանահայր Հովհանն Գրիստոսի խաչափայտի մասնակցով խաչի գործությամբ բռնակալի գերեզմանը հաղաթափվել է հայերի փոխակերպել է ավարած հաղաթափվող հայերի փոխակերպել է ավարած և ազատ արձակել (խաչը հետագայում տեղափոխվել են *Սևանավանք*):

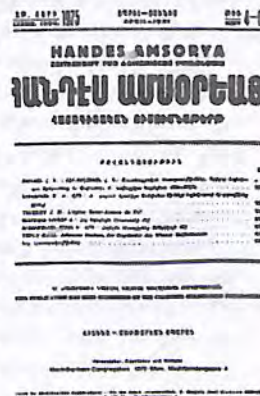
Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ղազար Զահեցի, Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Վաղ-պատ, 1734: Նական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Վաղ-պատ, 1734: Մ. Սեղազիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի..., Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի..., Վաղ-պատ, 1895: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի գյուղերը, Ե., 1960: Դրվան հայ վիճագրություն, պր. 4, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան

«ՀԱՆՂԵՍ ԱՄՍՈՐՅԱ». «Հանդես ամսօրեայ», հայագիտական հանդես: Վիեննայի

Մխիթարյան միաբանության պաշտոնական հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1887-ից, Վիեննայում: Հիմնադիր՝ Ա. Այտընյան, խմբագիրներ՝ Ղ. Հովհաննյան, Գ. Գալեմբյուրյան, Վ. Մելքիսեդեկյան, Թ. Կեռնիկյան, Հ. Համբարյան, Ն. Ակինյան, Ա. Վարդանյան-ձըլըզյան, Հ. Ոսկյան, Վ. Ինգլիզյան, Պ. Տեր-Պողոսյան, Օ. Սեֆուլյան, Մ. Թո-

փալյան, Պ. Գոճանյան: Մինչև 1914-ը հրատարակվել է ամեն ամիս, ապա՝ անկանոն (երկամսյա, եռամսյա, վեցամսյա, ամենամսյա), սակայն հակառակ արտաքին ու ներքին անհարմարությունների՝ շարունակել է իր գործունեությունը: Սկզբ. շրջանում հանրագիտ. բնույթի նյութեր է տպագրել իրավագիտության, բժշկության, մանկավարժության, արվեստի, բանասիրության, կրթաբանության, կրթամասնագիտության, կրթամասնագիտության, կրթամասնագիտության:

1890-ական թթ-ից ակնհայտ է դարձել հանրագիտ. հայագիտ. միավածությունը, նրա շուրջ համախմբվել են հայ և այլագիտ. հայագետներ, մտավորականներ, գիտնականներ (Հ. Տաշյան, Կ. Բասմաշյան, Ա. Սարգսյան, Լեո, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Հ. Աճառյան, Ն. Արսենյան, Մ. Օրմանյան, Հ. Մանանդյան, Գ. Հովսեփյան, Մ. Աբեղյան, Հ. Հյուսիսյան, Ա. Մեյն, Ն. Մառ, Ա. Կարին, Ֆ. Մակին, Ֆ. Ֆեյդի և ուր.), ստեղծվել է գիտամշակութ. ուրույն մի դպրոց: Հայագիտության բազմաթիվ հարցեր ու բնագավառներ՝ հայոց պատմություն, հայոց գրական լեզուն ու բարբառներ, բանահյուսություն, հայ եկեղեցու մատենագրության պատմություն, ազգագրություն, ձեռագրագիտություն, հնագրություն են, եղել են «Հ. ա.»-ի մշտական հետաքրքրության և քննարկման առարկան: Մասնավորապես մեծ տեղ է հատկացվել միջնադարյան մատենագրությանը, հայրաբանությանը, հրատարակվել մինչ այդ անհայտ մնացած ինքնուրույն ու թարգման. բազմաթիվ բնագրեր, պատմիչների, տաղասացների երկեր, քննական ուսումնասիրություններ: Համակողմանիորեն ներկայացվել է հայ գաղթավայրերի պատմությունը՝ աղբյուրներով, գիտնական փաստաթղթերով ու արձանագրություններով, մշակութ. կյանքը («Եղիսաբեթուպոստոյ հայք», «Հունգարիոյ եւ Դրանսիականիոյ ազգայինք», «Պարսկաստանի հայերը, նրանց անցեալը, ներկանք», «Հոլանդան եւ հայերը», «Թիֆլիսի հայոց պանթէոններում»): «Հ. ա.»-ի ուսումնասիրությունների զգալի մասը հրատարակվել է առանձին գրքերով՝ Ազգային մատենադարան մատենաշարով (240 հատոր): Եվրոպ. հայագետների աշխատությունները տպագրվում են և՛ բնագրերի լեզուններով (գերմ., անգլ., ֆրանս.), և՛ թարգմանաբար: «Հ. ա.»-ի միջոցով են այլագիտ. հայագետները ծանոթանում հայ գիտնականների աշխատություններին:

Հանրագիտ. էջերում զգալի տեղ է հատկացվում ձեռագրեր հավաքածուների (Վիեննայի, Մյունխենի, Վատիկանի, Կարինի, Կեսարիայի, Կրակովի, Լվովի, Նոր Զուղայի, Էջմիածնի են) նկարագրությանը: Դրանք 1976-ին հրատարակվել են նաև առանձին հատորով՝ «Ցուցակ ձեռագրաց որ ի Հանդէս ամսօրեայ»: Հայ բարբառագիտության համար արժեքավոր ներդրում է հանդեսում տպագրված Ակնի, Արաբկիրի, Մարաշի, Եվդոկիայի գավառաբարբառների ուսումնասիրությունը: «Հ. ա.»-ի էջերում առաջին անգամ փորձ է արվել գրել հայ մամուլի պատմություն [Գ. Գալեմբյարյանի «Պատմություն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակը (1794-1860)»], կազմվել են մատենագիտություններ: «Հ. ա.» ունեցել է հանրագիտ. և ազգ. հոբելյաններին՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության 100 և «Հ. ա.»-ի հրատարակության 25, 40, 50, 75-ամյակներին, հայ գրքերի գյուտի 1500 և հայ տպագրության 400-ամյակին, Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության 300-ամյակին, Մխիթար Սեբաստացու ծննդյան 300-ամյակին նվիրված բացառիկներ:

Կարինե Ավետյան

ՀԱՆՊԵՐՁ ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն, տես *Ձգեստ* ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն:

ՀԱՌԻՃԱՎԱՆՔ, ՀՀ Շիրակի մարզի Հառիճ գյուղում, Արագածի հյուսիսային լանջին, երկու ձորակներով գոյացող հրվանդանի վրա: Կառուցվել է VII-XIII դդ.: Հնագույն հիշատակությունը պատմիչ Մխիթար Անեցուն է (XIII դ.): Հ. ավերվել է XI դ. սելջուկների արշավանքների ժամանակ: Վանքի առաջնորդ Աբասի որդի Գրիգորը (XIII դ.) վերականգնել է այն (գերեզմանատանը պահպանվել է Գրիգորի տապանաքարը): Զաքարե ամիրսպասարը (Զաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկ), գնելով Հառիճ գյուղը և շրջակա հողերը, ձեռնարկել է վանքի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունը, որը, ըստ շինարձանագրության, ավարտվել է 1201-ին: Զաքարե ամիրսպասարը զարդարել է եկեղեցին սպասքով ու մատուցներով, կատարել բազմաթիվ նվիրատվություններ: Նույն արձանագրության մեջ խոսվում է նաև վանքի պարսպի շինարարության մասին, որից մի փոքր հատված՝ կամարակապ մուտքով, պահպանվել է վանքի արլ. մասում: Հ-ի կառույցների բազմաթիվ վիմագիր արձանագրություններ

ները վանքին վերաբերող տեղեկություններ են հաղորդում մինչև XIV դ.: Վրաց Հերակլ II թագավորը XVIII դ. Ղազրիման անունով ոմն պարսիկի պարգևել է Վերին Շիրակը: Սա բնակություն է հաստատել Արթիկ գյուղում և Հ-ի եկեղեցիների վրա պաշտպան. աշտարակներ կառուցել: 1795-ին Աղա Մահմեդ խանը ներխուժել է Հայաստան և, պարտության մատնելով Ղազրիմանին, ավերել Հ-ի պարսպներն ու Ս. Հարություն եկեղեցին: 1830-ին, ռուս-թուրք. պատերազմի ավարտից հետո, Կարսի առաջնորդ Ստեփանոս արք. Խաթակյանը հաստատվել է Հ-ում և մինչև 1841-ը եղել վանքի առաջնորդը: Նա նորոգել և բարեկարգել է վանքը, կառուցել նոր սենյակներ և տնտեսատուն:

Հ-ի հնագույն կառույցը կենտրոնագմբեթ խաչաձև Ս. Գրիգոր եկեղեցին է, որը VII դ. բնորոշ «մաստարայատիպ» շինություն է: Հվար-ից ունի քառակույտ հատակագծով ավանդատուն: Երկրորդ ավանդատունը Ս. Գրիգոր եկեղեցուն կցվել է հվարմից: Նրա վրա XIII դ. մատուռ է կառուցվել: Եկեղեցու գմբեթը սկզբնապես եղել է կղմինդրածածկ, իսկ 1863-ին վերակառուցվել է քարով՝ կիսագնդի ձևով (այժմ ունի բրգաձև վեղար): XII-XIII դդ. Ս. Գրիգոր եկեղեցուն արմ-ից կցվել է գավիթ, որը չի պահպանվել: Հ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կրկնում է XI-XII դդ. Հայաստանում տարածված գմբեթավոր դահլիճի տիպը այն տարբերությամբ, որ արմ. կողմի երկրորդ հարկի ավանդատներն այստեղ փոխարինված են հայկ. ճարտ-յան եզակի եռակամար բացվածքներով այլնազարդ օթյակներով, որոնք շինությունը տալիս են պալատային տեսք: Եկեղեցին աչքի է ընկնում կառուցող. բարձր արվեստով, քարի երանգների հմուտ օգտագործմամբ, արտաքին ճակատների «հայկ. խորշերով» մշակումով: Ուշագրավ է արլ. ճակատի հարդարանքը՝ Զաքարե և Իվանի Զաքարյան իշխանների կտիտորական քանդակով: Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից XIII դ. առաջին քառորդում իշխան Վահրամ Հեծուպը կառուցել է գավիթ (քառա-յուն տիպի) և վանքի շրմուղը: Հ-ի դարաստունը (XIII դ.) տեղադրված է Ս. Գրիգոր եկեղեցուց հս-արլ. (պահպանվել է հս-արմ. մի փոքր հատված): Դպրատնից հվարմ., անմատչելի, մենավոր ժայռի վրա գտնվում է «ճգնավորի մատուռը»: Վանքը հս-ից և արլ-ից պաշտպանված է պարսպով, իսկ արմ-ից և հվ-ից՝ ձորերով: Հ-ի տարածքից դուրս՝ գերեզմանատանը,

գտնվում են Ս. Հարություն եկեղեցու (1201-1216) ավերակները:

Հ. միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային նշանավոր կենտրոններից էր, վանքի դպրոցը գործել է VII դարից: Պահպանված ձեռագիր մատյանները վկայում են, որ Հ. եղել է նաև գրչության կենտրոն: Հայտնի է հնագույն մի ձեռագիր Ավետարան, որը 1209-ին լրացրել, ծաղկել և կազմել է Մարգարեն, և որից միայն մի թերթ է հասել մեզ՝ հիշատակարանի մասից: Հաջորդ ձեռագիրը 1219-ից է՝ գրված Գրիգորի առաջնորդության ժամանակ, երբ գրչության արվեստը բարգավաճել է Հ-ի դպրոցում: Նկարները կապվում են հնագույն Ավետարանների հետ (Մատենադարան, ձեռ. № 1382): Հետագա դարերից հիշվում են այստեղ նորոգված ձեռագրեր:

1850-ին Գյումրիում մի խումբ երիտասարդ հայրենասերների նախաձեռնությամբ ստեղծվել է «Հառիճի վանական ընկերություն» («Հառիճականքի ընկերություն») մշակութային-կրթ. կազմակերպությունը, որի նպատակն էր վերականգնել Հ-ի երբեմնի կրոնամշակութ. դերը, նորոգել շինությունները: Ընկերության անդամակցել են ժամանակի նշանավոր մտավորականները, ճանաչված անձինք, այդ թվում՝ Ավետիք Իսահակյանի ծնողները: Ընկերության նախագահ Հովսեփ Կոստանյանի անմիջական ղեկավարությամբ սկսվել են մեծածավալ շին. աշխատանքներ: Վանական համալիրի, հատկապես Ս. Աստվածածին եկեղեցու նորոգումներն իրականացրել են գյուղացի նշանավոր վարպետները (Թադևոս Անտիկյան և ուր.): 1856-57-ին ընկերության ջանքերով բացվել է Հառիճի կիսագնդի օթիկ ուսումնարանը, որը 1860-ին Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցու կոնկոս վերանվանվել է «Հառիճի հոգևոր դպրոց»՝ հետագայում դառնալով Գևորգյան ճեմարանի նախապատրաստ. բաժանմունք: 1887-89-ին Հ-ի դպրոցում սովորել է Ավետիք Իսահակյանը: 1869-ին Հ-ում իր հանգիստն է անցկացրել Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին: Որոշվել է վանքի տարածքում կառուցել կաթողիկոս. ամառանոց: 1871-ին ավարտվել է Վեհարանի շենքի շինարարությունը, իսկ հաջորդ տարում Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին իջևանել է նորակառույց Վեհարանում: 1872-ին կառուցվել է նաև վանքի սեղանատունը, ավելի ուշ՝ տնտ. օժանդակ

ՀԱՍՏԵՐ

Հինուլթյուններ, Հյու-
րասենյակներ, ընդար-
ձակվել է վանքի տա-
րածքը: Ընկերուլթյան նախագահ Հ. Կոստանյա-
նի Հիշատակը հավերժացնելու համար Ս. Գրի-
գոր եկեղեցուն կից 1886-ին կառուցվել է զան-
գակատուն, իսկ 1893-ին՝ ձորամիջի կամուրջը,
որն ընկերուլթյան վերջին շին. ձեռնարկումն
էր: 1915-ից դադարել է «Հառիճի վանական ըն-
կերուլթյան» կրթ. և շին. բեղմնավոր գործու-
նեուլթյունը: Հ-ում կատարվում են շին. աշխա-
տանքներ՝ համալիրը լրիվ վերականգնելու և
գործող վանք դարձնելու նպատակով:

9.7, 2-3-րդ պատկերները:

Գրչ. Մ խ ի Թ ա Ր Ա ն ե ճ ի, Մստոնան աշխարհավէպ
Հանդիսարանայ, ե., 1983: Մ խ ի Թ ա Ր յ ա ն ճ Ա.,
Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Երբակ, Տիխլիս,
1856: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Երբակ, Վնտ., 1881: Հառիճայի
վանական ընկերութեան հիշատակարանն ու հաշիվը, Ա-
լեքսանդրապոլ, 1909: Թ ո Ր ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր
Հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, [Հ.] 1,
2, ե., 1942, 1948: Զ ա լ ա լ յ ա ն Ա., Հառիճի հուշար-
ձանախումբը (ճարտարապետական սրբաբերումներ),
ԼՀԳ, 1986, № 2: Халпахчян О., Архитектурные
ансамбли Армении 8 в. до н.э. — 19 в. н.э., М., 1980.

Ալեքսանդր Զալալյան

ՀԱՄԱՆ-ՁԱԼԱԼ ԴՈԼԱ (ծ. թ. անհտ – նահ. 1261), նոր վկա. Հայոց Արևելից Կողմանց դահերեց իշխան, Առանշահիկների տոհմից, Խաչենի մեծ իշխան Վախթանգ Բ Տանգիկի և Ջաքայան Սարգսի դուստր Խորհմից որդին: Հասան-Ջալալանների տոհմի Հիմնադիրը: Կառուցել է Գանձասարի վանքը, նորոգել Թաթարների արշավանքի ժամանակ ավերված Կեչառիսի վանքը: Հարկադրաբար ընդունել է մոնղոլ-թաթարների գերիշխանությունը և Արլ. Հայաստանը զերծ պահել ավերածություններից: Հայտնի էր որպես աստվածասեր, ողորմած, աղոթքների ու աղաչանքների մեջ ճգնող: Քրիստոսի նվիրյալը լինելու և խուլ ընդվզման համար Արղուն խանը նրան նեղել է հարկերով «առավել քան զկարն», կալանավորել, փայտ է դրել նրա պարանոցը և երկաթ՝ ոտքերին: Արղունը նրան իր հետ տարել է Ղազվին: Հ.-Ջ. Դ-ի դուստրը՝ Ռուզուքանը, որը Ջարմաղանի որդու կինն էր, գեմել է մեծ խան Հուլափուկի կին Տողունա Խաթունի՝ խնդրելով ազատել իր հորը: Արղունն իմանալով այդ գեղեցիկ նահատակել է Հ.-Ջ. Դ-ին, մարմինը հողակոտոր անելով՝ գցել ջրհորը: Հ.-Ջ. Դ-ի որդի Աթաբակը հոր մարմինը փոխադրել և թաղել է

Գանձասարում՝ «ի գերեզմանս հարց իւրոց»:
Ե՛վ սպանելիս, և՛ մատուցները տեղափոխելիս
վրանս պայծառ լույս է իջել:

Գրչ. Վ. արդան Պատմիչ, Պատմութիւն տիե-
զերական, Մ., 1861: Հայոց նոր վկաներ [ժող.], Վաղ-
պատ, 1903, էջ 101-103: Կիրակոս Գանձակե-
ցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1982, գլ. ԿԳ: Ուլու-
բաբյան Բ., Խաչնիկի իշխանութիւնը X-XVI դարե-
րուն, Ե., 1975: Հայոց եկեղեցւոյ սրբերը և սրբակն-
ցաղ անձինք (Կապ. Ռ. Մաթեոսյան), Ս. Էջմիածին,
1999:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ Բաղդասար, Բաղդասար
սար մետրոպոլիտ [1.12. 1775, գ. Վանք
(Արցախի իմացին գավառ) – 9.6.1854, Շուշի
(ամփոփված է Գանձասարի վանքում)], եկե-
ղեցական–հասարակական գործիչ։ Սերել է Հա-
սան–Ջալալյան իշխանական տոհմից, որդին էր
Դանիել բեկի, եղբորորդին՝ Հովհաննես և Սար-
գիս Աղվանից կաթողիկոսների։ Կրթությունը
ստացել է Գանձասարում։ Վանական կյանքի
հակում ունենալով՝ փոքր հասակից աշխատել
է *Գանձասարի վանքում*, եղել է սպասավոր,
երգել ժամասացությունների ժամանակ։ Հով-
հաննես կաթողիկոսի նահատակությունից
(1786) հետո, Հ.–Ջ. հոր և հորեղբոր՝ Սարգիս
արքեպիսկոպոսի հետ փախել է վանքից, ա-
պաստանել Գանձակում՝ Ջավադ խանի մոտ։ Ե-
կեղեց. թաքցրած դանձերը փրկելու համար
Դանիելը հետ է եկել Գանձասար, բայց ընկնե-
լով Իբրահիմ խանի ձեռքը՝ նահատակվել է
1791-ին։ Հ.–Ջ. և Սարգիս արքեպիսկոպոսը
Գանձակում մնացել են վեց տարի։ Այստեղ
1792-ին Սարգիս արքեպիսկոպոսը, Ջավադ
խանի հրովարտակով, ձեռնադրվել է Աղվանից
կաթողիկոս։ 1796-ին Հ.–Ջ. ստացել է սարկա-
վազի աստիճան, 1798-ին Սարգիս կաթողիկո-
սը նրան ձեռնադրել է վարդապետ։ Գանձա-
կից նրանք անցել են Վրաստան, ապա հա-
տատվել Հաղպատի վանքում։ 1808-ին Հ.–Ջ.
վերադարձել է Ղարաբաղ՝ հայրենի կալվածք-
ները հետ վերցնելու և Գանձասարի վանքը չե-
նացնելու նպատակով։ Չորս տարվա ընթաց-
քում նա նորոգել է ավերված վանքը, ի մի
հավաքել ցրված միաբաններին և վանքապատ-
կան գյուղերի բնակիչներին։ Նրան հաջողվել
է թուրք բեկերի ու աղաների ձեռքից հետ
վերցնել նրանց յուրացրած վանքապատկան ու
հայրենի կալվածքները։ 1812-ին Սարգիս Հա-
սան–Ջալալյանը վերադարձել է Գանձասար։
1815-ին Գանձասարի կաթողիկոսությունը վե-
րացվել է, իսկ Սարգիս Հասան–Ջալալյանին

չորհավել է մետրոպոլիտի աստիճան: Մետրո-
պոլիտոսթյունն իրենց տոհմի ձեռքում պա-
հելու մտայնոսթյամբ՝ նա Հ.Ջ. վարդապետին
ուղարկել է էջմիածին, և 1820-ին *Եփրեմ Ա
Զորագեղցի* կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է
եպիսկոպոս:

Սարգիս մետրոպոլիտի մահից (1828) հետո, ժողովրդի և մեկիքների խնդրանքով, Հ.-Զ. Եպիսկոպոսը 1830-ին պաշտոնապես նշանակվել է մետրոպոլիտ՝ «բոլոր աղվանից հայոց»։ Նրա ջանքերով Գանձասարի վանքին վերադարձվել են ավելի քան 60 դյուղ և կավվածքներ. ընդ որում, դրանց մի մասը Հասան-Ջալալյան տոհմի սեփականությունն էր, որը Բաղդասար մետրոպոլիտը նվիրաբերել է Գանձասարի վանքին։ Նա հիմնել է նաև մասնավոր դպրոց, հրավիրել հմուտ մանկավարժ, ճանաչված գիտնական Հովսեփ վրդ. Արցախեցուն (Տեր-Ավադյան) և ուր., կառուցել երկհարկանի առաջնորդարան, կարգավորել ճանապարհը, վերականգնել *Ամարասի վանքի* սեփականատիր. իրավունքները։

«Պողոթենիե»-ի ընդունումը հետո Հովհան-
նես Ը Կարբեցի կաթողիկոսը Բաղդասար մետ-
րոպոլիտին կանչել է էջմիածին և հաստատել
Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ՝ պահպանելով
մետրոպոլիտի կոչումը: 1837-ին նա տեղա-
փոխվել է թեմի կենտրոն Ծուշի՝ ծավալելով
եռանդուն գործունեություն: Հետ է վերցրել
պարսիկ բեկերի սեփականած ու հափշտակած
մեծ ու ընդարձակ կալվածքները, 1843-ին կա-
ռուցել եռահարկ առաջնորդարան:

1837-ին Շուշիից վտարվել են Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերություն» միսիոներները։ Բաղդասար մետրոպոլիտը Շուշիի հայոց թեմական դպրոցի համար գնել է նրանց տպարանը։ 1839-ին հրատարակել է *Նաայի Հասան-Ջալալ-Ջանի* Պատմությունը, թեև տպարանում հիմնականում տպագրվել են կրոնականիզաց. բնույթի երկեր։ Շնորհիվ իր նվիրյալ գործունեության Բաղդասար մետրոպոլիտը մեծ ժողովրդավականություն է վայելել։ Կառուցել է տվել Շուշիից մինչև Քուլառակ գ. ձգվող Արցախի ամենաերկար մայրուղին, որը մինչև այժմ էլ ժողովուրդին անվանում է Բաղդասար մետրոպոլիտի ճանապարհ։ 1839-ին ուռւս. ցար Նիկոլայ I-ը նրան պարգևատրել է Ս. Աննայի առաքինի աստիճանի թագազարդ չքանչանով։

Գրկ. Տ ե Ր - Հ ո վ Հ ա ն ն ի ս յ ա ն Գ., Բաղդասար
մետրոպոլիտ Նաթան-Պատարանցի Համառոտ կենսա-

ՀԱՍԿ

գրութիւնը, «Փորձ», 1880,
№ 5: Լ ե ո, Պատմութիւն
Ղարաբաղի Հայոց թեմա-
կան հոգեւոր գլխոցի-
1898-1913, թ., 1914: Օրմանյան Մ., Ազգապա-
տման 3 երկրորդը, 1927, էջ 3705-3707:

Վալտեր Դիլոյան

«ՀԱՄԿ», կրոնական, կրթական, գրական և բանասիրական ամսագիր: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1932-ից, Անթիլիասում (Լիբանան): Հիմնադիր խմբագիր՝ Բ. Կյուլեսերյան, խմբագիրներ՝ Գարեգին Ա Հովսեփյան, Գարեգին Բ Սարգիսյան (Գարեգին Ա Սարգիսյան), Ա. Թրթոյան, Վ. Բերբերյան: Տպագրում է կրոնագիտ., քարոզախոս., Հայրախոս., պաշտոնական, արխիվ. նյութեր, կոնդակներ, միջինեկեց. հարաբերությունների մասին հաղորդումներ, լուրեր կաթողիկոսարանից, քրիստ. դաստիարակության բաժանմունքից, դպրեվանքից, կրակ-նօրյա դպրոցներից, թեմներից, հրապարակում գրական-բանասիր., ինչպես նաև մանրանկար-չությունը, բաժնետոմարներ, պատմություններ նվիրված հովվածքներ, դարևոսականներ: Ամսագիրը զգալի տեղ է հատկացնում Հայրենասիր. գործեր, դաստիարակություն:

1948-ից լույս է տեսնում «Հասկ» հայա-գիտ. տարեգիրքը (եթևարատև ընդհատում հնե-րով): Հիմնադիրն է Գարեգին Ա. Հովսեփյանը: Հրատարակվել է ութ գիրք (7-8-րդ՝ 1997-ին): Տարեգիրքը նվիրված է Հայոց պատմության, Հայ եկեղեցու պատմության, մատենագրության, Հայագիտության, արվեստի հարցերին: Եկեղեց. նյութերի շարքում ապագրվում են պատմու-թյանը, քույր եկեղեցիների հետ հարաբերու-թյուններին, արխիվ. թեմաներին վերաբերող հոգվածներ, աղոթքներ, շարականներ, Ավետա-րանների ձեռագրեր, գրախոսականներ: Պատ-մության նյութերի շարքի հոգվածները վերա-բերում են Մեծ եղեռնին, ազգաբնակչությանը, դադթավայրերին, դիցաբանությանը: Գրական նյութերի շարքում ընդգրկվում են մամուլին, դրականագիտությանը, ձեռագրերին, լեզվաբա-նությանը, գավառաբարձաններին վերաբերող հոգվածներ: Արվեստի նյութերի շարքը երաժշ-տության, ժայնագրության, լուսանկարչության, արվեստագիտության՝ մանրանկարչների, նկարիչների, գրիչների, ծաղկողների մասին է: Տարեգրքում լույս են տեսնում նաև անգլ. հոգ-վածներ: Հոգվածները հեղինակել են Հ. Թովհե-լյանը, Գրիգ. Ժայրաբովյան վարդապետը, Ս. Մըսըր-

յանը, Ա. Թրթոյանը, Հ. Արմենը, Ե. Քասուհյան, Լ. Վարդանը, Հայր Լուսի Մարիսանը, Գ. Աճմյանը, Ա. Տեր-Սաչատյանը, Ս. Մախաչյանը և ուրիշներ:

ՀԱՍՈՒՅԹ ԵԿԵՂԵՑՈՒ, Հանուն եկեղեցու ընծայված նվիրատվություն, ինչպես նաև տուրքերից, եկեղեցուն տրվող հարկերից և եկեղեցական գանձումներից ստացված եկամուտ: Հնագույն ժամանակներից ի վեր եկեղեցին ունեցել է անշարժ և շարժական կալվածքներ, որոնք, ըստ Համապատասխան երկրների օրենսդրության, տնօրինել են եկեղեց. իշխանությունները: Ստացված եկամուտներն օգտագործվել են եկեղեցու և նրա Հովանու տակ գտնվող ազգ., կրթ. և մշակութ. Հաստատությունների կարիքների համար: Եկեղեցու Հասույթ են ս. Պատարագի ժամանակ Հավատացյալների կամավոր նվիրատվությունները, եկեղեցում տեղադրված գանձանակներում հավաքվող գումարները, մոմավաճառությունը, մկրտության, պսակի, հուղարկավորության, հոգեհանգստյան, հիշատակների պատարագի մատուցման և այլ խորհրդակատարություններից ստացված նվերները, նպատակային աշխատանքների կատարման համար ազգ. բարերարների նվիրատվությունները և: Եկեղեց. Հասույթ են նաև կաթողիկոս. և առաջնորդ. տուրքերը, Մայր աթոռից հայկ. գաղթավայրեր և թեմեր ուղարկված կաթողիկոսի ներկայացուցիչներին՝ *նվիրակների* հավաքած նվիրատվությունները (դրամ, թանկարժեք զարդեր, գույք և): Հնում վանքերն ունեցել են Հատուկ Հասույթ, որն ստացվել է գյուղացիներից և կոչվել պողի:

Ըստ Աստվածաշնչի, եկամտի կամ շահի ստացվածքի տասներորդ մասը ընծայվել է Աստծուն և կոչվել տասանորդ. «Հողի բերքի, ծառերի պտուղների մեկ տասներորդ մասը Տիրոջն է պատկանում: Դրանք Տիրոջն են նվիրաբերվում... Տասը արջառից ու ոչխարից մեկը, ինչպես և Հովվի գավազանի տակով անցնող տասը անասունից մեկը պատկանում են Տիրոջը» (Ղևտ. 27.30-32, տես նաև Թվեր 18.21-24, Բ Ծր. 14.28-29, Հմտ. Մատթ. 23.23, Ղուկ. 18.12):

Հայոց կանոնադրված տասանորդը հիշված է եկեղեց. պողի, ինչպես նաև տոկոսի (վաշխ) առումով: Ըստ Մխիթար Գոչի Դատաստանադրված տասանորդ գանձվել է հողից, բեր-

քից, ռազմագերիներից, ավարից: Ի տարբերություն ջրովի հողերից վերցված հարկի (հնգեկ բերքի հինգերորդ մասը), տասանորդ գանձվել է նաև անջրդի հողերից:

Բազրատունյաց թագավորությունում և Զաքարյան իշխանություններում տասանորդ գանձվել է նաև ձկնորսությունից, արհեստավորների ու վաճառականների եկամուտներից և:

Գրկ. Կանոնադրված Հայոց, աշխատատ. Վ. Հակոբյանի, Հ. 2, Ե., 1971: Մխիթար Գոչ, Գիրք Դատաստանի, Ե., 1975: Մանասիյան Հ., Երկ., Հ. 4, Ե., 1981:

Եղիշ ավ. քչն. Սարգսյան

ՀԱՎԱՍ, Հավատք, աստվածային գլխավոր առաքինություն, Սուրբ Հոգով մարդու մեջ հաստատված վկայություն՝ Հիսուս Քրիստոսի Աստվածության հանդեպ: Հովհաննես առաքյալը նրան է համարում ճշմարիտ Հավատացյալ, ով *Աստուծոց* վերստին ծնված լինելով «...Հավատում է, թե Հիսուսն է Քրիստոսը» (Ա. Հովհ. 5.1), այսինքն՝ ով ընդունում է, որ Հիսուսն է Աստծուն եկած Օծյալը:

Պողոս առաքյալը Հ. անվանում է «...հուսացված բաների հաստատումը և ապացույցն այն բաների, որոնք չեն երևում...» (Եբ. 11.1): Նաև ավելացնում է. «Հավատով ենք իմանում, որ աշխարհներն ստեղծվել են Աստծու խոսքով՝ անտեսանելի բաներից տեսանելիներ դառնալով» (Եբ. 11.3): Հ. ասելով, ինչպես և նույն թղթում պարզաբանում է Պողոս առաքյալը, պետք է հասկանալ առ Աստված ունեցած մարդու Հ., որը հավաստի է դառնում միայն Աստծո Հոգով, քանի որ Աստծուն կարելի է միայն Աստծո միջոցով հավատալ: Մինչև մարդեղացյալ Հիսուս Քրիստոսի Հայտնվելը երկրի վրա, նախնիների մեջ Հ. առ Աստված գործել է Աստծո Հոգու ներգործումով: Հ-ով, վստահությամբ են ընթացել ու գործել Աբելը, Ենոքը, Նոյը, Հավատքի հայր Աբրահամը, մյուս նախահայրերը, Մովսեսը, Գեղեոսը, Դավիթը, Սամուելը, Եղիսն և մյուս մարգարեները: Պողոս առաքյալը սուրբ Հ-ի օրինակներ բերելուց հետո եզրակացնում է, որ ճշմարիտ, աստվածային Հ-ի առաջնորդը Հիսուսն է. «...նայենք Հիսուսին՝ Հավատի զորագլխին, այն կատարելագործողին, որն իր առաջնորդված ուրախության համար հանձն առավ խաչը, արհամարհեց ամոթը և նստեց Աստծու աթոռի աջ կողմում» (Եբ. 12.2):

Հ. մարդ էակին անհրաժեշտ է Աստծո առջև արդարանալու համար, որովհետև Աստված

հաճենում է մարդուն փրկել *սատանայի* որոգայթներից այն դեպքում, երբ նա արդարանում է Աստծո Որդու նկատմամբ տածած Հ-ով, այսինքն՝ երբ վկայում է, թե իսկապես Հիսուսն է Աստծո Որդին: Պողոս առաքյալը գրում է. «...եթե քո բերանով Հիսուսին Տեր խոստովանես և քո սրտում հավատաս, թե Աստված նրան հարուցել է մեռելներից, կփրկվես. քանի որ արդարանալու համար սրտով եք հավատում և փրկության համար խոստովանում բերանով» (Հռոմ. 10.9-10): Առաքյալն Աբրահամի վերաբերմամբ ևս հավաստում է, թե նրա հավատը իրեն՝ Աբրահամին «որպես արդարություն համարվեց» (Հռոմ. 4.22), միտք, որը կանխապես ասված էր դեռևս Ամբակունի մարգարեությունում՝ «Արդարև արդարը հավատքով կապրի...» (Ամբ. 2.5):

Նոր կտակարանում Հիսուս Քրիստոսի փրկչական գործունեությունը մշտապես ուղեկցվում է Հ-ով. արդարացնելու համար Հիսուսը Հ-ի գրավական է պահանջում բոլոր նեղյալներից, կապալներից, ախտավորներից և բուժման ու մեղքերի արձակման կարիքն ունեցողներից: Հ-ի դրսևորման դեպքում դրան հաջորդում է փրկությունը (Հոգևոր և մարմնավոր բժշկումներ, մահացածի հաճում և), որը տրվում է մարդեղացյալ Որդու կողմից. սատանայի կապալքով կապվածներն արձակվում են, խուլերը՝ լսում, կաղերը՝ քայլում, կույրերը տեսնում, և ողջ աշխարհին քարոզվում է արքայության Ավետարանը: Հ-ի դրսևորման բազում օրինակներ են նշվում Ավետարաններում:

Հ. ինքնին աստվածային շնորհ լինելով, աստվածային շնորհների աղբյուր է, զենք փորձելի հարուցած փորձությունների դեմ: Հ. մեռած է, եթե այն հանգում է միայն դավան. բանաձևերի և չի զարգարվում *աղոթքով*, սիրով, բարի գործերով, *ողորմությամբ* և մյուս առաքինություններով. «Ինչպես որ մեռած է մարմինը առանց հոգու, այնպես էլ մեռած է հավատը առանց գործերի» (Հակոբոս 2.26):

Քրիստոսյան հավատում է բարձրյալ Հայր Աստծուն, նրանից անժամանակապես ծնված Որդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին, Սուրբ Երրորդությանը, Ավետարանին, ավետարան. բոլոր ճշմարտություններին, սուրբ եկեղեցուն, սրբազան *ավանդությանը*, եկեղեցու խորհուրդներին: Այսպես, Սուրբ Երրորդության երեք Անձների մեկ էությունը և մեկ աստվածությունը, դավան. անճառելի ճշմարտությունները «խորհուրդ խորին» են, անքննելի և ընկալելի միայն

Հ-ով, կամ մկրտության ժամանակ մկրտվողի վերստին ծնունդով Աստծո որդեգիր դառնալը, ապաշխարության ընթացքում ապաշխարողին մեղքերից արձակումը, ձեռնադրության կատարված շնորհաբաշխումը և, թեև անտեսանելի են աչքերով, սակայն ընկալվում են Հ-ով և Հ-ի միջոցով դառնում իմանալի ու զգալի:

Ըստ *Գրիգոր Տաթևացու* Հ. աստվածային երեք առաքինություններից մեկն է հույսի և սիրո հետ միասին և, ըստ միջնադարյան մարդաբանական պատկերացումների, պատկանում է մարդու բանական մասին, ինչպես հույսը՝ մարդու բանական և սերը՝ ցանկականին: Ըստ երեսմանական պատկանելության՝ Հ. համարորդաբանական պատկանելության՝ Հ. համար պատասխանում է Հայր Աստծուն, հույսը՝ Որդուն, սերը՝ Սուրբ Հոգուն (Գրիգոր Տաթևացի, Ոսկեփորիկ, 1995, էջ 248):

Լևոն Սարգսյան

ՀԱՎԱՍՈ ՀԱՆԳԱՆԱԿ, Հավատաձեք, քրիստոնեական *հավատի* խտացված բանաձևումը: Հավատացյալը, մասնավորաբար՝ մկրտվելու կոչված հավատացյալը, արտասանում է այն՝ իբրև իր հավատի խոստովանություն: «Հանգանակ» բառը կցված «հավատին», նշանակում է, որ այն անհատական դավանություն է, այլ հավաքական: «Հանգանակ» բառի հնագույն բացատրությունը հանդիպում ենք Հռոմեական (մահ. 410) մի գրությունում, որը կոչվում է Commentarium in Symbolum Apostolorum (Մեկնություն առաքյալների հանգանակի): Հայ հին թարգմանիչները հույն *συμβολον* բառը, որը համապատասխանում է լատ. Symbolum-ին, թարգմանել են «հանգանակ»: Արևմտյան եկեղեցիների հայրերի մոտ տարածված էր այն ավանդությունը, թե Հ. հի հեղինակներն են Հիսուսի տասներկու առաքյալները:

Դարեր շարունակ քրիստոնյա եկեղեցիներում մեծ հեղինակություն է վայելել Առաքելական հանգանակը: Նկատի ունենալով, որ նրա հեղինակները Քրիստոսի առաքյալներն են, այդ հանգանակի դավան. բանաձևումներն անվիճելի են համարվել: Առաքելական հանգանակն ընդունվել է իբրև Նոր կտակարանի բովանդակած քրիստ. կրոնի հավատալիքների ամփոփում, որը եկեղեցին ժառանգել է իր հիմնադիրներից: Առաքելական հանգանակի հնագույն դրսևորումը, անճառելի ճշմարտությունները «խորհուրդ խորին» են, անքննելի և ընկալելի միայն

և այն ներկայացնում է որպես առաքյալների ժամանակներից հասած ավանդություն:

Առաքելական հանգանակի կազմության մասնավորապես պատմությունը տրված է Օգոստինոսին վերաբերված ճառերից մեկում՝ «Հանգանակի մասին» վերնագրով: Այստեղ տրվում է, թե առաքյալներից յուրաքանչյուրն ինչ է ասել, և ըստ այդմ՝ հանգանակի բանաձևումներից ամեն մեկը վերաբերվում է որևէ առաքյալի:

Միջին դարերում Արևմտյան քրիստ. եկեղեցին ամբողջապես ընդունել է հանգանակի առաքելական ծագումը, իբրև հավաքական խմբագրություն՝ կատարված Սուրբ Հոգու ներշնչումով:

Նույնը չէր կացությունը բյուզ. և Արևելյան եկեղեցիների պարագայում: Ֆլորենցիայի եկեղեց. ժողովում (1439) Եփեսոսի մետրոպոլիտ Մարկոս Եվկենիդոսը առարկել է ավանդական մոտեցման դեմ՝ պնդելով, թե առաքյալները եթե իրապես խմբագրած լինեին Հ. Հ., ապա դա անպայման կհիշվեր Գործք առաքելություն, Հոգեգալուստի պատմությունից հետո: Այս առարկությունից հետո Արևմուտքի եկեղեցիները չեն պաշտպանել դարավոր այդ ավանդությունը և հանգանակը դիտել են իբրև II դ. խմբագրված դավանաբան. մի բացատրություն՝ նորադարձների հավատն ամբողջական համար:

Երկրորդ Հ. Հ., որը ցայսօր ընդունում է Արևմտյան եկեղեցիներ իբրև *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի* (325) կատարած խմբագրություն, հետևյալն է.

«Հաւատամքի մի Աստուած, Հայր ամենակալ, Արարիչ ամենայնի, երեւելեաց եւ աներեւելից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ, ծնեալ ի Հօրէ միածին, այսինքն յեւթօնայն Հօր, Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած, համագոյակից Հօր, որով եղեւ ամենայն, որ ինչ յերկինս եւ որ ինչ յերկրի, որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իշխալ եւ եղեալ մարդ, չարչարեցաւ եւ յարեաւ յաւուր երրորդի, համբարձաւ յերկինս: Գալոց է ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս: Եւ ի Սուրբ Հոգին: Իսկ որք ասենն՝ էր երեւմն յորժամ ոչ էր եւ թէ յառաջ քան զծնունդն ոչ էր, կամ յոչէից եղեւ եւ կամ

ասեն յայլ էութենէ կամ գոյացութենէ է Որդին Աստուծոյ կամ թէ փոփոխելի է կամ այլայլելի, զայսպիսինս նզովէ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցի»:

Նիկիայի տիեզերաժողովի կանոններում չկա Նիկիայի Հ. Հ. անունով ծանոթ այս բնագիրը: Անկարելի է մանր տարբերակներով այն գտնում ենք *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի* և *Քաղկեդոնի ժողովի* արձանագրություններում, ինչպես նաև՝ Կեսարիայի եկեղեցուն հասցեագրված *Եվսեբիոս Կեսարացու*, Հովբանոս կայսրին ուղղված՝ *Աթանաս Ալեքսանդրացու* թղթերում, թեոդորեոսի և Սոկրատեսի եկեղեցական պատմությունների մեջ ևն:

Նիկիայի հանգանակում ընդգրկված «համագոյակից Հօր» և «ծնեալ ի Հօրէ» բացատրությունները տեղիք են տվել բազմաթիվ քննադատությունների, որոնցից հիմնականը այդ բացատրությունների անհամապատասխանությունն էր ավետարանական բառապաշարին:

Արևմուտքն ընդունել է երկու բանաձևերը՝ սակայն առանց վստահ լինելու, թե Նիկիայի հավատամքը գործածվել է *Մկրտության ժամանակ*, իբրև հավատո դավանանքի պարտադիր բանաձև: *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովը* (381) որոշ հավելումներ է արել Նիկիայի հանգանակի վրա: Հռոմի կաթողիկ եկեղեցին և բողոքական եկեղեցիները կանոնադրել և մինչև այսօր արտասանում են Նիկիա-Կոստանդնուպոլսի կոչված հանգանակը, որտեղ նույնությամբ պահված են երկու բնորոշումները՝ «համագոյակից Հօր» և «ծնեալ ի Հօրէ»:

«Հաւատամքի մի Աստուած, ի Հայրն ամենակալ, յարարիչ երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւելից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ յՈրդին Աստուծոյ, միածին՝ ծնեալն ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս:

Լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ, յԱստուծոյ ճշմարիտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած: Համագոյակից Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իշխալ յերկնից՝ մարմնացաւ ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւովն Սրբով եւ մարգացաւ, խաչեցաւ վասն մեր ընդ Պոնտոս Պիդաղոսի: Վասն մեր մեռեալ եւ թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, ըստ գրոց, ելեալ ի յերկինս նստաւ ընդ աջին Հօր:

Գալոց է փառք ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, եւ թագաւորութեանս նորա ոչ գոյ վախճան:

Եւ ի Սուրբ Հոգին, տէր եւ կենսատու, բղխալ ի Հօրէ, որ ընդ Հօր եւ Որդւոյ պաշտեալ եւ փառաւորեալ, որ խօսեցաւ ի մարգարէս:

Եւ ի մի միայն յընդհանրական եւ առաքելական սուրբ եկեղեցի: Հաւատամք ի մի մկրտութիւն, ի թողութիւն մեղաց: Ակն ունիմք ի յարութիւն մեռելոց եւ ի կեանս յաւիտեականս»:

Ինչպես Նիկիայի, այնպես էլ Կոստանդնուպոլսի Հ. Հ. չկա 381-ի Կ. Պոլսի տիեզերաժողովի արձանագրության մեջ:

Այդ Հ. Հ. Կ. Պոլսի 680-ի ժողովի արձանագրության մեջ պահված բնագրի բառացի կրկնությունն է:

Նիկիայի և Կ. Պոլսի անունով հայտնի հանգանակները պահված են միայն Քաղկեդոնի ժողովի արձանագրությունում: Քաղկեդոնի ժողովի վկայություն հիման վրա վերջին Հ. Հ. կոչվում է «Նիկիոյ-Կոստանդնուպոլսոյ հանգանակ»:

Արևմուտքում մեծ տարածում էր գտել այն ավանդությունը, թե Նիկիայի Հ. Հ. հիմնված է Առաքելական հանգանակի վրա, իսկ Կ. Պոլսի 381-ի ժողովին վերագրված Նիկիայի Հ. Հ.-ի վրա, և թե՛ Արևմուտքի գործածած այսօրվա բանաձևն այս վերջինն է, այսինքն՝ 381-ի Կ. Պոլսի ժողովի խմբագրած:

Արդի հետազոտողները համաձայնաբար կարծում են, թե Արևմտյան եկեղեցիների Հ. Հ. ծագել է Հռոմում տարածված Մկրտության հին հանգանակից, և թե այն խմբագրվել է IV դ. և տարածվել միայն Արևմուտքում: Այդ տեսակետը փաստում է *Եպիփան Կիպրացին*: Կ. Պոլսի 381-ի ժողովից 7 տարի առաջ նա հիշատակում է մի Հ. Հ., որը գրեթե բառացի համապատասխանում է այդ ժողովին վերագրված հանգանակին:

Եպիփան Կիպրացին հիշատակում է երկու այլ հանգանակներ ևս: Դրանցից առաջինը համապատասխանում է Նիկիա-Կոստանդնուպոլսի հանգանակին, այսինքն՝ Արևմտյան եկեղեցու ավանդությանը: Ներկայացրած մյուս Հ. Հ. հետևյալն է.

«Հաւատամքի մի Աստուած՝ Հայր ամենակալ արարիչ ամենայնի՝ երեւելեաց եւ աներեւելից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդին Աստուծոյ, ծնեալն Աստուծոյ՝ Միածին, այսինքն յեւթօնայն Հօր: Աստուած Աստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ Աստուծոյ ճշմար-

տէ, ծնունդ եւ ոչ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկնիս եւ ի վերայ երկրի, մեռեալ եւ աներեւոյթ: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իշխալ մարմնացաւ, ծնաւ կատարեալապէս, ի յերկնից՝ մարմնացաւ, յղացեալ ի Հոգւոյն Մարիամայ սրբոյ կուսէն, յղացեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ եւ մարգացաւ, որ է ասել եղեւ մարդ Սրբոյ, առեալ Հոգի, մարմին եւ միտ, եւ կատարեալ, առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս անբնական զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փողոսի որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ դամենայն որ ինչ է ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ ամարդկային ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ռեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւ

պարագայում: Ավելին, եպիսկոպոս Կիրակոսյան ներկայացնում է այս չ. 4. իբրև Մկրտուկյան հանգանակ՝ տարածված 381-ի Կ. Պոլսի ժողովից առաջ:

Երուսաղեմի հին չ. 4. մեզ է հասել չնորհիվ Կյուրեղ Երուսաղեմացի հայրապետի (350-ին): Երուսաղեմի հին չ. 4. հետևյալն է.

«Հաւատամքն ի մի Աստուած Հայր ամենակալ, արարիչ երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ անեւելեաց աներեւութից: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ, միածինն, ծնեալ ի Հորէ՛ Աստուած ճշմարիտ, յառաջ քան զյաւիտեանս, որով ամենայն ինչ եղեւ, մարմնացեալ եւ մարդացեալ, խաչեալ եւ թաղեալ, երրորդ աւուր յարուցեալ, եւ համբարձեալ յերկնս եւ նստեալ ընդ աջն Հոր եւ զաւոյց է փառօք ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս եւ թագաւորութեան նորա վախճան մի լիցի: Եւ ի մի Սուրբ Հոգի՝ մխիթարիչն, որ խօսեցաւ ի մարգարէսն եւ ի մի մկրտութիւն, ի քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց եւ ի յարութիւն մարմնոյ եւ ի կեանս յաւիտենականս»:

Քրիստոնյա եկեղեցիներն մեջ զարգացած եւ բանաձեւված չ. 4-ները պատկանում են երկու ավանդությունների, որոնցից մեկը ձևավորվել է Հռոմում և, ընդհանրապես, Արևմուտքում, իսկ մյուսն իսկումը՝ Արևելյան եկեղեցիներում: Հիմնական տարբերություններն են.

Արևմուտքի հանգանակներն մեջ.

ա. Պիղատոսի հիշատակությունը՝ կապված Քրիստոսի խաչելության հետ:

բ. Սուրբ Գրոց հիշատակությունը՝ Քրիստոսի հարության մասին:

գ. Համագոյակից Հոր՝ նիկիական բացատրությունը:

դ. Սուրբ Հոգուն վերաբերող մասում եղած ակնարկությունը Հիսուսի մկրտության ընթացքի, Սուրբ Հոգու Հայտնության մասին, ինչը չենք գտնում այլ հանգանակներում:

ե. Նույնն է պարագան Սուրբ Հոգու բնակության մասին՝ «ի սուրբան»:

զ. Նզովքը պահված չէ Արևմտյան ավանդության մեջ, մինչդեռ խստիվ պահված է Արևելքի ավանդությունում:

Արևելյան ավանդությունը չունի առաջին երկուսը, իսկ «Համագոյակից» բառի փոխարեն ունի «ի բնութենէ Հոր»: Այս ավանդության ամենից հատկանշական տարբերությունը մյուսից երեք անգամ շեշտված հավելումն է՝ «նովին մարմնով» բացատրություն. նախ՝ Քրիստոսի

համբարձման, ապա՝ Երկրորդ դարձյալն և երրորդ՝ մեռելների հարություն կապակցությունը:

Հայ եկեղեցին հավատարմորեն հետևել է Արևելյան ավանդությանը՝ ընդունելով Երուսաղեմի հանգանակը: Հայ եկեղեցում կանոնացած հանգանակի և հին հանգանակների միջև եղած նմանություններն ավելի պարզ են երևում, երբ կարդում ենք այն իր ամբողջությամբ մեջ.

«Հաւատամքն ի մի Աստուած, ի Հայրն ամենակալ, յԱրարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ յՈրդին Աստուծոյ, ծնեալն յԱստուծոյ, Հորէ միածինն, այսինքն յէութենէ Հոր: Աստուած Աստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ, յԱստուծոյ ճշմարիտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հոր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկնս եւ ի վերայ երկնի՝ երեւելիք եւ աներեւոյթ: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ Կուսէն Հոգւովն Սրբով: Որով էառ զմարմին, զՀոգի եւ զմիտ, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ, ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք: Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկնս նովին մարմնովն՝ նստաւ ընդ աջն Հոր: Գալոց է նովին մարմնով եւ փառօք Հոր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան:

Հաւատամքն եւ ի Սուրբ Հոգին, յանդին եւ ի կատարեալն, որ խօսեցաւ յՕրէնս, ի Մարգարէս եւ յԱւետարանս: Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց յառաքեալսն եւ բնակեցաւ ի Սուրբան:

Հաւատամքն եւ ի Մի միայն Ընդհանրական եւ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի, ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: Ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստան յաւիտենից, հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից եւ ի կեանս յաւիտենականս:

Իսկ որք ասեն՝ էր երեւման յորժամ ոչ էր Որդին, կամ էր երեւման յորժամ ոչ էր Սուրբ Հոգին, կամ թէ յոչէից եղեն կամ յայմէ հոլթենէն ասեն լինել զՈրդին Աստուծոյ կամ զՍուրբ Հոգին, եւ թէ փոփոխելիք են կամ այլալիք, զայսպիսիսն նզովէ Կաթողիկէ եւ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի»:

Աշխարհաբար.

«Հաւատում ենք մի Աստուծո՝ ամենակալ Հորը, երկնքի և երկրի, երեւելիների և աներեւոյթների Արարչին:

Եվ մի Տեր Հիսուս Քրիստոսին՝ Աստուծո Որդուն՝ ծնված Հայր Աստուծուց՝ միածին, այսինքն՝ Հոր էությունից: Աստված՝ Աստուծուց, լույս՝ լույսից, ճշմարիտ Աստված՝ ճշմարիտ Աստուծուց, ծնունդ և ոչ՝ արարած: Նույն ինքը՝ Հոր բնությունից, որով ամենայն ինչ եղավ երկնքում և երկրի վրա՝ երեւելիներ և աներեւոյթներ: Որ մեզ՝ մարդկանց համար և մեր փրկության համար, երկնքից իջնելով, մարմնացավ, մարդացավ, Սուրբ Հոգով կատարելապես ծնվեց սուրբ Կույս Մարիամից: Որով վերցրեց մարմինը, հոգին և միտքը և, ամենայն ինչ, որ ունի մարդ ճշմարտապես և ոչ կարծյոք: Չարչարվեց, խաչվեց, թաղվեց, երրորդ օրը հարություն առավ, նույն մարմնով ելավ երկնք և նստեց Հոր աջ կողմում: Գալու է նույն մարմնով և Հոր փառքով՝ դատելու կենդանիներին և մեռյալներին, ում թագաւորութիւնը վախճան չունի:

Հաւատում ենք և Սուրբ Հոգուն՝ անդին և կատարյալին, որ խօսեց Օրենքում, Մարգարեներում և Ավետարաններում: Որ իջավ Հոր դասն, քարոզեց առաքյալների միջոցով և բնակվեց սուրբերի մեջ:

Հաւատում ենք նաև միայն Մի, Ընդհանրական և Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու, մի մկրտության, ապաշխարության, մեղքերի քավության և թողության. մեռելների հարությանը, հոգիներին և մարմիններին հավիտենական դատաստանին, երկնքի արքայությունը և հաւիտենական կյանքին:

Իսկ ովքեր ասում են, թե կար ժամանակ, երբ չկար Որդին, կամ կար ժամանակ, երբ չկար Սուրբ Հոգին, կամ թե՛ ոչէից եղան, կամ ասում են՝ այլ էությունից են Աստուծո Որդին և կամ Սուրբ Հոգին և թե փոփոխելի են կամ այլալիք, այնպիսիներին նզովում է Կաթողիկէ և Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին»:

Հայ եկեղեցին, ինչպես մյուս բոլոր եկեղեցիները, հուսց ի վեր ունեցել է իր չ. 4., որը գործածում է ս. Պատարագի սկզբում: Նրա կանոնականացումը վերագրում է Գրիգոր Ա Հոռասավորչին, որն ընդունել է այն Նիկիայի ժողովից և դրան հավելել իր խոստովանությունը. «Իսկ մեք փառաւորեսցուք, որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիր պազանելով Սրբոյ Երրորդութեանն եւ Միոյ Աստուածութեանն՝ Հոր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»:

Հայ եկեղեցին պահել է նաև մի շատ ավելի հին չ. 4., որ արտասանվում է Մկրտության խորհրդի սկզբում, «Հրաժարմք»-ից հետո, երբ մկրտող քահանան, մկրտվողը և իրեն ըն-

կերակցող բոլոր աղոթողները դառնում են դեպի Արևելք՝ ասելով.

«Եւ ապա դառնամք ի լոյս աստուածագիտութեան»:

«Հաւատամքն յԱմենասուրբ Երրորդութիւնն, ի Հայր, եւ յՈրդի, եւ ի Սուրբ Հոգի: Զաւետումն Գաբրիէլի, զՄուկնդն Քրիստոսի. զՄկրտութիւնն, զՉարչարանս, զՆաչելութիւնն, զԹաղումն երեքօրեայ, զՅարութիւնն, զհաստուածապէս Համբարձումն, զնստին ընդ աջն Հոր, զհաւաւոր եւ զփառաւորեալ զմիւսանգամ Գալուստն խոստովանիմք եւ հաւատամք»:

Կանոնականացած չ. 4. նույնպես արտասանվում է Մկրտության ժամանակ, սակայն Ավետարանի ընթերցումից հետո, Սուրբ Խորանի դիմաց՝ վեր բարձրացնելով Ավետարանը: Նույն ձևով, այսինքն Ավետարանի ընթերցումից հետո և Ավետարանը բարձրացնելով՝ արտասանվում է կանոնացած նույն չ. 4., ս. Պատարագի սկզբում:

Հայ եկեղեցին ունի նաև մեկ այլ չ. 4., որն արտասանվում է գիշերային ժամից առաջ, աւովոյան սաղմոսերգությունից հետո, երբ պատարագիչը հրաժարվում է սատանայից, ինչպես մկրտվողը, և, դառնալով դեպի Արևելք, ասում է.

«Խոստովանիմք եւ հաւատամք ամենակատար սրտիւ զՀայրն Աստուած՝ անեղ, անծին եւ անսկիզբն, այլ եւ ծնող Որդւոյ եւ բղխող Հոգւոյն Սրբոյ:

Հաւատամքն զԲանն Աստուած, անեղ, ծնեալ եւ սկսեալ ի Հորէ նախ քան զյաւիտեանս, ոչ յետոյ եւ ոչ կրտսեր, այլ որքան Հայրն Հայր ընդ նմին եւ Որդին՝ Որդի:

Հաւատամքն զՍուրբ Հոգին Աստուած՝ անեղ, անժամանակ, ոչ ծնեալ՝ այլ բղխեալ ի Հորէ. էակից Հոր և փառակից Որդւոյ:

Հաւատամքն զԵրրորդութիւնն Սուրբ, մի բնութիւն, մի աստուածութիւն, ո՛չ երեք աստուածք, այլ մի Աստուած, մի կամք, մի թագաւորութիւն, մի իշխանութիւն, արարիչ երեւելեաց եւ աներեւութից:

Հաւատամքն յեկեղեցի սուրբ՝ զԹողութիւն մեղաց, հաղորդութեամբ սրբոց:

Հաւատամքն զմին յերից անձանց զբանն Աստուած՝ ծնեալ ի Հորէ նախ քան զյաւիտեանս. ի ժամանակի իջեալ յաստուածածին կոյն Մարիամ՝ առեալ յարեւէ նորա միաւորեաց ընդ իւրում աստուածութեանն. իննամսեայ ժողովում:

Լիպոս Ա Աղբակեցին
Հ. Թ. վ-ի վանահայր է
կարգել Սիմեոն Զու-

ղայեցուն, որն իր բնաստեղծությունում գովերգում է վանքի Կաթողիկե, Ս. Աստվածածին և Ս. Հարություն եկեղեցիները, «բարձրագմբեթ» զանգակատունը և «Հաստատակառույց» ժամատունը: 1679-ի հունիսի 4-ին համալիրն ավերվել է երկրաշարժից: XVIII դ. սկզբին Աստվածատուր Ա Համադանցին նորոգել է Հ. Թ. վ., կառուցել պարիսպներ, նրանց խցերը և Թաղածածկ հյուրատունը: 1721-ին քառասյուն ժամատան ավերակի հս. կեսի վրա սկսել է գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Կարապետ եկեղեցու կառուցումը, որն անավարտ է մնացել լեզգիների առաջին արշավանքի պատճառով: 1755-ին լեզգիների երկրորդ արշավանքից հետո Հ. Թ. վ. լքվել է, և Ս. Ամենափրկիչ սրբապատկերը տեղափոխվել է Էջմիածին:

Վանքի համալիրը բաղկացած է շինությունների երկու խմբից: Արմ. խմբի գլխ. եկեղեցին (XIII դ.) ունի ներքուստ խաչաձև, անկյուններում ավանդատներով զմբեթավոր հորինվածք (զմբեթը քանդված է): Բազմազունություն սկզբունքով շարված պատերը հարուստ են արձանագրություններով: Եկեղեցուն հվ-ից կից են երկու թաղածածկ մատուռներ (այժմ՝ ավերակ): Արլ. խմբի կենտրոնում անավարտ Ս. Կարապետ եկեղեցին է, հվ-ից՝ ժամատան և նրան արլ-ից կից՝ զանգակատան ավերակները: Ս. Ամենապրկիչ սրբապատկերն ունի հայկ. ճարտ. յան և մանրանկարչության մեջ տարածված հյուսիսյան զարդաքանդակով շրջանակ: «Խաչի իջնեսնելու» պատկերաքանդակն ուշագրավ է ոսկերչական արվեստի ազդեցությամբ կատարված գեղ. մշակումով: Խաչված Քրիստոսի աջ կողմից Հովսեփը գրկել է նրա մարմինը, իսկ ձախից՝ Նիկողեմոսը աքցանով հանում է գամերը: Քրիստոսի գլխավերևում փորագրված է թևատարած աղալնու տեսքով Սուրբ Հոգին, իսկ ավելի բարձր՝ Աստծո օրհնող Աջը:

Հ. Թ. Վ-ի գրչուցան կենտրոնի Հայտնի առաջին ձեռագիրը (Ավետարան) ընդօրինակել է Իգնատիոս գրիչը 1214-ին՝ Թադևոս և Հայրապետ կրոնավորների պատվերով (Վենետիկի մատենադարան, ձեռ. № 137): Պետրոս քահանայի վանքի գրչատանն ընդօրինակել է Ավետարան (1236), Գրիգոր գրիչը՝ Ավետարան (1297) ու Սաղմոսարան (1298, Մատենադարան, ձեռ. № 2838, 4160, 6473), գրիչ և ծաղ-

կող Ստեփանոսը՝ Շարակնոց (1458), երկու Ավետարան (1471, Մատենադարան, ձեռ. № 215, 3759, 10154, որոնցից մեկի պատվիրատուն էր մայրն է հղել): Ձեռագրերը ընդօրինակվել են նաև XVI–XVII դդ.:

Հ. Թ. վ-ին են նվիրվել մի շարք ձեռագրեր՝ Ավետարաններ (1321, 1657), Մաշտոց (1423), Շարակնոց (1482): Մինչև 1294-ը վանքում է պահվել հայ հնագույն ձեռագրերից մեկը՝ VII դ. վերագրվող «Վեհամոր Ավետարանը», որն այժմ հայտնաբերվել է Արցախ (այժմ պահվում է Մատենադարանում, ձեռ. № 10668): 1410-ին Հ. Թ. վ-ում է թաղվել Մեծոփավանքի դպրոցի ղեկավար Հովհաննես վրդ. Մեծոփեցին: Վանքը գործել է մինչև XVIII դ. 2-րդ կեսը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում
9.7, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Հոմերոսի
սեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ
Հայ արվեստի պատմության, Հ. 2, Ե., 1987: Матери-
алы по археологии Кавказа, 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍԱՆԻ ԹԵՄ Հայաստանի այց առաքելական եկեղեցու, կաղմավորվել է 1997-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի կողմից 1991-ին ստեղծված Հյուսիսային Կովկասի առաջնորդական փոխանորդություն հիման վրա: Առաջնորդանիստը՝ Կրասնոդարի Ս. Հովհաննես Ավետարանիչ եկեղեցի: Թեմի առաջին առաջնորդն է եղել եղնիկ ծ. վրդ. Պետրոսյանը: Թեմն ընդգրկում է Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում, Հյուսիսային Կովկասի ինքնավար հանրապետություններում գործող Հայկ. եկեղեցիներն ու ծխական համայնքները: Թեմի տարածքում գործում է շուրջ 20 եկեղեցի՝ Վաղեիկավկազի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1843), Արմավիրի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման (1846), Բուդյոնովսկի Ս. Խաչ (XIX դ. վերջ), Եդեսիայի Ս. Աստվածածին (1914), Պյատիգորսկի Ս. Սարգիս (1992), Շահումյանի Ս. Էջմիածին (1994), Կիսլովոդսկի Ս. Վարդան (1997), Կուրգանինսկի Ս. Նիկողայոս (1997), Կրասնոդարի Ս. Հովհաննես Ավետարանիչ (1997), Ալեքերի Ս. Սարգիս (1997), Գեորգիևսկի Ս. Գևորգ (1997), Ստավրոպոլի Ս. Մարիամ Մազդարենացի (1997), ինչպես նաև մատուռներ՝ Սոչիի Ս. Խաչ (1993), Հայկաձորի (Անապա) Ս. Սարգիս (1995), Ս. Սամուել մարգարե (1997) և:

Վլադիկավկազում, Կրասնոդարում, Սո-
չիում եկեղեցիներին կից գործում են կիրակ-
նօրյա դպրոցներ:

Լույս են տեսնում «Խաչքար» («Хачкар», 1993-ից, ռուս.) հանդեսը և «Նաչա ցերկով» («Наша церковь», 1995-ից, ռուս.) պաշտոնաթերթը:

Հ. Ռ. Թ-ի առաջնորդական տեղապահն է
Մովսես Եպս. Մովսեսյանը (1999-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում
9.7, 6-րդ պատկերը:

Եղնիկ Եսլս. Պետրոսյան

ՀԱՐՑՈՒՊԱՏԱՍԽԱՆԻ, Հ ա ր ց ու մ, Հ ա ր ց մ ու լ ն ք ե լ պ ա տ ա խ ա ն ի ք, ք ը ռ ս տ ո-
ն ե ա կ ա ն մ ա տ ե ն ա գ ը ու թ յ ա ն ամենատարածված
տեսակներից, որտեղ Հարց ու պատասխանի, հանա-
կալակով արծարծվել են աստվածաբանական,
դասական, բնագիտական Հաճախ վի-
ճելի, հրատապ խնդիրներ: Ելնելով ուսումնա-
գիտ. նկատառումներից Հայ մատենագիրներ-
ը եկեղեցու նշանավոր Հայրերի երկերից քա-
ղել և կազմել են Հ-ներ. առավել ներկայանալի
օրինակներին են Բարսեղ Կեսարացու և Գրի-
գոր Նազիանզացու Հարցմունքը, Գրիգոր
Նազիանզացու «Առ որս» ճառաչարի հիման
վրա կազմված Հ. են: Հայ ինքնուրույն մատե-
նագրություն մեջ Հայտնի են հետևյալ երկերը.
Գրիգոր Լուսավորչի Հարցումը, «Եղիշ վար-
դապետի Հարցմունք եւ պատասխանիք ի գերս
Մենդոց», «Հարցումն Արձանայ Թագաւորի և
պատասխանիք Եզնկա վարդապետի Կողբաց-
ւոյ», «Հարցումն Աշոտոյ Սմբատայ Թագաւո-
րի եւ պատասխանիք Եզնկայի Հայոց վարդա-
պետի», «Դաւթի Հարքացւոյ եւ փիլիսոփայի
որ յիմաստասիրված եւ յիմաստասիրելի հար-
ցուածս», «Հարցումն Աշոտոյ իշխանին վասն
մատաղի պատասխանի Սահակի Հայոց վարդա-
պետի», «Կոմիտասի Հայոց կաթողիկոսի եւ
Պիռոսի պատրիարքի՝ Հարցաքննութիւն եւ
վիճաբանութիւն», «Տիրանայ Հայոց վարդա-
պետի պատասխանի Հարցմանց Թագաւորացն
Աղուանից Ատրնեբսեհի եւ Փիպէի», «Հարց-
մունք զանազանք՝ արարեալ Վանական վար-
դապետի և պատասխանի բարառնաբար».
«Հարցումն սուրբ վարդապետին Դաւթի մա-
կանուն Ալաւկա որդի», «Հարցումն պատ-
րիարքին եւ պատասխանի սրբոյն Ներսիսի».
Փոքր թիվ չեն կազմում նաև անանուն Հ-նե-
րը. «Հարցմունք եւ պատասխանիք Հայոց վար-
դապետաց ընդդէմ երկաբնակաց», «Հարց-
մունք եւ պատասխանիք ի Գրոց Սրբոց» ևն:

Գրկ. Եղիշե վարդապետի Հարցմունք..., հրտ. Ն. Ակիմյան, Վնն., 1924: Խաչիկյան Լ., Գրիգոր Պարթևի վերագրված «Հարցունք», որպես մատենագրության հրատարակման, ԲՄ, № 7, 1964, էջ 315-328: Զակոր Բյուսեյան

Հակոբ Բյոսեյան

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈ ՀԻՍՈՒՍ
ՔՐԻՍՏՈՍԻ, տես *Զատիկ*:

ՀԱՅ, ս. Հաղորդության հաց, Հիսուս
Քրիստոսի մարմինը խորհրդանշող բաղադր
հաց, որ ս. Պատարագի օրերին պատրաստվում
է եկեղեցում՝ Պատարագը սրբադործելու և որ-
պես Հաղորդություն քահանայական դասին ու-
հավատացյալ ժողովրդին տալու համար: Թըխ-
վում է առանց թթվանորի, ևավազույն ալյուր-
րից, ունենում է կլոր, ճաշի ափսեի մեծության
կավաշի տեսք: Թափանցիկության աստիճանի
բարակ է:

Որպես երկնավոր Հ-ի խորհրդանշը առկա է դեռևս Հին ուստում։ «Այդ գեղեր թող ուտեն կրակի վրա խորոված միսը, այն թող ուտեն բաղարը հացով ու դառն խոտերով» (Ելք 12.8), «Յոթը օր բաղարը հաց կուտեք, առաջին իսկ օրից ձեր տնից կվերացնեք թթխմորը...» (Ելք 12.15)։ Նոր ուխտում Հ-ի խորհուրդը հաստատվում է *Տերունական աղոթքով* («...Մեր հանապազօրյա հացը տուր մեզ այսօր...») և վերջին ընթերիքի ժամանակ՝ ս. Հաղորդութամբ, երբ «...Հիսուս հաց վերցրեց, օրհնեց ու կտրեց և տվեց աշակերտներին ուսասաց. «Առեք, կերեք, այս է իմ մարմինը» (Մատթ. 26.26)։ Ապա մատուցեց ս. Հաղորդության *գինին*, որպես տերունական արյան խորհուրդը (Մատթ. 26.27–28)։

Պատարագի ժամանակ Ս. Հաղորդուծյամ Ն. Սուրբ Հոգու ներգործութամբ, փոխակերպվում է Հիսուսի ճշմարիտ մարմնի՝ կենաց բանին, որը պետք է ճաշակել արժանավորապես սրբությամբ:

Մաս: Ս. Հաղորդունության Հ. անվանվում է նաև Մաս: Հուն. կոչվել է antidoron (anti - հակա, փոխարեն, doron - նվեր, պարգև), նշանակում է նվերի փոխարեն, իմա՝ ս. Հաղորդունության փոխարեն: Ս. Պատարագի ավարտից առաջ Հատուկ մատուցարանի մեջ դասավորված Հ. օրհնում է բարձրաստիճան որևէ եկեղեցական, մանրացնում և ապա բաժանում Հավատացյալներին, որոնք Հին Հաղորդվել: Մաս բառն արդեն իսկ բացատրում է իմաստն իբրև մասնիկ կամ մնացորդ ս. Սեղանի վրա օգտա-

գործված Հ-ի, որը քահանայի հաղորդվելուց հետո բաժանվում է ժողովրդին: Եկեղեցական ամեն անգամ, երբ Մաս է բաժանում, կրկնում է. «Սա եղիցի Մաս և բաժին քեզ», այսինքն՝ մասնակից լինես ս. Հաղորդության Հ-ին և նրա չնորհին:

Ներշնչ աւ. քհն. Սարգսյան

«ՀԵԹՈՒՄ Բ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՃԱՇՈՅ», գեղարվեստական առումով ճոխ և կատարյալ մագաղաթե ձևագիր մատյան, մեզ հասած ամենավաղ նկարազարդված ծաշոցը: Գրիչն ու նկարիչն անհայտ են: Ընդօրինակվել է 1286-ին, Կիլիկյան Հայաստանում (հավանաբար՝ Սկևռայի վանքում), Հեթում թագաժառանգի պատվերով (հետագայում՝ Հեթում Բ թագավոր): Պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 979, չափերը՝ 33,5x24,5 սմ, բաղկացած է 475 թերթից): Հայկ. ծաշոցների գեղ. ձևավորումը, ի տարբերություն բյուզ. և արևմտաեվրոպ. ծաշոցների, բավական համեստ է: «Հ. Բ թ. ձ.», սակայն, հեռացել է այդ ընդհանուր կանոնից: Նրա բոլոր էջերը (շուրջ 500) նախաձեռնված են, պատկերազարդ: Մանրանկարների կազմը պայմանավորված է հայկ. ծաշոցի բովանդակությամբ, որն ի տարբերություն բյուզ. ծաշոցի, հաջորդել է առավել վաղ, այսպես կոչված՝ երուսաղեմյան խմբագրությանը՝ իր մեջ ներառելով ոչ միայն Նոր, այլև Հին կտակարանից փոխառված պատարագային ընթերցումները: Ուստի «Հ. Բ թ. ձ.»-ում պատկերազարդվել են նաև Հինկտակարանային իրադարձություններ:

«Հ. Բ թ. ձ.» բաղկացած է ութ Հիմն. մասերից, որոնք համապատասխանում են ութ շրջանների բաժանված հայկ. եկեղեցածիս. տարուն: Մասերից յուրաքանչյուրն ունի իր չքնդազարդ անվանաթերթ, իսկ նրա հանդիպակաց էջում եկեղեց. տարվա այդ մասի հիմն. տոնը պատկերող մանրանկարն է (պահպանվել են միայն երկուսը՝ «Տյառնընդառաջ» և «Մուտք երուսաղեմ»): Հիշյալ մասերի գլուխները բացվում են գլխազարդերով, լուսանցազարդերը մատնանշում են ընթերցման սկիզբը: Տեքստի հետ գրված յոթ մանրանկարները («Քրիստոսը զրուցում է աշակերտների հետ», «Քրիստոսին խաչից իջեցնելը և թաղումը», «Անցումը Կարմիր ծովով», «Երեք մանուկները հնոցում», «Յուդաբեր կանայք Տիրոջ գերեզմանի առաջ», «Հովնան մարգարեին ծովը նետելը», «Հովնանի վերադարձը ցամաք»)

և մոտ 130 մանրանկար լուսանցներում (մարգարենների ու նահատակների պատկերներ, տեսարաններ նրանց կյանքից, իրադարձություններ եկեղեցում պատմությունից) ուղեկցում են ընթերցվածքները՝ նվիրված տոներին, սրբերի հիշատակի օրերին, եկեղեցու կարևոր իրադարձություններին: Սրբերից մեկի՝ Բարսեղ Կեսարացու դիմանկարը պատկերված է ոչ թե լուսանցում, այլ ամբողջ էջի վրա՝ հասակով մեկ: Այդ մանրանկարով էլ բացվում է ձեռագիրը: Բարսեղ Կեսարացու նման առանձնացումը կապված է ոչ միայն նրա հիշատակի օրը հունվ. 1-ին տոնելու (այդ թվից է սկսվում հայկ. եկեղեց. տարին), այլև հայոց մեջ Բարսեղ Կեսարացու Պատարագը կիրարկելու հետ: Նկարի հանդիպակաց էջին պատկերազարդ անվանաթերթն է, որի լուսանցում պատկերված է թագավորական ինքնատիպ խմբանկարը (բուսազարդերի մեջ միմյանց վրա տեղավորված է վեց պատկեր):

Չնայած պարզության ու ոչ մեծ չափերին, աչքի են ընկնում տիեզերական ժողովների լուսանցապատկերները: 381-ի Կ. Պոլսի տիեզերաժողովը ներկայացված է կիսաշրջանաձև նստած վեց եպիսկոպոսների պատկերով: Սուրբ Երրորդության պատկերից իջնող լույսի ճառագայթները հիշեցնում են, որ այդ ժողովն է հաստատել Սուրբ Հոգու աստվածությունը, բանաձևել Սուրբ Երրորդության Անձերի մեկ էությունը: Ցածում, եպիսկոպոս. պատմուճանը մի կողմ ընկած, գետնին նստած է մերժված Մակեդոնը, որի վարդապետությունը դատապարտել է Կ. Պոլսի տիեզերաժողովը:

«Հ. Բ թ. ձ.»-ի պատկերազարդման սկզբունքը բաղմամբուլային է, այսինքն՝ նրա մանրանկարների համար օրինակ են ծառայել տարբեր բովանդակություն ունեցող պատկերազարդ ձեռագրեր, և ոչ միայն ձեռագրեր: Այսպես՝ Բարսեղ Կեսարացու դիմանկարից երևում է սրբանկարչության ակնհայտ ազդեցությունը բուն Հորինվածքում, կերպարի ճակատային դիրքում, հարուստ ու ճոխ զարդանախշված շրջանակներում: Տերունական պատկերները, ավետարանական երկրորդական տեսարանները, չքեղ նկարազարդված անվանաթերթերը հաջորդել են քառավետարանների նկարազարդման համար մշակված պատկերազրույթներ, որի ավանդույթները Հայաստանում զարգացած են եղել: Հին կտակարանի գրքերի տեսարանները, որոնց նկարազարդման փորձառությունը երկարատև ու կայունացած

էր, պատկերազր. առումով ավելի անկաշկանդ են ու ինքնատիպ: Ընդ որում, առավել հետաքրքրականը շարականների նկարազարդումներն են («Անցումը Կարմիր ծովով», «Երեք մանուկները հնոցում», «Հովնանի պատմությունը»), որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է հիմն. մեծ հորինվածք տեքստում և լրացուցիչ լուսանցազարդ մանրանկարների շարք: «Հ. Բ թ. ձ.»-ի գեղ. ձևավորումն ընդգրկում է նաև 150 լուսանցազարդ և ավելի քան 3000 սկզբնատառ (մեծ մասամբ նախազարդ են կամ կազմված թռչուններից, ձկներից, կենդանիներից, երբեմն էլ նաև «պատմականացված» սկզբնատառեր՝ բաղկացած մարգարենների և սրբերի պատկերներից):

Գեղ. առումով «Հ. Բ թ. ձ.» XIII դ. 80-ական թթ. կիլիկյան գեղանկարչությանը բնորոշ օրինակ է, որը, զարգացնելով *Թորոս Թոսլինի* արվեստի ավանդույթները, ի հայտ է բերել նոր միտումներ: XIII դ. կեսի գեղանկարչության պարզ հավասարակշռված ու զուսպ պատկերավոր կառուցվածքին փոխարինել է դրամատիկ ու արտահայտիչ ոճը: Բուն շարժումը թափանցել է «Հ. Բ թ. ձ.»-ի հորինվածքում, տեսարաններում ավելացել են գործող անձինք, բարդացված է ճարտ. ու բնանկարային ֆոնը: Ձեռքերի եռանդուն շարժումով գործող անձինք չեն թաքցնում իրենց զգացմունքները: Ձգտելով հասնել առավելագույն արտահայտչականության՝ «Հ. Բ թ. ձ.»-ի նկարիչը հաճախ դիմել է ձևախախտման, կարողացել լավ վերաբաշխել սրտահույզ վիճակները, երբեմն անհատականացնել կերպարները: Նրանց կենսական արտահայտչականությունը մեծ մասամբ ստեղծվում է ծավալային կերպավորման միջոցներով, որը կերտվում է գունային նրբերանգավորմամբ: «Հ. Բ թ. ձ.»-ի կոլորիտը չափազանց հարուստ է գուներանգներով. վարդագույնի, երկնագույնի, մանուշակագույնի, դեղինի, բաց կանաչի նրբերանգները զուգակցվում են լայնորեն ու բազմակերպ օգտագործված կապույտի, վառ կարմրի երանգներին և ոսկուն (ֆոնի հարթություններում, հանդերձանքի նրբագծերում, հատուկ մածուկի միջոցով ստացված մանրանկարների շրջանակների գրվազարդանկարներում): «Հ. Բ թ. ձ.»-ի զարգացանկը, որտեղ բուն. ու երկրաչափ. բազմատեսակ մոտիվները գուճորդվում են մարդակերպ ու կենդանակերպ պատկերներով (մարդկանց, զազանների, թռչունների, հրեշների), վկայում է

նկարչի անհատնում երևակայության մասին: «Հ. Բ թ. ձ.» իր զարգարվեստի ճոխությամբ, վարպետությամբ և գեղ. փայլուն ու կատարյալ ոճով դասվում է համաքրիստ. գրքարվեստի նշանավոր գործերի շարքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.8, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Համառոտ տեղեկություններ էջմիածնի մի քանի մանրանկարների մասին (Արքայական ծաշոց), «Անահիտ», 1911, № 5-6: Дурново А.А., Портреты изображения на первом заглавном листе Чашога 1288 г., «Стеблвактер Հեթում ԳԱ Հառ. գիտ.», 1946, № 4: Дрампиан И.Р., Лекционный 1286 г. кикийского царя Этума II, «Музей 7. Художественные собрания СССР», М., 1987, с. 147-159; Матенадаран, т. 1, Армянская рукописная книга VI-XIV вв. (составители и авторы текста В. О. Казарян и С. С. Манукян), М., 1991, с. 245-246; Drampian I., L'enluminure cilicienne, տես Drampian I., Korkmazian E., Akopian G., La miniature arménienne XIII-XIVe siècles. Collection du Matenadaran գրքում, Erevan-Leningrad, 1984, p. 25-26, planches et commentaires, 112-125; Der Nersessian S., Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, W., 1993, Appendix II, p. 165-167.

Իրինա Դրամբյան

«ՀԵՆՈՏԻԿՈՆ» («Միություն գիր»), 482-ին բյուզանդական Ջենոն կայսրի (474-475, 476-491) հրապարակած հրովարտակ՝ *Քաղկեդոնի ժողովի* պատճառով բաժանված ու թշնամացած Արևելքի թրիստոնյաներին ու պատրիարքա-կան աթոռներին իր իշխանության ներքո միավորելու, քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների միջև կրոնական երկպառակություններից առաջացած վիճը կամրջելու նպատակով: Հեղինակներն էին Կ. Պոլսի Ակակիոս (471-489) և Ալեքսանդրիայի Պետրոս Մոնգոս (483-490) պատրիարքները: «Հ.» դատապարտում էր Քաղկեդոնի ժողովն ու նրա դավանատունը և հակադրվում էր հիշվել և ուղղափառ նունը տալու: «Հ.»-ում հիշվել է 474-ի, Կ. Պոլսի նախաձեռնված միայն Նիկիայի 325-ի, Կ. Պոլսի 381-ի և Եփեսոսի 431-ի տիեզեր. ժողովները, հաստատվել են *Կյուրենդ Ալեքսանդրացու* 12 հաստատվել են *նզովվել* են նեստորն (տես *Նեստորականություն*) ու Եփեսոսի (տես *Եփեսոսականություն*) և բոլոր նրանք, ովքեր չեղվել են ս. Հայրերի հավատքից: «Հ.» մերժել է նաև Քրիստոսի մեջ բաժանում դնողներին և Որդու մեջ երկվություն քարոզողներին, քանզի

583

ՀԻՆ

X դ. *Գնդեվանքը* կառուցած իշխանուհի Սուփին գնեկ և Հ. վ-ին է նվիրել գյուղ, այգիներ, ծաղկանոցներ ևն: 1338-ին Հ. վ-ուհի է հաստատվել *Եսայի Նչեցու* աշակերտ, *Գլաձորի համալսարանի* շրջա նավարտ Տիրատուր վրդ. Կիլիկեցին և հիմ նել նոր դպրոց, որը հայտնի է որպես Հ. վ-ի դպրոց: Հ. վ-ի գրչության կենտրոնը և դպրե վանքը համահայաստանյան ճանաչում են ստա ցել XV դ. 40-ական թթ.՝ վանահայր *Հովհան նես Հերմոնեցու* օրոք: Հ. վ. տվել է նշանա վոր մտավորականներ, գրիչներ, նկարիչներ: Այստեղ գրվել են բազմաթիվ ձեռագիր մատ յաններ (պահպանվել են շուրջ 30-ը): Հ. վ. նյութ. մեծ աշակցություն է ստացել Սյունյաց Օրբելյան իշխաններից, որոնք հովանավորել են նրա գործունեությունը: Հ. վ-ի ներկայիս Ս. Գրիգոր եկեղեցին հիմնովին վերակառուց վել է XVII դ. (նախկինի օգտագործված քա րերից մեկի վրա պահպանվել է վանքի անուհ նը): Սրբատաշ բազալիտից է և ունի մեկ դուռ դ մուլթով եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Պարս պապատ ուղղանկյուն բակում նկատվում են երեմնի համալիրի շինությունների հետքերը:

XIV դ. Հ. վ-ի դպրոցը գործել է Գլաձորի համալսարանին զուգընթաց: XV դ. դպրոցի սաներից Հովհաննես Հերմոնեցին դարձել է Հ. վ-ի դպրոցի բաբունապետ և 1441-ին *Թով մա Մեծոփեցու* հետ իրականացրել Ամենայն հայոց կաթողիկոսարանը Էջմիածնում վերա հաստատելու գործը:

Հ. վ-ի դպրոցը գործել է շուրջ Հարյուր տարի. մեզ են հասել այնտեղ ընդօրինակված մեկ տասնյակից ավելի ձեռագրեր՝ մեկնուկյուկնաներ, յուժմունքներ են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում,
9.8, 4-րդ պատկերը:

Գրք. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Ե Լ Յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Բ ա ր խ ու ղ ա ր յ ա ն Ս., Հերմոնի դպրոցի տեղադրությունն ու դործունեությունը, ԲՄ, № 5, 1960: Դիվան Հայ վիճագրության, պր. 3, Ե., 1967: Հ ա ս ր ա թ յ ա ն Մ., Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973: Գ Ր Ե Լ Յ ա ն Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (13–15 դդ.), Ե., 1981:

Գրիգոր Գրիգորյան

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆ, տես *Աստվածաշուկայի* Հոդվածում:

ՀԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍ [Հ ի ս ու լ ս < երբ. Հեշուս
- Փրկիչ: Ք Ր ի ս տ ո ս < հուն. *χριστός* - Օծ-

յալ, եբբ. Մաշկյահ, հուն. *μεσσιος* — Մեսիա, Մեկին Ամենասուրբ *Երրորդությունից*, Հոր և Սուրբ Հոգու համագոյակիցը, Աստծո Միածին Որդին և անժամանակ Ծնունդը, Աստված Աստծուց, նախահալիւյան Բանը, որ մարդկանց փրկության համար ճշմարտապես մարդացաւ ս. Կույս Մարիամից: Մարմնացալ Աստծո Որդին, ճշմարիտ Աստված ու ճշմարիտ Մարդը, Աստծո Օծյալը և աշխարհի Փրկիչը, որի սուրբ մարդեղությամբ հաստատվեց *Եկեղեցու* թագաւորութիւնը: Նա, որ չարչարվեց, խաչվեց, երրորդ օրը հարութիւն առաւ մեռելներից, նուէյն մարմնով համբարձվեց երկինք և նստեց Հոր աջ կողմում՝ ապա-տադրելով մարդուն *մեղքի* դատապարտածու-թյունից և ցույց տալով փրկության ճանա-պարհը: Հանուն նրա Աստված երկինք ուղարկեց Սուրբ Հոգին՝ Մխիթարիչը, Աստծո Հոգին, որը եկեղեցագործում է աշխարհում Հոգեգալստի օրվանից և առաջին աշխարհամատուռն եկեղեցին (Վերնատունը) հաստատե-լուց ի վեր՝ մինչև Քրիստոսի Երկրորդ գա-լուստը՝ գործությամբ և բազում փառքով: Տես նաև *Հալատո հանգանակ*:

Սուրբ Գրքում Հիսուս Քրիստոսն անվանվում է և բնութագրվում՝ Աստծո Որդի (Հովհ. 1.34), Որդի (Ա. Հովհ. 4.14), կենդանի Աստծո Որդի (Մատթ. 16.16), Աստծո միածին Որդի (Հովհ. 3.18), միածին Որդի, որ Հոր ծոցում է (Հովհ. 1.18), պատկերն աներևույթ Աստծո և բոլոր արարածների սկիզբը (Կողոս. 1.15), Հոր սիրելի Որդի (Կողոս. 1.13), օրհնյալ Աստծո Որդին (Մարկ. 14.61), Բարձրյալի Որդին (Ղուկ. 1.32) ևն։ Հիսուս Քրիստոսին որպես Աստծո Որդի են վկայում Հայրը՝ «Եվ ահա մի ձայն երկնքից [Հայր Աստված՝ ձայնով], որ ասում էր. «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, որն ունի իմ ամբողջ բարեհաճությունը» (Մատթ. 3.17, տես նաև Մարկ. 1.9–11, Ղուկ. 3.21–22), «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին,... դրա՛ն լսեցեք» (Մատթ. 17.5, տես նաև Մարկ. 9.2–12, Ղուկ. 9.28–36), ինքը Հիսուսը՝ «Աստծու Որդի եմ» (Հովհ. 10.36), Սուրբ Հոգին՝ «Հիսուս Քրիստոսի՝ Աստծո Որդու Ավետարանի...» (Մարկ. 1.1: Սույն վկայությունը տրված է Սուրբ Հոգով, ինչպես ամբողջ *Աստվածաշունչը*), հրեշտակը՝ «Հեռնատալի պատասխանեց և նրան ասաց. «Սուրբ Հոգին կգա քո վրա, և Բարձրյալի զորությունը հովանի կլինի քեզ, որովհետև նա, որ քեզնից է ծնվելու, սուրբ է և Աստծու Որդի կկոչվի» (Ղուկ. 1.35), մարդիկ՝ *Հովհաննես Մկրտիչը*

«Եվ ես տեսա ու վկայեցի, թե սա՛ է Աստծու Որդին», Հովհ. 1.34), Հովհաննես առաքյալը («Այլ այսքանը գրվեց, որ դուք հավատաք, թե Հիսուս Քրիստոսն է՝ Աստծու Որդին», Հովհ. 20.31), նավակում եղած աշակերտները («Արդարև Աստծու Որդին ես դու», Մատթ. 14.33), Պողոս առաքյալը (Գործք 9.20), Նաթանայեղը (Հովհ. 1.49), Մարթան (Հովհ. 11.27) և մյուսները: Հիսուսից զարհուրելով՝ նրան որպես Աստծու Որդի են ճանաչում նաև անմաքուր, դավալական ոգիները («Եվ պիղծ ոգիները, երբ տեսնում էին նրան, ընկնում էին նրա առաջ, ազատվում էին ու ասում. «Դու Աստծու Որդի ես», Մարկ. 3.11), դեերի բազմությունը, որ կոչվում էր լեգեոն («Ի՞նչ ես ուղղում ինձնից, Հիսուս, բարձրյալ Աստծու Որդի...», Մարկ. 5.7):

Սուրբ Գրքը նաև վկայում է, որ Հիսուս Քրիստոսն Աստված է, *Երկնային արքայության* հավիտենական թագավորը և Տերը. Նա կոչվում է Աստված (Հովհ. 1.1, Մատթ. 1.23, Եսայի 40.3), որի աթոռը հավիտենական է (Եբր. 1.8), հավիտենական Տեր Աստված (Եսայի 40.28), ճշմարիտ Աստված (Ա. Հովհ. 5.20), հզոր Աստված (Եսայի 9.6), Տեր և Աստված (Հովհ. 20.28), Աստված և Փրկիչ (Ղուկ. 1.47), բոլորի իշխող օրհնյալ Աստված (Հռոմ. 9.5), համայն երկրի Աստվածը (Եսայի 54.5), Աստված, որ հայտնվեց մարմնով (Ա. Տիմոթ. 3.16, մեր Աստվածն ու Փրկիչը (Բ Պետրոս 1.1), Էմմանուել, որ նշանակում է Աստված մեզ հետ (Մատթ. 1.23), Աբրահամի, Իսահակի, Հակոբի Աստվածը (Ելք 3.16), Բարձրյալ (Ղուկ. 1.76), Տեր Աստված (Եսայի 40.10), Զորությունների Տերը (Եսայի 6.3), Փառքի արքա, հզոր և պատերազմում զորեղ Տեր (Սաղմ. 23.8), Փառքի Տերը (Ա. Կորնթ. 2.8) ևն:

Որպես Սուրբ Երրորդություն Համագո (նույն-
նաբնություն) Անձերից նա, ով Հոր և Սուրբ Հո-
գու Հետ արարել է տիեզերքները՝ դուրս և ա-
ռաջ է ժամանակներից, անժամանակ Երրորդու-
թյամբ փառավորված և կոչվում է նաև Հավի-
տենություն Հայր (Եսայի 9.6), սկիզբը և վախ-
ճանը, ալֆան ու օմեգան (Հայտն. 1.8), ամե-
նայն ինչի արարիչը (Կողոս. 1.16), կյանքը (Ս.
Հովհ. 1.2) և Հավիտենական կյանքը (Ս. Հովհ.
5.20), Կենաց Բանը և կյանքը, որ «Հոր մոտ
էր և Հայտնվեց մեզ (Ս. Հովհ. 1.1-2), Բանը
(Հովհ. 1.1), Բանն Սևուրյան (Հովհ. 1.1), մարմ-
նացած Բանը («Ս. Բանը մարմին եղավ ու
բնակվեց մեր մեջ...», Հովհ. 1.14), «Նա, որ
լույսն է նույն [Հոր] փառքի և բուն պատկերը

նրա էություն» (Եբր. 1.3), Աստծո իմաստուն-
թյունը և զորութիւնը
(Առակ. 8.12, Ա. Կորնթ. 1.24), *Ուխտի* հրեշտա-
կը կամ պատգամաբերը (Սաղաք. 3.1), Տիրոջ
հրեշտակը (Ծննդ. 22.15), Աստծո հրեշտակը
(Ծննդ. 31.11) և Աստվածը (Ծննդ. 31.13) են:

Քանի որ Հիսուս Քրիստոսը, Հայր Աստծո կամքի Համաձայն ճշմարտապես մարդացավ՝ Հանուն մարդու փրկության, ուստի և կոչվում է մարդու Որդի (Մատթ. 12.8, Մարկ. 10.33), Դավթի որդի՝ մարմնով Դավթի Թագավորական ազգատոհմից լինելու Համար (Մատթ. 1.1), Աբրահամի որդի (նույն տեղում), Երկրորդ մարդը՝ Տերը երկրից (Ա. Կորնթ. 15.47), Հիսուս Քրիստոս՝ Մարդը (Ա. Տիմոթ. 2.5), Մարկամի որդին (Մարկ. 6.3), կնոջ սիրունուդը, որ Զախարիայից է (Լուկ. 1.34) և ծնվել է Սուրբ (Մանգ. 3.15):

Հիսուսը եկավ, որպեսզի կատարի Հայր Աստծո կամքը՝ «Ահա՛վասիկ դալիս եմ քո կամ» (Եբր. 10.7, 9): Քը կատարելու ով Աստված» (Եբր. 10.7, 9): Գրվածքներն Աստծուց եկած Հիսուսին անվանում են Հոր կողմից սրբացված և աշխարհ Առաքված (Հովհ. 10.36), Ուղարկված (Եբր. 3.1), մեծ մարգարե (Ղուկ. 7.16), մարգարե (Գործք 3.22-23), ծառա Աստծո (Փիլիպ. 2.7), Նազովրեցի՝ Նազարեթում բնակված լինելու պատճառով (Մատթ. 2.23) և:

Մարգանավով՝ Աստուծո Որդին՝ Հիսուսը, իբրավրա վերադրեց Ագամի սերնդին վիճակված արարչական անեծքը (տես *Նզովք*), անարգանքների և չարչարանքների մատնվեց, յուրայիններին երևալով իբրև օտար և կողմնակի՝ Հյուր (Սաղմ. 68.9), «Հարվածների ենթակա մի մարդ» (Եսայի 53.3), քանի որ, ինչպես ասում է Պողոս առաքյալը՝ «Քրիստոս մեզ վերստին դնեց օրերի անեծքից՝ անեծք դառնալով մեզ համար (որովհետև զրկված է, թե՛ «Անիծյալ է այն մարդը, որը կախված է փայտից»), որպեսզի Աբրահամի օրհնությունը Քրիստոս Հիսուսով գա հեթանոսների վրա, և որպեսզի Սուրբ Հոգու խոստումը մենք ընդունենք հավատով» (Գաղատ. 3.13-14):

Եվ քանի որ Հիսուսն իր Անձով փառավորեց Հայր Աստուծո անունը, դրա համար Հայրը «... նրան շնորհեց մի անուն, որ վեր է, քան ամեն անուն, որպեսզի Հիսուս Քրիստոսի անունով խոնարհվի ամեն ծուռն՝ լինի թե՛ երկնավորներին, թե՛ երկրավորներին և թե՛ սահմարամետականներին, և ամեն լեզու խոստովանի, թե Հիսուս Քրիստոս Տե՛ր է՝ և փառս Հայր

ՀԻՍՈՒՄ Սիոնի, կանչի՛ր ցնծու-
թյամբ, դռն՝ստոր երու-
սաղեմի, ահա գալիս է
քո թագավորը քեզ մոտ, քո արդար, փրկագործ
ու խոնարհ թագավորը՝ հեծած էշի, էշի քուռա-
կի վրա», Ջաջարիա 9.9, Մատթ. 21.1-10): 23. Մատնվելն ընկերոջ կողմից՝ անհավատ
հրեաների ձեռքը (Սաղմ. 40.10, 54.13-15, Ջա-
ջարիա 13.6, Մատթ. 26.31, 56): 24. Մատնու-
թյունը՝ 30 արծաթ դրամի դիմաց (Ջաջարիա
11.12, Մատթ. 26.15): 25. Մատնիչի [Հուդա Իս-
կարիովտացու] մահը (Սաղմ. 54.16, 24, 108.8-
9, Մատթ. 27.3-5, Գործք 1.18-19): 26. Քրոստի
ազարակի ձեռքբերումը (Ջաջարիա 11.13,
Մատթ. 27.7): 27. Աշակերտներից լքվելը (Ջա-
ջարիա 13.7, Մատթ. 36.31, 56): 28. Կեղծ մե-
ղադրանքներ (Սաղմ. 26.12, 34.11 ևն): 29. Լուո-
թյուն՝ մեղադրանքների հանդեպ (Սաղմ. 37.14-
15, Եսայի 53.7, Մատթ. 26.63, 27.12-14): 30. Ծաղրածանակ և վիրավորանք, հայհոյու-
թյուն և թուր (Սաղմ. 21.8-9, 17, 108.25, 34.15-
21, Եսայի 50.6, Մարկ. 14.65, Հովհ. 19.1): 31. Համբերություն՝ չարչարանքների մեջ (Եսա-
յի 53.7-9): 32. Խաչելություն (Սաղմ. 21.13-17): 33. Լեղի և քացախ (Սաղմ. 68.22): 34. Աղոթք՝
քնամիների համար (Սաղմ. 108.4): 35. Աղա-
ղակ՝ խաչի վրա (Սաղմ. 21.2, Մարկ. 15.34): 36. Մահ՝ ծաղկուն հասակում (Սաղմ. 88.46,
101.23-24): 37. Մահ՝ չարագործների հետ (Ե-
սայի 53.12): 38. Մահ՝ վկայված բնության սա-
սանումով (Ամովս 5.20, Ջաջարիա 14.6, Ղուկ.
23.44-45): 39. Հիսուսի հանդերձների վրա վի-
ճակ գցելը (Սաղմ. 21.19): 40. Նրա ոսկորը
չափտի կոտորվի (Սաղմ. 33.21): 41. Խոցում գե-
ղարդով (Սաղմ. 21.18, Ջաջարիա 13.6, Հովհ.
19.34): 42. Կամավոր մահ (Սաղմ. 39.7-9): 43. Փոխանորդական մահ (Եսայի 53.4-6, Դա-
նիել 96.26): 44. Հուղարկավորում՝ մեծահա-
րուստի կողմից (Եսայի 53.9): Այս համարը եբ-
րայական կանոնում այսպես է՝ «Նրա գերեզ-
մանն ամբարիշտները հետ դրվեց, բայց երբ մե-
ռավ, Հաբուստի հետ եղավ»: Այլ կերպ է հայ-
կական կանոնի որոշ թարգմանություններում): 45. Հիսուսի հարությունը (Սաղմ. 15.9-11, 29.4,
40.11-13, 117.17, Մատթ. 28.1-10, Մարկ. 16.1-
8, Ղուկ. 24.6, 31, 34, Օսեյ 6.1-3): 46. Համ-
բարձումը (Սաղմ. 15.11, 23.7, Գործք 2.32-33
ևն): 47. Համաշխարհային և հավիտենական
իշխանություն (Ա. Մնացորդաց 17.11-14,
Սաղմ. 2.6-8, 8.6, 44.6-7 ևն, Եսայի 9.7, Դա-
նիել 7.14, Ղուկ. 1.32-33): 48. Երկրորդ գա-
լուցի

լուստը՝ փառքով (Սաղմ. 49.3-6, Եսայի 9.6-7, Զաքարիա 12.10, 14.4-8, Մատթ. 24.29-31, Մարկ. 13.24-27, Դուկ. 21.25-28):

Նոր կտակարանն արձանագրում է, թե սուրբ գրվածքներով մարգարեացված և սպասված Մեսիան՝ Հիսուս Քրիստոսը, ծնվում է սուրբ կույս Մարիամից՝ Սուրբ Հոգով (տես *Մաթիամ Աստվածածին*), ինչպես Մարիամին ավետել էր Տեոֆիլ Հեղիտակը (Մատթ. 1.18-23)։ Նրա անունը գրվում է Հիսուս՝ աստվածային նախասահմանություններով։ Ինչպես հաշվում է Մատթեոս ավետարանիչն իր ազգաբանությունում (Մատթ. 1) Աբրահամից՝ Հավատքի հորից մինչև Քրիստոս լինում է 42 սերունդ։ 42-րդը Քրիստոսն է՝ Դավիթ թագավորի սերնդից։ Ընդունված կարծիքն այն է, որ Հիսուսը ծնվել է մ.թ. 1 թվականին (որով սկսվում է մեր թվարկությունը)։ Այլ հաշվարկների համաձայն՝ նա ծնվել է մ.թ.ա. [Բ.Ճ.ա.] 4 թվականին, Հերովդես Մեծի մահվանից անմիջապես առաջ։ Շուրջ երեսուն տարեկան հասակում (Ղուկ. 3.23) հայտնում է իրեն աշխարհին և շուրջ տարի ավետում մարդկանց Աստծո փրկություն ու երկնքի արքայություն բարի լուրը։ Հիսուս Քրիստոսի փրկագործ տնօրինության երկրավոր շրջանն ավարտվում է *Խաչելություն* և հրաշափառ Հասկացումներով։

Չորս Ավետարանները, ժամանակային տարբեր հատվածներից սկսելով, պատմում են Հիսուս Քրիստոսի Մենդյան, կյանքի, առաքյալների ընտրության, քարոզչության, սուրբ վարքի, հրաշքների, թափուկմաների, պայծառակերպության (տես Վարդավառ), մեռելներ հաբուցանելու մասին, ներկայացնում են Հիսուսի առակները, պատվիրանները, նկարագրում չարչարանքները, խոսում Վերջին ընթերցելիքի մասին, մահվան մատնվելու, խաչվելու, թաղվելու, հարության առնելու, համբարձվելու, երկրորդ անգամ զորության մեջ երկրի վերադառնալու և այլնի մասին: Չորս Ավետարաններն էլ (Մատթեոսի, Մարկոսի, Դուկասի, Լուկասի) արձանագրել են Հիսուսի կյանքի այն դրվագները, որոնք մարգարեացված էին և կատարվում էին մեկ առ մեկ՝ իրականացնելով Աստծո փրկության ծրագիրը:

Հիսուսն կողմից խոստացված Սուրբ Հոգու
էջքի և առաքյալների գործունեության պատ-
մությունն է տրված Գործք առաքելոցում: Հի-
սուս Քրիստոս Անձի, առաքելության և վար-
դապետության խորհուրդն է բացահայտվում

առաքելական թղթերում: Հովհաննեսի Հայտնությունը վերաբերում է Հիսուս Քրիստոսի Հայտնությանը և Երկրորդ գալստյանը:

Հիսուս Բրիստոսով կատարվեց Աստծո ծո-
ղովորդի (Իսրայելի) հետ Աստծո կնքած Ուխ-
տը. դա են հաստատում իր իսկ խոսքերը, Թե՛
«Մի՛ կարծեք, Թե Օրենքը կամ մարգարենե-
րին ջնջելու եկա, չեկա ջնջելու, այլ լրացնե-
լու [կատարելու]» (Մատթ. 5.17): Հիսուսի
կյանքը եղավ կատարյալ առաքելության օրի-
նակ, նվիրում՝ Հայր Աստծո կամքի կատար-
մանն ու նրա անվան սրբացմանը (տես *Տերու-
նական աղոթք*): Հովհաննես Մկրտիչը Հիսու-
սի մասին վկայում է՝ «Ահա՛ Գառն Աստուծո,
որ վերացնում է աշխարհի մեղքը» (Հովհ.
1.29): Եվ ոչ միայն վերացնում է մեղքը, այլև
«...մկրտում է Սուրբ Հոգով» (Հովհ. 1.33)
կնքելով հավիտենական փրկության և կյանքի
համար: Հիսուս Բրիստոսին հավատալով՝ մար-
դը արդարանում է Աստծո առջև, արդարանա-
լով՝ փրկվում է, փրկվելով՝ սրբացվում է Սուրբ
Հոգու կնիքով և ընդունում հավիտենական
կյանքի ավետիսը: Մինչև Հիսուս Բրիստոսի
Երկրորդ գալուստը, որ խոստացված է Ավե-
տարաններով և Հովհաննեսի Հայտնությամբ,
քրիստ. եկեղեցին գտնվում է Սուրբ Հոգու
հայտնության շրջանում: Հիսուս Բրիստոսի
Երկրորդ գալստյամբ «հրավառ երկինքը պի-
տի չքանա, և տարերքը հրկիզվելով պիտի
հալվի: Բայց մենք, Աստծու խոստման համա-
ձայն, աչքներս հառած սպասում ենք նոր
երկնքի և նոր երկրի, որոնցում արդարու-
թյունն է բնակվում» (Բ Պետրոս 3.12–13): Այդ
ժամանակ է տեղի ունենալու Ահեղ դատա-
տանը. Աստծո Հակառակորդը՝ սատանան,
կապվելու է և նետվելու «կրակի և ծծմբի ծո-
ղի մեջ» (Հայտն. 20.9), մեռելները հարուժվու-
ն են առնելու, ոմանք՝ հավիտենական կյանքի և
ոմանք՝ երկրորդ մահվան համար: Եվ լինելու է
«նոր երկինք ու նոր երկիր», Աստծուց ու
երկնքից իշնելու է սուրբ քաղաքը՝ նոր Երու-
սաղեմը՝ «զարդարված ու պատրաստված, ինչ-
պես հարաւ էր փեսայի համար» (տես Հայտն.
20, 21):

Ավետարանները և առաքելական թղթերը
զգուշացնում են բոլոր ուղղափառ քրիստոնյա
հավատացյալներին՝ սուտ քրիստոսի կամ Նե-
ռի հայտնուծթյունից (տես Ա. Հովհ. 2.18-25),
տալիս են ճշմարիտ Քրիստոսի երկրորդ
գալստյան նշանները (տես Մատթ. 24.26-27,
29-31, Մարկ. 13.24-27, Ղուկ. 21.25-28):

Աշխարհ գալով
մարդու փրկության
համար՝ Հիսուս Քրիս-
տոսը ոչ միայն միջնորդ և բարեխոս եղավ
Աստծո և մարդու միջև, այլև մի նոր փոխհա-
բարեբուծյուն հաստատեց նրանց մեջ: Նա ա-
ղամորդուն մեղքի ծառայությունից ազատե-
լու և նրան ճշմարիտ աստվածճանաչողության
առաջնորդելու համար իր տնօրինական գոր-
ծունեությամբ իրականացրեց երեք կարևոր
պաշտոններ՝ մարգարեական, քահանայական և
թագավորական: Ինչպես Հին կտակարանում
այս երեք պաշտոնների գործադրումով միջ-
նորդություն էր կատարվում Աստծո և ընտ-
րյալ ժողովրդի միջև, այնպես էլ Նոր կտակա-
րանում Աստծո և մարդու միջև խախտված
ուխտը նորոգվում է՝ Հիսուսի կողմից այս ե-
րեք պաշտոնների սիրահոծար հանձնառու-
թյամբ: Սրա շնորհիվ վերականգնվում է մար-
դու՝ Աստծո Որդի կոչվելու բարձր պատիվը:
Եթե Հին կտակարանում մարգարեն հանդես էր
գալիս աստվածային ճշմարտությունը վկայե-
լու, քահանայապետը զոհ էր մատուցում ժո-
ղովրդի մեղքերի քավության համար, թագա-
վորը դատում ու պաշտպանում էր ընտրյալ
ժողովրդի իրավունքները, ապա Նոր կտակա-
րանում միջնորդության այս երեք պաշտոնե-
րում լիալիք կատարելությամբ կենսագործվու-
մը լիալիք կատարելության շնորհիվ: Նա որ-
պես հայտնութնական ճշմարտություն՝ Նոր
Ուխտ է հաստատում ու իրականացնում Աստ-
ծո և մարդու միջև (Մարգարեություն), որպես
հայտնության անմահ զոհ մեկընդմիջտ քավում
է մարդու մեղքը և հաշտեցնում Աստծո հետ
(Քահանայություն), և որպես Թագավոր հաս-
տատում իր ամենահաղթ տիրապետությունը
(Թագավորություն):

(Թագավորություն)։
Ուշ անտիկ, միջանադարյան մշակույթը հա-
րուստ է Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական-
փրկչական գործունեության մեկնողական ու-
գրական-գեղ. (տես *Մեկնողական գրականու-
թյուն, ծառ, Քարոզ, Ներբող*), պատկերազրա-
կան (տես *Մանրանկարչություն, Որմանանկար-
չություն*), ծխա-եղածխական (տես *Խորհրդա-
տետր-Պատարագամատույց, Ժամագիրք, Ժա-
տետիր*) արտացոլման և վերարտադրման
բազմապիսի օրինակներով, որոնք աստվածա-
բանական բյուրածալ ու նրբին արժեքավո-
րումներով ներկայացնում են նրա տնօրինա-
կան բովանդակ սխրանքը։ Միջնադարյան կեր-
պարվեստում բացառիկ դեր է վիճակվել մաս-

ՀՆԴԿԱՍ. նավորարար Հիսուս
Քրիստոսի անձեռա-
գործ պատկերին, որը,
իրեն հայտնութեանակա՛ն դրոշմ կրող նախա-
տիպ, չափօրինակ է ծառայել Հիսուս Քրիս-
տոսի պատկերադրական կանոնի հաստատման
և լայն կենցաղավարության համար (սուլյն
պատկերի մասին տես *Արգար* հոդվածում):

Տես նաև Ապողինարիզմ, Արիոսականություն, Բարեխոսություն, Դավանանք Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, Եվտիքականություն, Երանիներ Ինը, Զատիկ, Զոհաբերություն, Խաչի տոներ, Խորհուրդներ եկեղեցական, Ծաղկազարդ, Կիրակի, Համբարձում, Մկրտություն, Նեստորականություն, Պատարագ, Պատվիրաններ տասը, Սաղմոս, Սուրբ Ծնունդ և Աստվածաշայտություն, Տերունի տոներ, Տյառնընդառաջ, Ուխտ, Ուխտի տապանակ, Օծում, Օրհնություն, Քրիստոնեություն Հոգվածները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում,
10.1, 1-5-րդ պատկերները:

ՀԷՈՆ ՄԱՐԳԱՅԱՆ

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1958-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Պատվիրակություն կենտրոններն են Կալկաթա և Սիրիայ քաղաքները:

Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի հայ համայնքները XVI դարից եղել են *Իրանահնդկաստանի թեմի* կազմում, 1958-ին անջատվել են թեմից և անմիջականորեն ենթարկվել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին: 1958-ին Ասորիկ եպս. Ղազարյանը նշանակվել է Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի [Զինաստան, Ինդոնեզիա, Սինգապուր, Բանգլադեշ, Բիրմա (1989-ից՝ Մյանմա), Ավստրալիա և Նոր Զելանդիա] հայրապետ. պատվիրակ: 1968-ին Ավստրալիան և Նոր Զելանդիան անջատվել են Ա.հռչակվել առանձին թեմ: 1980-ին Վազգեն Ա. Պալճյանի կոնդակով Հ. և Ծ. Ա. հ. պ. հանձնվել է Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց առաջնորդարանի (Սիդնեյ) իրավասութանը՝ մինչև նոր տնօրինություն:

Հնդկաստանի առաջին հայկ. եկեղեցին կառուցվել է 1547-ին, Մադրասում, Ս. Թովմայի բլրի վրա, 1562-ին եկեղեցի է կառուցվել Ագ-

րալուծմ։ Ագրայի գերեզմանատանը պահպանվել են Հայագիր տասնամյաբեր, ցայսօր կանգուն է Ս. Մարտիրոսի մատուռը։ 1695–97-ին Ջինսուբահում կառուցվել է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (կանգուն էր մինչև XIX դ. կեսը)։ Մադբասում 1712-ին կառուցվել է Ս. Աստվածածինը։ Եկեղեցու բակում է Թադևոս Հայ առաջին պարբերականի՝ «Ազգաբարևի» խմբագիր, հրատարակիչ Հարություն քնն. Շամվոնյանը։ Բոմբեյում 1796-ին կառուցվել է Ս. Պետրոս Առաքյալ եկեղեցին։

Կալկաթայի Հոգեվոր Հովվու-
թյունը, կազմավորվել է XVII դ.: Կեստրոնը
Ս. Նազարեթ եկեղեցի: Կալկաթայում պահ-
պանվել են հայերեն գրություններով տապա-
նաքարեր (թվագր. 1630, 1646): 1724-ին կա-
ռուցվել է Ս. Նազարեթ եկեղեցին (1734-ին
եկեղեցուն կից ավելացել է զանգակատուն),
1909-ին՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, 1821-23-
ին՝ Ս. Երրորդություն մատուռը: Հայ համայն-
քը ղեկավարել է եկեղեցական վարչությունը
(ընտրվել է 4 տարին մեկ), որն առաջնորդվել
է իր կանոնադրությամբ: 1821-ին եկեղեց.
վարչության Հովանավորությամբ բացվել է Հա-
յոց մարդասիրական ճեմարանը (գործում է
ցայսօր): 1928-ին ճեմարանին կից բացվել է
Արարատյան զբաղարանը (ունի հայերեն ձե-
ռագրեր, հայագիտ. գրքեր, պարբ. մամուլի հա-
րուստ հավաքածու):

Կալկաթայի հոգևոր հովիվն է Ղևոնդ արե-
ղա Ղևոնդյանը (2000-ից):

Ծայրագույն Արեւիկքի (Ջինսա-
տան, Ինդոնեզիա, Սինգապուր, Բանգլադեշ,
Մյանմա) Հայ համայնքները կազմավորվել են
XVII դ.: Ջինսատանի Խարբին քաղաքում
1920-ական թթ. կառուցվել է Ս. Գրիգոր Լու-
սավորիչ եկեղեցին, Շանհայում՝ մատուռ: Ջա-
կարտայում (Ինդոնեզիա) կառուցվել է Ս. Հով-
հաննես (1852) եկեղեցին, Սուրաբայայում՝
Ս. Գևորգը (1927): Հայ համայնք չլինելու պատ-
ճառով Ջինսատանի և Ինդոնեզիայի եկեղեցի-
ներն այլևս Հայկ. չեն: Դաքայում (Բանգլադեշ)
կառուցվել է Ս. Հարություն (1781), Յանգո-
նում (Մյանմա) Ս. Հովհաննես (1862), Սինգա-
պուրում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1885, չգոր-
ծող) եկեղեցիները: Հարուստ անցյալ ունեցող
այս գաղութներում այսօր հատուկեան հայեր
են բնակվում: Մնացել են անցյալի փառքի խո-
սուն մեմաներ եկեղեցիները և չիրմաքարերը:

Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի Հայ-
րապետ. պատվիրակն է Ավստրալիայի և Նոր

Զեկանդրայի թեմի առաջնորդ Աղան արք. Պա-
լիոզյանը (1981-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում,
10.2, 1-ին պատկերը:

ՀՆԵՎԱՆՔ, ՀՀ Լուռու մարզի Կուրթան գյուղի շրջանում, Զորագետի աջ ափի ձորում: Հնագույն շինությունը VII դ. դեղնավուն սրբատաշ ֆեյզլիտի կառուցված խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին է՝ ներքուստ եռախորան, արտաքուստ ուղղանկյուն, Ավագ խորանի երկու կողմերում ավանդատներով: Գմբեթն ութանիստ է՝ մշակված որմնակամարներով: Գմբեթային փոխանցումն իրականացված է եռանիստ երկյառք տրոմպներով:

XII-XIII դդ. Հ. գործել է որպես քաղկեղո-
նիկ վանք։ Վրաստանի Դավիթ Շինարար թա-
գավորը 1123-ին Հ. և Լուր-Տաշիրն ամբողջու-
թյամբ Հանձնել է ամիրսպասալար ի վանն Օր-
բելյանին։ 1128-ին ամիրսպասալար է դարձել
Իվանեի որդի Սմբատը, որը 1154-ին վերանո-
րեցել է Հ-ի գլխ. եկեղեցին (ըստ թմբուկի քի-
վատակ գոտու վրացերեն արձանագրու-թյան)։
Համալիրի գլխ. եկեղեցուն 1186-1206-ին արմ-
ից կցվել է գավիթը։ Միաթամանակ կառուցվե-
լ է միանավ դմբեթավոր սրահը, որը հս-ից բաց-
վում է գավթի մեջ։ Սրահի միակ մուտքը հ-
ից է։ Մուտքի վերին մասում, խաչաքանդակի
երկու կողմերում կա շին. արձանագրություն-
նի երկրորդ միանավ եկեղեցուց պահպանվե-
լ են միայն ստորին երկու շարքերը և կիսաշրջա-
նաձև խորանի հատվածը։ Համալիրի արլ. և
արմ. կողմերում կանգուն են Հ-ի կուպտատաշ-
բազալից կառուցված տնտ. շինությունները։
Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում
10.2, 2-րդ պատկերը։

Գրվել է Գրիգորյան Գ., Հայաստանի վրացերեն
արձանագրությունները, Ե., 1977: Գրվել է Գրիգորյան Վ.
Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագրերի միջին
հուշարձանները, Ե., 1982: Շատ կյանքի Գ., Լուրի
Պատմությունը, Ե., 1986:

Այեքսանդր Զալալյան

ՀՈԳԵԱՅ ՎԱՆՔ, Հոգվոց վանք, Հոգոց
վանք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի
Անձևացիք գավառում, Վան քաղաքից հարավ
Կանգուար մարզից ոչ հեռու: Ըստ Մովսես
խորենացուն վերագրված մի ավանդության
Բարդուղիմեոս առաքյալը Հայաստան է բերել
Աստվածածնի դիմաստիկները, քանդել տվել
Կանգուար ավանի մոտ գտնվող Անահիտի մեհ-
յանը և տեղում կառուցել Ս. Աստվածածին

Եկեղեցին, կից՝ կուսա-
նոց, հանձնել պատկե-
ռո՝ հիմնելով Հ. Կ.:

Քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց հետո *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Հ. վ-ում կառուցել է Ս. Սիրոն եկեղեցին: Հ. վ. է այցելել *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսը և վանքին կից հիվանդանոց հիմնել: IV դ. Հ. վ. եղել է եպիսկոպոսանիստ, վասնհայրերը կոչվել են «Աստվածածնի պատկերի առաջնորդ», IX–XI դդ. նրանք գործուն մասնակցություն են ունեցել Վասպուրականի կրոն. և քաղ. կյանքին: XVI–XVII դդ. Հ. վ. եղել է գրչություն, ձեռագրերի նկարազարդման կենտրոն (1669–ին, 1670–ին ծաղկած Ավետարանները, 1696–ի բժշկ. ձեռնարկը ևն), ունեցել է ձեռագիր մատյանների հարուստ գրադարան: 1730–ին վասնհայր Մարգար վարդապետը *Աբրահամ Բ խոշարեցի* կաթողիկոսից ստացել է վանքը նորոգելու համար հանգանակության թուղյություն: 1765–ին նորոգվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին և վանքի պարիսպները: 1895–ին վանքն ավերել ու կողոպտել են շրջակայքի քրդերը, վերանորոգվել է 1904–ին, ամայացել 1915–ի տեղահանության հետո:

Ն. Վ. վանք-ամբողջ է՝ երկշարք պարիսպներով, որոնց արտաքինը քառանկյուն է (46x43 մ), 7-8 մ բարձրությամբ, անկյուններում կիսաշրջանաձև աշտարակներով: Մուտքը հվ-ից է: Հիմն. կառույցները միջնաբերդի նման խմբված են հս-արմ. կողմում, երկու ներքին բակերի շուրջը: Ս. Աստվածածին եկեղեցին մեկ զույգ որմնասյուներով զմբեթավոր դահլիճ է ունի Ավագ խորանի տակ պահպնել է Տիրամոր պատկերը: Եկեղեցուն արմ-ից կից է հորինված քով եկակի՝ երկդահլիճ, երկզմբեթ ժամատունը, որի հս. պատից մուտք է բացվել դեպի մեկ զույգ որմնամույթով թաղածածկ Ս. Սիոն եկեղեցի: Վանքից քիչ հեռու Ս. Հովհաննես մատուռն է: Ն. Վ-ի ուխտազնացության օրերն են եղել Համբարձման և Վարագա խաչի տոները: Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում

10.2. 3-րդ պատկերը:

Գրչ. Շիրինյան Գ., Սրբալայրեր, Թ., 1902: Ոսկյան Ն., Վաասպուրական-Վանի վանքերը, Հ. 3, Վան, 1947: Cuneo P., Le Basiliche di Tux, Xncorigo Pasvack, Hogeacvank, Roma, 1973; Thierry J.M. Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Արմեն Զարյան

ՀՈԳԵԳԱԼՈՒՄՏ, հոռն. Պ ե ն տ ե կ ո ս տ
(հիսոռն օր), հայերեն՝ Հ ի ն ու ն ք, Հ ի

ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍ

ս ու ն ք: Տերունի տոն: Հինունք կամ Հիսունք անունը տրվել է ս.

Ջատկից մինչև Հ. 50 օրերի տոներին, որոնք ամբողջովին Տերունի են՝ ի պատիվ Հարու- թյան, իսկ վերջին՝ 50-րդ օրը Սուրբ Հոգու գալստյան է նվիրված: Հրեաները ս. Ջատկից հիսուն օր հետո, ի հիշատակ տասնաբանյա (սինայական) օրենքի ստացման, հատուկ տոն ունեն (Պենտեկոստե): Քրիստոնեական Հ-յան տոնը՝ Սուրբ Հոգու գալուստը, համընկել է Պենտեկոստի օրվա հետ:

Հ. Սուրբ Հոգու աղավանկերա գալուստն է առաքյալների վրա: Հիսուս Քրիստոսը Վերջին ընթերցի ժամանակ խոստացել էր Սուրբ Հոգին ուղարկել առաքյալներին (Հովհ. 14.26, 16.7) և Համբարձման օրն էլ հրամայեց երու- սաղեմում սպասել, մինչև Սուրբ Հոգին ընդու- նեն (Ղուկ. 24.49): Ըստ Գործք առաքելոցի, դա կատարվեց ս. Ջատկի հիսուններորդ օրը. «Եվ բոլորը լցվեցին Սուրբ Հոգով ու սկսեցին խոսել ուրիշ լեզուներով, ինչպես որ Սուրբ Հոգին նրանց խոսել էր տալիս» (Գործք 2.4):

Ս. Գրքում երկու անգամ է խոսվում լեզվա- փոխության մասին. աշտարակաշինության ժա- մանակ, երբ մարդկանց լեզուները խառնվում են, և նրանք իրար չեն հասկանում և Հ-յան օրը, երբ կատարվում է հակառակը՝ բոլորը խո- սում են այլևայլ լեզուներով ու պատմում Աստ- ծո մեծագործությունների մասին: Հռոմ. կաթ- րության զանազան վայրերից երուսաղեմ հա- վաքված տարբեր ազգերի մարդիկ խոսում էին տարբեր լեզուներով, ինչը խոչընդոտում էր Ա- վետարանի քարոզչությանը: Սուրբ Հոգու իջ- մամբ առաքյալներն օժտվեցին անծանոթ լեզու- ներով խոսելու շնորհքով և նոր ուսմունքի ճշմարտությունները բոլոր ազգերին քարոզե- լու կարողությունը (Գործք 2.4-12): Ըստ Գործք առաքելոցի, Հ-յան օրը երեք հազար մարդ դար- ձի եկավ, մկրտվեց (Գործք 2.41), ընդունեց Սուրբ Հոգու պարգևը, և օրեցօր ավելանում էր քրիստոնյաների թիվը (Գործք 2.42-47):

Հայ եկեղեցին, Հարության օրից հիսուն օր հաշվելով, ավանդաբար Հ. նշում է կիրակի օրը, որը ս. Ջատկի հետ 35 օրվա շարժականություն ունի (մայիսի 10-ից հունիսի 16-ը): Հնում մեկ օր էր միայն տոնվում Հ., բայց XII դ. Ներսես Շնորհալիս սահմանել է ամբողջ շաբաթ, ի պա- տիվ Սուրբ Հոգու, տոն կատարել՝ ճոխացնելով այդ տոնը հատուկ ընթերցվածներով ու շարա- կաններով:

Երաժշտությոն: Հ-յան կարգը սահ- մանում է հետևյալ հոգևոր երգերը՝ «Համբար- ձալ Տէրն մեր», «Առաքելոյ աղանոյ», հարց «Ջոգույն գալստեան», «Երրորդութիւն ան- բաժանելի», «Որ ի յարաշարժ», «Այսօր երկ- նայինք», «Որ ի վերայ բղխեալ», «Կենդանա- րար Աստուած», «Որ համազոյդ ես» շարական- ները, ինչպես նաև առավոտերգեր՝ «Ջգալուստ հոգւոյն օրհնեսցուք» ևն, սրանցից բացի՝ ալե- լուիաներ, սաղմոսներ ևն: Թափօրի շարականն է «Առաքելոյ աղանոյ», սրբասացությունը՝ «Հրեշտակային»-ը: Տոնին նվիրվել են նաև տաղեր, օր., Գրիգոր Նարեկացու «Յանկար- ծահնչեաց»-ը (մեղեդին մեզ չի հասել):

Պատկերաբանություն: «Հոգեգալը- տյան» պատկերաբ. թեման հայտնի է դեռևս VI դարից: Հայկ. արվեստի հնագույն օրինակը «Մողես Ավետարան»-ի մանրանկարն է: Ու- շազրավ են Կիրակոս Աղբակեցու, Ռատակեան, Մկրտիչ Ժողկողի, Ջաքարիա Գնունեցու Հ-յան պատկերումները: Սովորաբար արարողությու- նը պատկերվում է վերնատանը, երբեմն՝ եկե-ղեցում: Պատկերի վերին հատվածում աստվա- ծային երկինքը խորհրդանշող շրջանն է, որի մեջ նկատելի է Տիեզերական Քառասյապետի Աթոռը: Սրա վրա գրված է լինում Ուխտի տա- պանակը (խաչազարդ ծածկոցով)՝ վրան բազ- մած Հիսուսի խաչը պահող աղավանկերա Սուրբ Հոգին: Այս տեսարանի վերնամասում երբեմն պատկերվում է զահին բազմած Քրիս- տոսը: Պատկերի կենտր. մասում բոլորակն նստած են առաքյալները, որոնց վրա երկնքից որպես լույսի ճառագայթներ իջնում են Սուրբ Հոգու շնորհները: Առաքյալների գլխավերևում պատկերված են հրեան լեզուներ, իսկ առա- քյալների հետ երբեմն պատկերվում է Տիրա- մալը: Պատկերի ստորին մասում հաճախ լի- նում է վերնատան մուտքը խորհրդանշող խո- րան, որի մեջ ներկայացված են հրեաները և հե- թանոսները, երբեմն այլակերպ՝ շան գլխով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.3, 1-2-րդ պատկերները:

Արտաշես Ղազարյան
Մհեր Նավոյան
Մարտին Միքայելյան

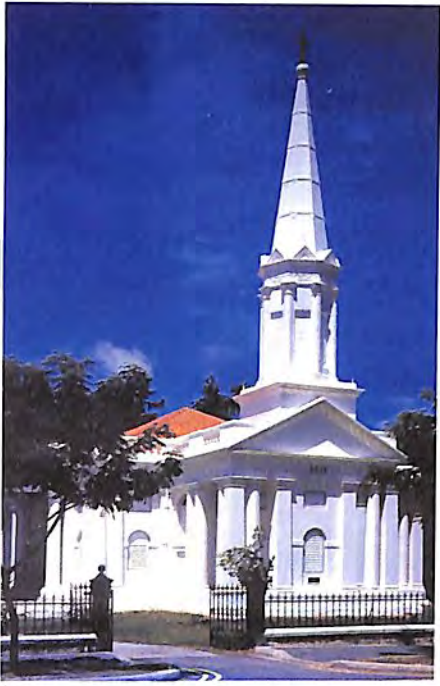
ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍ, տես Հոգևոր բարեպաշտա- կան արարողություններ հոգևածում:

ՀՈԳԵՎՈՐ ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒ- ԹՅՈՒՆՆԵՐ, աստվածապաշտության կամ ծե- սի, պաշտամունքի բաղկացուցիչ հիմնական

ՆԵՐԴԻՐ X

Հիսուս Քրիստոս 1. «Եկայք առ իս...», Վ. Սուրենյանց (Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին): 2. «Ամե- նապրկիչ» խաչքար (1273, Հաղպատի վանք), հատված: 3. Հիսուս Քրիստոսի բարձրաքանդակը Աղթամարի վանքի նախփրկիչ խաչքար (1273, Հաղպատի վանք), հատված: 4. «Հիսուս Քրիստոս», մանրանկար 1266-ին Հռոմկալյում Թորոս Ռուսիկի Ս. Խաչ եկեղեցու արմ. ճակատին: 5. «Հիսուս», մանրանկար 1268-ին Հռոմկալյում Թորոս Ռուսիկի ծաղկած «Մարթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675):

1. Հնդկաստանի և Ճայրագույն Արևելքի հայրապետական պատմություն. Մինգապուրի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 2. Հնդկանքի (VII–XIII դդ.) ընդհանուր տեսքը: 3. Հոգևաց վանքի ընդհանուր տեսքը:

Յուդան Բրտանեցիի «Հոգևաց վանքի ընդհանուր տեսքը»
 4. Հոգևաց վանքի ընդհանուր տեսքը: 5. Հոգևաց վանքի կաթոլիկ եկեղեցին (1216–21) վերակառուցումից հետո:
 Նոգեգալուստ. 1. «Հոգևալուստ», մանրանկար 1268-ին Հոռմկայում Թորոս Բուսիկի պատկերազարդած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 2. «Հոգևալուստ», մանրանկար XIII դ. կեսին Կրիկիայում ընդօրինակված «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 3. Հովհան Ոսկերեւում «Ս. Հովհան Ոսկերեւան», մանրանկար 1418-ին կազմված Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 2690): 4. Հովհան Որոտնեցի «Ս. Հովհան Որոտնեցի և ս. Գրիգոր Տաթևացի», մանրանկար XVIII դ. Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 3295): 5. Հովհաննավանքի կաթոլիկ եկեղեցին (1216–21) վերակառուցումից հետո:

1

2

1. Հովհաննավանքի դավիթը (1250) հվ-արմ-ից: 2. Հովհաննես Ա Մանդակունի «Ս. Հովհաննես Մանդակունի», մանրանկար XIV դ. Դրիմուժ կազմված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 8029): 3. Հովհաննես Գ Օջնեցի «Ս. Հովհաննես Օջնեցի», մանրանկար 1651-ին Մարկոս ՊատկերաՀանի ծաղկած Հայտնավորքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 4. Հովհաննես Երզնկացի Պյուզ. «Հովհաննես Երզնկացի և Ապոլոն իշխան», մանրանկար 1644-ին Հայկազուն կազմված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 7046): 5. Հովհաննես Սյրպիչ «Հովհաննես Մկրտիչ», հատված Սիմեոն Արեխեցու 1305-ին Արեխեցու պատկերադարձած Ավետարանի «Մկրտություն» մանրանկարից (Մատենադարան, ձեռ. № 2744):

Հովհաննես Սյրպիչ. 1. Հովնաթան Հովնաթանյան. «Խորհրդավոր ընթերց» (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. Հովնաթան Հովնաթանյան. «Աստվածամոր թագադրումը» (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Հովնաթան Հովնաթանյան. «Նոյի զոհաբերությունը» (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

3

4

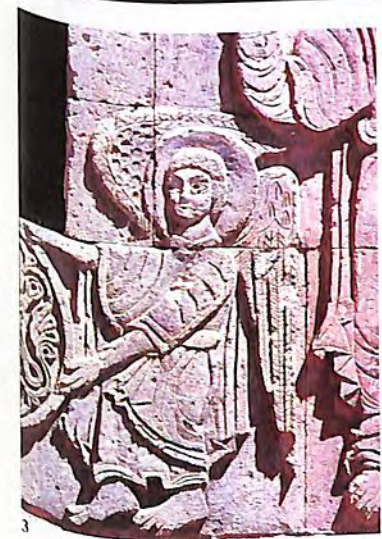
5

3

Հովնաթանյաններ. 1. Հով-
հաննես (Յոհան Շոտթեցի)
Հովնաթանյան. «Մատենա-
պետարանից», մանրանկար
(Մա-
1653-ի Ավետարանից (Մա-
տենադարան, ձեռ. № 2494):
2. Մարգար Հովնաթանյան.
մանրանկար 1679-ի ժողովա-
նոցից (Մատենադարան, ձեռ.
№ 4418): 3-4. Նազար Հա-
կոբ և Հարություն Շոտթեցի
Հովնաթանյաններ. «Եղեղն»
և «Ներսես Շնորհալի», ման-
րանկարներ 1725-30-ին էջ-
միածնում պատկերազարդ-
ված Հայտնավորքից (Մատե-
նադարան, ձեռ. № 1533):

Հովնաթանյան կույսեր. 1-2. «Սր
Գայանե» և «Սր Հովնաթան»,
Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և
Մ. Մանուկյան զանապուհ, էջ-
միածին): Հրեշտակներ. 3. Հրեշ-
տակի բարձրաբանդակը Աղթա-
մարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու
արմ. ճակատին: 4. «Հրեշտակը և
ս. Մարիամը», 1330-ին կիրակոս
Աղբակեցու պատկերազարդած
Ավետարանի «Ավետում» ման-
րանկարում (Մատենադարան,
ձեռ. № 2929):

ՀՈԳԵՎՈՐ

լն թացքում սարկա-
վազը և քահանան
խնկարկում են սրբա-
պատկերները, ս. *Սեղանի* և ս. *Հաղորդության*
նշխարի առջև: Հայ եկեղեցում ծիսակատար-
թյան և ս. *Պատարագի* ընթացքում գործած-
վող խոնկը (պատրաստվում է հոտավետ ծա-
ռերի խեթից) նախապես օրհնում է քահանան:
Մաշտոց ծիսարանը հատուկ աղոթք է պարու-
նակում խոնկին օրհնելու համար: Խնկարկ-
վում է հավատացյալ ժողովուրդը: Խնկարկու-
թյունը խորհրդանշում է առ Աստված բարձ-
րացող աղոթքն ու օրհնությունը, իմաստավո-
րում այն: Խնկարկության ընթացքում ժողո-
վուրդն աղոթում է, խաչակնքում ու երկրպա-
գում խնկարկության ծխի առջև՝ խոնկի ա-
նուշաբույրի մեջ Աստծուն փառաբանելով:
Խոնկի բուրմունքի հետ աղոթքը բարձրա-
նում է երկինք: Խնկարկություն է կատարվում
նաև ննջեցյալների տանը կամ գերեզմանա-
տուն այցելելիս, ինչպես Յուդաբեր կանայք
Հիսուսի թաղման հաջորդ օրն այցելել են գե-
րեզման՝ իրենց հետ խոնկ տանելով:

Երկրպագություն. ս. *Պատարագի* և
մյուս խորհրդակատարությունների ընթաց-
քում Աստծուն երկրպագելու սովորություն:
Ընդհանրապես բոլոր եկեղեց. արարողու-
թյունները, ծեսերը, տոները, ժամերգու-
թյունները երկրպագություն են Աստծուն՝ ի դեմս
Սուրբ Երրորդության երեք Անձերի, ինչպես
նաև սրբերին և մարգարեներին՝ որպես հար-
գանքի, ակնածանքի, անվերապահ հեղինակու-
թյան ընդունում սեփական անձի, կյանքի և
գործերի նկատմամբ: Երկրպագությունը կա-
տարում են պատարագիչ քահանան և հավա-
տացյալները, երբ ս. *Պատարագի* ընթացքում
ասվում է «Աստծոյ երկրպագեսցուք»: Երկըր-
պագում են նաև սրբապատկերների առջև:
Երկրպագելիս երեսը խաչակնքում են: Երկըր-
պագությունը կարող է կատարվել գլուխը խո-
նարհելով կամ ծնրադրությամբ: Վերջինս կոչ-
վում է նաև ծնրադիր երկրպագություն, որ
հատուկ է հատկապես առանձնական աղոթքին
և աստվածապաշտությանը: Կիրակի օրը չեն
ծնրադրում (նման կանոն առաջին անգամ ըն-
դունվել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողո-
վում*), այլ՝ Աստծուն երկրպագում են կանգ-
նած: Դրանով պատվում են կիրակի օրվա խոր-
հուրդը, որովհետև այդ օրը Քրիստոսը հա-
րու-
թյուն առավ և մարգկանց ոտքի կանգնեց-
րեց մեղքերից:

Տնօրհան Է. քրիստ. շատ եկեղեցիներին հատուկ արարողություն: Ա. Ծնունդին և Բ. Զատիկին քահանան այցելում է իր ծխի տները Հիսուսի Ծնունդը կամ Հարույթունն ավետելու և պատշաճ արարողություններ հավատացյալներին ու նրանց տները օրհնելու, որպեսզի Աստված հովանի և պահպան լինի տան բնակիչներին: Տնօրհանը գալիս է առաքելական շրջանից, երբ Հիսուսի տաճակակերպները Տիրոջ Ծնունդն ու Հարույթան Բարի լուրն ավետելու և օրհնելու համար այցելել են հավատացյալների տները: Տնօրհանի ժամանակ քահանան օրհնում է նաև տան հացը, ջուրը և աղը: Տնօրհանը կատարվում է նաև այն ժամանակ, երբ տանը խախտվում է խաղաղությունը, կամ զգացվում է դժվային ուժերի ներկայություն:

Անդամատան. աշխարհի չորս ծագերի օրհնե-
րի գլխավորումը և արարողությունը. մա-
տուցվում է նաև անդամատանների կամ արտե-
րի պտղաբերության և արգասավորության հա-
մար: Հնում անդամատանի արարողությունը կա-
տարվել է եկեղեցուց դուրս՝ արտերի և այգե-
ների մեջ: Տոնացույցի համաձայն՝ «անդամատան
եկանի» կամ «անդամատան օրհնել» նշանակում
է եկեղեցու ատյանում շրջելով՝ աշխարհի չորս
կողմերը օրհնել: Արարողության ժամանակ
հոգևոր դասը խաչով, խաչվառով և Ավետա-
րանով երգելով օրհնում է արևելքը և այնտեղ
գտնվող Հայոց Հայրապետությունը՝ ս. խաչի և
Ավետարանի նշանով, հանուն Սուրբ Երրորդու-
թյան: Այնուհետև օրհնվում է և պահապան
խնդրանք ներկայացվում աշխարհի արևմտյան
կողմի համար, որտեղ քրիստոնյա թագավորու-
թյուններ և ազգեր կան: Դեմքերը դեպի հա-
րավ դարձնելով՝ օրհնում են հարավը, այնտե-
ղի երկրները, անդամատանները և տարվա
պտղաբերությունը: Դեպի հյուսիս դառնալով՝
օրհնեցվում են աշխարհի հյուսիսային կողմն
ու այնտեղ գտնվող վանքերը, անապատները,
քաղաքներն ու գյուղերը և նրանց բնակիչնե-
րը: Անդամատանի արարողությունը Տոնացույ-
ցի համաձայն, տարվա ընթացքում կատարվում
է հետևյալ տոներին. Զատիկին, Երեման ս. խա-
չին, Հայրաբաժումին, Երկրորդ Ծաղկազարդին,
Խաչվերացին, Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնին,
Վարդավառին, Աստվածածնի Վերափոխմանը,
Ծաղկազարդին՝ առավոտյան և երեկոյան, Նոր
Կիրակին, Կարմիր Կիրակին, Տյառնընդառա-
ջին՝ երեկոյան, իսկ Աշխարհամատրան կամ
Կանաչ Կիրակին և Հինունքին՝ առավոտյան:

Գ ե ռ ե զ մ ա ն ո Ր Հ ն ե ք . Ը ս տ ք ր ի ս տ .
փրկաբանական ըմբռնման՝ գերեզմանը մահա-
ցածի մշտական և անփոփոխ հանգրվանը է,
այլ՝ նախնական հանգստարան: Գերեզմանի
հանգիստը մինչև Հարուժյուն ժամանակավոր
քուն է, իսկ մահացողը՝ ննջեցյալ և ոչ թե մեռ-
յալ: Դրա հետ է կապված փրկաբանական այն
գաղափարը, որ գերեզմանն ինչ-որ ժամանակ
Հարուժյան վայր է դառնալուն: Քրիստոնյայի
համար Հավիտենական կյանքի հավատը (ամ-
բադիւթութիւն) Քրիստոսի կողմից մահվան հաղ-
թահարման, փրկագործութեան և Հարուժյան
հավատով) վերացնում է մահվան զորութիւն-
ներ: Թաղման կարգի հետ կապված արարողու-
թիւններն ու ծեսերը (սաղմոսեղբութիւն,
հիմներգութիւն, բարեխոսական աղոթք հան-
գուցյալի համար, հանգուցյալի մահվան հի-
շատակի տարեդարձ են), այդ թվում և գերեզ-
մանօրհնեքը, քրիստ. Հարուժյան գաղափարի
արտահայտութիւններն են: Գերեզմանօրհնե-
քի նպատակն է հիշել հանգուցյալներին և ա-
վետել նրանց Հարուժյան հուշը: Ը ս տ Մ ա շ -
տոց ծիսարանի՝ քահանան հողին հանձնված
գիակի մոտ Աստծուն խնդրում է հոգևոր
կնիքներով և օրհնութեամբ ապահովել հան-
գուցյալի հանգիստը մինչև նրա Հարուժյու-
նը: Հանգուցյալին հողին հանձնելուց, քահա-
նայի կողմից գերեզմանը խաչակնքելուց և հա-
մապատասխան աղոթքից հետո գերեզմանը
համարվում է օրհնված և կնքված: Նախ
կնքվում է գերեզմանի արևմտյան (գլխի) կող-
մը, ապա՝ արևելյան (ոտքերի) կողմը, հետո՝
գերեզմանի սիւրտը (ննջեցյալի սրտի մոտ):
Օրհնելուց և կնքելուց, համապատասխան ա-
ղոթքներից հետո քահանան ննջեցյալի գլխա-
վերևում ասում է. «Անշարժ եղիցի կնիք տէ-
րութեան ի վերայ գերեզմանի ծառայիս Աս-
տուծոյ մինչև ի գալուստն Քրիստոսի, որ ես
կեալ միւսանգամ՝ նորոգեսցէ փառօք ի փառս
Հօր և Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն»: Կնիք դնելու
խորհրդանշանը հնում ունեցել է կրօն. մեծ
նշանակութիւն: Նախաքրիստ. շրջանում գե-
րեզմանի կնքման սովորութիւնը համընդհա-
նուր բնույթ է կրել, օգնել է որոշել մահացա-
ծի պատկանելութիւնը և խուսափել օտարնե-
րի անակնկալ հարձակումից: Հիսուսի գերեզ-
մանը ևս Պիղատոսի կարգադրութեամբ կնքվել
է, որպեսզի գիակը չգողանան (Մատթ. 27.66):
Քրիստոնյաները խորհրդաբանորեն կնքում և
օրհնում են հանգուցյալներին շիրիմները՝ ա-
պահովելով հանգիստը հանգիստը գիվային ուժե-

րից, ճանաչել տալով մահացածին որպէս Աստծուն ենթակա: Տաղավար տոններին Հաջորդող մեռելոց օրերին ևս Հայ եկեղեցին գերեզմանօրհնք է կատարում: Հոգեհանգիստ. ննջեցյալի համար կատարվող արարողություն, բառացի նշանակում է «Հանգիստ» Հոգու համար»: Հայ եկեղեցում Հանգուցյալների Հիշատակումը կատարվում է Հոգեհանգստի միջոցով, ինչպես նաև Տաղավար տոններին Հաջորդող գերեզմանօրհնքի ժամանակ: Նախաքրիստ. շրջանի Հայկ. մեռելապաշտամունքի մեջ գերիշխող նախնիների Հանգեպ Հարգանքի տուրքը Հայ եկեղեցին ընդօրինակել է՝ փոխարինելով Հանգուցյալների Հիշատակման օրերով: Այդ օրերին գերեզմանի մոտ տեղի են ունեցել ճաշկերպւթներ հանգուցյալի Հոգու հանգստութեան համար: Հակառակ Հեթանոսների՝ դիակի նկատմամբ լուսաստիող. վարմունքի, քրիստ. Հավատի համաձայն ննջեցյալը, որ պիտի Հարուժւթուն առնի՝ Աստծո հետ միանալու համար, սուրբ է և մաքուր: Քրիստ. եկեղեցին ուսուցանում է կենդանի և ննջեցյալ մարդկանց միասնությունը, քրիստ. կյանքի սկիզբն ու վերջը շաղկապվում են միմյանց: Հայ եկեղեցու վարդապետություն համաձայն, մեռելները մահից հետո սպասում են վերջին դատաստանի օրվան: Հոգեհանգըստյան արարողությունն էլ այս իմաստով է կատարվում: Այն երախտագիտություն արտահայտություն է, ինչպես նաև աղոթք՝ ննջեցյալներին համար: Ողջերը, հիշելով նրանց, Հոգեհանգստի ընթացքում ողորմություն են հայացում Աստծուց՝ ննջեցյալների Հոգիներին համար: Եկեղեց. օրենք և սովորություն է Հոգեհանգստի արարողություն կատարել մահից կամ թաղումից հետո, ի վերջավորություն ս. Պատարագի: Հոգեհանգիստ կատարվում է նաև թաղման հաջորդ օրվա առավոտյան, թարմ գեղեցիկ մոտ՝ հանգուցյալի հիշատակությամբ: Հնում այս սովորությունը կոչվել է «այգալացն»: Կապված է Ավետարանի Հարուժեցում հատվածի հիշատակության հետ, երբ Յուդաբն կանայք այգալացին գալիս են Քրիստոսին գերեզման՝ նրան օծելու, և տեղը թափուր են գտնում (Մարկ. 16.1-11): Այս իմաստով է Գրիգոր Տաթևացին մեկնաբանում հաջորդ առաջին Հիշատակումը. «Որպէս իւղաբեր կանայքն նախ եկին ի գերեզմանն և տեսին յանոցեալ գփրիստոս, եւ ապա առաքեալքն, ուսցեալ գփրիստոս, եւ ապա առաքեալքն, նոյնպէս յերկրորդ օրն պարտ է գալ կանանց

597

ՀՈԳԵՎՈՐ

մանկունքը կամ Հովհաննես Սարկավազի «Ա-
րիացեալք առ հակա-
ռակսն» երկարաշունչ
Ղևոնդյանց կանոնի «Պայծառացան այսօր»
գողտրիկ ճաշուն՝ կապված ժամանակի իրո-
ղությունների և ազդ-ազատազր. պայքարի
հետ: Այդ շարականաբերները զգալի չափով
նախապատրաստել են Կիլիկյան Հայաստանի
հեղինակների ստեղծագործությունների մեջ իրա-
գործված հետագա մեծ թռիչքը:

Առանձին փայլուն էլ է *Գրիգոր Նարեկացու* տաղային արվեստը: Նրա՝ մեղեդիներով հանդերձ պահպանված տաղերը՝ «Հավուն, հավուն», «Հավիկ», «Ահեղ ձայնս», «Սայլն այն իշանէր», «Աչքն ծով ի ծով», որակապես նոր մակարդակի են բարձրացրել երաժշտաբանաստեղծ. արվեստը, այն հագեցնելով մեղեդային վառ կերպարներով, հորինվածքային նորարար հնարքներով, որոնք բոլորովին նոր հորիզոններ են բացել հայ երաժշտ. մշակույթում:

Կարևոր գիտելիք է կազմում Կրիկիայի Հայկ. թագավորության երաժշտ. մշակույթը: Երեք Հարյուրամյակի ընթացքում այդտեղ ծաղկել է աշխարհիկ և հոգևոր երգարվեստը, վանքերին կից վարդապետարաններում մեծ տեղ է հատկացվել երգ-երաժշտության դասավանդմանը, քննարկվել են երաժշտության տեսության և գեղագիտության հարցեր, ստեղծվել և ընդօրինակվել են բարձրարժեք երաժշտածիս. մատյաններ:

Հ. Խ-յան գազաթններին է *Ներսես Շնորհալու* ստեղծագործությունը, որի, ինչպես և Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործության նշանակությունը դուրս է եկել զուտ ազգ. շրջանակներից: Ներսես Շնորհալու տաղանդի և կազմակերպչ. եռանդի շնորհիվ Հայաստանում պաշտոններգությունը նոր մակարդակի է բարձրացել: Նրա անմիջական մասնակցությամբ և կարգադրությամբ իրագործվել է երաժշտածիս. գրքերի՝ միջնադարի չափանիշներով ամենածավալուն բարեփոխումը, որի ընթացքում այդ գրքերը մաքրվել են Հնացած երգասացություններից և համալրվել Հենց իր՝ Ներսես Շնորհալու գրչին պատկանող բազմաթիվ գործերով: Դրանցից են *Պատարագի* մի շարք գեղեցկակազմ այլ սրբասացությունները և մեծ քարոզը, Ժամագրքի կազմում ընդգրկված «Յիշեսցուք ի գիշերի», «Զարթիք փառք իմ», «Աւալօտ լուսոյ», «Աշխարհ ամենայն», *Արևագայի երգերը*, բազմաթիվ շարականներ

և տաղեր, որոնք աչքի են ընկնում մեղեդային ոճի անհատականությամբ և բանաստեղծ., տաղաչափ. վարպետությամբ: Ներսես Շնորհալու երգերից շատերը տակավին միջնադարում ստացել են չափանմուշային նշանակություն, հաճախ հիշատակվել որպես մեղեդի-նմուշ: Նման ժողովրդականությունը մեծապես նպաստել է նաև այն, որ Ներսես Շնորհալին իր ստեղծագործություններում հմտորեն կիրառել է ժող. երաժշտ. արվեստի բազմապիսի տարրեր, այդպիսով հագեցրել հոգևոր երգարվեստը՝ ժողովրդին հոգեհարազատ ելևեջներով և մատչելի ձևերով:

Ներսես Ծնորդալու ստեղծագործ. ավան-
դույթները խոր ազդեցություն են թողել հե-
տագա շարականագիրների և տաղերգուների
վրա, որոնցից հատկապես նշելի են բուն Հա-
յաստանում գործած *Խաչատուր Տարոնացին*
(Պատարազի նախերգը հանդիսացող քահանա-
յի զգեստավորման «Խորհուրդ խորին» շարա-
կանով), *Հովհաննես Երզնկացին* (Գրիգոր Ա.
Լուսավորչին և Ներսես Ա Մեծին նվիրված
շարականներով և Զորհնեբի «Այսօր ծայն
հայրական» տաղով), *Վարդան Արեւելցին*
(սրբոց թարգմանչաց նվիրված «Որք զարդա-
րեցին» և «Որք թագաւորաց» երգերով), *Մխիթար Այրիվանցին* (Ռոնւվայի «Սիրտ իմ սա-
սանի» դրամատիկ. տարբերով հազեցած դան-
ձով), իսկ կիրիկյան հեղինակները՝ *Ներսես
Լամբրոնացին*, *Հակոբ Ա Կլայեցին*, *Գրիգոր
Սկևռացին* և ուր.:

Սակայն XIII դ. վերջին շարականի ժանրը
զարգացում էր գրեթե միանգամից դադարել է:
Միջնադարի վերջին շարականագիր *Կիրակոս*
Ներզնկացու, Աստվածածնի ննջման «Արևելք
գերարփի» շարականով եզրավակվել է Եւ-
րակոսը: Ժամակարգությունը փակվել է, և
ժամակարգության կանոնի մեջ ուր երգեր
այլևս չեն ընդունվել:

այլևս չեն ընդունվել:

Արդեն XIII դ. կեսից քաղ. անբարենպաստ պայմանները, այնուհետև հայկ. պետականում թյան կորուստը ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում խաթարել են արվեստի, այդ թվում նաև Գ. Ե-յան բնականոն զարգացումը, իսկ վանքերում շարունակվել են, ի թիվս այլ մատյանների, երաժշտածիս. ժողովածուների ընդօրինակման, խմբագրման և լրացման աշխատանքները: Հիշատակելի են Ծարակ-նոցի՝ մասնավորապես *Գեորգ Սկեռացու* և *Գրիգոր Խուլի* խմբագրությունները: Ուշ միջնադարում Հ. Ե. այնուհանդերձ անցել է որոշ

ԶՆՆԱԿԻՆԻՍԵՐԸ, մի շարք հին երգերի երաժշտ. բաղկացուցիչը վերանայվել է ըստ նոր ժամանակների ճաշակի: Սակայն ընդհանուր առմամբ այն ընդունվել է աստիճանական անկումով, միջավայրի շեշտակի մահմեդականացման հետևանքով հայ ավանդ. եղանակների կտաճողական մեկնաբանման «արևելականացմամբ», Հ. Ե-յան ժանրերի աշխարհականացմամբ:

XV-XVIII դդ. մեծ տարածում են ստացել Տաղարանները և խառը տիպի ժողովածուն-
րը, որոնք իրենց մեջ ամփոփել են ինչպես
հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ բնույթի տա-
ղեր, զանաձեք, ողբեր ևն:

Այդ ժամանակաշրջանում կարևոր դեր են կատարել Հայկ. նորաստեղծ գաղութները Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայում, Հնդկաստանում, որտեղ հետզհետե աշխուժացող մշակութ. կյանքը շատ բանով նպաստել է անցյալի ժառանգության, այդ թվում նաև Հ. Եյանի պլանդուլթների պահպանմանը: Վերականգնման շրջանը (XVII–XVIII դդ.) իր հետ մի շարք դրական տեղաշարժեր է բերել ազգ. ինքնագիտակցության վերելքի, մշակութ. ժառանգության պահպանման, տպագրության զարգացման ասպարեզում: Ամստերդամում, Ոսկաներկանցու ջանքերով 1664–65-ին իրականացվել է առաջին տպագիր Դարախոցի հրատարակումը, որտեղ ձեռագր. վստահելի աղբյուրներից հավատարմորեն ընդօրինակվել են ձայնեղանակային նշումներն ու հոգևորականներին մեծամասնության համար արդեն գուցե խորհրդանշական իմաստ կրող խաղային նշաններ:

XIX դարից Հ. Բյան զարգացումը մտել է նոր ծիր մեջ: Մտավորականության և հոգևորականություն շրջանում գնալով հասունացել է Հ. Բյան նմուշների պահպանման, հետագա աղավաղումներից և մոռացությունից փրկելու գաղափարը: 1813-ին Հ. *Հիմնականի* ստեղծած Հայկ. նոր ստադերության (տես *Նոր հայկական ձայնագրություն*) փորձեր են արվել ձայնագրելու Շարակնոցը, նախ՝ հենց իր, այնուհետև Ե. *Տնտեսյանի*, Արիստակես Հովհաննիսյանի, Համբարձում Չերչյանի և այլոց կողմից: 1866-ին *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին* էջմիածին է հրավիրել ժամանակի նշանավոր երաժիշտ Ն. *Թաշճյանին*՝ տեղի ավանդականակները ձայնագրելու, բազմատեսակ հնչող հոգեւոր երգերը միակերպություն բերելու նպատակով: Այդ աշխատանքներին մաս-

Նակցել է Նահ Մ. Եկ-
մալյանը: 1866-78-ին
Իրականացվել է Պատա-
րագի, Ժամագրքի և Շարակնոցի երգասացու-
թյունների վավերացումն ու Հրատարակու-
թյունը: Այն ժամանակվա չափանիշներով
գրանք Հայկ. հոգևոր երգարանների առաջին
գիտ. հրապարակումներն էին, որոնք կարևոր
դեր են խաղացել Թե՛ գործնականում և Թե՛ Հ.
Ե-յան հետագա ուսումնասիրման համար:

Հայ երաժիշտներին հաղորդակցումը արե-
մտանելի թույլ տալու համար հարկ է լինում
ազդեցություններ պայմանավորել են բազմա-
նունակ (պոլիֆունկտիվ) ներմուծման անհրա-
ժեշտությունը: Երևադարձային նշանակու-
թյուն է ունեցել Մ. Եկմալյանի Պատարագի
բազմաձայն մշակումը, որի շնորհիվ Հ. Ե. սկսել
է հնչել ոչ միայն եկեղեցիներում, այլև հա-
մարյան դեմահարթակներում:

Հ. Ե-յան զարգացման, ուսումնասիրման և տարածման նոր փուլ է նշանավորել *Կոմիտասի* ստեղծագործ., կատարող. և գեղ. գործունեությունը: Նրա Պատարագը, Հոգևոր այլ երգերի խմբերգային մշակումները հիմնված էին միջնադարյան երգարվեստի առանձնահատկությունների խոր իմացություն, ինչպես նաև XIX դ. վերջի – XX դ. սկզբի եվրոպ. երաժշտությանը բնորոշ միտումների և հորինվածքային հնարքների ինքնատիպ զարգացման վրա, որոնք աշխարհիկ գեղջկ. և քաղաքային երգերի մշակումների հետ մեկտեղ գրել են հայ մասնագիտացված կոմպոզիտորական դպրոցի հիմքերը: Մ. Եկմալյանի և Կոմիտասի Պատարագները դարձն են նոր ժամանակների խմբերգային դասական երաժշտության առաջին մեծագույն ստեղծագործությունները:

Հ. Է. մեծ ազդեցություն է գործել 1960-1990-ական թթ. Հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների վրա: Ազդ. երաժշտ. նեո-դասականականի դրսևորումներ կարելի է համակարգելով դրանականից Հայ կոմպոզիտորների բազմաթիվ բարձրարժեք գործերը, որտեղ անդրամաթիվ բարձրարժեք գործերը մարմնավորվել են Հ. Է-յան հարուստ ավանդույթները: Դրանց թվում են Է. Հովհաննիսյանի, Լ. Ասատյանի, Ս. Աղաջյանի, Ս. Մանուկյանի, Մ. Իսախանյանի, Ե. Երկանյանի և այլոց սիմֆոնիկ, խմբերգային, վոկալ-գործիքային կամբային գործերը, որոնք իրենց ակնառու տեղն են գրավում ժամանակակից Հայ երաժշտության մեջ:

ՀՈԳԵՎՈՐ

Հայաստանի անկախացումից (1991) հետո փոխվել է վերաբերմունքը Հ. Ե-յան հանդեպ: Կազմակերպվում են Հ. Ե-յանը նվիրված փառատոներ, մրցույթներ և գիտաժողովներ, լույս են տեսնում գիտ. հրատարակություններ, ինչպես, օր.՝ «Գանձասար» աստվածաբան. կենտրոնի կողմից իրականացվող «Շարական»-ը (Հ. 1, 1997, խմբ. Ս. Ռոստոմյան) և Հայ հոգևոր երաժշտության կատարման, ուսումնասիրության և վավերագրման պետ. կենտրոնի Հ. Ե-յան ուսումնասիրման հարցեր լուսաբանող «Մանրուսում» տարեգիրքը (Հ. 1, 2001, պատ. խմբ. և կազմ. Ա. Արևշատյան):

Տեսուկթյան բնագավառում դեռևս V-VI դդ. մշակվել են եկեղեց. ձայնեղանակների (դրանց առաջին կարգավորումը ըստ Հայսմավուրքի իրականացրել է Սահակ Ա Պարթևը), ձայնի և ներդաշնակության հենքի մասին (Դավիթ Անհաղթ) ուսմունքները: Երաժշտության, իբրև արվեստի տեսակներից մեկի, ճանաչողական, դաստիարակչական և զգայական-էթիկական ներգործության և դասակարգման հարցերն արծարծվել են Դավիթ Անհաղթի, Դավիթ Բերականի և Ստեփանոս Սյունեցու աշխատություններում: VII դ. սկզբին տեսուկթյունը հարստացել է հնչյունականության (ակուստիկայի) մասին ուսմունքով (Անանիա Շիրակացի): VIII դ. Ստեփանոս Սյունեցու ջանքերով կիրառվել է խազադրության նախն. համակարգը, որը հիմնված էր առողջանության և տրոհության նշանների վրա: Հ. Ե-յան ասպարեզում տեսուկթյան մյուս մասն ընդգրկում է հետևյալ տարաբնույթ գրվածքների և պատահականների մաթոդիկությունը՝ շարականագիրների միջնադարյան ցուցակներ, ձայնեղանակների մեկնություններ և ավելի ուշ Մանրուսման կամ Նազդեքներում զետեղված մանրուսման եղանակների ցուցակները և «Անուանք» խազից կոչվող հատվածները: Այդ գրվածքների շարքում «Մեկնութիւնք ձայնից»-ն առավել արժեքավոր են: Դրանք համաբերիստ. մշակույթի չափանիշներով մի ինքնատիպ երևույթ են, որոնք յուրահատուկ ձևով արտացոլել են ձայնեղանակների մասին ուսմունքի աստվածաբան., երաժշտ., տեսագեղագիտ. և ծիսական-ընդհանրական ոլորտների հետ կապված հայ միջնադարյան մտածողների փորձը: Այդ մեկնությունների հեղինակները թվում են Մովսես Բերթոդը, Ստեփանոս Սյունեցին, Անանիա

Նարեկացին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Տաթևացին, Թովմա Մեծոփեցին և ուր.: Նշված երկասիրություններն արտացոլել են Հայկական եղբայրության ձայնը, ձայնեղանակների զարգացման տարբեր փուլերը և դրանց հետ կապված տարբեր ժամանակների՝ սկսած հեթանոս շրջանի աշխարհիկ երաժշտ. տեսություններից և դեղազերծության վերապրուկներից մինչև միջնադարյան մտածողությանը հատուկ աստվածաշնչային հայեցակարգի (Մովսես Գրիգոր Տաթևացի, Անանիա Նարեկացի, Գրիգոր Տաթևացի) դասական դրսևորումները: Տվյալ մեկնությունները խոսում վկայություն են միջնադարում Հայկ. ութձայնի տեսազեղազերծ. և գործնական մշակվածություն մակարդակի մասին:

Շարականագիտության, ճայնեղանակների տեսություն, հոգեկոր և աշխարհիկ (վոկալ և գործիքային) երաժշտության փոխհարաբերության հարցերը արծարծվել են նաև Վանական Վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիք»-ում, Վարդան Արևելացու «Ժղլանք»-ում և Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ում: Հայ եկեղեց. ճայնեղանակների և պարսկա-ա-րաբ. ավանդ. եղանակների համեմատական ու-շագրավ մեկնություն է տվել Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ) իր «Մեկնութիւն քերա-կանին» ձեռնարկում: Ավետարանի նկարա-զարդման մեջ օգտագործվող հիմն. գույները և եկեղեց. ճայնեղանակների համադրման եղա-կի մեկնություն է պարունակում Թովմա Մե-ծոփեցու «Մեկնութիւնք ձայնից»-ը:

Տեսուչության առանձին բաժին է կազմում մանրուսման՝ որպես զարդուրդուն, նրբակերտ երգեցողության արվեստը, որն իր բարձրակետային զարգացմանն է հասել Կիլիկյան Հայաստանում։ Դրանով հատուկ զբաղվել է Ներսես Շնորհալին՝ խազային նշանների մինչ այդ կիրառվող համակարգը հարստացնելով նոր նշաններով։ Դրանք, ի տարբերություն շարականի խազերի, ստացել են մանրուսման խազեր անվանումը։ Սակայն ուշ միջնադարի պայմաններում, ինչպես արվեստն ընդհանրապես, Հայ միջնադարյան երաժշտ. տեսագեղագիտ. միտքը նույնպես անկում է ապրել։ Այդ բնագավառում նոր փուլ է որոշ աշխուժացում է նկատվել XVII–XVIII դդ.։ Տվյալ ժամանակաշրջանի գիտնականներն աշխատել են հավաքել միջնադարյան ինքնուրույն և թարգման. մատենագրության մեջ սփռված երաժշտատեսական գրվածքները և նույնիսկ բանաբաղելու միջոցով ստեղծել ամբողջական հոգված-

ներ: Իրենց գերտնիւթները նորովի համալրե-
լու նպատակով գերմն են և՛ արլ. երաժշտա-
գիտ. աղբյուրներին, և՛ բլուզ. ձայնադրադի-
տությանը, և՛ արևմտանկիւրայ. երաժշտության
տեսությանը, ինչը երևում է Ավետիք Պաղ-
տասարքյանի (Ընթերցող Տիգրանակերտցի),
Զեննե-Պողոսի, Խաչատուր Էրզրուցեցու և
Մխիթար Սեբաստացու գործունեութիւնից:
Գրիգոր զպիւր Գապասականը, միջնադարին
հասուն է հայի. երաժշտասես. ու գեղագիտ.
դրույթները ձևակերպելուն և դասակարգելուն
գուզընթաց, փորձել է ճգնաժամ ապրող խա-
զային հին նշանադրության փոխարեն մի նոր
համակարգ ստեղծել՝ հայի., ընդհանուր արլ. և
բլուզ. նոտագրության տարբերով շաղախված:
Դա առանձնապես խթանել է հայի. նոր ձայ-
նադրության ստեղծումը, որը 1813-ին հեղի-
նակել է Հ. Լիմոնճյանը: Այդ նոտագրութիւ-
նը լավագոյնս հարմարեցված էր ինչպես
հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ մոնոդիական ե-
րաժշտության առանձնահատկութիւնները հա-
մարժեք առտահայտելուն և ձայնագրելուն:

XIX դ. Կ. Պոլսի եկեղեց. երաժիշտ-տեսաբանները (Հ. Լիմոնճյան, Ե. Տոտեայան, Ն. Թաշճյան և ուր.) կարևոր ներդրում են ունեցել Հարակաճապետության, հոգևոր երգարվեստի նմուշները հավաքագրման, ձայնագրման և աղավաղումներից փրկելու գործում: 1874-ին զրեթե միաթամանակ լույս են տեսել Ն. Թաշճյանի «Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրության հայոց» և Ե. Տոտեայանի «Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ եւ յաւելումաճ բովանդակութիւն երգոց ըստ ութ ձայնից» գրքուկները, որտեղ ամփոփված էին այդ երեւելի ձայնագրագետների ձայնագիր. և Հարակաճապետ. բազմամյա պրպտումների արդյունքները:

Հ. Ե-յան ուսումնասիրությունը նոր աստի-
ճանի է բարձրացել Կոմիտասի Հետազոտու-
թյուններին շնորհիվ, որոնց մեջ արծարծվել են
չարականների կառուցվածքի, տաղաչափու-
թյան, պատմ. զարգացման, Հ. Ե-յան տեսակ-
ների, եկեղեց. ձայնեղանակների տեսություն և
Սանդուխտյան գրքերի ուսումնասիրման հար-
ցերը, որոնք առաջին անգամ են ներկայացվել
Եվրոպ. գիտ. հանրությունը:

Նոր փուլ է կապված խորհրդ. շրջանի և ար-
դե գիտնական-երաժշտագետների Հ. Ե-յանը
չվերված ուսումնասիրություններին հետ:
Ք. Փոլախայանի, Ռ. Աթայանի, Ն. Թաճաղ-
յանի, Ս. Մանուկյանի, Մ. Մավոյանի և այլոց

աշխատություններում
լայնորեն և բազմակող-
մանի լուսաբանվել և
քննվել են Հ. Ե-յան պատմություն, տեսություն,
գեղագիտություն, առանձին հեղինակների
ստեղծագործության հարցերը: Այդ ուսումնա-
սիրությունները մեծապես նպաստել են Հ. Ե.
և հայ երաժշտ. միջնադարագիտությունը մի-
ջազգ. ասպարեզ հանելուն: Հ. Ե. ուսումնա-
սիրվում է Մատենադարանում, ԳԱԱ արվես-
տի ինստ-ում, Կոմիտասի անվ. պետ. կոնսեր-
վատորիայում և Հայ հոգեւոր երաժշտության
կատարման, ուսումնասիրության և վավե-
րագրման պետ. կենտրոնում:

Գրկ.: Գապասակալյան Գ., Գիրք երաժշտական..., ԿՊ, 1803: Ավետիքյան Գ., Բացատրություն չարականաց, Վնտ., 1814: Տնտեսյան Ե., Նկարագիր երգոց Հայաստանայց ս. եկեղեցւոյ, ԿՊ, 1874: Հիսարլյան Ա., Պատմություն Հայ ձայնագրության եկենսագրություն երաժիշտ ազգայնոց (1714–1909), ԿՊ, 1914: Մնիքյան Ա., Ուրվագիծ Հայ երաժշտության պատմության, Ե., 1935: Կոմիտաս, Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Աթայան Ռ., Հայկական խաչային նոտագրություն, Ե., 1959: Մոսկովյան Մ., Հայ երաժշտություն XIX դարում և XX դարակալում, Ե., 1970: Թաճմիքյան Ն., Ներսես Շնորհալին՝ երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: Նուլյի, Գրիգոր Նարեկացի և Հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Ե., 1985: Նուլյի, Կոմիտաս և Հայ ժողովրդի երաժշտական ժառանգությունը, Փաստադեան, 1993: Երվանտյան Ա., «Մաշտոց» ժողովրդանորպես Հայ միջնադարյան երաժշտական մշակութի հուշարձան, Ե., 1991: Նուլյի, Աստվածաշնչական կոնցեպտիան Հայ միջնադարյան «ձայնից» մեկնություններում, «Աստվածաշնչական Հայաստան», Օշակեր, 2001: Հոգևոր երգեր, Ե., 1998: Նավոյան Մ. Տարբեր ժանրի ծագումնաբանությունը և ազատ մեղեդիական մոտածրությունը Հայ միջնադարյան մանրագրությանը երգարվեստում, Ե., 2001: Кушнарев Х., Вопросы истории и теории армянской монодийской музыки, А., 1958; Геоакян Г., Комитас, Е., 1969; Худабашян К., Армянская музыка на пути от монодии к многоголосию, Е., 1977; Тагмизян Н., Теория музыки в древней Армении, Е., 1977; Акопян А., Проблема армянских невенных знаков (хазов) в прошлом и настоящем, сб. "Традиции и современность", в. 1, Е., 1986, с. 63–79; Его же, Восьмигласие как идея (на примере средневековой армянской гимнодии), сб. "Православная монодия: ее богословская, литургическая и эстетическая сущность", Киев, 2001, с. 95–101; Аревшатян А., Армянские средневековые толкования на гласы, сб. "Гимнология", в. 1, кн. 2, М., 2000, с. 510–517; Сборник "Манусум" и монастырская певческая традиция Киликийской Армении XII–XIV вв., сб. "Монастырская певческая традиция в древнерусском песнетворчестве, СПб, 2001, с. 267–274; Fétis F., Histoire générale de la musique, t. IV, P., 1874; Ataian R., Les chants des mètres arméniens

du Moyen age, "Musica antiqua", 2, Bydgoszcz, 1962; Essays on Armenian Music (R. Ataian, S. Poladian, N.

Tahmizian and others), L., 1978; Arevchatian A., Deux textes arméniens médiévaux sur l'Interpretation des modes musicaux; Les traités arméniens médiévaux sur l'Interpretation des modes musicaux et leurs parallèles au Proche Orient, "Revue des études arméniennes", 26, P., 1996-97, pp. 339-355, 357-366; Ibid, La typologie du genre des šarakans dans le contexte de l'hymnographie de l'Orient chrétien, "Revue des études arméniennes", 28, P., 1999-2000.

Աննա Արեշատյան

ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստան-
յայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր-վարչա-
տարածքային ենթամիավոր: Հ. Հ. Համեմատա-
բար նոր հասկացություն է: Եկեղեցու նախ-
նական կառույցի մեջ հիմն. օղակը թաղի, հա-
մայնքի եկեղեցին էր, որը հետագայում կազ-
մավորվել է իբրև *թեմ*: Հայ եկեղեցում «հո-
գևոր հովիվ» հասկացությունը տարածվել է
հատկապես XIX դ-ից: Գաղթի և տեղաշարժե-
րի հետևանքով կազմավորված հեռավոր գա-
ղու թնեքում կաթողիկոսները նշանակել են
հոգևոր հովիվներ, այսինքն՝ տվյալ քաղաքի
հայ գաղթականների հոգևոր կարիքները հո-
գալու համար այնտեղ են ուղարկել քահանա-
ներ և վարդապետներ: Իրանա-Հնդկաստանի
թեմից Հնդկաստան, Բուշեր, Ճավա, Հեռավոր
Արևելք ուղարկված քահանաների մասին ա-
սեկ են, թե «գնացել են թեմի»: Մանչեստր,
Ուստր, ԱՄՆ ուղարկված հոգևորականները
կոչվել են հոգևոր հովիվներ: Այժմ Ամերիկա-
յի, Վրոպայի տարբեր քաղաքների հայ հա-
մայնքներում ծառայող հոգևորականները
նույնպես կոչվում են հոգևոր հովիվներ: Միա-
ժամանակ այն երկրներում, որտեղ թեմական
կառույց գոյություն չունի համայնքի փոքրա-
թվություն պատճառով, ծառայող հոգևորակա-
նը կոչվում է հոգևոր հովիվ, իսկ շրջանի
Հ. Հ.: Ներկայումս նման շրջաններից են Ի-
տալիայի, Բելգիայի, Հոլանդիայի (*Արևմտյան
Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակու-
թյան* կազմում), Թեովալիայի և Սուդանի (*Ե-
գիպտոսի թեմի* կազմում), Ավստրիայի և Շվե-
դիայի (*Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապե-
տական պատվիրակություն* կազմում), Հորդա-
նանի (*Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն*
կազմում), Կալկաթայի (*Հնդկաստանի և Մայ-
րազույն Արևելքի հայրապետական պատվի-
րակություն* կազմում) Հ. Հ-ները:

**ՀՈԼԱՆԴԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒ-
ԹՅՈՒՆ, տես Արևմտյան Եվրոպայի Հայրա-
պետական պատմիրական թյուն Հոլլանդիա:**

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ծիրակ գավառում, Անիից հյուսիս-արևելք, Ախուրյան գետի աջ ափին (այժմ Թուրքիայի սահմաններում)։ Հիմնադրվել է X դ. 2-րդ քառորդում, Հայոց թագավոր Աբաս Բազրատունու (929-953) օրոք։ Հիմնադրվում էր վանքի անդրանիկ վանահայր Հովհաննես վարդապետի առաջնորդությամբ Բյուզանդիայից փախած և Հայաստանում ապաստանած հայ վանականներն էին (այստեղից էլ Հորոմոսների վանք անվանումը)։ Հ. վ-ից հվ.

Հոռոմոսի վանքը (X-XIII դդ.) հվ-արմ-ից

Անի տանող ճանապարհին, կանգուն է մի ինք-
նատիպ շինուկժյուն, դմբեթավոր դուշդ աշտա-
բակներով «Հաղթական կամարը» (Հավանա-
բար՝ X-XI դդ.): XIII

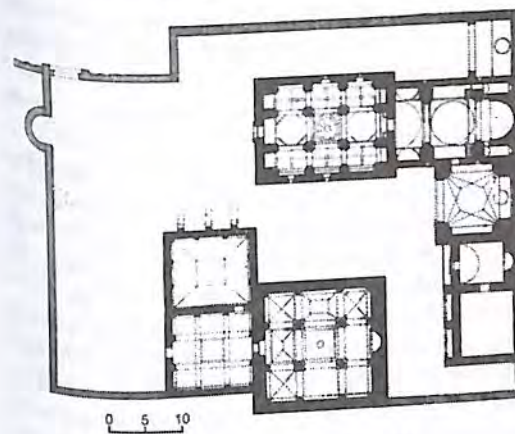
բարձր X-XI դդ.):
Վանքի Համայնքը (կառուցված մինչև XIII
դ.) բաղկացած է շինությունների երկու խմբից՝
Ախուրյանը երկզող ձորում և բարձրագույն լեռ-
նադաշտի վրա: Հ. վ-ի Հնագույն շինություննե-
րն են Ս. Մինասը (930-953, հիմնադիր՝ Հով-
հանես վարդապետ) և Գաղիկ Ա. Բագրատու-
նու կառուցած Ս. Գևորգը (1013-ից հետո): Եր-
կուսն էլ զմբեթավոր դահլիճ են, երկու զույգ
որմնամուկթերով, «Հայկ. խորշերով» մշակված
ճակատներով: Ս. Գևորգ եկեղեցու ներսը
ծածկված է հղել որմնակարներով (պահպան-
վել են հետքերը): Նրանից արլ. թաղածածկ մա-
տուռ է, կողքին՝ Աշոտ Գ Ողորմած Բագրա-
տունու (953-977) դամբարանը:

969-ին Հ. վ-ի վանահայր Սարգիս վարդապետը մասնակցել է Վահան Ա Սյունեցու հրավիրած Անիի եկեղեց. ժողովին: 982-ին, ըստ

պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ),
Աբլահան ամիրան հրդեհել է Հ. վ. և վայր բերել
հեկեղեցու գմբեթի խաչը:

1038-ին Հովհաննես Մամբատ Բագրատունին Ախուրյանի ձորեզրին կառուցել է Ս. Հովհաննես եկեղեցին և դրան արմ-ից կից մեծ դավիթը: Եկեղեցին մեկ գույգ որմնամույթերով զմբեթավոր դահլիճ է՝ ճակատները «Հայկ խորշերով» մշակված, որի Ավագ խորանը լուսավորվում է գույգ պատուհաններով: Գմբեսի արտաբուստ գլանաձև թմբուկը ծածկված է կոնաձև վեղարով: Գավիթի ունի ուղղանկյուն հատակագիծ՝ չորս կենտրոնական սյուներիով, բազմանիստ և չքեղ քանդակազարդ երդիկով, որի վրա բարձրանում է ութասյուն զանգակատունը: Առաջին անգամ Հ. վ-ի գավթում մշակված քառասյուն կենտրոնական ճորինվածքը դարձել է XI-XIII դդ. Հայկ. գավթների ու ժամատների հիմն. ձևը:

1198-ին վանահայր Մխիթարն Ականց գետից ջրատար է կառուցել Հ. վ-ի համար: 1206-ին Զաքարի Բ Մեծը վերահաստատել է գետից օգտվելու Հ. վ-ի իրավունքը և քանդել նրա վրա այլոց կառուցած ապօրինի ջրաղացը: XII դ. Հ. վ-ում է ուսանել պատմիչ Մխիթար Անեգի: 1215-ին, ըստ չին. արձանագրության,

Հոռոմոսի վանքի հատակագիծը

Ս. Հովհաննես եկեղեցու հվ. պատին կից իշխանուհի Խուժլուխթունը մոր՝ Ռուզուբա նի Համար երկհարկ դամբարան է կառուցել, որի երկրորդ հարկը կազմված է միմյանց կից երեք մատուռներից (կենտրոնինը զմեխվոր է): Դամբարանի առաջին հարկի ներսում, արլ. պատին ագուցված են չորս շքեղ քանդակազարդ խաչքարեր: XIII դ. նմանատիպ դամբար

բան է կառուցվել նաև
Ս. Հովհաննես եկեղե-
ցու հս. պատին կից:

XIII դ. 2-րդ քառորդում իշխան Վահրամ Հեծուպի դուստր Խաթրունը նորոգել է Հ. Վի եկեղեցին երբևէ և Ռուզուքանի դամբարանին հվ-ից կից կառուցել մատուռ: Ս. Հովհաննես եկեղեցին և նրա երկու կողմերում սիմետրիկ կառուցված գմբեթավոր դամբարաններն ու թաղածածկ մատուռներն ունեն մեկ Հարթու-թյան վրա մշակված արլ. ընդհանուր ճակատ, որի տարբեր ծավալների միասնական նման լու-

Հ. Վ. ծագվում է ապրել XIII դ.՝ Վաչուհու-
յանների իշխանական տան հովանավորու-
թյամբ: 1229-ին, ըստ շին. արձանագրության,
Վաչե Վաչուհյանը Հ. Վ-ի համալիրի հվ. կող-
մում կառուցել է քառակուսի հատակաքեօով
նշխարատան շենքը: 1246-ին վանքը տուժել է
թաթար-մոնղոլների արշավանքից: 1251-ին
թաթար-մոնղոլների արշավանքից հետո
Սեդան նորոգել են ոմն Առյուծ և նրա
թաթարների ավերած ջրա-
վանքը, վերաշինել թաթարների ավերած
տաճարը, 1277-ին կառուցել նշխարատան նոր
շենք՝ երկու զույգ փոխհատվող կամարներով
ծածկված: Նշխարատներին արլ-ից կից է քա-
ռասյուն, կենտրոնակազմ հորինվածքով, ներ-
սուր՝ արլ. պատում խորանով մի շենք (ժամա-
տուն կամ զրապահոց-զրատուն): Հ.Վ. շրջա-
փակված է քառակյուռի պարսպով, որի հս-
արմ-ում են գտնվում մի կիսաշրջանաձև բուրգ
և միակ մուտքը:

XIII դ. Հ. վ. ստացել է բազում նվիրատուներ: Դյուղեր, այգիներ, ջրաղացներ, Աթյուններ՝ դյուղեր, այգիներ, ջրաղացներ, Աթյուններ՝ տներ և կրպակներ: Նվիրատուների նվերում են Անիի մեծահարուստներ Տիգրան Հովհաննիսյան, Ուսանյան տոհմից Քարեմադինը և այլք: 1336-ին իշխան Վահրամ Զաքարյանը վերահաստատել է Հ. վ-ի սեփականատիր. իրավունքներն իր նախնիների նվիրատուներին: Նվերատուների նկատմամբ և ինքն էլ մեծ նվիրատուներ կատարել:

Հ. վ. եղել է միջնադարյան Հայաստանի մշակութ. կենտրոններից: Այդտեղ է կրթվել ու գրչության արվեստով զբաղվել XIII դ. վերջի և XIV դ. կեսի գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցի: Մատենադարանում է պահվում նրա Հ. վ-ում ընդօրինակած և պատկերազարդած՝ Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք է գրոց պատմութեան» (ձեռ. № 3613):

XV-XVI դդ. Հ. վ. դադարել է գործելուց և
գրավորեն ավերվել: 1685-ին վանահայր Դա-

ՀՈՎԱՔ

Կիսի վարդապետը համալիրը մաքրել է աղբից, նորոգել Ս. Հովհաննես եկեղեցին, վերստին միաբանություն հաստատել: 1755-ին, լեզգիների երկրորդ արշավանքի ժամանակ, սպանվել է Հ. վի վանահայր Եղիա վարդապետը: 1788-ին վանահայր Հովհաննես եպս. Շամբեցին նորոգել է վանքը: 1800-ին և 1807-ին, էջմիածնի անապահովության պատճառով Մայր աթոռի միաբաններն ապաստանել են Հ. վ-ում: 1852-ին Հ. վ. նորոգել է Վարդան վրդ. Օճնեցին, 1868-71-ին՝ Գրիգոր վարդապետը: Հ. վ. եղել է Բագրատունիների տոհմական հանգստարանը, թագավորների և իշխանների դամբարանավայրը: Վանքում է ամփոփվել *Սարգիս Ա Սևանցի* կաթողիկոսը: 1918-ից Հ. վ. լքվել է և այժմ կիսավեր է:

Գրկ. Ա. Լ. Էջան Դ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թորա-
մանյան Թ., Նյուլթեր Հայկական ճարտարապետու-
թյան պատմություն, [Կ.] 1, Ե., 1942: Strzygowski
J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918;
Cuneo P., L'architettura della scuola regionali di Ani
nell'Armenia medievale, Roma, 1977; Thierry J.M.,
Le couvent arménien d'Horomos, Louvain-P., 1980.

Մոլորակ Հասրաթյան

ՀՈՎԱՐԸ Ա ԳՎՆԵՅԻ (ծ. թ. անհտ – 791), Ամնայն Հայոց կաթողիկոս 790-ից։ Հաջորդել է Ստեփանոս Ա Գվնեցուն։ Հ. Ա. Դ-ու Հայրապետ. գործունեություն մասին ոչինչ էլ անվանդուկմ։ Վախճանվել է իր գահակալություն տարին չբոլորած։

Կաթողիկոս, գահին Հ. Ա. Դ-ուն հաջորդեւ
է Սողոմոն Ա Գառնեցիին:

Հովսեփ Պրոփսպե (ծ. թ. անհտ – մոտ 1478), Կ. Պոլսի Հայոց առաջին պատրիարք 1461–78-ին։ Հ. Պ-ուն 1461-ին պատրիարք է հռչակել թուրք. սուլթան Մուհամեդ II-ը (Մեհմեդ), որը, հիմնադրելով Հայոց պատրիարքությունը, կամեցել է Հայ ընկալությունը կենտրոնացնել իր մայրաքաղաքում, օսմ. կայսրության Հայկ. թեմերը ենթարկել արքունիքի իրավասության տակ գտնվող պատրիարքությունը։

Մինչ այդ Հ. Պ. եղել է Թուրք. տիրապետության տակ գտնվող Փոքր Ասիայի Հայ Համայնքների Հոգևոր առաջնորդը, նստավայրը՝ սկզբում Կոստինայում, ապա՝ Պրուսայում: Հովակիմ եպիսկոպոսի Հետ միասին, սուլթանի առաջարկով, Կ. Պոլիս են տեղափոխվել պրուսացի բազմաթիվ Հայ ընտանիքներ: Գաղթա-

կանոնադրման շնորհիվ Կ. Պոլսի Հայ բնակչու-
թյունը ստվարացել է՝ կենտրոնանալով քաղա-
քի վեց թաղերում, և պետությունը կողմից պաշ-
տոնապետ անանաչվել է իրեր վեց համայնք (ալ-
թը ճեմաթ): Պատրիարքարանը հաստատվել
է Սամաթիո թաղաամասում: Սուլթա-
նի հրամանով հայերին է տրվել Սուլուն Մա-
նասթըրի հունական եկեղեցին, որը, վերան-
վանվելով Ս. Գևորգ, դարձել է պատրիարքա-
նիստ և այդպիսին մնացել մինչև 1641-ը: Ա-
վանդաբար Հ. Պուն է վերադրվում Կ. Պոլսի
առաջին Հայկ. վարժարանի բացումը:

Այվարդ Դադիյան

ՀՈՎԱՍՏԱԾ ՍԵՔԱՍՏԱՅԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ),
XVI դարի մշակութային գործիչ, վարքագիր,
վկայագիր, բանաստեղծ, մանրանկարիչ, գրիչ։
Հոգևոր կոչումը՝ սարկավազ։ Ապրել և ստեղծագործել է Սեբաստիայում։ Մանրանկարչու-
թյան և գրչության արվեստի առաջին դասերն
առել է Հորից՝ տաղասաց և ծաղկող թագեռս
քահանայից։

Ջրահանայից:

Հ. Ս. Հեղինակ է բնաստեղծությունները պոեմների, սրբախոսական արձակ և չափածո երկերի, իմաստասիր., բարոյախոս., ներբողական տաղերի, տոմարագիտ. քերթվածների, սիրո երգերի: Զարգացրել և նոր աստիճանի է բարձրացրել սրբախոսական գրականության առաջատար ժանրերը՝ վարք, վկայաբանություն, տեսիլք, ստեղծելով մի շարք արձակ և չափածո դործեր՝ «Վարք և պատմություն Երևինէ կուզործեր» «Վարք և պատմություն Երևինէ կուզ...», «Յիշեմք զսքանչելիս մանկանցն», «Յայսմ աւուր վկայաբանութիւն նոր վկայն Քրիստոսի Կալկեային», «Յայսմ աւուր յիշատակ է Թաթէոս ջրահանային» են, որոնցում տակ է Թաթէոս ջրահանային» են, որոնցում տակ է

դեղ.

պատկերավորությունամբ ներկայացրել է քրիստոնեության բարոյագիտ. առանցքային դրույթները, հայոց նահատակների օրինակով քարոզել հավատացյալների վարքի կանոնները, վկայաբան. երկերն օտուկ հայրենասիր. պաթոհատկ հերոսները դարձնել են նաև հայրենիքի ուխտյալ հավատավորների խորհրդանշան: Այս կերպ Սեբաստիայում նահատակված խոջա-կուկայի կտտանքները պատկերող վկայաբանությունը 1536-ին կատարված դրամատիկ դեպքի ականատեսի և ժամանակակիցների հայրենասիր. ոգորումների արտահայտություն է: Նման Հեղինակային երկերի շարքն իր կազմած ձևով հետադարձում Հ. Ս. համալրել է տարբեր աղբյուրներից քաղած սրբախոսական այլ միավոր-

ների սեփական տարբերակ-խմբագրություններով՝ «Ազաթոնի անյաղթ փիլիսոփայի ասացեալ վասն Նեոխին դաստեանն», «Վկայաբանութիւն Հաւապետ արեղային» են: Տեսիլքային գրականութեան իր մշակումներում ուրույն հայեցակետով մեկնաբանելով ավանդ. դավանաբան. նյութերը՝ Հ. Ս. շեշտել է քաղ. և հոգեւոր ուժերի համախմբման ազգագոյն տարրուխնքները: Աստվածաշնչյան դրուշթներն ու զուտ կրօն. նյութերը, յուրովի կապվելով ազգային խնդիրներին, արդիական որոշակի հնչեղութիւն են ստացել մասնավորապես «Տեսիլ տեառն մեծին Ներսէսի» չափածո երկում՝ հետազոտողներին հիմք տալով Հ. Ս-ուն համարելու «աղատաբարական տեսիլքների ջերմեռանդ հավատարմը»: Սրբախոսութեան մեջ մուծելով ժող. լեզվամտածողութեան տարրեր, բանահյուս. պատկերացումներ և կենդանի պատկերներ՝ Հ. Ս. մեծապես նպաստել է հոգեւոր երկերի կիրառութեան ավանդ. սահմանները ընդլայնելուն, հետեւաբար և դրանց գործն. նշանակութիւնը մեծազնելուն:

Հ.Ս. ըստ ամենայնի արձագանքել է Սերա-
տիայում և շրջակայքում ձևավորվող ազա-
տագրի ձգտումներին: 1548-ի փոթորկալի-
նացքերի ցնցող վավերագրեր են «Վասն մե-
ղաց մեր մահացու», «Փրկի՛չ, մի՛ տար զմեզ և
փորձանք չարին» քերթվածները, որտեղ ցա-
վազին շեշտերով հիշատակվում է «քրիստո-
նեայ ազգի» նախճրը՝ կոտորած, գերեվարու-
թյուն, ասպատակություն:

Հ. Ս-ու բանաստեղծ. Ժառանգությունն պատկեր
է կազմում 160-տողանոց, իմաստասիր. «Աշխարհ
խարհիս սահմանն է հանց» կաֆայաշարքը
կյանքի վայելքներին մարդու ընկալան ձգտու
մը՝ ավետարանական դրույթներին բացահայտ
համագրությունը, դիտվում է իբրև նախաստեղծ
ներևույթ, որ սրբագործվում է բարու արարու
մով, առաքինի բարքով, հույս-հավատով: Այս
ներկ փրանք է թարգմանել Ա. Զուպյանը
(«Վարդանան շախմատան», հ. 3, 1929):

Հ. Ս. Գրբել է պարզ ու աշխույժ լեզվով, դեմել բանաճյուղւս. ձեւերի, օգտագործել ժողովրդական գոհական. Հայրենի-կաֆաների արվեստը («Յիշէ՛ք բան Աւետարանին», «Կաֆա վասն արեւիկ մանկանն Գրիգորի» են), որի շնորհիվ նրա կրօն. ավանդ. թեմաները՝ Աստծո արարչագործութիւնը, Հին և Նոր կտակարաններ, սուրբներ, Հայ եկեղեցու նահատակներ, սուրբներ են կենսական լիարժեքութիւն և անմիջականութիւն:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋ ՎԵՐԱԴՐՈՒՄ

Հ. Ս-ու գործունեության կարևոր ոլորտներից է համաշխ. հասագումարի և դասական գրական արժեքների քննադատական և հայկականացումը: Կալիսթենես Ողյունթացուն վերագրվող «Պատմություն Աղեքսանդրի Մակեդոնացու» («Աղեքսանդրի վարք») երկը, որի խորհնացիական թարգմանումով սկզբնավորվել է Հայ գեղ. արձակի պատմությունը, իր հերոսական ոգով և պետականության գաղափարի շատագրվածությամբ ներշնչել է Հ. Ս-ուն՝ 1535-ին ստեղծելու այդ երկի մեծարժեք մի օրինակ սեփական բրնձով, նկարագրաբանում ու խմբագրմամբ (Բեռլինի Ազգ. գրադարան, ձեռ. № 805): Հայ և օտարագրի գիտնականների կարծիքով այն արժեքավոր է ոչ միայն հեղինակի գեղանկարչական տաղանդի, այլև Հայ մանրանկարչության պատմության տեսանկյունից՝ իբրև աշխարհիկ նկարագրաբաններ պարունակող հնագույն վավերագիր:

Հ. Ս-ու ինքնագիրը, իր իսկ նկարագրադած
ձեռագրերում առկա մատենագր. նյութերից
հիշատակելի են նաև «Աղվանից գիր» եզակի
հիշատակագրությունը (Բեռլինի Ազգ. գրա-
դարան, ձեռ. № 805), հայ թագավորների և
այլ ժամանակագրությունները (Երուսաղեմի
Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ.
№ 1455), Յայմապուրը (Ամասիայի Ս. Հա-
կոբ վանքում պահված, այժմ կորած է համար-
վում), տոմարագիր. հինգ ոտանավոր («Վասն

Հ. Ս. Հայ անդամների ընտանհավաքներից է, Հայրենյանների Հավաքման գործի նախաձեռնողներից, զբաղվել է նաև պատմագր. նյութերի հավաքումով ու վերամշակումով, կրոն. երկերի թարգմանություններով:

Հ. Սուստիկոսյանը խոսեց նաև Դ. Փիլիպյանի մասին, որը հայտնի էր իր զինվորական գործունեությամբ։

Ֆ. Մակկերը, Ա. Զովասյանը և, 1964:
Երկ. Բանաստեղծություններ, Ե., 1964:
Գրկ. Հովասյանի պան Գ., Հովասյանի Սեբաստացի,
«Արարատ», 1918, էջ 226-280: Սիմոնյան Հ., Հայ
ժեստապարան կաֆաներ, Ե., 1975:

Հասմիկ Սիմոնյան

ՀՈՎՀԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՅԻ (IV դ. վերջ, Մեծ Հայ-
քի եկեղյաց գավառ – V դ. սկիզբ, Թաղված է
Մշո Առաքելոց վանքում), *Մեսրոպ Մաշտոցի*
աշակերտն ու գործակիցը. Թարգմանիչ, մատե-
նագիր, *Թարգմանչաց շարժման* առաջին գոր-

ՀՈՎՀԱՆՆ

ծիններից: 405-ին Մես-
րոպ Մաշտոցին Ասորիք
ուղեկցող աշակերտնե-
րի մեջ է եղել նաև Հ. Ե.: 405-ին Սամոսատ՝
Հուլյն գեղազիր Հռոփանոսի մոտ ուղևորվելիս,
Մեսրոպ Մաշտոցն իր հետ տարել է Հ. Ե-ուն և
Հովսեփի Պաղնացուն: Սամոսատում այբուբենը
վերջնական տեսքի բերելուց հետո Մեսրոպ
Մաշտոցը, Հ. Ե. և Հովսեփի Պաղնացին հատված-
ներ են թարգմանել *Աստվածաշնչից*: Դրանք
հայերեն գրված առաջին տողերն էին: 406-ին
Հ. Ե. վերադարձել է Հայաստան և զբաղվել մա-
տենագր., քարոզչ., թարգմանչ. գործունեու-
թյամբ: Նրա մասին տեղեկություններ են հա-
ղորդում *Կորյունը*, *Մովսես Խորենացին*, *Ղա-
զար Փարպեցին* և ուրիշներ:

Արտաշես Մարտիրոսյան

ՀՈՎՀԱՆ ՍԱՅՐԱՎԱՆԵՑԻ, Մայր րազմեցիի [մոտ 572–650, գ. Գետաբեկ (Գարդման գավառ)], աստվածաբան, դավանաբան, մատենադիր: Կրթությունը ստացել է Դվինի կաթողիկոսարանի նշանավոր դպրեվանքում: *Կոմիտաս Ա Աղցեցի, Քրիստափոր Բ Ապահունի և Եզր Ա Փառաժնակերտցի* կաթողիկոսների օրոք եղել է Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցու փակակալը (ավագ լուսարարապետ)՝ նրանց բացակայուլթյան ժամանակ ստանձնելով նաև կաթողիկոսական տեղապահուլթյունը: Հ. Մ. ղեկավարացանկես Հայտնի է իբրև դավանաբան մատենադիր, ժամանակին մեծ հեղինակուլթյուն վայելող վարդապետ, աչքի է ընկել դավանաբան. սկզբունքայնուլթյամբ, Հայ եկեղեցու վարդապետ. Հիմնադրուլթյներն անխաթար պահելու նախանձախնդրուլթյամբ: Խստակրոն դավանաբանի և սրբակյաց հոգևորականի մեծ համարում ունեցող Հ. Մ. եղել է Հայ եկեղեցու խոշորագույն տեսաբաններից մեկը: Դասավոսել է Դվինի կաթողիկոսարանի դպրեվանքում և արժանացել «փիլիսոփա կատարյալ և աստվածային գրոց գիտուլթյան բանիբուն» պատվանունին, իսկ X դ. պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ) նրան համարել է VII դ. լավագույն աստվածաբան գիտնականը: Հ. Մուն է նվիրվել մի ամբողջ երկ՝ «Պատմուլթիւն Յովհաննու Մայրավանեցուլ» (VIII դ.), որի միայն պատառիկն է պահպանվել: Իր սկզբունքայնուլթյան, անկախ մտածողուլթյան ու գործելակերպի պատճառուլ ունեցել է նաև հակառակորդներ, իսկ Հ. Մունը հետո հետագա դա-

ԸԵՐՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՎԱՐՂԱՎԵՄՆԵՐԻ մեջ եղել են նրան Հետևողներ և քննադատողներ:

634-ին Հ. Մ. ընդհարվել է կաթողիկոս եղբոր՝ Ա. փառաժանակերտացու հետ, երբ վերջինս 633-ին *կարլինի ժողովում* հուլյների հետ ստորագրել էր հավատո խոստովանություն զերբ *միակամություն* վարդապետություն շուրջ: Չհանդուրժելով Հ. Մ-ու ըմբոստությունը՝ կաթողիկոսը նրան հեռացրել է կաթողիկոսարանից: 638-ին Հ. Մ. քաշվել է Բջնիի Մայրազոմ վանքը, ապա՝ Գարգմանք: Հետ ավանդություն, իբր եղբոր՝ Ա. փառաժանակերտցի կաթողիկոսը Հ. Մ-ուն իբրև անարգանք «Մայրազոմեցի» է անվանել: սակայն վարդապետի հետևորդները այն փոխել են «Մայրավանեցու»:

Ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու, ինչպես նաև Մխիթար Այրիվանեցու «Ժամանակագրության» մեջ պահպանված մի տեղեկություն, Հ. Մ. Հեղինակել է երեք գործ՝ «Խրատ վարույց», «Հաւատարմատ» և «Նոյեմակ»: «Կնիք հավատո» ժողովածուում պահպանվել են Հ. Մ-ու դավանաբան. երեք երկերի առանձին հատվածներ. «Բան հաւատոյ» (4 հատված), «Վասն Տնօրէնութեան Փրկչին» կամ «Ի Տնօրէնութիւնն Քրիստոսի» (4 հատված), «Վասն չարչարանաց եւ աներկիւղ մատնել զանձն իւր ի մահ վասն արարածոց» (1 հատված):

արարածոց» (1 հատված):

«Խրատ վարուց» գիրքը 23 ճառերից կազմված ժողովածու է և մի խումբ ձեռագրերի մեկ վերագրվում է Հ. Մ-ուն, իսկ ձեռագրերի մեկ այլ խմբում՝ կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանգակունուն (Հրատարակվել է «Տեառն Յովհաննու Մանգակունույ Հայոց Հայրապետի ճառք» խորագրով, 1836): Կոմիտաս Ա Աղցեցիի կաթողիկոսի օրոք կազմված «Հաւատարմատ» ժողովածուն, որը կոչվում է նաև «Արմատ Հաւատոյ», այժմ Հայտնի «Կնիք Հավատո» դավանաբան. ժողովածուի առաջին խմբագրվածությունն է՝ կատարված Հ. Մ-ու ձեռքով, կամ «Հաւատարմատ»-ի օրինակով է կազմված «Կնիք Հաւատոյ»-ն: Ըստ Նորայր արք. Պողոթյանի, հեղինակի մյուս երկի անունը «Նոյնիմակ», առաջացել է «Հաւատոյ նամակ» բառերի աղավաղումից: Ենթադրվում է, որ այժմ ներկայումս այդ աշխատության առանձին մասերն են ներկայացնում Հ. Մ-ու «Բան Հաւատոյ» երկի 4 հատվածները, որոնք հետագայում նրա համախոհները, ի հարգանս իրենց ուսուցչի, գետնի են իր իսկ կազմած «Կնիք Հաւատոյ» ժողովածուի մեջ: Իր դավանաբան. գրվածքներում Հ. Մ. մեծ տեղ է հատկացրել *անապատ*

կանության խնդիրներին: Լինելով անապականության եռանդուն ջատագով, Հ. Մ., սակայն, չի ընկել *երևութականության* գերիվ: Ծայրահեղացնելով անապականության նրա գաղափարները, Հ. Մ-ու աշակերտները (Սարգիս Մայրաբովներ և այլք) հետագայում նորանոր տեսություններ են հյուսել իրենց ուսուցչի աստվածաբան. ուսմունքի շուրջ, սկզբնավորեն հայ իրականությունում երևութականության դրսևորումներից մեկը՝ «Մայրագոնքիների աղանդ» կոչված հոսանքը, ինչի հիման վրա *Թեոդորոս Քոթինյավորն* ու այլք Հ. Մ-ուն վերադրել են աղանդավոր. գաղափարներ, որոնք իրականում ոչ մի կապ չունեն նրա ուսմունքի հետ: Ընդունելով հանդերձ Տերունական մարմնի անապականությունը՝ Հ. Մ. այն չի համարել աննյութական և երևութական, այլ ընդգծել է «Թեպետև յապականութենէ մարդկան զգեցաւ մարմին, ինքն միշտ անապական ասի»: Զանալով հաստատել «անապական մարդեղության» ուսմունքը, այսուհանդերձ, չի ընդունել Գեթսեմանիի պարտեզում Քրիստոսի ապրած տագնապն ու տրտմությունը (Ղուկ. 22.43-44), քանզի դրանք, ըստ դավանաբան հեղինակի, աղամորդուն հատուկ ապականացու կրքեր են, որոնք սկզբունքորեն չեն կարող տեղ գտնել Քրիստոսի բնության մեջ: Հ. Մ-ու գրչին է պատկանում նաև «Վերլուծութիւնք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եւ որ ի նման յաւրինայ կարգաց» խորագրով աշխատությունը: Ըստ Մայր Թեոդի միաբան Կարապետ եպս. *Տեր-Մկրտչյանի*, այս երկը սկզբնապես հեղինակի «Նոյեմակ» գրվածքի մասն է կազմել: Հ. Մ-ու այս գործը հետաքրքրի տեղեկություններ է պարունակում հայ վաղ միջնադարի խորհրդանշանի (սիմվոլիկա) աստվածաբանությունն ու գեղագիտ. մտքի վերաբերյալ: Գրվածքում հեղինակը ներկայացրել է եկեղեցու ներքին տարածքի, ճարտ. առանձին մասերի, ինչպես նաև եկեղեց. սպասքի և քրիստ. ծիսակարգի այլ բաղադրիչների խորհրդանշական բացատրությունը, տվել դրանց այլաբան. վերլուծությունը:

Գրքի. Կոնք Հաւատոյ, Վաղ-պատ, 1914: Օրմա-
նյան Մ., Ազգայնապաշտպանութիւն, Գ. 1, ԿԳ, 1912: Տեր-
Մկրտչյան Կ., Յովհանն Մանդակունի եւ Յովհանն
Մայրաբղձեցի, «Շողակաթ», Վաղ-պատ, 1913: Բեն-
դէրյան Հ., Հովհանն Մայրաբղձեցի, Ե., 1973: Բլո-
նիսյան Հ., Հովհանն Մայրաբղձեցի եւ Հայ միջնադար-
այան խորհրդանշանի աստվածաբանութիւն մի քանի
Հարցեր, «Իմաստներ», 1986, № 1:

Հակոբ Քյոսեյան

ՌԱՆ, Հովհաննես
Ոսկերան,
սուրբ Հովհան Ոսկերան (մոտ
347-354, Անտիոք - 407, արքայազնի ճա-
նապարհին՝ Կոմանայի մոտ, 438-ին ճպուհը
արքայազնի տեղափոխվել է Կ. Պոլիս և ամ-
փովվել Ս. Առաքելոց Մայր տաճարում), *Ընդ-
հանրական եկեղեցու* նշանավոր Հայրապետ-
ներից, Հայ առաքելական եկեղեցու Համաքրիս-
տոնեական տոնելի սուրբ Հայրերից, որոնք
Հայտնի են «երկոտասան վարդապետը» անու-
նով (տես *Եկեղեցու Հայրեր*), Կ. Պոլսի պատ-
րիարք (398-404): *Անտիոքի* Մեկետիոս Հայ-
րապետը (ազգությամբ՝ Հայ) նախ՝ Հ. Ունի, ա-
պա և ծնողներին քրիստոնյա է մկրտել: Մեկե-
տիոսի Հակողությունամբ Հ. Ո. ուսանել է Ան-
տիոքի նոր մկրտվածների դպրոցում: Քրիս-
տոնեության դասերին զուգընթաց նշանավոր
Հռետորների և իմաստասերների մոտ հետևել
է փիլիսոփայության և արտաքին գիտություն-
ների դասընթացներին, այնուհետև Աթենքում
փիլիսոփայության ուսումնառությունը շա-
րունակել Անթոմիոս փիլիսոփայի մոտ: 18
տարեկանում ռազմիկ ու հետևողականորեն
սկսել է զբաղվել Մուսր Գրքի և աստվածաբա-
նության ուսումնասիրությամբ, ապա Անտիո-
քի մոտակա լեռներում, քարայրի մեջ երկու-
տարի անձնատուր եղել ճգնավորական խստա-
կեցություն: 381-ին Հ. Ո. ձեռնադրվել է սար-
կավազ, 386-ին՝ քահանա և կարգվել Անտիո-
քի Եպիս. եկեղեցու քարոզիչ:

ձե ԳԼԽ. ԵԿԵՂԵԳՈՒ ՔԱՐՈՒՂԵՐ՝

Հ. ՈՒՒ քարոզներն աչքի են ընկել Հոռտորը. բարձր արվեստով, հոգեբանական նրբին թափանցումներով: Իր հոգեղեն քարոզների և պերճախոսությունյան համար կոչվել է «Ոսկի բեբան»: խոռ. Ո. ծավալել է նաև աղքատախնամ գործունեություն: Անտիոքի եկեղեցում նրա հոգաժուկյամբ ամեն օր կերակրվել են շուրջ 3 հզ. որբեր, այրիներ, բանտարկյալներ: Իր կամքին հակառակ ընտրվել է Կ. Պոլսի պատրիարք: Իրեն հատուկ ուղղամիտ համարակություն, կոթյամբ դատապարտել է հասարակություն, հատկապես արքունիքի հոռի բարքերը: Նրա կազմվել է հակառակորդների զորեղ խումբ, որը ստոր միջոցներով անվանարկել է նրան ու տապալել: 403-ին, Բաղկեդոնի մոտ, Կաղայն ժողովը աթոռազրկել է Հ. Ուին, աքսորել Բյուզանդիա (Կ. Պոլսի մոտ): Մեկ օր անց, ժողովրդի պահանջով, հովվապետը վերադարձել է Կ. Պոլիս: Սակայն կրկին դառնա-

ՀՈՎՀԱՆ

Լույս աղբյուրներին խաբարավանքների գոհ աքսորվել է Փոքր Հայքի Կոկիսոն քաղաքը. «առեալ տարան յանապատն Հայոց», որտեղ մնացել է 3 տարի: Այդ ընթացքում ուխտավորներին անընդմեջ շարք է ձգվել Անտիոքից դեպի Կոկիսոնի Հայոց եկեղեցի: Տեսնելով Հ. Ռ-ի աճող հեղինակությունը՝ թշնամիները խնդրել են Արկադեոս կայսրին աքսորել նրան մերձսևծովյան Պիտիոս անմարդաբնակ վայրը: Հ. Ռ. ենթարկվել է ծանր տաժանակրուծյան. ցուրտ ձմռանը ճանապարհի մեծ մասն անցել է հետիոտն և Պոնտոսի Կոմանա քաղաքի մոտ, աքսորավայր չհասած, վախճանվել:

Հ. Ու. Թոդեյլ է մատենագիր. Հարուստ ժառանգություն (մեկնություններ, դավան. և հակա-ճառ. գրվածքներ, ճառեր, քարոզներ, ներբողներ, թղթեր ևն), որը կարևոր դեր է կատարել քրիստ. մտքի պատմություն մեջ: Հ. Ու-ի երկերն իրենց բովանդակությամբ ու ձևով միջնադարում եղել են հռետոր. խոսքի ու ոճի, եկեղեց. բեմասացության դասական չափերի-նակ: Նրա անուշով մեզ են հասել Հին և Նոր կտակարանների քարոզ-մեկնություններ: Մեկնել է (386-388) Ծննդոցի 1-28 գլուխները, սաղմոսներ, որտեղ անդրադարձել է առաքել-նության և մոլորության խնդրին, ճշմարիտ աղոթքի կարևորությունը, եկեղեցիներում սաղմոսերգության կարգին, քահանայական պաշտոնի վեհությունը և այլ թեմաների: Սաղմոս-ները քարոզ-մեկնություններում կան նաև հակահառույթյուններ *արիոսականության, մա-նիքեության*, Պողոս Սամոսատցու մոլորու-թյունների դեմ: Հին կտակարանից մեկնել է նաև Եսայու, Երեմիայի, Դանիելի մարգարեու-թյունները, Առակների և Հորեի գրքերը, Ա. Թա-գավորությունից որոշ հատվածներ:

Նոր կտակարանից Հ. Ո. մեկնել է բոլոր
չորս Ավետարանները. մեզ են հասել միայն
հատվածներ Մատթեոսի (390) և Հովհաննեսի
(391) Ավետարաններից: Մատթեոսի Ավետա-
րանը մեկնելիս մերժել է մանիքեական աղան-
դավորների այն սխալ կարծիքը, թե Հին և Նոր
կտակարանները խորապես տարբերվում են
միմյանցից, ցույց տվել, որ Հին և Նոր կտա-
կարանների Աստվածը նույնն օրենսդիրն է:
Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունն ու-
ղեկցվում է մյուս Ավետարանների համապա-
տասխան տեղիների համադրական բացատրու-
թյամբ: Յուրաքանչյուր համարի բացատրու-

Թյանը հետևեում է հորդորակը, որը տվյալ համարում արժարժված հարցերի բարոյաբանական եզրակացությունն է: Հովհաննեսի Ավետարանի մեկնություն-ճառերն արտասանվել են առավոտյան ժամերգություն ընթացքում, կրում են հակաճառ. բնույթ և ուղղված են ընդդեմ արիոսականների: Հ. Ռ. այդ ճառերում ապացուցել է, որ ավետարանական բնագրեր կատարելապես համաձայն են եկեղեցու դավանած ճշմարիտ վարդապետությունը: Հովհաննեսի Ավետարանի մեկնություններն ունեն թրիստոսաբան. նկարագիր և իրենց ձևով ու բովանդակությամբ տարբերվում են հելլինիկի մյուս մեկնություններից: Գործք առաքելոցի մեկնության ճառերը, Հ. Ռ-ի իսկ վկայությունամբ, գրվել են Կ. Պոլսում, 400-ին, հոգեկան տառնապանների, եկեղեցական-քաղ. հոգումների պայմաններում: Նա նշել է, որ Գործքը լեցուն է թրիստ. իմաստությունամբ, հստակ վարդապետությունամբ, ուստի նախաձեռնել է գրքի մեկնությունը, որպեսզի այդ գանձն անթեղված չմնա: Հ. Ռ. ընդհանրապես կարևորել է Ս. Գրքի ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը: Նրա մեկնողական վաստակի մեծագույն մասը նվիրված է Պողոս առաքյալի կյանքին, գործունեությունը և թղթերի մեկնությանը: Պողոս առաքյալի Առ Հռովմայեցի թղթի 32 ճառ-մեկնությունները համարվում են նրա նույն թղթի վրա գրված հայրաբանական մեկնությունների ամենանշանավոր և ամենագեղեցիկ գործը, իսկ 23-րդ ճառը թրիստ. քաղ. մտածողության ամենակուռ և փայլուն գրվածքը: Հ. Ռ-ի մեկնությունները շարադրված են Անտիոքի աստվածաբան. դպրոցին հատուկ եղանակով և առանձնաճանաչաբար պատմաբանասիր., լեզվաքերականական ուրույն հատկանիշներով (տես *Մեկնողական գրականություն*): Հին կտակարանային մեկնություններում Աստվածաշնչի հունարեն Յոթա-նասիրց թարգմանությունը հաճախ համեմատել է այլ թարգմանությունների հետ, բացառել է այլ թարգմանությունների համարի իմաստային ներբերանգները: Պատմաբանասիր. մեկնաբանման այս եղանակն է կիրառել նաև Նոր կտակարանը բացատրելիս:

Կարանը բացատրելիս:

Հ. Ռ-ին են վերագրվում բազում ճառեր, սակայն ոչ բոլորն են նրա գրչին պատկանում: Դավան. և Հակաճառ. բնույթի ճառաշար է գրել «Յաղագս անճառելի բնութանն Աստուծոյ» թեմայով, որտեղ պաշտպանել է Աստծո անճառելի, անբժնական և անխմանալի բնությունը:

ընդդեմ հերետիկոսների բնապաշտ. հակումնե-
րի, որոնք ժխտել են քրիստ. կրոնի անդրան-
ցականուկթյունը և Որդու բնուկթյան հավասա-
րուկթյունը Հոր բնուկթյանը (տես *Երրորդու-
կթյուն*): Նշանավոր են քահանայական ծառայու-
կթյանը վերաբերող ճառերը: «Յաղագս անդ-
րիանդաց» և անտիոքյան շրջանի այլ երկերում
գերակշռում է քրիստ. սիրո գաղափարը: «Ընդ-
դեմ հրեաների և հրեացող քրիստոնյաների»
ճառը Անտիոքի պատրիարքի Թողովուկթյամբ
գործող հրեաների ու նրանց ազդեցուկթյանը են-
թարկվող քրիստոնյաների դեմ է: Բարոյախոս.
ճառերում նա գովաբանում ու բարձրացնում է
ողորմածասիրուկթյան քրիստ. առաքինուկթյունը
«լավ է տալն, քան գառնուկն» առաքելական
սկզբունքով (Ա. Կորնթ. 16.1–4): Դրա համար
է նրան կոչել են նաև «Սուրբ Հովհաննես
Ողորմած»: Ծարառասան. արվեստի ընտիր նմուշ
է Անտիոքի ժողովրդին ուղղած «Յաղագս անդ-
րիանդաց» ճառը: Գրել է նաև ներբողներ
նվիրված Հին կտակարանի մեծ սրբերին, Պո-
ղոս առաքյալին, մարտիրոսներին, Անտիոքի ե-
կեղեցու նշանավոր հայրապետներին:

Հ. Ռ-ի կյանքը և մատենագր. վաստակը մի շարք կողմերով կապված է Հայ իրականություն հետ: Նրա երկերի մեծ մասը թարգմանել են Հայ վարդապետները V դ.՝ գրերի գյուտից և Աստվածաշնչի թարգմանությունից անմիջապես հետո: Թարգմանությունների լեզուն և ոճը համարվում են դասական՝ իրենց հատակոթյամբ, ճշգրտությամբ ու գեղեցկությամբ: Միայն Երևանի Մատենադարանում նրա երկերի ամբողջական կամ հատվածական բազում ձեռագիր թարգմանություններ են պահվում: Առաջին տպագիր երկը՝ «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին՝ ըստ Յոհաննու» (1717), բաղկացած է 87 ճառից և «յորգորանքներից», ընդ որում, յուրաքանչյուր ճառ համարվում է «աստվածախօս» մի գրք: Տպագրվել են ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված «Ներբողանք...»-ը (1734), որոնք Հ. Ռ. գրել է աքսորավայրում, Կոկիսոնի Հայոթյան խնդրանքով և արտասանել «յոզնախումբ բազմութեանն» առաջ. «Երանելի՛ քեզ, անապատ Հայաստանայց որ ժողովեցեր զարեգակնդ բազմաճառազայթ ի ծոց քո և լուսաւորեցեր արփիափայլ նշուհիւք դորա» (էջ 110–115): Տպագրված գործերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի «Հատրն-ծերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի «Հատրն-ծերի գիրք և ճառք և ներբողանքը» (Հ. 1–2, 1818): Հ. Ռ-ի մատենագր. վաստակի Հայերեն թարգմանությունները համարվում են գործերի մեծ

կարևոր տեղ են գրա-
վում նաև Մատթեոսի
Ավետարանի («յԱւե-
տարանագիրն Մատթեոս, գիրք 1, 2, 1826) և
Պողոս առաքյալի թղթերի («Մեկնութիւն
թղթոցն Պաւղոսի», հ. 1, 2, 1862) մեկնու-
թյունները վենետիկյան Հրատարակություննե-
րը: Միջազգ. բանասիրության համար խիստ
կարևոր է Եսայու մարգարեության մեկնու-
թյան (Հունարեն բնագրի մեծ մասը կորած է)
հայերեն թարգմանությունը (Հրտ. 1880):
Միայն հայերենով են պահպանվել նաև Եզե-
կիելի, Ամբակուծի մարգարեությունների,
Մարկոսի, Ղուկասի Ավետարանների, Կաթո-
ղիկե թղթերի հատվածական մեկնություննե-
րը, բազմաթիվ ճառեր: Մեզ է հասել Հայոց
կաթողիկոս Գրիգոր Բ Վկայասերի թարգմա-
նությամբ Հ. Ռ-ի վարքը, որը տպագրվել է
1751-ին, Վենետիկում՝ «Պատմութիւն վա-
րուց» խորագրով: Հ. Ռ-ի երկերի հայերեն
թարգմանությունները լայնորեն օգտագործվել
են հայ մեկնողական (*Անանիա Սանահնեցու*,
Սարգիս Կունդի, *Գևորգ Սկևռացու*, *Վարդան*
Արևելցու խմբագրի մեկնություններ), դավա-
նաբան. («Կնիք հաւատոյ», «Արմատ հաւա-
նաբան» են) ողականության մեջ:

Հայ եկեղեցին ս. Ճ. Ռ-ի հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ խաչվերացի 7-րդ կերակրին հաջորդող հինգշաբթի և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «Երկոտասան վարդապետաց» հետ։ Պատկերազարդումը տես ներքևի X-ում, 10.3, 3-րդ պատկերը։

10.3, 3-րդ պատկերը.
Գրկ. Գ ու շ ա կ յ ա ն Թ., Սուրբ և տոնք, երեւ-
սաղիմ, 1939: Մ ե լ է մ յ ա ն Ա., Սուրբ Յովհանն Ոս-
կեբերյան, ԿՊ, 1892: Զ ա ռ բ Հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Մատե-
կեբերյան, ԿՊ, 1892: Զ ա ռ բ Հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Ան-
վան., 1889, էջ 581-617: Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն Ա., Ան-
տիպ Հատուածներ Ոսկեբերանի Պաշտօնի մեկնութե-
նէն, ՀԱ, 1912, № 12, 1913, № 1: Ա կ ի ղ յ ա ն Ն.,
Յովհաննու Ոսկեբերանի Սարգմտաց մեկնութեան նո-
րագիրտ Հայերեն թարգմանութիւնը, ՀԱ, 1917-18:
Հ ա տ ի տ յ ա ն Ա., Սուրբ Հովհանն Ոսկեբերան Հայրա-
պետ Սնտիոցացի, «Էջմիածին», 1977, № 12, 1978,
պետ Սնտիոցացի, «Էջմիածին», 1977, № 12, 1978,
Հ ա ն Ոսկեբերանի Սարգմտաց մեկնութիւնից, ԲՄ,
1986, № 15: Ն ու լ յ ի, Հունարեն բնագրով անՀայտ
Հատվածներ ս. Հովհանն Ոսկեբերանի եզրկէլիկ մեկ-
նութեան Հայերեն թարգմանութիւնից, «Էջմիածին»,
1986, № 2-3: Migne J. P., PG, t. 47-64, P., 1857-
66; Quasten J., Patrology, v. 2, Utrecht, 1966.

Հակոբ Գրառչյան

Հովհաննիս Բյոսեյան

ՀՈՎՀԱՆՆ ղադնախ (Սյունիքի Ծղուկ գավառ) – 1386, Ապրակունիս, Թաղված է Երևանի Ս. Գևորգ վանքում], աստվածաբան, իմաստասեր, մատենագիր, ուսուցչապետ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Սյունյաց մեծ իշխան Իվանի որդին: Սովորել է *Գլաճորի Համալսարանում*, աշակերտել *Եսայի Նչեցուն* և Տիրատուր վարդապետին: Նրանց մահից հետո, 1340-ական թթ. վերջին փոխադրվել է նախ՝ Հերմոնի, ապա Որոտանի վանքը (այստեղից էլ՝ Որոտնեցի): Գիտ. և մանկավարժ. գործունեություն է ծավալել Դարանաղյաց գավառի, իսկ 1370-ական թթ՝ Տաթևի և Ապրակունիսի վանքերում: 1373-ին Հիմնադրել է *Տաթևի Համալսարանը* և Ապրակունիսի բարձր տիպի վանական դպրոցը, որոնք դարձել են Հայ աստվածաբան. և փիլ. մտքի կարևորագույն կենտրոնները: Հ. Ո. ղեկավարել է գաղափար. պայքարը միաբարձրների (տես *Ունիթորություն*) դեմ, *Գրիգոր Տաթևացու* հետ միասին ընդդիմացել Կաթողիկ եկեղեցու ոտնձգություններին Հայ եկեղեցու նկատմամբ, ուժեղացրել վերջինիս դիրքերը Արլ. Հայաստանում: Թողել է գիտ. հարուստ ժառանգություն՝ իմաստասիր., աստվածաբան., մեկնող. բնույթի աշխատություններ, ունեցել բազմաթիվ աշակերտներ ու հետևորդներ:

Իմաստաստները, կարևոր գործերից են «Հաւաքուժման Համառաւտ վերլուծութեանն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի», «Համառօտ լուծմունք Պեթրի արմենիաս գրոց», «Համառօտ վերլուծութիւն Պրփիլըրի դժուարալուծիցն», «Հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրաց» աշխատութիւնները, որտեղ Հ. Ռ. բացահայտել է իմաստասիր. կարգույթների աստվածաբան. հիմքերը: Իմաստասիրութիւնը, ըստ Հ. Ռ-ու, պետք է օգնի բանականորեն ընդունելու այն, ինչ «ըստ շաւղաց Աստուածաշունչ գրոց ընթանայ...», իսկ որ արտաքոյ է ի շաւղաց Աստուածաշունչ գրոց՝ ոչ ընդունել» («Հավաքեալ ի բանից իմաստասիրաց», ԲՄ, № 3, 1956, էջ 379): Հ. Ռ-ու աստվածաբան. Հայացքների ուսումնասիրման Համար կարևոր են մասնավորապես «Տեսութիւն աւետարանական բանին, զոր ասէ Յովհաննէս», «Ի սկզբանէ էր Բանն...», «Մեկնութիւն մարգարէական բանին, որ ասէ «Ի սկզբանէ Տէր զերկիր Հաստատեցէր», «Մեկնութիւն բանին, որ ասէ մարգարէն. «Ո՞ր ստեղծ առանձինն սիրտ նոցա», «Ի բանն առաքելոյն, որ ասէ «Մարգով եղեւ մահ

նե մարդով՝ յարուժվին», «Հաւաքումն յայտնաբանութեան ի փիլոնէ իմաստնոյ...» և այլ աշխատութիւններ: Սրանց մեջ արծարծված են Հայ եկեղեցու արարչաբանութեանը, հրեշտակաբանութեանը, եկեղեցաբանութեանը, *Սուրբ Հոգուն* վերաբերող բազմաթիւ խնդիրներ: Մասնավոր հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հատկապես մարդկային հոգու մասին հեղինակի խորհրդածութիւնները: Այսպես, ըստ Հ. Ռուսառջնայինը հոգին է, որը կենդանութիւն է տալիս մարմնին և շարունակում է ապրել մարմնից դուրս ու անկախ՝ նրա քայքայումից հետո: Որոշ երկեր ունեն հանրագիտարանային բնույթ («Մեկնութիւն մարգարէական բանին, որ ասէ «Ի սկզբանէ Տէր գերկիր հաստատեցէր»): Այսօրինակ գործերում մեկտեղված են աստվածաբանութեանը, գոյաբանութեանը, իմացաբանութեանը, տրամաբանութեանը, լեզվաբանութեանը, աշխարհագրութեանը, երկրաբանութեանը, օգերևութաբանութեանը, կենդանաբանութեանը, բուսաբանութեանը, աստղաբաշխութեանը վերաբերող շատ տեղեկութիւններ: Հակաճառական բնույթի դավանաբան. խնդիրներն են արծարծվում «Հարցմունք երկաբնակաց եւ պատասխանիք», «Հաւատոյ դաւանութիւնք» աշխատութիւններում, որոնք ուշագրավ են Հայ քրիստոսաբանական, երրորդաբանական (տես *Երրորդութիւն*) մտքի ուսումնասիրման համար: Հ. Ռուսառջնայինը աստվածաբանութեանը հատուկ է սերտաստիկ մտակառուցման եղանակը՝ թեւադրված է Կաթողիկ եկեղեցու շահերին ծառայողական գաղափարական հակառակորդներին (միաբարներին) նրանց իսկ լեզվով պատասխանելու անհրաժեշտութեամբ:

Հ. ՈՒՆ Ժառանգության մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում մեկնողական երկերը («Լուծմունք գրոցն Յոբայ», «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի», «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանի», «Յինն երանութիւնսն Քրիստոսի», «Մեկնութիւն Ջորեքտասան թղթոցն Դովոսի»), որոնք շարադրված են արեւելաքրիստ. մեկնաբանական ավանդույթի Հետևողությամբ։ Հ. ՈՒՆ աստվածաբան. և իմաստասիր. դպրոցի ավանդույթները շարունակել են Գրիգոր Տաթևակցին, Մատթեոս Զուղայեցին, Առաքել Սյունեցին։

Սյունեցիքին:
Հայ եկեղեցիքին ս. Հ. Ռ-ու Հիշատակը նշում
է Մեծ պահքի 4-րդ կիրակիին նախորդող շա-
բաթ օրը՝ ս. Գրիգոր Տաթևացու, ս. Հովհանն-
ես Երեսնադամացու և ս. Հովհաննես Գ Օձ-
նեցու Հիշատակի հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում,
10.3, 4-րդ պատկերը:

Գրգ. Ա. Բ Է չ ա տ յ ա ն Ա., Տաթևի փիլիսոփայա-
կան դպրոցը..., ԲՄ, № 4, 1958: Գ ա ր ր ի լ յ ա ն Հ.
Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Հ. 2, Ե.
1958: Գ ր ք Ի ր յ ա ն Գ., Հովհան Որոտանեցու փիլի-
սոփայական ուսմանը, Ե., 1980:

Հակոբ Բյուսեյան

ՀՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔ, վանական համալիր ՀՀ Արագածոտնի մարզի Օհանավան գյուղում, Քասաղ գետի կիրճի աշխնյա բարձրադիր սարավանդի եզրին: Հիմնվել է վաղ միջնադարում, եղել հոգևոր, մշակութ. և գիտակրթ. կենտրոն: Ըստ ավանդությունի՝ Հ-ի հիմնադիրը և առաջին վանահայրը եղել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչ*ը, որն այստեղ է բերել և թաղել *Հովհաննես Մկրտչի* մասունքները: Ենթադրվում է, որ այդ պատճառով է սրբատեղին կոչվել Հ.: Գրիգոր Ա Լուսավորիչն իրենից հետո վանահայր է կարգել ոմն Սյուղղիանոսի, որի անունով Հ. մատենագրություն մեջ հիշատակվում է նաև Սյուղղի անապատ: Պահպանված հնագույն կառույցը Ս.Կարապետ միանավ եկեղեցին է (V դ.), որը մեզ է հասել բազմաթիվ վերաշինություններով: V դ. 2-րդ կեսին Վահան Մամիկոնյանը նորոգել է եկեղեցու ծածկը և վանահայր նշանակել *Ղազար Փարպեցուն*, որը, հավանաբար, այստեղ է գրել իր «Պատմություն Հայոց» երկը: Հիշատակություն կա, որ VI դ. կեսին Դվինից Հ. է եկել ոմն Գևորգ Մանկիկ և ձեռագրեր ընդօրինակել: VII դ. վաղը գզակի դեր է կատարել երկրի քաղ. կյանքում և դավանաբան. վեճերում, որոնց գործուն մասնակցություն է ունեցել Բաբելաս վանահայրը:

Վանքի շին. և մշակութ. գործունեությունը վերելք է ապրել XII-XIII դդ.: Ըստ վիմագրի արձանագրությունների XII դ. վերջին Կյուրիկյան Աբաս Ա Բագրատունի թագավորի կնոջ՝ Նանայի (Վանենու) միջոցներով և նրա որդեգիր Մարգարե եպիսկոպոսի հսկողությամբ կառուցվել է վանքի պարիսպը: 1221-ին իշխան Վաչե Վաչուտյանի հովանավորությամբ և Աստվածատուր վանահոր ջանքերով կառուցվել է վանքի Կաթողիկոսե եկեղեցին, որը նույնպես կոչվել է Ս. Կարապետ: Վաչեի որդի Քուրդ իշխանը 1243-ին, Մկրտիչ վանահոր օրոք կառուցել է եկեղեցու գավիթը: Այդ ժամանակաշրջանում վանքը եղել է Ամբերդ և Նիդ գավառների եպիսկոպոսանիստը, ունեցել մեծ ազդեցություն և ոնդարձակ տիրույթներ:

Հ. Ե-ու գրվածքներում Հոգի և մարմին հասկացությունները և դրանց փոխհարաբերությունները յուրօրինակ լուծում են ստացել։ Նա առաջնությունը տալիս է Հոգուն՝ որպես բանականության դրսեւորում, ի հակագրություն ճանաչման բուն ընթացքի, որտեղ առաջնությունը պատկանում է մարմնականին՝ որպես ազդող, ներգործող գործություն։ Առանց բանահայտ Հոգու մասնակցության՝ մարդու բոլոր գործողություններն անմիտ են։ **Հ. Ե.** Հանգամանորեն բացատրում է, թե ինչ կերպ, ինչ ճանապարհով է դրսեւորվում Հոգին, Հոգևորը, Հոգեկանը։ *«Մետք ե բան աստվածութիւնն է», «սոյնպէս և ի մեզ՝ բան և միտք, ըստ նմանութեան էին բանի և մտաց... Եւ այսպես. է՛ Հոգին ծնաւդ, և բանն՝ ծնունդ և խաւսքն արտաքս բխումն»...*։ Այսպիսով նա Հոգուն վերագրում է միտք և բան ծնելու ունակություն, այսինքն՝ բանականություն, որի շնորհիվ նա հասու է դառնում իրերի և երևույթների ճանաչմանն ու կարգավորմանը։ Նա մերժում է աշխարհի ճանաչելիությունը կասկածի ենթարկող ուսմունքները և պնդում, որ Հինգ զգայարանները բավական են աշխարհի բոլոր իրողությունների մասին գաղափար կազմելու համար։ Արժեքավոր են բնության գոյության օրենքների և նյութի ու տեսակի մասին **Հ. Ե-**ու Հայտնած մտքերը։ Նա կյանքի և հիմքը համարում է չարժանը։ Ազդողության հիմքը համարում է չարժանը։ Ամեն ինչ, որ կա բնության մեջ, չարժան է և ղեկավարում է նյութի սկզբնական վիճակից։ Շարժման փոփոխությունը, ունի սկզբ և վախճան։ Շարժման փոփոխությունը կատարվում են ժամանակի մեջ և ժամանակի ծնունդ են, սակայն ժամանակը նույնպես չարժան արգասիք է՝ ընթացքի ու փոփոխության մեջ, և ունի սկզբ ու վախճան։ **Հ. Ե.** չարժան, բնության մշտահոյությամբ պատճառ է համարում նաև մարդուն ու մահը։ Ամեն բան դիտելով ժաման

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

նախի ու շարժման արեգասիք և հենվելով *Գրիգոր Նյուսացու* փիլ. ըմբռնումների վրա՝ Հ. Ե. վախճանը համարում է ոչ միայն «քակտումն մասանց», այլև տեսակի փոփոխություն և նոր տեսակի առաջացման սկիզբ: Նա պարզորոշ արտահայտել է նյութի պահպանման գաղափարը: Հ. Ե. թե՛ առարկայական, բուս. ու կենդան. աշխարհի և թե՛ բանական արարածի՝ մարդու վախճանը չի համարում ոչնչացում, այլ՝ ընդլայնում և չորս տարբերիքայում: Մասնավորը, անհատը, տվյալ դեպքում՝ մարդը, վախճանական է, մահկանացու, մինչդեռ ընդհանուրը (մարդկությունը)՝ անվախճան, «անեղծ ու անմահ»:

Լ. Ե. զբաղվել է նաև հոգեբանությունում, բնա-
խոսությունում, կազմախոսությունում, բժշկագի-
տությունում, մանկավարժությունում և ուրիշ շատ
ինդիվիդուալ: Շարունակելով իր գիտ. հետա-
զոտությունները՝ նա նոր, պատկերավոր օրի-
նակներով վկայել է, որ մարդու զգայական և
հոգեկան ունակություններն արտաքինի վրա
դրոշմվում են բազմաթիվ ձևերով ու արտա-
հայտություններով, քանի որ մարմինն անմի-
ջական հաղորդակցման մեջ է հոգեկանի հետ:
Այս առումով հետաքրքիր է հոգեկան տարբեր
զգացումների ու վիճակների ներգործության
հետևանքով մարմնի, մասնավորապես դեմքի
վրա առաջացած փոփոխությունները միանգա-
մայն գիտ. նկարագրությունը՝ կապված սրտի
գործունեության հետ: Նա գտել է, որ արյան
շրջանառության, նյութափոխանակության
խախտումները, զանազան հոգեկան երևույթ-
ների առաջացումն ու զրանց ընույթը անմի-
ջականորեն կապված են արտաքին ազդակնե-
րից: Ուղեղը գիտել է որպես զգացողության
ու մտածողության, հոգեկանի ու բանականի
կենտրոն, ուղեղի միջին փորվածքին է հատ-
կացրել բանականության՝ զգայական ներկայից
իմացական ապագային հանգելու ամենանուրբ
ունակությունները, մարդկային ընույթյան ու-
րը ճանաչելու անհաղուստությունը, գլխուղեղի
բջջերին կամ մտքի ինֆորմացիա ստանալու
կարողությունն անասնաշունությունը: Ինչպես բո-
լոր դիտություններին և արվեստներին, այնպես
և բժշկագիտության համար ուսումնասիրու-
թյան ելակետ է ընդունել նյութը: Գրել է դեա-
հերձումներին, ազգակցական ամուսնություննե-
րին, ազգապղծության հետևանքով առաջացած
հիվանդությունների ու արատավոր ծնունդնե-
րին, անզավակության պատճառներին, բուսական

միջոցներով, խոսքով ու երաժշտությամբ կատարվող բուժումների, հիվանդությունների և այլ իրողությունների մասին: Հ. Ե. Հատուկ ուսումնասիրություններ է նվիրել տիեզերքի, քննությունը, մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել աշխարհի ստեղծման, Արևի և Լուսնի խավարման, տարվա չորս եղանակների, երկնային մարմինների պտույտի, 12 կենդանակերպի, մոլորակների ու լուսատուների մասին: Գիտականորեն պարզաբանել է նաև օր ու գիշերվա առաջացման, նրանց կարճացման ու երկարացման պատճառները, երկրագնդի տարբեր գոտիների, արեգակնային համակարգի ու մոլորակների հետ կապված երևույթները, Արկտիկայի անբնակ լինելը:

Ն. Ե. Նաև Կշանավոր քերական է: Ուսումնասիրել է իրենից առաջ եղած հայ և օտար քերականներին: 1291-ին ավարտել է «Հաւաքումն մեկնութեան քերականին» աշխատութիւնը: Հայ բանասիրութեան, մասնավորապէս՝ քերականագիտութեան պատմութեան համար առանձնապէս կարևոր են գրքի լուսանցքներէ աղբյուրագիտ. նշումները, որոնք նշութեան պարունակում Դավիթ Անհաղթի, Անանուն Մեկնիչի, Ստեփանոս Սյունեցու, Համամ Արևելցու և այլոց անհետ կորած քերական. մեկնութիւններէ մասին: Այն սկզբնաղբյուրի արժեք է ունեցել քերական մեկնիչներ Եսայի Նչեցու, Հովհաննես Քոնեցու, Առաքել Սյունեցու և այլոց համար: Երկում կան գրական ժանրերի (տաղ, ողբերգութիւն, դյուցազնեպոսութիւն, կատակերգութիւն, դամբանական, զրույց, առասպել, պատմութիւն ևն) սահմանումներ, հոգեւոր աշխարհիկ երաժշտ. հասկացութիւններէ բնութագրումներ, տվյալներ Հոմերոսի կենսագրութիւնից, հատկաձներ «Իլիական»-ից ու «Ոդիսական»-ից են: Այս աշխատութիւնը երկար ժամանակ ծառայել է որպէս քերական. գիտելիքների հիմն. ձեռնարկ և միջնադարի հայ դպրութեան ամփոփումն է:

Հ. Ե. Նշանակվող մանկավարժ է. մշակել
դաստիարակչ. մեթոդներ՝ հաշվի առնելով մար-
դու (հատկապես՝ երեխաների) տարիքային ա-
ռանձնահատկությունները, ինչպես նաև սոց.
պայմաններն ու միջավայրը, հանդիս վերածնու-
թյանը յուրահատուկ առաջադեմ հետևություն-
մարդու լավ կամ վատ, բարոյական կամ ան-
բարոյ վարքագիծը սոսկ բնածին՝ ի սկզբանե
տրված կայուն ու անփոփոխ վիճակ է: Գիտ-
նական դաստիարակը ամենից առաջ խնդրե-
ղնում կրթությունն սկսել մանուկ հասակից:

երբ երեխայի միտքը հստակ, մաքուր ու անբխի է ինչպես հայելի: Նրա մեջ ամեն ինչ իր ճիշտ ու անմիջական արտացոլումն է գտնում: Նա հավաստում է, որ հենց մանուկ հասակում է մարդ տնեջում ըմբռնել տեսածն ու լսածը, ինչ ընկալում է իր բոլոր հինգ զգայարաններով: Ուսումնառումն ու կրթությունն ուղեկցվելու դեպքում միտքը մնում է անխրատ և խոպանա- նում, իսկ խոպան միջավայրում չարիք է ա- ճում, դժվարանում է լավի արմատավորումը: Հ. Ե. գիտությունն ու լուսավորությունն տարա- ծումը համարում է մեծ առաքինություն:

Գեղազգետ գիտնականի չափածոն զարդացել է երեք ուղղությամբ՝ կրոն., աշխարհիկ և գիտ.: Կրոն. ստեղծագործությունները՝ շարականներ, մեղեդիներ, ներբողներ, արծարծում են մարդկային մտքի խորությունն ու ներհակութիւնը, կյանքի ու ընտելւթյան մեծ սերը, անվախճան, ու հավիտենական գոյության երկընտրանքը, գեղեցիկը կորցնելու վախն ու ցավը, հոգու տազնապն ու տառապանքը, երկինք ու երկիր օգնության կանչող մարդու հառաչանքն ու աղերսական կյանքը: Հ. Ե. գրել է Ադամին նվիրված՝ «Ադամ նստել դուռն ի դրախտին», «Ադամա որդիք ամէն ծնունդ ի հողէն», «Մեր Տէրն ի դրախտն երեկ» սկսվածքներով տաղեր: «Աստուածածին սրբուհին» սկսվածքով տաղը որդեկորույս մօր վիշտն ու սուգն է: Նա ստեղծել է Ներսես Ա Մեծին, Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված շարականներ, որոնք քնար. չնչով ու ջերմությամբ հորդող քերթվածներ են: Գրիգոր Ա Լուսավորչին ու Ներսես Ա Մեծին նվիրված ներբողներում ողբում է երկրի անմխիթար վիճակը, հայ ժողովրդին հորդորում միանալ իրեն՝ ազգ. արժանապատուության ոգին բարձրացնելու համար: Ողբին հաջորդում է սփոփանքի կոչը, ուրախության և հուսո ներշնչանքը: Գրիգոր Ա Լուսավորչի ներբողը Հ. Ե.-ու բանաստեղծ. արվեստի, երաժշտականության, գաղափար. ու գեղաբիտ. մտքի բարձրակետն է: Նա իր աշխարհիկ բանաստեղծություններում ևս անդրադառնում է աստվածաշնչային, քրիստ. թեմաների, մատչելի դարձնում հավատի ու դավանության հետ կապված որոշ հասկացություններ, մեկնաբանում երանք մխավորելով աշխարհիկն ու հոգեւորը, ներկային ու երկնայինը, գործնականն ու բանականը, շոշափելին, զգայականն ու վերացականը: Կանխելով արլ. և արմ. մի շարք հեղինակավոր մտածողների, Հ. Ե. երաժշտարվեստը համարել է մատուցողական հմադության ձևերից մեկը:

անմիջաբար կապված
«լսողականի»՝ ձայնային
աշխարհի հետ: Նա նո-
րովի է բացատրել մարդու հոգու և մարմնի
վրա երաժշտություն ներգործություն մասին հի-
նավուրց դրույթները, տեսականորեն հիմնա-
վորել միջնադարյան Հայաստանում երաժշտա-
րվեստի օգնություն հիվանդներ բուժելու տա-
րածված փորձը: Արտահայտելով աշխարհիկ
երգ-երաժշտության նկատմամբ Հայ եկեղեցու
պաշտոն. նոր վերաբերմունքը և յուրովի լրաց-
նելով Դավիթ Քերականի մտքերը երաժշտա-
րվեստի եռակի բաժանման մասին («բարու»,
«չարի» և «միջակի»)՝ առաջադրել է երկակի
բաժանում՝ «աստվածային», որ կատարվում է
տաճարներում՝ զղջական արցունքներ քամելով
ներկանների աչքերից ու նրանց մղելով բարի
խոհամեքերի, և «մարդկային», որ կատարվում
է «ուրախական» Հանդեսներում, խրախճական
ժողովներում:

Հ. Ե. մի ամբողջ ուսմունք է և ստեղծել երաժշտի գիտակցություն մեջ ծագող «անմարմին» ելևէջները ու կատարման ընթացքում մարմնավորվող «մեծ ու փոքր», «նախ ու թեթև», «սուր ու բուլթ», «սուր ու երկար» ֆիզիկական երևույթի, տեսակների ու երաժշտության ձայնի տարբերիչ հատկանիշների մասին: Խորացնելով այդ մասին Դավիթ Անհաղթի մտքերը կազմել է ձայների տեսակների՝ միջնադարի չափանիշներով հարուստ մի աղյուսակ, որտեղ արդեն պատշաճ տեղ է գրավում նաև «չափ» ու «կշիռով» աչքի ընկնող «արուեստաւոր» (երաժշտական) ձայնը: Հ. Ե. խորացրել է տաղաչին արվեստի աշխարհականացման ընթացքը և, միաժամանակ, կարևոր ավանդ մուծել հոգևոր երաժշտության զարգացման մեջ: Նա օժտված է եղել նաև գեղեցիկ երգչային ձայնով և կատարող: Հավաքաբար ձևավորվել է գնահատել նրան՝ մկրտելով «քաղցրիկ», «քաղցրաձայն» և «պիւլպիւլ» (բլուր) վարդապետ մականուններով:

10.4, 4-րդ պատկերը:

Երկ. Տեղորակ Համառոտ և լի իմաստալիտ Հասկեր..., Յաղագս երկնային շարժմանց..., Նոր Նախիջևան, 1792: «Սովետական հայկական», Հ. 5, վնտ., 1853: Ի տանկաց իմաստասիրաց Գրոց քաղաղ բանք ՅովՀաննէսէ երբեմնկացին, ԲՄ, № 4, 1958, էջ 302-313: Թուղթ առ իշխանս եկեղեաց գաւառի, աշխատա-

1986: Յաւուր Ծննդեան և Մկրտութեան Բրիտանիա..., աշխատասիր. Ա. Սրապյանի, «Գանձասար», 6, 1996: Յաղագս միաբանութեան հղբարց, աշխատասիր. Է. Բաղդասարյանի, «Գանձասար», 6, 1996: Ամանորեայ օրհնութիւն և խրատք..., աշխատասիր. Է. Բաղդասարյանի, «Գանձասար», 6, 1996:

Գրգ. Ա. Լիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Խաչիկյան Լ., Դիահերձումը Հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր ՀնՍՀ ԳԱ», 1947, № 4: Քյուրտյան Հ., Երկրա և Եկեղյաց գավառ, Հ. 1, Վնտ., 1953: Սրապյան Ա., Հովհաննես Երզնկացի (հնագրեր և ուսումնասիրություն), Ե., 1958: Նուլյնի, Հովհաննես Երզնկացի-Պրուգ. կյանքը և գործը, Ե., 1993: Գրիգորյան Գ., Հովհաննես Երզնկացու փիլիսոփայական Հայացքները, Ե., 1962: Թաճմիզյան Ն., Զայնի մասին ուսումնալը Հին և միջնադարյան Հայաստանում, ԲՄ, № 6, 1962: Նուլյնի, Էլեր միջնադարի Հայկական երաժշտական գեղագիտությունը, «Էջմիածին», 1963, № 11: Բաղդասարյան Է., Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը (հնագրեր և ուսումնասիրություն), Ե., 1977: Նուլյնի, Հովհաննես Երզնկացին Կիլիկիայի ղեկավորական կազմակերպությունների մասին, ԲՄ, № 16, 1994:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՍՐԱԿՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Զ ՍՍԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 2.5.1221, ամփոփվել է Դրազարկի վանքում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1203-ից: Հաջորդել է Գրիգոր Զ Ապրիատին: Սերել է Հեթումյան տոհմից: Եղել է Սսի արքեպիսկոպոս Դրազարկի վանքի վանահայր: Հ. Զ Ս. նպաստել է Հայ եկեղեցու դավան. ու ծխ. ավանդույթների պահպանմանը: Եկեղեց. սպասքի վաճառքից գումարներ է հատկացրել Հռոմկլաբերդի ամրացմանը: 1204-ին Հայոց իշխան, ամիրսպասալար Զաքարե Զաքարյանը (Զաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկ) դիմել է Հ. Զ Ս-ուն՝ պարզելու Հայ-վրաց. միացյալ զորքում Հայ ռազմիկների հետ կապված եկեղեց. որոշ խնդիրներ, մասնավորապես՝ հաղորդույթյան հետ կապված միջոցների, ս. Պատարազի շարժական սեղանի, խորանաձև վրան ունենալու մասին: 1204-ին Սսում գումարվել է եկեղեց. ժողով (տես Սսի եկեղեցական ժողովներ), որը Հայ գլխավորների համար արտոնել է «վրանում սպատարազ մատուցանել»: Կաթողիկոսը Զաքարիա ամիրսպասալարին է ուղարկել շարժական սեղան և ծեսը կատարելու համար նախատեսված այլ սպասք (տես Անիի եկեղեցական ժողով 1207): 1218-ին, Լևոն Բ թագավորի խնդրանքով, Հ. Զ Ս. կաթողիկոս. գահը Հռոմկլաբերդադարձից տեղափոխել է Դրազարկի վանք:

Կաթողիկոս. զահին Հ. Զ Ս-ուն Հաջորդել է
Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ջամչյան Ե., Պատմութիւն Հայոց, Հ. 3, Վնտ., 1786:

Արթուր Կարապետյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Է ԱՋԱԿԻՐ (ծ. թ. անհտ.՝ 17.10.1506, Կ. Պոլիս), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1474–84-ին։ Հաջորդել է Սարգիս Բ Աջատարին։ 1470–74-ին եղել է նրա աթոռակալը։ Հ. է Ա-ի օրոք այլ սրբուծյունների հետ Աղթամարի կաթողիկոսարանից Ս. Էջմիածին է վերադարձվել *Լուսավորչի Աջը*, որի համար նա ստացել է «Աջակիր» մականունը։ Հ. է Ա. որեւէ կապ չունի Կիլիկիայի *Աջապահյանների* հետ։ Ակկոյունլուսներին տիրապետության պայմաններում Հ. է Ա-ի գործունեությունն ուղղված էր Ս. Էջմիածնի միաբանության և ընդհանրապես հայ հոգևոր դասի համար հարկային արտոնությունների ձեռքբերմանը։ 1484-ին Հ. է Ա. Ս. Էջմիածնի միաբանության և լեհահայ գաղթականների համար հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով ուղևորվել է Լեհաստան։ 1484-ից հետո չի վերադարձել Մայր աթոռ, և ենթադրվում է, որ հրաժարվել է կաթողիկոսությունից։

1506-ին, ըստ Մ. արք. Օրմանյանի, նա Սարգիս եպիսկոպոսի և Դավիթ արքեպիսկոպոսի հետ որպես էջմիածնի նվիրակ մեկնել է Կաֆա, Մոլդովա, Սուչավա, Լվով, Աքերման, ապա՝ Գոլիս։ Այստեղ թուրք. իշխանությունները նրանք ձերբակալել են, առաջարկել դավանափոխ լինել. մերժում ստանալով՝ երեքին էլ զխատել են։

Կաթողիկոս. գահին Հ. Է Ա.-ին հաջորդել
Սարգիս Գ. Մյուսսայլը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, 1914: Երևանի ծառայողուն մոտ. Աջապահյան

Հովհաննես Բ ԿԱՐՔԵՅԻ (1762-
26.3.1842), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1831-
ից: Հաջորդել է *Եփրեմ Ա Ջորագեղցուն*: Հա-
յոց կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ կոչվել
է թվահամարի մակերերով (Հովհաննես Ա թեմ-
բուրդ), ինչը տարածվել է նաև իր հաջորդների
վրա: Միաժամանակ ընդունվել է նախորդ կա-
թողիկոսներին պատանկանորդն թվահամարով
կոչելու սկզբունքը: Նա առաջին կաթողիկոսն
էր Արլ- Հայաստանը Ռուսաստանին միացվե-
լուց (1828) Հետո, երբ էջմիածնի Մայր աթոռ-
ուր նույնպես անցավ ռուս. կայսրություն տնո-

րինուլթյան ներքո: Կաթողիկոս է դարձել ցար-
կառավարութեան գործուն միջամտութեամբ
ընկի Հոռաթաղեցեայ իւր հախորդին:

[illegible]

Հ. Ը Կ-ու աթոռակալության օրոք 1836-ին
հաստատվել է Հայ եկեղեցու կանոնադրությունը
նր «Պոլոժենիեն»: Այդ փաստաթղթի նպատակն էր գրելով Հայ եկեղեցին իր ազդեարմատակն էր գրելով Հայ եկեղեցին իր ազդեարմատակն էր գրելով
ներքից՝ դարձնելով նրան ցար. վարչակարգի
հնազանդ մի կազմակերպություն: Հ. Ը Կ. ու
պես եկեղեցու գլուխ, հետևաբար և՛ նրա ճակատագրի համար պատասխանատու, ոչ միայն
Հի միջամտել այդ կանոնադրության ստեղծման
նր (ցար. կառավարությունը նրան նույնիսկ
մասնակից Հի արել «Պոլոժենիեն» ստեղծման
հանձնաժողովի աշխատանքին), այլև շատ դեպքերում
իսկն է փորձել հիմնավորել կանոնադրության
կետերը՝ որպես օգտակար Հայ եկեղեցու

ղեցուն և հոգևորակա-
նությանը: Հ. Ը Կ-ու օ-
րոք կառուցվել է էջ-
միաձևի Սինոդի շենքը:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ը Կ-ուն Հաջորդել է
Ներսես Ե Աշտարակեցին:

Գրկ. Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մաս 1-2. Թ., 1894-95: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3. Երուսաղեմ, 1927:

Կարեն Ալեքսանյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒԹՈՒՆՁԻ, Վ. ան Ե Գ Լ
Ա. Բ. Ե Գ Լ Ե Գ Լ, Ծ ա մ Ի Բ ա մ ա Կ Ե Բ Լ Ե Գ Լ (ծ. Թ
անՀատ, Վան — 1703, Տրապիզոն), Կ. Պոլսի Հա-
յոց պատրիարք, Աղթամարի կաթողիկոս: Կյան-
քի սկզբ. շրջանի վերաբերյալ կենսագր. տեղե-
կություններ չեն պահպանվել: 1650-ին, արդեն
վարդապետ, Հ. Թ. եղել է Կ. Պոլսում և, Հավա-
նարար 1647-48-ին, երկրաշարժերից Վասպու-
րականի տուժած վանքերի ու եկեղեցիների վե-
րականգնման պատրվակով, զբաղվել է կեղծ ժո-
ղովարարությամբ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկո-
Փիլիպոս Ա Աղբակեցու անունից, ինչի համա-
վերջինս բանագրել, անգամ կարգալույծ է արե-
նում: 1652-ին, Հաշտվելով Փիլիպոս Ա Աղբա-
կեցու Հետ, նշանակվել է էջմիածնի նվիրակ
Հ. Թ-ի հետագա գործունեությունը բնորոշվում
է Հակասական, Հաճախ՝ արկածախնդրակա-
ն էլ և էջումներով: Գործի ղեկավար նվիրակությամբ
1663-ին դարձն-
լնթացքում Հավաքած դրամը՝ 1663-ին դարձն-
է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք՝ զտվելով Հա-
կոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հետ: Թե-
1664-ին Հ. Թ. պաշտոնանկ է արվել, սակայ-
ն օսմանյան իշխանություններ, ինչպես նաև Հա-
կոբ Դ Ջուղայեցու Հակառակորդ եղիազար
Այնթապցու (կաթողիկոս *եղիազար Ա Այն-
թապցի*) և մեծահարուստ Ապրո Չելեպիրի
վանավորությամբ 1665-ի մայիսին դարձյալ տե-
րացի է պատրիարք. աթոռին (մինչև 1667-ը,
Պատրիարքություն տարիններին Հ. Թ. կա-
մակերպել է Մահուսի Մեհուտ Բաղիշեցու
ռաբելությունը Ֆրանսիա (1666) օգնությա-
րակամ խոստանալով կազմակերպել Հա-
հուն. միասնական Հակաթուրք. ապստամբո-
ւթյուն: Երկրորդ անգամ դահլիճից լինելով
Հ. Թ. տեղափոխվել է Վան, դարձել Վասպու-
րականի թեմական առաջնորդ՝ միաժամանա-
պաշտոնավարելով որպես Վարդա, Հոգյա-
վար: Աստվածածին և Սաղապատի Ս. Գրեթի
վանքերի վանահայր: 1670-72-ին Աղթամա-
կաթողիկոսն էր: 1678-80-ին ուղևորվել է Եթո-

Բարսեղ Կեսարացի,
Գրիգոր Նազիանզացի,
Կյուրենդ Ալեքսանդրացի, Հովհան Ոսկեբերան
և ուր.) բազում բնագիր աշխատություններ,
որոնք օգտագործվել են նաև որպես դասա-
գիրք: 1084-ին բարեկարգել է Հայոց շարժա-
կան տոմարը, այն վերածել անշարժի, հաստա-
տել տոներին օրերը: Լրացնելով Հայոց Մեծ
Թվականի առաջին պարբերաշրջանը՝ Հ. Ս.
կազմել է հետագա 532 տարիների (մինչև
1616-ը) աղյուսակը (տես Հայոց Փոքր Թվա-
կան), որը կոչվել է Սարկավազադիր տոմար:

Տոմարին նվիրված աշխատություններում («Յաղագս ամսոց հայոց եւ տօնից եւ յաղագս Դժ-որդաց [=40-որդաց] լուսնոյ Զատիկի», «Յաղագս ըստ Հռոմոց ամսոց եւ Դժ-որդին լուսնոյ Զատիկաց եւ փոփոխմանց իրաց եւ յա-րակից», «Պատճէն տոմարի», «Նամակ առ Սարգիս» են) ներկայացրել է հայ և ուրիշ ժո-ղովուրդներ թվականների ու ամիսների հա-մեմատական ցանկերը, քննություն ենթարկել դրանք, խոսել շարժական լինելու պատճառով Հայոց տոմարում չփոթությունների առաջաց-ման մասին, հիմնավորել ամիսների անշարժու-թյան վերաբերյալ իր տոմարական բարեփո-խումները։ Հ. Ս-ի տոմարագիտ. բնույթի աշ-խատությունները դարեր շարունակ եղել են տոմարական հաշվումների տեղեկատու-ձեռ-նարկ։ Տիեզերագիտ. բնույթի է «Վասն շարժ-ման եւ սասանութեան երկրի» գրվածքը, որը չարադրել է վրացի մի եպիսկոպոսի խնդրան-քով, երբ մոտ 1123–25-ին Վրաց Դավիթ Շի-նարար թագավորի հրավերով գտնվել է Թիֆ-լիսում՝ դավան. հարցեր քննարկած մի ժողովի մասնակցելու համար։ Պահպանվել է Հ. Ս-ի մա-թեմատիկական մի աշխատություն՝ «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» վերնագրով։ Աշխատու-թյան ընդօրինակություններից մեկը պարո-նակում է նաև պլուրթագորասյան բազմա-պատկման աղյուսակի հայկ. տարբերակը։

Հ. Ս. XI դ. վերջի – XII դ. սկզբի Հայ աստվածաբան-դավան. մտքի նշանավոր ներկայացուցիչներից է: Հ. Ս-ի դավան. բնույթի վրա հեղինակը երկերից է «Յաղագս նշանակի Հաւատոյ Նիկիականն ՅժԺ-իցն» 14 դավան. թղթերից կազմված ժողովածուն, որը, բացի աստվածաբան. խնդիրներից, հարուստ նյութ է պարունակում քրիստ. մշակույթի, պատմության, ավանդույթունների, տոների, ծիսական խնդիրների մասին: Ժողովածուն Հայ եկեղեցու եր-

րորդաբանության, քրիստոսաբանության և Սուրբ Հոգու աստվածաբանության համակարգված շարադրանք է: Հատկապես քրիստոսաբան, հարցերը ժողովածուի կենտր. թեմաներն են: Հ. Ս. սուր քննադատության է ենթարկել *Քաղկեդոնի ժողովը*, *և քաղկեդոնականությունը*, ինչպես նաև *հերձվածող*. մի շարք ուսմունքներ *ապոլինարիզմը*, *եվտիքականությունը*, *նեստորականությունը*, *արիոսականությունը*, *մանիքեությունը* են: Առանձինհատուկ տեղ է գրավել *անապականություն* խնդիրը, և այս առումով ժողովածուն անապականության վարդապետությանը նվիրված հիմնարար ու եզակի րեկասիրություն է հայ դավան. գրականության մեջ: Հ.Ս-ի աստվածաբան-դավան. հայացքները, ինչպես նաև ծիսական և նշանական (պատկերների խորհրդանշաններ) աստվածաբանության մի շարք հարցեր արծարծվել են նաև նրա «Վասն պատկերաց», «Վասն մասանց պատուով» և այլ գրվածքներում:

Հ. Ս-ի աղոթքների մի մասը լույս է տեսել «Սոփիերը Հայկականը»-ում (Հ. 17, 1854), իսկ բաղնայանը՝ Գառնիի մեծ մասն անտիպ է։

Հ. Ս-ի կարեւոր գործերից է Սաղմոսարանի սրբազրուամը և բազմացումը։ Նրան է վերաբերվում նաև «Կարգաւորութիւնք Գրոց սրբոց» գրվածքը, որը Աստվածաշնչի կանոնական «սուրբ», ինչպես նաև «նուրբ» կոչված գրքերի ցանկ է։

Հ. Ս. ստեղծել է արվեստի ընդհանուր տեսությունը: Նրա գեղագիտ. ուսմունքը հիմնականում շարադրված է «Բան իմաստութեան և պատճառա...» 188-տողանոց պոեմում, որը երկխոսություն է հեղինակի ու «սարեկի» (սալյակի) միջև: Թեման արվեստի ակունքների խնդիրն է: Հեղինակը երաժշտության և բանաստեղծության աղբյուրը տեսնում է բնության մեջ, բնությունից է մարդ ստանում իր տաղանդը, հետևապես մարդու մեջ երաժշտության և բանաստեղծության ձիթեբլր բնածին են: Գեղ. ստեղծագործության կարևորագույն նախապայմաններից է համարել «Հայտնությունը»՝ իբրև բնական շնորհ, տաղանդ և աստվածային ներշնչում:

Հ. Ս. XI—XII դդ. երևելի երաժշտագետներ-
րից ու երգչահաներից է, նպաստել է Ասիի և
Հաղպատի գիտագեղ. ավանդույթների զար-
գացմանը և ուղի հարթել դեպի Կլիկիա ան-
ցումն իրագործող Հայկ. երաժշտ. մշակույթի
հետագա ծաղկման համար: Հ. Ս. իրեն աշա-
կերտած Հոգևորականներին ուսուցանել է

նաև խազագերություն, ինչպես և ծիսական մատյանների երաժշտանշանագր. բովանդակու-
թյունը բացահայտելու՝ ընթերցելու-վերծանե-
լու սկզբունքները: Հայտնի է Հ. Ս-ի ներդրու-
մը սաղմոսերգության նորոգման ասպարե-
զում: Սաղմոսարանի ստուգման-ճշգրտմանը և
սաղմոսերգության բարեկարգմանը զուգըն-
թաց Հ. Ս. հսկել է ամենօրյա ժամերգություն-
ների և կիրակնօրյա պատարագների անթերի,
բարձև և կատարմանը և ինքն էլ մասնակցել
դրանց՝ հանդես գալով Հաղպատի վանքում ու
Անիի Մայր տաճարում: Նշանակալի է Հ. Ս-ի
ավանդը աղոթքի ժանրի զարգացման գործում:
Կուսակից է Գանձարան ժողովածուի նյութե-
րը և էպպես հարստացրել շարականների հո-
րինման վերսկսված փորձը: Դեռնդանց հի-
շատակին նվիրված նրա «Անճառելի բանդ Աս-
տուած» մանկունքը, զարգացնելով Կոմիտաս
Ա Աղցցեցի կաթողիկոսի «Անձինք նուիրեալք»
շարականի լավագույն հատկանիշները, նախա-
պատրաստել է Ներսես Շնորհալու՝ Ավարայրի
ճակատամարտի հերոսներին ոգեկոչող «Նո-
րահայր» տալիսապոեմը՝ ստեղծագործությունը:

Հ. Ս. ռուսման գործի բարենորոգիչ է, մշակված է ընդհանուր մանկավարժ. տեսություն, մեթոդական, ռուսուցող. սկզբունքները համակարգաբար սխալված հայ մանկավարժ. մտքի նախընթաց նվաճումները վրա: Նրա տես. և գիտ. ժառանգությունը, մեթոդաբան. սկզբունքները մեծ դեր են խաղացել հայոց գիտություն, մշակույթի և լուսավորության հետագու զարգացման գործում:

Երկ. Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, աշխատասեր. Ս. Աբրահամյանի, Ե., 1956: Սոցիալ, աշխատասեր. Գ. 3, 5, Վնտ., 1853, հ. 17, Վնտ., 1854: Հարցումն վասն դպրոցականության: Հարցումն վասն մեղաց եւ հանդերձելոց: Խրատը մանկան: Եթէ արժան էլէ թողուլ զեղբարս, «Գանձասար», 6, 1996:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Սարկաւազ Սովետտես, տես նրա «Յուշիկը հայրենացի խոյն», հ. 2, Վնտ., 1870, էջ 279-307: Մ. Բեհլյան Մ., Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ, Երկ., հ. 4, Ե., 1970, էջ 63-82: Միլոսովսկի Կ., Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը, Երկ., հ. 2, Հովհաննես Սարկավազի 100-ամեակը, Երկ., հ. 2, 1970, էջ 10-11:

ՔԵ, Ե., 1984: Թ ա ճ մ ի ղ յ ա ն Ն., Հովհաննես Սարգսյանի մշակույթը, «Բաղմավեպ», 1978, № 3-4: Քյոնիգ, 1979, № 4: Մ ա ճ ա զ ա կ ա ն Ս., Հովհաննես Սարկավազի «Բան իմաստուկներին» պոեմը, ԳՐՀ, 1979, № 4: Մ ա ճ ա զ ա կ ա ն Ս., Հովհաննես Սարկավազի «Բան իմաստուկներին» պոեմը, ԼՂԿՄԻ, 1979, № 14, 1984: Ս ր ա մ յ ա ն Մ., Հովհաննես Սարկավազի «Յաղագս նշանակի Հաւատոյ Նիկիական», ՅժԲ-ից» ժողովածուն, «Գանձասար», 6, 1996: Ուսումնական Ս., Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ, «Գանձասար», 6, 1996:

ՀՈՒՓՄԱՏ

կերտներեց: Եղել է Հայոց գրի ստեղծման և եկեղեցու արարողական կարգը Հայերեն վարելու խնդրով Մեսրոպ Մաշտոցի Հետ Ասորիք մեկնած Հանձնախմբի կազմում: Մեսրոպ Մաշտոցի ղեկավարութեամբ Հովհան Եկեղեցացու Հետ կատարել է Աստվածաշնչի թարգմանութեան առաջին փորձը՝ իբրև Հայերեն գրավոր խոսքի նմուշ՝ սկսելով Սողոմոնի առականերից՝ «Ծանաչել զիմաստութիւն և զերատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Հ. Պ. իր ուսուցչի Հրահանգով կրկին մեկնել է Ասորիք՝ եկեղեց. հայերեց թարգմանություններ կատարելու: Նրան ընկերակցել է *Եղնիկ Կողբացին*: Ասորիքից մեկնել են Կ.Պոլիս հունարենի մեջ հմտանալու: Այնտեղ նրանց միացել են *Ղևոնդ Երեցը* և *Կորյունը*: Հ. Պ. և նրա ընկերները կարգվել են հունարենի թարգմանիչ: Վերադառնալիս նրանք իրենց Հետ բերել են Աստվածաշնչի հուն. լավագույն օրինակ՝ Հայերեն վերաթարգմանելու համար, և Նիկիայի ու Եփեսոսի տիեզերական ժողովների կանոնները (431-ից հետո):

Արտաշես Մարտիրոսյան

ՀՌԻՓՍԻՄԵ, տես *Հռիփսիմյանց կույսեր*
Հոդվածում:

ՀԱՌԳՄԻՄՅԱՆ ՕՐԻՈՐԳԱՅ ԴՊՐՈՅՆԵՐ,
կրթական կենտրոններ XIX դարում Հայաստանում (Արևելյան և Արևմտյան) և Հայաշատ քաղաքներում (Զմյուռնիա, Բաքու ևն): Նպատակն էր կրոն. և այլ գիտելիքներ տալ Հայ օրիորդներին, Հայկ. դպրոցներին Համար պատրաստել ուսյալ ուսուցչուհիներ: Պահվել են Հիմնականում Հայ եկեղեցուց ստացված գումարներով, նվիրատվություններով և Հանգանակություններով: Գործել են մեծ մասամբ եկեղեցիներին կից, էջմիածնի *Սինոդի* կամ կաթողիկոսի անմիջական հսկողությամբ ու հովանավորությամբ, հաճախ էլ փակվել հենց նրանց կողմից: Մի շարք դպրոցներին կից կազմակերպվել են տիկնանց բարեգործ. ընկերություններ: Հ. օ. դ. երբեմն կոչվել են իգական գիմնազիա կամ վարժարան:

Հոփփսիմյան վարժարանը Զմյուռ-
նիայում, հիմնադրվել է 1838-ին: Սկզբնա-
պես կոչվել է Սարգսյան, 1849-ից՝ Հոփփսի-
մյան: Պահվել է հայ համայնքի նվերատու-
թյուններով և զանազան ընկերությունների
(Սյունյաց, Հոգատար, Հոփփսիմյան կրթասի-

րաց, Ուսումնասիր են) օժանդակությամբ: Մինչև 1877-ը ուսուցումը եղել է ձրի, այնուհետև վարձ են վճարել միայն ունևորները: Սահերն ստացել են յոթնամյա կրթութիւն: Դասավանդել են Ս. Գիրք, կրոն. առարկաներ, Հայոց լեզու և պատմութիւն, զեղադիտութիւն, դիցաբանութիւն, թվաբանութիւն, բնագիտութիւն, դժագրութիւն, Ֆրանս., անգլ. թուրք., ձեռագործ, երաժշտութիւն: Հատուկ ուշադրութիւն է նվիրվել աշակերտուհիներին բարոյագեղագիտ. դաստիարակությանը: Փակվել է 1922-ին:

Հռիփսիմյան իգական գիմնաս-
գիտ Երեվանում, հիմնադրվել է 1850-
ին, Կովկասի Ս. Նինայի անվ. կանանց բարե-
գործ. ընկերության Երևանի վարչության մի-
ջոցներով: Սկզբում կոչվել է Հռիփսիմյան օ-
րիորդաց վարժարան, 1884-ին դարձել է օրիոր-
դաց պրոգիմնազիա, 1898-ին՝ իգական գիմնա-
զիա: Ենթարկվել է պետ. դպրոցական իշխա-
նություններին և գործել պետ. ծրագրերով:
Ուսուցումը տարվել է ռուսերեն: Դասավանդ-
վել են կրոն, ռուսերեն, հայերեն, պարսկերեն,
թվաբանություն, աշխարհագրություն, ձեռա-
գործ: Հռիփսիմյան իգական գիմնազիայում
սովորել են հայեր, ռուսներ, վրացիներ, ադրբ-
բեյջանցիներ: 1918-ին դարձել է հայկ. օրիոր-
դաց գիմնազիա, 1921-ին՝ երկրորդ աստիճանի
երկսեռ դպրոց:

Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոցի Բաքվում, Հիմնադրել է Մարդասիրական ընկերությունը 1866-ին, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով: Դասավանդել են կրոն, ռուսաց լեզու, թվաբանություն, վայելչագրություն, երգ, ձեռագործ և տնարարություն: Հետագայում դպրոցն անցել է հոգևոր իշխանության տնօրինության տակ, իսկ ծախսերը հոգացել է Մարդասիր. ընկերությունը: 1873-ին ավելացել է դասարանների ու դասավանդվող առարկաների թիվը, դպրոցն անվանվել է Ս. Հռիփսիմյան: 1880-ական թթ. դարձել է երկդասյան: 1909/10 ուս. տարուց դպրոցն աստիճանաբար վերածվել է միջնակարգի՝ հայկ. դպրոցների համար ուսյալ ուսուցչուհիներ պատրաստելու նպատակով: 1917-ին տվել է միջնակարգ կրթություն շրջանավարտները: Դպրոցին կից կազմակերպվել են բարեպաշտ տիկնանց բարեգործ. ընկերություն: 1892-ին Բ. Կարա-Մուրզյան դպրոցում ստեղծել են երգեցիկ խումբ: 1920-ին դպրոցը պետականացվել է և դարձել երկսեռ:

Հռիփսիմյան օրերոգաց դպրոց
Նոր Բայազետում, Հիմնադրվել է 1867-
ին, Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթում:
1868-ին անցել է հոգաբարձության տնօրինու-
թյան տակ: Սկզբում պահվել է հանգանակու-
թյամբ, այնուհետև՝ Ս. Թարգմանչաց մարդա-
սիր. ընկերության միջոցներով: Դասավանդվել
են կրոն, հայոց և ռուսաց լեզուներ, եկեղեցու
պատմություն, թվաբանություն, քերականու-
թյուն, Հայաստանի աշխարհագրություն, քր-
դեցողություն, գծագրություն և ձեռագործ:
1880-ին տեղափոխվել է նոր շենք, աղջիկներին
դպրոցը կոչվել է Ս. Հռիփսիմյան, տղաների-
նը՝ Ս. Մեսրոպյան: 1896-1905-ը փակվել է
ցար. կառավարության հրամանով: 1918-ին
դարձել է երկսեռ դպրոց:

Վ ռ է փ ս է մ յ ա ն օ ռ ի ո Ր Դ ա ց Դ պ Ր ո ց
վ ա ղ ա Ր Ն ա կ ա տ ու մ, Հ ի մ ն ա Գ Ր Վ ի Ն է 1872-
ին, մ ա ս ն ա վ ո Ր տ ա ն մ ե Ջ: Կ ա թ ո Ղ Դ ի կ ո ս ի Հ ա տ ու Ն Լ
կ ո Ւ Դ ա կ ով ս տ ե Ղ ծ վ Ն է 4 խ ն ա մ ա կ ա լ ու Հ ի ն ն ե Ր ի
Հ ո Գ ա Բ ա Ր Ճ ու թ Յ ու Ն, ո Ր Ը Դ պ Ր ո ց ի Հ ա մ ա Ր Ն վ ի-
ր ա տ վ ու թ Յ ու Ն ն ե Ր է կ ա զ մ ա կ ե Ր ա վ: Ս կ զ Բ ու մ
Դ պ Ր ո ց Ը ե Ղ Ն է մ ի Դ ա յ ա ն, ա յ ն ու Հ ե տ ու ն ե Ր կ-
Դ ա յ ա ն 5 ք ա ժ ա ն մ ու Ն ք ով: Մ ա յ Ր ա թ թ ու ի Ժ ա լ ի-
ս ե Ր ով Դ պ Ր ո ց ի Հ ա մ ա Ր շ Ն ք է կ առ ու ց վ ի-
ն: Ս կ զ Բ ու մ ու Ն ե ց Ն է 26 ա շ ա կ ե Ր ա տ ու Հ ի, Հ ե տ ա-
Գ ա յ ու մ մ ի Ն չ Ն 300: Մ ի ք ա ն ի ա ն Գ ա մ փ ա կ վ Ն
է ց ա Ր. կ առ ա վ ա Ր ու թ Յ ա ն Հ Ր ա մ ա ն ով: Վ ե Ր Ջ ն ա-
կ ա ն ա յ ա ն Ու ղ ու ա ղ ի է Գ ո Ր ծ ի 1918-ին:

Հռիփսիմյան օրերորդաց դպրոց
Գրանձակույմ, Հիմնադրվել է 1874-ին, Ս.
Հովհաննես եկեղեցու գավթույմ, մի քանի
մտավորականների և հասարակություն ջանքե-
րով: Մի քանի անգամ ցար. իշխանությունը
կամ էջմիածնի Սինոդը փակել են դպրոցը:
Դպրոցի եկամուտներն ստացվել են եկեղե-
ցուց, հասարակությունից: 1894-95 ուս. տա-
րում ունեցել է 252 աշակերտուհի: Դասավան-
դել են Ս. Գրիբ, կրոն. առարկաներ, հայոց և
ռուսաց լեզուներ, թվաբանություն, բնական
պատմություն, վայելչագրություն, երգեցողու-
թյուն, նկարչություն և ձեռագործ: 1910-ա-
կան թթ. յեղծին դառնել է երկսեռ դպրոց:

Հռիփսիմյան օրերը դաց դպրոց
նոր նախնականում, հիմնադրվել է
1881-ին, Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու գավթում:
Պահվել է եկեղեցուց, քաղաքային իշխանու-
թյունից ստացված գումարներով, դպրոցական
կալվածքներից, կտակներից, նվիրատվու-
թյուններից դոյացած եկամուտներով, Հայու-
հյանություններից, հիմնադրված օգնու-

թյամբ, կրթաթոշակներով: Գործել է վարձու տներում: 1887-ին դպրոցի համար շինք է կառուցվել: 1888-ին անցել է Հայուհյաց խնամակալական ընկերության հովանավորություն տակ: Դասավանդվել են կրոն, առարկաներ, հայոց և ռուսաց լեզուներ, թվաբանություն, գեղագրություն, ընդհանուր պատմություն և աշխարհագրություն, բնական պատմություն, Հայոց պատմություն և Հայաստանի աշխարհագրություն, Ռուսաստանի պատմություն և աշխարհագրություն, եկեղեց. երգեցողություն, ձեռագործ: Հայերեն են դասավանդվել միայն կրոնը, հայոց լեզուն, Հայոց պատմությունը և Հայաստանի աշխարհագրությունը: 1918-ին դպրոցն անցել է Նոր Նախիջևանում ստեղծված Հայ Համայնքի ուս. խորհրդի տնօրինություն տակ: 1920-ին, խորհրդի կարգերի հաստատումից հետո, պետականացվել և դարձել է երկսեռ:

[illegible]

նրանց մարմինները տապաններում ու թաղել իրենց նահատակության տեղերում՝ Հռիփսիմին՝ իր հավատակիցների հետ, Գայանյանց կույսերին՝ առանձին, իսկ հիվանդության պատճառով Հնձանք վայրում միայնակ մնացած կույսին՝ Հնձանքում, որտեղ հետագայում նահապետ Ա եղեսացի կաթողիկոսը կառուցել է Ս. Շողակաթ վանքը:

Ս. Հռիփսիմի վկայարանի վրա Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսը 618-ին կառուցել է էջմիածնի Ս. Հռիփսիմ եկեղեցին, որի խորանի գեանահարկ մատուռի մեջ ցայսօր գետեղված է մուսուլմանական տապանը: Իսկ **Եզր Ա Փառաժնակերտցի** կաթողիկոսը Ս. Գայանյանց կույսերի մատուռի տեղում բարձրացրել է **Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքը**:

Ըստ Մ. Օրմանյանի, Ս. Հռիփսիմի և Ս. Գայանե տաճարների ներքո մեծամեծ քարերով շինված գետնափորեր կան, որտեղ ամփոփված են կույսերի ոսկորները:

Հայաստան եկած կույսերի թիվը, ըստ Ա. Գաթանգեղոսի, 70-ից ավելի էր, նահատակվածներին՝ 37: Հանվան հիշատակված են Հռիփսիմեն, Գայանեն և Մարիանեն: Գրիգոր Ա Լուսավորիչը Հ. կ-ին դասել է սրբերի շարքը: Որպես սրբեր Հռիփսիմեն և Գայանեն նշվում են ոչ միայն հայերեն, այլև հուն., լատ., արաբ., ղպտի., ռուս. Հայսմավուրքներում:

Հ. կ-ի նահատակությունը հիմք է հանդիսացել հայ քրիստ. գրականության վաղ հուշարձաններից մեկի՝ Հռիփսիմյանց վկայաբանության համար, որը, անցնելով Ա. Գաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու Պատմությունների մեջ, լայն տարածում է ստացել ինչպես հայ, այնպես էլ ողջ միջնադարյան քրիստ. գրականության էջերում:

Ս. Հռիփսիմի վանքի օծման կապակցությամբ 618-ին Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսը գրել է ս. Հ. կ-ին նվիրված շարականը.

Անձինք նուիրեալք սիրոյն Բրիստոսի,
Երկնաւոր նահատակք և կուսանք իմաստունք...
(Շարակնոց, 1853, էջ 487):

Հայ եկեղեցին ս. Հ. կ-ի հիշատակը տոնում է ս. **Ջատիկին** հաջորդող կիրակիից հետո՝ երկուշաբթի օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.7, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Մովսես Խորենացի, Պատմություն սրբոց Հռիփսիմյանց..., տես Մատենադարան, Վնտ., 1865, էջ 277-303, 304-325: Ա. Գաթանգեղոս, Պատմու-

թյուն Հայոց, Ե., 1986: Սարգիսյան Բ., Ազգանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վնտ., 1890, Գլ. 2: Սուրբերու կյանքը [ժող.], Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997:

Լեւոն Սարգսյան

ՀԱՌՄԿԼԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

1178, տեղի է ունեցել ապրիլ ամսին, Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի օրոք: Բյուզ. Մանուել I Կոմնենոս կայսրի, Միքայել III Անքիլատս պատրիարքի և հուն. Սինոդի հետ թղթակցություններից (1173-78) հետո Գրիգոր Դ Տղան հուլյաների առաջարկները քննելու և պաշտոն. պատասխան տալու համար հրավիրել է Հ. ե. ժ.: Ժողովի հիմն. նպատակն էր ընդհանուր հայտարարի գալ հայ-բյուզ. եկեղեց. միություն հարցում, որի շուրջ 1165-78-ին Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և արքունիքի հետ տեղի էին ունեցել երկարատև բանակցություններ: Հ. ե. ժ-ին մասնակցել են 33 հոգի՝ հոգևորականներ բուն Հայաստանից, վանքերի առաջնորդներ, ասորի պատգամավորներ, Աղվանից կաթողիկոսը, որոնք և ստորագրել են Կ. Պոլսի պատրիարքին ուղղված պատասխան թուղթը: Ժողովից մեզ հասած վավերագրերը բաժանվում են երկու խմբի՝ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական: Պաշտոն. վավերագրերը երկուսն են՝ Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի անունից գրված երկու նամակները, որոնցից առաջինն ուղղված է բյուզ. կայսր Մանուել I Կոմնենոսին, երկրորդը՝ Կ. Պոլսի պատրիարքին: Այս գրությունները մեզ են հասել **Ներսես Լամբրոնացու** կազմած «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուի կազմում: Պատրիարքին գրված թղթում գլխիվ է նկատվում Հայ եկեղեցու դավան. ձևակերպումից: Այստեղ առաջին անգամ հանդիպում ենք «խոստովանիմք համաձայն Ձեզ ի Բրիստոսի անճառ միութենն երկու բնութեան տեսութիւն» բանաձևին: Սակայն, ի տարբերություն «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածու մտած մյուս վավերագրերի, այս նամակները հանգամանքների վերաբերյալ չեն հասել հասցեատերերին: Ժողովին վերաբերող ոչ պաշտոն. վավերագրերի մեջ վրն վերաբերող ոչ պաշտոն. վավերագրերի մեջ «Առանձնանում են Ներսես Լամբրոնացու տնայաբանութիւն» երկը և «Գլխակարգութիւնք Հոռոմոց...» ու «Խնդիրք ի Հայոց ի Հոռոմոց» գրությունները: Ուսումնասիրողները «Առանձնանում ճառ, իսկ մյուս երկուսը 1171-ին Հռոմկա ուղարկված բյուզ. 9 կետից բաղկացած պահանջների պատասխաններն են:

Ժողովի գումարման և որոշումները դեմ հանդես են եկել **արևելյան վարդապետները**, որոնք մեղադրական թղթեր են ուղարկել Գրիգոր Դ Տղային՝ հանդիմանելով ինքնազուլու գործելու, հուլյաներին կրոն. զեջումներ անելու և հունամետ լինելու մեջ:

Ազատ Բողոյան

ՀԱՌՄԿԼԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Հայոց

կաթողիկոսության նստավայրը 1149-1292-ին, Կիլիկյան Հայաստանի Հռոմկա բերդաքաղաքում: Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավ-Վուհին Տուրք գավառի Մովսէ դյակից այստեղ է տեղափոխել Հայոց կաթողիկոսական աթոռը և կառուցել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ ու Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Ավելի ուշ՝ Հռոմկա-յում կառուցվել է նաև Ս. Փրկիչ եկեղեցին: 1178-ի **Հռոմկայի եկեղեցական ժողովը**, որին մասնակցել են գրեթե բոլոր հայ արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները և վանքերի առաջնորդները, ճանաչել է Հ. կ-ի համահայկ. իրավունքը: Հռոմկայի Հայոց հայրապետանոցի գլխավորության գրեթե ողջ շրջանը համընկել է Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկ. իշխանապետության (1080-ից) հզորացման և Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության (1198-ից) բարգավաճ ժամանակաշրջանի հետ, ինչը նպաստել է Հայ եկեղեցու հոգևոր նոր վերելքին, կաթողիկոսարանի արդյունավետ գործունեությանը եկեղեց. և կրոնամշակութ. ոլորտներում: Հռոմկան դարձել է համահայկ. մշակութային, գրական, մտավոր կյանքի կենտրոնը: Կաթողիկոսարանում հավաքվել, բազմացվել և պատկերազարդվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, ստեղծվել նորերը: Հ. կ-ի բարձրագույն դպրոցում են կրթվել և գործել ժամանակի նշանավոր հայ գիտնականները, հոգևորականները, Հայոց կաթողիկոսները: Ծաղկում են ապրել վանքերն ու վանական դպրոցները, բացվել են վարդապետարաններ, գրչություն, մանրանկարչության կենտրոններ (Պրազարկ, Սկևռա, Ակներ, Բարձրբերդ, Մեծքար, Հռոմկա, Մաշկեղ, Մլիճ, Շուղր են), որտեղ կրթվել և գիտամանկավարժ. գործունեություն են ծավալել Մխիթար Գոշը, Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Սկևռացին, Գևորգ Մեղրիկը, բժշկապետ Մխիթար Հերացին, ժամանակագիր Մատթեոս Ուրացեցին և ուր., ինչպես նաև բազմաթիվ գրիչներ, մանրանկարիչներ:

Հ. կ. եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Մերձ. Արևելքի եկեղեցաքաղ. իրադարձու-

թյուններին, միջեկեղեց. խնդիրներին, ընդլայնել Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները մյուս եկեղեցիների հետ: Միջեկեղեց. հարաբերություններում հետ: Գրիգոր Գ Պահլավունու գահակալության ընթացքում: Գրիգոր Գ Պահլավունու գահակալության հետ վերջին տարիներին Բյուզ. կայսրության հետ սկսվել են այդ խնդրին նվիրված բանակցություններ, որոնք նոր թափով շարունակվել են հատկապես Ներսես Շնորհալու և Գրիգոր Դ Տղայի օրոք: Հ. կ. հայ-բյուզ. եկեղեց. միություն հարցում առաջնորդվել է Ներսես Շնորհալու սկզբունքներով. ոչ թե «Տէր ընդ ծագալի», այլ՝ «հաւասար ընդ հաւասարի»: Միութեան փորձերին հակադրվել են **արևելյան վարդապետները**, որոնք քննադատել են Հռոմկայի կաթողիկոսների քաղաքականությունը: Չնայած դրան՝ Հայոց կաթողիկոսները ձգտել են սերտացնել բուն Հայաստանի հոգևորականության և Հ. կ-ի կապերը: Ներսես Շնորհալին կարևորել է արևելյան վարդապետների կարծիքը կրոնականության, ծիսադատության կարևոր որոշումներ կայացնելու, պարվան. կարևոր որոշումներ հարցում իրենց դիրքորոշմանը միութեան հարցում իրենց դիրքորոշմանը, այն է՝ Հայ եկեղեցու ավանդության և անկախության պահպանումը:

Հայ-բյուզ. եկեղեց. միություն հարցում Հ. կ-ի և Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխան. տան միջև և Կիլիկիայի Ռուբինյան երկրների հետ կատարված միջնորդություններ են առաջացել հատկապես Գրիգոր Դ Տղայի գահակալման վերջին տարիներին և Գրիգոր Ե Քարապետի օրոք, որոնք, դեմ լինելով ծիսադատման. նորամուծություններին, վարել են հակաբյուզ. Հայ եկեղեցու անկախությունը, ինքնուրույնությունը և ավանդ. դիմագրծը պահպանելու քաղաքականություն: Ավելի ուշ, Գրիգոր Զ Ապիրատի կանոնություն: Սկսվել է Հայ եկեղեցու և Կաթողիկոսության միջև ծագած ծիսադատման. վիճաբանություններին:

Կաթողիկոսարանը գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև քաղ. կյանքում. Կիլիկիայի քաղ. իշխանությունների հետ մասնակցություն է հայ-մոնղոլ. բանակցություններին (XIII

խաղացել հայ-եգիպտ. հաշտության կնքման (1282), ինչպես նաև Բյուզանդիայի և Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության միջև առժամանակ հաշտության հասնելու, խաչակիրներին հետ փոխհարաբերությունների կարգավորման գործում ևն։ Հ. կ. նախաձեռնել է *Ստեփանոս Դ ժողովներից* չորսի (1204, 1243, 1251, 1289) գումարումը, որոնցից վերջին երեքում քննարկվել են Կաթողիկ եկեղեցու վերաբարձարձաժ դավան. խնդիրներ։ Հ. կ-ի վերջին շրջանում, *Ստեփանոս Դ Հոռոկյացու* օրոք, Կիլիկիայի քաղ. իշխանությունները և հոգևորականությունն ազդեցիկ մասը հարել են լատինադավանությունը, և թեպետ կաթողիկոսարանը, ի դեմս կաթողիկոսի, երբեմն ընդգերմացել է, սակայն, անզոր լինելով ճնշմանների առաջ, աստիճանաբար նահանջել է իր նախկին դիրքերից։

1292-ին Եգիպտոսի մամուլքները գրավել և ավերել են Հռոմկան, Թալանել կաթողիկոսարանը, իսկ Ստեփանոս Դ Հռոմկայեցուն գերել են ու տարել Կահիրե: *Գրիգոր է Անավարզեցին* կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխել է Սեւ (տես *Սուր կաթողիկոսարան*):

Գրգ. Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ա լ ի շ ա ն Դ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Կյոսլեյսերյան Բ., Ծովք, Ծովք-Տուրք եւ Հոմ-Կլայ, Վնտ., 1904: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, 2, ԿՊ, 1912, 1914: Անապատական, Համառոտ պատմություն Հայ-լատին յարաբերությանը սկզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981:

Արտաշես Հազարյան

ՀՐԵՏԱԿՆԵՐ (< Ավետարանի լեզվի՝ գենդե-
րենի fraēšta – պատգամավոր, առաքյալ իմաս-
տից), նախապես նշանակել է սուրհանդակ,
երկնային դեսպան, պատգամավոր (եբր. ma-
lāck, հուն. ἄγγελος), շարքային պատգամա-
վոր (Հոր 1.14, Ա Թագ. 11.3, Ղուկ. 9.52), քա-
հանա (Մաղաք. 2.7), թղթատար մարգարե
(Անգե 1.13), նախակարապետ, կանխանշան:
Աստվածաշունչը վկայում է, որ Հ., իբրև լու-
սեղեն էակներ, ստեղծվել են առաջին օրը լույս-
ի հետ միասին: Լինելով անդրանցակալ
(տրանսցենդենտալ) տարածքի բնակիչներ՝ Հ.
գերծ են ժամանակի ներգործությունից, չու-
նեն սեռական հատկանիշ (Մատթ. 22.30, Ղուկ.
20.35–36): Թեպետ նրանք թևավոր են հոր-
ջորջվում, բայց, ինչպես ասվում է ս. Գրիգոր

Ա. Լուսավորչի վարդապետություն թյան մեջ՝
«մարմնեղեն թևավորներն չեն, այլ՝ նմանու-
թյամբ» (Ա. Գաթան դեղոս, Պատմություն
Տփղիս, 1909, § 323): Հ. բազմաթիվ են (Մատթ.
26.53, Դուկ. 2.13, եբբ. 12.22, 23), զորավոր
(Սաղմ. 102.20, Բ Պետր. 2.11, Հայտն. 5.12,
18.21), մեծագործ (Դատ. 13.20, Եսայի 6.2-6,
Հայտն. 8.13): Հ. ներկայացնում են Աստծո ներկ-
նային Հրեղեն բանակները (Բ Օր. 33.2, Սաղմ.
67.18, Հայտն. 5.11), որոնք ունեն իրենց զո-
րագլուխ ղեկավարները՝ Գաբրիել, Միքայել,
Ռաֆայել, Անայել, Ուրիել, Բարաքիել, Ադո-
նիել, Փանուել, Երեմիել, Սաղաթիել և այլ
առաջնորդ Հրեշտակապետներ (Դանիել 9.21,
10.13, 21, 12.1, Դուկ. 1.19, 26, Տորիթ. 12.15):

Հին կտակարանում Հ. Հանդես են գալիս
իբրև Աստծո ներկայացուցիչներ, միջնորդներ
հոգևոր և նյութ. աշխարհների միջև. այս հան-
գամանքն իր նորոգրակ դրսևորումն է գտնում
հանձինս Հիսուս Քրիստոսի: Իբրև այդպիսին
նա արդեն ներկա է Հին կտակարանում՝ «Տի-
րոջ հրեշտակ» կամ «Աստծո հրեշտակ» ան-
վանումով, որն իր առաքելության գիտակցու-
թյամբ իրականացնում է Աստծո և մարդու հա-
ղորդակցումը նահապետական, մովսիսական և
ապա քրիստ. տնօրինության մեջ (Մանդ. 16.7-
13, 22.11-18, 31.11-13, Եկք 3.2-6, 14, 23.20,
Դատ. 13.16-22, Գործք 7.30-38):

Համաձայն Հայ եկեղեցու հրեշտակաբանության, Հ. «անմարմին դոյացություններ են, իմացական, անձնիշխան, մշտաշարժ, անմահ և սպասավոր Աստծուն»։ Այս բնորոշումները հետևյալ կերպ են մեկնաբանել *Հովհան Որոտնեցին* և *Գրիգոր Տաթևացին*։ «դոյացություն է, նը» Հ-ին տրված ընդհանրական որակում է։ որը մատնացույց է անում նրանց տեսակը։ Այդու բնորոշումները հայտանշում են Հ-ի այս կամ այն առանձնահատկությունը. մասնավոր առումով՝ «դոյացությունը» ցույց է տալիս նրանց նկարագրի հաստատուն, որոշակի լինելը, «անմարմինը»՝ պարզ և անբաղադրելի հո-էությունը։ Ի տարբերություն մարդկային և ան-գինների, որոնք թեպետ «անմարմին» և ան-նյութական են, սակայն զետեղված են նյութա-կան տարածքի՝ մարմնի մեջ, Հ., լինելով ան-մարմին էակներ, անպարագրելի են և կաշկանդ-ված չեն նյութի կամ նյութի. իրականությամբ կապանքներով։ Մարդկային հոգիների և Հ-ի համար ընդհանուրն այն է, որ դրանք «սահ-մանավոր» են, որովհետև եղական են, այսինքն՝ արարած։

Երկնային կանխասահմանումով Հ. տեսապես փառաբանում են Աստծուն: Սակայն նրանց միմասը, չարաշահելով իրեն վերապահված ինքնիշխանությունը, ապստամբեց Աստծո դեմ և դարձավ չար հրեշտակ կամ *սատանա*, դե (Մատթ. 25.41, Հայտն. 12.9): Աստված սրանց «խավարի կապանքներով գցեց տարտարոսը, որպեսզի նրանք պահվին դատաստանի օրվա համար» (Բ Պետր. 2.4, հմտ. Հուդա 1.6):

Լուսու Հ. Աստվածության կամակառար, Հոգեդին, երկնաբնակ էակներ են (Սաղմ. 90.11, 102.20, Բ Թեսաղ. 1.7, Եբր. 1.14 ևն), որոնք կոչված են սպասավորել Աստծուն և մարդկանց: Ըստ այսմ, Հ-ի գործունեությունն ունի երկու ոլորտ. անդամացական և Հայտնութենական: Հայտնութենականը Հ-ի կենցաղավարությունն նյութ. ոլորտն է, որտեղ նրանք, Աստվածություն կամքով, գործում են ժամանակի, պատմություն մեջ՝ մարդու հետ և մարդու համար (Ա. Գաթան Գեղոս, Պատմություն, 1909, § 323-327): Իբրև սպասավոր էակներ Հ. ցածր են մարդուց, որովհետև մարդը ստեղծված է Աստծո կերպարանքով և նմանությունմբ, և երկրորդ՝ ազամորդու փրկություն համար Աստծո Որդին ոչ թե հրեշտակացավ, այլ՝ մարդացավ (Եբր. 2.16): Մարդկանց՝ Աստծո սրբերին, վերապահված է նույնիսկ դատել Հ-ին (Ա. Կորնթ. 6.3):

Աստվածաշունչը ակնարկներ է պարունակում Հ-ի կարգապետական առանձնահատկությունների մասին (Եսայի 6.2–6, եզեկ. 10.1, Եփես. 1.21, Կորնթ. 1.16, Ա Պետր. 3.22, Հայտն. 12.7): Ըստ այսմ, *Դիոնիսիոս Արևիկացին* հայտորոշում է Հ-ի իմ դասեր: Սրանք ունեն երեք՝ եռյակ կարգապետություն. առաջին եռյակը կոչվում է Ա. Թ ու Ն եր, Բ եր ո վ ե հ ն եր (միակերպարան, երկկերպարան կամ քառակերպարան էակներ են. Ելք 25.20, Եզեկ. 10.14, 41.18), որոնք ունեն երկու, չորս կամ վեց թև (Գ Թադ. 6.27, Եզեկ. 1.6, Հայտն. 4.8), և Ս եր ո վ ե հ ն եր (ունեն վեց թև). երկրորդը՝ Տ եր ու թ յ ու Ն ն եր, Զ ու ու թ յ ու Ն ն եր, Ի շ խ ա ն ու թ յ ու Ն ն եր, Երրորդը՝ Պ ե տ ու թ յ ու Ն ն եր, Հ ռ ե շ տ ա կ ա պ ե տ ն եր, Հ ռ ե շ տ ա կ ն եր: Յուրաքանչյուր եռյակի անդամները «համակարգ և համիմաց» են, այսինքն՝ իրենց քահանայապետական կոչումի մեջ հավասար և համապատասխան եռյակներն իրենց արտաքին հարաբերություն մեջ զանազանվում են իրարից. առաջին եռյակը աստվածային լույսին հաղոր-

դակցվում է անընդմիջաբար, միշին եռյակը՝ առաջինի միջոցով, իսկ երրորդ եռյակը՝ միշինի շնորհիվ: Այս աստիճանակարգումով Աստծո լույսն ու շնորհը Հանգչում են արարածներին լրա: Ճիշտ Հակառակ Հարաբերությամբ էլ արարածների՝ Աստվածությունն առաքված փառքը, պատիվը և ազդեցը կարգով ստորին եռյակից բարձրանում են միշինը և այստեղից էլ՝ վերին եռյակը, որի շնորհիվ Հասնում են Աստվածությունը: Հիյուրաբանչյուր եռյակին կանխասահմանված է գործունեություն մասնավոր դաշտ: Առաջին եռյակը տեսակես սովորեցնում է, երկրորդը՝ սովորում և սովորեցնում, իսկ երրորդը՝ միայն սովորում: Այս նույն կարգով էլ առաջին եռյակը իշխում է, երկրորդը՝ իշխանությունն են, երրորդը՝ իշխանության ենթո է են: Գրիգոր Տաթևաացին տալիս է նվիրապետական դասերի անուններին աստվածաբան. Հետևյալ ստուգաբանությունը. Աթոռները բարձր են, ուղիղ և Հաստատուն, որովհետև նրանք վեր են ամեն տեսակ նյութական բաներից, բացարձակապես անհաղորդ երկրավոր խորհուրդներին և մյուս կողմից՝ ուղղակիորեն հաղորդ Աստվածությունն ու աստվածային գիտելիքին: Քերովբեն անունը եբրայերենից թարգմանաբար նշանակում է գիտություն բազմություն և իմաստություն հեղումն: Քերովբենները, ընկալելով Աստծո գիտություն և իմաստություն լույսը՝ որպես իմացական մի Հայելի, փոխանցում են միշին դասի Հին: Իսկ Սերովբեն թարգմանաբար նշանակում է տաքացնող կամ կիզող, ինչը մատնանշում է նրանց՝ կրակից կազմված լինելը: Սերովբենների այսօրինակ ընույթը ինքնին ցույց է տալիս նրանց՝ աստվածային սիրտ կրակով համակված լինելը և, մյուս կողմից, այլոց այդ կրակով մաքերին ու լուսավորելը: Սերովբենները, Աստծո ամբողջ շուրջը հավաքված (երկրորդ Օր. 4.24, եբր. 12.29), մշտաված (երկրորդ Օր. 4.24, եբր. 12.29), մշտաված են, փառաբանում Աստծուն՝ պահպանչելով՝ «Սուրբ, սուրբ, սուրբ և Զուրաթյունների Տերը և ամբողջ երկիրը լցված է Հաստատուն» (Յսայի 6.2-3):

Հի երկնային նվիրապետության առաջին եռյակի երեք աստիճանները անդրանցական ուղիով Համապատասխան կերպով խորհրդաբանորեն ակնարկում են Սուրբ Երրորդությունը երեք անձերը՝ Սուրբ Հայրը (Աթորոշություն), Սուրբ Դուստրը (Եկեղեցիներ) և Սուրբ Հոգին (Սերով՝

քանչյուրն իր գործու-
նեությամբ իրականաց-
նում է Աստվածության երկնային և երկրային
ծրագիրը: Ստորին ոլորտում այս եռյակին հա-
մապատասխան են եկեղեցու սպասավորներն ի-
րենց նվիրապետական պաշտոնով: Ախիսկոպո-
սը՝ Աթոռներին, քահանան՝ Քերովբեներին և
սարկավազը՝ Սերովբեներին: Այս նույն համա-
բանությամբ էլ Հ-ի միջին և վերջին դասը ի-
րենց երեք աստիճաններով համապատասխա-
նում են Հորը, Որդուն և Սուրբ Հոգուն: Սրա-
նից զատ երկնային նվիրապետության վերջին
երեք աստիճանները խորհրդանշում են Միքա-
յել հրեշտակապետին (Պետություններ), որ
օժտված է կառավարելու, թագավորելու շնոր-
հով, Գաբրիելին (հրեշտակապետներ), որին
տրված է վերին խորհուրդները ավտարանե-
լու շնորհ, և Ռաֆայելին (հրեշտակներ), որն
աղոթքը տանում է վեր (Տոբիթ 12.15) և պահ-
պանում յուրաքանչյուր աղամորդու:

Հայ միջնադարյան գրականություն մեջ Հ-ին նվիրվել են բազում ճառեր, քարոզչներ, ներբողներ, շարականներ, հոգևոր երգեր: Հատկապես Հիշատակություն արժանի է Վարդան Անեցու (X-XI դդ.) «Վասն կառացն Աստուածոթեան» ներբողյանը, որտեղ «աստվածաբանական խորատեսությունը» (Ղ. Ալիշան) և նրբին բանաստեղծականությունը պանծացվում են եզելիել մարգարեի տեսիլքում (1.1-28, 2.1-9, 10.1-17) երևացող քառակերպարան էակները, որոնք իրենց պատկերներով (Մարդ, Առյուծ, Եզ, Արծիվ) խորհրդանշում են Աստվածությունն ու Կառքը պահող Քերովրենների համապատասխան հատկությունները: Հայ միջնադարյան գրականության մեջ Հ-ին նվիրվել են բազում ճառեր, քարոզչներ, ներբողներ, շարականներ, հոգևոր երգեր: Հատկապես Հիշատակություն արժանի է Վարդան Անեցու (X-XI դդ.) «Վասն կառացն Աստուածոթեան» ներբողյանը, որտեղ «աստվածաբանական խորատեսությունը» (Ղ. Ալիշան) և նրբին բանաստեղծականությունը պանծացվում են եզելիել մարգարեի տեսիլքում (1.1-28, 2.1-9, 10.1-17) երևացող քառակերպարան էակները, որոնք իրենց պատկերներով (Մարդ, Առյուծ, Եզ, Արծիվ) խորհրդանշում են Աստվածությունն ու Կառքը պահող Քերովրենների համապատասխան հատկությունները:

րը: Հայ միջնադարի հրեշտակաբանությունն համար բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում *Ներսես Շնորհալու* «Սրբոց հրեշտակապետաց» ընդարձակ ներբողը (1167), որը բաղկացած է երկու մասից՝ «Գովեստ բանի ներբողականի Յաղագս տօնի զերագունից էուլթեանց հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի եւ ամենայն երկնային զօրութեանցն, զոր տօնեն եկեղեցիք Գրիստոսի...» եւ «Մաղթանք առ սուրբ հրեշտականս»: Նվազ ուշագրավ է *Վարդան Արեւելոս* «Վասն կառացն եգեկիէլի» ճառը եւ եգեկիելի մարգարեություն մեկնության համապատասխան մասը:

Շարականոցում առկա է մասնավոր կանոն՝
նվիրված «Սրբոց Հրեշտակապետացն Միքայելի եւ Գաբրիէլի եւ ամենայն երկնային զօ-

րացն»։ Հ. բարձրորեն արժեքավորվում են Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Շնորհալու տաղերում ու զանձերում։ Մասնավորապես գովերգվում է Գաբրիել Հրեշտակապետը Ավետման և Ս. Ծննդյան տոնին նվիրված միավորների մեջ։ Սրանց մեջ ակնառու է Ներսես Շնորհալու «Սրբոց Հրեշտակապետաց» տաղը, որ քերթողական մանրակերտն է հեղինակի համանուն ներբողի։

Հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ ընդունված է պատկերել գլխավորաբար Գաբրիել Տրեչտակապետին՝ Տիրամորը ավետելիս։ Հ. պատկերվել են իբրև անբակտերի բաղադրիչներ եզելիելի տեսիլքում նկարագրված կառքի։ Հ. առկա են նաև «Ծննդյան» (1450, Ճաշոց, Մատենադարան, ձեռ. № 982), «Մկերտության» (1038, Ավետարան, ձեռ. № 6201), «Համբարձման» («Մողնու Ավետարան», XI դ. կես), ինչպես նաև՝ «Թաղման» և «Հարության» (1302, Ավետարան, ձեռ. № 6792) հարակից պատկերազրույթյան մեջ։ Հ. պատկերվում են բորբոքուն հնոցի մեջ գտնվող երեք մանուկներին (Դանիել 3.19–90) հովանավորելիս։ Հ. ներկա են Տիրամոր և Մանկան պատկերաքանդակում, որտեղ երկու կողմերում կանգնած, նրանց պահում են իրենց թևերի հովանու տակ։

Հի կամ Սրբոց Հրեշտակապետաց անունով
Հայտնի են Զվարթնոց տաճարը, Ս. Էջմիածին
մայրավանքի զանգակատան խորանը, Աստա-
վատի Հրեշտակապետ եկեղեցին, Թոքատի
Սուրբ Հրեշտակապետ վանքը, Սեբաստիայի
Սրբոց Հրեշտակապետաց վանքը, Երուսաղեմի
Սրբոց Հակոբյանց վանքի Ս. Հրեշտակապե-
տաց, ինչպես նաև՝ Կ. Պոլսի Պալատ Թաղամա-
սում գտնվող նույնանուն եկեղեցին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում:
10.7, 3-4-րդ և 10.8, 1-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Դ ի ռ ի խ ի ո Ս Ա թ ի ո ղ ա գ ա ց ի, Ցաղա-
րիկային քահանայապետութեան, տես Corpus Scrip-
torum Christ. Orient, v. 488, Script. Apmeniaci, t. 17,
The Armenian Version of the Works Attributed to Dio-
dysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, Lovanii,
1987, p. 1-53: Գ Ր Ի Գ Ո Ր Լ Ո Ւ Ս Ա Վ Ո Ր Ի Է, Յաճա-
խապատում ճառք. Ը, Թ, ԺԵ, ԿՊ, 1894: Ն Ե Ր Ս Ե Ն
Ն Ո Ր Հ Ա Լ Ի, Ներբող սրբոց Հրեշտակապետաց,
780: ՏՕՆ սրբոյ աւետարներ Հրեշտակապետին Գարբե-
րի, ՏՕՆ է սուրբ եւ փառաւոր Հրեշտակապետացն
Իբրայէլի եւ Գարբեիլի և ամենայն երկնաւոր զօրան-
քեա Յայսմաւոր, ԿՊ, 1834, Հ. 1, էջ 154-155, Հ. 2, էջ
6, 226-228: Գ Ր Ի Գ Ո Ր Տ ա թ ե վ ա ց ի, Գ Ր Ե քարո-
ւութեան, որ կոչի Ամառան Հատոր..., ԿՊ, 1741, էջ
64-586: Կարգաւորութիւնք ինն դասուց Հրեշտակաց,
եւս ժողովածու, ԿՊ, 1710, էջ 278-279: Տ Ե Ր - Մ Ի -
Ե Լ յ ա ն Ա., Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցու բրի-

Խոնէականը, Տփղիս, 1900, էջ 95-98: Քյոսեյան
Հ., Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվա-
ծաբանության. Ս. Եղմիսձին, 1995, էջ 196-204:

Հակոբ Բյոսեյան

ՀՈՒԽԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ, քրիստոսաբանական վարդապետության հետևորդներ: Հիմնադիրն է Հուլիանոս Հալիկաոնասացին, որը հակաբաղկերհոն. ալաբարի նշանավոր դեմքերից էր: Բյուզ. կայսր Հուստինոս I-ի (518–527) օրոք, երբ վերսկսվել են հալածանքները *Քաղկեդոնի ժողովը* մերժողների դեմ, Հուլիանոս Հալիկաոնասացին մի շարք հայտնի եպիսկոպոսներին հետ 518-ին աքսորվել է *Ալեքսանդրիա*: Աքսորյալների մեջ էր նաև Անտիոքի պատրիարք Սեբերիոս Անտիոքացին, որի հետ Հուլիանոս Հալիկաոնասացին վեճի է բռնվում *Տիրոջ մարմնի անապականության* շուրջ: Հայտնի է, որ Հուլիանոս Հալիկաոնասացին այլևս չի վերադարձել Հալիկաոնաս, և նրա հետագա ճակատագրերի մասին ոչինչ հայտնի է: Հեղինակ է Սեբրիոս Անտիոքացու դեմ ուղղված չորս գործերի, որոնցից պահպանվել են բազում *հատվածներ*, նաև վերակառուցված նրա նամակներից շատերը:

Հայ եկեղեցու հայրերը մերժելով Սեբերիոս Անտիոքացու «ապականություն» վարդապետությունը (տես *Սեբերիոսյաններ*), միաժամանակ զգուշացել են Հուլիանոս Հալիկառնասցու անապականության մեջ քողարկված *երեւութականությունից* (ղոկետիզմ): Սակայն հայ հայրերը վիճում էին ոչ այնքան Հուլիանոս Հալիկառնասցու, որքան նրա ծայրահեղ հետևորդների հետ: Համենայն դեպս Հուլիանոս Հալիկառնասցու գրվածքներում չկա այն կոպիտ երեւութականությունը, որի մասին հաճախ խոսել են նրա հակառակորդները՝ մեղադրելով նրան Տիրոջ մարմնի անապականության իր ուսմունքով փրկություն խորհուրդը ինչ-որ «երեւակայություն և անրջական պատրանքի» (այստեղից էլ՝ «երեւութականներ» անունը) վերածելու մեջ:

Հ. ավելի հեռու են դնացել: Նրանց անվա-
նել են «աֆտարդոկետներ» (անապական-
ներևութականներ) և «ֆանտազիստներ»։ այս
անունները լավագույնս ցույց են տալիս նրանց
մտածելակերպի մեջ բուռն դրած երևութակա-
նությունը: Հուլիանոս Հալիկառնացու ծայ-
րահեղ հետևորդներից ոմանց մեծագամմա-
ստովածամարդկային միությունն ճիշդ պայծառա-
կարգված և աստվածացած մարդերությունը չի
կարելի անվանել «արարչական»։ այսպես առա-
ջացել է «անարարչականները» աղանդը:

Հուլիանոս Հալիկառ-
նասցու ծայրահեղ հե-
տևորդներ (երևույթա-
կաններ) Հայտնվել են նաև Հայաստանում, ու-
րոնց դեմ սուր պայքար է ծավալվել: Երևույթա-
կանությունը Հայոց մեջ կոչվել է նաև «Մայ-
րագոմեցու աղանդ» (Սարգիս Մայրագոմեցու
անունով): Սարգիս Մայրագոմեցու հետևորդ-
ներին սուր քննադատության է ենթարկել *Թեո-
դորոս Քոթենավորն* իր «Ընդդեմ մայրագոմեց-
ւոյն» գրվածքում: Նրանց դեմ պայքարն իր զա-
ղափար. ամբողջականությանն է հասել *Հովհան-
նես Գ Օձնեցու* և *Խոսրովիկ Թարգմանչի*
գրվածքներում:

Գրկ. Գրիգոր Տաթև վաղի, Գիրք Հարցմանց, Կղ, 1729: Հովհաննես Իմաստասեր Օճնեցի, Մատենադրոթիւնը, Վնտ., 1833: Հովսեփյան Գ., Խոսքովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Կնիք Հաւատոյ..., Էջմիածնի, 1914: Գիրք թղթոց, Երեսա-հանձ, 1994: Մարմյան Մ., Հովհաննես Սարկավազի «Յաղապս նշանակի հաւատոյ Նիկիական Յժվ-ինքն» ժողովածուն, «Գանձասար», 6, 1996: Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви, т. 4, М., 1994; Lebon J., Le Monophysisme sévérien, Louvain, 1909; Draguet R., Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ, Louvain, 1924; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 2, part 4, 1995.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

[illegible]

ՀՈՒՆԱԲԱՆ

Իբրև այդպիսի բարեկարգման օրինակ: Ազդի հիմն. հատկանիշները համարել է կրոնը, հայրենիքը, լեզուն, ազգ. ինքնիշխանությունն ու օրենքը, եզրահանգել, որ հայությունը այդ հատկանիշներից պահպանել է միայն կրոնը: «Հ.» քննադատաբար է վերաբերվել ժամանակի մատերիալիստ. փիլ. ուսմունքներին, ճշմարտություն միակ չափանիշ համարել քրիստ. կրոնը՝ այն հակադրելով «փիլիսոփայություն աղճատ և աղավաղ վարդապետություններին»:

«Հ.» սկզբնապես գուհալ է վերաբերվել Հայ առաքելական եկեղեցու պաշտպանություն հարցերին, խուսափել դավան. բանավեճերից: 1860-ական թթ. վերջին և 1870-ական թթ. սկզբին ամսագիրն առավել նախանձախնդրություն մեծ է հանդես եկել Հայ եկեղեցու դավանանքի պաշտպանություն մեծ հիմնավորմամբ: Հոռոմի պապի՝ Արևելյան եկեղեցիներին ուղղած «տիեզեր. ժողովի» հրավերի (1869) առիթով «Հ.» հերքել է Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը դեմ ուղղված մեղադրանքները: Ընդունել է եկեղեց. միությունը, սակայն քրիստ. հոգևոր միասնություն սահմաններում՝ յուրաքանչյուր եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Նույն դիրքերից խստագույնս քննադատել է բողոքական քարոզչություն, առաջարկել բողոքականության տարածումը կանխարգելող միջոցներ: Կաթոլիկության և բողոքականության դեմ վարած բանավեճի տեսանկյունից հատկանշական է «Հ.»-ի տպագրած՝ Հայ առաքելական եկեղեցու անխաթար դավանանքը հիմնավորող «Վարդապետական ընդհանրական ուղղափառ եկեղեցւոյ հանդերձ տարբերութեամբք որ ընդ այլ եկեղեցիս քրիստոնէից» գործը: «Հ.»-ի ուշադրությունից չի վրիպել աղգ. կրոն. դաստիարակությունը, առաջարկել է այդ նպատակին նվիրաբերել վանական միջոցները, տնտեսապես կայունացնել վանքերը, դրանց կից բացել դպրոցներ: Տպագրել է Հայ եկեղեցու պատմությունը նվիրված վավերագրեր:

Ալբերտ Խառատյան

ՀՈՒՆԱՐԱՆ ԳՊՐՈՅ, V դ. կեսի – VIII դ.
սկզբի Թարգմանական, գիտական և կրթական-
լուսավորական ուղղվածության Հայաստանում:
Նպատակն էր Հայոց պետականության լայն
կայունության պայմաններում, կապված ազգ. ան-
կախության հարցերի լուծման հետ (որը նաև

նախագրում էր տեսական կողմնորոշում՝ զարգացնել հոգեւոր և աշխարհիկ գիտելիքը: Հե-լի գործունեութունը հիմնված էր գիտութ-
յունների անտիկ դասակարգման (հատկապես
արիստոտելյան) ու ուսման ծրագրերի վրա:
Հունաբանները (Դավիթ Բերական, Մովսես
Խորենացի, Դավիթ Անհաղթ և ուր.), առաջ-
նակարգ կրթություն ստանալով հելլենիստ-
մշակույթի խոշորագույն կենտրոններում (Ա-
լեքսանդրիա, Եգիպտոս, Կ. Պոլիս, Աթենք), քաջ
ծանոթ էին այդ ժամանակի «եռյակ» (քրա-
կանություն, ճարտասանություն, տրամաբա-
նություն-գիտելիտիկա) և «քառյակ» (թվաբա-
նություն, թվերի տեսություն, երաժշտություն,
երաժշտության տեսություն, երկրաչափու-
թյուն և աստղաբաշխություն) գիտություննե-
րին: Դրանով էր պայմանավորված նախ Դիո-
նիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականու-
թեան» և «Գիրք պիտոյից» ճարտասանական
երկերի և հետո միայն զուտ տրամաբան., փիլ.,
բնափիլ. և այլ բնույթի աշխատությունների
(ավելի քան 60 միավոր) թարգմանվելը:

Հ. դ-ի թարգմանություններն ընդգրկում են անտիկ գիտափիլի. ժառանգությունը (Արիստոտել, Պլատոն, Փրկոն Ալեքսանդրացի, Պորփյուրը և ուր.), անտիկ տեսական ավանդույթներին հարող քրիստ. մտածողների (Գրիգոր Նյուսացի, Նեմեսիոս Եմեսացի և ուր.) և կրոնականեղեց. հեղինակների (Տիմոթեոս Կուզ, Իրենիոս, Եփտիքիոս Կոստանդնուպոլսեցի և ուր.) երկերը:

[illegible]

արմատավորել մի շարք նախաձեռնյուններ (ապ, առ, արտ, բաղ, բաց, գեր, ենթ, մակ, հակ, ստոր, վեր, փոխ ևն), ընդարձակել հայերենի բառակազմական միջոցները:

Հ. Գ-ի որոշ թարգմանություններ ունեն բնա-
գրային արժեք, քանզի Հուն. բնագրերը (մա-
սամբ կամ ամբողջովին) չեն պահպանվել (Փի-
լոն Ալեքսանդրացու յոթ գրվածքները, Տիմո-
թեոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը, Թեոն Ա-
լեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանակա-
նութեանց» երկի վերջին չորս գլուխները
են): Մեկ այլ խումբ (Հատկապես Արիստոտելի
«Ստորոգութիւնք»-ը և «Յաղագս մեկնու-
թեան»-ը, Պորփյուրի «Ներածութիւն»-ը են)
Հնագույններից են Համաշխ. թարգմ. գրակա-
նության մեջ: Իրենց ճշգրտությամբ գերազան-
ցելով այլախոս թարգմանութիւններին, նաև
ուշ շրջանի Հուն. ձեռագրային նմուշներին՝
դրանք Հնարավորութիւն են ընձեռուով վերա-
կանգնելու սկզբ. Հուն. տեքստերը: Թարգմա-
նական գրականութիւնը դարձել է ազգ. մշա-
կույթի բաղկացուցիչ մասը (տես *Թարգմանչաց
շարժում*): Դրա հետ մեկտեղ ստեղծվել է ինք-
նատիպ պատմ., փիլ., քերական., բնափիլ. հա-
րուստ գրականութիւն, մշակվել Համապատաս-
խան գիտ. տերմինաբանութիւն, առանց որի
անհնար էր ազգ. գիտության ու փիլ.-յան ճյու-
ղերի ձևավորումն ու զարգացումը: Այդ գոր-
ծում մեծ էր Դավիթ Անհաղթի և *Անանիա Շի-
րակացու* դերը: Առաջինի շնորհիվ Հայաստա-
նում ձևավորվել է փիլ. գիտութիւնը, երկրոր-
դի շնորհիվ՝ բնագիտ. ուղղութիւնը: Ստեղծ-
ված ինքնատիպ գրականության զգալի մաս-
ունի մեկնողական բնույթ (տես *Մեկնողական
գրականութիւն*): Թարգմ. ու ինքնուրույն գի-
տափիլ. գործունեութիւնը զուգընթաց զարգա-
ցել է նաև ուսումնական. Համակարգը:

Հ. Դ-ի գործունեությունը մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութ. ինքնուրույնության հաստատմանը, դրանով իսկ նաև քաղ. և պետ. անկախության պայքարի ծավալմանը:

Գրգ. Մ ան և ո ղ յ ան Հ., Հունարան դպրոցը և նրա
դպրգացման շրջանները, վնն., 1928: Մ ու ռ ա ղ յ ան
Ա., Հունարան դպրոցը և նրա դերը Հայերենի քերա-
կանական տերմինաբանություն և ստեղծման գործում, Ե.,
1971: Մ ու ռ ա ղ յ ան Գ., Դասական և Հունարան
թարգմանությունների բարդատություն և փորձ, ՀԱ, 1999,
էջ 187-215: Ն ու լ յ ն ի, «Պիտոյից գրքի» ոչ թարգ-
մանական մասերի լեզուն և Հայ հեղինակների հունա-
բանությունները, «Աշտուտակ» (Հայադիտական պարբե-
րագիր) Ե., 2000, 9 00-192: Ареватян С. С.,

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ՝ Հայ աստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1920-ական թթ.: Առաջնորդանիստը՝ Աթենքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Հունահայ հոգևոր Համայնքը ղեկավարել են (չուրջ 23 տարի) Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքութունից ուղարկված այցելու հոգևոր Հովիվները: 1923-ին Կ. Պոլսի պատրիարքութունը Հ. Թ-ի առաջնորդ է հայրապետ. պատվիրակ է նշանակել Կարապետ արք. Մազլումյանին (1923-51): 1951-ին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի կարգադրությամբ *եզկատուսի թեմի* առաջնորդ Մամբե արք. Սիրունյանը (1951-53, այցելու թեմակալ առաջնորդ) նշանակվել է Հ. Թ-ի առաջնորդ: 1956-ին Աթենքի Հայոց ազգ. վարչության Հրավերով Հ. Թ-ի առաջնորդական տեղակալի պաշտոնը ստանձնել է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանությունից անդամ Իսահակ վրդ. Ղազարյանը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պաճյանի 1957-ի Հուլիսի 7-ի կոնդակով Իսահակ վրդ. Ղազարյանը նշանակվել է Հ. Թ-ի առաջնորդ և հայրապետ. պատվիրակ: Հ. Թ. մինչև 1958-ը ղեկավարել են Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի գերակայությունը գործող Ազգ. վարչությունը և առաջնորդարանը: Ազգային վարչություն նախագահն էր Հ. Թ-ի առաջնորդը: 1958-ի Հոկտ. Հ. Թ. անջատվել է առաջնորդը: 1958-ի Հոկտ. Հ. Թ. անջատվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնից և անցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության նախկին վարչությանը: Համայնքի մի մասը չի ընդունել այդ որոշումը և հայտարարել է առանձին Էջմիածնական թեմական խորհուրդ ստեղծելու իր որոշման մասին:

1992-ին Հունահայոց անթիլիասական թեմը դեմել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին՝ Ս. Էջմիածնի ենթակայությունը վերադառնալու խնդրանքով։ Չնայած Մայր աթոռի ձեռնարկած քայլերին, այս խնդիրը գեներալ իրավունքում է պատացել։ Ներկայումս (2001) Հունվորդարանների իրենց առաջնորդներով և եկեղեցիներով։ Հունաստանի իշխանությունների մոտ Հունահայ համայնքը պաշտոնապես ներկայացնում է Անթիլիասի գերակայությամբ ղեկավարվող Ազգ.-առաջնորդարանը։ Ազգ.-վարչության նախագահն է Հունահայ համայնքի և անթիլիասական թեմի առաջնորդ Սահակ արք. Ալվազյանը (1958-ից)։

649

ՉԵՌԱԳԻՐ

Տառերի մարմինը պառկած է տողի վրա մտովի անցկացրած երկու զուգահեռների միջև, որոնց սահմաններից վերև և ներքև են ձգվում մինչև երկու այլ մտովի զուգահեռներ դուրս քաշվող տարրերը՝ պոչերը, կեռերը, օղերը, աղեղները, կապերը ևն։ Մտայաններում հանդիպում է երկու տիպի բոլորգի՝ կլիկյան և արևելյան (բուն Հայաստանի)։ Կլիկյան բոլորգիներ աչքի է ընկնում իր կանոնավորության և հղկվածության մի տարբերության արևելյան բոլորգի, որը մոտ է ուղղաձիծ երկաթալիս և հանդիպում է նաև ուղիղ գրության։ Բոլորգիներ հիմք է դարձել ժամանակակից տպագիր տառատեսակների համար։

Շղագիրը հանդիպում է հիշատակարաններում: Գրվել է ղալամով, որի ծայրը շյուղի նման սրվել է և հնարավորություն ստեղծել տառի բոլոր տարրերը գրել նույն բարակությամբ: Նման է արևելյան ոչ կանաչավոր մանր բոլորգրին, ունի և՛ ուղիղ, և՛ թեք գրություն: Հիմք է հանդիսացել ժամանակակից ձեռագրերի համար:

Նոտրդիրը ծնվել է բոլորգրի և շրագրի խա-
 չաձևեռմից և ստացել մանրարագ գրի տառաձևերը:
 Հնագույն գրերի օրինակները պահպանվել
 են կրկնագիր (պալիմպսեստ) մատյաններում՝
 նոր տեքստերի տակ, որոնց թվին է պատկա-
 նում Մատենադարանի ձեռ. № 7735՝ 986-ի
 «Մանասարյան Ավետարանը»՝ գրված V դ.
 տեքստի վրա. պահպանվել են նաև վաղ շրջա-
 նի բազմաթիվ պատառիկ մատյաններում (Մա-
 տենադարան, ձեռ. №№ 1, 9, 14, 28, 41, 48,
 77, 90, 436, 463, 1256, 1261, 1266): Գրչու-
 թյան արվեստի գոհարներ են ձեռ. № 10110՝
 IX դ. Գոգարանի, ձեռ. № 3793՝ գրիչ Հով-
 ճաննեսի Ավետարանները (1053, բոլորագիծ
 երկաթագիր), ձեռ. № 275՝ Սմբատ Պատրիկի
 Ավետարանը (1071–78, ուղղագիծ երկաթա-
 գիր), ձեռ. № 10675՝ Թորոս Ռոսլինի «Մայա-
 թիայի Ավետարանը», ձեռ. № 979՝ «Հեթում Բ
 Թագավորի Ճաշոցը» (բոլորգիր), ձեռ. № 4243՝
 գրիչ Ստեփանոս Վահկացու Աստվածաշունչը
 (մանրագույն մաքարտաշար բոլորգիր):

Մատյանի տեքստերը գրվել են բուս. և քիմ. ծագում ունեցող բարձրորակ թանաքներով հիմնականում սև և կարմիր, երբեմն շագանակագույն, կանաչ, կապույտ ու մանուշակագույն, և մինչև այժմ պահպանել են իրենց պայծառութիւնը: Դրանք տեղադրվել են էջի վրա մեկ, երկու, երբեմն երեք սյունակներով, չորս կողմից շրջապատված լուսանցքներով: Արտաքին լուսանցքներն ավելի լայն էին, քան ներքինները, այնպես, ինչպես հաճախ վերին

լուսանցքները՝ ստորին լուսանցքներից, որոնք
իրենց հերթին ավելի մեծ էին, քան արտաքին
լուսանցքները: Ըստ Գրիգոր Տաթևացու, լու-
սանցքները, շրջանակելով տեքստը, պահա-
նում էին այն մաշվելուց և հարաբերակցվում
խաչի չորս թևերի և Մովսեսի քառանկյուն
տախտակների հետ:

Էջի կամ գրքի բացվածքի տեքստային հո-
րինվածքի համար մեծ դեր են ունեցել նախա-
դասուժյուհաների և պարբերուժյուհաների գլխա-
տառերը, որոնք ստեղծել են որոշակի ռիթմ,
տեսողական հատած, ընդմիջարկում՝ նախա-
պատրաստելով ընթերցողին նոր մտքի ընկալ-
մանը: Գլխատառի կամ մեծատառի հասկացու-
թյունը հայ գրում հանդես է եկել շատ վաղ,
դեռևս երկաթագրում, որի համար որպես մե-
ծատառ օգտագործվել է նույն երկաթագիր
նշանը՝ մեծացված չափերով: Այլ գրատեսակ-
ների համար գլխատառ են հանդիսացել ոչ թե
սեփական՝ մեծացրած տառաձևերը, այլ նույն-
պես երկաթագրի նշանները:

Մատյանների գրելները մեծ ուշադրություն են դարձրել գրքերի տարբեր «վերջավորությունների» ձևավորմանը, ինչը հարստացրել է էջի տեքստային հորինվածքը: Տողերի վերջին տառերը անջատվել են բառից և կազմել սյունակի ուղղաձիգ եզրը: Տների, տեքստի ինքնուրույն մասերի, Ավետարանների և այլ գրքերի վերջին բառերը գրվել են սյունակի մեջտեղում, իսկ ամբողջ վերջամասերին հաճախ տրվել է եռանկյան կամ խաչի տեսք:

Հայերեն Զ. մ-հներում կիրառվել են տեք-
տի հատվածավորման (ռուբրիկացիայի, հնում
սյղպես են կոչվել երկի առանձին մասերի
էլուխները, որոնք սովորաբար գրվել են կար-
միր ներկով, Հայաստանում առավելապես՝ որ-
ւան կարմիրով) բոլոր տեսակները։ Սուբբ
երբի ամեն մի տուն սկսվում է նոր տղից,
ընտանիքի գլխատառերը կազմում են սյունակնե-
րի ձևի եզրը կամ էլ դուրս գալով եզրագծից՝
տեղծում են մի նոր ռիթմ տեքստի հորին-
վածքում։ Մատյանի գլխաբաժանումները՝ հիմ-
նականում եկեղեց. ընթերցվածքները, անշա-
տառ են իրարից «կարմիր տողերով», պարբե-
րված լինում առաջին տողը ներս է ընկած, նրա
գլխատառը կամ մի քանի սկզբնատառերը կամ
մեկը միայն կամ տեքստից տարբերվող մի այլ թա-
ղով կամ տեքստից տարբերվող մի այլ թա-
ղով։ Եթե դատյաններում «կարմիր տողը»
են նրա գլխատառերը գրված են ոսկով ե
ունագարդ տառերով։ Տիտղոսաթերթի տեքս-

տերը, ինչպես և գլխատառերը, XII դարից
գրվել են հատուկ մշակված զարդազրույթով կեն-
դանագրով, թռչնագրով, ծաղկազրույթով, ձկնա-
զրույթով կամ խճանկարազրույթով:

Հայերեն Զ. մ-նների մեծ մասը կազմում են Ավետարանները, որոնք եղել են, ըստ խմբագրության, Քառավետարաններ (բացակայում են բյուզ. խմբագրության Ապրակոս-Ավետարանները, որոնց դերը Հայկ. ձեռագրային ավանդույթում նույնպես կատարել են Քառավետարանները՝ հատվածավորման միջոցով): Հիմն. մատյաններից են եղել Աստվածաշունչը, Նոր կտակարանը, Սաղմոսարանը, եկեղեց. ծիսական գրքերի ժողովածուն, կոր մեջ մտնում էին Ժամագրքը, Խորհրդատետր-Պատարագամատույցը, Տոնացույցը, Մաշտոցը, Շարակնոցը ավելի ուշ՝ Ծառոցը: Ստվար մաս են կազմում նաև պատմ., փիլ., աստվածաբան., քերականներ: Կազմվել են ծառենտրոններ, Հայսմափուլբններ, խառը ժողովածուներ, որոնք ընդգրկում են բժշկ. և աշխարհագր., օգիստական բան. և աստղաբաշխ., տոմարագիտ. և ալքիմիական ուսումնասիրություններ, եկեղեց. հայերերի և անտիկ հեղինակների գործերի հատվածներ են:

Զ. Ճ-ները հաճախ պատկերազարդվել են մանրանկարներով: Առավել հարուստ է Ավետարանների գեղ. ձևավորումը: Շքեղ նկարազարդվել են նաև Աստվածաշունչը (կամ նրա հատվածները), *Ճառքնոտիքը* և *Ճաշոցը*: Այլ գրքեր ունեն ավելի համեստ հարդարանք կազմված գլխազարդեց, զարդագրված վերը նշված գլխատառերով, երբեմն տեքստերի հեղինակների դեմանկարներով և բազմաթիվ ուղիներով: Զ. Ճ-ները հաճախ հարուստ են զարդաքանդակներով: Զ. Ճ-ներին:

Ըր բնորոշ են միմիայն Հայերենը 2. Գրական
Հայկ. մանրանկարները մեծ մասամբ պահ-
պանել են ոսկու և ներկերի թարմութունը:
Դա պայմանավորված է ներկերի որակով և
նկարչական կատարյալ տեխնիկայով: Մանրա-
նկարների համար ներկերը բացել են ջրով, աշ-
խատանքի վերջում փայլեցրել են, ինչպես ոս-
կին, կամ ծածկել մեղրամոմով, հետո նոր փայ-
լեցրել: Այդ հնարքի շնորհիվ է, որ Հայկ. ման-
րանկարները մինչ օրս չեն խամրել: Մինչև
XIII դ. օգտագործել են թերթավոր ոսկին, XIII
դարից սկսած՝ թերթավոր հետ մեկտեղ շա-
ղախված, «եփած» ոսկին՝ ներկի ձևով: Ոսկե-
մասերը երբեմն դրվագել են՝ ստեղծելով նկա-
րի վրա ռելիեֆ, որը մանրանկարին ոսկերչա-
կան իրի ողակ է հաղորդել:

Հայկ. Ներկերը մեծ համբավ են վայելել դեռևս անտիկ ժամանակներից ոչ միայն մանրանկարչու-թյան, այլև որմնանկարչության, գորգագործության և Զուլհադգործության համար: Հատկապես դնա-հատվել են Հայկ. մարենան և որդան կարմիրը, որն Արևոտտոլում հայտնի էր որպես «Հայկական կո-շենիլ», իսկ մահճիդ. աշխարհում՝ որպես «քերմիլ» (կարմիր): Այն ստացվել է միայն Արարատյան դաշ-տում բազմադար կարմիր որդերից:

Հայ. Ձ. մ-ները ձեռագրավետի որակով,
նյութի բազմադանոթյամբ և մեծաքանակու-
թյամբ, մանրանկարչություն արտահայտչակա-
նությամբ և գունազեղվածությամբ միջնադարյան
մշակույթի փայլուն էջերից են։ Հայտնի են
ստանյակ գրչականորոններ և մանրանկարչա-
կան դպրոցներ այն կենտրոններին կից, որ-
տեղ արտագրվել ու ծաղկվել են Ձ. մ-ները։
Այդ կենտրոնները սփռված են եղել աշխարհ-
հով մեկ՝ Հնդկաստանից մինչև Իտալիա, Կա-
զով մեկ՝ մինչև հարավային Ասիա։ Չնայած
մենեց Պորտուգալից մինչև Բենիվոլանտ։ Չնայած
մեծ կորուստներին, ներկայումս աշխարհի
տարբեր հավաքածուներում պահպանվում են
զուգը 30 հզ. Հայկ. Ձ. մ-ներ (տես Մատենա-

11.1. 1-3-րդ պատկերները: Գրվել է ռուսական Գ., Գրեթեբեհան արուեստը Հին Հայոց մէջ, Վաղ-պատ, 1913: Ա. ու գ. եւ լ. յան Բ., Կազմ-մանի զարգարման արվեստը միջնադարյան Հայաստանում, ԲՄ, № 4, 1958: Խաչեւրյան Լ. Գ., «Գրեթեբեհան արվեստը» լեզվական-գրականական տեսութայն, Ե., 1962: Արքաշահյան Ա., Հայոց գիր և գրեթեբեհան, Ե., 1973: Арутюнян А., Краски и чернила по древнеармянским рукописям, Е., 1941; Дурново А. А., Армянская миниатюра, Е., 1967; Казарян В. О., Манукян С. С., Матенадаран. Армянская рукописная книга 6—14 веков, т. 1, М., 1991; Der Nersessian S., Études byzantines et arméniennes, t. 1—2, Louvain, 1973.

Սիւրանուշ Մանուկյան

Սեյրանուշ Մանուկյան

ՁԵՌԱԳՐԱՏՈՒՆ, տես *Մատենադարան*:

ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ, Կարգ ձևերն ա-
դրույթան, Կարգ քահանայության,
Հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդներին: Նշանա-
կույթ է ձևաբան կրոնական աստիճան, կարգ
կամ իշխանություն ստացողի գլխին: Ձյամբ
կամ իշխանություն ստացողն ծառայության կոչված
է օծության եկեղեցուն ծառայության կոչված
անձը *Սուրբ Հոգու* շնորհներն ու նվիրապե-
տական կարգ է ստանում եկեղեց. արարողու-
թյունները կատարելու, Ավետարանը քարոզե-
լու և ուսուցանելու, ժողովրդին ապաշխարու-

ՂԵՎՈՆԴ.

1994: Գ ա լ ու ս տ յ ա ն
1997:

Գրկ. Ե ղ ի չ և, Վարդա-
նի և Հայոց պատերազմի
մասին, ե., 1994: Սուրբե-
րու կյանքը, Բեյրութ,
Ե., Հայագրի սուրբեր, ե.,

ՀԼՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՂԵՂՈՆԴՅԱՆՔ, սուրբ Ղեվոնդյանք, V դարի նահատակ եկեղեցականների խումբ (ինը հոգի)։ *Տոնացույցի* մեջ հիշվում են Քա-հանայից անունով։ Հայաստանում զրա-դաշտականության տարածման դեմ պայքարի և Վարդանանց պատերազմի գործուն մասնա-կիցներ։ Ավարայրի ճակատամարտից հետո, 452-ի սկզբին պարսիկները 37 նախարարների հետ նրանց ևս աքսորել են Վրկան (այժմյան Մազանդարան)։ Նրանք էին. *Ղևոնդ Երեց* Վա-նանդեցին (որի անունով և կոչվել են Ղ.), *Հովսեփ կաթողիկոսը* (*Հովսեփ Ա Հողոցմեցի*), Սահակ Ռշտունի եպիսկոպոսը, Մուշեղ Արծ-րունին (Աղբակից), Սըշեն կամ Արսեն երեցը (Բագրեվանդի Եղեգելի գյուղից), Քաջալ սար-կավազը Ռշտունիքից, Թաթիկ եպիսկոպոսը, Սամվել քահանան և Աբրահամ սարկավազը (Երկուսն էլ՝ Այրարատ նահանգի Արած գյու-ղից)։ Գերություն մեծ են մնացել մինչև 454-ի սկիզբը, երբ քուշանների հետ պատերազմից հետո պարսիկները սաստկացրել են հալա-ծանքները քրիստոնյաների դեմ և մահապատ-ժի դատապարտել գերյալ եկեղեցականներին։ Սահակ քահանան և Աբրահամ սարկավազը նահատակվել են Ապար նահանգի (այժմյան Խորասան) Վարդգեստ գավառում, 454-ի հու-լիսի 7-ին, Թաթիկ եպիսկոպոսը՝ Խուժաստա-նում, մնացյալ 6-ը՝ Ապար աշխարհում, Նյու-շապուռ քաղաքի մոտակայքում, 454-ի հուլի-սի 25-ին։ Այդ խմբի մեծ հիշատակվում է նաև Նյուշապուռ Պարսից մոզպետը, որը մկրտվել է և նրանց հետ նահատակվել։

Հայ եկեղեցին ս. Ղ-ց հիշատակը տոնում է
Բուն Բարեկենդանին նախորդող երեքշաբթի
օրը:

Գրկ. Յայմաճուրը, ԿՊ, 1730, 31-ը Հոկտեմբ: Դա-
զար Փարպեցի, Հայոց պատմություն. Թուրք Վա-
հան Մառիկոնյանին, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազ-
գապատում, ԿՊ, 1912, Հ. 1, էջ 392-404: Եղիշե,
Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1994, գլ. 8:
Святые армянской церкви. Книга 1. Мученики. Составитель Верх. архимандрит Езник, Св. Эмиадзин, 1996.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՂՊՏԻ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՅԻ, ԱՐԼԵՂՅԱՆ
ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԻՑ: ՀԻՄՆԱԳԻՐՐ Ե

Ղ. Ու. Կ-Ու Հնագուշխն Հոգեւոր կենտրոնի՝ Ա-
լեքսանդրիայի աթոռի առաջին եպիսկոպոսը
Մարկոս ավետարանիչն է (I դ.): Եկեղեցու
գլուխը պատրիարքն է, նստավայրը՝ Ալեք-
սանդրիայից հետո, սկսած XI դարից, Կահի-
րեոսը (1968-ին կառուցված Ս. Մարկոս Մայր
ուսմար): Մինչև XX դ. կեսը Ղ. Ու. Կ-Ու վար-
չակնորեն ենթակա է եղել դավանակից Եթով-
պական ուղղափառ եկեղեցին, որի եպիսկոպո-
սապետը պարտադիր պետք է ազգությամբ
ղպտի լինելը և ձեռնադրվել Եգիպտոսում:

Մինչև VII դ. (արաբ. արշավանքներ) եգիպտոսի եկեղեցին հայտնի էր Տիեզերական Հինգ պատրիարքություններից մեկի՝ Ալեքսանդրիայի աթոռ կամ պատրիարքություն անունով։ «Ղպտի» անվանումով, որը եգիպտոս տեղանվան աղճատված ձևն է, արաբները կոչել են Հին եգիպտացիների հետևորդներին՝ քրիստոնյա եգիպտացիներին, իսկ «ղպտի» անունը տարածվել է նաև եգիպտոսի եկեղեցու (Ալեքսանդրիայի աթոռի) վրա։

Ալեքսանդրերիայի ամբողջ կարևոր դեր է խաղացել *Ընդհանրական եկեղեցու* պատմություն մեջ: Ընդհանրական եկեղեցու ամենահռչակավոր հայերից մի քանիսը եղել են Ալեքսանդրիայի պատրիարքներ: Աթոռի հեղինակությունը բարձրացել է հատկապես IV–V դդ. քրիստոսաբանական մեծ վեճերի և երեք *տիեզերական ժողովների* ժամանակ, երբ Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանությունը հաղթել է և ուղղափառ ճանաչվել տարաբնույթ հերձվածությունների և աղանդների դեմ պայքարում: Այդ շրջանի ամենանշանավոր պատրիարքներից էին Պետրոս Ա (293–303), *Աթանաս Ալեքսանդրացին*, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*, *Տիմոթեոս Կոզզը*, Դիոսկորոսը (443–458), որոնք հետևեցին կանոնին պայքարել են *արևոսականության* (նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325), մակեդոնականության (Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381), նեստորականության (Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431), ելտիքականության, ինչպես նաև քաղկեդոնականության դեմ: Մերժելով 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովի* վարդապետությունը՝ Ղ. ու. ե. հավատարիմ է մնացել երեք տիեզեր. ժողովների դավանությանը, խզել հաղորդությունը բյուզ. եկեղեցու հետ և դավանակից մյուս եկեղեցիների (այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու) հետ կազմել *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների* ընտանիքը:

XI-XIII դդ., խաչակրաց արշավանքների
մանակ և հետագա դարերում, Հռոմի կաթոլիկ

եկեղեցին ձգտել է ղապտինքերի մեջ տարածել կաթոլիկություն. հիմնվել են կաթոլիկ միաբանություններ, եկեղեցիներ, վանքեր, նույնիսկ փորձ է արվել (1438) ստեղծելու երկու եկեղեցիների (ներառյալ եթովպական եկեղեցին) ունիա, սակայն այդ ճիգերը ոչ մի արդյունքի չեն հասնեցրել: Նման քայլեր են ձեռնարկվել նաև հետադարձում (1597, 1824), բայց՝ ապարդյուն: XIX դ. կեսից եզրպտոս են թափանցել բողոքական միախոսներն, որոնք տարբեր միջոցներով ձգտել են վերացնել ղապտինքի ավանդ. ծիսակատարությունները և իրենց ազդեցությունը ոլորտի մեջ առնել Ղ. ու. ե.: Այդ նույն շրջանում նման նպատակ է հետապնդել նաև Ռուս ուղղափառ եկեղեցին, սակայն ղապտինքին դավանափոխ անելու բոլոր փորձերը, անշունչ բացառությամբ, անհաջողություն են մատնվել: Իբրև հակազդեցություն օտար եկեղեցիների այդօրինակ նկրտումների, XIX դ. կեսից սկսվել է Ղ. ու. ե-ու վերազարթոնքի բարեկարգություն շրջանը, որը կապված է Կյուրեղ Դ պատրիարքի (1854-61) անվան հետ: Նա բացել է նոր դպրոցներ, որոնցից մեկը՝ աղբյուրների համար, կառուցել է նոր եկեղեցիներ, վերանորոգել հնիքը, վերակենդանացրել է ղապտինքները, եզրպտոսում հիմնել երկրորդ տպարանը, որտեղ մեծաքանակ կրոն. գրքեր է տպագրել: Կյուրեղ Դ պատրիարքը բարեկարգել է Ղ. ու. ե-ու ծիսակատարությունը, շարագել է Ղ. ու. ե-ու երաժշտությունը, կանոնակարգել սարկավազների աշխատանքը ևն: Նա ուղղափառ եկեղեցիների միություն եռանդուն ջափառ եկեղեցիների հետ: Մերձեցման փորձեր է կատարել տազովն էլ, մերձեցման փորձեր է կատարել հատկապես Հույն ուղղափառ եկեղեցու հետ: Ղապտինքը նրան անվանել են վերածննդի հայր: Ղ. ու. ե-ու բարեկարգության գործը հարուստ է Կյուրեղ Ե պատրիարքի (1874-1927), որն իր երկարատև գահակալության շրջանում զարկ է տվել հատկապես ուս. և կրթ. գործին:

Ղ. ու. ե-ու պատմության մեջ կարևոր դեր են ունեցել Հայ-ղապ. եկեղեց. և մշակութ. հարաբերությունները, որոնք սկիզբ են առել V դարից։ «Մենք նույն Հավատքն ունենք և միահամուռ ենք եղել նույնիսկ Քաղկեդոնի ժողովը մերժելու և Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների ընտանիքը կազմելու հարցում»,- չնչու էլ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ս. Սարգիսյանը 1998-ի հունվարին եզրափակելով իր հովվական այցելություն ժամատակ Հայ Եկեղեցի Ս. Մարկոս Մայր տաճարում

(«Էջմիածին», № 2-3, 1998, էջ 14): VII դ. երուսաղեմի սրբավայրերի զգալի մասը զտնվել է Հայերի, ղպտինների, ասորիների և իթովպացիների տնօրինության տակ: Այժմ Երուսաղեմում ղպտինները ծխախլատարությանները կատարում են Հայի, եկեղեցիներիում: Ղպտի մատենագրերները ծանոթ են եղել Հայ մատենագրությանը, մասնավորապես՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմությանը Հայոց»-ին, որից պահպանված արաբ. համառոտ խմբագրությունները Թարգմանվել են ղպտիներին:

1998-ի Հունվարին Կահիրեում Գարեգին Ա. և Ղ. ու. ե-ու պատրիարք Շենուգա Գ ստորագրել են Համատեղ Հայտարարություն երկու եկեղեցիների Հետագա Համագործակցության վերաբերյալ, հաստատել երկու եկեղեցիների «...քրիստոնեական Հավատքի միությունը, որը հավատարմորեն պահպանվել անցյալ բոլոր դարերի ընթացքում և որը հիմնված է Սուրբ Գրքի վրա, վաղ եկեղեցական ավանդույթյան վրա, ինչպես որ բանաձևված է երեք Տիեզերական ժողովների (381) և Եփեսոս (431)» (նույն տեղում, էջ 48-50):

Ղ Պ Հ Ա Մ, էջ 48-50)։

Ն վ ի ր ա պ ե տ ու թյ ու ն ը : Ղ . ու . Ե . ու -
ն ի ն վ ի ր ա պ ե տ . երեք ստաիճան՝ եպիսկոպոսու-
թյուն , քահանայություն և սարկավագություն :
Պատրիարքը եպիսկոպոսներից մեկն է , բայց
քանի որ մայրաքաղաքի եպիսկոպոսն է և ս .
Մարկոսի ժառանգորդը , նա ստանում է նա-
խապատվություն և վայելում ավագ եղբոր ի-
րավասանները : Սարկավագներին ու քահանանե-
րին ընտրում է իրենց ծուխը , եպիսկոպոսնե-
րին՝ իրենց թեմերը , իսկ պատրիարքին՝ ամբողջ
ընդհանուր քվեակազմը : Ներկա-
վագը (2000) Ղ . ու . Ե -ու պատրիարքն է Շե-
յուհա Գ (1971-ից , Ալեքսանդրիայի 117-րդ
նուսգա Գ . ու . Ե -ու բարձրագույն իշ-
պատրիարքը) : Ղ . ու . Ե -ու բարձրագույն իշ-
պատրիարքը եպիսկոպոսների ժողովն է , որը
խանությունը ընդունելիս պետք է խորհրդակ-
որոշումներ ընդունելիս առաջնորդների հետ : Եթե ժո-
ղովականների ձայները կիսվում են , պատ-
րիարքը ստանում է երկու ձայնի իրավունք :
Իրարքը ստանում է երկու ձայնի իրավունք :
Այն ամուսնացած և կուսակրոն քահանաները :

Հս. Ամերիկայում գործում է Հ. Ամերիկայում ՄԱԿ-ի 51, Կանա-
թեմ: ԱՄՆ-ում գոյություն ունի 14 ծուխ: Վեց
դպրոց է Ավստրալիայում՝ 14 ծուխ: Վեց
դպրոց է Համայնքներ կան Անգլիայում և մեկը
Իռլանդիայում: 1994-ին Ղ. ու. Ե. պաշտոնա-

ՂՊՏԻ

Կես իր իրավասության
ներքո ընդունեց Բրիտ.
կղզիների փոքրիկ ուղ-
ղափառ եկեղեցուն, որը վերանվանվեց Բրի-
տանական ուղղափառ եկեղեցի: Սակայն վեր-
ջինս բավական առանձնացած է Շենուգա Գ.
պատրիարքի անմիջական իրավասության ներ-
քո գտնվող Բրիտ. կղզիների ղափառ ուղղափառ
Համայնքներից:

Ղ. ու. Ե-ու կարևոր հաստատու թյուկներին է վանական կառույցը: Քրիստոնեություն վրա ունեցած Ղ. ու. Ե-ու ամենավճռորոշ ազդեցությունը վանական կյանքի (տես *Վանականություն*) նկատմամբ որդեգրած նրա բացառիկ դերը որոշումն է: *Անապատականությունը* սկզբնավորվել է Ղ. ու. Ե-ում: Վանական ճգնաժամային ժամանակներին երևելի ներկայացուցիչն է Անտոն Անապատականի աշակերտ Բ. Մակար Մեծն է: Ալեքսանդրիայի պատրիարք-ների մեծ մասն ընտրվել է Բ. Մակարի հետևորդներից, որի համար նա համարվել է պատրիարքների հայր: Ներկայումս Ղ. ու. Ե. ունի 12 վանք՝ շուրջ վեց հարյուր վանական-ներով, և 6 կուսանոց՝ մոտ 300 միանձնուհի-ներով:

Դավանանքը եկ վարդապետութ-
 թյունը: Ղ. ու. ե-ու դավանանքը Հիմնված
 է երեք տիեզեր. ժողովների դավանության
 վրա, մերժում է Քաղկեդոնի ժողովը և Հա-
 վատքի վրա ավելացրած հետագա բոլոր նո-
 բահայտ բանաձևերն են: Եզրիպտական եկե-
 ղեցու հայրերի գործուն մասնակցությամբ են
 Նիկիայի Ա. տիեզեր. ժողովում վավերացվել
 Հավատո հանգանակը, մեկ Մկրտությունը
 (ինչպես մարմնավոր ծնունդն է լինում մեկ ան-
 գամ, այնպես էլ՝ հոգևորը), քահանաների ա-
 մուսնությունը (այն հիմամբ, որ առաքյալների
 մեջ կային թե՛ ամուսնացածներ և թե՛ կուսա-
 կրոններ) և ս. *Ջատիկի* օրը (որը սահմանվեց
 կատարել Հրեական Ջատիկից հետո, ապրիլի ա-
 ռաջին շաբաթվա և մայիսի առաջին շաբաթվա
 միջև. բոլոր եկեղեցիները դրանով առաջնորդ-
 վել են մինչև 1582-ը): Հայ եկեղեցու նման
 Ղ. ու. ե. ևս Մարիամին համարում է մշտնջե-
 նական Կույս: Ղպտի հայրերն առաջինն էին,
 որ Մարիամին անվանեցին Աստվածամայր և
 Աստվածածին: Տիրամոր Վերափոխման տոնը
 Ղ. ու. ե. կատարում է օգոստ. 22-ին:

Խորհուրդները եկ ծեսերը: Ղ. ու.
Ե-ու խորհուրդները յոթն են. 1. Մկրտու-
թյուն, 2. Դրոշմ (կատարվում է Մկրտու-
թյունից հետո):

նից անմիջապես հետո), 3. Հաղորդություն (բնորոշ է, որ դրանից հետո ղպտի հավատացյալը ո՛չ երկրպագում է, ո՛չ ծնրադրում, ո՛չ էլ խոնարհվում, որովհետև իր մեջ կրում է «Բրիստոսին»), 4. Խոստովանություն և Ապաշխարություն (Ղ. ու. ե-ում խոստովանությունը կոչվում է հոգևոր բժշկություն, իսկ խոստովանահայրը՝ հոգևոր բժիշկ), 5. Օծում (Ավագ ուրբաթ օրը, ծեսի ավարտից հետո հավատացյալին օծում է պաշտոնակատար քահանան), 6. Պսակ, 7. Ձեռնադրություն: Առաջին վեց խորհուրդները կատարում են եպիսկոպոսները և քահանաները, իսկ յոթերորդը՝ միայն եպիսկոպոսները:

Դ. ու. Կ-Ու ծեսի և արարողությունների մեջ կենտր. տեղ է զբաղում Պատարագը: Կերպովում են Կյուրեղյան (ավանդել է Մարկոս ավետարանիչը, զրի առել ու ամբողջացրել Կյուրեղ Ալեքսանդրացին), Գրիգորյան (գրել է Գրիգոր Նազիանզացին IV դ. վերջին), Բարսեղյան (գրել է Բարսեղ Կեսարացին IV դ. վերջին) պատարագները: Բարսեղյանը Դ. ու. Կ-Ու ամենահաճախ կատարվող պատարագն է: Դ. ու. Կ-Ու ընդունված է պատարագ մատուցել հավատացյալների պատվերով ընտանիքի որևէ մահացած անդամի անվան հիշատակության նպատակով: Պատարագ կարող է մատուցվել նաև հարս ու փեսայի համար նախքան նրանց պսակադրությունը, նաև նրանց համար, ովքեր պատրաստվում են վերահատվել, մեկնել երկարատև ճամփորդության, նոր աշխատանքի անցնել ևն: Նման պատարագները կոչվում են մասնավոր:

Ղ. Ու. Ե-Ում կատարվող արարողություններին են նաև «Յոթ կանոն ժամերը», որ կատարել են անապատական հայրերը III դարից սկսած: Կարգը բաղկացած է յոթ ժամերգությունից, որոնք կատարվում են օրվա որոշակի ժամերին: Դրանցից յուրաքանչյուրն սկսվում է Տերոսական աղոթքով, գոհունության աղոթքով և ԾԱ սաղմոսով: Ղ. Ու. Ե-ու պահքերն են. ա. Գալստյան պահքը, որը նախորդում է Սուրբ Ծնունդին (տևում է 43 օր), բ. Մեծ պահքը (55 օր), գ. Երեք օր՝ ի հշտառակ Նինվեի ապաշխարություն (Հովնան 3.5-10), դ. Հոգեգալստին հետևող պահք, որը կոչվում է Ռաբյալների պահք: Այս պահքը շարժական է՝ կապված ս. Զատիկ օրից. Ե. Սուրբ Կույսի պահք, որն ավարտվում է Տիրամոր Վերադարձի մամբ և տևում 15 օր: Պահքի օրեր են նաև տարվա բոլոր չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը

(բացառությամբ Զատիկի և Հոգեգալուստի միջև ընկած Հիսուսն օրերի):

Ղ. ու. Ե-ու կարևոր ծեսերից է Կիակը: Այսպես է կոչվում ղպտիների այն ամիսը, որը վերջանում է հունվ. 8-ին: Ղ. ու. Ե-ու հաշվարկով Սուրբ Ծնունդը եղել է Կիակի 29-ին: Այս ամսվա յուրաքանչյուր շաբաթ օր երգվում են աղոթքներ, որոնք հիմնականում նվիրված են Մարիամ Աստվածածնի մեծարմանը:

XII դ. Ղպտիբերենը դադարել է խոսակց. լեզու լինելուց, Ղպտիները դարձել են արաբախոս: Ղպտիբերենը մնացել է իբրև գրավոր հանդերձ, ընդհուպ մինչև XVIII դ., Ղպտիբերենով գրվել են եկեղեց. հիմներ: Ղպտիական գրականությունը սկզբնավորվել է եգիպտոսում քրիստոնեություն տարածման հետ և հիմնականում զարգացել վանքերում: Ղպտիական առաջին գրավոր հուշարձանները եղել են Հին և Նոր կտակարանների, քրիստոնեական աստվածաբանների երկերի թարգմանությունները հուն-ից: Ղպտիբերենով ստեղծվել է վաղագույն հարուստ գրականություն: Լայն ճանաչում են ունեցել ճգնավորների մասին առասպելները՝ Ուշ միջնադարում երևան են եկել նաև քերական գրողներ, վանքերի և եկեղեցիների պատմությունը արձանագրողներ, որոնց թվում է Ս. Բու Սալիհ անունով հայազգի պատմիչը՝ Ղպտիբերենով պահպանված գրականության մեջ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում «պարականոն գրքերը» («Ավետարան թովմայի»՝ չարականոն գրքերը) («Ավետարան առ եգիպտացի», «Հայտնություն Պողոս առաքյալի» և): «Գործք Պետրոս առաքյալի» են):

ձարտարապետությունը եվարկեստը: Եկեղեց, ճարտարապետություն հիմն ոճը բաղկիկին է, իսկ սկզբնապես, քրիստոնեություն վաղ շրջանում, հեթանոս. տաճարներն էին վերափոխում եկեղեցիներին: ձարտ. կոթողները (եկեղեցիներ, վանքեր, դամբարաններ են սփռված են ողջ Եգիպտոսում՝ Կահիրե, Ալեքսանդրիա, Նեղոս գետի հովիտներ: Պահպանվել են Բաուլտի վանքը (IV դ.), Սպիտակ վանքի մեծ բաղկիկը (440), Կարմիր վանքը (V դ.): Բազաուատի մի քանի Հալյուլի համնող դամբարանները, որոնք ունեն զմբեթավոր աղթաններ (IV-VI դդ.): ձարտ. կոթողներում առկա են աստվածաշնչյան և ավետարան. թեմաներով վաղ շրջանի որմնակարներ: Ղպտինների արվեստը նոր ծաղկում է ապրել XVII դ. Ղպտինների արվեստը նոր ծաղկում է ապրել XVII դ. Ղպտինների արվեստը նոր ծաղկում է ապրել XVII դ.

բազմաթիվ սրբապատկերներ, որոնց զգալի մասի հեղինակը հայազգի Հովհաննեսն է (Հաննա էլ Արմանի) և նրա համագործակիցները՝ որդին՝ Հովսեփը (Կերգեսը), արաբ. նկարիչ Իբրահիմ էլ Նասիխը, Հաջի Դեֆին Մերկերիոսը:

Ուսումնական հաստատությունները: Ղ. ու. Ե-ու նշանավոր ուս. հաստատություններէց են Աստվածաբանական ճեմարանը, որը վերաբացվել է Կյուրեղ Ե պատրիարքի ջանքերով, և Ղպտիական հետազոտությունների բարձրագույն ինստիտուտը (1954): Աստվածաբանական ճեմարանի մի ճյուղն է Դիոնիսի դպրանոցը, որտեղ ուսանում են դպիրները: Հին Կահիրեի երկու ամենահին և նշանավոր եկեղեցիների՝ Օբհայլ Կույսի և Աբու Սեբգանի միջև է գտնվում Ղպտիական Թանգարանը՝ իր հարուստ գրադարանով: Գրադարան ունեն նաև վանքեր և կուսանոցները: Միջազգ. հռչակ ունի «La Société de l'Archéologie Copte» ընկերությունը (1932), որն զբաղվում է գրքերի հրատարակություն, գիտածովում է գրքերի հրատարակություն, Կյուրեղ Ե պատրիարքի ժամանակներից Ղ. ու. Ե-ում գործել են կիրակնօրյա դպրոցներ, որոնք այժմ տարածված են Ալեքսանդրիայից մինչև Ասուան՝ ընդգրկելով նաև թուրքերը: Դրանք հայտնի են որպես հոգևոր կրթարաններ և գործում են ուրբա և կիրակի օրերին:

Գրկ. Մ Ի Բ ա յ ե լ յ ա ն Ն., Նկարչի Հովհաննես Ե-
րուսաղեմացին եղբայրասուռ, ՊՐՀ, 1967, № 2-3: Այ-
րեա Է Լ Մ Ե ս Ր Է, Ղաթի եկեղեցի, «Գանձասար», 6,
1996, էջ 587-615: Ղաթի ուղղափառ եկեղեցի, «Էջ-
միածին», 1999, № 4:
*Զավեն արք. Զինչիյան (եղբայրասուռ)
Հակոբ Բյուսեյան*

ՂՈՒԿԱՆ Ա ԿԱՐԵՏԻ (1722, Կարինի գավառի Քրի ալան – 1799, ամիրովվել է էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի բակում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1780-ից։ Հաջորդել է Միմհոն Ա երևանցուն։ Ուսանել է էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում, աշակերտել Միմհոն Ա երևանցուն։ 1751-ին ձեռնադրվել է քահանա և նվիրակ պաշտոնով մեկնել Ռուսներ։ 1763-ին օծվել է եպիսկոպոս և նշանակվել Զմյուռնիա (Իզմիր) Հայոց առաջնորդ։ Ղ. Ա. Կ. Մայրի կաթողիկոս ընտրելու մասին տեղյակ է լինել Կաթողիկոս ընտրելու մասին տեղյակ է լինել Կ. Պոլսի Զաքարիա Կաղզվանցի պատրիարքին։ Վերջինս մերժել է այդ ընտրությունը։

ՂՈՒԿԱՍ

նը: Զաքարիա պատ-
րիարքի աքսորից հե-
տո, 1781-ին Հովհանն

Նես Համադանցի պատրիարքն ընդունել է
Ղ. Ա. Կ-ու ընտրությունը՝ և օսմ. կառավարու-
թյունից ձեռք բերել Հաստատման հրովար-
տակ: 1782-ին Ղ. Ա. Կ. դիմել է ռուս. հրամա-
նատարությունը՝ Հայ ժողովրդին պարսկ. լծից
ազատագրելու խնդրանքով: 1797-ին խնդրել
է ռուս. Պավել I կայսրին իր հովանավորու-
թյան տակ վերցնել Հայ ժողովրդին և ճանաչել
Ս. Էջմիածնի հոգևոր իշխանությունը Ռուս-
սաստանի Հայերի նկատմամբ (խնդրանքը բա-
վարարվել է 1798-ի փետր. 26-ի կայսերական
հրովարտակով):

Դ. Ա. Կ. ծավալել է շին. գործունեություն, նորոգել է տվել Մայր տաճարը, իսկ նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանյանը նկարազարդել է այն:

Կաթողիկոս. գահին Ղ. Ա Կ-ուն հաջորդել է Դավիթ Ե Էնեգեթցին:

Երկ. Դիվան Հայոց պատմության. Նոր շարք, գիրք
առաջին, հ. 1, Դուկաս Կարնեցի, աշխատասիր. վ. Գրի-
գորյանի, Ե., 1984:

Գրկ. Չամչյան Կ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ՂՈՒԿԱՍ ԼՈՒԵՅԻ, ՂՈՒԿԱՍ ՀԱՂԱԿԱՆ
 ԵՍԵԻ (XV դ. 80-ական թթ., Հաղպատ -
 1561, Արցախ), մատենագիր, մանկավարժ,
 գրիչ: Դասավանդել է Էջմիածնի (1513-41), ա-
 ղա Սանահինի դպրոցներում: Ղ. Լ.-ն մոտ ու-
 սանելու է վարդապետ. աստիճան ստանալու
 են եկել Հայաստանի գրեթե բոլոր վայրերից՝
 Վանից, Գողթնից, Արցախից, Լիմից, Բաշե-
 րունիքից: Ձեռագրերում հիշատակվում է
 «տիեզերալույս վարդապետ», «մեծ բարունի»,
 «քաջ գրամատիկոս, ուղղափառություն վար-
 դապետ» և այլ անվանումներով:

Ղ. Լ-ու երկասիրություններից ցայժմ հայտնի է միայն նրա աշակերտներ Հովհաննես Ծառեցյուկ և Թորոս վարդապետի խնդրանքով 1540-50-ական թթ. էջմիածնում գրված «Բարոդգիրքը»: 40 քարոզներից բաղկացած,

ստվարածավալ աշխատութիւնը հեղինակին քննադրով պահպանվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 4355)։ Ղ. Լ-ու քարոզներն ունեցել են մեծ ճանաչում, բազմաթիվ ընդօրինակութիւններով պահպանվել ավելի քան 50 ձեռագրերում։ Քարոզներն սկսվում են աստվածաշնչյան բնաբաններով։ Դրանք ունեն մեկնողական, կրոնախրատ. բնույթ, գրված են միջին հայերենով, պարզ, մատչելի ոճով։ Քարոզները տոգորված են հայրենասիր., ազգային միաբանութան, համերաշխութան գաղափարներով։ «Քարոզգիրքը» հարուստ շտեմարան է երկրի ներքին կյանքի ուսումնասիրման համար։ Այնտեղ շոշափված են սոցիալ. տնտ., առևտրալաշխառական, դատ ու դատաստանին, հոգևորականութանը, գյուղացիութանը, քաղաքային կյանքին վերաբերող բազմապիսի հարցեր։ Օգտագործելով աստվածաշնչյան պատումները՝ քարոզիչը խորհուրդներ, հոգեշահ խրատներ է տվել, հորդորել մարդկանց չհուսալքվել, պահպանել հավատը, ապատութան ոգին։ Իր խոսքն առավել դյուրըմբռնելի և պատկերավոր դարձնելու համար Ղ. Լ. քարոզներին միահյուսել է առակներ, ասացվածքներ, թեավոր խոսքեր, ժողովրդ. բառեր, նաև գրավոր և բանավոր աղբյուրներ։

րից քաղած 24 զրույց:

«Քարոզգիրքը» ունի պատմագր., աղբյուր-
բազիտ. սկզբնաղբյուրի արժեք և իր ուրույն
տեղը XVI դ. լուսաբանող գրականությունների,
Լստ հիշատակարանային տեղեկությունների,
1517-ին էջմիածնում Ղ. Լ. գրել է նաև Դավ-
թի սաղմոսների մեկնությունը և նվիրել Լիմ
անապատի միաբանությանը: Հեղինակել է նաև
դավանաբան. բնույթի վեց գլխից բաղկացած
մեկնություն, կատարել ընդօրինակություն-
ներ: 1560-ի Հայաստանի մեջ ընդօրինակու-
թյան պատվիրատուն և ստացողն է: Հայաստ-
վուրբը գրվել է Այրարատում և ավարտվել
Արցախում, 1561-ին:

Արցախում, 1561-ին:
Գրկ. Ա. Լինյան Ն., Մովսես Գ կաթողիկոս Տա-
թևացի և յուր ժամանակը, Վնան, 1936, էջ 373-375:
Հարուստ թյուրքական է., Ղուկաս Լուսեցին և նրա
Փառաբանությունը, ԲՄ, № 10, 1971:

1971:
Էլեոնորա Հարությունյան

[illegible][illegible]

11.2, 1-ին պատկերը:

11.2, 1-ին պատկերը: Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, Կղ, 1912: Պողարյան Ն., Միսաբիտուլթիւն, Նյու-Եթրք, 1990, էջ 40-47: Ավարեբեյան Մ., Գրի-

ՃԳՆԱՎՈՐ. ձգտում է պաշտպանել
Հոգին մարմ. քնազդնե-
րից, հնազանդեցնել
մարմինը և այն ենթարկել Հոգու կամքին
դարձնելով մարմինը Հոգու հլու գործիք:

ձ. բնորոշ է բոլոր զարդացած կրոն. վարձապետություններին, սակայն քրիստոնեություն մեջ, ի տարբերություն արլ. կրոնները և մի շարք *աղանդներ*, մարմնական բնությունն ինքնին չարիքի պատճառ չի համարվում: Մարմինը նույնպես արարված է Աստծո կողմից և, ըստ այդմ, բարի է իր բնությունը: Մարմինն ասականվել է՝ ենթարկվելով չարին ասակա դամական *մեղքի* հետևանքով, ուստի ճգնաժող. կյանքի հիմն. նպատակը ոչ այնքան մարմնի արտաքին խոշտանգումն է, որքան մարմնին հատուկ մեղքերի ներքին հաղթահարումը: Քրիստոնեություն մեջ ձ. ինքնանպատակ չէ, այլ՝ միջոց Աստծո անմիջական գերզգայական ճանաչողության և նրա հետ միավորվելու համար: Քրիստ. հոգևոր ավանդույթի մեջ մշակվել է Աստծո հետ վերամիավորմանը նպաստող ճգնալից. կյանքի մի ճանապարհ, որի արդյունավետությունն արտացոլված է քրիստոնյա բազում խորհրդագրացների (միստիկների) հոգևոր փորձառությունը և ներանձնական կյանքով:

Քրիստո. խորհրդապաշտուկությունը, ինչպես
այլ կրոններին խորհրդապաշտո. ուսմունքները,
ձգտում է հասնել աստվածային բնություն ան-
միջական հայեցողությունը: Հոգևոր կատարե-
լությունը նպաստող բարոյական նորմերը,
ճգնափոր. կենսաձևերը, հայեցողական խոկման
հնարները որոշակի ընդհանրություններ ունեն
քրիստ. և ոչ քրիստ. խորհրդապաշտուկությու-
ներում: Սակայն քրիստ. խորհրդապաշտու-
կությունն ունի իր առանձնահատկությունները,
և քրիստոնյա խորհրդազգացների հոգևոր
փորձը տարբերվում է այլ կրոններին հետևորդ-
ների միատիկ. ընկալումներից: Արլ. կրոննե-
րում հնարավոր է համարվում խորհրդապաշ-
տի հոգու նույնացումը բացարձակ Նախա-
պատճառի հետ, և այդ պատկերացումը գալիս
է արլ. կրոններին բնորոշ անդամ աստվածային
էություն և վերջինիս հետ մարդու հոգու գո-
յաբան. նույնություն գաղափարից: Քրիստո-
նեությունը, որն Աստծուն ընկալում է իբրև
բացարձակ Անձ, իսկ մարդկային հոգին հա-
մարում լուի մի արարած, աղամական մեղսա-
գործությունը Աստծուց հեռացած և հապե-
տարբեր իր Արարչից, ժխտում է Աստծո և

մարդու հոգու նույնացման հնարավորությունը: Բացի այդ, ոչ քրիստ. խորհրդապաշտունը մեծ հիմնականում իշխում է այն համոզմունքը, որ մարդը կարող է բացարձակի հետ միասին. միություն հասնել էր սեփական հոգեւոր ջանքերի շնորհիվ, մինչդեռ քրիստոնյա խորհրդապաշտները հոգու մաքրագործումը և գերզգայական հայեցողությունն անհարելին են համարում առանց աստվածային շնորհի աշակցության և օգնության:

Աստծո Հետ վերամիավորման ուղին բաժանվում է 3 մասի. դրանք են՝ ապաշխարությունը, մաքրագործումը և Սուրբ Հոգու շնորհի ընդունումը։ Ապաշխարությունը կամավոր հրաժարումն է ամեն տեսակ մեղսավոր խոհերից և հակումներից։ Խոստովանական ապաշխարությունը քրիստոնյային մեղքերից ձերբազատվելու հնարավորություն է ընձեռում իսկ հանցանքների բուն թողությունը նստանում է՝ հաղորդվելով Քրիստոսի փրկարար մարմնին և աղյանը։ Ապաշխարությունն ու հաղորդությունն ազատում են քրիստոնյային մեղքի կապանքներից և մաքրագործում նրա հոգին։ Բոլոր մեղքերից և չար խորհուրդներից ձերբազատվելը մաքրագործում է սիրտը և հանդարտեցնում այն։ Հանդարտությունը (հուն.՝ *ησυχία* – հսյուքիա) հոգու կատարյալ խաղաղություն է և ներքին լուծություն, ինչն անհրաժեշտ է Սուրբ Հոգու շնորհի և Աստծո անեղ փառքի ճառագումներն ընկալելու համար։ Միայն սրտի մշտական հանդարտությունը հնարավորություն է ընձեռում աղթողին կտրվել այս աշխարհից և թափանցել սատվածային գոյի անդրանցական ոլորտը։ Հատ քրիստ. ճգնակեց. ավանդույթի՝ Աստծո մերձեցումը և առ Աստված սերը անհատանելի է առանց առաքինությունների (հատ, հույս, սեր, աղոթք, պահք, ողորմություն ևն)։ Ճգնակեց. բարոյականություններտրեն կապված է քրիստ. մարդաբանության և հոգեբանության հետ։ Վերջինիս հաւաձայն, ըստ Գրիգոր Տաթևացու, հոգին բաղադարձ է 3 մասից՝ բանական, ցամապաւանկական, և դրանցից յուրաքանչյուրն ունի բնորոշ առաքինությունները, համապատասխանաբար՝ խոհականությունը, արիությունը և ողջախոհությունը։ Սրբագործվելով՝ ապաշխարության և առաքինասեր վարքի միացումը՝ քրիստոնյան արժանանում է Սուրբ Հոգու շնորհին, որ պարգևում է նրան հոգևոր ալեգորիական ճանաչողության կարողություն։

Գործնական աստվածապաշտությունը հայոց մեջ, ինչպես ողջ արևելաբլրիստ. ավանդութիւնում, համակված է խորհրդապաշտ. ոգով: Հայաստանում մեծ տարածում ստացած ձ-յան հետ է կապված Հայեցողական աստվածաճանաչողութիւնը: Մեծագույն հայ ճգնափոխներից է խորհրդապաշտներից էին Գրիգոր Ա Նուսահարիչը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Հովհաննես Ա Մանդակունին, Հովհաննես Գ Օճնեյին, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնյանին, Գրիգոր Տաթևազին և այլք:

Գրկ. Գրիբոր Գրիբորի Տաթև վացի, Գրիբ Նաթանյան, Կղ, 1729: Հոկտեմբերի 1-ին ծնունդ, ծառք, վնաս, 1836: Գրիբոր Լուսավորիչ, Յանախանյան ծառք եւ Աղոթք, վնաս, 1954: Գրիբոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգության, եւ, 1985: Հոկտեմբերի 1-ին ծնունդ, Անապատականներ և վանականություն, վաղ-պատ, 1906: Աղոթագիրք, եւ, 1992: Սուրբ իրեն կանգնել, [տող], Բյուրեղ, 1994: Откровения странника духовному отцу, Казань, 1884; Мистическое богословие, Киев, 1991; Зарин С., Аскетизм по православному христианскому учению, М., 1996.

Արթուր Մաթևոսյան

«ՃԱՒԲԱՐԱՐ», կրոնական, բանասիրական երկ-
չաբաթաթերթ, ապա՝ ամսագիր (1860-ից):
Հուլյա է տեսել 1858-62-ին, Մոսկվայում:
Խմբագիր-Հրատարակիչներ՝ Մ. և Զ. Մսերյան-
ներ: Կրել է «Յարձակ և ի չափածոյ բանից
հին և նոր մատենագրաց» ենթավերնագիրը:
«Ճ.» լինելով հայ հոգևորականության պահ-
պանողական թեկն խոսափող, լեզվի, կրոնի, ե-
կեղեցու, լուսավորության հարցերում հա-
կադրվել է «Հյուսիսափայլին», որն արծարծել
է Հայ եկեղեցու բարեկարգման, կրոն. հան-
դուրժողականության, խղճի ազատության, ժո-
ղովրդի լուսավորության հարցեր, ձաղկել ա-
զատ մտածողության և նորի հանդեպ թշնամ
վերաբերմունքը: Ամսագիրը, հատկապես
1859-61-ին, տպագրել է հոգևոր գործիչների
բազմաթիվ թղթեր, ճառեր, քարոզներ, պատմ.
վավերագրեր, հատվածներ Մ. Զամչյանի, Ուս-
տանես եպիսկոպոսի, Եվսեբիոս Կեսարացու և
ուր. գործերից, ակնարկներ՝ նվիրված հայ
պատմիչների կյանքին ու գործունեությանը,
միջնադարյան տաղեր, կրոն. տոներ, ծեսերի
մեկնաբանություններ: «Ճ.»-ի խմբագիրները
համոզմամբ, «... առավել, քան զամենայն ինչ
կրօնն է, որ բարվոքում է՝ որպես զիրաքան-
չիւր առանձնական մարդոյ՝ նոյնպէս և զամ-
բողջ ազգի կամ ժողովրդի բարոյական վիճա-
կը»՝ բարձրագույն «լուսավորութեան և յառաջա-

դիմուկեան» անսպառ.
աղբյուր («Ճռաքաղ»,
1860, № 1, էջ 4):

Գրական ըամուռն Մ. Մսերյանը մշտապես
հանդես է եկել կրոն. բնույթի բանաստեղծու-
թյուններով, սաղմոսների մեկնություններով,
չափածոյի է վերածել հայկ. առասպելներ,
պատմ. որոշ անցքեր: «Ճ.» տպագրել է Ա. Ա-
բարատյանի, Սեյադի և այլոց ինքնուրույն
գործերը, Զ. Մսերյանի Թարգմանությունները,
ներկայացրել է Լազարյան ճեմարանի շնորհա-
լի աշակերտների ստեղծագործությունները
(Մ. Սաղաթյան, Ս. Շահազիզ): Ամսագրի լե-
զուն հիմնականում զբաղարն էր:

Մարգո Մխիթարյան

ՌԲԱԳԱՆՈՒՅՑ, Սուրբ Ծնունդի և Աստվածա-
Հայտնության ու ս. Զատիկի նախընթաց երե-
կոյան կատարվող նախատոնական արարողու-
թյուն՝ նախատոնակ: Այդպես է կոչվել եկեղե-
ցու կանթեդները վառելու (ճրագ լցնելու կամ
կպցնելու) և ներկա Հավատացյալ ժողովրդին
յոմեք բաժանելու համար:

Անցյալում բոլոր մեծ տոները նախատոնակ
եղելոնեղին կատարվել է ձ.:

Հայ եկեղեցում ներկայումս միայն վերահիշ-
յալ երկու տոներից առաջ է կատարվում ձե-
րի ընթացում, ժամերգությունից հետո, ըն-
թերցվում են հատվածներ Սուրբ Գրքից: Ըն-
թերցվում է Դանիելի մարգարեությունը, ո-
րին անմիջապես հաջորդում է ս. Պատարագ
(ընդ որում, միայն այս երկու նախատոնական
պատարագներն են, որ ընդունված է կատարել
եղեկոյան):

Պատարագից հետո քահանայական թափուրը գնում է սեղանատուն՝ նախատոնական այնտեղ կատարելու: Ընթերցվում է Ավետարանը, երգվում տոնին հատուկ շարականը, ավում է «պահպանիչն» ու եզրափակիչ շնորհավորական բարեմաղթանքը, ապա սկսվում է ավանդ. րնթիվը:

Զ-ի ժող. սովորույթներին են՝ միմյանց ա-
վետիկ տակ, բանջարեղենի, ձվի և ձկնեղենի
ճաշակուսմը գինու հետ: Զ-ի երեկոյն կոչվել է
նաև խթուս, որը կարելի է համարել ուտիքի
նախատոնակը:

Գրք. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոնները, Երկհրատ, Թեհրան, 1999:

ՀԼՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԱԿԱՐ Ա ԹԵՂՈՒՏՅԻ [6.4.1813, գ. Թեղուտ
(Բիթլիս նահանգի Բուլանըլս գավառ) - 1891,

667

դիվանքին, Հաղպատի վանքին, Գտչավանքին և Մ-ին: XIII դ. Մ.

ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ (այգիներ, դրամ, զարդեր, ձեռագրեր, խաչեր ևն): Մ-ի հվ. կողմում Հյուրատան ավերակներն են, արմ. կողմում՝ խցերի և տնտ. շենքերի հիմնապատեր, վանքի կամարակալ դարպասը, պարսպից դուրս դեպի հս-արլ. աղբյուրի շենքը, դեպի հվ-արմ. և արմ. 2 գերեզմանոց: 1970-80-ական թթ. Համալիրը նորոգվել է: Մ. իր զարդաքանդակների ինքնատիպությամբ, հարստությամբ և բազմազանությամբ դասվում է Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու, Բղենո Նորավանքի, Գանձասարի վանքի շարքին և կարևոր տեղ զբաղում հայ արվեստում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Սարգսյան Գ., Մակարավանք, «Էջմիածին», 1954, № 2-5: Կարախանյան Գ., Մակարավանքի քանդակները և նրանց հեղինակը, ՊԲՀ, 1974, № 4: Դիվան Հայ վիմագրություն, պր. 6, Ե., 1977: Harutunian V., Gandolfo F., Makaravank, V., 1994 (Documenti di architettura armena, 22).

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԱՅՐ ԱԾՈՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ, տես Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց:

ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ, ՀՀ Կոտայքի մարզի Սուլակ գյուղի մոտ: Հիշատակվում է VII դարից՝ կապված վանահայր Հովհան Մայրավանեցու (Մայրաբոմեցի) հետ: Եղբ Ա Փառածակերտցի կաթողիկոսը միակամուխյան հարցում իրեն ընդդիմացած և Մ. քաղված Հովհան Մայրավանեցուն անարգելու նպատակով վանքն ան-

Մայրավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XI-XII դդ.) հվ-արլ-ից

վանել է «Մայրաբոմ», իսկ Հովհանին՝ «Մայրաբոմեցի»:

Մ-ի սրբատաշ բազալտից կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XI-XII դդ.) մեկ զույգ արմ. մուկթերով դմբեթավոր դահլիճ է, խորանի երկու կողմերում երկհարկ ավանդատներով: Բեմի վեմքարի տեղ խաչքար է դրված: Եկեղեցու հվ-արմ. և հս. կողմերում միաբանություն շենքերի ավերակներն են:

Գրկ. Սեբեոս, Պատմություն, Ե., 1979: Ալիշան Դ., Այբարատ, Վնտ., 1890: Սարգսյան Գ., Մայրավանք, «Էջմիածին», 1958, № 4:

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

726, հայ-ասորական միացյալ եկեղեցական ժողով: Հրավիրվել է Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Գ Օձնեցու և Ասորի Հակոբի եկեղեցու առաջնորդ, Անտիոքի Աթանաս պատրիարքի նախաձեռնությամբ: Հայոց կողմից, կաթողիկոսից բացի, ժողովին մասնակցել են 31 եպիսկոպոս և 8 վարդապետ, որոնք ներկայացրել են Հայաստանի արլ. և արմ. հատվածների գրեթե բոլոր թեմերը, իսկ ասորական կողմից պատրիարքը՝ 6 եպիսկոպոսների հետ: Մասնակիցների թվում հիշատակվում են ժամանակի նշանավոր Հայ աստվածաբան վարդապետներ Խոսրովիկ Թարգմանիչը և Գրիգորիս Արշարունին, որոնք մեծապես օգնել են Հայոց կաթողիկոսին դավան. կարևորագույն որոշումներ ընդունելիս: Ժողովի նպատակն էր հարթել երկու Արևելյան եկեղեցիների դավան. տարաձայնությունները, որոնք ծագել էին հայկաբանական. աստվածաբաններ Հուլիանոս Հալիկաոնացու և Սեբերիոս Անտիոքացու՝ Հիսուսի մարմնի անապականության շուրջ ծավալված վեճից: Ըստ XII դ. ասորի ժամանակագիր Միքայել Ասորու, երկու ասորի հոգևորական նամակ են հղել Հովհաննես Գ Օձնեցուն, որտեղ հայերին մեղադրել են Հուլիանոս Հալիկաոնացու ուսմունքին հարելու մեջ: Հայերն էլ իրենց հերթին ասորիներին մեղադրել են Սեբերիոս Անտիոքացու ուսմունքին հետևելու մեջ: Նախապես որոշվել էր ժողովը հրավիրել Արծն քաղաքում, սակայն Արմինիայի արաբ կառավարիչը չի թույլատրել ժողովի գումարումն իր իշխանապետության սահմաններից դուրս: Ժողովատեղի ընտրության հարցում արաբ ոստիկանի միջամտությանը վկայում է, որ հայ-ասոր. դավան. միությունը հովանավորել և թելադրել էր արաբ. խալիֆայությունը, որը նպատակ ուներ

Արևելքի ամենամեծ ուղղափառ եկեղեցիների դավան. միությունն ուղղել ընդդեմ քաղկեդոնականության և Բյուզ. կայսրության:

Պահպանվել են Մ. Ե. Ժ-ի արձանագրությունները Հայերեն և ասորերեն, ինչպես նաև ժողովի սահմանած կանոններն ու նզովքները: Ենթադրվում է, որ Հովհաննես Գ Օձնեցին ժողովում կարգացել է հուլիանոսականների դեմ ուղղված իր «Ընդդեմ երեուսականաց» ճառը:

Մ. Ե. Ժ. սահմանել է 10 նզովք, որոնք դատարարել են Հուլիանոս Հալիկաոնացու և Սեբերիոս Անտիոքացու ուսմունքներն ու դրանց հետևորդներին, երեուսականությունը, քաղկեդոնականությունը, մեկ անգամ ևս հաստատել Սուրբ Երրորդության ուղղափառ բանաձևումը: Ժողովի որոշումների արդյունքում Հայ և Ասորի Հակոբի եկեղեցիների միջև կնքվել է դավան. միություն, որը, սակայն, չի հարատևել: Մ. Ե. Ժ-ում քննարկվել են նաև ծիս. խնդիրներ: Հայ և Ասորի եկեղեցիների համար սահմանվել է Քրիստոսի ծնունդը տոնել ոչ թե դեկտ. 25-ին, ինչպես ծնունդը տոնել ոչ թե դեկտ. 25-ին, ինչպես քաղկեդոնականները, այլ՝ հունվ. 6-ին, նաև որոշվել է հացն անխմոր և գինին անխառն մատուցել Պատարագի ժամանակ: Հովհաննես Գ Օձնեցու և Աթանաս Անտիոքացու միջև համաձայնություն է ձևավորվել երեք Հայ հոգևորականների Ասորիք ուղարկելու մասին՝ աշխտելով բնակվող Հայ քաղկեդոնականների հարծոնեությունը կանխելու նպատակով: Հիշատակություն կա նաև, որ Ասորիք ուղարկված Հայ հոգևորականները զբաղվել են ասորիներին հայերեն թարգմանություններով:

Մ. Ե. Ժ. մեծ նշանակություն է ունեցել Հայ եկեղեցու դավան. մի շարք կետերի հստակեցման գործում: Նրա դավան. որոշումներն ամբողջացրել և վերջնական տեսքի են հասցրել Հայ եկեղեցու քրիստոսաբան. համակարգը:

Գրկ. Սամուել Անեցի, Հաղթանակի զբոս պատմագրաց, Վաղ-պատ, 1893: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Տեր-Մի-նասյան Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորից եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908:

Մհեր Պապյան

ՄԱՆԱՎՅԱՆ Հակոբ Համադասպի (22.11.1873, Ախալցխա - 4. 2. 1952, Երևան), պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ: Պրոֆ. (1925), պատմ. գիտ. դոկտոր (1938), ԽՍՀՄ ԳԱ ակադ. (1939), ՀԽՍՀ ԳԱ ակադ. (1943): Գիտ. վաստ. գործիչ (1935): Սկզբ. կրթությունն

ստացել է Ախալցխայի Կարապետյան վարժարանում (1880-83), ապա սովորել է Թիֆլիսի 1-ին դասական գիմնազիայում (1883-93), Ենայի, Լայպցիգի, Ստրասբուրգի համալսարաններում (1893-97), մասնագիտացել արևելագիտության և լեզվաբանության մեջ: Էքստեն կարգով ավարտել է Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի արլ. լեզուների ֆակ-ը (1898) և Յուրեկ (Դորպատ) համալսարանի իրավաբ. ֆակ-ը (1909): 1900-05-ին դասավանդել է Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում, 1906-1907-ին՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, 1920-ին՝ Հայաստանի համալսարանում: Եղել է նույն համալսարանի պատմագիտ. ֆակ-ի դեկանի պաշտոնակատար, 1921-ին՝ ԵՊՀ ռեկտոր, 1921-23-ին՝ արևելագիտ. և պատմագր. ֆակ-ների դեկան, 1921-1925-ին՝ Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, 1925-31-ին՝ նույն ամբիոնի պրոֆ.:

Հ. Մանանդյան

Մ. հեղինակ է Հայ, ռուս., գերմ. լեզուներով գրված շուրջ 150 աշխատությունների՝ նվիրված Հայոց հին և միջնադարյան պատմությանն ու բանասիրությանը, պատմ. աշխարհագրությանը, չափադիտությանն ու վերագրությանը, մշակույթին: Մ. զբաղվել է հուն. իմաստասիր. երկերի հայ. թարգմանությամբ (Թեոֆ. Աղեքսանդրացի, Հերմես Եթովպացի), Հայոց մատենագիտության, Հերմես Եթովպացի «Հունաբան դպրոցի» գործունեության («Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները», 1928), հատկապես Դավիթ Անշրջանները, ժառանգությունը ուսումնասիրությանը: «Հունաբան դպրոցը...» աշխատությունում հեղինակն արծարծել է խառնված լեզուներով հեղինակները, որոնք առնչվում են Հայ եկեղեցու խնդիրներին, որոնք պատմության կնճռոտ հարև. դավանությունների հետ, Էջմիածին, 1908:

Մհեր Պապյան

ՄԱՐԵ

հետ), ինչպես նաև Մովսես Խնդինացու և Հովհաննես Ա Մանգա-
կունու անունով «Գիրք թղթոց»-ում պահ-
պանված երկու դավան. դրուժյունների հեղի-
նակային պատկանելությունը էն: «Մեսրոպ
Մաշտոցը և Հայ ժողովրդի պայքարը մշակու-
թային ինքնուրույնության համար» (1941,
ռուս.) աշխատության մեջ Մ. բացահայտել է
Հայոց գրերի պատմության հետ կապված մի
շարք խնդիրներ և հանգել այն եզրակացու-
թյան, որ դրանք ստեղծվել են 392-393-ի ըն-
թացքում:

Մ. բաղձամթիվ ուսումնասիրություններում անդրադարձել է Հայ եկեղեցու պատմությունը և մատնանշել նրա կարևոր դերը Հայ ժողովուրդի Հոգևոր, մշակութ. ու քաղ. կյանքում: Մասնավորապես քննարկման առարկա է դարձրել Հին Հուն. բնափիլ. և աստվածաբան. դրակլյան Հայերեն թարգմանությունների հանգամանքները, ինչպես, օր., «Գրելգոր Նազիանզացու ճառերի Նոնոսի մեկնությունների Հին Հայերեն թարգմանությունը» (1903, գերմ.), «Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությունամբ» (1904), «Մեկնություն Ստորոգությունանց Արիստոտելի, ընծայեալ էլիասի Իմաստասերի» (1911) և այլ ուսումնասիրություններ, ցույց տվել, որ հետաքրքրությունը դեպի անտիկ փիլիսոփայությունը ընդլայնել է Հայերի մտահորեզոնը, ձևափոխել նրանց կրոն. մտածողության բացատրիկությունը: Մ. ուսումնասիրություններ է կատարել քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու ժամանակի վերաբերյալ և տեսակետ Հայտնել, թե Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն է հռչակվել միայն Մաքսիմիանոս կայսրի մահից հետո, հավանաբար՝ 314–316-ին: Քրիստոնեությունը պետ. կրոն ընդունելը համարել է քաղ. կարևորագույն գործոն՝ պարսիկների համաձուլողական քաղաքականությունից խուսափելու և զրադաշտականությունից խուսափելու միջոց:

1903-ին Հ. Աճառյանի հեղինակակցությամբ հրատարակել է «Հայոց նոր վկաները» վկայաբան. ժողովածուն, որտեղ ընդգրկված են 1155-1843-ի ընթացքում դավանանքի համար նահատակվածներին նվիրված պատմ. ու զեղ. ստեղծագործություններ՝ ձեռագրերի բաղդատությամբ, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով:

брл. брл., 4. 1-6, б., 1977-85:

Գրկ. Բ ա ր ա յ ա ն Լ., Հ ա կ ր յ ա ն Վ., Հակոբ Մանանդյան, Ե., 1974: Հակոբ Մանանդյան, Ե., 1981 (Կենսամատենագիտություն, կազմ. Պ. Հովհաննիսյան):
Պետրոս Հովհաննիսյան

ՄԱՆԵ, ս ու ը ր Ե Մ ա ն ի (վախճ. 323), սուրբ
կույս, տոնելի ճգնավորուհի: Ս. Հռիփսիմյանց
կույսերից՝ Նունեի ընկերուհին: Մ. Հռոմից
Հայաստան մեկնող սրբուհիների խմբի հետ չի
հասել Վաղարշապատ, այլ առանձնացել է ե-
կեղյաց գավառի Սեպուհ լեռան մի այրում և
երկար տարիներ ճգնել այնտեղ: Ըստ ավան-
դույթյան, Գրիգոր Ա Լուսավորիչն է հողին
հանձնել Մ-ի մարմինը և դրանից հետո մնա-
ցել Նույն՝ Մանեյա (Մանյա) այրում և ճգնու-
թյամբ կրոնավորել:

Հայ եկեղեցիին և Մ-ի տոնը նշում է նունեկույսի (Տիշատաբի) հետ միասին, Ս. Էջմիածնի տոնին (Տոն Կաթողիկե սրբոյ Էջմիածնի) հաջորդող երեքշաբթի օրը:

Գրվել է Մովսես Խորենացի, Պատմություն
պրոց Հռիփսիմեանց..., տես Մատենադարան, Բնագր.,
Վնտ., 1865, էջ 300: Նույնի, Հայոց պատմություն,
Ե., 1997: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901,
էջ 105: Աղգբյան Ս., Լիակատար վաթ եւ վա-
յաբանություն..., Հ. 3, Վնտ., 1812, էջ 130-140, 250:
Արք. Զ. Շահինյան, Ե., 1997:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՄԱՆԻՔԵՈՒԹՅՈՒՆ, III դարում Սասանյան
Իրանում ծաղած կրոն: Հիմնադիրն է Մանի-
ծնված ՀՎ. Միջագետքում, 216-ին: Որդին էր
Աբշակունի իշխան Պատիկի (Պատակ), մոր ա-
նունը Հավանաբար Մարիամ էր, ինչը վկայում
է նրա հրեադավան կամ քրիստոնյա լինելը:

Մանին իր նոր կրոնի քարոզչությունը սկսել է Սասանյան արքա Շապուհ I-ի օրոք (240-271): Սկզբը շրջանում վայելել է արքայի հովանավորությունը, բայց հետագայում, երբ պարզվել է, որ նոր կրոնը վտանգ է ներկայացնում զրադաշտականությունից համար, վաճառվել է արքան նրան մահապատժի է ենթարկել:

Մ. ՆՈՒՈՎԻ ԿԱՐԱԾՎԵԼ Է ՀՈՒՄ. ԿԱՅԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ, ՄԵՐՃ. ԱՐԵԼԵԲՈՒՄ, ՀԱՍԵԼ
ՄԻՆՀԵ ԶԻՆԱՍՏԱՆ: VIII դ. ՎԵՐՋԻՆ Մ. ԴԱՐՃԵԼ
Է ՈՂՂՈՐԱԿԱՆ ԽԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏՈ. ԿՐՈՆՐ:
ՄԱՆԻԷԲԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅՏԱՆԱԲԵՐՎԵԼ Ն
ԴՈ. Ա. ՓԵՐԻԿԱՅՈՒՄ, ՖԱՅՅՈՒՄՈՒՄ Ե ՀՍ-ԱՐՄ.
ԹՈՐԲԵՆԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՄԱՆԻԼ ԳԼԻՆ. ԳՐՎԱԾՔՆԵՐ Ն
«ԳԱՂՏՈՒՆԻՔՆԵՐԻ ԳԵՐՔԸ», «ՊԱՍՈՎԵՐԱՆՆԵՐԻ
ԳԵՐՔ ԴՈՒՆԻՔԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ», «ԿՆԵԴԱՆԱԳՈՒՄ
ՍԻՃ ԳԵՐՔԸ» ԵՆ:

Մ. եղել է դուալիստական ուսմունք, ներկայացրել Լույսի և խավարի՝ որպես բնության հիմն. ուժերի միջև շարունակ ընթացող պայքարը, հետևաբար և բարոյական սկզբունքների՝ Բարոճ և Ջարի պայքարը: Աղանդները մեջ դուալիզմը առաջ էլ կար, բայց միայն Մանիի միջոցով է պրն համակարգվել: Հետագայում Մ. իր վրա է կրել արևմտյան ազդեցությունը (գնոստիցիզմի և հրեա-քրիստոնեական): Հին գնոստիկյան համակարգերը՝ մարկիոնականությունը, բասիլեդականությունը, բարդաժայնականությունը և գնոստիկականությունն այլ մնացորդները, հետագայում վերջնականապես լուծվել են մանիքեական կրոնի մեջ՝ այնտեղ գտնելով իրենց հետաքրքրող հարցերի պատասխանները:

Մ-յան համաձայն, տիեզերքը, ինչպես նաև մարդը, իրենցից ներկայացնում են միմյան և լուսավոր տարրերի մի խառնուրդ: Տիեզերքի պատմությունը բաժանվում է երեք շրջանների. առաջինը, երբ Հոգին դեռևս չէր խառնված նյութի հետ, ներկա, այդ երկուսն էլ խառնված նյութի զանազան վիճակներում, և ապա երբ Ջարը (նավարը) և Բարին (Լույսը) բաժանված են երկու տարբեր գոտիների: Երկու նախասկզբներից յուրաքանչյուրն ունի իր թագավորը՝ Հայրը՝ Լույսի, և Իշխանը՝ Նավարի: Նավարի իշխանը շրջապատված է դիվային ուժերով այն դեպքում, երբ Լույսը ուղարկում է իր աստվածային ճառագայթները: Մարդը սատանայի իշխանությունից ազատագրվելու համար պետք է մաքրվի չարի տարրերից այն է՝ նյութական նախասկզբից: Աստված մարդուն ղեկավարելու համար ուղարկում է ուսուցիչներ՝ «Լուսո առաքյալներ»։ Բուդդային չնդկաստան, Զրադաշտին՝ Պարսկաստան և Քրիստոսին՝ Արևմուտք, իսկ Մանիին՝ Բարեկության: Մանին հենց այն Մխիթարիչ Հոգին է (Պարակլետոս), որին Քրիստոսը խոստացավ աշխարհում իր խառնուրդի հետ միավորվելու (Պարակլետոս), որին Հայրը կուղարկի Իմ անունով, նա ձեռք ամեն բան կուսուցանի...» (Հովհ. 14.26): Մանին իր նամակներում իրեն անվանել է «Հիսուս Քրիստոսի առաքյալ», որ եղբայրական էր Հիսուսին և պատկերված է «Լուսո առաքյալների շարքը՝ գիտակցաբար ստեղծելով Արևելք Արևմուտքի հետ միավորող համապարփա համաշխարհային սր կրոն:

Մ-յան բարոյախոսութիւնը պահանջել է
ճշմարտացի, ինչպէս իրականութեան հետ

մնալու և լուսավորենալի հետ հարաբերութեան մեջ մտնելու համար: Իսկական մանիքեցիներ չպետք է ունենար սեփականութիւն, ընտանիք և տուն, պետք է հրաժարվեր ամուսնութիւնից, դիմուց, մսից, աշխարհիկ բոլոր վայելքներից: Նա պետք է բարձր կանգնած լիներ ամեն զգայականութիւնից: Մանիի հետեւորդներից պահանջվել է խիստ պահեցողութիւն, աղոթքի կանոնավոր ժամեր: Բայց քանի որ այդքան խիստ ճգնաժողովութիւնը և կատարյալ իմացութեան ձեռքբերումը հասանելի էր միայն քչերին, այդ պատճառով մանիքեցիները բաժանվել են երկու դասի՝ «ընտրյալներ» կամ «կատարյալներ»՝ կրօնը վարդապետող քարոզիչներին, և «ունկնդիրներ»։ Վերջիններս կարող էին ունենալ տուն, ընտանիք, մասնագիտութիւն և սեփականութիւն, բայց պարտավոր էին օթեկան տալ «կատարյալներին», հոգալ նրաց մասին:

Մասին ունեն 12 աշակերտ՝ Քրիստոսի առաքյալներին թվին հավասար, որ մանիքեցիներն ընտրել էին «կատարյալներին» միջին և կոչել «ուսուցիչներ», իսկ 13-րդին անվանել նրանց «Գլուխը»: «Ուսուցիչները» նշանակել են «վերադրողներ»: Թվով 72 հոգու, Քրիստոսի 72 աշակերտների թվով, վերջիններս էլ հանդիսանում են «եղեցիներ» (360 հոգու):

Մասնիքեցիները մերժել են մկրտության խորհուրդը, վարդապետել, որ զոհ մատուցելով և ծեսերով հնարավոր է փրկության հասնել, այլ՝ միայն աղոթքով։ Նրանք ամբողջ օրվա ընթացքում աղոթել են Արեգակին, գիշերը՝ Լուսնին, եթե այն երևում էր։ Մովսիսաբը՝ Լուսնին, եթե այն երևում էր։ Մովսիսաբը՝ Լուսնին, եթե այն երևում էր։ Մովսիսաբը՝ Լուսնին, եթե այն երևում էր։

Մանիքեցիներն իսկատամամբ հալածանքները, որ սկիզբ են առել դեռևս III դ. 2-րդ կեսին՝ Իրանում, չեն խանգարել այդ կրոնի լայն տարածմամբ նաև Հռոմ, կայսրուլթյան սահմաններում դեռևս Դիոկղեստինոսի և Կոստան-

դին Մեծի ժամանակ: IV դ. վերջին և V դ. սկզբին մանիքեցիների դեմ ուղղված հատուկ օրենքներ են ընդունվել:

Քրիստոնեական աշխարհում Մ. մեծ ազդեցություն է ունեցել միջնադարյան զանազան աղանդների վրա, ինչպիսիք են *մծղնեությունը*, *պավլիկյանները*, *թոնդրակեցիները*, բողոմիսները են: Այդ մասին և նրանց գաղափարախոսությունը քննադատող բազմաթիվ երկեր են գրվել (Պետրոս Սիկիլիացի, Պետրոս Վանակյան, Փոտ պատրիարք, Եվթիմիոս Ավմոնացի և ուր.): Փոտ պատրիարքի պավլիկյանների դեմ գրված գիրքը վերնագրված է «Մանիքեցիների վերածման մասին»:

Թեև ապացույց չկա Հայաստանում Մ-յան տարածված լինելու մասին, սակայն նրա գաղափարներն այստեղ օտարոտի չէին: Մանիի մասին խոսել է *եղնիկ Կողբացին* իր «Եղծ աղանդոց» գրքում: Միջնադարյան հայ հեղինակները, անդրադառնալով մանիքեցիներին, ոչ միայն քննադատել են նրանց վարդապետությունը, այլև հետազայում հանդես եկած և Հայաստանում տարածված քրիստ. աղանդները պավլիկյան, թոնդրակյան, համարել մանիքեցիների հետնորդներ: *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին* թոնդրակեցիներին համարել է մանիքեցիների մնացորդներ («մնացելոցն ի նորոց Մանիքեցուցն», «Մանիքեցուց նորոց թոնդրակեցն»), մանիքեցիների աշակերտներ («որք ի մանիքեցուցն ուսեալք անուանելոցն թոնդրակեցիք»):

«Մանիքեցի» հորջորջումը դարձել է անվանարկող ածական: Բյուզ. Հուստինիանոս I կայսրը (527-565) այդպես է անվանել իր քաղաքական հակառակորդներին, թեև նրանք մանիքեցիների հետ ոչ մի առնչություն չեն ունեցել:

Մ. բուդդայականություն, զրադաշտականություն, հուենական մշակույթի և քրիստոնեություն նպատակադրված համադրությունն էր: Այստեղից էլ այն սուր վեճերը, թե այդ կրոններից ու տարրերից որ մեկը կարելի է ընդունել որպես եկակետային և կառուցվածքային: Մինչև XIX դ. Մ. համարվել է քրիստոնեական աղանդ: Իրանագետները պաշտպանել են Մ-յան արևելյան ծագումը: XX դ. կեսից, նոր աղբյուրների հայտնագործմամբ Մ-յան քրիստոնեական գաղափարներն էլ ավելի ցցուն են դարձել: Բայց, հակառակ դրան, այն ընդուն-

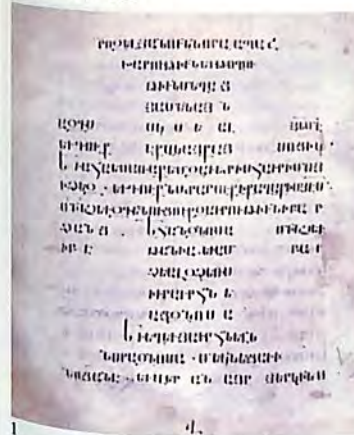
վում է ոչ թե որպես քրիստոնեական աղանդ, այլ յուրատեսակ կրոն, որը մրցակցություն մեջ էր քրիստոնեության հետ:

Գրկ. Մելիք-Բախչյան Ստ., Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Ե., 1953: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968, էջ 91-106: Բարթիկյան Հ., Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում բողոմիսադարի հայ և օտար հեղինակների (4-5-րդ դդ.), ԼՀԳ, 1984, № 10: Каз А., Манихейство в Римской империи по данным Actos Archelai, "Вестник Древней истории", 1955, № 3; Бартиякн Р., Источники для изучения истории павликианского движения, Е., 1961: Burkitt F., The Religion of the Manichees, Camb., 1925; Ort L., Mani. A Religio-Historical Description of his Personality, Leiden, 1967; Puech H. G., Le Manicheisme: son fondateur, sa doctrine, P., 1967.

Հրաչ Բարթիկյան

ՄԱՆՎԵԼ (Ստեփանոս) ԿՅՈՒՄՈՒՇՆԱՆԵՑԻ, Գյուժմուշյան եցի, Շահինյան, Ալթունյան [1.1.1768, Գյուժմուշյան - 4.12.1843, Հին Ղրիմ (թաղված է Հայոց Ս. Խաչ վանքի բակում)], մատենագիր, հասարակական գործիչ: Կրթությունն ստացել է Գյուժմուշյանում, ապա՝ Կարինում: Աշակերտել է Ամասիայի առաջնորդ Հովհաննես արք. Սեբաստացուն, որի «սրբադնագործ աշովն» էլ 1796-ին ձեռնադրվել է աբեղա, ապա՝ վարդապետ: Հովհաննես արք. Սեբաստացու մահից (1797) հետո մեկնել է Կ.Պոլիս, որտեղ նրան սիրով ընդունել է պատրիարք Զաքարիա Կաղզվանցին: Վերջինիս մահից հետո ծառայում էր Կաղզվանցին: Վերջինիս պատրիարք Դանիել Սուրմառեցու մոտ: Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Ղուկաս Ա Կարնեցու* մահից հետո կաթողիկոս է ընտրվել Դանիել Սուրմառեցին (*Դանիել Ա Սուրմառեցի*): Սակայն ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղունյանը, նրա, ռուս. կառավարության օժանդակությամբ, հարկադրել է Բարձր դռանը չեղյալ հայտարարել Դանիել Սուրմառեցու կաթողիկոսությունը հավաստող ֆարմանը, վերջինս աքսորվել է Թեմեդոս կղզի. կաթողիկոս է հաստատվել Հովսեփ Արղունյանը: Մ. Կ. ուղեկցել է ինն ամիս շարունակ աքսորում սպասավորել Դանիել Ա Սուրմառեցուն: Հովսեփ Արղունյանը էջմիածին չհասած՝ հանկարծամահ է եղել: Կաթողիկոս է ընտրվել *Դավիթ Ե Էջնեղեցի*: 1802-ին Մ. Կ. մեկնել է Սանկտ Պետերբուրգ, որտեղ ռուսահայոց թեմի առաջնորդն էր Եփրեմ արք. Զորագեղցին: Լաղարյանների աշակցությամբ և նրանց ջանքերով Ռուսաց ցարը և կառավարությունը հակվել են

ՆԵՐԳԻՐ XI

Չեռագիր մատյան 1. 1053-ին Սանդղկավանքում Հովհաննես Սանդղկավանեցու ընդօրինակած Ավետարանի երկաթգիր վերջաբանը խաչի տեսքով (Մատենադարան, ձեռ. № 3793): 2-3. 1255-ին Հոռմկայում ընդօրինակված 1249-ի Ավետարանի արծաթե, ոսկեբլած կազմի ա փեղկը «Դեխուսի» պատկերով, Բ փեղկը՝ չորս ավետարանիչների պատկերով (Մատենադարան, ձեռ. № 7690): **Չեռնադրություն** 4. «Չեռնադրություն», մանրանկար 1287-ին ղեկոսի ձեռնագրություն, մանրանկար 1471-ին Աղթամարում կարագետի ծաղկած Մաշտոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 5702):

1

2

3

1. Ճաշոց. Մանրանկար 1667-ի ծաշոցից. գրիչ՝ Հերակլես (Մատենադարան, ձեռ. № 4502): 2. Ճառքնարար. Մեկ էջ 1401-ին Ոստանում Սերունի ընդօրինակած և ծաղկած Ճառքնարարից (Մատենադարան, ձեռ. № 4670): 3. Մակարապանքը (XI-XIII դդ.) արձից:

2

3

Մանրանկարչություն

1. «Հովհան մարգարեին գցում են կետ ձկան երախթ», մանրանկար 1286-ին ընդօրինակված «Հեթում Բ թագավորի ծաշոց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 2. Խորան XIII դ. 80-ական թթ. կրկնկալում ընդօրինակված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 9422): 3. «Հոր երանելին և նրա ընկերները», մանրանկար 1269-ին երգնկալում ծաղկած Աստվածաշնչից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1925):

Մանրանկարչություն 1. «Մուտք Երուսաղեմ» և «Տունվա», մանրանկար 1392-ին Պետրոս զրչի ընդօրինակած և Հովհաննես Խիզանցու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 3717): 2. «Իմաստուն և հիմար կույսեր», մանրանկար XIII դ. Արցախում գրված ու պատկերազարդված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4820): 3. «Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոքորոն», մանրանկար 1224-ին Խորանաչատում գրված «Վանքնու Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 4823): 4. «Բրիստոսին դադաղ դենը» և «Հրեշտակի Հայտնությունը Յուդաբեր կանայց», մանրանկարներ 1302-ին Մովսիս ծաղկած «Պատերազմի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6792):

Մանրանկարչություն 1. «Մկրտություն», մանրանկար 1323-ին Գլաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6289): 2. «Համբարձում», մանրանկար 1356-ին Ղրիմում ընդօրինակված ծաղկած, ծաղկող կարապետ (Մատենադարան, ձեռ. № 7408): 3. «Հովհաննու Հայտնությունը», մանրանկար 1669-ին Ղրիմում ընդօրինակված Աստվածաշնչից, ծաղկող՝ Նիկողայոս Մաղկարար (Մատենադարան, ձեռ. № 7623): 4. «Ավետում», մանրանկար XIV դ. Տաթևի վանքում պատկերազարդված Ավետարանից, ծաղկող՝ Գրիգոր Տաթևացի (Մատենադարան, ձեռ. № 6305):

Մարինադարան 1. Երևանի Մատենադարանի շենքը (1945-57, ճարտ.՝ Մ. Գրիգորյան): 2. Մատենադարանի ձեռագրապահոցը: 3. Վիեննայի Միխայիլ Մայրավանքի մատենադարանը: 4. Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի ձեռագրատան ներքին տեսքը: 5. Զմմառի վանքի մատենադարանի ընթերցասրահը. հանրագիտարանների բաժին:

Դանիել Ա. Սուրմառեցու կողմը: 1804-ին Եփրեմ արք. Ջորազեղյան Մ. Կ-ուն կարգել է Գրիգորիոսյան հայաբնակ քաղաքի առաջնորդական հաջորդ: Դանիել Ա. Սուրմառեցու մահից հետո կաթողիկոս է ընտրվել Եփրեմ Ա Ջորազեղյան: Նա Մ. Կ-ուն հետ ներկայացել է կայսերին, որը Մ. Կ-ուն պարգևատրել է ադամանդազարդ խաչով: Վերադառնալով Գրիգորիոսյան Մ. Կ. բացել է ուսումնարան, կառուցել առաջնորդարան: Ռուսահայոց թեմի նորընտիր առաջնորդ Հովհ. արք. Գառնակեղյանի հրամանով նշանակվել է Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի վանահայր՝ գաղթական բուլղարացիների խաժ վանքապատկան հողերը հետ վերցնելու հանձնարարականով: Տեղափոխվելով Ս. Խաչ վանք, նա բարեկարգել է վանքը, 15 տարի անդուլ պայքարից հետո հետ վերցրել խված հողերը, Ղարաուսբազար քաղաքում դպրոց բացել, 1819-ին իր ութ աշակերտներին ուղարկել Մոսկվա՝ Լազարյան ճեմարանում ուսանելու, միաժամանակ ճեմարանին նվիրաբերել 62 ընտիր ձեռագիր մատյան: 1827-ին Ներսես Աշտարակեցու հրավերով եկել է Էջմիածին, նշանակվել վանական կառավարության և բարձրագույն խորհրդարանի՝ Սինդիկ անդամ, ձեռագրատան տնօրեն, կարգավորել ձեռագրատունը, կործարել փրկել մշակութ. արժեքներ: Սակայն Ներսես Աշտարակեցու «պատվավոր» աքսորից հետո քաշվել է Խոր վերապի, ապա՝ Սևանի վանք, մտադրվել ընդմիջտ մնալ Սևանում, այնտեղ հայ առաջադեմ գործիչների հետ հաստատել գիտ. միաբանություն, բայց չի կարողացել իրականացնել իր մտադրությունը: Սևանից մեկնել է Թիֆլիս, 1836-ին վերադարձել Գրիգորիոսյան Ս. Կ. հեղինակ է պատմ. «Կլիո ուրախաձայն», 1803, «Պատմություն եղեղնեցիների մեջ կաթողիկոսաց Դանիելի եւ Դաւթի», 1803 (հրտ. «Կուռնիկ Հայոց աշխարհին», 1863, № 10, 11, 12), «Պատմություն անցից անցից Սէւանայ վանուց», 1830, հրտ. 1871], կրոնաբարոյախոս. («Դպրութիւն մանկանց», 1821, «Լուսձ արմատոյն մերոյ», 1832, հրտ. 1841), դավանաբան. («Դեղաթափ ընդդէմ լիւթերականաց աղանդին», 1836, «Նամակ Մխիթարեաններին», 1814), հուշագր. («Համառօտութիւն ծննդեան և դիպումածոց...», 1830-39, «Աղէտ գիտեցանք մերոց», 1831) և այլ աշխատությունների, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են հարուստ նյութեր են պարունակում XVIII դ. 2-րդ կեսի և XIX դ. 1-ին

կեսի հայ եկեղեց., քաղ., մշակութ. կյանքի վերաբերյալ:

Երկ. Անճառական պատմություն Մանուէլ Կիւմուշ-խանացի վարդապետի, Աթոռնեանի կամ Եազնիովի, «Դիվան Հայոց պատմութեան», գիրք 12, Թ., 1917: Գրկ. Ե ա հ ա զ ի զ Ե., Եազնիյան Մանուէլ ծայրագույն վարդապետ Գյումուշխանցի, «Էջմիածին», 1946, № 6-7: Հ ա կ ո բ յ ա ն Պ., Խաչատուր Աբովյան. կյանքը, գործը, ժամանակը (1809-1836), Ե., 1967: Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 1, Ե., 1962:

Վալտեր Դիլոյան

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ (ֆրանս. miniature, իտալ. miniatura, լատ. minium - ծիրանի գունանյութ, կինաբար, կարմիր ներկ, որով հնում գրագրերը են ձեռագիր մատյանները), կերպարվեստի ստեղծագործություն, որն առանձնանում է փոքր չափերով ու գեղարվեստ. հնարքների ներդրմամբ: Հայ միջնադարյան Մ-յան ոլորտը զբաղված է ձեռագիր մատյաններում գծային, գույնային, տեմպերային, ջրաներկի, ոսկու, հազվադեպ նաև արծաթի միջոցով պատկերազարդումները, որոնք ընդգրկվել են անվանաթերթերը, խորանները, լուսանցազարդերը, պատմող. թեմատիկ տեսարանները՝ բնականի, ոսկու, ճարտ. միջավայրի կամ ուղղակի մագաղաթի և թղթի ֆոնի վրա:

Մ-յան հնագույն օրինակները պահպանվել են Հին եգիպտոսում՝ պապիրուսի գալարների վրա (Ք.ծ.ա. 1900-ից ի վեր, հատկապես նոր թագավորության շրջանի «Մահվան գրքերում»): Աղյուսները, մոգական խոսքերը, մեղքերի քավումը սկզբում քանդակվել են տապանների վրա, հետագայում արվել պապիրուսի գալարներին և պատկերազարդվել: Վերջինս ներս գրվել են մուսիայի լաթերի ներսում կամ թաղման աստվածություններ ներկայացնող նկարներ փայտե արձաններում: Հին հույները պապիրուսի գալարների վրա պատկերազարդել են ամբողջ տեքստը (հատկապես Հոմերոսի «Իլիական» և «Ոդիսական»): Պապիրուսագալարների նկարները միմյանց են հաջորդել կուսիների կամ կինոկադրերի նման: Պապիրուսի գալարներին գուգահեռ Ք.ծ.ա. VI դ. սկսած արամեացիների (Իրանում), ավելի ուշ հունիական (փոքրասիական) հույների գրելանյութը կաշին էր: Մագաղաթը որպես գրելանյութ կաշին էր: Օգտագործվել Պերգամոն քաղաքում, արտահանվել է գալարի ձևով և աստիճանաբար դուրս մղել պապիրուսը: Մագաղաթը մատյանի (լատ. codex) տեսք է ստացել ուշ անտիկ շրջանում՝ քրիստոնեության ազդեցությամբ: Մագա-

ՍԱՆՐԱՆԿԱՐ. դեպքում տարածվել է
«պատմականացված
սկզբնատառը»՝ պատմ.
անձանց կամ սրբերի պատկերներով: Փոխվել
է նաև խորանների գլխամասը. կամարի կի-
սաշրջանն առնվել է զարդարուն ուղղանկյան
մեջ: Ի տարբերություն Փոքր Հայքի ձեռագրե-
րի՝ խորաններն այստեղ պահպանել են իրենց
ճարտ., բայց ավելի մեծ չափով դեկորատիվ
վեհուկներով՝ ավելի վերալաց սյուներով շա-
րունակելով «Ալեք թագուհու Ավետարան»-ի
և «Էջմիածնի Ավետարան»-ի Հանդիսավոր
ոճը: Խորանների կամարամեջերում Հանդի-
սում են «Ներդասյան տեսարաններ» («Մողես
Ավետարան»), բազմապիսի իրական և երևա-
կայական կենդանիներ ու թռչուններ (Լ. Դուռ-
նովոն «Մողես Ավետարան»-ում հաշվել է
թռչունների ու կենդանիների 34 տեսակ): Կա-
մարներում երբեմն հանդիպում են կեղծ «քու-
ֆի» գրեր, որոնք հայկ. ու արաբ. գրերի յու-
րահատուկ հիբրիդ են: Տերունական նկարները
ծածկում են թերթի ոչ թե երկու, այլ մի երեսը,
մյուսը մնում է դատարկ:

Մանրդվականքում ստեղծված՝ Հովհաննես ընդօրինակած երեք Ավետարանները ամենա-
չքեղը «Մոդնո Ավետարանն» է՝ թե՛ իր խո-
րաններով, թե՛ ընդարձակ տերունական չա-
քով, թե՛ պատկերային կառուցվածքով և յու-
րահատուկ հեռանկարչական համակարգով։
Մանրանկարների գույներն ունեն յուրօրինակ
փայլատուրքուն ու մեղմություն։ Դա վկայում
է որմնանկարի ազդեցություն և, հավանաբար,
որմնանկարչական դպրոցի գոյություն մասին
(հետագայում որմնանկարչական նշանավոր
դպրոցներ են ստեղծվել Անիում, Քոբայրում,
Ախթալայում, Հաղպատում, Կիրանց վանքում
և այլուր)։ Մանրանկարները հարուստ են
արևելաքրիստ. մոտիվներով՝ խորանի սյունե-
րին խաղողի ողկույզներ են (ինչպես IV–V դդ.
Քասաղի բազիլիկում), նապաստակ, եղջերու,
«սանրած և սաղարթներ» (դպտական արվեստ,
586-ի ասոր. «Ռաբուլայի Ավետարան»), վա-
րագույրներ (Ռաֆիննայի և Հոռոմի վաղքրիստ.
խճանկարներ), սափորների շուրջը՝ թռչուններ
են։ Անիում հույների ներկայությունն արտա-
հայտվում է 1060-ի «Քեզյուն Ավետարան»-ի
և 1053-ի Ավետարանի ավետարանիչների պատ-
կերներում, հուն. անվանատառերում, բայց ա-
վետարանիչների ծնկների Ավետարանների վրա
գրված բառերը հայերեն են։ Մանրանկարներում
կապույտ ֆոնը դրանց տալիս է որմնանկարա-

յին կոթողային տեսք, ինչպես XI-XII դդ. ուման, հայկ. ու վրաց. որմնասկարներում: Միևնույն շրջանակում հայտնվում են միմյանց վրա տեղադրված երկու նկար՝ ինչպես «Ավետումը» և «Մարիամի հանդիպումը Եղիսաբեթի հետ»: Էջով մեկ արված տեսարաններում («Ծնունդ», «Մուտք Երուսաղեմ» ևն) գործողությունը ծավալվում է ոչ թե ֆրիզաձև, երբ այն դիտելու համար մատչանը պետք է շրջել, այլ՝ էջի բարձրությամբ, դեկորատիվ մոնումենտալ լեռների ֆոնի վրա: Չարտ. փովածքները հարուստ են և բազմազան:

XII դ. վերջին – XIII դ. սկզբի Ասիի Մ-յան
դպրոցից քիչ բան է հայտնի: Մեզ հասել են
Ասիուհ աշխատած Իզնատիոս մանրանկարչի
ծաղկած մի քանի ձևագրեր:

Առանձին խումբ են կազմում «բյուզանդա-մետ» համարվող «Տրապիզոնի Ավետարանը», «Կարսի Ավետարանը», 1071-78-ի Ավետարան-ները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 6975 և 10434): «Տրապիզոնի Ավետարանը» ավելի է հակված բյուզանդա-հելլենիստ, աղբյուրթյուն-ներին ու վերապրուկներին: Ձեռագրի գրչու-թյունն ու ուղղագրությունը հնամենի են. դրանք փոխվում են XI դ., երբ շատանում են կիրակագիրները (գլխավոր Ավետարանները): «Կարսի Ավետարանը» կրում է Կիլիկյան Հա-յաստանի և Մեծ Հայքի դրքարվեստի զարգա-ման սաղմերը, այն է՝ ա. գլխազարդեր՝ բուս., թռչնային և երկրաչափ. մոտիվներով, բ. «Վե-հափառի Ավետարան»-ից հետո երկրորդ ձեռա-գիրն է, որտեղ պահպանված են տեքստային մանրանկարներ, գ. պատվիրատուներին պատ-կերներ, դ. լուսանցքներում, սյունակներին մեծ ու գլխատառերում հարյուրավոր սափորներ, բուս. և կենդանաթռչնային մոտիվներ:

XI դ. մատյանները մեծ մասամբ դեռևս խոշոր ֆեոդալիզմի են, XII դ. ձևագրերի բա-
նական ավելի փոքր են (Մատենադարան, ձեռ.
№ 7779 կարկն, ձեռ. № 2877 երգչակա, ձեռ.
№ 6249՝ Սյունիք, ձեռ. №№ 4753, 379, 313՝
Եղեխիա, ձեռ. №№ 7635, 10360՝ Խարբերդ։ Վե-
նետիկի № 961/87 ձեռագիրը՝ Անի են)։ XII դ.
ավելի շատ ձևագրեր են ընդօրինակվել Թղթի
վրա։ Զեւովորումը դարձել է Համեստ, Համախ-
բացակայում են սյուժետային մանրանկարնե-
րը և ավետարանիչների պատկերները։ Բայց ա-
վանդաբար պահպանվել է Քառավետարանի
վանդաբար պահպանվել է Քառավետարանի
վանդաբար պահպանվել է Քառավետարանի
վանդաբար պահպանվել է Քառավետարանի

խորանները և 4 էջ՝ չորս Ավետարանների անվանաթերթերը: Ուղղանկյունաձև խորանները բազմապիսի կամարներով կանգնած են բարակ սյուների երկնքների վրա: Հատկապես բազմազան կտրվածքներ ունեն Մատենադարանի №№ 3756, 2952, 7737 ձեռագրերի խորանների գլխավորագրերը: Փոխվել է գլխավորագրերի համամասնությունը, դրանք բարձրությամբ գերթին հավասարվել են: Բազմազան են զարդամոտիվները. խորանները վերածվում են դեկորատիվ զարդարուն թերթերի, խորանների գլխավորագրերի շուրջը պատկերվում են մեծ թվով խորհրդանշական կենդանիներ, թռչուններ, բույսեր: Ավետարանիչների գեղմանկարների և սյուսկետային մանրանկարների խիստ նվազումը թերևս պայմանավորված է մահմեդ. շրջապատով, որտեղ արգելվում է մարդու պատկերումը: Մատենադարանի №№ 2877 և 6264 ձեռագրերը հավանաբար արված են XI դ. վերջին, ինչի վկայությունն են գլխավորագրերի ուղղանկյուն ձևը՝ միջից հատված եռանկյուններով (ինչպես XI դ. բյուզ. ձեռագրերում), մի թերթի վրա չորս ավետարանիչների պատկերումը և «Ավետման» հնավանդ պատկերագրությունը: Ընդ որում՝ № 2877 ձեռագրի մանրանկարների գույները, հրեշտակի ու Մարիամ Աստվածածնի դեմքերի հուզական արտահայտությունները նորություն էին հայ Մ-յան մեջ:

XII

XII դ. վերջնական տեսք է ստացել չորս Ա-վետարաններից յուրաքանչյուրի անվանաթերթը, մեծացել են գլխազարդի չափերը, ստացել բարդ կտրվածքներ, հարստացել է գծագրերը Ավետարանի վերնադերձը գրվում է մանր տառերով՝ գլխազարդի տակ կամ նրա բարդ կամարամիջում, երբեմն կվադրիֆոնիումի (քառասորակի) մեջ (Մատենադարան, ձեռ. №№ 10360, 313, 7635), առաջին տողը շեշտվում է գույնով կամ գրերի չափով, սկզբնատառերը հաճախ կազմվում են ավետարանիչների խորհրդանշներից՝ մարդակերպ, առյուծակերպ, ցլակերպ, արծվակերպ (Մատենադարան, ձեռ. №№ 379, 6264, 2952, 7737): Սկզբնատառերը ձգվում են վեր՝ հաճախ ծաղկազարդ գծանկարով, բարդ ու հետաքրքիր հարաբերությունի հետ: Սկզբնատառի առանցքը հյուսվում է հանգույցներին, հավասարակշռվում է գեղեցիկ դեկորատիվ լուսանցազարդով, որը պակվում է խաչով: XII դ. տեքստերը գրվում էին ուղղագիծ, երբեմն՝ բոլորագիծ երկաթա-

Քրոնիկ: Ուղղադիմ երկաթաբերի հետ օգտագործվել է «անցման» բոլոր-գիրը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 379, 3777, 1522): Տառերի բարձրությունը երկարում է, գրչությունն ոճն ազատ է: Գլխավոր Ավետարանների (տոմսերի ընթերցվածների կամ կիրակագիրների) սկզբնատառերը գրվում են ոսկով (Մատենադարան, ձեռ. №№ 2952, 7737), աչքի են ընկնում նաև չափով (Մատենադարան, ձեռ. №№ 379, 7737), գույնով (Մատենադարան, ձեռ. №№ 6249, 7635), կամ բարդանում է սկզբնատառի դժանկարը: Մատենադարանի ձեռ. № 7779 Ավետարանն օժտված է սյուսետային պատկերներով («Մուտք Նրուսաղեմ», «Մոգերի երկրագրությունը», «Հաղորդվածություն», «Մկրտություն» ևն), երկու լուսանցքային դիմանկարներով (Հովսեփ Արիմաթացի), որոնք հնաոճ են, պարզ ու հմայիչ, ինչպես մանկական նկարները:

XII դ. ձևավորվում է ձառընտիր Տոնականների (Մատենադարան, ձեռ. №№ 3777, 1522, 3782 ևն), Ժողովածուների (Մատենադարան, ձեռ. №№ 375, 2783) և մեկնությունների (Մատենադարան, ձեռ. № 2606) ձևավորման համակարգը, որին հատուկ են մեծ չափերը, լայն լուսանցքները, արագագիր ոճը: Ենթավերնագրերը գրվում են դեռևս չգարգացած գլխագարդի տակ՝ տեքստից մանր գրչուլթյամբ: Առաջին, երբեմն էլ երկրորդ, երրորդ տողերն ավելի խոշոր բոլորագիր՝ երկավթագրի տառաձևերով են, ի տարբերություն բուն տեքստի, որ գրված է «անցման» բոլորգրով: ձառերի կամ ընթերցվածների սկիզբը հատկանշվում է լուսանցքներում ընթերցվածների հեղինակների կամ հերոսների լուսանցանկարներով կամ լուսանցազարդերով: Սկզբնատառերը ձգվում են էջով մեկ՝ բոլորագիր՝ երկավթագրի տեսքով: Առանձնապես ուշագրավ են վկաների և եկեղեցու հայրերի նկարները Մատենադարանի ձեռ. №№ 3777 և 1522 Տոնականների լուսանցքներում, որոնք ստեղծվել են *Հովհաննավանքի* և *Սաղմոսավանքի* գրչատներում: XII դ. 1-ին կեսին սելջուկների ապստակությունները կասեցրել են Հայաստանի գեղ-մշակույթ. կյանքի բնականոն ընթացքը: Մշակույթի կենտրոնները տեղափոխվել են դեպի արևմուտք, որտեղ ստեղծվել են բարձրորակ, նրբագեղ ձեռագրեր: Եդեսիայում և Երուսաղեմում ստեղծված հայկ. ձեռագրերը XII դ. գրքարվեստի ավանդույթները կապվել

են կելիկյան գրքար-
վեստին: Գրքի պատկե-
րազարդման համակար-
գում փոքրիկ ներտեքստային մանրանկարնե-
րի առկայությունը թերթով մեկ արված ման-
րանկարների հետ, տերունական տոների զար-
գացած պատկերաշարը, լուսանցազարդերի ա-
ռատությունը բնորոշ են դառնում կելիկյան
գրքի պատկերազարդման սկզբունքների հա-
մար:

Կ ի լ ի կ ի ա յ ի մ ա ն ր ա ն կ ա ռ չ ու թ յ ա ն
դ պ ռ օ ց: XII դ. հայոց քաղ., ինչպես նաև
հոգևոր, մշակութ. և գեղ. կյանքի կենտրոնը
տեղափոխվել է Կիլիկիա, որտեղ կազմավոր-
վել է Կիլիկիայի հայկ. իշխանապետությունը,
այնուհետև՝ թագավորությունը (1080-1375):
Կիլիկյան Հայաստանի Հռոմկլայ բերդաքաղա-
քը, որը 1149-1292-ին եղել է Հայոց կաթողի-
կոսության նստավայրը, դարձել է համահայկ.
հոգևոր-մշակութ. կենտրոն, հուշակվել նաև իր
ուրույն և բարձրարժեք մանրանկարչական
գլխավորով: Սակայն մեզ չեն հասել Հռոմկլայի
գրչատան վաղ շրջանի պատկերազարդ ձեռա-
գրերը: XII դ. սկզբից հայտնի կելիկյան հա-
տուկենտ ձեռագրերը դեռևս կրում են Մեծ
Հայքի Մ-յան ավանդների զգալի ազդեցու-
թյունը: 1113-ին Դրազարկի վանքում պատ-
կերազարդված Ավետարանում (պատվիրատու՝
վանահայր Կիրակոս վարդապետ, Մատենադա-
րան, ձեռ. № 6763) այդ ազդեցությունն ար-
տահայտված է ներգծված կամարներով ուղ-
ղանկյուն գլխազարդերում: 1113-ի ձեռա-
գրում կելիկյան գրչարվեստին հատուկ միակ
գլխ. հատկանիշը լուսանցքում սրտաձև կազմ-
ված արմավազարդն է՝ վրան հառնող հավասա-
րաթև խաչով, ինչպես նաև՝ կարմիրը, կապույ-
տը և կանաչը՝ իբրև հիմն. գույներ: 1166-ի
Հռոմկլայի Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռ.
№ 7347) կազմված է եվսեբիոս Կեսարացու
թղթի 2 էջից, 8 խորանից. յուրաքանչյուր Ա-
վետարան սկսվում է համապատասխան ավե-
տարանի չի նկարով (ձախ կողմում) և զարդա-
րուն անվանաթերթով (աջ թերթի վրա), որ հա-
տուկ է դառնում կելիկյան գրչարվեստին: Այդ
ձեռագրում, խորաններից անմիջապես հետո,
գիրքը գահին նստած Քրիստոսին մեկնող
պատվիրատու (ստացող) Առաքել եպիսկոպո-
սի պատկերն է: Հետագայում կելիկյան Ավե-
տարաններում խորաններին հաջորդող մեկ
կամ երկու էջը հատկացվում է ստացողի նկա-
րին կամ ընծայագրին (հաճախ՝ խորանաձև):

XII դ. վերջի կելիկյան մի քանի ընտիր ձե-
ռագրեր (թե՛ մագաղաթի, թե՛ գրչուկյան և թե՛
Մ-յան առումով) կապված են *Ներսես Լամբ-
րոնացու* անվան և նրա հովանավորած *Սկե-
վոյի* վանքի հետ: XII դ. Կիլիկյան Հայաս-
տանում պատկերազարդված ձեռագրերից աչ-
քի է ընկնում Գրիգոր Նարեկացու «Մայրա-
նողբերգությունը», որի գրչին է Գրիգոր Մի-
հեցին, ստացողը՝ Ներսես Լամբրոնացին (1173,
Մատենադարան, ձեռ. № 1568): Մանրանկա-
րիչը նկարել է Գրիգոր Նարեկացու չորս դե-
մանկար, որոնցից երեքն ունեն մակագրու-
թյուններ՝ «Գրիգոր Փիլիսոփայ», «Գրիգոր
Հակոբ», «Գրիգոր Ծգնաւոր»: Գրչուկյան
նրբագեղությունը, հղկվածությունը, գրերի
հիմն. և երկրորդ. մասնիկների անկաշկանդ ան-
ցումները, լուսանցազարդի, սկզբնատու-
հատվածավորման (ուղբերկացիայի) սերտ կա-
պը, մեծ և մանր գրերի, ոսկու և հիմն. մաքուր
գույների ճարտար գուգակցումը ցույց են տա-
լիս, որ գիրքը ձևավորվել է որպես առանձին
մշակութ. երևույթ, ինչպես XI դ. Կ. Պոլսի և
շատ ավելի ուշ՝ գրչարվեստի պարսկ. դարձ-
ներում: Ներսես Լամբրոնացու պատվերով մեզ
հասած մյուս գլուխգործոցը 1197-ի «*Սկեւոյի
Ավետարան*» է, որտեղ լուսանցանկարները
տերունական թեմաների համառոտումով, ար-
դեն զուտ կելիկյան երևույթ են:

XIII դ. 2-րդ կեսին Հռոմկլայի գրչարվեստի
մեծ վերելքը, ինչպես Թորոս Ռոսլինի արվես-
տի ծաղկումը, կապված է Հայոց կաթողիկոս
Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու գործունեու-
թյան հետ: XIII դ. Հռոմկլայի գլխավոր մեզ
հասած առաջին պատկերազարդ ձեռագրերը Ա-
վետարաններ են (1249, գրիչ՝ Կիրակոս, Մատե-
նադարան, ձեռ. № 7690, 1251, գրիչ՝ Սարգիս,
Մատենադարան, ձեռ. № 3033, գրիչ՝ Հովհան-
նես, Չեստեր Բիտտ, Դուբլին, ձեռ. № 558),
որոնք շարունակել են XII դ. ավանդները՝ 2 էջ
եվսեբիոս Կեսարացու թուղթը, 8 խորան, 2 էջ
խորանաձև ընծայագիր, իրենց Ավետարանների
խորանաձև ընծայագիր, իրենց Ավետարանների
տիտղոսաթերթերի դիմաց պատկերված պատ-
արանիչները, սինագոգի և եկեղեցու պատ-
կերներ (Մատենադարան, ձեռ. № 7690,
3033), Աստծո գառը (Ֆրիդ պատկերաբարձ,
ձեռ. № 44. 17) ևն: Նորությունը զարդամո-
տիվների և դրանց նրբագույն պատկերման
հարստությունն է: Խորանները գրվել են
ճարտ. տեսքից, դրանց վերևում և կողմնային
լուսանցքներում երևում են աքաղաղներ, մո-
մակալ աշտանակներ, սիրամարգեր, նույն և ար-

մավի ծառեր, տաճարներ, սափորներից եկող
բուսազարդեր, սյունների խոյակները և խա-
րխիսները վերածվում են կենդ. դիմանկարի:
Եվսեբիոս Կեսարացու թղթի խորաններում եվ-
սեբիոս Կեսարացու և Կարպիանոսի կիսանդրի
դիմանկարները դառնում են կանոն, վերջն.
տեսք են ստանում տիտղոսաթերթերը:

Հռոմկլայի գլխավոր խոշորագույն մանրա-
նկարիչը *Թորոս Ռոսլին*ն է: Հատկապես էջով
մեկ արված նրա տերունական նկարները հայ
Մ-յան գրերի ամենադասական էջերն են հո-
րինվածքի հավասարակշռությամբ, գունատո-
նային հարաբերություններով, նրբագույն
գունաթափանցումներով, շարժումների վայել-
չությամբ և բնականությամբ: Խորաններում
եվսեբիոս Կեսարացու թղթի նմանողությամբ
ծաղկողը կիսաշրջանների մեջ նկարում է մար-
գարների կիսանդրիները, ինչը նորություն էր
(հետագայում ստացել է այլ փոխակերպու-
թյուն), իսկ խորանաձև ընծայագրերում նույն-
պիսի կամարների մեջ պատկերված են Քրիս-
տոսի և Մարիամի կիսանդրիները:

Թորոս Ռոսլինից հետո, սկսած 1270-ական
թթ-ից, արքայական ընտանիքների անդամների
համար ստեղծվել են մի շարք անսխադեպ ճոխ
ձեռագրեր: Արքունական այս գլխավոր վարպետ-
ների մոտ Թորոս Ռոսլինի հավասարակշռված
դասական ոճը վերաճել է դրամատիկ մանիե-
րիստական ոճի. կերպարները դարձել են ավելի
եռանդուն, հուզական, ձգված, հարստացել են
դեկորատիվ տարրերը, լարված են դարձել ու
չնչովի գունահարբությունները, գոգավոր,
հոսուն կամ սուր անկյունագծային կառուց-
վածքներ են ստացել սյուսետային նկարների
հորինվածքները: «*Վասակ իշխանի Ավետա-
րան*»-ում և «*Կեռան թագուհու Ավետարան*»-
ում ընծայագրերի փոխարեն հայտնվում են
պատվիրատուների ընտանիքների պատկերնե-
րը «*Դեիսուսի*» («*Բարեխոսություն*») և Բա-
րեգունական դպրոցի «*Նրբագեղ*» ոճը, որ հե-
տագույնները մերթ համարում են կելիկյան
«*բարոկկո*», մերթ «*մանիերիզմ*»: «*Հեթում Բ
թագավորի ծառցը*», Մատենադարանի ձեռ.
№ 9422, 2629 Ավետարանները, «*Ութ ման-
րանկարիչների Ավետարան*» ապշեցնում են
զարդային և սյուսետային ու ֆիգուրատիվ
նկարների հարստությամբ և գեղ. միջոցների
բազմազանությամբ, լուսագունային նրանգա-
վորմամբ: Մատենադարանի № 9422 Ավետա-

րանում 10 խորաններ
են, որոնց հաջորդում
են էջով մեկ արված տե-
րունական մանրանկարներ, այնուհետև՝ եվսե-
բիոս Կեսարացու թուղթը 2 էջում և ավետա-
րանիչների նկարները՝ համապատասխան Ավե-
տարանների անվանաթերթերից առաջ: Անվա-
նաթերթերն աչքի են ընկնում զարդանախշերի
բարդագույն կառուցվածքով: Խորանների սյու-
ների խարխիսները և խոյակները փոխարինված
են ոսկե ֆոնի վրա գազանների ու թռչուննե-
րի, սերովենների, ավետարանիչների, առաքյալ-
ների, մարգարեների մանրանկար ֆիգուրնե-
րով: Հարուստ են խորանների լուսանցքներն
ու քիվերը. սավառնող, ճախրող, զանազան
կեցվածքներով ու շարժումներով պատկերված
թռչուններն ու կենդանիները ենթադրել են
տալիս, որ կելիկյան վարպետները քաջածա-
նոթ են եղել չինական արվեստին: «*Հեթում Բ
թագավորի ծառցը*»-ում և «*Ութ մանրանկա-
րիչների Ավետարան*»-ում պատկերազարդ է-
ջերի թիվը հասնում է մի քանի հարյուրի: Դա
անսխադեպ և եզակի է հայ Մ-յան պատմու-
թյան մեջ:

Գույների ու Ակների վանքերում գործող
Հովհաննես Արքանդերը դպրոցում նույնպես
ստեղծվել են ձեռագրեր՝ մեզ հասած առաջին
Աստվածաշունչ գրքերից մեկը (1270, Մատե-
նադարան, ձեռ. № 345), Աստվածաշնչային
ժողովածուն (1263-66, Մատենադարան, ձեռ.
№ 4243), Մատենադարանի ձեռ. № 197 Ավե-
տարանը (1287, գրիչ՝ Հովհաննես Արքանդեր)
են: Հովհաննես Արքանդերը ձեռագր. դպրոցի
և գրչության վայրն անհայտ ու նախն. հիշա-
տակարանները կորցրած մի քանի ձեռագրեր
(օր.՝ «*Սմբատ Սպարապետի Ավետարան*»,
Մատենադարանի ձեռ. № 7648 Ավետարանը ևն)
միավորվում են որոշակի հատկանիշներով ու-
լունքաշար գրաֆիկական արտակարգ կանոնա-
վոր գրչության, պատկերների ոսկե կամ սև
վր գրչության, որոշ ակադեմիական ոճ, մի քանի
ուրվագծեր, որոշ ակադեմիական ոճ, մի քանի
ընդունված զարդաձևեր ևն: Բայց ոճական առու-
մով, ճոխությամբ, տերունական պատկերների
հորինվածքային բարդությամբ հատկապես
«*Հովհաննես Արքանդերի Ավետարան*» (Մա-
տենադարան, ձեռ. № 197) ավելի մոտ է ար-
քունական դպրոցի մանրանկարչ. արվեստին:

XIII դ. վերջին տասնամյակին գրչության
արվեստը Կիլիկյան Հայաստանում դեռևս
մնում էր իր բարձրության վրա, բայց Մ. կրում
է որոշակի փոփոխություններ: 1292-ի «*Հե-*

ՍԱՐԳԵՎԱՐ. Թուճմ Բ Թաղապետին
Աստվածաշունչ»-ի գրելէ
(Հավանաբար և ծաղ-
կող) Ստեփանոսը Թեև դեռևս Հետևում է Հով-
հաննես Արքայադուր ձեռագր. դպրոցի գրչա-
րվեստի ավանդներին, ձեռագրի պատկերազար-
դումը հիշեցնում է արքունական դպրոցի շքեղ,
հարուստ ոճը, բայց նվազում է երևակայության
ազատութիւնը, ստեղծագործ. Թուիչքը: Ստեղծ-
վել է մի նոր սխեմատիկ ոճ, որի ցայտուն ար-
տահայտիչը Սարգիս Պիծակի հայր Բրիգոր Պի-
ծակն է: 1307-ի Ավետարանը (Մատենադարան,
ձեռ. № 7691) և 1317-18-ի Նոր կտակարանը
(Մատենադարան, ձեռ. № 242) լուսանցանկար-
ների պատկերազարդութեամբ, գունային բամբա-
յով ընդհուպ մոտեցել են Սարգիս Պիծակի ո-
ճին: 1307-ի Ավետարանն արված է զուտ գրա-
ֆիկական գծանկարով և այլոթներէ համառո-
տումով, որոնք գրեթէ նույնութեամբ անցել են
Սարգիս Պիծակի պատկերացանկի մեջ, իսկ
1317-18-ի Նոր կտակարանի մանրանկարները
գրեթէ չեն տարբերվում Սարգիս Պիծակի ման-
րանկարներից: Սարգիս Պիծակի պատկերազար-
դած Ավետարանները, պահպանելով հանդերձ
XIII դ. կրիկյան Ավետարանների պատկերա-
զարդման համակարգը, ունեն նաև իրենց ա-
ռանձնահատկութիւնները: Սարգիս Պիծակի
արվեստը հակված է դեպի հնամենի ձևերը
(մեկ ընդհանուր շրջանակի մեջ երկու տեսա-
րան՝ նկարված մեկը մյուսի վրա, որ կիրառելի
է՛ք Կրիկյան Հայաստանում, ևն), նրա համա-
չափ հարթապատկերային ոճը մոտ է Մեծ Հայ-
քի և Կապադովկիայի արվեստին: Նրա վեր-
ջին՝ 1353-ի «Բժշկութեան Ավետարանը» (Մա-
տենադարան, ձեռ. № 6795) նորութիւն էր ոչ
միայն Սարգիս Պիծակի, այլև առհասարակ հայ
Մ-յան համար: Սարգիս Պիծակի արվեստը կր-
իկյան Մ-յան վերջնական է:

Բարձր Հայքի, Արցախի մանրաշնկարչու թյան դպրոցներ: Սելջուկյան ճնշումներից համեմատաբար ազատ բուն Հայաստանի արմ. մասերում (Բարձր Հայք, Խարբերդ են) և Հայաստանից դուրս հայերով բնակեցված վայրերում (Եդեսիա, Երուսաղեմ են) ստեղծվել են բարձրորակ ձեռագրեր, որոնցից է «Մշո Ճառընտիրը» (Երզնկայի Ավագ վանք, դրիճ՝ Ստեփանոս): Այդ ձեռագրի հետ զարդային հնարամտությամբ կարող են մրցել միայն X-XII դդ. իսլանդ. և անգլո-սաքսոն. ձեռագրերի սկսվածքները: Նուրբ, շողողուն թանկարժեք փիրուզե կապույտի շեշտադրու-

մով ոլորազարդերը և հանգուցյնները արլ. են,
զուտ Հայկական՝ խաչքարերի հյուսվածքների
նման: Ավագ վանքում Ստեփանոսը գրչաբե-
ռ է նաև մի Ավետարան (1201, Մատենադարան,
ձեռ. № 10559), որտեղ խաչի պատկերը և
Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթը հինգ-
նույն են «Մշո ծառերտիրը»: Բարձր Հայքի
Երզնկա քաղաքում ստեղծված մի գուլխո-
թոց է 1269-ին ընդօրինակված և մեզ հասած
առաջին ամբողջական պատկերազարդ Աստվա-
ծաշունչը (տես «Երզնկայի Աստվածաշունչ»):
Հեղինակների նկարների, խորանների, անվանա-
թերթերի, մի քանի համառոտած այլոժեսային
պատկերների գծային նրբագեղությունը, աչնիվ
համամասնները մոտ են կելիկյան Աստվածա-
շունչ և այլ ժողովածու մատյանների հետ: Հե-
տագայում Բարձր Հայքը (հատկապես Բաբեր-
դի դպրոցը), որտեղից մանրանկարիչների սե-
րունդներ են տեղափոխվել Ղերմ, կամուրջ է
հանդիսացել Ղրիմի Մ-յան ծաղկման համար:

Աշխարհիկ քաղաքային կյանքին արձագան-
քող հայկ. Մ-յան եզակի ձեռագիր է «Հաղպա-
տի Ավետարանը»: Հատկապես իր տերունա-
կան նկարներով առանձին տեղ է գրավում
«Թարգմանչաց Ավետարանը»: Զեւագիրը ու-
նական ու պատկերազ. ընդգրկումներով այն-
քան հարուստ է և ինքնատիպ, որ հիմք է տա-
լիս հետազոտողներին այն վերագրելու Կարի-
նի, Անիի, Արցախի դպրոցներին, թեև ունի ու-
նական այնպիսի յուրահատկություններ, որոնք
բնորոշ են միայն այդ ձեռագրին: Բացարձակ
գուռային դրամատիզմով «Թարգմանչաց Ավե-
տարանը» մոտ է Մատենադարանի ձեռ. № 2877
Ավետարանին (XI-XII դդ.), բայց պատկերա-
զարդման ամբողջականության առումով Մեծ
Հայքում իր նախորդը չունի: Այս երկու ձե-
ռագրերը գուռային հակադրությունների բա-
ցարձակ դրամատիկականությամբ կարող են
մրցել X-XI դդ. Օթնյան դպրոցի գերմ. ձե-
ռագրերի հետ: Հայկ. գրքարվեստում առաջին
անգամ «Թարգմանչաց Ավետարանը»-ում է հան-
դիպում «Ննշումն Աստվածածնի» տեսարանը
(մինչ այդ «Նինջի») պատկերը տեսնում ենք Ա-
նիի Տիգրան Հոննցի Ս. Գրիգոր եկեղեցու
որմնանկարներում):

Արցախի վանքերում մեծ թվով ձեռագրեր են հավաքվել Հայաստանի տարբեր վայրերի Կիլիկիայի, Բարձր Հայքի, Անիի Էշխանական կամ վանական հավաքածուներից (902-ի «Կարմիր Ավետարանը», XI դ. «Քեդույնց Ավետարանը», Հռոմկլայի 1166-ի Ավետարանը,

«Հաղպատի Ավետարանը», «Թարգմանչաց Ավետարանը» ևն)։ Արցախում պատկերազարդված քիչ ձեռագրեր են մեզ հասել։ 1224–61-ին Արցախում ստեղծված մի քանի Ավետարաններ իրենց լավ մշակված մագաղաթով, մանրանկարների զծային հիերոգլիֆային ոճով, ոսկու և գուլյների նրբուլթյամբ ու ազնվ-վուլթյամբ իշխանական ծագում ունեն և կառուցվածքով ու տիպոգրաֆիքների հորինվածքով մոտ են Անիում ստեղծված Իգնատիոս մանրանկարչի ձեռագրերին։ Արտահայտիչ են ավետարանիչների սխեմատիկ կերպարները, որոնք ոսկե ֆոնի վրա ստեղծում են ճախրանքի պատրանք։ Այդ ձեռագրերից են 1224-ի Նորանաչատի (Վանհնի թագուհու) Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 4823), Հասան-Ջալալյան իշխանի Հայր Վախթանգ Տանդիկի և նրա տիկին Նորիշահի Ավետարանը (ծաղկող Թորոս, Մատենադարան, ձեռ. № 378)։

Գլ ա ձ ո Ր ի մ ա ն ր ա ն կ ա ր չ ու թ յ ա ն
դ պ ը ոց ե գործել է *Դաձորի Համալսարանին*
կից գրչատանը, XIII դ. վերջից մինչև XIV դ.
կեսը: Այդ դպրոցի երեք մեծ մանրանկարիչնե-
րը՝ *Մովսիկը, Թորոս Տաբունացին* և Ավագը, աչ-
քի են ընկնում իրենց արվեստի բազմազանու-
թյամբ: Գլաձորի Մ-յան դպրոցն Հայ միջնա-
դարյան գրքարվեստի այն դպրոցներից էր, որն
առավել սերտորեն է առնչվել մոնոսենստալ ար-
վեստի և մշակույթի մյուս ընագավառներին
(Մովսիկն ու նրա ուսուցիչ, մանրանկարիչ և
ճարտարապետ Մատթեոսն աշխատել են թե՛
Մ-յան, թե՛ քանդակի և թե՛ ճարտ-յան ընագա-
վառներում): Մովսիկը թերևս ամենից ավելի հա-
րազատ է վայոց ձորի և Սյունիքի քանդակա-
գործ. ավանդույթներին: Նրա ստեղծագործու-
թյան առաջին շրջանը հատկանշվում է ման-
րանկարչուկայամբ. պատկերած ֆիգուրներում
(տերունական նկարներ, ավետարանիչներ)
զգացվում է քանդակային ծավալի մի ներքին
զգացողություն, որը տարբեր է կլիկյան վար-
պետների «հսկայա-բյուզանդական» «քանդա-
կայնությունից» և դալիս է իր իսկ՝ Մովսիկի ու
նրա ուսուցչի գեղ. փորձից: Մովսիկի արվես-
տի վրա կլիկյան Մ. ավելի քիչ ազդեցություն
ունի, քան Թորոս Տաբունացու և Ավագի ման-
րանկարների վրա: Հատկապես նշանավոր է
1302-ին Մովսիկի պատկերազարդած «Պատե-
րազմի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ.
№ 6792), որը թե՛ իր կառուցվածքով և թե՛
պատկերազարդությամբ նորարարություն է Հայ
Մ-յան մեջ: Զիջապես, սակայն է չոմՀաննես

ս Ավետարանով, «Այլ-
լակերպուծյան» մեջ
Հիսուսն անմորուք է,
«Ծնունդում» գլխ. կերպարը Հովսեփն է, ո-
րոշ մանրանկարներում կարելի է նշմարել մին-
չև 4-5 պլան, որ առավելագույն քանակ է Գլա-
ձորի ծաղկողների համար: Այդ առուուցով, ինչ-
պես նաև իրենց ներգաշակի հավասարա-
կշռված մոնումենտալ կառուցվածքով, Մոմի-
կի մանրանկարները նմանվում են Թորոս Ռոս-
սինի արվեստին:

Թորոս Տարոնացու ծաղկած ձեռագրերում
խորանները, լուսանցազարդերը, անվանաթի-
թերի զարդամոտիվները մեծ մասամբ կրում են
կիրիկյան Մ-յան աղբյուցությունը։ Կիրիկյան ա-
կունք ունի նաև որոշ ձեռագրերում (1318-ի
«Շասյի Նչեցու Աստվածաշունչը», Մատենա-
դարան, ձեռ. № 206, XIV դ. սկզբի Ավետա-
րանը, Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիայի Համալսա-
րան, և) Աստվածաշնչի կամ Ավետարանի գրե-
թե ամեն մի դրվագ նկարազարդելու կամ զար-
դանախչելու ձգտումը։ Կան խորանապատկեր-
ներ կամ լուսանցազարդեր, որոնք կարելի է շփո-
թել կիրիկյան նույնատիպ պատկերների հետ։
Բայց Հաճախ դրանց միջև ընկնում են հերաբելի
կամ այլ կարգի դրվագներ, որոնց ակունքները
վայոց ձորի ճարտ. դեկորն է։ Տեղական
նկարներում ավելի ուժեղ են Մեծ Հայքի զա-

Գլաձորի Մ-յան դպրոցի վերջին խոշոր վարպետը Ավագն է՝ «աստմոզական նկարիչը» (Լ. Դուռնով)։ Ավագը եղել է Գլաձորի Համալսարանի սանը, ստեղծագործել (1329–58) Սյունիքում, Ասորպատականում (Սուլթանիե), Փայտակարանում, Թավրիզում և այլուր։ 1352-ին նրա պատվերով Սարգիս Պիծակը պատկերազարդել է մի Ավետարան։ Սկզբնապես կրելով Մոմիկի ու Թորոս Տարոնացու ազդեցությունները, հետագայում Ավագը Հասել է շարժումների և հոգեբանական ավելի մեծ արտահայտչականության՝ հիմնականում սովորելով կլիկյան վարպետներից։ Նրա լավագույն մանրանկարներում շեշտված են գործող անձանց արտահայտությունները, ինչպես նաև հոգիի ծամանակ։ Օձաձև գավորվում են ինչպես հողմի ծամանակ։ Օձաձև գավորվում են ինչպես հողմի ծամանակ։ Օձաձև գավորվում են ինչպես հողմի ծամանակ։

ված շարժումներում, ծալ-քերի մշակման մեջ ակնհայտ են կիրկյան ազդեցությունները:

Տ ա թ և ի մ ա ն ր ա ն կ ա ր չ ու թ յ ա ն դ պ ր ո ց ր գ ր ժ ի լ է Տ ա թ և ի հ ա մ ա լ յ ա ր ա ն ու մ: Շարունակել է Գլաճորի դպրոցի ավանդույթները, բայց դրանք հարստացրել ավելի մոնումենտալ ոճով (Գրիգոր Տաթևացու և նրա աշակերտի մանրանկարները 1378-ին ծաղկած 1297-ի Ավետարան, Մատենադարան, ձեռ. № 7482), կիրառել հայ քանդակագործության ու Մ-յան մեջ գործածված ամենապարզ զարդաձևեր, միաժամանակ զարգացրել այնպիսի ազատ գունադեկորատիվ լուծումներ (գրել է Գրիգոր, Մատենադարան, ձեռ. № 6305), որոնք մոտենում են XIV-XV դդ. մահմեդ. արվեստում նմանատիպ գունադեկորատիվ որոնումներին: Քրիստ. կանոնական պատկերագրության մեջ մտնում են մոտիվներ, որոնք վերցված են կենդանի իրականությունից, ինչպես № 7482-ի ձեռագրի «Ծննդյան» պատկերում ընկողմանած Աստվածամոր ձեռքի խնձորը՝ իբրև կուսություն և պտղաբերության նշան: Մատենադարանի № 6305 ձեռագրում սուրբ ձիավորների պատկերները հնագույն մի ավանդույթի վերականգնումն էր (Լմբատավանքի, Կարմրավորի VII դ. որմնանկարների բեկորները):

Վ ա ս պ ու լ ա կ ա ն ի մ ա ն ր ա ն կ ա ր չ ու թ յ ա ն դ պ ր ո ց ն առավել նշանավոր է եղել XIII-XV դդ.: Այդ շրջանում այն խիստ ինքնատիպ էր իր պահպանող. բնույթով, յուրահատուկ հնավանդ պատկերազարդ., հորինվածքային ու կերպարային ձևերով, որոնք ավելի շատ հիշեցնում էին մերձավոր-արլ. և հայկ. վաղերիստ. արվեստը, քան ժամանակի բյուզ. կամ հայկ. դպրոցները: Միաժամանակ պահել է մի վիպական ոգի, որ հատուկ էր X-XI դդ. Փոքր Հայքի, Մալաթիայի, 1038-ի Ավետարանի և «Վեհափառի Ավետարան»-ի մանրանկարների ոգուն, Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու զարդագործությունների ռելիեֆներին: Մյուս կողմից Վասպուրականի Մ. իր բազմազանությունը, գրչականությունը ու դպրոցներով (Աղթամարի, Արճեշի, Արծկեի, Աղբակի, Բերկերի, Խեղանի, Վարագի, Մեծփի, Վանի, Նաբեկի, Լիմի ևն) և մանրանկարիչների արվեստի խոր անհատականությամբ (Զաքարիա Աղթամարցի, Սիմեոն Արճեշցի, Հովհաննես Խեղանցի, Կիրակոս Աղբակեցի, Ծերուն, Ռստակես, Վարդան Արծկեցի, Գրիգոր Խլաթեցի, Ստեփանոս և

ուր.) այնքան էլ մեկուսացած չի եղել և իր ստեղծագործությունների «արխաիկ» բնույթով զուգորդվել է պատմաաշխարհագր. մեծ տարածքի հետ (Եգիպտոս, Ասորիք, Կասպիկ, Իրան, Իսլամական ազդեցությունը արևմտականում. ամենաբազմապիսի ձեռագրեր են): 1113-ին ստեղծված Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսությունն իր կնիքն է դրել Վասպուրականի Մ-յան պահպանող. ոգու վրա: Եթե կիրկյան Հայաստանում և Գլաճորում պատվիրատուները հիմնականում բարձրաստիճան հոգևորականներն էին, թագավորները, թագուհիները, արքայազնները և արքայորդիները, ապա Վասպուրականում՝ քահանաները, արքայները, տանուտերերը, առևտրականները, արհեստավորները: Այդ պատճառով ձեռագրերն ավելի համեստ են՝ հիմնականում թղթից, նկարները՝ գծով և ջրաներկազուլային թեթևակի մշակումով: Որոշ ձեռագրերում գույնի զարմանալի պայծառությունն ու թափանցիկությունը, գծային անսպառ երևակայությունը, գործող անձանց և պատկերված առարկաների վրա մակագրությունների առատությունը, գծային կորերով առարկաների և բնապատկերի յուրահատուկ հիերոգլիֆային ընկալումը Վասպուրականի դպրոցը դարձրել են հմայիչ և յուրովի գեղագիտական: Գողթն գավառը նույնպես գործել է Վասպուրականի դպրոցի ազդեցության դաշտում:

Վասպուրականի Մ-յան դպրոցի լավագույն ստեղծագործություններից են Մատենադարանի 1294-ի ձեռ. № 4814, 1305-ի ձեռ. № 2744, 1306-ի ձեռ. № 4813, 1306-ի ձեռ. № 4806, 1338-ի ձեռ. № 4813, Կիրակոս Աղբակեցու 1330-ի ձեռ. № 2929, Զաքարիա Աղթամարցու 1357-ի ձեռ. № 5332, Ծերուն Ծաղկողի 1391-ի ձեռ. № 8772, Հովհաննես Խեղանցու 1401-ի ձեռ. № 4223 և այլ Ավետարանները:

XV դ. վերջից և XVI դ. սկզբից Վասպուրականի Մ-յան մեջ կատարվել են որոշակի փոփոխություններ. տեղական ավանդական ձևերն աստիճանաբար կորցրել են իրենց երբեմնի հետաքրքրությունը, կենսունակությունն ու ինքնուրույնությունը և իրենց տեղը գիշերնոր ժամանակների գաղ. միտումներին ու նախաիրություններին:

Հայկ. Մ. զարգացել է նաև գաղթավայրերում, որտեղ ստեղծվել են Մ-յան ինքնատիպ դպրոցներ: Դրանցից Ղրիմի (XIV-XVII դդ.) և Նոր Զուղային (XVII-XVIII դդ.) տվել են արժեքավոր, մնայուն գեղ. գործեր:

Ղ ր ի մ ի մ ա ն ր ա ն կ ա ր չ ու թ յ ա ն դ պ ր ո ց: Ղրիմի գրչները, մանրանկարիչները, հատկապես բարձրաստիճան հոգևորականները (գաղթել էին հիմնականում Բարձր Հայքից և Կիրիկիայից) մի քանի սերունդ պահպանել էր կապերը հայրենիքի հետ, և իբրև օրինակելի նմուշներ Ղրիմի մանրանկարիչներն ունեցել են կիրկյան ձեռագր. օրինակներ, որոնք հետագայում զրիմահայերի մեծ մասի հետ տեղափոխվել են Նոր Նախիջևան (մեզ հասած ձեռագրերն այժմ գտնվում են Մատենադարանում):

Ղրիմի գրչություն և Մ-յան առավել նշանավոր կենտրոններն էին Սուրխաթը (այժմ՝ Ստարի Կիրիմ) և Կաֆան (այժմ՝ Թեոդոսիա), որտեղ աշխատել են Գրիգոր Սուքիասանցը, Առաքել, Նատերի որդիներ Ավետիսը և Ստեփանոսը, վերջինիս որդի Հովհաննեսը: XIV-XV դդ. Ղրիմի Մ-յան դպրոցի լավագույն ձեռագրերից են 1356-ին Սուրխաթում Առաքելի պատկերազարդած Չառցը (Մատենադարան, ձեռ. № 7408), 1401-ին Կաֆայում Հովհաննեսի պատկերազարդած Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 3863): Սուրխաթի, Կաֆայի, Ղարասուբազարի գրչության կենտրոնները լայնորեն չփվել են խալասիների և հույների հետ, ուստի հայ մանրանկարիչների գործերում ակներև է ոչ միայն կիրկյան և Մեծ Հայքի դպրոցների, այլև բյուզ. «պալեոլոգյան» շրջանի (XIII-XIV դդ.) արվեստի ազդեցությունը: Հոգևորականության շրջանում ճգնաժամ. կենցաղի, սրբերի և անապատականների նկատմամբ մեծ հետաքրքրությունը Ղրիմի Մ-յան մեջ արտահայտվել է նրանց վարքերը բովանդակող մատյանների պատկերազարդումով («Հարանց վաղը», 1430, երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 285, ծաղկող թագուս Ավրամենց): XVII դ. Ղրիմի հայ մանրանկարիչներից են Խասպեկը (1666-ի Ավետարան, Կաֆա, Մատենադարան, ձեռ. № 6606), Նիկողայոս Ծաղկարարը (1684-ի Ավետարան, Կաֆա, Մատենադարան, ձեռ. № 6341) և ուրիշներ:

Ն ո Ր Զ ու ղ ա յ ի մ ա ն ր ա ն կ ա ր չ ու թ յ ա ն դ պ ր ո ց ի մեծագույն ներկայացուցիչը Հակոբ Զուղայեցին է, որը շարունակել է Վասպուրականի Մ-յան դպրոցի ավանդույթները՝ ձեռք բերելով նոր որակ: Հակոբ Զուղայեցին հայկ. Մ-յան վերջին մեծ նկարիչն է:

XVII-XVIII դդ. հայ գրքի տպագր. մշակույթի զարգացման հետ Մ. աստիճանաբար իր տե-

ղը գիշեր է գրքի պատկերազարդման տպագր. արվեստին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.3, 1-3-րդ, 11.4, 1-4-րդ և 11.5, 1-4-րդ պատկերները:

Գրչ. ձ ա ն ա չ յ ա ն Մ., Հայկական մանրանկարչություն, հ. 1, Վնտ., 1966: Ա. զ ա ղ յ ա ն Լ., Կիրկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դդ., Ե., 1964: Հայկական մանրանկարչություն (ներածություն և նկարներ) Ա. Վեդիսյան Լ. Ա. Դուռնովայի, Ե., 1967: Բացատրություններ Լ. Ա. Դուռնովայի, Ե., 1967: Ա. Վեդիսյան Լ., Հայկական մանրանկարչության Ա. Վեդիսյան Լ., 1971: Ա. բ ա ճ ա մ յ ա ն Ա., Հա-յոց գիր և գրչություն, Ե., 1973: Տ ե Ր - Ն ե Ր ս ե ս -յ ա ն Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Հա-յոց լ., Վասպուրականի մանրանկարչությունը, գիրք 1,2, Ե., 1976, 1982: Ն ու լ յ ի, Արցախ-Ուտիկ մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., Ե., 1989: Հ ո վ -ս ե փ յ ա ն Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ Հայ արվեստի պատմության, հ. 1, 2, Ե., 1983, 1987: Ղ ա զ ա ղ յ ա ն Վ., Սյուժետային մանրանկարը Կիրի-կիայում (XIII դ. վերջ - XIV դ. սկզբ), Ե., 1984: Խորանների մեկնություններ (աշխատասիր. Վ. Լա-սոբանների մեկնություններ (աշխատասիր. Վ. Լա-սոբանների), Ե., 1995: Ք ո թ ա ն ջ յ ա ն Ն., «Էջմիածնի պատմություն», Ե., 2000: Дрампа Р., Армянская миниатюра и книжная искусства. Очерки по истории искусства Армении. М.-Л., 1939; Дурново Л.А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1978; Измайлова Т.А., Армянская миниатюра XI века, М., 1979; Корхмазян Э.М., Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.), Е., 1979; Мате-надаран, т. 1, Армянская рукописная книга VI-XIV веков (составители Казарян В., Манукян С.), М., 1991; Дрампа И.Р., Торос Рослин, Е., 2000; Der Nersessian S., L'art arménien, P., 1977; Ն ու լ յ ի, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, v. 1-2, W., 1993; Matthews Th. F. and Sandjian A., Armenian Gospel Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel, W., 1990; Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts, ed. by Th. F. Mathews and R. S. Wieck, N. Y., Baltimore, 1994.

Վիգեն Լազարյան

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ, մ ա ն ր ու ս մ ու լ ն ք, հայ միջնադարյան երգչաձայնական մատյան, խաղ-գիրք: Մ. ժողովածուները մեծ տարածում են ստացել հատկապես XII դարից, Կիրիկյան Հաստանում, Ներսես Շնորհալու անմիջական նախաձեռնությամբ: Դրանք, իբրև առավել բարդ, զարդուրուն ոճի հոգևոր երգերին վե-րաբերող ձեռնարկներ, սերտորեն առնչվել են եկեղեցական երգեցողության և խաղագիտու-թյան գործնական ուսուցման հետ: Կոմիտասը ժողովածուի անվանումը բացատրել է իբրև «ուսումն եկեղեցական երգերի, եղանակների և խաղերի մասին»: Ներսես Շնորհալին իր

ՄԱՆՈՒԵԼ «Թուղթ ընդհանրա-կան»-ում պարտադիր է համարել Մ-ան արվեստի տիրապետումը բոլոր քահանաների համար: Մ-ան երգերի (մեղեդիներ, ալեկոներ, ժամամուտներ, փառքեր, եղիցիներ, Պատարագի սրբասացություններ ևն) խաղավորումը աչքի է ընկնում խիտ և ճոխ հյուսվածքով, որի պատճառով Մ-ան գրքերը կոչվել են նաև խաղգրքեր: Մ-ան խաղերի նկարագիրը տարբերվում է *շարականի* խաղերից: Բոլոր տվյալները վկայում են, որ Ներսես Շնորհալին է հղացել Մ-ան խաղերի մի նոր, ածանցյալ բնույթի և բարդ նկարագիր ունեցող խաղերի լամբի ներմուծումը այդ ժողովածուների մեջ: Մ. ամենաքիչ հետազոտված միջնադարյան երաժշտական ժողովածուն է: Հիմն. խոչընդոտը հայ միջնադարյան խաղային նոտագրության վերծանման խնդիրն է, թեև Մ-ան մի քանի մասեր հնարավոր է վերականգնել *ըստ ժամագրքի* և *խորհրդատետր-Պատարագամատույցի* հետ ունեցած ընդհանուր բաժինները: Մ. ընդհանրություններ ունի բյուզ. Փսալտիկոն և Պապադեկի կոչվող երգչական մատյանների հետ: Մ. երգերի զգալի մի հատված դուրս է եկել գործածությունից արդեն ուշ միջնադարում: Ներկայումս Մ. պահպանում է իր նշանակությունը որպես խաղագրության ուսումնասիրման կարևորագույն աղբյուրներից մեկը: Ազգ. հավաքածուներում պահվում են բազմաթիվ ընտիր գրչագիր Մ. գրքեր, որտեղ գետնդված են նաև Մ-ան ձայնեղանակների անվանացուցակները, որոնց վրա առաջինը ուշագրություն է դարձրել և հրապարակել Ղ. Ալիշանը: Մ-ան խաղերի և ձայնեղանակների հետազոտմամբ հատուկ զբաղվել է Կոմիտասը: Նա դասակարգել է դրանք ըստ ութ ձայնի և հաշվարկել ձայնեղանակների ընդհանուր քանակը, որը XII-XIV դդ. հասել է 152 չափանմուշ եղանակի:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վնտ., 1873, էջ 448: Ն ու լ յ ն ի, Սիսուան, Վնտ., 1885, էջ 154: Կ ո մ ի տ ա ա, Հոգվածներ ե ուսումնասիրու-թյուններ, Ե., 1941, էջ 112-125: Թ ա ճ մ ի զ յ ա ն Ն., Ներսիս Շնորհալին, երգահան ե երթիշտ, Ե., 1973, էջ 12-15: Ն ու լ յ ն ի, երաժշտութունը Հայկական Կի-լիկիայում, Ե., 1989, էջ 24-25: Ա թ յ ա ն Ռ., Հայ-կական խաղալին նոտագրություն, Ե., 1959, էջ 82-83, 89-92: Арешатян А., Сборник "Манусум" и мо-настырская певческая традиция XII-XIV вв. Киликий-ской Армении, сб. "Монастырские певческие традиции в древнерусской музыке" (к 600-летию Кирилло-Бело-зерского монастыря), СПб, 1997.

Աննա Արեշատյան

ՄԱՆՈՒԵԼ (ծ. և մ. թթ. անհտ), ճարտարապետ, նկարիչ և քանդակագործ։ Ստեղծագործել է X դ. 1-ին կեսին։ Եղել է Արծրունյաց թագավորական տան գլխ. ճարտարապետը։ Կառուցել է Ոստան ավանը և նրա պալատ. Համալիրը, Աղթամար բերդ-քաղաքը, Գաղիկ Արծրունու թագավոր. պալատը, *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցին։

Մ-ի մասին տեղեկություններ է հաղորդում X դ. պատմիչ Թովմա Արծրունու Պատմությունը շարունակող Անանուն Արծրունին, որը պալատի կառուցման առնչությամբ Մ-ին անվանել է «Իմաստուն և հանճարեղ» ճարտարապետ, իսկ Ա. Խաչ եկեղեցու կառուցման մասին գրել է. «Եվ քանզի ճարտարապետն էր Մանուկը, իմաստնությունը լի և իր գործում գորավոր մի մարդ... Հրաշակերտեց եկեղեցին զարմանալի արվեստով»: Թագավոր. պալատը (չի պահպանվել), ըստ Անանուն Արծրունու, ունեցել է արտակարգ մեծ չափեր. «պալատն մեծությունը ահավոր է ու ապշեցնող», քանուկյունի շենք, «... որի լայնություն և երկարություն չափը քառասուն կանգուն էր, նույնքան էր և բարձրությունը... Պալատի շինվածքը, հիմքից մինչև օդի մեջ կախված նրա գալթը, մնում էր հաստատուն առանց սյունների, ինչն արդարև մտքից վեր է ու զարմանքի արժանի» (Թովմա Ա. Արծրունի եվ Ա. Կանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, գլ. Ը-Թ): Ըստ Հ. Օրբելու կատարած վերաբերվածության, պալատի ծածկն իրականացված է եղել փոխհատվող կամարների մեջոցով, որի շնորհիվ Մ-ի այս շինությունը միջնադարյան Հայ արվեստի եզակի նմուշներից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում:

11.6, 1-ին պատկերը:

11.6, 1-ին պատկերը:
Գրվ. Թովմա Աբրըղուհի եվ Անանուհի,
Պատմություն Աբրըղույաց տան, Ե., 1999: Տեր-
Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե.,
1975: Մնացականյան Ստ., Վարպետաց վարպետ
Մանուկ. Տրդատ. Մոմիկ, Ե., 1982: Орбели И. А.,
Избранные труды, т. 1, М., 1968; Cuneo P., Archi-
tettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo,
Roma, 1988.

Ստեփան Մնացականյան

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆՑ Գրիգոր [1773, գ. Հախում – 1846, գ. Հախում (այժմ՝ գ. Վարազական, ՀՀ Տավուշի մարզում)], արքեպիսկոպոս, հայ Տավուշի մարզում, հայտնաբերական շարժման գործիչ։ Կրթությունն ստացել է Նոր Վարազականքի վարժարանում։ Հայ ժողովրդի ազատագրումը կապելով Այսր-կովկասում ռուս. առաջխաղացման հետ՝

գործունորեն մասնակցել է XIX դ. Պարսկաստանի դեմ Ռուսաստանի մղած պատերազմներին: 1804-13-ի ռուս-պարսկ. 1-ին պատերազմի ժամանակ Մ. Զավախքի և Շամշադինի (Տավուշի) հայերից կազմել է մի զորանկատ (500 հոգի), որը մասնակցել է Գանձակի (Գյանջախ) զբաղմանը (1804-ի հունվ. 3), այնուհետև՝ ռուս. զորքերի երևանյան 1-ին (1804) և 2-րդ (1808) արշավանքներին: Զոհատը հատկապես աչքի է ընկել Նախիջևանի զբաղման ժամանակ (1808-ի նոյեմբ. 1), որտեղ Մ. վերավորվել է: Ցուցաբերած արիության և ծառայությունների համար Մ. պարգևատրվել է Ս. Գեորգիի IV աստիճանի, Ս. Վլադիմիրի և Ս. Աննայի շքանշաններով: Ցար. կառավարությունը նրան նշանակել է ցմահ թոշակ: 1826-1828-ի ռուս-պարսկ. 2-րդ պատերազմի տարիներին Մ-ի 300 հոգուց բաղկացած նոր ջոկատը կրկին աչքի է ընկել պարսկ. զորքերի դեմ մղած պարտիզան. կռիվներում՝ ապահովելով Ղազախի, Շամշադինի, Դիլիջանի հայ բնակչության անվտանգությունը և ռուս. բանակի մատակարարումը պարենով ու զինամթերքով: 1826-ին Մ. 40 ձիավորով Հաղպատի վանքից թիֆլիս է ուղևեցել *Եփրեմ Ա Ձորագեղցի* կաթողիկոսին: Մ-ի ջոկատի վճռական գործողությունների շնորհիվ ճնշվել է Բորջալուի թուրք խաների և աղալարների հրահրած խռովությունը, գերեզմանից ազատվել են մի քանի հարյուր հայ ընտանիքներ: Զոհատը հաջող մարտեր է մղել նաև Զուրաբ խանի և պարսիկների կողմն անցած վրաց արքայազն Ալեքսանդրի զորքերի դեմ: Մ-ի միջնորդությունը Կովկասի կառավարիչ Ա. Եմովովը հատուկ հրամանագրով ազատել է Ղազախ-Շամշադինի հայ գյուղացիներին մահաճյուղ. կալվածատերերի ենթակայությունից: Մ-ի ջոկատը մասնակցել է Երևանի բերդի զբաղմանը (1827-ի հոկտ. 1): Պատերազմից հետո՝ վերադարձել է հայրենի գյուղ, վերաշինել նոր վարադավանքը: Հախումում Մ. բացել է նաև ծխական դպրոց:

Գրկ. Երեյյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոս-
սուրբին և Կոլիկոսի Հայք XIX դարում, հ. 1, թ., 1894:
Գրեղորյան Ա., Գրիգոր Մանուկհայանցի պարտի-
զանական ջոկատը, Ե., 1978:

Պապել Զորանյան

ՄԱՇԿԵՎՈՐԻ ՎԱՆՔ, Մաշկավոր, միջնա-
դարյան կրոնական, գիտական և գրչության
նշանավոր կենտրոն կիլիկյան Հայաստանի
ձկեր գավառում, Սև լեռներում (Մարտից ոչ
հեռու): XII դ. արհեստագործել է թուրք Ս.

Ռուսերիցյան իշխանը: 1130-ին Մ. վ-ում ավարտվել է մի ձառընտիր, որի գրիչը նուշնացվում է «Վայ ողբոց» նշանավոր ստեղծագործության հեղինակ Գրիգոր Մաշկեդրի հետ (որոշ ուսումնասիրողներ այս անվան հետ են կապում վանքի անունը): Մ.վ-ի եկեղեցին նվիրվել է Աստվածածնին, Հովհաննես Կարապետին և առաքյալներին: XIV դ. վանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ: Հիշատակարանները հավաստում են, որ Մ.վ. եռուն կյանք է ապրել, և միաբանները մշտապես կարեւորել են ուսումնի ու գիտությունը: Առաջնորդները (Դավիթ Հովհաննես, Թորոս, Հայրապետ, Գրիգոր, Պողոս և այլք) մեծ մասն արժանացել է եպիսկոպոս. աստիճանի: Վանքի երևելի միաբաններից էր Բարսեղ վրդ. Մաշկեդրցին: Նա Մ.վ-ի Հայրապետ առաջնորդի օրոք կատարել է Մարկոսի Ավետարանի մեկնությունը (1325), որի միայն երկրորդ մասն է մեզ հասել: Բարսեղ Մաշկեդրցու մեկնությունը լավագույններից է, ունի արժեքավոր հիշատակարան: XII դ. վերջի անվանի գրիչ և ծաղկող Վարդանից մեզ է հասել լուսանցազարդերով ու զարդագրերով զարդարված մի Ավետարան (1187) և մի ձառոց (1192): XIII դարից հայտնի են հինգ ձեռագիր (գրված 1259, 1265, 1268, 1274 և 1298-ին), իսկ XIV դարից՝ երեք (գրված 1301, 1302 և 1335-ին): Մ. վ-ում են գործել ականավոր գրիչներ Դավիթ վանահայրը (XII դ.), Կրեակոսը, Առաքել Հնազանդեցը (կազմարար), Բարսեղ արքեպիսկոպոսը (երեքն էլ՝ XIII դ.), Հովհաննեսը, Ներսես Փաշանյան (XIV դ.) և այլք: Վանքում ստեղծված է մեզ հասած ձեռագրերը պահվում են Երևանի, Վննետիկի, Նոր Զուղայի մատենադարաններում:

Գրկ. Ա. Լիշան Ղ., Սխուռան, Վնտ., 1885: Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնն., 1957:

ՄԱՇՏՈՑ, Հայ եկեղեցու ծիսարան-ժողովածու, որը պարունակում է քրիստոնեական ծիսակարգի կանոններ, ինչպես նաև հատուկ աղոթքներ, օրհնություններ: Անվան ծագումը կապվում է, ըստ ավանդություն՝ Մեծրոպ Մաշտոցի, ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու՝ *Մաշտոց Ա եղիվարդեցի* կաթողիկոսի անվան հետ: Հայագիտություն մեջ ավելի հավանական է համարվում Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը: Ձևավորվել է IV-V դարերից սկսած՝ պահպանելով հեթանոս. Հայաստանում

մաթիվ արձաններ, նո-
խազներ ու գառներ են
զոհ մատուցել ի դո-
հուծ լույսին Աստուծո և բաժանել աղքատներին:

Օտարները Հայ եկեղեցուն մեղադրել են
Մ-ի Համար Համարելով այն Հրեական սովոր-
ություն կամ Հեթանոսական զոհ: Անկախ այն
Հանգամանքից, որ Քրիստոսն ինքը չմերժեց
զատկական գառի Հրեական սովորությունը,
Հայկական Մ. չի նույնանում ո՛չ Հրեական, ո՛չ
էլ Հեթանոս. զոհաբերման Հետ: Այն ավելի
առնչվում է առաքյալների Հաստատած ազա-
պե՛հ ճաշի Հետ: Հայ եկեղեցուն Մ. կատարվում
է Հիմնականում երեք նպատակով. ա. փրկու-
թյան Հուշի և մեղքերի թողության Համար,
բ. ննջեցյալների Հոգու Հանգստություն Հա-
մար, գ. Աստծո տված շնորհների դիմաց ե-
րախտագիտություն Հայտնելու Համար:

Սովորաբար Մ. կատարվում է Տերունական
և այլ կարևոր տոներին, ս. Սեղան կամ ս. խաչ
Հաստատելու առիթով են: Հնում Հանձնարար-
վել է կատարել այն բոլոր օրերին, երբ ս. Պա-
տարագ է մատուցվել: XII դ. Հայ աստվածա-
բան-փիլիսոփա Պողոս Տարնացին ասում է,
որ Քրիստոսի մարմինը և արյունը ճաշակե-
լուց Հետո պետք է անսուրբ կերակուրի մո-
տենալ, այլ նախ պետք է օրհնված և աղահար
միս ուտել, ապա որևէ այլ ինչ: Ըստ Գրիգոր
Տաթևացու, Մ. Քրիստոսի ճշմարիտ պատարա-
գի ստվերն է և օրինակը: Հայկ. Մ., տարբեր-
վելով Հանդերձ, որոշ ընդհանրություն ունի
նաև Հինկտակարանային Ուխտի Հետ:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց,
ԿՊ, 1729, էջ 657-658: Պողոս Տարնացի,
Թուղթ ընդդեմ Թեոփիլոսի Հոռոմ փիլիսոփային,
ԿՊ, 1752, էջ 278-282: Ստեփանոս Օրբելյան,
Հակաճառություն ընդդեմ երկաթակաշ, ԿՊ, 1756, էջ
131-148: Մխիթար Գոչ, Թուղթ առ Վերս, «Արա-
րատ», 1901, էջ 61: Հովհան Մամիկոնյան,
Պատմություն Տարնոյ, աշխատասիր. Ա. Աբրահամյա-
նի, Ե., 1941, էջ 141: Կանոնադիր Հայոց, աշխատա-
սիր. Վ. Հակոբյանի, Հ. 1, Ե., 1964, էջ 397-399, 400-
402, Հ. 2, Ե., 1971, էջ 14, 154:

Եղնիկ եպ. Պետրոսյան

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ,

ձեռագրատուն, ձեռագրերի մատյանների գրչագրերի, գրքերի դարան,
պահոց: Միջնադարյան Հայաստանում կոչվել
է նաև գրատուն, գրանոց, արկղիք գրոց, գան-
ձատուն, դիվան, ջամբու:

Հայկ. առաջին Մ-ի մասին տեղեկություններ
են Հասել V դարից: Ըստ Ղազար Փարպեցու,
Էջմիածնի կաթողիկոսությունն ունեցել է մի

գրատուն, որտեղ պահվել են Հայ. և Հուն. մատ-
յաններ: Միջնադարում Մ-ներ են եղել Էջմիած-
նում, Հաղպատում, Սանահինում, Սաղմոսա-
վանքում, Տաթևում, Գլաճորում, Գեղարդա-
վանքում, Բաղեղում, Ամարասում, Գեղիկում,
Սսում, Հոռմկլայում, Դրազարկում, Սիկա-
յում, Բարձրբերդում, Ակնեում և այլուր: Հա-
յաստանում բազմիցս ավերվել ու կողոպտվել
են վանքերին ու մենաստաններին կից Մ-ները,
ձեռագրատներն ու գրչությունները, ոչնչացվել
գիտ., մշակութ. և գեղ. Համաշխ. ար-
ժեք ներկայացնող գանձեր: Ձեռագրերն իրենց
վրա կրում են արյան, ավերածությունների,
նվաճումների ու գերությունների Հետքեր: Ստեփա-
նոս Օրբելյանի վկայությամբ, 1170-ին Բաղա-
բերդ ամրոցում սելջուկ թուրքերն ավարի են
մատնել շուրջ 10 Հզ. Հայկ. ձեռագրեր: Կիրա-
կոս Գանձակեցին արձանագրել է, որ օտար
նվաճողները, 1242-ին գրավելով Կարին քաղա-
քը, տեղի Մ-ից Հափշտակել են բազմաթիվ
մատյաններ: Ըստ նորահայտ արաբ. մի մատյա-
նի, 1298-ին եղիպտ. Հրոսակները, Կիլիկյան
Հայաստանի մայրաքաղաք Սսի գանձատունը
կողոպտելիս, տարել են նաև բազում գրչա-
գրեր: Առաքել Դավրիժեցին արձանագրել է Էջ-
միածնի Մ-ի կողոպուտը XVII դ.: Վերջին ան-
գամ Էջմիածնի Մ. ավերվել է 1804-ին, ինչի
վկայությունն է Ներսես Աշտարակեցու (*Ներ-
սես Ե Աշտարակեցի*) կոմս Ն. Պ. Ռոմյանցեկին
ուղղած նամակը. «... ապաբախտ եմք..., զի յա-
ւուրս մեր բազմահարուստ գրատուն Արարա-
տեան Աթոռոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի...
կողոպտեալ ի յաւար մատնեցաւ...» (Սեդ-
րակյան Ա., «Յովհաննէս եպ. Տաթևաթու-
նեանցի կենսագրությունը», 1898, էջ 121-123):
Մեծ ու փոքր Մ-ներ կային Արմ. Հայաստանի
շատ վանքերում, որոնք Հիմնահատակ կործան-
վել ու ոչնչացվել են Մեծ եղեռնի ժամանակ:

Ներկայումս աշխարհի տարբեր Մ-ներում,
գրադարաններում ու թանգարաններում պահ-
վող Հայ. ձեռագրերի թիվը շուրջ 30 Հզ. միա-
վոր է, որոնք Հիմնականում ունեն կրոն., աստ-
վածաբան., փիլ., պատմ., գրական, գեղ., բնա-
գիտ., տիեզերագիտ., բժշկ., աստղագիտ. և այլ
բնույթ: Խոշորագույն Հավաքածուն Երևանի
Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մ-ին է. ձեռագրերի
1-ը ընդհանուր թիվը առ 2000-ի Հունվարի 1-ը
17014 միավոր է, որից Հայ. ամբողջ. ձեռա-
գրեր՝ 11085, Հայ. պատառիկներ՝ 2105, Հայ.
Հայկերեն՝ 462, նորագույն Հայ. ձեռագրեր
327, օտարալեզու ձեռագրեր՝ 2879 և անտիպ

ձեռագրացուցակներ՝ 176: Նոր ժամանակնե-
րում Երևանի Մ-ի ձեռագրերը նկարագրել են
Օ. Եգանյանը, Փ. Անթաթյանը և Ա. Զյւթունց-
յանը («Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի», Հ. 1, 2, 1965, 1970, լույս է
տեսնում նաև «Մայր ցուցակ Հայերեն ձեռա-
գրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի»-ն,
Հ. 1, 1984): Իսկ առաջին լիակատար ձեռագրա-
ցուցակը կազմել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի
միաբան Դ. Շահնազարյանը («Մայր ցուցակ
ձեռագրեր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթո-
ռոյն Էջմիածնի», 1863):

Ձեռագրերի ընդհանուր քանակով երկրոր-
դը Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մ. է,
որն ունի ավելի քան 4 Հզ. միավոր ձեռագրեր
(1976): Ձեռագրերը նկարագրել է Ն. արք. Պո-
ղարյանը («Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոյ
Հակոբեանցի», Հ. 1-11, 1966-91): Ապա Հայտ-
նի է Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի Մխիթար-
յան միաբանության Մ., որն ունի շուրջ 3800
գրչագիր. նկարագրել է Բ. Սարգիսյանը
[«Մայր ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանին
Մխիթարեանցի Վենետիկ», Հ. 1-3, 1914-66
(3-րդ Հ. Գ. Սարգսյանի Հեղինակացությունը,
Ս. ձեռնագր., Հ. 4-8, 1993-98)]: Վենետիկի
Մխիթարյան միաբանության Մ. ունի շուրջ
2600 գրչագիր (1984). նկարագրել են Հ. Տաշ-
յանը, Հ. Ոսկյանը, Օ. Սեքուլյանը («Ցուցակ
Հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխի-
թարեանցի Վենետիկ», Հ. 1, 1895, Հ. 2, 1963,
Հ. 3, 1983): Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի Մ. ունի
1081 ամբողջ. ձեռագրեր (որոնցից 55-ը՝ մագա-
ղաթի) և 88 պատառիկներ (որոնցից 8-ը՝ մա-
ղաղաթի): Ձեռագրերի նկարագրությունը
տրված է «Էջմիածին» ամսագրի 1950-ի մա-
յիս-Հունիս միացյալ Համարից սկսած: Նոր
Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի Մ. ունի ա-
վելի քան 600 մատյան. նկարագրել է Ս. Տեր-
Ավետիսյանը («Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց
Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», 1970):
Արժեքավոր ձեռագրեր կան նաև Զմմառի
վանքի (Բեյրութ) Մ-ում. շուրջ 500 գրչագիր.
նկարագրել է Մ. վրդ. Քեչիշյանը («Ցուցակ
Հայերեն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենա-
դարանի», 1964): Տարբեր երկրներում գոր-
ծում են նվազ Հարուստ և փոքր Մ-ներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում,
11.8, 1-5-րդ պատկերները:

ՄԱՏԹԵՈՍ Ա ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՏԵՑԻ,
Զ ու Հ ա ճ ա ն, Զ ու խ ա ճ ա ն (1802, Կ. Պո-

լիս - 22.8.1865, Վա-
ղարշապատ, ամփոփված
է Էջմիածնի Ս. Գայանե
վանքի գավթում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
1858-ից, օծվել է 1859-ի օգոստ. 15-ին: Հա-
ջորդել է Ներսես Ե Աշտարակեցուն: Եղել է
իր ժամանակի ամենապատրաստված, խոր և
բազմակողմանի աստվածաբան. գիտելիքների
տեր Հոգևորականներից: Ստեփանոս Աղավնի
պատրիարքի Հանձնարարությամբ Համագոր-
ծակցել է Գր. Փնշտիմալյանի Հետ և Հրատա-
րակել Հայսմալուրը մեծածավալ ու մեծարժեք
ժողովածուն (1834): Օծվել է վարդապետ
(1826), եպիսկոպոս (1838), եղել Բուլքայի
(1835-41), Զմյուռնիայի (1841-44) և Նիկո-
մեդիայի (1853-54) թեմերի առաջնորդ, Կ. Պոլ-
սի Հայոց պատրիարք (1844-48): Պատրիարք
ընտրվելուց մեկ շաբաթ անց մատուցել է իր
անդրանիկ Պատարագը (1844-ի Հուլիսի 23),
որի ժամանակ Հիշատակել է ժամանակի Հայոց
կաթողիկոսի՝ Ներսես Ե Աշտարակեցու անու-
նը (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը են-
նը): Նրա ջանքերով կարգավորվել են Հա-
թակա թեմերում 1828-ից ընդհատվել էր Հա-
յոց կաթողիկոսների անվան Հիշատակություն-
ը: Նրա ջանքերով կարգավորվել են Հա-
բուսթյան թեմերում Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի և
Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջև: Փոխադարձ
Համաձայնությամբ որոշվել է, որ երկու աթոռ-
ները Հարաբերությունները պահեն ուղղակի-
րեն միմյանց Հետ, և ոչ թե յուրաքանչյուր վի-
ճակ՝ առանձին: Կ. Պոլսի պատրիարքը ճանաչ-
վել է Ս. Էջմիածնի փոխանորդը, նվիրակը և
գանձապետը, այն է՝ միակ և լիազոր ներկայա-
ցուցիչը, արգելվել է այլ նվիրականների երթևե-
կը, գրամահավաքը, Հստակեցվել են թեմական
բաժանումների սահմանները են:

Մատթեոս պատրիարքը եղել է Հայ եկեղե-
ցու սկզբունքների ամենահետևողական պաշտ-
պաններից ու ջատագովներից: Անհատ պա-
քար է մղել արևմտահայ (որպես Կ. Պոլսի Հա-
յոց պատրիարք) և արևելահայ (որպես Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս) բողոքականների, ինչպես
նաև՝ Հայ կաթողիկոսների և պապականության
նկրտումների դեմ: Նպաստել է կրթ. գործի
զարգացմանը, գրական կյանքի աշխուժացմա-
նը: Վերաբացել է Սկյուտարի ճեմարանը, որը
կառավարությունը որոշմամբ վերածվել
թուրք. կառավարական Հիմնականցի, դպրոցներ
էր գինվորական Սամաթիայում, Զմյուռնիայում և
Հիմնադրել Սամաթիայում, Զմյուռնիայում և
այլուր: Նրա օրոք Կ. Պոլսում գործել են 25
բարձրակարգ վարժարաններ, բազմաթիվ տպա-

պոեմը՝ ընդօրինակված
1397-ին, Ատոմ աբեղա-
յի խնդրանքով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում,
12.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Խ ա չ ի կ յ ա ն Լ., Մատթեոս Զուղայեցու
կյանքն ու մատենագրությունը, ԲՄ, 1956, № 3, էջ
57-84:

ՄԱՏՈՒՌ (< հուն. *μαρτύριον* – վկայարան բառից), վաղ միջնադարում աղոթատեղի, շինված վկայի՝ նահատակի գերեզմանի կամ մասունքների վրա, ինչպես նաև նրա հիշատակին: Հետագայում Մ. են անվանել ընդհանրապես փոքր եկեղեցիները, սակայն իրականում Մ-ի և եկեղեցու տարբերությունը ոչ թե մեծությունն է, այլ Մ-ի հիմքերը օրհնված և օծված քարերով նվիրագործված չլինելը: Մ-ները խաչաձև, կլոր, բազմանիստ կամ ուղղանկյուն հատակագծով, գմբեթավոր կամ թաղածածկ, խորանով կամ առանց խորանի առանձին կամզնած եկեղեցատիպ կառույցներ են բնականավայրերում, վանքերի համալիրներում, ճանապարհների վրա, գերեզմանոցներում, բարձունքների գագաթին: Միջնադարյան Հայաստանի Մ-ների (մեծ մասամբ նաև *թուխ Մանուկ* կոչվող) տարածված ձևը թաղածածկ դահլիճն է՝ արլ. կիսաշրջանաձև կամ ուղղանկյուն խորանով: Մ-ներ են կոչվում նաև եկեղեցիները օծված *ավանդատները*, որոնք պատարագամատույց անյարժ սեղան ունեն:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԱՐԳԱՐԵՆԵՐ (մարգարե բառը ծագում է պահլավերեն *mārgar* և ղենդերեն *madran* – կանխասաց, կանխադուշակ իմաստից), Աստվածաշնչում՝ ապագան տեսնելու աստվածատուր կարողությունները օժտված առանձին անհատներ, տեսանողներ: Մ. կոչված էին մարդկանց հաղորդելու Աստծո կամքն ու պատվիրանը ոչ միայն անմիջականորեն, այլև միջնորդի չնորհիվ. օր., Ահարոնը Մովսեսի մարգարեն էր (Ելք 7.1), որովհետև նա էր, որ Մովսեսի ստացած աստվածային պատգամներն ու հրահանգները հաղորդում էր ժողովրդին: Մ. են կոչվել նաև երաժիշտները, բանաստեղծները, որոնք կանխադուշակել են ապագան (Ա Մնաց. 25.1): Նոր կտակարանում Մ. են անվանվում բոլոր նրանք, ովքեր *առաքյալների* համախոհն ու գործակիցը լինելով, Սուրբ Հոգու պատվիրաններին ունկնդիր, կանխատեսել են ապագա իրադար-

ձուլթյունները (Ս. Կորնթ. 11.4-5, 14.1, 31): Այսպես, Անտիոքի եկեղեցու զործի են Բանաբաս, Շմալոն, Ղուկիլոս Կյուրենացի, Մանայեն, Սողոս (Պողոս) անունով Մ., որոնք ուսուցիչներ են կոչվել և կատարել Սուրբ Հոգու Հրահանգները (Գործք 13.1-3):

Մ-ին բացատրելի դեր էր վերապահված չին կտակարանում: Նրանց խոսքն ու գործը որոշիչ նշանակություն է ունեցել հին հրեաների կյանքում: Նրանք կոչված էին հրապարակելու Աստծո հրահանգները, կարգադրություններն ու վճիռները (Դ Թագ. 4.22, 17.13, Երմ. 25.4), պահպանելու պետություն աստվածակենտրոն կառուցվածքը: Այս է պատճառը, որ գործունորեն մասնակցել են երկրի քաղ., հաս. կյանքին: Մ-ին հատուկ էր խոնարհությունը Աստծո հանդեպ, հավատարմությունը, անձնվիրությունը (Դ Թագ. 1.8, Զաք. 13.4, Մատթ. 3.4), խստակեցությունը (Դ Թագ. 5.15-16): Անկախ կեցվածք ունենալով պարագայական գործոնների նկատմամբ, երիտաբար հետամուտ էին եղել աստվածադիր սկզբունքների պաշտպանությանն ու կենսագործմանը՝ Մ. հաճախ հալածվել են և նահատակվել (Մատթ. 23.34-37, Եբր. 11.32-38, Հակոբ. 5.10):

Աստվածաշունչը տեղեկություններ է պարունակում Գաբաայում, Նավաթում, Բեթելում, Գաղգաղայում և Երիքովում գործածմարգարեական դպրոցների մասին (Ա. Թագ. 10.5, 19.20, Դ. Թագ. 2.3, 4.38): Շատերն էլ մարգարեանալու շնորհ են ստացել ի վերուստ (Գ. Թագ. 19.20, Ամոս 7.14): Աստվածաշունչը վկայում է նաև կին Մ-ի մասին. Հին կտակարանում այդպիսիք են Մարիամը, Դեբորան և Ողդան, Նոր կտակարանում՝ Աննան, Եղիսաբեթը, Մարիամը (Միք. 6.4, Դատ. 4.4-5, Բ. Մատ. 34.22-28, Դուկ. 1.39-42, ևն):

Մ. Աստուածածնության հետ հաղորդակցվել են՝
հայտնաբերված՝ տեսիլքի, երազի, գերբնական
հախառնակության շնորհիվ (հմտ. Թվեր 24.2-
16, Հովել 2.27-29, Գործք 10.11-12, Հայտն.
1.10-20): Հայտնության ժամանակ, Սուրբ Հո-
գու ներգործության, ստացված պատվիրան-
ները Մ. հաղորդել են գրավոր կամ բանավոր
խոսքով, նաև՝ զանազան հրաշքներով, խորհրդ-
գրավոր նշաններով ու ակնարկներով: Մարգա-
րիտությաններ կան ոչ միայն մոտակա և հեռու
իրադարձությունների, այլև գլխավորի՝ Տիրոջ
Առաջին ու երկրորդ գալուստիների մասին: Հին
պատկարանք պարունակում է 16 Մ-ի գրքերը:
Բ-ից հորս, Եսային, Երեմիան, Եզեկիելը և

Դանիելը, կոչվում են Մեծ, իսկ մնացյալ տասներկուսը՝ Փոքր:

Ես այդ և մարգարեի ու թյուրևի ունի
66 գլուխ, որ, բովանդակելով հրեաների պատ-
մուցյան երեք տարբեր ժամանակաշրջանները,
համապատասխանաբար բաղկացած է երեք մա-
սից: 1-ին մասը վերաբերում է Ք.ծ.ա. 740-
700-ի, 2-րդ մասը՝ Ք.ծ.ա. 587-ի, 3-րդ մասը՝
Ք.ծ.ա. 538-ին հաջորդող իրադարձություննե-
րին: Պարունակում է բացորոշ մարգարեու-
թյուններ Մեսիայի (Քրիստոսի) ծննդյան,
կյանքի, տնօրինական գործունեության վերա-
բերյալ: Այս պատճառով *եկեղեցու հայրերը*
ավյալ մարգարեությունը կոչում են «Ավետա-
րան ըստ Եսայեայ»:

Օսեէի մարգարեությունները (14 դրուս, գրվել են Ք.ծ.ա. շուրջ 750-721-ը) դասավորված են ոչ թե ժամանակագր. հերթագայությամբ, այլ՝ ըստ նյութերի. դ. 1-3՝ Օսեիի ամուսնական փորձառությունը և պատգամը, դ. 4.1-9.9՝ Իսրայելի վիճակը և դրա հոգևոր իմաստավորումը, դ. 9.10-14.1՝ Իսրայելի անհավատարմության արմատները, դ. 14.2-10՝ Աստծո սեռո ամենագոր է:

Ամոսի մարգարեական թյուր (9
գլուխ, գրվել է Ք.ծ.ա. 760-747-ին): Իսրայել-
ին վիճակված խաղաղ կացության մեջ անսպա-
սելիորեն հնչում է ահազանգը հոգեւոր թմբերի
մեջ ընկղմված Աստծո ընտրյալ ժողովրդի վախ-
ճանի մասին: Գրքի 7-9 գլուխները պարունա-
կում են Աստծո հետադա միջամտության վե-
րաբերյալ Ամոսի 5 տեսիլքները:

Մի քիչ ան ապրել է Եսայի մարգարիի օրոք (Ք.ձ.ա. շուրջ 740-700-ին): Նա ազդարարում է Երուսաղեմի մոտավոր կործանումը օրավուր ահազանացող մեղքերի հետևանքով: Մարգարեն կոչ է անում հնազանդվել Աստծո կամքին՝ սիրելով մերձավորին:

Հովելի մարգարեության ըստ
նմանք՝ Ք.ծ.ա. VIII դ., առհասարակ անստույգ
է, թե երբ է ապրել) բաղկացած է 3 զինից
որտեղ Հայտնության նկարագրվում է այն օ-
րը, երբ Աստված ցույց է տալու իր զորու-
թյունը և դատելու է ժողովուրդներին: Գիր-
քը հստակ ակնարկ է պարունակում Հոգե-
գալստյան վերաբերյալ (3.1-2, տես նաև Գործք
2.16-21):

(Հավանաբար գրվել է Ք.ծ.ա. 587-ին) բաղկացած է 1 գլխից, հայտնում է, որ Իսրայելյեթ թշնամի եսափէ Հենոքի տղային:

Ժանվելու են նրան Հա-
կառակորդ մյուս ժողո-
վուրդները ևս:

Հովանի մարգարեությունը (գրված Ք.ծ.ա. 900-ական թթ.) բաղկացած է 4 գլխից, ունի ուսուցող. բնույթ: Շեշտում է, որ Աստծո սերն ու ողորմածությունը տարածվում է ոչ միայն իսրայելացիներին, այլև օտարներին վրա, ովքեր ունին դեր են աստվածային նախագգության մեջ:

Ն ա վ ու ճ ի մ ա ր դ ա ր ե ու թ յ ու ն ը
(գրված Ք.ծ.ա. 663-612-ին) բաղկացած է 3
գլխից, ցույց է տալիս Աստծո զորությունը
(1), այդ զորության ուժով՝ Նինվե քաղաքի
կործանումն ու Հուդայի բնակչության ազա-
տագործությունը (2-3):

Ամբակուհի մարգարեոթյունը (գրված Ք.Ճ.ա. VII-VI դդ.) բաղկացած է 3 գլխից, աղանորդուն ուղղված կոչ է հավատարիմ լինել Տիրոջը: Այդ հավատարմութուն հասնում է Աստծո միջամտութամբ:

Ս ո փ ո ն ի ա յ ի մ ա ր զ ա ր ե ու թ յ ու ն ը
(գրված Ք.ծ.ա. VII դ. վերջին) բաղկացած է 3
գլխից, շեշտում է, որ անկարելի է Աստծո հետ
Հաղորդակցվել առանց ստորագասելու սեփա-
կան-մարդկային շահը հոգևոր աստվածային
արժեքներին: Այդ արժեքները կրող խոնարհ
մարդիկ միայն կարող են փոխել հասարակու-
թյունը:

Անդեր մարզարեուծյունը
(գրված Ք.ծ.ա. 520-ին) բաղկացած է 2 գլխից
պատմում է Երուսաղեմի տաճարի նորոգում
թյան և դրա չնորհիվ հասարակության ճգնաժամ
ժամանակների մասին:

Զաքարիայի մարգարեության թվականը (գրված Ք.ծ.ա. 520-518-ին) բաղկացած է 14 գլխից, իր բովանդակությամբ բաժանված է 2 մասի. առաջին մասը (1-8) կազմված է բացառապես տեսիլքներից, որոնք վերաբերում են Երուսաղեմի տաճարի վերանորոգությանը, իսկ երկրորդ մասը (9-14) խոսում է Աստծո արքայության մասին, որ երկրի վրա հաստատում է մե՛րժ մի խոնարհ և հաղթող թագավոր, մե՛րժ մի հովիվ կամ մահապարտ մի առաքյալ, որի հատկորոշ գծերը կատարելապես ցլանում են Հիսուս Քրիստոսի անձի և տնօրինական սխրանքի մեջ (Մատթ. 21.4-5, 26.31, Մարկ. 14.27, Հովհ. 19.37):

Մաղաքի այլ ծառայարեւոթյունը
(գրված Բ.ծ.ա. V դ. 1-ին կեսին) բաղկացած է
4 գլխից, խոսում է կրոնական պարտավորու-

Թյունները նկատմամբ հրեից քաջանաների անտարբերության և մյուս կողմից՝ Աստծո սիրո, նրա մոտալուտ գալստյան ու դատաստանի մասին: Ազգարարվում է, որ Աստված ուղարկելու է իր Պատգամաբերին և Մարգարեին (ըստ մեկնիչների՝ ակնարկվում է Հիսուս Քրիստոսը):

Երեմիայի մարգարեությունը (Ք.ծ.ա. 626 – մոտ 597-ին) բաղկացած է 52 գլխից, պատմում է Նաբուքոդոնոսորի գլխավորությամբ երուսաղեմ բաբելոնյան զորքերի արշավանքի (Ք.ծ.ա. 597-ին) մասին: Այս ողբերգական դեպքերի գլխ. պատճառը, ըստ Երեմիայի, հրեից ժողովրդի անհավատարմությունն է Աստծո նկատմամբ: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ճանապարհը Երեմիան տեսնում է Աստծուն վերադառնալու մեջ: Ավանդությունը Երեմիա մարգարեին է վերագրում նաև Ողբը (գրքում պատմվում է Ք.ծ.ա. 587-ին բաբելոնյան զորքերի հարվածներից երուսաղեմի կործանման մասին), որը Աստվածաշնչի հայկ. կանոնում Բարուքի գրքի հետ զետեղված է Երեմիայի մարգարեություններից հետո:

Դանիելի մարգարեությունը (Ք.ծ.ա. VII–VI դդ.) բաղկացած է 14 գլխից, պատմում է երեք երկտասարդ հրեաների (Սեդրակ, Միսակ, Աբեղնադով) մասին, որոնք բաբելոնյան գերությունից մեջ արիաբար ընդդիմանում են բոլոր փորձություններին և հավատարմի մնում Աստծուն: Մարգարեության 1-ին մասը բովանդակում է 6 տարբեր պատմություններ (Շուշան, Դանիելը առյուծների գլուխում ևն), իսկ 2-րդ մասը՝ Դանիելի 4 տեսիլքները, որոնք ակնարկում են հրեաների՝ օտարների բռնապետության տակ գտնվելու և հետագայում նրանց պետության վերահաստատումը: Իր ուղղվածությամբ այն նման է Նոր կտակարանի Հայտնության գրքին:

Եզեկիի մարգարեությունը (Ք.ծ.ա. 597–587-ին) բաղկացած է 48 գլխից, ըստ բովանդակության բաժանվում է 4 մեծ մասերի: 1-ին մասը պարունակում է հրեաներին ուղղված մեղադրանքներ և սպառնալիքներ՝ նախքան բաբելոնյան կողմից երուսաղեմի երկրորդ պաշարումը: 2-րդ մասում ասվում է, որ Աստծո դատաստանը պիտի տարածվի օտարներին վրա նմանապես: 3-րդ մասը երուսաղեմի անկումից հետո հրեաներին ուղղված սփոփանքի խոսք է: 4-րդ մասում,

համաձայն տեսիլքի, ներկայացվում է երուսաղեմի ապագա տաճարի նկարագրությունը: Իբրև քաջանա կարևորելով տաճարի նորագությունը՝ Եզեկիելը, այսուամենայնիվ, այն հոգևոր գաղափարն է առաջ քաշում, որ Աստծո ներկայությունը որևէ տարածքով (երուսաղեմի տաճարի սրբարան) չի սահմանափակվում:

Ի գնահատություն Մ-ի անձի և գործի՝ Հայ միջնադարում լայն շրջանառության մեջ է եղել «Մահ երկոտասան մարգարեից» հինկտա-կարանային անվավերը, որն ընդգրկում է ոչ միայն Փոքր, այլև՝ Մեծ Մ-ի մահվան, նահատակության պատմությունները: Աստվածաշնչի հայերեն ձևագրերից շատերում այս միավորի մեջ առկա յուրաքանչյուր մարգարեի «Մահ»-ը կցված է նրա մարգարեության վերջում, երբեմն՝ սկզբում (օր., Մատենադարան, ձեռ. № 187, 201) կամ զետեղված առանձին (Մատենադարան, ձեռ. № 188): Յուրաքանչյուր մարգարեի «Մահ»-ը առկա է իբրև ընթերցված շաշոց ծիսամատյանում՝ համապատասխան մարգարեի տոնի օրը կարգալու համար: Ճառընտիրներում այն հաճախ հիշվում է *Եպիփան Կիպրացու* անվամբ. «Անուանք երկոտասան մարգարեից, թէ ուստի էին եւ որպէս վախճանեցան եւ կամ ուր թաղեցան՝ Եպիփանու եպիսկոպոսի ասացեալ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6869, հմտ. Մատենադարան, ձեռ. № 142, թ. 320ա–322բ): Հայերեն ձևագրերում առկա են նաև հետևյալ հինկտակարանային միավորները. «Պատմութիւն համառօտ եղիայի մարգարէի», «Քարոզ Յովնանու մարգարէին, որ ի Նինուէ քաղաքին», «Վասն Երեմիայի մարգարէին՝ ի գրոցն Բարուքայ», «Պատմութիւն սրբոյն Երեմիա մարգարէին, աշակերտաց նորա՝ Բարուքայ եւ Աբիմեղիքայ», «Տեսիլ Դանիելի Եօթներորդ», «Հարցաքննութիւն Ազրի մարգարէին ընդ հրեշտակն Տեառն վոյնի գետեղված են նաև վաքադարական, վկայաբանական ժողովածուները՝ Հայսմա-վուքների մեջ: Իբրև բացառիկ հեղինակություն վայելող մարգարեություններ՝ Հայսմա-վուքի մեջ զետեղված են նաև Մովսես նա-խամարգարեի (Բ 152, տպ. 1706, 95–98) և Ե-րեմիա մարգարեի (տպ. 1706, 714–716) մասին պատմող վաքադար. միավորներ:

Հայ թարգմ. և ինքնուրույն մատենագրու-թյան մեջ մասնավոր կարևորություն ունեն մարգարեությունների մեկնությունները (տես

Մեկնողական գրականություն), որոնք միջնա-դարի աստվածաբանության, իմաստասիրու-թյան, գիտության գնահատման մարգերի հետա-դոտման լուրջ սկզբնաղբյուրներ են: Առավել կամ նվազ մանրամասնությամբ մեկնաբանված և վանական ուսուցման նպատակով շրջանա-ռության մեջ դրված երկերից են՝ Եսայու (Հովհան Ոսկեբերան, Սարգիս Կուստ, Գեորգ Սիւ-հացի, Եսայի Նչեցի, Գրիգոր Տաթևացի), Ե-րեմիայի (Հովհան Ոսկեբերան, Մխիթար Գոշ, Անանու), Դանիելի (Հիպոլիտոս Բոստրա-ցի՝ մահ. 235/236, Վարդան Արևելցի, Հովհան-նես Ծործորեցի, Մարգար Խոջենց Երևանցի՝ XVIII դ.), Եզեկիելի (Եփրեմ Ասորի, Հովհան Ոսկեբերան, Թեոդորեոս Կյուրացի, Ստեփա-նոս Սյունեցի, Եսայի Նչեցի, Մարգար Խոջենց Երևանցի), ինչպես նաև՝ 12 Փոքր Մ-ի (Հովհան Ոսկեբերան, Ներսես Համբրոնացի) մեկ-նությունները: Մարգարեությունից քաղված բնաբաններով են շարադրվել շատ ճառեր և քարոզներ (Վարդան Արևելցի, Գրիգոր Տա-թևացի), որոնք ըստ էության համապատաս-խան համարների վարդապետ., բարոյաբան. մեկնություններն են: Համաձայն մեկնաբան., ճառադր., քարոզիչու. երկերի, մարգարեու-թյունների հիմն. բովանդակությունը Հիսուս Քրիստոսի մասին ակնարկելու ու վկայելու է (Ա-զաթանգեղոս, 8 339, 422): Հայ (և ոչ միայն Հայ) միջնադարի մեկնաբանական ավանդույթն իբրև այդպիսիք նկատում է հետևյալ տեղի-ները. Եսայի 7.14, 11.1–5, 10, 9.6–7, 8.14, 53.1–3, 10, 49.6–7, 43.1–6, 42.6–7, 65.15–18 ևն, Երեմ. 23.5–6, 33.14–17, 31.15, Եզեկ. 34.23–24, 37.21–24, Դանիել 7.13–14, 9.20–24, Միքիա 5.2–4, Անգե 2.6–9, Զաք. 6.12–15, 9.9, 13.1–2, 11.11–13, 12.10:

Մարգարեությունները տվյալներ են պարու-նակում Հայոց պատմության հետազոտման համար: Այսպես. Եսայու մարգարեության մեջ հիշատակվում է Արարատի երկիրը, ուր փա-խան Աղրամիկը և Սարասարը (ըստ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»՝ Աղրամա-լիք և Սանասար), իրենց հորը՝ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորին (Ք.ծ.ա. 705–680) սպանելուց հետո (Եսայի 37.37–38, տես նաև Դ թագ. 19.36–37): Երեմիայի մարգարեության մեջ հիշատակվում է «Արարատյան թագավո-րությունը» (51.27), որն ակնարկում է Երվան-դունիների նորաստեղծ Հայկ. պետությունը (Ք.ծ.ա. 594–592): Եզեկիելի մարգարեության մեջ երկեց հիշատակված «Թորգոմի տունը»

(27.14, 38.6) մասնա-գետները տեղադրում են Երկրորդ Հայքի տա-րածքում (Ք.ծ.ա. 593–570): Տես Թորգոմա տուն հոդվածը:

Հայ մատենագրության մեջ կենցաղավարում են շարականներ և տարբեր բանաստեղծու-թյուններ՝ նվիրված Մ-ին: Առավել Հայտնի են Մովսես Խորենացու և Ներսես Շնորհալու ան-վամբ շարականներն ու Ներսես Համբրոնացու «Ուսանալու ի կատարածի ժԲ մարգարեիցն» քերթվածը (Մատենադարան, ձեռ. № 180, թ. 398ա):

Մ-ի պատկերագրությունը կարևոր տեղ է զբաղեցրել Հայ միջնադարյան մանրանկարչու-թյան մեջ: Մ. պատկերված են գլխավորաբար Աստվածաշունչ պարունակող ձևագրերում՝ տվյալ մարգարեությանը կից (Մատենադարան, ձեռ. № 180, 187 ևն):

Պատկերագրումը տես ներդիր XII-ում, 12.1, 2–4-րդ և 12.2, 1–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Թանգարան հին և նոր նախնեաց. Ա. Անկա-նոս գիրք Հին Կտակարանաց, Վնտ., 1896, էջ 207–227: Գիրք եւ ճառ հոգեշահ, ԿՊ, 1722, էջ 371–487: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառն հատոր, ԿՊ, 1741, էջ 276: Հովհան Ոսկեբերան, Մեկնութիւն Եսայեա մարգարէի, Վնտ., 1880: Ներսես Համբրոնացի, Մեկնու-վնտ., 1880: Ներսես Համբրոնացի, ԿՊ, 1825: Զա-թին սրբոց երկոտասան մարգարէից, ԿՊ, 1825: Զա-թին շարականաց, Վնտ., 1814, էջ 543–548: Զարբ-թին շարականաց, Վնտ., 1814, էջ 543–548: Զարբ-թին շարականաց (զար Դ-ժԳ), Վնտ., 1889, էջ 186: Նութեանց նախնեաց (զար Դ-ժԳ), Վնտ., 1889: Քյոսե-կարանի անվանը գրոց վրայ, Վնտ., 1898: Քյոսե-կարանի անվանը քաղաքի անհայտ հատվածներ Ս. յան Հ., Հունարեն բնագրով անհայտ հատվածներ Ս. յան Հ., Հունարեն բնագրով մեկնության հայերեն Հովհան Ոսկեբերանի Եզեկիելի մեկնության հայերեն թարգմանությունից, «Եջմիածին», 1996, № 2–3: Թարգմանությունից, Կյուրացի, Մեկնութիւն Եզե-թեոդորեսոս Կյուրացի, Մեկնութիւն Եզե-կիելի, աշխատասիր. Է. Քյոսեյանի, Ե., 2000:

Հակոբ Քյոսեյան

ՄԱՐԳԱՐԱՌԹՅՈՒՆ, տես Դավանանք Հա-յաստանյայց առաքելական եկեղե-ցու հոգվածում:

ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ, Աստվածա-մայր, Տիրամայր, Աստվածածին, սուրբ Կույս Մարիամ (Հուն. Θεομήτωρ, Θεοτόκος), մարգեղացյալ Աստծո՝ Հիսուս Քրիստոսի մայրը, որը նրան ծնեց կուսական հղությունով՝ Սուրբ Հոգով, Բեթղեհեմում (Մատթ. 2.1–12, Լուկ. 2.6–7). բացառիկ առա-

քելուծյուն ունեցող երանելի Կույսը, ում վերապահված էր մարդկության Փրկչին աշխարհին ընծայելու աստվածային պատիվը, ինչպես մարդարեսցված էր Հին ուխտում. «Ահա կույսը պիտի հղիանա ու որդի ծնի, և նրա անունը պիտի լինի Էմմանուել» (Եսայի 7.14, տես նաև Միքիա 5.2-3): Մ. Ա. ընտրյալ այն անոթն է, որը մասնակցում է Աստծո փրկության ծրագրի իրականացմանը՝ մարդու փրկագործության պատմության մեջ, ուստի և *եկեղեցու* պաշտամունքային նվիրապետությունում Մ. Ա. բարձր է դասվում *սրբերից և հրեշտակներից*:

«Մարիամ» անունը մեկնաբանվում է մերթ իբրեւ լուսավորչալ, մերթ՝ Աստծո սիրելի, Աստծուց սիրված իմաստով: Ըստ ավանդու-թյան, Մարիամը մանուկ Հիսուսին ունեցել է իր կյանքի մոտ 16-րդ տարում, և Հիսուսն էլ ծնվել է մեր թվարկության 1-ին կամ 4-ին, հետևաբար Մարիամը ծնված պիտի լինի Ք. ծ. ա. մոտ 16-ին կամ 13-ին, ըստ ոմանց՝ Բեթղե-հեմում, ըստ այլոց՝ Նազարեթում: Նրա ննջու-մը, ըստ ավանդության, եղել է Հիսուսի խա-չելությունից 12 կամ 15 տարի անց, և Հիսուսն իր իսկ խոստման համաձայն Աստվածածնին վերափոխել է երկինք: Կույսի մարմինն ամ-փոփվել է Երուսաղեմին մերձ Գեթսեմանիում, վիմափոր գերեզմանի մեջ: Ըստ ավանդության, *Երուսաղեմից բացակայող Բարդուղիմեոս* ուսուցչալը, քարոզչական շրջագայու-թյունից վե-րադառնալով Երուսաղեմ և իմանալով Աստ-վածամոր ննջման մասին, *առաքյալներին* թա-խանձել է բացել Տիրամոր գերեզմանը՝ նրա ե-րեսը վերջին անգամ տեսնելու համար: Բացե-լով գերեզմանը՝ այն թափուր են գտել (տես *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի*):

Մարիամը, ըստ Ավետարանների և պարականոն գրքերի, ուխտի զավակ էր, ինչպես օր., աստվածաշնչյան նահապետներից Աբրահամի ու Սառայի որդի Իսահակը կամ ինչպես եղևանայի ու Աննայի որդի Սամուել մարգարեն։ Մարիամի ծնողները՝ Հովակիմն ու Աննան, երեսա չեն ունեցել և ուխտել են՝ ունենալու դեպքում մանկանն ընծայել սուրբ Տաճարին։ Ընծայյալ Մարիամը Տաճարում մնացել է 14 տարի (Տաճարի քահանայապետն էր դարձել Զաքարիան, որի կինն էր եղիսաբեթը. նրանք էին Հովհաննես Մկրտչի ծնողները)։ Այա Մարիամը նշանվել է Հովսեփի հետ, բնակվել Գալիլայի Նազարեթ քաղաքում։ Կյանքի մոտա-

վորապետ 15-րդ տարում սուրբ Կոնստինտին
պատահել է մարգարեացված աստվածային
հրաշքը. Գաբրիել հրեշտակն այցելել է նրան
և ավետել. «Եվ ահա՛ դու կհղինաս և կծնես
մի որդի ու նրա անունը Հիսուս կլնես: Նա
մեծ կլինի և Բարձրյալի որդի կկոչվի...» Սուրբ
Հոգին կգա քո վրա, և Բարձրյալի զորութունը
նր հովանի կլինի քեզ...» (Ղուկ. 1.26-38):
Ժամանակ անց Մարիամը, Հիսուսով հղի, այ-
ցելել է Հովհաննես Մկրտչի մոտ՝ եղիսարե-
թին, որը Սուրբ Հոգով մարգարեացել է՝ աղա-
ղակելով. «Օրհնյա՛լ ես դու կանանց մեջ, և
օրհնյա՛լ է քո որովայնի պտուղը...» (Ղուկ.
1.41-45): Մարիամը ևս, Սուրբ Հոգով լցված,
ասել է իր հրաշագեղ օրհներգութունը (որը
կոչվում է Մեծացուսցե՝ Տիրոջ մեծացնելու
փառավորելու իմաստն ունենալու համար). «Իմ
անձը կփառավորի Տիրոջը, և իմ հոգին ցնաց
իմ Փրկիչ Աստուծով, որովհետև նա իր հայա-
քը դարձրեց իր աղանի խոնարհության վրա:
Եվ ահա, այսուհետև բոլոր սերունդները ինձ
երանի կտան...» (Ղուկ. 1.46-55):

Ընդհանրական եկեղեցին Մ. Ա.-ի՝ Ամենա-
սուրբ Կույսի (որը, ըստ Հրեական մեսիական
հավատքի՝ իր մեջ պետք է ընդունեն երկրքից
սպասվող Փրկչին) մասին թանձրացյալ այլա-
բանություններ և մարգարեություններ է դի-
տում Հին կտակարանի որոշ տեղիները, որ-
տեղ ապագա Աստվածամայրը հանդես է գա-
լիս որպես Մեսիայի՝ Օծյալ Փրկչի տնօրինա-
կան գործունեությանը սերտորեն առնչվող
անձ.

անձ.
Մարիամը որպես գալիք Փրկչի մայրը:
Աստված ասում է օձին (սատանային). «Թշնա-
մուկթիուն պիտի դնեմ քո և այդ կնոջ [Մարիա-
մի] միջև, քո սեերնդի ու նրա սեերնդի [Հիսու-
սի] միջև: Նա պիտի ջախջախի քո գլուխը, իսկ
դու պիտի խայթես նրա գարշապարը» (Մնդ.
3.15): Տվյալ դեպքում սատանայական օձին
ստանալով անողը Հիսուսն է, իսկ «կինը»՝ Հի-
սուսի մայրը, ով մասնակցում է իր Որդու պայ-
քարին և Հաղթանակին, այսինքն՝ մարդկու-
թյան փրկության գործին:

Մարիամը որպես այն Կույսը, որը ծնելու է Էմմանուելին. «Ահա կույսը պիտի Հղիանա ու որդի ծնի, և նրա անունը պիտի լինի Էմմանուել» (Եսայի 7.14, Միքեյա 5.2-3, տես մանուկը» (Նապի 7.14, Միքեյա 5.2-3, տես մանուկը. 1.22-23), այսինքն՝ Հանդես է գալիս որպես Աստվածածին, քանի որ Էմմանուել նշանակում է «Աստված մեզ Հետ»: Այդ անունն ակ-

Նարեկում է Փրկչի Աստվածությունը և Փրկչի
Կույս Մոր աստվածային մայրությունը:

Փրկչին Քեղբեհեմում մտող Կույսը: Եսայու
մարգարեությունը Միքիան ավելացնում է մի
կարևոր մանրամասն՝ Մեսիայի ծննդյան վայրը:
«Եվ դու, Բեթղեհեմ, Եփրաթայի սակավամարդ
տուն, կլինես Հուդայի երկրի Հազարավորների
մեջ, քեզնից պիտի ելնի ինձ Համար Իսրայելի
մի իշխան, և նրա ծագումը աշխարհի սկզբի
օրերից է»: Այդ պատճառով Տերը նրանց
կթողնի մինչև ծննդկանի ժամանակը...», Մի-
քիա 5.2-3): Մարգարեն «ծննդկանի ժամանա-
կը» ասելով նկատի ունի Եսայու մարգարեու-
թյան «Հղացող և ծնող Կույսին» (մարգարեու-
թյան իրականացումը տես Մատթ. 2.2-6):

Մ. Ա. որպես առաջինը Տիրոջ խոնարհմե-
րի ու աղքատների մեջ, այսինքն նրանց, ով-
քեր սպասում էին Փրկչին խոնարհության ու
աղքատության մեջ: Մարիամը գլուխն է «Տի-
րոջ աղքատների», ինչը երևակվում է մարգա-
րեռություններում ու սաղմոսներում: Մարիա-
մի խոնարհության հաստատումը եղավ նրա
ինքնաբերականության («Տիրոջ աղախին»)
հրեշտակապետի ավետմանն ի պատասխան:
Մարիամը՝ աղքատների մեջ ամենաաղքատը,
դարձավ ամենահարուստը՝ Փրկչի Մայրը («Ե-
րանի՜ Հոգով աղքատներիդ, որովհետև Աստ-
ծու արքայությունը ձերն է», Դուկ. 6.20) և
խոնարհությունից բարձրացվեց մինչև փառ-
քի զապաթնակետը՝ «Խոնարհ և բարձր»:

Մ. Ա. որպես խորհրդաբանյալ «Սիոնի դուստրը», «Ճրուսադեմի դուստրը», «Խարայեւի կոյսը»: Մարիամը ճշմարիտ «Սիոնի դուստրն է», անձնավորումը կատարյալ երուսաղեմի, որպես Աստծո ներկայութեան վայր, որն իր մեջ է կրում Փրկչին, ապրում, տառապում և գործում է նրան ծնելու կենդանի սպասումով: «Հրճվիր, դժուար Սիոնի, բարձրանայն աղաղակիլ, երուսաղեմ, ուրախացիր և զվարճացիր քո ամբողջ սրտով, դժուար երուսաղեմի, որովհետեւ... Իսրայելի Թագավորը՝ Տերը, քո մեջ է...» (Սովոնիա 3.14-15, տես նաև Միքեա 4.8-10, Երեմիա 31.21-22): Մարիամը Հին կտակարանի «Սիոնի դստեր» ամենակատարյալ իրականացումն է և մարգարեութեան վավերացումը Նոր կտակարանում, Հին և Նոր կտակարանների եկեղեցու կապող օղակը: Նա է ավետավոր Կոյսը, «Սիոնի դուստրը»՝ սուրբ Իսրայելի անձնավորումը, Հին ուխտի մարգարեութեան վավերացումը Նոր ուխտում և այն «երկնային տաճարը» (Գոհեոդ Նարեկացի), որն

իր մեջ է կրում Փրկչին,
ուստի և ինքն է անդ-
րանիկ Նոր եկեղեցին:

Նոր կտակարանում առկա են Մարիամի կյանքի հետևյալ հիմն. դրվագները.

Մ. Ա. Հիսուսի ծածուկ կյանքի տարիներին, որ միայն ահանազեցված է կտակարաններում, սակայն նկարագրված է պարականոն գրվածքներում և բանավոր ավանդույթներում:

Մ. Ա. Գալիլիայում: Ավետումը Նազարեթում (Ղուկ. 1.26-38):

Մ. Ա. Հուդայի երկրում. այցելությունը Երևանում (Ղուկ. 1.39-56):

Մ. Ա. Բեթղեհեմում. Հիսուսի ծնունդը
(Մատթ. 1.18-25, Դուկ. 2.1-20):

Մ. Ա. ԵՐԵՄՅԱՆԻ ԽԱՃԱՐԿԸ (Ղուկ.
2,22-33, տես ՏՅԱՌՆԸՆԴԱՌԱՋ):

Մ. Ա. Եգիպտոսում, երբ սուրբ ընտանիքը (Մարիամը, Հովսեփը և մանուկ Հիսուսը) հրեշտակի հրահանգով, Հերովդես արքայի նհնգ հրամանից խուսափելով, փախչում է Եգիպտոս (Մատթ. 2.13-15, 19-23):

Մ. Ա. ԵՐՈՒՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՍԻ ԿԱՌԱՐԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՌԱՐԱՐՈՒՄԻ ՎԵՐԱԿՈՆԿՐԱԾՈՒՄԸ (ԴՈՒԿ. 241-52):

Մ. Ա. Կանայի Հաբասնիբում, որտեղ սուրբ Աստվածամոր բարեխոսությունամբ Հիսուսը ջուրը դինի դարձրեց՝ հայտնելով աստվածային համայնքի սկիզբը (Հովհ. 2.1-11):

Մ. Ա. Հիսուսի փրկչական բացահայտ գործունեությունն ընթացքում, Կափառնայում քաղաքում, երբ զարմիկների հետ կամենում էր տեսնել Հիսուսին (Մատթ. 12.46-49, Մարկ. 3.31-35, Դուկ. 8.19-21)։ Լս երկու անգամ՝ Հիշատակված տարբեր առիթներով (Մարկ. 6.3, Դուկ. 11.27-28)։

Մ. Ա. Հիսուսի երկերային կյանքի ավարտին, Գողգոթայի խաչելու թյանն է տես: Ըստ Հովհաննես ավետարանի՝ «... Հիսուսի խաչի մոտ կանգնած էին նրա մայրը և նրա մորաքույրը՝ Կրեոպայի կին Մարիամը և Մարիամ Մագդաղենացին: Երբ Հիսուս տեսավ մորը և այն աշակերտին, որ մոտ էր կանգնած, որին նա սիրում էր, մորն ասաց. «Ո՛վ կին, ահա՛ քո որդին»։ Ապա աշակերտին ասաց. «Ահա՛ քո մայրը»։ Եվ այդ պահից աշակերտը նրան իր մոտ առավ» (Հովհ. 19.25–27):

Մ. Ա. Հիսուսի փառավորումից՝ Հարությունից և Համբարձումից հետո՝ Վերնատանը (որտեղ Հիսուսը կատարել էր Վերջին ընթրիքը)

Հիսուսի աշակերտներին հետ, հարատև աղոթքի հանձնված (Գործք 1.13-14) կամ, այլ կերպ ասած՝ Մ. Ա. զինվորյալ (երկրային) եկեղեցում:

Մ. Ա. երկնքում՝ հավիտենություն մեջ, կամ՝ Մ. Ա. հաղթական (երկնային) եկեղեցում. իրողություն, որը խորհրդարանորեն տրված է Հովհաննեսի Հայտնությունում. «Եվ երկնքում մեծ նշան երևաց. մի կին՝ արեգակն իր վրա առած, լուսինն իր ոտքերի տակ և իր գլխի վրա մի պսակ՝ տաններկու աստղերից» (12.1):

Աստվածածինը վերաբերյալ կան նաև բանավոր ավանդություններ, զրույցներ, պարակալնոս գրքեր (Հակոբոսի նախավետարան, Կեղծ Մատթեոսի ավետարան, Մարիամի ծննդյան ավետարան, Մանկություն արարական ավետարան, Ատաղճագործ Հովսեփի պատմություն, Ամենասրբուհի Կույս Աստվածամոր Վերափոխման գիրք ևն): Դրանցում խոսվում են Մարիամի կյանքի այնպիսի զրվագների մասին, որոնք չեն գրավել կանոնական Ավետարաններում (Մարիամի ծննդյան, մանկության, նրան Տաճարին ընծայելու, Եգիպտոսում անցկացրած տարիների, Նազարեթ վերադարձի, Աստվածամոր ննջման, Վերափոխման ևն):

Աստվածածինը Հայրախոսական ավանդության մեջ: Առաջնական շրջանից հետո, սկսած II դ-ից, Մ. Ա.-ի՝ որպես Փրկչի մոր և Փրկչի տնօրինական գործունեության մասնակցի, նրա հավիտենական կուսության և ապագա Վերափոխման վերաբերյալ հարցերը խորհրդածություն առարկա են դարձել Հայրախոս. ավանդության մեջ: Ուշագրավ են Իգնատիոս Անտիոքացու (մահ. 113/117) թղթերում (նամակներում) արտահայտված մտածումներն առ Մ. Ա., որպես Դավթի թագավոր. սերնդին պատկանող Կույսի և որպես սուրբ ընդունարան Աստվածություն՝ Մայրն Աստծո Որդու: Եվա-Մ. Ա. հանդիպադրումն է առկա Հուստինիոս Վկայի (մահ. մոտ 165) «Երկխոսություն թրիփոն հրեայի հետ» գրություն մեջ. ինչպես որ նախամոր՝ Եվայի պատվիրանադանություն (անհնազանդություն) պատճառով մարդկությունը ընկավ մահվան անեծքի տակ, այնպես էլ Մ. Ա.-ի սուրբ հնազանդությունը՝ գտավ կյանք՝ համաձին Հիսուս Քրիստոսի: Իրենիսուս Լուգդոնացին (II դ.) իր «Ընդդեմ հերետիկոսությունների» գրվածքում հաստատագրել է, որ Մ. Ա., ծննդով Հիսուսին, մարդկությունը վերադարձ-

րել է աստվածային շնորհին՝ հավիտենական կյանքին: Իրենիոս Լուգդոնացին կոչվել է «Աստվածամոր առաջին աստվածաբանը»: Կղեմես Աղեքսանդրացին խոսել է Մարիամի աստվածային մայրություն և մշտնջենական կուսության մասին՝ ոչ միայն Հիսուսի ծննդից առաջ, այլև՝ ծննդից հետո: Մեկնելով Հայտնության գրքի 12-րդ գլուխը՝ հանգել է հետևություն, որ այնտեղ նկարագրված է Մ. Ա. և Մարիամի կերպարի միջոցով գծագրել է եկեղեցու դեմքը, նույն կերպարի մեջ միացնելով երկու Կույսերին և երկու Մայրերին՝ Մարիամին ու եկեղեցուն: Այսպիսով Մ. Ա. առաջին անգամ ընկալվում է նաև իբրև եկեղեցի: Որոգիներին մեկնություններում (որոնք հայտնի են միայն լատ. թարգմանությունում) ավանդաբար խոսվում է Մ. Ա.-ի աստվածաշնորհ կուսության մասին: Հղիանալու ընթացքում, նաև Հիսուսին ծննդից հետո: Ընդունված կարծիքի համաձայն՝ Որոգիներն է առաջին անգամ գործածել Պատմիկ (Աստվածածին) եզրը: Որոգիներն է առաջ քաշել Մարիամի՝ որպես կանանց վանականության (կուսակրոնություն) գլուխն ու օրինակը լինելու գաղափարը: Հիպոլիտոս Բոստրացին (մահ. 236) «Հակոբի օրհնությունները», «Բեռնիմոսի դեմ» գրվածքներում անդրադարձել է նույն թեմաներին, իսկ Մարիամին կոչել «Ամենասրբուհի միշտ Կույս Մարիամ»: Պատմիկ եզրն Արևմուտքում առաջին անգամ գործածել է Ամբրոսիոս Մեդիոլանցին (340-397): Նա առաջինն է ուրվագծել Քրիստոսի խորհրդավոր մարմնի (եկեղեցու) բոլոր անդամների հանդեպ Մարիամի հոգևոր մայրության ուսմունքը, որն իր կատարելությանն է հասել Օգոստինոս Երանելու (354-430) աշխատություններում: Ամբրոսիոս Մեդիոլանցին համարվում է «լատին մարեմարանության հայրը»:

Մ. Ա.-ին և ընդհանրապես մարեմարանություն խնդիրներին իրենց գրություններում (160-222), անդրադարձել են Տերտուլիանոսը (160-222), Հեկեքսանդր Աղեքսանդրացին (մահ. 326), Էրոնիմոս Երանելին (IV դ.), Եպիփան Կիպրացին, Պրոկոպ Կոստանդնուպոլսեցին (V դ.), Տիմոթեոս Երուսաղեմացին (V դ.) և ուրիշներ: IV դ. 1-ին կեսին Աստվածամայր և Աստվածածին եզրերը լայն տարածում են ստացել և գործածվել բոլորի կողմից: Սակայն այդ եզրերը հենց այդ շրջանում էլ դարձել են մեծ իրաժարություն ռաարկա, և հատկապես Անտիոքի աստվածաբան. դպրոցի ներկայացուցիչները կասկածի տակ են առել Աստվածա-

մայր կամ Աստվածածին եզրի ուղղափառությունը և սկսել գործածել «Քրիստոսածին» կամ «մարդածին» եզրը (տես Նեստորականություն հոգևածում): Կյուրեղ Աղեքսանդրացին անհաշտ պայքար է մղել Նեստորի ուսմունքի դեմ, իսկ 431-ի Եփեսոսի Գործերական ժողովը դատապարտել է Նեստորի վարդապետությունը, դավանել Մարիամին Աստվածածին ու Աստվածամայր և Մարիամի աստվածային մայրությունը հռչակել որպես ըրիստ. հավատքի ճշմարտություն (դոգմա):

Հռոմի եկեղեցին, հիմնվելով Արմ. եկեղեցու հայրերի, հատկապես Օգոստինոս Երանելու, Իլդեֆոնսոս Տղեդացու (VII դ.), Սոֆրոնիոսի (VII դ.), Անդրեաս Կրետացու (VIII դ.), Հովհան Դամասկացու (VIII դ.) աշխատությունների վրա, արդեն VII-VIII դդ. առաջ է քաշել անարատ Հոգևության (Աննայից Մարիամի անարատ Հոգևությամբ ծննդի) վարդապետությունը: XII դ. Կաթոլիկ եկեղեցում հաստատվել է անարատ Հոգևության տոն: Չնայած դրանիսկյանները չեն ընդունել այն և մերժել են այդ վարդապետության ուղղափառությունը, սակայն XIV դ. ինչպես անարատ Հոգևության տոնը, այնպես էլ ուսմունքը, շնորհիվ ֆրանցիսկյանների, Կաթոլիկ եկեղեցում ստացել են համընդհանուր ճանաչում, իսկ 1854-ին Հռոմի պապ Պիոս IX-ը անարատ Հոգևության վարդապետությունը հռչակել է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու պաշտոն. դոգմա: Համաձայն այդ վարդապետության, Մարիամն իր Աստված Որդու՝ Փրկչի աստվածային արժանիքների հեռանկարով, սրբությունը զարգարված էր իր գոյության առաջին վայրկյանից, և ինչպես իր Որդին, նա ևս զերծ էր սկզբնական (աղամական) մեղքից: Աստվածաբան. երկար քննարկումներից հետո Արևմուտքը եկել է այն եզրակացության, որ սկզբնական մեղքից Մարիամի վերապահումը ամենակատարյալ և ամենալսեմ իրականացումն է այն փրկության, որ պարգևել է մեզ Քրիստոսը: Օգոստինոսը հաստատում էր, որ բոլոր մարդիկ, նաև ամենասուրբ վարք ունեցողները, իրենց կյանքի ընթացքում գործել են ինչ-որ մեղք, բայց Ամենասրբուհի Մարիամը բացառություն է համընդհանուր օրենքի մեջ, որովհետև «նրան տրվել է շնորհի մի այնպիսի զերառություն, որով կարողացավ ամեն տեսակետով հաղթել մեղքին... և լույս աշխարհ բերել նրան, ով մեղք չունեցավ»: Ըստ Օգոստինոսի, Աստվածամոր և մեղքի միջև անընդունելի, անըմբռնելի և անմտածելի է որևէ հարաբերություն:

Արլ. ուղղափառ եկեղեցիները մերժում են անարատ Հոգևության վարդապետությունը այն փաստարկված պատճառաբանությամբ, որ ինչը հատուկ է Աստծուն՝ Հիսուսին, տվյալ դեպքում՝ սկզբնական մեղքից զերծ լինելը, վերագրելի է մահվանացուներին, անգամ սրբերից առաջինին՝ Աստվածամորը:

Հայ մարեմարանությունը սերտորեն կապված է Քրիստոսաբանության հետ: Աստվածամոր կյանքն առնչվում է Քրիստոսի կյանքի և փրկագործության հետ: Աստվածածինը Տիրոջ Մարդեղությունը մասնակից է դառնում Աստծո փրկության ծրագրին: Մ. Ա. «գործունյա նյութ է». դա նշանակում է, որ Տիրամայրը ոչ միայն Մարդեղության միջոց (գործիչ) է, այլև ուղղակի և զրական պայման: Հայ մարեմարանության մեջ Մ. Ա.-ի մայրությունն ունի երկու գլխ. հանգրվանների հղացման պարագաներ և մայրություն իրավունքներ: Այդ երկու իրողությունները Բանի Մարդեղության վավերացումն են: Բանի Մարդեղությունից է սկսվում մարդու փրկագործական ընթացքը: Ուստի փրկագործական տնօրինության պայման հանդիսացող Աստվածամայրը դառնում է փրկագործության գործուն մասնակիցը:

Մարիամի էությունը սահմանված է իր կուսական մայրությամբ և ոչ թե իր անարատ Հոգևությամբ: Մարիամն Աստվածածին էր ընտրվել իր թաղական և բարոյական մաքրության համար: Մարիամն իր Աստված Որդու՝ Փրկչի աստվածային արժանիքների հեռանկարով, սրբությունը զարգարված էր իր գոյության առաջին վայրկյանից, և ինչպես իր Որդին, նա ևս զերծ էր սկզբնական (աղամական) մեղքից: Աստվածաբան. երկար քննարկումներից հետո Արևմուտքը եկել է այն եզրակացության, որ սկզբնական մեղքից Մարիամի վերապահումը ամենակատարյալ և ամենալսեմ իրականացումն է այն փրկության, որ պարգևել է մեզ Քրիստոսը: Օգոստինոսը հաստատում էր, որ բոլոր մարդիկ, նաև ամենասուրբ վարք ունեցողները, իրենց կյանքի ընթացքում գործել են ինչ-որ մեղք, բայց Ամենասրբուհի Մարիամը բացառություն է համընդհանուր օրենքի մեջ, որովհետև «նրան տրվել է շնորհի մի այնպիսի զերառություն, որով կարողացավ ամեն տեսակետով հաղթել մեղքին... և լույս աշխարհ բերել նրան, ով մեղք չունեցավ»: Ըստ Օգոստինոսի, Աստվածամոր և մեղքի միջև անընդունելի, անըմբռնելի և անմտածելի է որևէ հարաբերություն:

Հայ մարեմաբանության սկզբունքներն են. Մարիամի աստվածային մայրությունը, նրա հավիտենական կուսությունը (Գրիգոր Տաթևացին, խոսելով Աստվածամոր հավիտենական կուսության մասին, վկայակոչում է Եզեկիելի մարգարեությունը. «Այդ դուռը փակ է մնալու ու չի բացվելու, նրանով ոչ ոք չի անցնելու, որպեսզի Իսրայելի Տեր Աստվածը մտնի այդտեղով: Այն փակ է լինելու, որովհետև առաջնորդ իշխանն է ներսում նստելու» Տիրոջ առաջ հասնելու համար», Եզեկիել 44.2-3), Աստվածածնի սրբությունը և մաքրությունը, Տիրոջ առջև նրա բարեխոսական միջնորդությունը ընդունումը: Մարիամի կուսությունը, սակայն, դիսկուսիվ տրամաբանություն համար պարագայում կերպով կապվում է Հարսնության, ամուսնության հետ: Այս միտքը չեղարկում է Գրիգոր Նարեկացու «Պսակ կուսութեան մաքուր հարսնութեան» բնորոշումով, որն իր դավան. ենթամաստով ուղղված էր թոնդրակեցիների դեմ: Նրանք մերժելով եկեղեց. ամուսնությունը թույլ են տվել «արհամարհանք ամուսնության պսակի նկատմամբ, որ Տերն ինքը հրաշագործություն է մարդն Աստվածածնով հարգեց ու պատվեց»: Մարիամի կուսության հետ անխզելիորեն կապված է նրա սրբությունը: Աստվածաբան. գրականության մեջ այն հայտնի է «կատարսիսի տեսություն» (առաջ է քաշել Գրիգոր Նազիանզացին) անվամբ: Համաձայն այդ տեսության Բրիտանիկ Ենկղոսը Հոգու կողմից նախամաքրված (προκαθαρσεις) Կուսյանց՝ մարմնով և Հոգով: Սրբության, անարատ հոգության մասին խոսող «նախամաքրված» եզրը, հակառակ իր երկդիմի բնույթի, Հայ եկեղեցու մարեմաբանության մեջ արժանացել է միանշանակ մեկնաբանության: Այսպես, Ներսես Շնորհալի Մատթեոսի Ավետարանի իր մեկնությունում ասում է, թե «Հոգին... մաքրեց Կուսյան ամեն տեսակ մարմնական կրքերից»: Հաստատելով այս միտքը՝ Իգնատիոս Սելեուսցի (XIII դ.) Ղուկասի Ավետարանի իր մեկնությունում գրում է. «Սկզբից Հոգին հանգչում է Կուսյի մեջ և նրան սրբում ամեն տեսակ մարմնական ցանկություններով»: Այսպիսով Հայ եկեղեցին, ցուցաբերելով պատշաճ զգուշավորություն, «նախամաքրված» եզրը բացառապես կապել է Սուրբ Հոգու ներգործելուց և Մ. Ա-ին աղամական մեղքից մաքրագործելուց հետո Բա-

նի անապական մարմնացումը նախապատրաստող իրողություն հետ:

Ընդհանուր մարեմաբանության մեջ արժարժված թեմաներից է Աստվածամոր կրած յոթ գլխ. ցավերը կամ վերքերը: Առաջին ցավը Տիրամայրը կրել է, երբ Սիմեոն ծերունին մարգարեացել է. «Իսկ քո [Մարիամի] հոգու միջով էլ սուր պիտի անցնի, որպեսզի բազում սրտերի խորհուրդներ հայտնի դառնան» (Ղուկ. 2.35): Երկրորդը Մարիամի Եգիպտոս փախչելն էր՝ մանուկ Հիսուսին Հերովդես թագավորի դաժանությունից փրկելու համար: Երրորդը տառնաբերված տարեկան Հիսուսին Տաճարում կորցնելն էր: Չորրորդ ցավը Աստվածամայրն ապրել է, երբ Հիսուսին դատապարտել են, և որդին խաչն ուսերին առած բարձրանում էր Գողգոթա լեռը: Հինգերորդ վերքը Աստվածամայրը ստացել է, երբ Որդուն խաչել են: Վեցերորդ ցավը Կուսյա Մարիամը կրել է, երբ Հիսուսը Հոգին ավանդել է, տեղով խոցել են նրա կողը և մարմինը խաչից իջեցրել: Յոթերորդ անգամ Տիրամոր սիրտը խոցվել է իր Որդու թաղման ժամանակ:

Մ. Ա-ին նվիրված տոները հաստատվել են V դ-ից սկսած: Հայկ. ծեսում չորեքշաբթին Մ. Ա-ին նվիրված օրն է, որովհետև, ավանդության համաձայն, ինչպես Եվայի անհնազանդությունը, այնպես էլ դրա ժխտումը հանդիսացող Տիրամոր Ավետումը եղել է չորեքշաբթի (չորեքշաբթին Հայ եկեղեցում պահոց օր է): Հայ եկեղեցին Աստվածամոր Հիշատակի համար սահմանել է 7 տոն (տես Աստվածածնի տոներ), որոնցից Վերափոխումն ու Աստվածածնին Հայ եկեղեցու Հինգ Տաղավար տոներից է:

Մ. Ա-ին նվիրված մարեմական գրություններ (ճառ, մեկնություն, ներբող, տաղ են) ունեն Պետրոս Սյունեցին, Թեոդորոս Բոթնիավորը, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Տաթևացին, Առաքել Բաղիշեցին և ուրիշներ: Մովսես Խորենացին իր «Պատմությունը սրբուհույն Աստվածածնի և պատկերի նորա» (1994) գրվածքում անդրադարձել է Մ. Ա-ի ազդարանությունը, մեկնաբանել նրա կենսագրությունն առանձին գրվածքներ, շարադրել Աստվածածնի պատկերի պատմությունը: Ըստ պատմագրի, «ի փայտն նկարեալ» Աստվածածնի պատկերը Հովհաննես առաքյալի գործն է, որը Բարդուղիմեոս առաքյալը բերել էր Հայաստան՝ Անձևացյաց երկիր և Դարբնաց քար կոչված վայրում, Անահիտ

դիցուհու մեհյանի տեղում հիմնել Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Գրիգոր Նարեկացին իր «Մատյան ողբերգություն» պոեմում Մ. Ա-ին անվանում և բնութագրում է որպես «Մարմնատեսիլ քերվեք», «Եղեմ չնչական», «Ծառ կենացն անմահից՝ բույսերն սրովն պարունակեալ», «Հանգստեամբ Հոգույն հանդերձեալ և մաքրագործեալ», «Խնամակալ Բարեխոս», «Ողջացուցիչ երկանցն Եվայի», «Տաճար երկնային», «Աղախին աստուծոյ և մայր», «անարատ», «Երջանիկ», «բարեշնորհ» են:

Հայաստանում բազմաթիվ են Աստվածածին անունով եկեղեցիներն ու սրբավայրերը: Շիրակի թեմի առաջնորդանիստ եկեղեցին (Գյումրիում) կոչվում է Ս. Աստվածածին Յոթ վերք եկեղեցի (1843-56): Հայ եկեղեցու Մայր տաճարը՝ Ս. Եջմիածինը, օծված է հանուն Մարիամ Աստվածածնի: Մ. Ա-ի հետ են կապված բազում հրաշքներ ու հայտնություններ:

Երաժշտություն: Մ. Ա-ին նվիրված երգերը կոչվում են Մեծացուցեց, որը Շարակ-նոցի 8-9 օրհներգից բաղկացած հիմնարկական կանոնի երրորդ միավորն է: Մեծացուցեն երգվում է առավոտյան ժամին՝ իբրև Աստվածածնի «Մեծացուցեց անձն իմ զՏէր» (Ղուկ. 1.46) երգի կցուրդ: Մեծացուցեն երգում են մոռուներն ավանդաբար վերագրվում են Մովսես Խորենացուն: Մեծացուցեն երգում են բերկրալից, քնար. և փառաբան. բնույթով, որտեղ Աստվածածինն անվանվում է «Արևելք գերարփին, օթարան լուսածին», «Մայր լուսոյ Մարիամ անհարսնացեալ», «Զանազան լուսոյ մայր», «Առաւօտ խաղաղութեան, արուսեակ զուարթաբար, տաճար լուսոյ» են: Մեղեդիապես Մեծացուցեն երգել են ընկնում զարդուրուն, ծորերգային հուզական արտահայտիչ նկարագրով:

Պատկերաբանություն: Մ. Ա-ի պատկերաբանությունը քրիստ. արվեստում ձևավորվել է II-III դդ.: Վաղ շրջանում առաջացել է Ավետման, Աղոթող Աստվածամոր (օրանտ), Մանկանը գրկած Աստվածամոր և հատկապես երկրպագող մոգերի հետ Մանուկը գրկին Աստվածամոր պատկերաբանությունը: Մ. Ա-ի պատկերաբանությունը ծագել է կանոնական չորս և պարական Մ. Ավետարաններից: Առաջին գեղ. պատկերները հանդիպում են II դ. կեսին վերագրվող Հռոմի Պրիսկիլլայի կատակոմբում՝ ստորգետնյա թաքստոցում, որտեղ քրիստոնյաները ժա-

մանակին պատսպարվել են և արարողություններ կատարել:

«Ավետում» պատկերագր. թեմայի առաջին օրինակները Հայաստանում պահպանվել են VI-VII դդ. Օձունի կոթողի հս. սյան արմ. կողմում և «Եջմիածնի Ավետարան»-ի վերջում կցված VI-VII դդ. մանրանկարում ու փղոսկրե կազմի վրա: «Ավետման» տեսարանում սովորաբար Գաբրիել հրեշտակապետը պատկերվում է ձախ, Մարիամը՝ աջ կողմում, իսկ երկնքից դեպի Մարիամն է իջնում աղավաղակերպ Սուրբ Հոգին: 1057-ի Ավետարանում նախերպ Սուրբ Հոգին, Մատենադարան, ձեռ. № 3784) (Փոքր Հայք, Մատենադարան, ձեռ. № 3784) և «Մողնու Ավետարան»-ում միմյանց մոտ նույն էջում պատկերված են «Ավետումը» և «Մարիամի ու եղիսաբեթի հանդիպումը»: 1057-ի Ավետարանում Մարիամը մերժման ժեստով է (կապաղովկյան տիպ), իսկ «Մողնու Ավետարան»-ում Մարիամը նստած է չքեղ տան առջև՝ մոլթաքայի վրա, աջ ձեռքն ափի կողմով դեպի մեղ՝ իբրև մերժում, ձախով իլիկ մանելիս: Որմանկարչության մեջ «Ավետումը» պատկերվել է VII-XVIII դդ.: Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու և Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքի եկեղեցու «Ավետման» նկարները «Ծնունդի» և «Եգիպտոս փախուստի» հետ ներկայացնում են մեկ շարք:

XI-XII դդ. պատկերագրված մի Ավետարանում (Մատենադարան, ձեռ. № 2877) Մարիամը պատկերված է երկու ձեռքով իլիկ մանելիս, ընդ որում, նրա մատների շարժումը միաժամանակ կապված է օրհնության, Սուրբ Երրորդության և Գրիստոսի աստվածային ու մարդկային բնությունների հետ: Կլիկյան մանրանկարչության մեջ Մ. Ա. պատկերված է նստած՝ իլիկով (1223-ի Ավետարան, Ստամբուլի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, ձեռ. № 35, «Կեռան թագուհու Ավետարան», «Հովհաննես Արքեպիսկոպոսի Ավետարան», Մատենադարան, ձեռ. № 197 են) և կանգնած («Վասակ իշխանի Ավետարան», XIII դ. 80-ական թթ-ի Ավետարան, Մատենադարան, ձեռ. № 9422 են): Զեռագիր № 9422 Ավետարանում և Խաչատուր Խիզանցու 1455-ի Ավետարանում (Բալթիմոր, Ուոլթերի հավաքածու, ձեռ. № 543) Աստվածածինը «Ավետման» մեջ աղոթողի (օրանտի) կեցվածքով է՝ երկու ձեռքերը դեպի վեր պարզած, ինչպես Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու «Ավետման» օրմանկարում: Պատկերագրության մեջ հրեշտակի և Մարիամի միջև կյանքի

ՄԱՐԻԱՄ

ավազանը երբեմն փոխարինվում է արմավի ծառով՝ որպես արդար-ների փրկություն՝ խորհրդանիշ: *Սարգէս Պիծակը* վերադարձել է աջ ձեռքի ափով Մարիամի մերժման հին կապադոկյան տիպին, իսկ Մարիամի ձախ ձեռքին պատկերել է զալար: Նա պաշպանել է նաև ավազանի կամ Ջրհորի (որից չիթերի փոխարեն ցայտում են տերևներ՝ զուգորդվելով դեպի Տիրամայրն ընթացող աղավ-նակերպ Սուրբ Հոգու հետ) հնավանդ պատկե-րը: Այդ պատկերակերպը կրկնվում է Վասպու-րականում: Իսկ *Թորոս Տարոնացին* և *Գրիգոր Տաթևացին* «Ավետուհուն» ներկայացնում են Ջրհորի կամ աղբյուրի մոտ՝ հին ասոր. տարբե-րակով:

«Աստվածածինը Մանկան հետ» կամ «Աստվածամայրը մանուկ Հիսուսը գրկին» Մ. Ա.-ի պատկերազրույթյան առավել տարածված հորինվածքներից է: Հայաստանն առաջին երկերներից է, որտեղ IV դ. մշակվել են զարգացել է այդ պատկերազր. տիպը: Տիրամոր և մանուկ Հիսուսի պատկերներով հորինվածքը մասնագիտ. գրականության մեջ հայտնի է «Օգիգիտրիա» (հուն.՝ ուղի ցույց տվող) անունով: Հռոմի Պրեսկիլլայի որմնանկարի «Աստվածամայրը Մանկան հետ» պատկերում Մարիամը ներկայացված է գլխին կիսաթափանցիկ քողով (ի տարբերություն ավելի ուշ շրջանի մաֆորիոնի)՝ իբրև մոլորաբացած կնոջ նշան: Քողի տակ կարճ թևքերով քիտոն է, քիտոնի վրա՝ մանտիա կամ պեպլոս: Մարիամի կողքին տոգայով մարգարեն է, վերևում՝ աստու: Սակայն այս նմուշը հատկանշական չի դառնում հետագա պատկերազրույթյան համար:

Եփեսոսի Գ տիեզերաժողովում Աստվածա-
մայր ճանաչված Կոլյա Մարիամը սկսել է ըն-
կալվել որպես երկնային Թագուհի, և դահին
բազմած մանուկ Հիսուսին գրկած Աստվածա-
մայրն անշատվել է մոգերից (Հնագուշյն արեւել-
յան պատկերներում ներկայացվել է մոգերի
հետ) ու ստացել սրբապատկերային նշանակու-
թյուն: Աստվածամոր մշտական հագուստը
դարձել է տունիկայի վրա գցված մափորոնը
(օմոֆորիոն անվան աղավաղում), որը միաժա-
մանակ ծածկում էր և գլուխը, և ուսերով իջ-
նում մինչև ծնկները:

«Օրդիգիտրիայի» պատկերազր. այդ տիպը Հայաստանում տարածվել է IV-VII դդ. քառակող քանդակազարդ կոթողների և դրանցից մի քանիսի պատվանդանների վրա (Բերդաձո-

րի, Հառիճի, Օձունի կոթողներ), իսկ Թալինի մի կոթողի վրա Աստվածամորն ու Մանկանը սպասարկում և հսկում են հրեշտակները: Թալինի և Խարաբավանքի կոթողներին վրա (ՀՊՊԹ) Աստվածամայրը պատկերված է կանգնած՝ Մանկան հետ, որի ձեռքին կա գիրք: «Աստվածամայրը Մանկան հետ» հորինվածքի պատկերազբ. հնավանդ այս տիպը գոթական աղբյուրությունում վերստին է հայտնի եկել XIII-XV դդ. հայկ. մանրանկարչություն մեջ (վասպուրական և այլուր): «Էջմիածնի Ավետարան»-ի VI դ. փղոսկրե կազմի ստորին փեղկի կենտր. թիթեղին գահի վրա պատկերված է Մանուկը գրկին Աստվածամայրը՝ կողքին Պողոս և Պետրոս առաքյալները:

Հայկ. մանրանկարչություն մեջ «Աստվածածնայրը Մանկան հետ» պատկերների առաջին օրինակները պահպանվել են X-XI դդ. Ավետարաններում («Էջմիածնի Ավետարան», 1000-ի «Էջմիածնի Ավետարան», Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մատենադարան, ձեռ. № 2555, 966-ի «Թարգմանչաց Ավետարան», Բալթիմոր, Ուոլթերսի Հավաքածու, ձեռ. № 537 են):

Հայկ. եկեղեցիների արտաքին հարգարան-
քում թեմատիկ պատկերների շարքում «Աստվա-
ռանձնահատուկ տեղ են գրավում «Աստվա-
ծամայրը Մանկան հետ» պատկերաքանդակնե-
րը (Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցի, Արթ-
րի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, Նորավանքի,
Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին վանքի, Արա-
տեսի վանքի եկեղեցիներ ևն): Աղթամարի
վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու արմ. պատին «Օղի-
գիտրիան» պատկերված է Գաբրիել և Միքա-
յել հրեշտակապետների հետ (ինչպես Օձու-
նում), մի մոտիվ, որն առկա է Կիրակոս ծաղ-
կողի 1351-ի Ավտարանում (Մատենադարան,
ձեռ. № 2745), առանց հրեշտակների՝ «Ար-
թանուպորտի Ավտարան»-ում: «Աստվածա-
մայրը Մանկան հետ» պատկերը հետագայում
և տարածում է ստացել Վայոց ձորի, Գլաձորի և
Տաթևի մանրանկարչության ու ճարտ. դպրոց-
ներում: Բյուզ. էլեուսա (Գորովադին) Աստ-
վածամոր ու Մանկան սրբապատկերի ազդեցու-
թյամբ XIII դ. վերջին և XIV դ. բոլորապարզ
Փոնի վրա ձևավորվել է նստած Աստվածամոր
և նրա գրկին ձեռքերը փարվելու համար տա-
րածած Մանկան կերպարը (*Մոմիկ*, Արենիի
Ս. Աստվածածին և Նորավանքի Բուրթելաշեն
եկեղեցիների մուտքերի ձևակառակվ. քարերի
վրա), իսկ գոթական ազդեցությունը՝ Մանկանը
կրծքով կերակրող Աստվածամոր կերպարը

(Թորոս Տարոնացի, 1323-ի Ավետարան, Մատենադարան, ձեռ. № 6289):

Հայ միջնադարյան որմնակարգչուության մեջ
«Աստվածամայրը Մանկան հետ» պատկերի
պահպանված եզակի օրինակը *Գնդեվանքի* ե-
կեղեցու հվ-արլ. ավանդատան ճակատի որմ-
նակարն է: «Օղիգլխորին» հանդես է եկել
նաև որպես Բարեխոս (մանուկ Հիսուսը գրկին
կանգնած Աստվածամայրը պատվիրատունների
հետ, *Հաղարծինի վանքում* գտնվող մի ճակա-
տակալ քարի վրա, Հովհաննես խլիզանցու ծաղ-
կած 1460-ի Ավետարանում, Մատենադարան,
ձեռ. № 7566, ևն):

XVII-XVIII դդ. գեղանկարչ. գործերում «Աստվածամայրը Մանկան հետ» հորինվածքն ստացել է յուզմաներկ սրբապատկերների տեսք, ավելացել են մանրամասներ (օր.՝ Մանկան ձեռքի խաչը են), որոնք հատուկ էջէին միջնադարին: Հայ եկեղեց. գեղանկարչության մեջ մեզ հասած «Օգիգիտրիայի» առաջին գործերից են XVII դ. անհայտ նկարչի «Աստվածամայրը Մանկան հետ» (Սևանի Աստվածամայր), XVIII դ. անհայտ նկարչի «Աստվածամայրը Մանկան, Պողոս և Պետրոս առաքյալների հետ» կտավները, ինչպես նաև՝ Հովնաթան Հովնաթանյանի՝ Աստվածամորը նվիրված գործերը: «Աստվածամայրը Մանկան հետ» սրբապատկերային տիպի վերջին ևավագույն օրինակը Վ. Սուրենյանցի «Աստվածամայրը գահի վրա» կտավն է (Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու Ավագ խորանում): Հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն, Ավագ խորանի ս. Սեղաչի նկարի վրա պետք է պատկերված լինի Աստվածամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին:

«Դեմասայրը մանուկ Հիսուսը գրկելին»
«Դեիսուսի» («Բարեխոսություն») պատկե-
րագը. թեման, որը կապված է Փրկագործության
խորհրդի հետ, Հայաստանում ունի իր հնա-
գույն օրինակները: «Բարեխոսության» առա-
ջին նմուշներից են Պեմզաչնի VI դ. կենտրո-
նադմբեթ եկեղեցու մուտքին պատկերված եր-
կու կտրտորները՝ Հիսուսը գրկելին կանգնած
Աստվածամոր ոտքերի մոտ: Մարիամի երկու
կողմերում սրբիչները ձեռքերին հորիզոնական
ուղղությամբ ճախրող սպասարկու հրեշտակ-
ներ են: Աստվածամոր հետ կապված «Բարե-
խոսության» դասական թեման (գահին նստած
Ամենակալ Քրիստոսը, ձախից Աստվածամայ-
րը, աջից՝ Հովհաննես Մկրտիչը՝ որպես բարե-
խոսներ) հետագայում շարունակվել է խաչքա-
րերի վրա (Հատկապես Վայոց ձորի դպրո-
ցում): Դրա ամենավաղ օրինակը Պողոս Կյուսա-

նի XIII դ. խաչքարի պահպանված վերևի բեկորն է (Կեչառուխից բերված, այժմ՝ ՀՊՊԹ-ում), որտեղ «Բարեխոսությունն» ունի ընդլայնված տեսք (բազմաձևի սուրճաձևի ձևով)։ Աստվածամայրն է, աջից՝ Հովհաննես Մկրտիչը, նրանց կողքերին՝ մեկական հրեշտակ։ «... Բարեխաւս լիւր Պառչին...» վիմագիրը մատնանշում է պատկերաբանադակի բովանդակությունը։ Վայց ձորի դպրոցի «Բարեխոսության» թեմայով մյուս կարևոր հուշարձանը Մոմիկի 1308-ի խաչքարն է (այժմ՝ Ս. Էջմիածնում)։ «Բարեխոսության» դասական պատկերաբանադակի օրինակներից է Վայց ձորի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին վանքի եկեղ. քարագեղանկար (ՀՊՊԹ)։

«Դեխուսուսի» թեման ավելի բարձր ու նուրբ իմաստներ է ստացել կրկնկյան մանրանկարչության մեջ: Թորոս Ռոսլինի մոտ այն հանդես է եկել մի քանի փոխակերպություններով. ա. 1256-ի «Զյեթունի Ավետարան»-ում (Մատենադարան, ձեռ. № 10450) Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթի գլխազարդի վերևում պատանի անմորուք Քրիստոսի (Էմմանուելի) կիսանդրին է, իսկ նրանից ներքև, ձախում՝ Մարիամի, աջում՝ Հովհաննես Մկրտչի, բ. 1268-ի «Մալաթիայի Ավետարան»-ի (Մատենադարան, ձեռ. 10675) ընծայական հանդիպակաց խորանների գլխազարդերում Հիսուսի դիմաց Մարիամի կիսանդրին է՝ իբրև բարեխոս, իսկ 1260-ի Ավետարանի (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 251) ընծայականի գլխազարդում համակենտրոն երկու կամարների կենտրոնում Քրիստոս էմմանուելի կիսանդրին է՝ շրջապատված երկու հրեշտակների և Մարիամի ու Հովհաննես Մկրտչի կիսանդրիներով, գ. Սեբաստիայի 1262-ի (Բալթիմոր, Ուոլթերսի հավաքածու, ձեռ. № 539) և Մալաթիայի Ավետարանների «Վերջին դատաստանի» պատկերներում թոռլին նստած դատավոր Հիսուսի կողքին, որպես արդարների բարեխոսներ, հրեշտակների բազմությունը շրջապատված կանգնած են Մարիամը և Հովհաննես Մկրտչը: «Բարեխոսություն» թեման մի քանի այլ առանձնահատուկ դրսևորումներ է ստացել կրկնկյան մանրանկարչության մեջ, որտեղ պատկերված են նաև պատվիրատուները, որոնց համար բարեխոսում է Աստվածամայրը («Վեռան թագուհու Ավետարան») կամ իր փեռով հովանավորում է նրանց («Վասախ իշխանի Ավետարան»): «Բարեխոսություն» թեման հայ ծաղկող-

ՄԱՐԻԱՄ

Ինքն օգտագործել են նաև տերունական տոները պատկերող նկարներում («Ծնունդի» պատկերում, Ավագ, 1356-58-ի Աստվածաշունչ, Մատենադարան, ձեռ. № 6230, «Խաչելություն» պատկերում, Սարգիս Պիծակ, «Մարիրոն թագուհու Ավետարան», Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1973, ևն):

«Մոզեբրի երկրպագությունը» պատկերազբ.
Թեման ունի երկու տարբերակ. ըստ Մատթեոսի Ավետարանի, մոզեբրին առաջնորդում է աստղը Հայտնվելով Քրիստոսի ծնվելու պահին, իսկ ըստ Կեղծ Մատթեոսի պարականոն Ավետարանի՝ մոզեբը նվերներով դալիս են Բեթղեհեմ եւ գտնում երկու տարեկան Մանկանը մոր գրկում: Հնագույն պատկերը Հռոմի Պրեսկիլլայի կառակոմբի հուն. մասի II դ. 1-ին կեսի որմնանկարն է, որտեղ Քրիստոսը բարուրված է Աստվածամոր գրկում, մոզեբը՝ արլ. Հագուստներով, առանց Թիկնոցների: IV դ. Կալիստայի կառակոմբում Մարիամը բազմած է բարձր գահին, ծնկներին՝ մանուկ Հիսուսը, աջը պարզած մոզեբին:

«Էջմիածնի Ավետարան»-ի VI դ. փղոսկրե կազմի վրա «Մոզերի երկրպագությունը» նման է Հռոմի և Ռադենսայի սարկոֆագների պատկերազրույթյանը. Մարիամը նստած է հյուսածո պարտեզային բազկաթռռի վրա գրեթե երեք քառորդով, ծնկներին՝ մանուկ Հիսուսը, իսկ մոզերն առանց թիկնոցների են՝ արլ. թագերով ու տաբատներով, հրեշտակների առաջնորդութամբ պարզվածները ձեռքներին մոտենում են Աստվածամորը։ Եզակի պատկեր է նույն Ավետարանի «Մոզերի երկրպագությունը» (VI–VII դդ.), որտեղ Մարիամը պատկերված է որպես Աստվածածին, կրճի մեղալիտնի կամ վահանի մեջ՝ Հիսուսը (կայսրի պատկերը կրճերին կամ վահանների վրա կրող զինվորների նման)։ Այստեղ Հիսուսը հանդես է եկել իբրև երկնային արքա։ Մոզերը սասանյան չքեղ հագուստներով են, ձեռքներին՝ ոսկեդրվագ ափսններ. նրանցից երկուսը գահի աջ կողմում են, երրորդը հրեշտակի հետ՝ ձախ կողմում։

X-XI դդ-ից «Ծննդյան» պատկերում «Մոգերի երկրպագությունը» միացվում է «Հովիվների երկրպագության» և «Հրեշտակների ավետման», հաճախ նաև՝ «Մանկան լուգանքի», բնակարի վրա Հովսեփի, որպես փրկիստփայի, մասերի ու կենդանիների պատկերների հետ:

Հայկ. մանրանկարչության մեջ և խաջբարբ-
րի պատկերաքանդակներում Մ. Ա. պատկեր-
վում է նաև այլ տեսարաններում, որոնցից են
«Տյառնընդառաջը» կամ «Ընծայումն տաճա-
րին», «Համբարձումը», «Հոգեգալուստը»
(չառ հազվադեպ վասպուրականում), «Խաչե-
լուծթյունը», «Խաչից իջեցումը», «Թաղումը»,
«Ննջումն Աստվածածնի» կամ «Վերափո-
խումն Աստվածածնի», ինչպես նաև՝ հազվա-
դեպ պատկերվող «Ծննդյան» շարքում («Ա-
վետում», «Մարիամի և Եղիսաբեթի հանդի-
պումը», «Ծնունդ», «Փախուստ դեպի Երու-
սաղեմ» ևն):

(Տես նաև Ավագ շաբաթ, Համբարձում, Հոգեգալուստ, Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն, Վերափոխումն ս. Աստվածածնի, Տյառնընդառաջ Հոգևածնելի Պատկերազրույցուն մասը):

12.3, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Գրիգոր Տաթև վաչի, Գրք բարոյութեան, որ կոչի Ամառան Հատոր, ԿՊ, 1741: Ավետիքյան Գ., Խորհրդածութիւն ի վերայ եօթն գլխաւոցն սուրբ Աստուածածնին, Վնտ., 1988: Իգնատիոսյան Վ., Աստվածամայրը, 5 հրտ., Ե., 1993: Դյոսեյան Հ., Դրվագներ Տայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանութեան, Վն. էջմիածին, 1995: Տասնապետյան Թ., Աստուածածնի մասին, հոգ. վաճառքի ժող., Անթիլիաս, 1996: Նույնի, Տիրամայրը 1-3, Լիսաբոն-Բելյուլթ, 1997-1998: Գալուստյան Ե., Աստուածաշնչական սուրբեր, 3-րդ հրտ., Ե., 1997: Տիրամայրն է շըշուվ [ժող.], Ե., 2000: Ավետիսյան Բ., Աստվածամոր պատկերաբանդակները Արեւիկում և Նորավանքում, «Նորավանք», Հայ առաքելական եկեղեցու Սյունյաց Թեմի Հայագիտ. քննադիր, 2-րդ հրտ., Մոսկով-Ե., 2001, էջ 120-121: Покровский Н., Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских, СПб. 1892; Gordillo M., Mariologia Orientalis, Orientalia Christiana Analecta 141, Roma, 1954; Millet G., Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédonie et du Mont Athos. Deuxième ed., P. 1960; Shiller G., Iconography of Christian Art, v. 1, L., 1971; George A., Marie dans le Nouveau Testament, Desclée de Brouwer, P., 1981; Kniazeff A., La Mère de Dieu dans l'Eglise orthodoxe, Cerf, P., 1990; Miller E., Samples R., The Cult of the Virgin. Catholic Mariology and the Apparitions of Mary, Michigan, 1994; Darnabédian T., Le panégyrique de la Sainte Mère de Dieu de Grigor Narekatsi, Antélias, 1995.

Հակոբ Քյոսեյան
Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արևշատյան
Վիգեն Ղազարյան

ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ՎԱՆՔԷ, ՀՀ Շիրակի մարզի վահագնավորող զորավար 2 կմ հարավ-արևմուտք, Ախուրյան գետի ձախ ափին: Բաղկացած է երկու հուշարձանախմբից՝ Մեծ և Փոքր (Վերին): Մ. վ-ի գլխ.՝ Կաթողիկե եկեղեցին (ըստ հվ. պատի արձանագրության) 988-1029-ին կառուցել է Վահագն Պապավոնյան (980-1020-ին՝ Իշխանաց-Իշխան, 1020-45-ին՝ Հայոց սպարապետ): Նա վանքին է նվիրել գյուղեր, այգիներ, Անիում՝ տներ, կրպակներ ևն: Եկեղեցին երկու զույգ որմնամուկներով զմբեթավոր դահլիճ է՝ արլ. կրճատված խաչաթևով: Ավագ խորանը հարակից երկու ավանդատներով մոտեցվել է զմբեթատակ տարածությանը, որի շուրջիվ զմբեթը շինքի արտաքին ծավալում գրավել է կենտր. դիրք: Ներսում, ինչպես Անիի Մայր տաճարում, Կաթողիկե եկեղեցում որմնամուկները մշակված են սլացիկ պոչնախրձերով, Ավագ խորանը՝ որմնախորշերով, իսկ ճակատներն արտաքուստ զարդարված են զույգ կիսասյունիկներով դեկորատիվ կամարաշարով և խոր լուսաստվեր ստեղծող «հայկ. խորշերով»: Գմբեթի 12 նիստանի թմբուկը, որը պսակված է հովանոցաձև վեղարով, զարդարված է կիսասյուների փնջերով, որոնք միմյանց են կապվում փոքրիկ ճակտոններով: Մ. վ-ի Կաթողիկե եկեղեցին հայկ. ճարտ.-յան Անիի դպրոցի լավագույն կառույցներից է (ենթադրվում է, որ հեղինակը Տրդատ ճարտարապետն է): Վանքի երկրորդ եկեղեցին Կաթողիկեից հս. է, գրեթե նրան կից և վերջինիս փոքրացված ընդօրինակություներ է թե՛ հորինվածքով և թե՛ ճարտ. մանրամասներով ու հարդարանքով (հավանաբար միաժամանակ են կառուցվել): Երրորդ եկեղեցին (XI դ.) Կաթողիկեից հվ. է: Ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն կենտրոնազմբեթ կառույց է: Համալիրի հվ-արմ. կողմում 1954-56-ի պեղումներից բացվել է չորրորդ եկեղեցին՝ արտաքուստ կլոր, ներսից չորս ավանդատներով, քառախորան զմբեթավոր հորինվածքով (նման *խճկոնքի վանքի* Ս. Սարգիս եկեղեցուն, XI դ.): Պահպանվել են գետնախարիսխը և պատերի ստորին երկու շաբերներ: Հուշարձանախմբի արլ. և հվ. կողմերում գերեզմանատունն է: Վանքն ունեցել է իր ջրմուղը (հատվածները հայտնաբերվել են գավթից արմ.): Փոքր կամ Վերին վանքը գտնվում է Մեծ վանքից հս., բլրի վրա: Պահպանվել են խաչաձև զմբեթավոր եկեղեցու ավերակները, չուղծող՝ գերեզմանոցը, որտեղ

Թաղված է ճարտ. Շահ-
վերիկը: Մ. վ. եղել է
Պաշլավունիների տոհմ.
տապանատունը: 1045-ին Դվինի մոտ ճակատա-
մարտում զոհված Վահրամ Պաշլավունուն թա-
ղել են Մ. վ-ի Կաթողիկե եկեղեցու արմ. պատի
հս. կողմում (հետագայում այն ներառվել է ե-
կեղեցուն արմ-ից կից կառուցված քառասյուն
գավթի մեջ, որից պահպանվել են պատերի ստո-
րին մասերը): XIX դ. վերջին տապանաքարը
փոխարինվել է նորով: XI դ. սելջուկ թուրքե-
րի արշավանքներից Մ. վ. ավերվել է, Կաթողի-
կե եկեղեցին վերածվել է բերդի, իսկ վանքի
տարածքում գլուղ է հաստատվել:

1225-ին Զաքարյան իշխանները (ըստ Կաթողիկե եկեղեցու Հս. պատի արձանագրուծյան) Պաճլավունիներին վերադարձրել են Հայրենի կալվածքները, այդ թվում՝ Մ. վ.։ Նրանց օժանդակությամբ Վաճրամ Պաճլավունու թոռներ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը և Նրա եղբայր Ղաթրիբ իշխանը նորոգել են «անօրենների» ավերած Մ. վ., միավորել Մարմաշենի Մեծ և Փոքր (Վերին) վանքերը, վտարել վանքում բնակված գյուղացիներին, վերահաստատել միաբանությունը։ Նրանք վանքին նվիրել են «պայծառաթյուն» հանգերձանք, ոսկե և արծաթե խաչեր, Հին և Նոր կտակարանների ձեռագիր մատյաններ, ինչպես նաև Ագատ և Տիրաչեն գյուղերը։

1239-ին Անիի առաջնորդ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը վերահաստատել է այդ նվիրատվությունները և որոշումը փորագրել *Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու* պատին։

XIII դ. թաթար-մոնղոլների արշավանքներից
Մ. Վ. Կրկին ավերվել է և լքվել:

XIX դ. 30-ական թթ. (1828–29-ի ռուս-թուրք. պատերազմից հետո), երբ Ախուլքյան գետը դարձել է ռուս-թուրք. սահման, Կարսից գաղթած Հայերի մի խումբ բնակավայրի է հաստատել Մ. վ-ի շուրջը՝ Կաթողիկե եկեղեցին դարձնելով ծխական եկեղեցի: 1870-ին Մկրտիչ Զալալյանը նորոգել է վանքը, կից հիմնել դպրոց: 1883-ի երկրաշարժից քանդվել է վանքի հս. եկեղեցին: 1900-ին վանքում նորոգման որոշ աշխատանքներ է կատարել Մկրտիչ Ավանեսի (խրեմյան Հայրիկ) կաթողիկոսը: 1923-ից Կաթողիկե եկեղեցին դադարել է գործել, 1988-ի գեկոսմաների 7-ի երկրաշարժից վնասվել է (ճաքեր են գոյացել Վվ. պատում՝ գետնա-հարկանիքի միջև գմբեթի գագաթը):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում,
12.4, 1-ին պատկերը:

ՄԱՐՍԵԼԻ

Գրիգ. Մխիթարյանց
Ա., Տեղագրութիւն Մար-
մաշինոյ վանացն ի Երևակ,
Վաղ-պատ, 1870: Ա. Լի-
շան Դ., Երևակ, Վնտ., 1881: Եղիազարյան Հ.,
Մարմաշենի վանքը և նրա վերագրութիւնները, «Էջ-
միածին», 1957, № 5: Թաճմանյան Յու., Մարմաշե-
նի վանքի վերանորոգումը, «Էջմիածին», 1971, № 5:
Սաղոմայան Ա., Մարմաշենի վանքը, Վաղ-պատ,
1998: Халпахчян О.Х., Архитектурные ансамбли
Армении 8 в. до н.э. — 19 в. н.э., М., 1980; Cuneo
P., Le couvent de Marmaşen et l'école architecturale
d'Ani, "Revue des études arméniennes", XXIII, P., 1992.

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԱՐՍԵԼԻ ՇՐՋԱՆ, տես Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակուլթյուն հռվածոմ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂԻՐՍԵՅԻ, Մարտիրոս Կաֆացի, Քեֆեցի Թաթար Մարտիրոս [մոտ 1620, ք. Կաֆա (այժմ՝ Թեոդոսիա, Ղրիմում) – 25.8.1683, Եգիպտոս], Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարք, մատենագիր, տաղասաց։ Թաթար մականունն ստացել է Կաֆայում ծնվելու և բուռն բնավորությամբ համար։ Սովորել է Կաֆայի Ս. Նշան, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքերում։ Աշակերտել է պատրիարք Աստվածատուր Տարոնեցուն։ 1659–60-ին՝ Կ. Պոլսի պատրիարք, 1661-ին՝ Անատոլիայի նվիրակ, 1661–64-ին՝ Ղրիմի հայոց առաջնորդ, 1677–80-ին և 1681–1683-ին՝ Երուսաղեմի պատրիարք։

1656-ին Մ. Ղուկաս եղիազար Ա Այնթապ-
ցու ջանքերով վերադարձվել են Երուսաղեմում
մեկ տարի առաջ Հուլյաների սեփականացրած Հա-
յապատկան Հաբեշական վիճակները: Երբ 1657-
ին Հուլյաները Ս. Հակոբյանց վանքը ևս սեփա-
կանացնելու իրավունք են ստացել, Մ. Ղ. եր-
կարատե պայքարից հետո կարողացել է վանքը
հետ վերցնելու հրովարտակ ձեռք բերել: Նրա
ջանքերով վերացվել են Կ. Պոլսի պատրիարքա-
րանի պարտքերը: Մ. Ղ. կազմակերպել է
Կ. Պոլսի 1660-ի հրդեհից հազարավոր աղետ-
յալներին օգնելու գործը: Դրա համար Կ. Պոլ-
սում Պատարագ մատուցելիս երկար ժամանակ
մեծ երախտիքով հիշատակվել է նրա անունը:

Մ. Ղ. կարևոր դեր է կատարել եղիազար-
Հակոբյան պայքարում (1664—86): Եղիազար
Այնթապցին փորձել է ստեղծել էջմիածին
հակաթոռ կաթողիկոսություն, որի դեմ ռուս
է եկել Հակոբ Դ Զուղայեցին: Ընդդիմադիր
թևը ղեկավարել է Մ. Ղ.: Նրան հաջողվել է
կանխել միասնական կաթողիկոսության տրո-

Հովմեր: Մ. Ղ. անհաշտ ու հետևող. պայքար է մղել Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքից շեղումների, ազգ. եկեղեց. կառույցը քանդելու տրամադրությունների դեմ: 1671-ին դավարված եկեղեց. ժողովում Մ. Ղ. Հանդես է եկել ընդդեմ բողոքական վարդապետության, Հայաձեռն կաթողիկոսացած Հայերին և նրանց համակիրներին:

Մ. Ղ. Թողել է մատենադր. հարուստ ժառանգություն՝ պատմ. չափածո երկեր, կրոնաստեղծ. բնույթի գործեր, ժամանակի կրոնավորներին ուղղված երգեծ. ոտանավորներ, զանազան, ներբողներ, չափածո աղոթքներ, կոնդակաղեր: Նրա անունով պահպանվել են իր իսկ պատվիրած ձեռագրերի հիշատակարաններ, եկեղեց. և քաղ. գործիչներին ուղղված բազմաթիվ նամակներ: Նրա գրչին են պատկանում «Կարգ և թիւ Թագաւորաց Հայոց» չափածո ժամանակագրությունը, 1652-ի Երուսաղեմի եկեղեց. ժողովի չափածո պատմությունը, «Պատմութիւն Ղրիմայ յերկրին», «Ողբ Երեմիայ մարգարէին...» երկերը: Մ. Ղ. չափածոյի է վերածել Հայսմավուրբ, «Յիշատակարան գրոց» խորագրի տակ Հին և Նոր կտակարանները, մշակել վարդապետների համար օրհնութիւն օրինակելի ձև՝ «Օրհնութիւն վասն ժողովրդոց և քանդակարանի Թեմայի Երեմիայից»: Են:

Գրկ. Պոտոլյան Մ., Մարտիրոս Զրիմեցիի և
Իր քերթվածները, Բուխարեստ, 1924: Մարտիրոս
Ռոսյան Ա., Մարտիրոս Զրիմեցի, Ե., 1958:

Արտաշես Մարտիրոսյան

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԸ, ՀԱՎԱԿՅՈՑ ԺՈՐԻ ՄԱՐԳՐԻ ՄԱՐԽԻՐՈՍ ԳՅՈՒԼԻՅԵ ԿԱՌԱՎԱՐԵԼԵՔ, ՆՂԱՐ ԼԵՈՆԱՆ ՄԵՋ ՓՈՐԿԱԾ: ԸՍՏԻՆ. ԱՐԺԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ՝ ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆ ՊԵՏՂՅԱՆ ԴԶԼՅԱՆԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ XIII Դ. ՎԱՆՔԸ ԿԱՌՈՒՆԵԼ Է ՄԱՐԹԵՈՍ ՎԱՐԴԱԿԵՏԸ (ՃԱՐՍ: ԳՐԻԳՐԻԻԿ): ԴԻԵՂԱՐԴԻ ՎԱՆՔԻՑ ՀՅՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԼՐՈՐԴ ԼԻՄԱՓՈՐ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆ Է. ԲԱՂԿԱՅԱԾ Է ԶԱՌԱԿՈՒՄԻ ՀԱՏԱԿԱԳԾՈՎ ՆԱԽԱԳԱՎԹԻՅ, ՆՐԱՍԻՑ ԵՐԼ., ԵՐԴԵԼԻՅ ԼՈՍԱՎՈՐՎՈՂ ԺԱՄԱՏՈՆԻՅ, ՈՒՐԻ ՀՎ. ԱԿԱՏԻՑ ՄՈՒՆՔ ԿԱ ԴԵԿԼԻ ԽԱՋԱԺԸ, ԱՆԼՐՈՆՆՆԵՐՈՒՄ ԱՎԱՆՂԱՏՈՆԵՐՈՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԳՄԵԼԹԻՅԻՆԻՅԻՅ (ԼՈՍԱՎՈՐՎՈՒՄ Է ԳՄԵԼԹԻ ՓՈՐԸ ԵՐԼԻՅԻՅԻՅ): 1292-ԻՆ Մ. Ս. Ա. Վ-ՈՒՄ ՄԱՐԹԵՈՍ ՎԱՐԴԱԿԵՏՈՍ ԱՎԵՍՏԱՐԱՆ Է ԸՆԴՈՐԻՆԱԿԵԼ Ե ՆԿԱՐԱԳԱՐԴԵԼ, ՈՐԸ ԲԱՎԱՍԿԱՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ Է ԻՐ ՈՒՍ. ՈՒ ԿԵՆՂԱՆԱԿԵՐԱՎ ԲԱՐՃՐԱՐՎԵՍՏ ՎԱՐԴԱՆԿԱՐՆԵՐՈՎ, ԽՈՐԱՆՆԵՐՈՎ Ե, ՀԱՏՈԿԱԿԵՍ, ԱՆԿԱՐԱՐԱՆԻՅՆԵՐԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐՆԵՐՈՎ, ՈՐՈՆՔ ԿԱՋԵԼ

նն ընկնում դեմքի և շարժումների իրական ու
կենդանի արտահայտությունը պատկերված ի-
րենց գրիչ-աչակերտներին թելադրելու պահին:
Գրչ. և ուկսեիյան Գ., Խաղբականք կամ Պոս-
շանքը Հայոց պատմությունից մէջ, մաս 1, Վարդ-Աստ, 1928: Դիվան Հայ վիճագրութեան, պր. 3, ե., 1967:
Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1913.

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԱՐՈՒԹԱՎԱՆՔ, Մարուսթա Բարձր Աստվածածին վանք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգում, Սասունի Մարուսթա լեռան գագաթին (ծովի մակերևույթից 2967 մ բարձր. վրա): Սասունի նշանավոր ուխտատեղին: Ըստ «Սասնա ծռեր» էպոսի, Մ. կառուցել են Սանասարն ու Բաղդասարը, վերակառուցել է Դավիթը, կարգել վանական միաբանությունը վանքը պաշտպանել օտար ոտնձգություններից: Մ. դարձել է Սասնա դյուցազունների սրբատեղին, որի զորությունն են ապավինել իրենց բոլոր նախաձեռնություններում: Վանքը կազմված է ոչ մեծ, միանավ եկեղեցուց, չրջապատված է ուղղանկյուն հատակագծով, անմշակ քարերից շարված պարսպով:

Գրկ. Ոսկյան Հ., Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը, Կնւ., 1953: Thierry J. M., *Le Sasun. Voyages archéologiques*, "Revue des études arméniennes", t. XXIII, P., 1992.

Մուրադ Հասրաթյան

ՍԼԲԵՆՅԱՅ ՎԱՆՔ, Մաք են ոց աց վանք,
 ՀՀ Գեղարքոսիքի մարզի Մաքենիս գյուղի եզ-
 րին: Հիշատակվում է վաղ միջնադարից, եղել
 է Հայաստանի նշանավոր կրոն. և կրթ. կենտ-
 ռոններից: Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի,
 Մ. վ-ի առաջնորդ, «Հայերի Հայր» Սողոմոն
 վարդապետը (Սողոմոն Մաքենացի) 701-ին
 կազմել է Տերունական տոների լուսաբանու-
 թյունը և նահատակների հիշատակարանը՝ Տո-
 նացույցը («Վարք սրբոց» և Հայաստվուրք):
 VIII–IX դդ. Մ. վ-ի դպրոցում ուսանել են Ստե-
 փանոս Սյունեցի (Ստեփանոս Քերթով), Վա-
 ճան Գողթնացի, կաթողիկոսներ Սողոմոն Ա
 Գառնեցի, Մաշտոց Ա եղիվարդեցի:

728-ին Ատրպատականից պարսիկ Բաբանի հրոսակները ներխուժել են Գեղարքունիք գավառ, պաննել 15 հզ. հոգու, կողոպտել Մ. վ., այբել ու ավերել վանքի բոլոր շինությունները: Մինչ այդ, խուլյա տալով վտանգից, Մ. վ-ի միաբանությունը կեսը, Սողոմոն վարդապետի ղեկավարությամբ, տեղափոխվել է Զրեակ վանքը, մյուս կեսը՝ Արցախի Ներչի առաքյալի վանքը: Լքված էր ավերակ վանքը 788-ին վե-

Բաղկանգնել է Սողոմոն
Գառնեցին: 855-ին
Մ. վ-ում է թաղվել Հով-
հաննես Դ Ուլայեցի կաթողիկոսը, որը վախճան-
վել էր Գեղարքունիք Հովվական այցելության
ժամանակ: IX դ. վերջին Սյունյաց իշխան Գրի-
գոր Սուփանը Մ. վ-ի միանավ բազիլիկ եկեղեց-
ուն Հս-արլ-ից կից սրբատաշ տուճֆով կառու-
ցել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, վաճառել շրջա-
պատել բարձր պարիսպով: Նա Մ. վ-ին նվիրել
է այգիներ՝ Գառնիում, Երեանում, Եղեգիսում,
5 կրպակ՝ Անիում, նախիրներ են: Ս. Աստվա-
ծածին եկեղեցին զմբեթավոր, արտաքուստ՝
ուղղանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձև, եռախորան,
արլ-ում և Հս-արմ. անկյունում ավանդատնե-
րով հորինվածք ունի: Վանքի Հվ-արլ. կողմում
կանգուն են միմյանց կից երկու թաղածածկ ե-
կեղեցիներ (X դ.): 1170-ին Ներսես Շնորհալիք
Մ. վ-ից վերցրել է այնտեղ մշակված եկեղեց.
կանոնակարգը՝ Հայկ. մյուս վանքերում կիրա-
ռելու համար:

Մ. վ., Հոբոնաւով, անկախացել է Սյուն-
յայ մետրոպոլիտոսթոնին և իշխել ու
Հոգեւոր ղեկավարութիւն իրականացրել ողջ
Գեղարքունիք զավառում՝ միայն 1513-ին ըն-
դունելով Տաթևի վանքի գերակայութիւնը:
Մ. վ. XVI դ. նորոգել է Մեծէքեցի, 1666-ին՝
վանահայր Խաչատուր Զուղայեցին: XVIII դ.
Մ. վ-ի թեմում եղել են Գեղարքունիքի 50
գյուղ և 5 անապատ: Վանքում պահպնել է
«Մաքենյայ ս. Նշան» խաչը՝ Կենաց փայտի մա-
սունքով (բերվել է XI դ., Եղեսիայից):
Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում,
12.4. 2-րդ պատկերը:

Գրվել է Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, վնտ., 1893: Սմբատյան ց Մ., Տեղագիր Գեորգուհի Մովսևարդ գաւառի..., Վարդ-պատ, 1895: Մայանջակայան ց, Հայկական ճարտարավետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիճագրության, պր. 4, Ե., 1973:

Մուրադ Հասթաթյան

Մուրադ Հասրաթյան

ՄՆԷԼԻՏԵ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՏԻ (ծ. թ. անհտ – 456), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 452-ից: Հաջորդել է *Հովսեփ Ա Հողոցմեցուն*: Աղբիւրնոս-յաններէ տոհմից: Մասնակցել է ԵաՀապիվանի 444-ի (որպես երեց) և Արտաշատի 449-ի (որպես եպիսկոպոս) ժողովներին: Վարել է չափավոր, հաճախ Գրիգոր Ա Լուսավորչի տոհմի շառավիղներին հակընդդէմ քաղաքականութիւն: Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա Մ-ուն հաջորդել է *Մովսես Ա Մանազկերտցին*:

ՄԵԼԻՔ Գրկ. Ղազար փար-
պեցի, Հայոց պատմու-
թյուն. Թուղթ Վահան Մա-
րմանյան Մ., Ազգապա-

մեկոնյանին, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., 1912:

ՄԵԼԻ-ԲԹԱՆԳՅԱՆ Ներսես (ավագանի անունը՝ Նիկողայոս) [16(28).3.1866, գ. Բոնակոթ (այժմ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզում) – 26.9.1948, Թավրիզ], արքեպիսկոպոս, ազգային-հասարակական գործիչ։ Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը (1886), Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբան. ֆակ-ը (1900)։ Ուսուցչուկային է արել Բոնակոթի, Շուշիի թեմական, Բաքվի Հայոց մարդասիր. ընկերության դպրոցներում (1888–96)։ 1900-ին Մկրտիչ Ա Վանեցի (Ներսիսյան Հայրիկ) Մ-թին ձեռնադրել է կուսակրոն սարկավազ, 1901-ին՝ վարդապետ։ Այնուհետև Մ-թ. կարգվել է Տաթևի վանքի վանահայր և Սյունիքի թեմի առաջնորդական փոխանորդ։ 1903-ին ընդգրկմացել է Հայ եկեղեցու գույքի ու տիրույթների բռնազավթման վերաբերյալ ցար. կառավարության հրամանին։ Այդ ծանր օրերին Ներսես վարդապետը դեգերել է Սյունիքի գյուղերում՝ փորձելով ամեն կերպ խոչընդոտել եկեղեց. հարստությունը պետության տնօրինությանը հանձնելուն։ Հայրենասիր. այդ գործունեության համար Ներսիսյան Հայրիկը նրան պարգևատրել է լանջախաչով։ 1905-ին ցար. կառավարության հրահրած հայ-թաթար. արյունալի ընդհարումների ժամանակ Մ-թ. սեբաստացի Մուրադի հետ կազմակերպել է Կապանի 50 հայկ. գյուղերի պաշտպանությունը, իսկ Ֆիդայիներ Կորյունի, Կյաթակի և այլոց հետ կազմավորել կամավոր. խմբեր և հետ մղել ջարդարարներին։ 1906-ին Ներսիսյան Հայրիկը Մ-թ-ին կարգել է Մայր Թաթևի դիվանապետ։ Սակայն ցար. կառավարությունը նրան անբարեհույս է համարել, հարուցել անհիմն մեղադրանքներ և 1907-ին աքսորել Ղրիմ՝ Ս. Նաչվանք։ 1909-ին Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի միջնորդությամբ Մ-թ. ազատվել է աքսորից, վերադարձել Էջմիածին, 1912-ին ընտրվել Ատրպատականի Հայոց թեմի առաջնորդ, 1914-ին Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսը Մայր տաճարում նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս։ Առաջին աշխարհամարտին, երբ Թուրքական բանակը ներխուժել է Ատրպատական, Ներսես սրբազանը սատարել է տեղացի 24 հզ. հայերի և 20 հզ. ասորի քրիստոնյաների, 1915-ին նախաձեռնել Ատրպ-

պատականոճմ գտնվող տարագրեր վանեցինք՝
խնամատարովյան գործը: 1917-ին Գեորգ Ե
Սուրենյանցի կոնգակով Ա-Թ. կարգվել է նաև
Վասպուրականի Հայոց թեմի առաջնորդ, իսկ
Ատրպատականի թեմի պատգամավոր. Ժողովի
խնդրանքով կաթողիկոսը նրան շնորհել է ար-
քուլեթյան պատիվ և տիտղոս: Լեոնահայաստա-
նի (Իսքնավար Սյունիքի Հանրապետություն)
Հանրապետությունը օգնելու նպատակով Հան-
գանակել և Զանգեզուր է ուղարկել 2000 թու-
ման, զենք ու պարենամթեքը:

Հայաստանի խորհրդ. իշխանությունները Մ-Թ-ին համարել են հակախորհրդային, վտանգավոր տարր, ստիպել Գևորգ Ե Սուրենյանյցին հեռ կանչել նրան Ս. Էջմիածին: Սակայն Ատրպատականի հայությունը Թուլ Ջի տվել նրան մեկնել Հայաստան: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի ժամանակ Ներսես սրբազանը միջոցներ է հայթայթել «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղդամյան» տանկային շարայունների ստեղծման, զոհված հայ բանակայինների երեկամաներին օգնելու համար:

Մ-Թ-ի գիտ. հետաքրքրությունները
փոփված են «Հայոց եկեղեցական իրավունք»
(1903-05) երկհատոր հիմնարար աշխատում
թյան մեջ։ Նա առաջինը, ընդգրկելով գերթե-
բուր փուլերը, հավաքել ու է մի է բերել Հայ
առաքելական եկեղեցու իրավ. հիմնահարցե-
րը, եկեղեց. ժողովների որոշումները վաղ-
քրիստոնեությանից մինչև XX դ. սկիզբը, ա-
ռաքյալների և Հայ առաքելական եկեղեցու
հայրերի կանոնները։ Նա առաջիններից էր, որ,
գիտ. խոր մեկնաբանություններով հանդերձ,
մանրագնին քննել է «Պոլոսենիե»-ն և Ազգա-
յին սահմանադրությունը։ Աշխատությունում
շարադրել է եկեղեցու օրենսդրությունը, ընդ-
հանուր, կազմակերպ., վարչ., տնտ. կառավար-
ման հետ առնչվող խնդիրներ։

Երկ. Աշխարհաբարի քերականութիւնը ամբողջական
թեամբ, Շուշի, 1893: Մշակ և Նոր դար: Կուսակցութեան
թիւններ և մի քանի խնդիրներ, Մ., 1894:

Գրչ. Ա. Ճեմյան, Հ., Տեր-Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի կյանքը և գործունեությունը, Թավրիզ, 1926: Հուշամատյան Ներսես Մելիք-Թանգյան արքեպիսկոպոսի, Թեհրան, 1968: Ստեփանյան Գ., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Ե., 1994:

Ստեփան Ստեփանյ

ՄԵԾ ՊԱՆՔ, ք ա ո ա ս ն ո ղ ա կ ա ն պ ա ղ
ք ա ո ա ս ն ո ղ ա պ ա Ն Ք, ք ա ո ա ս ն ո ղ ա
ԵԿԵՂԵՑՈՒ թ ի ն ա ղ ը ա ժ պ ա Ն ք թ ի ջ ա մ ն ն ա թ ի կ ա
Ը (Ի ն չ Ի Հ ա մ ա ղ կ ը ջ լ ու մ է մ ե ժ): Տ և ու մ է 48

օր (այստեղից էլ՝ քառասնորդական կամ քա-
ռասնօրյա անունը) *Բուն Բարեկենդանին* հա-
ջորդող երկուշաբթի օրվանից մինչև Ավագ շա-
բաթ օրը, որին հաջորդում է *Զատիկը*: Մ. պ-ի
օրերը կոչվում են աղուհացի օրեր, որովհետև
նախկինում Մ. պ-ի որոշ օրերին միայն աղ ու
հաց էին ուտում, այդպես էին վարվում հատ-
կապես ճգնավորներն ու անապատականները:
Ներկայումս աղուհացը պահքի այն օրերն են,
երբ պահքի կերակուրներ են ուտում:

Պաշտոնի օրերը, մասնավորապես Մ. պ-ի օրերը, բացի որոշ կերակուրներից հրաժարվելուց, ծոմապահոցությունից (վերջինս չաբաթ և կիրառի օրերին չի պահվում) և ժուժկալությունից, հոգևոր, ներանձնական խոկումի, ինքնաքննություն, զղջում, աղոթք, ապաշխարություն, բարոյական կատարելագործման, գործած մեղքերի թողություն ու քավություն չըլնան է: Քառասուն օրը խորհրդանշում է անապատ քաշված Քրիստոսի քառասնօրյա ծոմապահոցության չըլնանը, ինչպես նաև Սուրբ Գրքում համախալի հիշվող 40 խորհրդանշական թիվը: Քրիստոսի քառասնօրյա առանձնացումը աղոթքի, ծոմապահոցության և ապաշխարություն, իր հրապարակային գործունեության պատրաստություն չըլնան էր: Քառասունօրյա պահքի մասին խոսվում է Առաքելական կանոններում, ինչպես նաև տեղական և աղգեկեղեց. ժողովների կանոններում: Մ. պ-ի չաբաթ օրերին տոնվում է սրբոց հիշատակը: Երբ Մ. պ-ին զուգադիպում են *Տյառնընդառաջի* և Ավետման (տես *Աստվածածնի տոնը* հոդվածում) տոները, Մ. պ-ի բոլոր ծիսական պահանջները դադարում են. եկեղեցու վարագույրը բացվում է, և *Պատարագ* է մատուցվում, բայց կերակրի պահեցողությունը չի խախտվում: Մ. պ-ի չըլնում փակվում է եկեղեցու խորանի վարագույրը, մատուցվում է փակ Պատարագ, ամուսնություններ տեղի չեն ունենում, մինչդեռ թույլատրվում է մկրտություն և նշանդրեք կատարել:

Մ. Գլխիկ կատարելով:
Թյան պ-ի շրջանին հատուկ են ապաշխարու-
Մաշտոցին), ինչպես նաև Մ. Գլ-ի կամ աղուհա-
ցի կիրակիները շարականները ամբողջ կանոն-
(Հեղինակն է Ներսես Շնորհալին): Մ. Գլ-ի յու-
րաքանչյուր կիրակի նվիրված է սուրբգրային
որևէ դեպքի ու դադարարկեւ նրանց անուննե-
րով էլ կոչվում է Բուն Բարեկենդան, Արտաքս-
ման, Անառակի, Տնտեսի, Դատավորի, Գալստ-
յան (տես *Կիրակի Հոգվածում*):

ՄԵԿՆՈՒԱԿԱՆ

գիր: Մանրանկարիչնե-
րից Հայտնի է Մ-ի
դպրոցի սան Մինաս
ծաղկողը, որին աշակերտել են նշանավոր ծաղ-
կողներ Կարապետ Բերկրեցին, Կարապետ Աղ-
թամաբցին: Հայտնի է նաև Հայրապետ կազմո-
ղը: Մ-ում խմբագրվել, սրբագրվել, մեկնվել
են բազում երկեր, շարադրվել պատմություն-
ներ, տոմարագիտության, զբոսության արվես-
տի, երաժշտության վերաբերյալ երկեր, նկա-
րագրվել, կազմվել, նորոգվել են բազմաթիվ
գրքեր: Անապահով է եղել Մ-ի դպրոցը. մի
քանի անգամ տեղափոխվել է մե'րթ Բաղեշ,
մե'րթ Մշո Ս. Առաքելոց վանք: XVI դ. Մ. այր-
վել է: XVII դ. հիշվում է միայն Մ-ի մատենա-
դարանը, որը կողոպտվել է 1895-ին: Պահպան-
ված 100 ձեռագրերը 1915-ին անցել են քրդե-
րի ձեռքը:

Արտաշես Մաթևոսյան

**ՍԵՎՆՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, մեկ-
ն ու թյուր (մեկին՝ զատել, պարզաբանել,
բացահայտել), եկեղեցական մատենադրուծյան
ճյուղերից. նպատակն է սուրբգրային տեքս-
տերի վերլուծումը, այլաբանական իմաստների
բացատրուծյունը և, ի վերջո, Աստվածաշնչի
քարոզումը:**

Աստվածաշունչը տարբեր լեզուներով թարգմանելուց հետո անհրաժեշտություն է դարձել աստվածաշնչյան տեքստերի ընկալումը և բացատրումը ճշմարիտ՝ ուղղափառ մտքով: Մեկնությունը վերածվել է սուրբգրային հասկացությունները հետազոտելու, բացատրելու և հաստատելու մեթոդի, որով հստակեցվել են եկեղեցու սկզբունքները, քրիստ. վարդապետության հիմունքները: Հայ միջնադարում կենցաղավարել են երկու կարգի մեկնություններ. Աստվածաշնչի («Սուրբ գրեանց») և կրոն. ու աստվածաբան. երկերի («նուրբ գրեանց») մեկնություններ:

Տակավին Սահակ Ա. Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը և նրանց թարգմանիչ աշակերտները մեծապես կարևորել են եկեղեցու և Հայրեր Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ երուսաղեմացու, Եվսեբիոս Կեսարացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Պոլիկարպոս Զմյուռնացու, Պրոկղի և այլոց ինքնուրույն երկերի, ճառերի, մեկնությունների թարգմանությունն գործը: Շատ մեկնություններ պահպանվել են միայն Հայերեն թարգմա-

Նոսթրյան շնորհիվ, ինչպես՝ *Փիլոն Ալեքսանդրացու* «Արարածոց»-ը, *Որոգիներսի* «Աւտականքը», *Իրենիոս Լուսեդոնացու* «Տոյցք առաքելական քարոզչութեան»-ը ևն: (Տես նաև *Թարգմանչաց շարժում*):

Մ. Գ. ՈՒՆԵՑԵԼ Է պատմ. զարգացման երեք
Հիմն. փուլ. վաղ միջնադարյան (Հայրախոսա-
կան՝ I-V դդ.), միջնադարյան (VI-XV դդ.) և
նոր ժամանակներ (XVI-XX դդ.): Վաղ միջնա-
դարյան մեկնությունները գլխավորապես իրա-
կանացվել են հրեական մեկնաբան. ավանդույ-
թի հետևողությամբ: Սակայն ժամանակի ըն-
թացքում նրա մեջ ներմուծվել են արևմտյան,
անտիկ մեկնությունների սկզբունքները:

Մ. Գ-յան նախն. տարրեր առկա են արդեն Ավետարաններում և Առաքելական թղթերում: Ավետարաններում Քրիստոսը մեկնում է իր իսկ առակները, իսկ Պողոս առաքյալը մասնավորապես Առ Հռովմայեցիս և Առ Կորնթացիս թղթերում մեկնաբանել է Հինկտակարանային զանազան խոսքեր՝ դրանք առնչելով Նոր ուխտի հետ: Հին և Նոր կտակարանների հարաբերակցությունը ընդգծումը պետք է հետազայում ընկներ սուրբգրային բացատրություններում կարևոր տեղ զբաղեցնող տիպաբան. մեկնություն հիմքում: *Եկեղեցու հայրերն* ու վարդապետներն իրենց քարոզներում և ճառերում բացառիկ տեղ են հատկացրել Աստվածաշնչի հատկապես մանվածապատ տեղերի բացատրությունը: Ժամանակի ընթացքում այս ճառերն ու քարոզները սղադրվել են և, բազմիցս ընդօրինակվելով, կենցաղավարել հասարակության մեջ՝ կատարելով դաստիարակչական դեր: Այս նույն դերով էլ պայմանավորված նաև Աստվածաշնչի դասավանդումը քրիստ. դպրոցներում: Ի տարրերություն ճառական մեկնություն, տվյալ պարագայում Աստվածաշունչը մեկնաբանվել է առավելագույն մանրամասնությամբ, բազմաբնույթ փաստերի (աստվածայինմարգարեական պատկերներ, տեսիլքներ, երազներ, առակներ, ծիսական և կենցաղ. պատկերներ, անուններ ևն) համակողմանի բացատրությամբ: Այսօրինակ մեկնող. երկերում նախ կանոնավորապես բերվել է Աստվածաշնչի մեկնաբանվող հատվածը, ապա՝ դրա մեկնաբանությունը: Քանի որ բացատրությունը պետք է շարադրվեր բացատրվող նյութին համեմատյալ, աստվածային հայտնությունը (Սուրբ Հոգով), աստվածային հայտնությունը բանական սրբություն ունեցող՝ «բանի սպասարար» վարդապետներին, որոնք կոչվել են «մեկ-

նիշ», «Թարգմանիչ»։ Մեկնիչներն օգտագործել են ոչ միայն աստվածաբան. գրակայան, այլև կանոնագիրտ., պատմաբանասիր., լեզվագիրտ., իմաստասիր., ազգագր., աշխարհագր. և այլ կարգի տեղեկություններ։ Այս է պատճառը, որ մեկնություններն ունեն հանրագրիտարանային բնույթ։ Հայտնի են մեկնաբանման երկու եղանակներ. տառացի (բառացի) և այլաբանական։ Տառացի եղանակը հիմնականում գալիս է աստվածաբանելու՝ հոգևոր և նյութ. իրողությունները մեկնաբանելու հրեական ավանդույթից, մինչդեռ այլաբանականը կրում է արևմտյան, անտիկ աշխարհընկալման մեծ տիրապետող վերացարկման դրոշմը։ Ըստ այսմ, մեկնաբանելու տառացի եղանակը որդեգրել է սուրբգրային մեկնություն *Անտիոքի* դպրոցը, իսկ այլաբանականը՝ *Ալեքսանդրիայի* դպրոցը։ Անտիոքի դպրոցի հետևորդները (Լուկիանոս Սամոսատցի, Թեոդորոս Մոպսուեստացի, Հովհան Ոսկեբերան, Թեոդորոս Կյուրացի ևն) կարևորել են Աստվածաշնչի գերազանցապես ուղղակի, առարկայական իմաստի բարոյական, հոգեբան., պատմաբանասիր. բացատրությունը, մինչդեռ Ալեքսանդրիայի դպրոցի հետևորդները (Փիլոն Ալեքսանդրացի, *Կղեմես Ալեքսանդրացի*, Ռոդեիներ, Գրիգոր Նյուսացի) տառացի մեկնաբանությունը միայն մեծոք են նկատել թափանցելու Աստվածաշնչի խորքային իմաստի մեծ, վերահանելու նրա առավել հական,

Հայ Մ. Գ-յան մեջ այս երկու եղանակներն էլ կիրառվել են: Սակայն Հայ Հեղինակներն ավելի Հակվել են անտիոքյան դպրոցի կողմը՝ նախընտրելով տառացի եղանակը: Սա մեկնա-
չին զերծ է պահել այլաբանական մեկնություն
ժամանակ հնարավոր սպիթաբուսներին, որոնք
կարող էին պատճառ դառնալ դավանաբան. մո-
լորություններ: Մեկնությունն եղանակի ընտ-
րությունը թեկադրվել է աստվածաշնչական
գրքի բնույթով: Օր., ի՞նչ մարգարեություն-
ները, երբ երգողը, Հովհաննեսի Հայտնություն-
նը պահանջել են այլաբանական, ապա Դատա-
վորաց, Թագավորություն, Մակաբայեցի
գրքերը, որոնք ունեն պատմողական բովան-
դակություն, պահանջել են տառացի, պատմա-
բանասիր. եղանակի կիրառում:

Հայ Մ. գլխավոր վարչական ուսումնասիր-
ման համար բացառիկ կարևոր են **Եղիշեի**,
Ծինդուց, **Հեսուկ** նավերը և դատավորաց, **Ստե-**
փանյո Սյունեցու ֆառակետության, եգիպտե-
րի, Հոբել, Պենզենի, Բուքարեստի, Կաթողիկոսի,

ՃԺՐԱՐ մեկնությունները, ինչպես նաև՝ **Համամ Արևելցու Առակաց մեկնությունը**: Աղբյուրագիտ. բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Տիմոթեոս վարդապետի Ծննդոց գրքի մեկնությունը, որի մեջ օգտագործված եղիշեի համանուն երկի մեծ ու փոքր հատվածները ղետեղվել են **Վարդան Արևելցու** Հնգամատյան իմ խմբագրի մեկնության մեջ և վերջինիս միջոցով հայտնի դարձել գիտ. աշխարհին:

X—XII դդ. հրապարակ են իշել այնպիսի խո-
չոր մեկնիրհներ, որպիսիք են *Գրիգոր Նարեկա-*
ցին, *Անանիա Սանահնեցին*, *Ներսես Շնորհա-*
լին, *Սարգիս Շնորհալին*, Իգնատիոս Սևկունե-
ցին, Սարգիս Կունդը և ուր.: Գրիգոր Նարե-
կացու սողոմոնյան երգ երգոցի մեկնությունը
չարադրված է այլաբանական ավանդներն իր մեկ-
նալագունյան մարմնավորած Գրիգոր Նյուսացու
Համանուն երկի Հետևողությամբ: Մինչդեռ
այուս Հեղինակների երկերը (Մատթեոսի, Ղու-
կասի Ավետարանների, Ընդհանրական թղթերի
մեկնությունները, որոնք ունեն գլխավորապես
պատմող., բարոյաբան. ուղղվածություն) չա-
րադրված են Անտիոքյան դպրոցի երեսելի ներ-
կայացուցիչներ *Եփրեմ Ասորու*, Հովհան Ոսկե-
բերանի Համանուն երկերի օգտագործումով:
Ուշագրավ աշխատություն է Սարգիս Շնորհա-
լու Կաթողիկե թղթերի մեկնությունը (1154):
Աղբյուրագիտ. տեսակետից արժեքավոր աշ-
խատություն է Իգնատիոս Սևկունեցու՝ Ղու-
կասի Ավետարանի մեկնությունը՝ գրված Գրի-
գոր Գ. Պաշլավունի կաթողիկոսի (1113—66)
Հանձնարարությամբ, 1130-ին: Հեղինակն օգ-
տագործել է Հովհան Ոսկեբերանի Ղուկասի
Ավետարանի մեկնության շատ հատվածներ, ո-
րոնց հուն. բնագրերն այսօր անհայտ են: Սար-
գիս Կունդի (XII դ.) մասնավորապես Կաթո-
ղիկե թղթերի մեկնությունում (Մատենադա-
րան, ձեռ. № 1408) ընդարձակորեն օգտա-
րան են Աթանաս Ալեքսանդրացու Կաթո-
գործված են Աթանաս Ալեքսանդրացու Կաթո-
ղիկե թղթերի հուն. բնագրով անհայտ մեկնու-
թյան հատվածները: Այդպիսիք են նաև Ստե-
փանոս Սյունեցու, այժմ ամբողջապես անհայտ,
Ղուկասի և Հովհաննեսի Ավետարանների ըն-
դարձակ մեկնություններից քաղված հատվա-
ծները Սարգիս Կունդի Համապատասխան մեկ-
նություններում:

Աստվածաբան. խորուխյամբ, հանրագիտա-
բանային համակողմանիուխյամբ աչքի ընկնող
...խաղողիուխներ են Ներսես Լամբրոնացու

Սաղմոսաց ընդարձակ, երկոտասան մարգարեից, ինչպես նաև՝ Մխիթար Գոշի երեմիայի մարգարեության և Վանական Վարդապետի Հոբի գրքի մեկնությունները: XIV դ. մեկնաբանական մտքի հետաքրքիր դրսևորումներից է Բարսեղ Մաշեկեցու Մարկոսի Ավետարանի մեկնությունը (1325): Մեզ հասել է Ավետարանի Թ-ԺԶ գլուխների մեկնությունը միայն: Երկը հետաքրքիր է ոչ միայն աստվածաբան. դիտումներով, այլև ժամանակի բարձր, անցողարձի վերաբերյալ տեղեկություններով: Խորհրդապաշտ. ուշագրավ թափանցումներով գրված արժեքավոր աշխատություն է *Եսայի Նչեցու* Եզեկիելի մեկնությունը (1300), որտեղ հեղինակը վերլուծաբար օգտագործել է իր ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրները (Հովհան Ոսկեբերան, Թեոդորետոս Կյուրացի, Եփրեմ Ասորի, Ստեփանոս Այոսեցի): Մեկնող. երկերի հեղինակ է նաև Եսայի Նչեցու աշակերտ *Հովհաննես Երզնկացին* (Ծործորեցի): Նրա գրչին են պատկանում Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը (1316), որ շարունակությունն ու ամբողջացումն է Ներսես Շնորհալու համանուն երկի, ինչպես նաև՝ Դանիելի մեկնությունը (Մատենադարան, ձեռ. № 1187): Վերջինս աչքի է ընկնում բազմաբնույթ փաստերի առատությամբ: Եսայի Նչեցու մյուս նշանավոր աշակերտը *Հովհան Որոտնեցին* է, որը մեկնող. աստվածաբանության Տաթևի դպրոցի հիմնադիրն է: Նա հեղինակ է Մատթեոսի, Հովհաննեսի Ավետարանների, Պողոսի Թղթերի մեկնությունների, որոնք շարադրված են աստվածաբանական-իմաստասիր. խոր ընդհանրացումներով: Ի տարբերություն նախորդ մեկնիչների, Հովհան Որոտնեցին կիրառում է սխոլաստիկ մեկնաբանությունը հատուկ եղանակ: Նրա բացատրություններն ուղեկցվում են աստվածաբան. իրողությունների դասդասումով ու համակարգումով: Աստվածաբանելու այս եղանակը Հովհան Որոտնեցուց անցել է իր հետնորդին՝ *Գրիգոր Տաթևացուն*, որի գրչին են պատկանում Հոբի (Մատենադարան, ձեռ. № 1113), Եսայու (ձեռ. № 1128), Սաղմոսաց (ընդարձակ և համառոտ տարբերակներ, ձեռ. № 1125), Առակաց (ձեռ. № 1116), Երգերգոցի (ձեռ. № 5056), ինչպես նաև Մատթեոսի (ձեռ. № 5060) և Հովհաննեսի (ձեռ. № 7462) Ավետարանների մեկնությունները: Նվազ ուշագրավ է տաթևյան դպրոցի մյուս

ներկայացուցչի՝ *Մատթեոս Զուղայեցու* մեկնաբան. վաստակը: Նրա գրչի արդյունքն են Ղուկասի (1391, Մատենադարան, ձեռ. № 1345) և Հովհաննեսի (Մատենադարան, ձեռ. № 5232) Ավետարանների, Գործք առաքելոցի (1411, Մատենադարան, ձեռ. № 5854) մեկնությունները: Երեքհարյուրամյա դարերից հետո Մ. Գ. վերստին ծաղկում է ապրել XVIII-XIX դդ.: Այս շրջանի խոշոր հեղինակներից են *Հակոբ Նալյանը*, *Պետրոս Նախիջևանցին*, Կիլիկի կաթողիկոս Եփրեմ Ա Աջապահյանը (Սսեցի) և ուր.: Հակոբ Նալյանը հեղինակ է Սիրաբի գրքի մեկնության, որը հայ մեկնող. մատենագրության մեջ այդ գրքի միակ մեկնաբանությունն է: Պետրոս արք. Նախիջևանցուն են պատկանում Ծննդոց և Հոբի ընդարձակաժողով մեկնությունները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1174, 2718), որոնք շարադրված են հայրախոս. ժառանգության քաջ իմացությամբ: Հայտնի են նաև այս հեղինակի Երգ երգոցի, ավետարան. առակների, Հովհաննեսի Հայտնություն մեկնությունները: Ինքնուրույն մեկնություններից զատ հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ լայն շրջանառություն են ունեցել նաև հայ հեղինակների կիրառած թարգմանականները: Արդեն V դ. Աստվածաշնչի թարգմանությունից հետո հայացվել են Ընդհանրական եկեղեցու ս. Հայրեր Հովհան Ոսկեբերանի, Եփրեմ Ասորու, Եպիփան Կիպրացու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և այլոց մեկնող. երկերը: Ալեքսանդրացու ընդարձակորեն ներառվել են հայ հեղինակների կազմած խմբագիր մեկնություններում: V-VIII դդ. թարգմանվել են Հեսեթիոս Երուսաղեմացու՝ Հոբի, Որոգինեսի, Հիպոլիտոս Բոստրացու՝ Երգ երգոցի, ինչպես նաև Ղևտացվոց անանուն, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու անվամբ (իրական թեոդորետոս Կյուրացուն պատկանող) Եզեկիելի մեկնությունները: Միաբարական շրջանի թարգմանություն է Բարթոլղիմեոս Մարաղացու Արարածոց մեկնությունը իրականացված 1332-ին, Հակոբ Քոնեցու կողմից: Աստվածաշնչի պարականոն գրքերը նույնպես մեկնաբանվել են: Առավել նշանակալից է Ներսես Լամբրոնացու «Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու Առաքելոյ եւ Աւետարանչի» երկի մեկնությունը («Գանձասար», 6, 1996, էջ 482-549): Հայ միջնադարի Մ. Գ-յան մեջ ուրույն բնագավառ է ծխամատյանների մեկնությունը:

Նպատակն էր բացատրել *Ժամերգությունն* ու *Պատարագը*: Այս բնագավառը ներկայացնող կարևորագույն երկերից են Ստեփանոս Այուսեցու ժամակարգության մեկնությունը, *Հովհաննես Գ Օձնեցի* կաթողիկոսի «Հիմարկեք եկեղեցույ» և «Օրհնութիւն նորաշեն եկեղեցույ» ճառերը, որոնցում տրված է ժամասացության մեջ ընդգրկված ընթերցվածների խորհրդական բացատրությունը: Ծիսական աստվածաբանության ուշագրավ գործերից են *Խոսրով Անձևացու* «Բացայայտութիւն կարգաց եկեղեցույ, քարոզութեանց եւ աղաւթից իւրաքանչիւր ժամուց» և «Մեկնութիւն Պատարագի» երկերը: Ծիսական իրողությունների առավել մանրամասն բացատրությամբ աչքի է ընկնում Ներսես Լամբրոնացու Պատարագի մեկնությունը, ինչպես նաև՝ «Քննութիւն կարգաց եկեղեցույ» աշխատությունը: Սուրբգրային և ծիսական մատյանների մեկնություններից զատ հայ միջնադարում կենցաղավարել են նաև աստվածաբան., իմաստասիր. բնույթի՝ «նուրբ գրեանց» մեկնություններ՝ *Լուծմունքներ*: Վաղ շրջանի եկեղեցու Հայրերի հետևողությամբ «բանի սպասավոր» հայ հեղինակներն անտիկ մտածողների իմաստասիր. երկերը պարզաբանել, վերլուծել են՝ դրանք վանական դպրոցի սանին կամ համալսարանական ուսնիչին մատչելի դարձնելու նպատակով: Առավել տարածված են եղել Արիստոտելի երկերի մեկնությունները, որպեսզի են Տառն ստորագրությունների (կատեգորիաների) համառոտ լուծմունքը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 5596, 8198), *Դավիթ Անհաղթի*, *Վահրամ Բաբունու*, Հովհան Որոտնեցու, *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսի մեկնությունները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1647, 1683), «Պերի արմենիաս»-ի՝ Հովհան Որոտնեցու համառոտ լուծմունքը (Մատենադարան, ձեռ. № 5931), Պորփյուրի Ներածություն և Առաջաբանություն՝ Դավիթ Անհաղթի, Վահրամ Բաբունու, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու վերլուծությունները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1716, 59, 1809, 8503, 5674): Հովհան Որոտնեցու գրչին է պատկանում «Հաւաքումն յայտնաբանութեան ի Փիլոնի իմաստնոյ» երկը, որ Փիլոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս նախախմուծեան» երկում հանդիպող խորհրդապաշտ. դժվարընկալի տեղիների վերլուծությունն է (Մատենադարան, ձեռ. № 1701): Համաբնույթ երկերի թվին են պատկանում եկեղեցու նշանավոր Հայրերի առավել կարևոր աշ-

խատությունների լուծմունքները: Այդպիսիք են Գրիգոր Աստվածաբանի, Գրիգոր Նյուսացու, Բարսեղ Կեսարացու, Եվագր Պոնտացու, Դիոնիսիոս Արեոպագոս երկերի՝ *Դավիթ Քոբայրեցու*, *Ստեփանոս Երզնկացու*, Գրիգոր Տաթևացու, Մատթեոս Զուղայեցու և անուններն անհայտ այլ հեղինակների լուծմունքները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 5602, 1879, 1897, 4150, 6462, 6832, 5128): Նյութի թվադրանքով Մ. Գ-յան մեջ կատարվել են մեկնաբան. արվեստի սկզբունքներ ու հրահանգներ պարունակող տեսական բնույթի առանձին դիտարկումներ: Ուշագրավ են Ներսես Շնորհալու խորհրդածությունները: Նա հատկորեն տարբերում է մեկնաբան. եղանակի երկու կերպ ու մակարդակ՝ «պարզ տեսութիւն» և «խորին տեսութիւն»: «Պարզ»-ը վերաբերում է բառացի (տառացի), իսկ «խորին»-ը՝ փոխաբերական, այլաբանական մեկնաբանությանը: Ներսես Շնորհալին առաջադրում է բնագիրը մեկնաբանելու երեք կերպ ու եղանակ. նախ՝ տառացի, որի նպատակն է ներկայացնել առարկան կամ երևույթը՝ ինչպես այն կա իր նյութ. ձևի մեջ, երկրորդ՝ խորհրդաբանական-փոխաբերական, երրորդ՝ հոգեոր, դանշական-փոխաբերական, ընդհանրասրբազան, որն առաջին երկուսի ընդհանրացումն ու եզրակացությունն է: Տալով Ավետարանում առկա «քար» և «օձ» բառերի մեկնաբանությունը՝ նա նկատում է, որ առաջին նաբանությունը ինքնուրույն ինքնուրույն եղանակն այդ առարկաների ինքնուրույն հասկանալի նյութ. իմաստն է, երկրորդը մատչելի է արտաքին բնության և մարմնական նանշում է արտաքին բնության և մարմնական ցանկություն այլաբանական, իսկ երրորդը՝ աստվածային, բարձրագույն պարզելի արքայաստվածային իմաստը: «Գիրքը հասկանալու քանի՞ եղանակ կա» հարցին Մատթեոս Զուղայեցին Գործք առաքելոցի մեկնություն մեջ պատասխանում է՝ սահմանելով երեք բացատրության երեք հիմն. միջոց. նախ՝ մեկնաբանությամբ, երկրորդ՝ լուծմամբ, երրորդ՝ ընտրությամբ: Առաջին միջոցը ենթադրում է Աստվածաշնչում առկա մեկ իմաստից արտածվող բազում իմաստների բացատրում: Ընտրությամբ իրականացվող բացատրությունը կատարվում է ամբողջ բնագրի տրությունը կատարվում մասերի ընտրություն մեկնաբանելի առանձին մասերի ընտրություն: Նից հետո միայն: Այլ է «լուծման» պարագան. նից հետո միայն, որ բացատրվում են ոչ միայն սա նշանակում է, որ բացատրվում են ոչ միայն և ոչ այնքան Աստվածաշնչում, այլև, և առավել

ՄԵՂՔ

լապեա, մեծամուն՝ հեղի-
նակուծյունների, եկե-
ղեցու նշանավոր հայ-
րերի երկերի մեջ առկա դժվարընկալելի առան-
ձին բառեր և արտահայտուծյուններ:

Գրկ. Վ ա ղ ր գ ա ն Ա ր ե վ ի լ ց ի, Մեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի, Աստրախան, 1797: Ն ե ր ս ե ա Շ յ ո Ր Է Հ ա լ ի, Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, ԿՊ, 1825: Ս ա ղ ր գ յ ա Շ յ ո Ր Է Հ ա լ ի, Մեկնութիւն եօթնաց թղթաց կաթողիկեայց, ԿՊ, 1826: Ն ե ր ս ե ա Լ ա մ բ Ր ո Ն ա ց ի, Մեկնութիւն սրբոց երկոտասան մարգարէից, ԿՊ, 1826, էջ 1-241: Ե փ ր ե ծ Ա ս ո Ր Ի, Մատենագրութիւնք, Հ. 1, Վնտ., 1836: Զ ա մ է Ղ ա Ն ց Մ., Մեկնութիւն սաղմոսաց, Հ. 1-10, Վնտ., 1815-23: Բ ե Ր Գ ու մ յ ա Ն Պ., Մեկնութիւն Տրյատուկեան ս. Յովհաննու առաքելոյ, Կապիաթա, 1846: Ս տ ե փ ա Ն ո ս Ս յ լ լ Ն ե ց ի, Մեկնութիւն Աւետարանի, աշխատասիր. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանի, Ե., 1992: Հ ա մ ա մ Ա ր ե վ ի լ ց ի, Մեկնութիւն Առակաց, աշխատասիր. Մ. Սարիբեկյանի, Ե. 1992: Ա ն ա ն ի ա Ս ա ն ա Հ Ն ե ց ի, Մատթէի մեկնութիւնը, աշխատասիր. Հ. Բյոսեյանի, «Գանձասար», 4, 5, 1993, 1994: Գ Ր Ի Գ Ր Տ ա թ ե վ ա ց ի, Մեկնութիւն Սաղմոսաց (Համառոտ տարբերակ), աշխատասիր. Ա. Բյոշկեղյանի, Ե., 1994: Բ յ ո ս ե յ ա Ն Հ., Հատվածներ Ս. Հովհան Ոսկեբերանի Բարաժածոց մեկնության Հայերեն թարգմանությունից, «Էջմիածին», 1997, № 6-7: Ն ու լ յ ի, Նշխարներ Ստեփանոս Սյունեցու Հոբել ե Դանիելի մեկնություններից, «Էջմիածին», 1998, № 1: Ն ու լ յ ի, ՆորաՀայտ Հատվածներ Ստեփանոս Սյունեցու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունից, «Հայաստանը և Բրիտանյա Արևելքը» (Հոգ. ժող.), Ե., 2000: Թ ե ո գ ո Ր Ե տ ո ս Կ յ ու ր ա ց ի, Մեկնութիւն Եզեկիէլի, աշխատասիր. Հ. Բյոսեյանի, Ե., 2000: «Patrologia Orientalis», t. 42, Fasc. 1-2, № 190-191, Brépols, 1983.

Հակոբ Քյոսեյան

ՄԵՂՔ, անհնազանդություն Աստծուն, կամովին թե ակամա այն արարքը, խոսքը, գդացմունքը, միտքը, որը հակառակ է Աստծո կամքին, նրա սահմանած կարգին և նրա *պատվիրաններին*։ անհնազանդություն արարիչ Աստծո և հնազանդություն՝ *սատանայի* հանդեպ։ «Ով մեղք է գործում, այդ Սատանայից է, քանի որ Սատանան մեղանչող է ի սկզբանե» (Ա. Հովվ. 3.8)։ Առաջին մարդը՝ Ադամը, հնազանդվեց սատանայի (չարի) թխլադրանքին (իր կնիք՝ Եվայի միջոցով), ճաշակեց բարու և չարի *գիտություն* ծառի արգելյալ պտուղը, այսինքն՝ իր արարիչ Աստծո հանդեպ դրսևորեց անհնազանդություն, դարձավ մեղավոր և այդ պատճառով վտարվեց *դրախտից*։ *Գրիգոր Տաթևացին* Մ. սահմանել է այսպես. «Մեղքն սահմանօրեն այս է։ Մեղք է դարձուցանել զերեսս յանփոփոխելի բարւոյն որ է՝ առ

Աստուած, եւ դառնալ առ փոփոխելի բարին
որ է արարածքս» («Գիրք Հալցմանց», 1729,
էջ 569):

Սկզբնական կամ ադամական Մ. տարածված է ողջ մարդկային ցեղի վրա: Այն հայտնաբերված է մարդկային գործերում՝ մարդուն դարձնելով ո՛չ թե Աստծո թագավորություն (տես *Երկնային արքայություն*), այլ չարի իշխանություն քաղաքացի:

Ըստ Աստվածաշնչի, մահը հետևանքն է Մ-ի, ինչպես երևում է պատվիրանազանց Ադամին ուղղված աստվածային անեծքից. «Քանի որ անսացիր քո կնոջ ձայնին և կերար այն ծառի պտղից, որի՛ց միայն քեզ պատվիրեցի չուտել..., Թող անիծյալ լինի երկիրը քո արածի պատճառով: Քո երեսի քրտինքով ուտես հացդ մինչև հող դառնալը, որից ստեղծվեցիր, որովհետև հող էիր և հող էլ կդառնաս» (Ծննդ. 3.17, 19):

Աստվածաշունչը Մ. Համարում է անօրենության շեղում անսովորական օրենքից: Հովհաննես առաքյալի բնորոշմամբ՝ Մ. «խնքնին անօրենություն է» (Ա. Հովհ. 3.4): Մ-երի թողություն կարող է տալ միայն Աստված:

Մինչև Հիսուս Քրիստոսի Մարդեղությանը նրա Մ-ից ձերբազատվելու համար ողջակեզ պատարագներ են կատարել նա հապետները նոխազներ մատուցելով սուրբ Սեղանի վրա (Աբելը, Նոյը, Աբրահամը, Հոբը և ուր.), իսկ Օրենքի տվճուլթյան շրջանում՝ Մովսեսն ու Ղևտական կամ Ահարոնյան քահանայական ազգատոհմը: Բայց, ինչպես գրում է Պողոս ռաբբյալը (տես Եբր. 10), ցուկերի, նոխազների արշունը և շարունակական զոհաբերումները չէին կարող վերջնականորեն արդարացնել ու ազատագրել մարդու Մ-ից ու Մ-ի ծառայությունից: Աստված մեկ այլ Քահանայապետ էր նախատեսել՝ ըստ Մեքեիսեղեկի կարգի, իր Որդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին, որ Գողգոթայի խաչի վրա (տես *Խաչելություն*) պատարագվելով՝ հաղթեց սատանային, խաչի վրա գամեց Մ- այն թշնամական պատը, որ կար Աստծո մարդու միջև, և հավիտենական կյանքի ավետիսը տվեց մարդուն: «Նա այն պատճառով հայտնվեց, որպեսզի վերացնի մեղքերը» (Ա. Հովհ. 3.5) և «իբրևն ձի պատարագումով» մեղքը ջնջի (Եբր. 9.26): Տես նաև *Քաղվություն*:

Թյուն:
Հիսուս Քրիստոսը, որ առաքելութուն ու-
նեւ հաշտեցնելու Աստծուն Ադամի սերնդի
հետ, հանդես եկավ առ Աստված հալաւորի և

հնազանդության հրավերով և Հայր Աստծո կամքի մասնանշուով՝ «...Քո կամքը լինի...» (տես *Տերունական աղոթք*): Արդարության տեսակետից՝ ինչպես որ մարդն իր ազատ կամքով հնազանդվեց աստանային, այժմ էլ պետք է զղջա և իր ազատ կամքով հավատառու հնազանդվի Աստծուն՝ Մ-ից ազատվելու և *կենաց ծառից* վերստին ճաշակելու համար (տես *Հավատ*):

Երևանի Սուրբ Գրգիս՝ *հեկեղեցու հայրերն* ընդունում են, որ մարդը մեղավոր է նախապես. ո՛չ թե որևէ Մ. գործելուց հետո է նա դառնում մեղավոր, այլ Մ. է գործում, որովհետև մեղավոր է ի ծնե՝ իր մեկ կրելով սկզբնական Մ., որին թողություն է տրվում Հիսուս Քրիստոսի միջոցով, նրան հավատարմով, ապաշխարելով և *Մկրտությանը Սուրբ Հոգին* ընդունելով: Մկրտության խորհրդով ջնջվում է սկզբնական կամ աղամական Մ., իսկ *Ապաշխարության* խորհրդով՝ ներգործական Մ-երը: Մ-երն ըստ կամքի լինում են կամա և ակամա, ըստ գիտակցման՝ գիտակցված և չգիտակցված:

Եթե ակամա գործված Մ-երը ներելի կամ
դժուրակ ներելի են, ապա առավել դժվար նե-
րելի են կամավոր, ազատ կամքով և գիտակ-
ցաբար կատարվածները, որոնցից յոթ մահա-
ցու Մ-երն առանձնապես ատելի են Աստծուն
ու սրբերին:

Այդ յոթ մահազուլ Մ-երն են.

1. Հայարտություն, 2. նախանձ, 3. բարկություն, 4. ծուլություն, 5. ագահություն, 6. որկրամոլություն, 7. բղջարահոլություն (պիղծատաճմունքներ ու գործեր, վավաշտություն): Հիշյալ Մ-երի ճյուղավորումները կամ նմանակներն են՝ չարակնությունը, կախարդությունը, բանասարկությունը, չորոգորկությունը, հեշտասիրությունը, խտասարտությունը, հայհոլությունը, չնուկությունը, մարմնասիրությունը, ժլատությունը, խաբուկությունը, ընչաքաղցությունը, մարդապաշտությունը, դրամապաշտությունը, փառասիրությունը, սանձարձակությունը, լպիբլությունը, խեղկատակությունը, դավաճանությունը, այլ չարաբարո մտաճմունքներ ու արարքներ: Սրանք մարդուն չէլ գործող դիվային ու ժմերի ծնունդներ են, սատանայական հատկանիշներ, որոնք ծնունդ են տալիս միմյանիւ եւ ռազմանում:

Ընդգրկման առկա Արևմուտքի լատին վար-
դապետներին՝ Կիրակոս Երզնկացին հաստա-
տում է. որ նա իրեն ղեկավարում է 7

մահացու Մ-երի առկայությունը և տալիս դրանց աստվածաբանական մեկնաբանությունը («Գանձասար», 6, 1996, էջ 571-573):

Հին և Նոր կտակարանները (ինչպես և եկեղեց. հայրերի մեկնող. գրվածքները) զատուցում են ներելի և անսերելի Մ-եր:

Բոլոր տեսակի Մ-երը Հիսուս Քրիստոսի քավչաբար արյան զորությամբ ենթակա են ներման (թողության), եթե դրաներվում է անկեղծ հավատ, զղջում և ապաշխարություն՝ իր պտուղներով հանդերձ (առաքինություն, ողորմություն, բարի գործեր): Անհերքի և ամենաժանր Մ-եր համարվում են Սուրբ Հոգու դեմ գործվածները: Հիսուսը նախազգուշացնում է «Դրա համար ասում եմ ձեզ. ամեն մեղք և հայհոյություն կներվեն մարդկանց, բայց Հոգու դեմ հայհոյությունը չպիտի ներվի: Եվ ով որ մարդու Որդու դեմ խոսք ասի, նրան պիտի ներվի, բայց ով ասի Սուրբ Հոգու դեմ, նրան չպիտի ներվի ո՛չ այս աշխարհում և ո՛չ էլ հանձնարարում» (Մատթ. 12.31-32):

Մ-ից ազատ լինելը, արդարանալն ու փրկու-
թյուն գտնելը Աստծո գերագույն շնորհն է
տրված մարդուն Հիսուս Քրիստոսով:

ՀԼՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԵՌԵԼՈՑ, Հիշատակ մեռելոց, Հայ եկեղեցու սահմանած՝ աղոթքի և հիշատակության հինգ օրերը՝ նվիրված ննջեցյալներին: Հաջորդում են Տաղավար տոներին՝ Սուրբ Ծնունդ և Աստվածհայտնություն, ս. Զատիկ, Վարդավառ, Վերափոխումն ս. Աստվածածնի, Խաչվերաց: Այս տոներից անմիջապես հետո՝ երկուշաբթի օրերը, գերեզմանատների մատուռներում ննջեցյալների հոգիների հանգստություն համար մատուցվում է Պատարագ: Հավատացյալ ժողովուրդն այցելում է հարազատների գերեզմանները, օրհնել է տալիս, խոսնկ ծխում՝ ի նշան քրիստոնեական հավատքի, որ Վերջին դատաստանին մեռելների հարություն է լինելու, և յուրաքանչյուր ոգևորվում է իր հարազատներին:

Գերեզմաններ այցելելու և գերեզմանօրհնե-
քը հոգեհանգիստը, կատարելու բուն նշանա-
կությունն ավետումն է, թե Հիսուսի օրինա-
կով արդեն իսկ հաստատված է մեռելների հա-
րույթունը քրիստոսյան՝ անապակ մարմնով:
Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե.,
1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները,
Թեհրան, 1996:

կաթողիկոս 1359-ից: Հաջորդել է Հակոբ Բ Անավարդեցուն: Մ. Ա. Ա. եղել է Արտազի եպիսկոպոսը և Ս. Թադե վանքի առաջնորդը: Իր Հայրապետ. գործունեությունը պայքարել է կաթողիկ. դիրքորոշման դեմ և պաշտպանել Հայ եկեղեցու դավանությունն ու հնավանդ ավանդույթները: Գումարել է Սսի 1361-ի ժողովը 1307-ի Սսի և 1309-ի Աղանայի ժողովների լատինամոլ որոշումների հետևանքով ժողովրդի և հոգևորականների միջև ծագած հակասությունները հարթելու և կաթողիկ. ծեսերի դեմ պայքարելու նպատակով: 1364-ին Հատուկ կոնդակով հիմնել է լեհահայոց արքեպիսկոպոսական թեմը:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Ա.-ուն Հաջորդել է Կոստանդին Ե Սսեցին:

Գրկ. Չամչյան և Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Սիմեոն Երեվանցի, Ջամբու, Վաղպատ, 1873: Օրմանյան Մ., Աղգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ, ս ու լ ը Մ Ե Ս Ր Ո Վ Մ ա շ տ ո յ [մոտ 360, գ. Հացեկաց (Տարոն գավառ) - 17.2.440, Վաղարշապատ, թաղված է Օշականում], Հայկական գրի ստեղծող, Հայոց դպրության հիմնադիր, Հայ ինքնուրույն գրականության և Թարգմանչաց շարժման սկզբնավորող, քրիստոնեության քարոզիչ, վարդապետ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Մատենադրության մեջ Հայտնի է նաև Մեսրոպ առնունով: Հնագույն աղբյուրներում, մինչև VII դ., Մաշտոց է, VII-X դդ. միաթամանակ գործածվել է և՛ Մաշտոց, և՛ Մեսրոպ, X դարից հետո հիմնականում՝ Մեսրոպ, XX դ. սկսեցին գործածել միատեղ՝ Մեսրոպ Մաշտոց:

Մ. Մ. ծնվել է ազնվականի ընտանիքում, Տարոնում ստացել հուն. կրթություն: Մոտ 389-ին Հաստատվել է Վաղարշապատում և երկրի հազարապետ Առավանի ղեկավարությամբ որպես ատենադպիր պաշտոնավարել արքունիքում, ապա անցել զինվոր. ծառայության: 395-ին թողել է աշխարհիկ կյանքը և մտել միայնակեցության կարգի մեջ: Իր շուրջը հավաքել է աշակերտներ, զբաղվել Ավետարանի ուսուցմամբ: Մ. Մ. աշակերտների ուղեկցությամբ կատարել է քարոզչական շրջագայություններ. նախ եղել է Գողթն գավառում, որտեղ, ինչպես և Հայաստանի շատ վայրերում,

պահպանվել էր հեթանոս. կրոնը: Տեղի իշխանի օգնությամբ դարձի է բերել բնակիչներին, հիմնել քրիստոնեական համայնքներ, եկեղեց. դասեր: Մ. Մ. այդ առաքելության ժամանակ սկսել է լրջորեն մտահոգվել երկրի վիճակով:

Քրիստոնեությունը Հայաստան է մուտք գործել հարավից՝ ասորի, և արևմուտքից՝ հուն քարոզիչների միջոցով, որոնք իրենց հետ բերել էին ասորերենն ու հունարենը: Թեև քրիստոնեությունը Հայաստանում վաղուց էր ճանաչվել որպես պետ. կրոն (301), բայց ժողովուրդը մնացել էր անհաղորդ նոր կրոնին: Երկրում Աստվածաշնչի գրքերը, եկեղեց. երկերը եղել են հուն. կամ ասոր., ընթերցումները, ժամերգություններն ու ծեսերը կատարվել են ժողովրդի մեծ մասի համար անհասկանալի այդ լեզուներով: 387-ին Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև երկու մասի բաժանված Հայաստանի արլ. և արմ. հատվածները սկսել էին միմյանցից օտարանալ: Արմ. հատվածում Արշակունի Հարստությունը հեռացվել էր իշխանությունից, և երկրը դարձել էր կայսերական նահանգ, իսկ արլ. հատվածում Արշակունյաց թագավորությունը հարատևել է մինչև 428-ը: Եկեղեցին նույնպես տրոհվել էր. բյուզ. մասում ենթարկվել էր հուն. եպիսկոպոսությանը, եկեղեցու և պետ. լեզուն համարվել հուն.-ը: Պարսկ. մասում արմատավորվել էր պարսկ., իսկ ասոր.-ը դարձել եկեղեցու լեզուն: Հայոց ազգ. հոգևոր կառույցի երկու կարևոր հեծանները պետությունը և եկեղեցին, ճեղքվածք էին տվել: IV դ. վերջին փոխված երկրի քաղ. դրությունն առաջ էր բերել հավատի վերաբրոզություն, ժողովրդի լայն խավերին քրիստոնեական դադարներով համակելու խնդիրը: Մ. Մ. դադարներով համակելու խնդիրը: Մ. Մ. Գողթնում քարոզչության ժամանակ համոզվել է, որ անկարելի է «կյանքի խոսքը» (կորյուն) սերմանել օտար, անհասկանալի լեզվով, և հանգել է քրիստոնեության Հայերեն ավետարանությանը, Հայերեն գիր ու գրականությանը: Սա իր մտահոգություններով գալով Վաղարշապատ՝ Մ. Մ. դիմել է Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսին, Հայտնի իր ծրագիրը և անմիջապես ստացել նրա լիակատար հավանությունը: Հայոց Վաղարշապատ թագավորը, որը նախանշում էր Հայերեն գիր ստեղծելու գործում, ձախդիր էր Հայերեն գիր ստեղծելու ծրագրին՝ նույնպես հավանություն է տվել այդ ծրագրին՝ Հայտնիով, որ Ասորիքում Դանիել անունով եպիսկոպոսի մոտ Հայերեն գրեր կան: Թագավոր-

ՆԵՐԿԻՐ XII

1. Մաքրենու Չուղայեցի «Մատթեոս Չուղայեցի», մանրանկար 1715-ին Կարինում պատկերազարդված Բարդուղիմեոսի թեոգոս (Մատենադարան, ձեռ. № 6607): Մարգարեներ. 2. «Մարգարեների տոհմաբան», մանրանկար 1450-ին Արմենիում Մինասի ծաղկած ծաղիկ (Մատենադարան, ձեռ. № 982): 3. «Դանիել մարգարե», մանրանկար 1263-66-ին Բարձրբերդում պատկերազարդված «Մատենադարան, ձեռ. № 4243): 4. «Երեմիա մարգարե», մանրանկար 1268-ին Հռոմկայում Թորոս Թոսյի ծաղկած «Մարգարայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675):

1

2

3

4

5

Մարգարեներ. 1. «Մովսես մարգարե», մանրանկար 1338-ին Սարգիս Պիճակի ծագած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2627): 2. «Դավիթ մարգարե», մանրանկար XIV դ. Վասպուրականում Ղազարի պատկերազարդած Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1979): 3. «Եսայի մարգարե», մանրանկար 1450-ին Արծկեում պատկերազարդված ծաղցից, ծաղկող Միսայի (Մատենադարան, ձեռ. № 982): 4. «Ենաս (Մատենադարան, ձեռ. № 6378): 5. «Սամուել մարգարե», մանրանկար XV դ. Տաթևում պատկերազարդված Հայտնավորից (Մատենադարան, ձեռ. № 7361):

2

լուսնաբերկայեր - երկնային
տեսանելով տեսիլս չհաղցար
անս ժողովրդեան խնայ ուր լե
գիտարան : Եւրայ հեծու լե
հոցա : Եւթիկրիկն զնոսա
կարդեկառաքելից չբեկ լե
գիտարան : Սայմովսէս պոր
որու լապանն կասելն . որ
ցոյց չբեկն խան կարասաւոր
լիկեայմեր : Գնամ ժողովաւն
կարկիկ առաքելայ ի ձեռն հր
եշտակն որդեկեայաւ . Նմախ
մորեն ուր : Նաեհան զնոս
արարեալ Նշանաւ կարուեստս
յերկրն եպիտոսացոյց . Եւ
կարմիր ծովուն . Եւ յառաջ
անբաւարան :
Եւ յառաջ որասաց զոր
դիմն իրն . մարգարե յարուսել
ձեւ արած յերայց ձեւոյ Եւ
բոլս զնն . Նմաւ լի թիւ :
Եւ կարդեկ յեկեղեցւոյ յայ
Նապատն ընդ հրեշտակնոր

3

Մարիամ Աստվածածին. 1. «Աստվածամայրը զահի վրա», Վ. Սուրենյանց (Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր
եկեղեցու Ավագ խորանում): 2. «Մարիամ Աստվածածինը մանուկ Հիսուսի հետ», լուսանկարիչ մանրանկար
1286-ին ընդօրինակված «Հեթում Բ թագավորի ծաղց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 3. «Տիրամայրը Ման-
կան հետ», Նորավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային ճակատի բարձրաքանդակ հորինվածքը:

1

2

1. Մարնաշենի վանքը (X-XI դդ.) հվ-ից: 2. Մարենյաց վանքը (VII-IX դդ.) արմ-ից: Մեսրոպ Մաշտոց. 3. «Ս. Մեսրոպ Մաշտոց», մանրանկար 1713-ին Կաֆայում պատկերազարդված Հայտնավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 7391): 4. Մեսրոպ Մաշտոցի արձանը (1967, քանդ. Դ. Չուբարյան, Երևան):

3

4

1

2

3

4

5

«Մեր թագուհու Ավետարան» 1. Խորան 862-ին Վասպուրականում պատկերազարդված «Մեր թագուհու Ավետարան»-ից (Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1144/86): 2. «Համբարձում», մանրանկար «Մեր թագուհու Ավետարան»-ից: 3. Մխիթար Գոշ «Մխիթար Գոշ», մանրանկար 1713-ին Կաֆայում պատկերազարդված Հայտնավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 7391): Մխիթարյան միաբանություն: 4. Վենետիկի Ս. Ղազար կղզին: Մխիթարյան Մայրաքարյան միաբանություն: 5. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Մայրավանքի վանքի ընդհանուր տեսքը:

1

2

3

4

5

6

7

Մկրտություն 1. «Մկրտություն», մանրանկար 989-ին ընդօրինակված «Էջմիածնի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 2374): 2. «Մկրտություն», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան զանադատուն, Էջմիածին): Մյուսում 3. Սրբալույս Մյուսումի օրհնությունը, Ս. Էջմիածին: 4. Ս. Մյուսումի սափոր, 1815, արծաթ, գունավոր քարեր (Ա. և Մ. Մանուկյան զանադատուն, Էջմիածին): 5. Ս. Մյուսումի կաթնա, 1883, արծաթ, պղինձ, գունավոր քարեր (Ա. և Մ. Մանուկյան զանադատուն, Էջմիածին): 6. Մեռածաթափ աղավիհ, 1797, ոսկի, սուրբիններ (Ա. և Մ. Մանուկյան զանադատուն, Էջմիածին): 7. Հին Մյուսումի խառնուրդ նորին Մյուսումի օրհնության ժամանակ:

2

3

«Մշո ճառընդիր» 1. «Մուտք երեսաղեմ», մանրանկար 1200-02-ին պատկերազարդված «Մշո ճառընդիր»-ից, ծաղկող՝ Ստեփանոս (Մատենադարան, ձեռ. № 7729): 2. «Բրիտանոս զաշի վրա», «Մկրտություն», «Մնունդ», մանրանկարներ «Մշո ճառընդիր»-ից: 3. Մոխրենու Օխարդ դռնի վանքի եկեղեցու (VI դ.) ներքը: «Մոլորու Ավետարան» 4. «Խաչկույրություն», մանրանկար XI դ. պատկերազարդված «Մոլորու Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Հովհաննես Սանդղղկավանեցի (Մատենադարան, ձեռ. № 7736): 5. Խորան «Մոլորու Ավետարան»-ից:

4

5

4 Մամիկ. 1. «Համբարձում», մանրանկար 1302-ին Մամիկի ծաղկած «Պատերազմի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6792): 2. Մամիկի կերտած 1308-ի խաչքարը (Նորափանք, այժմ՝ Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, էջմիածին): Մովսես Խորենացի. 3. «Սբ Մովսես Խորենացի», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, էջմիածին): 4. «Մովսես Խորենացի և ՍաՀակ Բագրատունի» (ներքևում՝ ձեռագրի պատվերատու ներսես Գեունենցի), մանրանկար ինքնանում 1567-ին պատկերազարդված ձեռագրից (Մատենադարան, ձեռ. № 2865): 5. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ձեռագրերից մեկի տիտղոսաթերթը (Մատենադարան, ձեռ. № 2865):

Ը Վահրիճ իշխանին ուղարկել է Դանիելին՝ մերձակից Հաբել երեցի մոտ: Վերջինս, Դանիելից առնելով գրերը, Վահրիճի հետ բերել է Հայաստան: Հիմնվել են դպրոցներ, Մ. Մ. ստացել է վարդապետի (ուսուցիչ) կոչում և սկսել բերված գրերով մանուկներին հայոց լեզու ուսուցանել: Բայց ժամանակի ընթացքում պարզվել է, որ դանիելյան նշանագրերը չեն համապատասխանում հայերենի հնչյունային համակարգին, անբավարար են հայերենն արտահայտելու, դասավանդելու և թարգմանություններ կատարելու համար:

Հայերեն դպրութեան գաղափարն իրագործելու, պաշտամունքը հայերեն դարձնելու ճանապարհին մեծ արգելք էր նաև ասորի Հոգեւորականութիւնը, որը, օգտվելով Պարսից պետութեան հովանավորութիւնից, վճռական դեր է ունեցել Հայ եկեղեցուն: Արև. Հայաստանում եկեղեցու արարողութիւնը և պաշտամունքը եղել է ասորերեն: Ասորի կրօնավորները չեն ցանկացել զիջել այդ շնորհը և թուլացնել իրենց դիրքերը: Ելք գտնելու նպատակով Սահակ Ա. Պարթևը և Մ. Մ. գումարել են եկեղեց. ընդհանուր ժողով՝ «եբանելի միաբանյալների աշխարհահոգ խորհուրդ» (Կորյուն): Բայց ասորի Հոգեւորականների ճնշմամբ ժողովը չի արտոնել Հայ. գիր ունենալու հարցը: Մ. Մ. և կաթողիկոսը ժողովից հետո գիմել են վաճառել թագավորին: Վերջինս Մ. Մ-ին ուղարկել է Ասորիք՝ ասոր. Հոգեւոր և քաղ. իշխանութիւնների հետ բանակցելու և նրանց միջոցով ներազդելու Հայաստանում գործող ասորի Հոգեւորականութեան վրա: 405-ին Մ. Մ. իր մի խումբ աշակերտների հետ գնացել է Ասորիք. նրան ընդունել են երկրի Հոգեւոր և աշխարհիկ իշխանութիւնները: Եղել է Ամիդ, ապա՝ Եդեսիա քաղաքներում, հայոց գրերի մասին խորհրդակցել ասորի Հոգեւորականների հետ, բայց՝ ապարդշուն: Կորյունի վկայութեամբ, Մ. Մ. Եդեսիայում արարել է հայոց այբուբենը. «Նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ՝ հայերեն լեզվի նշանագրեր»: Եդեսիայում Մ. Մ. նորագոյն տառերը դասավորել է՝ օգտվելով հուն. այբուբենի հերթականութիւնից, տառերին տվել է անուններ (այբ, բեն), որոշել նրանց թվային արժեքները (Ա=1, Ժ=10, Ճ=100, Ի=1000): Ապա, անցնելով Սամոսատ, հմուտ հունագետ Հռոփանոսի օգնութեամբ գեղագրել է նշանագրերը: Այստեղ Մ. Մ. իր երկու աշակերտներին՝ *Հովհան Եկեղեցացու* և *Հովհ.*

սեփ Պաղնացու հետ
նոր գրերի օգնությամբ
ձեռնարկել է Աստվա-
ծաշնչի թարգմանություն
առականրից, որոնց առ-
նաչել գիմաստություն
զբաղմուն հանձնարող»։ Հայ
Ջին բառերը դարձել են
ման բնաբանը իր պատ-
թագքում:

406-ին Մ. Մ. նորաստեղծ գրերով վերադարձել է Հայաստան: Երկրում ծավալվել է թարգմանչաց շարժումը:

Տառերի գյուտից հետո Մ. Մ. իր աշակերտների հետ շրջագայել է Հայաստանում, բացել դպրոցներ, կրթել աշակերտներ, հիմնել վանքեր, որոնք դարձել են ուսման, գրչուության և գիտության կենտրոններ, նշանակել եպիսկոպոս-տեպուլաներ։ Եղել է Կ. Պոլսում, բանակցել կայսրի և հունաց Ատտիկոս պատրիարքի հետ։ Ստանալով կայսրի համաձայնությունը՝ Հայաստանի բյուզ. մասում նույնպես բացել է Հայերենուսույց դպրոցներ, հայ երեխաներին կրթել մայրնի լեզվով։ Եղել է Վրաստանում, որտեղ նրան ընդունել են Վրաց թագավոր Բակուրը և Մովսես եպիսկոպոսը։ Կորյունի վկայությամբ, հորինել է նաև վրաց. գրեր։ Այդ գործում Մ. Մ-ին օգնել է վրացերեն լեզվին քաջատեղյակ մի մարդ՝ Ջաղա անունով։ Ըստ Կորյունի, Մ. Մ. Բենիամին երեցի օգնությամբ ստեղծել է նաև աղվանական տառերը։ Մ. Մ. և Սահակ Ա. կաթողիկոսն անհաշտ պայքար են մղել 431-ի *Նիխեոսի Գ տիեզերական ժողովում* բանադրված և Հայաստան ներթափանցած *նեստորականության* դեմ։ Այդ առթիվ նրանց թղթակցությունները ժամանակի հայտնի հույն եպիսկոպոսների և աստվածաբանների հետ (Կ. Պոլսի Պրոկլ պատրիարք, Մելիտինի Ակակիոս և Եդեսիայի Ռաբուլաս եպիսկոպոսներ) արտահայտել են հավատի անաղարտության և Ընդհանրական եկեղեցու ընդունած դավանանքն որոշումների նկատմամբ Հայ եկեղեցու սուրբ Հայրերի՝ Սահակ Ա. Պարթևի և Մ. Մ-ի օրոճը նախանձախնդրությունը։

Մ. Մ-ի Անահակ Ա կաթողիկոսի հիմնադրած թարգմանչական դպրոցն առաջին հերթին պետք է իրագործեր Աստվածաշնչի թարգմանությունը: Այդ զլի. գործի իրականացումն սկսվել է զբերել դյուտից անմիջապես հետո: Սահակ Ա Պարթևն իր աշակերտներին հետ 405-408-ին Աստվածաշունչը թարգմանել է ասոր.

ՄԵՍՐՈՊ

Փնշկատա կոչված բնա-
գրից՝ ձեռքի տակ չու-
նենալով երբայերենը և
Հունարենը: Կարճ ժամանակում Ս. Գրքի Հիմն.
մասը թարգմանվել է հայերեն և բազմացվել
գրչուլթյամբ: Այդ թարգմանությունը ծառայել
է իր նպատակին շուրջ քառորդ դար, մինչև
432-433-ը, երբ Կ. Պոլսից վերադարձած Մ. Մ-ի
աշակերտներ *Ղևոնդ Երեցը* (Վանանդեցի),
Կոլյունը, *Եզնիկ Կողբացին* և Հովսեփ Պաղ-
նացին, ի թիվս մի շարք գրքերի, երկու տիե-
զեր. Ժողովների կանոնների, իրենց հետ բերել
են Աստվածաշնչի Յոթնասնից Հուն. թարգ-
մանությունն ստուգված օրինակը: Մ. Մ. և Սա-
հակ Ա Պարթևը, Եզնիկ Կողբացու ու Հովսեփ
Պաղնացու հետ միասին, սկսել են ասոր-ից կա-
տարված նախնական, Փոլթանակի կոչվող
թարգմանություն համեմատումը բերված Հուն.
բնագրի հետ և փաստորեն կատարել Աստվա-
ծաշնչի երկրորդ թարգմանությունը, որով
ստեղծվել է Աստվածաշնչի հայտնի Սահակ-
Մեսրոպյան հայերեն թարգմանական բնագրի-
րը: Այդ երկրորդ, ժամանակի ամենահմուտ ու
բանիմաց հայ գրագետների կատարած վերջ-
նական թարգմանությունը դարձել է դասական
հայերենի մաքրության չափանիշ. Աստվածա-
շնչի հայերեն թարգմանությունը համարվում
է «թարգմանությանց թագուհի»:

Շարունակելով թարգմանական և խմբագր. աշխատանքը՝ Մ. Մ. և Սահակ Ա. Պարթևը կազմել են Հայ եկեղեցու *Խորհրդատետր-Պատարագամատույցի, Ժամագրքի* նախնական տարբերակները: Մ. Մ-ի անունով մեղ են հասել թուղթ, շարականներ, քարոզներ, ճառեր, թարգմանական և խմբագր. մի շարք երկեր, թարգմանների վավերականությունը չի հաստատված: Ըստ մատենագր. աղբյուրների, Մ. Մ. իր կյանքի ճգնափորական շրջանից սկսած, հոգևոր երգեր և բանաստեղծություններ է հորինել: Գրերի գյուտից հետո, երբ ծառացել է Հայ եկեղեցու արարողակարգի և պաշտոնեղբույրների հայացման խնդիրը, Մ. Մ-ի երգերը որդեգրվել են եկեղեցու կողմից՝ հետադադում մտնելով *Շարակնոցի* մեջ: Ետնադադարից հեղինակները «Ապաշխարություն» երգերը (շուրջ 130 միավոր) վերագրում են Մ. Մ-ին: Դրանք մեսրոպյան տառերով գրված առաջին չափածո երկերն են, որոնցով Մ. Մ. դարձել է Հայ գրավոր բանաստեղծության հիմնադիրը: Դրանք նաև Հայ հոգևոր երգարվեստի առաջին նմուշներն են,

քանի որ «Ապաշխարութեան» երգերը մշտապես կիրառվել են *ժամերգութեան* մեջ. երգվում են քառասնորդական պահոց շրջանում, շաբաթպահքերին՝ երկուշաբթի օրվանից մինչև ուրբաթ օրը, և բոլոր չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին, բացառութեամբ Մենդյան շաբաթվա (Հունվ. 6-13) չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը ու ս. Զատիկից մինչև Համբարձում ընկած շաբաթների չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը, որոնք պահոց օրեր չեն: Մաշտոցյան «Ապաշխարութեան» երգերի մեծամասնութեանը բնորոշ են ազգային շարականերգութեան սկզբ. շրջանի (V-VI դդ.) հատկանիշները: Դրանք 3-4 տնից բաղկացած, սաղմոսատիպ, մատչելի լեզվով գրված, սակայն խորապես քնարական և հեղինակի բանաստեղծ. ներշնչանքի կնիքը կրող կցուրդներ են: Մեղեդիները հիմնականում աչքի են ընկնում պարզ դիատոնիկ կառուցվածքով, որը պայմանավորված է հայ հոգևոր երգարվեստի ատաղձը հանդիսացող ավանդ. ութձայնեղանակներով (տես *Ութձայն*): «Ապաշխարութեան» շարականների երաժշտաբանաստեղծարժանիքները խորապես ազդել են հետագա դարերի հեղինակների (Ստեփանոս Սյունեցի, Դերեգոր Նարեկացի, Ներսես Շնորհալի և այլք) ստեղծագործութեան վրա: Մ. Մ-ի «Ապաշխարութեան» երգերի մի մասը (մասնավորապես Ժանար տիպի երգերը) ակնհայտորեն վերաբերակավորվել են X-XIV դդ.: Երաժիշտական արժանազատ է հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունու (478-490) և XIII դ. պատմագիր, աստվածաբան Վարդան Արևելցու աշխատանքներով հասած Սբեդ թարգմանչաց կանոնը, որի մանկունքը («Նմանեալ Մովսէսի») աստվածաբան նվիրված է Մ. Մ-ին: Մ. Մ-ի երգերը, բացի Երաժիշտից, տեղ են գտել նաև *Մատենադարանի* և *Ժամագրքում*:

Մաշտոց ծինարանում և ժամագրքում:
Մ. Մ., Հայերենի առաջին ուսուցիչը, Հայ
դպրոցի, Հոգևոր երաժշտության սկզբնա-
վորողը լինելով, նաև Հայ մանկավարժության
Հիմնադիրն է: Նա մշակել է Հայոց լեզվի, Հայ
երաժշտության և Հայկ. նորաստեղծ դպրոցնե-
րում ուսուցվող մյուս առարկաների դասա-
վանդման սկզբունքները, որոշել Հայկ. դպրո-
ցի լեզվական Հիմունքը՝ դասավանդումն սկսել
մեարդպան տառերի և Հայերենի՝ որպես մայ-
րենի լեզվի ուսուցմամբ, առարկաները դասա-
վանդել Հայերեն, օտար լեզուները՝ Հայոց լեզ-
վի Հիման վրա: Մաշտոցյան այդ սկզբունքը
հետագա դարերում ավանդական է դարձել
Հայկ. դպրոցներում:

Մ. Մ-ի մահից հետո հազարավետ վաճառ Ամատունին և գորավար Հմայակ Մամիկոնյանը մեծ բազմութեան ուղեկցութեամբ նրա մարմինը տեղափոխել են Օշական, որտեղ երեք տարի անց վաճառ Ամատունին տաճար է կառուցել՝ աճյունը տեղափոխելով այնտեղ։ Մ. Մ-ի գերեզմանը դարձել է սրբատեղի։ Նրա հիշատակը հարգելու համար Հովսեփ Ա. Հոդոցմեցի Հայոց կաթողիկոսը հանձնարարել է Մ. Մ-ի աչակերտ Կոլյունին՝ գրել իր ուսուցչի կյանքն ու գործը։

Մ. Մ. սրբացվել է և դասվել Հայ եկեղեցու սրբերի կարգը: Նրան նախ սրբացրել է Ժողովուրդը, ապա՝ Հայ եկեղեցին: Հայամավուրջում ս. Մ. Մ-ի անուհը հիշատակվում է երեք տոներում, բոլորն էլ՝ շարժական. 1. «Սրբոյն Իսահակայ Պարթևի հայրապետին մերոյ» (հունվ. 24-ից մինչև փետր. 28-ը, Առաջավորաց պաճթի կիրակիից հետո 14-րդ օրը, շաբաթ), 2. «Սրբոց Թարգմանչաց մերոյ Սահակայ և Մեսրոպայ» (հունիսի 1-ից մինչև հուլիսի 16-ը, Հոգեգալուստից հետո 33-րդ օրը, հինգշաբթի), 3. «Սրբոց Թարգմանչաց վարդապետացն մերոյ Մեսրոպայ, Եղիշի, Մովսիս Քերթովին, Դավթի Անյաղթ Իլիևսոփային, Գրիգորի Նարեկացուն և Ներսիսի Կլայեցւոյն» (հուլ. 3-ից մինչև նոյեմբ. 7-ը):

Հետագա սերունդները Ե. Մ. Մ-ին կոչել են երկրորդ Լուսավորիչ: Գրիգոր Ա Լուսավորիչը և Մ. Տայոց թրիստոնեության երկու առաջյալներն են: Գրիգոր Լուսավորիչը թրիստոնեացիներից ազգը, Մ. ազգայնացիներից թրիստոնեութունը:

12.4. 3-4-րդ պատկերները:

Գրիգ. ԿՐԵՅՈՒՆ, Վարդ Մաշտոցի, Ե., 1995: Կարապետ Սասնեցի, Ներբողական յաղագս վարուց և ծափուն Կ. Վարդապետի Մեսրոբայ, Վաղ-պատ, 1897: Թահմիզյան Ն., Մեսրոպ Մաշտոցի ու Հայոց հոգևոր երգարվեստը, ԲՄ, № 7, 1964: Աճառյան Հ., Հայոց գրերը, Ե., 1984: Մարտիրոսյան Ա., Մաշտոց, Ե., 1982: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովրդավարական հայ միջնադարյան երաժշտական մշակութային հուշարձան, Ե., 1991:

ԱՌՄԱՅԵԱ ՄԱՐԽԻՐՈՍՅԱՆ

Աննա Արեշատյան

ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏ (Հուն. *μητροπολιτης* – մայրաքաղաքացի), նախապես կոչվել է նաև զվլապոբ եպիսկոպոս: Եկեղեցու նախնապետական դասակարգման երրորդ աստիճանը (պատմականորեն՝ եպիսկոպոսի հետո):

կրոնական կազմակերպություն, ուխտ, կրոնավորների միաբանական կյանք, հոգևոր-կրոնական, ընկերային-հավաքական կեցության մի ձև, որտեղ յուրաքանչյուր վանական ապրում է միաբանական փոխադարձ պարտավորություններիով:

Միջնադարյան Հայաստանում հատկապես մեծ հարգանք ու հեղինակություն են վայելել Մաքենացոց (VII դ.), Թանազատի (VIII դ.) և Հաղպատ-Սանահնի (XI-XIII դդ.) Մ-ները։ Աղբյուրների վկայությամբ, Հաղպատ-Սանահնում ընակվող միաբանների թիվն անցել է հազարից։ Այս Մ-ներն աչքի են ընկել հոգևոր, ուսումնադիտ., մշակութ. գործունեությամբ։

Եկրոպ. միջնադարում (XII–XVI դդ.) Կաթողիկե եկեղեցու ծոցում առաջացել են կրոն. կազմակերպություններ (Դոմինիկյան, Ֆրանցիսկյան, Կարմելյան, Հիսուսյան և այլն), որոնք կրոնաբարեգործ. քողի տակ հետամտել են Հռոմի կաթողիկե եկեղեցու քաղ. նկրտումների իրագործմանը: Յուրաքանչյուր Մ. ունի Հռոմի պապի կամ եպիսկոպոսի հաստատած իր կանոնադրությունը: Մ-ների եռանդուն գործունեությունը հնորհիվ Կաթողիկե եկեղեցին իր թեկերն է տարածել Արևելքում՝ մինչև Ճապոնիա, Արևմուտքում՝ Ամերիկա աշխարհամաս, Աֆրիկա և այլուր: Մ-ները գործել են Հռոմի պապի անմիջական իրավասություն ներքե և չեն ենթարկվել տեղական եկեղեց. իշխանություններին: Հայ իրականություն մեջ այդպիսին էր XIV դ. Ծործորում և Քուսայում աշխույժ գործունեություն ծավալած Ֆրանցիսկյան միաբանությունը, որի անդամների գործունե ջանքերով լատ.-ից հայերեն են թարգմանվել կաթողիկ դավանանքը ջատագովող շատ աշխատություններ:

Կրօնականից զատ միջնադարում կենցաղա-
վարեն են նաև աշխարհիկ բնույթի Մ-ները։
Այդպիսիներից էին միջնադարյան Հայաստա-
նում (Անի, Կարին, Վան, Երզնկա) և Հայկ.
գաղթավայրերում (Ալեքսանդր, Լեհաստան,
Մոլդովա, Ռումինիա, Հունգարիա) գործող եղ-
բայրների կամ Կտրիճները Մ-ները։ Հիմնա-
պես Հայտնի էին Երզնկայի «Եղբայր ծխաբա-
նուկթուն»-ը (կազմակերպված՝ 1280-ին) և Կա-
մենեց-Պոդոլսկ, Յազովկեց քաղաքների Կտրիճ-
վորաց եղբայրութունները (1522, 1658), որոնք
ունեցել են իրենց կանոնադրութունները։
Սրանց նպատակն էր ամուրի երիտասարդնե-

Եւ մասնակցութեամբ կազմակերպել հաս-
կայանքն ու կենցաղը, պահպանել բարի դրացիա-
կան հարաբերութեաններ հարեւան ժողովուրդ-
ների հետ, անհրաժեշտութեան դեպքում զին-
ված պայքարով պաշտպանել հայրենի քաղա-
քը:

Հոգևոր, ուսումնականը, գիտ. և մշակութ. նպատակներով XVIII դ. սկզբին (1701-ին), Մխիթար Սեբաստացու ջանքերով, ստեղծվել է Մխիթարյան Մ. (սկզբնապես՝ Անտոնյան): Վենետիկի և նրանից ճյուղավորված Վիննա-յի Մխիթարյանների (1773-ին՝ Տրիեստ, 1811-ից՝ Վիննա) գործունեությունն ունեցել է կրոնական-կաթոլիկական և Հայագիտական-բանասիրական ուղղվածություն (տես Մխիթարյան միաբանություն):

Հայ առաքելական եկեղեցում զգալիորեն տարբեր է Մ-յան ըմբռնումը թե՛ տեսական և թե՛ գործնական առումով: Յուրաքանչյուր վանք Մ. է՝ իր միաբաններով: Մ. կուսակոնաների հոգևոր ուխտ է, որի նպատակն է Ավետարանը քարոզել, հոգևոր-կրթ. գործին ծառայել, Հայագիտությունն ու Հայ գեղարվեստը մշակել, աստվածաճանոչ հիմնարկություններ հաստատել և պահել, եկեղեցու Համար-հոգևոր վարիչներ պատրաստել: Միջնադարյան Մ-ները ղեկավարվել են հիմնականում վանահայրերի կամ մասնավոր շնորհներով օժտված վարդապետների կենցաղավարական խրատներով: Եվ միայն XX դ. սկզբին մշակվել է մի ընդհանրական կանոնադրություն, որով է մի ընդհանրական կանոնադրվել՝ 1930-*յանցի* կողմից, սակայն չի գործադրվել՝ 1930-ական թվականներից հետո եկեղեցու շուրջ ստեղծված քաղ-գաղափարական. աննպատ-հանգամանքների բերումով: Այդ կանոնադրու-թյան համաձայն, Մայր աթոռի միաբան են հա-մարվել Ս. Էջմիածնում ձեռնադրված բոլոր ն-պետները, միաբան ընդունված վարդապետները, սարկավազները և դպիրները: Մ., սակայն, համայնական կյանք, իբրև վա-րդապետներ: Յուրաքանչյուր միաբան վանքում հավասարապես ստանում է բնակարան, անուն, բժշկական խնամք և այլն:

Գրկ. Ն ա չ ի կ յ ա ն Լ., 1280 թվականին երթնկա-
ռում կաղավկեբրպված «ԵղբայրներՅոյն» *«Տեղեկե-
րիբիբ ԶնՍԶ ԳԱ, Հաս. Գիտ.»*, 1951, № 12: Ն ու լ յ ն ի,
Երկրակ թաղաբի «Եղբայրք միաբանութեան» կանո-
նադրու բաղադր (1280 թ.), ԲՄ, № 6, 1962:

6, 1962:
Սամվել Սարգսյան
Հակոբ Բյուսեյան

ՄԻԱԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, մ ո ն ո ֆ ի զ ի տ ի զ մ,
տես եվտիքականություն:

ՄԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, VII դարում Բյուզանդիայում ձևավորված քրիստոնեական դավանաբանական ուսմունք՝ Բրիստոսի երկու բնության առկայություն հետ մեկ կամք և մեկ ներգործություն ունենալու մասին։ *Քաղկեդոնի ժողովից* (451) հետո, երբ Ընդհանրական եկեղեցին պառակտվել է, և Արևելքի պատրիարքությունները (Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի), ինչպես նաև Հայ եկեղեցին չեն ընդունել ժողովի դավան. որոշումները, քրիստոնյա Արևելքում Կ. Պոլսի ավերածությանը, քրիստոնյա Արևելքում Կ. Պոլսի ավերածությանը և առանձնացած։ Դա դժվարություններ է հարուցել նաև Բյուզ. կայսրությանը Արևելքի ուղղափառ քրիստոնյաների վրա իր ազդեցություն ուժեղացնելու համար։ VII դ. սկզբին պատերազմում հաղթելով Պարսկաստանին՝ բյուզ. Հերակլ կայսրը (610–641) վերստին կայսրությանն է միացրել իր նախկին արևահանագները՝ Սիրիան, Պաղեստինը և, որտեղ մեծ տարածում ուներ արևելյան (ոչ քաղկեդոնիկ) ուղղափառությունը։ Փաղ. նկատառումներով կայսրը սիրաշահել է հակաքաղկեդոնականներին, որպեսզի Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Հայաստանը ավելի սերտորեն կապվեն Բյուզանդիայի հետ։ Այսպես, Կ. Պոլսի պատրիարք է ընտրվել ծագումով ասորի հակաքաղկեդոնական Սերգիոսը (610–638)։ 629-ին Հերակլ կայսրը ասորի հակաքաղկեդոնական պատրիարք Աթանասին նշանակել է Անտիոքի պատրիարք, իսկ 630-ին Ալեքսանդրիայի պատրիարք է նշանակվել մոլեռանդ հակաքաղկեդոնական Կյուրոսը։ Դավան. պառակտումը վերացնելու համար Կ. Պոլսի քաղ. և կրոն. իշխանությունները մտահղացել են Մ-յան ուսմունքը, որն իրենց կարծիքով ընդունելի կլիներ թե՛ քաղկեդոնականների, թե՛ հակաքաղկեդոնականների համար։ Նախապես կյանքի է կոչվել Բրիստոսի մեկ ներգործություն ունենալու մասին դավանանքը, ըստ որի՝ Բրիստոսն ունի երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային (գլխավոր քաղկեդոնականներին), բայց քանի որ երկու բնությունները միացած են մեկ անձի մեջ, ապա Բրիստոսն ունի մեկ ներգործություն (գլխավոր հակաքաղկեդոնականներին)։ Սկզբում դավան. այդ նոր բանաձևին համաձայնել է նաև Հռոմի Հոնորիոս I պապը (625–638)։ Սակայն քաղկեդոնականների (աստվածաբան Մաքսիմոս Խոստովյանի) և Իսթիյանոս պատրիարքի լիարժեք դժգոհությունը հանգեցրեց Զինաբուրգի ժողովին (645)։

ՄԻԱԿԱՄՈՒԹ.
ընտրվել և այլոց) անգի-
շտում դիրքը և Հռոմի
պապի այդ մտքից հրա-
ժարվելը ստիպել են Սերգիոս պատրիարքին
ձևափոխել հավատո նոր խոստովանությունը:
Առաջ է քաշվել մեկ ներգործություն և մեկ
կամք բանաձևը, համաձայն որի՝ Բրիտանոս ու-
նի երկու քնուկ ընտրվել, բայց քանի որ այդ երկու-
սը միացած են մեկ անձի մեջ, նա ունի միայն
մեկ ներգործություն և մեկ կամք՝ աստվածա-
յինը: Հերակլ կայսրը ստորագրել է նոր օրեն-
քը, որը Մ-յան հուկթյան բացատրականով
փակցվել է (638) Ս. Սոֆիայի մուտքի պատին:
Սերգիոսի հաջորդ Պյուռոս պատրիարքը (638-
641, 654) նույնպես պաշտպանել է նոր դավա-
նանքը:

Սակալայն Հերակլ կայսրի մահից հետո Մ. պաշտպանություն չի դրել ո՛չ Բյուզանդիայում, ո՛չ Հռոմում, և միակամականները չեզոքացվել են: Քաղկեդոնականները Մ. դիտել են որպես միաբնակություն մի նոր արտահայտություն, բացի այդ, նոր դավանանք չի կատարել պառակտված եկեղեցին միավորողի իր դերը: 680-ի Կ. Պոլսի ժողովը (անվանված Զտիեզերական ժողով) դատապարտել է Մ., նզովել այն կյանքի կոչողներին կամ պաշտպանողներին: Ընդունվել է Քրիստոսի երկու բնություն, երկու ներգործություն և երկու կամք (աստվածային և մարդկային) ունենալու բանաձևը: Երկու կամքերը չեն մաքառում իրար դեմ, մարդկային ներգործություն-կամքը ստորադաս է աստվածային ներգործություն-կամքին: Բյուզ. Կոստանդին IV կայսրը (668-685), որը պայքարել է միակամականների դեմ, փառաբանվել է որպես Հերակլածողների պատուհասող և «ուղղափառության փարոս»: 680-ի Կ. Պոլսի ժողովի որոշումները Մ-յան վերաբերյալ լրացվել են Տրուլոսի ժողովի (691/692) սահմանումներով: Բյուզ. հայազգի կայսր Փիլիպիկոս-Վարդանը (711-713) փորձել է վերականգնացնել Մ., բայց Անաստաս II կայսրը (713-715) վերջ է տվել միակամական վեճերին և հաստատել 680-ի Կ. Պոլսի ժողովի որոշումները:

Սասանյանների դեմ Հերակլի Հաղթանակները և Հայաստանի մի շարք նահանգների ընդգրկումը կայսրության կազմում ստիպել են կայսրին ձեռնարկել նաև Հայ եկեղեցու հետ միութան գործը՝ Հայաստանն ավելի սերտորեն բյուզանդիային կապելու և Պարսկաստանից կտրելու համար։ Քաղկեդոնի ժողովի հետևանք

ՄԻՆԱՍ

քով Հայ և բյուզ. եկեղեցիների միջև առաջացած վիճը կամրջելու և Հայերին սիրաշահելու նպատակով Հերակլ կայսրը ձեռնարկել է Մ. Հայաստանում ևս տարածելու քաղաքականությունը: Այդ նպատակով 633-ին նա *եզր Ա Փառաժնակերտցուն* և բազում եպիսկոպոսների ու վարդապետների հրավերել է Կարին (տես *Կարինի ժողով 633*): Ձեռնկալանալու դեպքում՝ Հերակլը սպառնացել է Մորիկ կայսրի օրինակով մի հակաթոռ կաթողիկոսություն ստեղծել (տես *Ավանի կաթողիկոսություն*) և վերացնել Հայոց կաթողիկոսի առանց այն էլ սահմանափակ իրավասությունները Հայաստանի բյուզ. մասում: Հայ պատվիրակները եզր Ա Փառաժնակերտցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ, ժամանակի քաղ. իրադրությունից և հանգամանքներից պարտադրված, ստորագրել են Հերակլի և Սերգիոս պատրիարքի ներկայացրած դավան. թղթերը: Բայց Մ. Հայաստանում չի արձատավորվել և համարվել է քաղկեդոնականություն: Եզր Ա Փառաժնակերտցի կաթողիկոսի դեմ ժամանակի Հայ աստվածաբաններից միայն *Հովհան Մայրավանեցին* է բացահայտ հանդես եկել, իսկ կաթողիկոսն ավելի ուշ համարվել է քաղկեդոնիկ: Իրականում եզր Ա Փառաժնակերտցին բյուզանդացիների հետ համաձայնությունն ու թե քաղկեդոնականություն, այլ Մ-յան հարցի շուրջ, ինչը լուրջ հետևանքներ չի ունեցել Հայ եկեղեցու համար:

Գրք. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Ս ե բ ե ո ս,
Պատմութիւն, աշխատասիր. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979:
О р д а н ј а н У., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:
Болотов В. В., Лекции по истории древней церкви,
т. 4, П., 1918, с. 438–506; Tournèbize Fr.,
Histoire politique et religieuse de l'Arménie, P., 1900,
p. 352–354; Grumel V., Recherches sur l'histoire
du monothéisme, "Echos d'Orient", t. 27 (1928), p.
6–16, 257–277, t. 28 (1929), p. 19–32, 272–282, t. 29
(1930), p. 16–28; Beck H. G., Kirche und theologi-
sche Literatur in Byzantinischen Reich, München,
1959, p. 292–295.

Հրաչ Բարթիկյան

ՄԻՆԱՍ Ա ԱՎԵՆՅԻ (ծ. թ. անհտ – 12.5.1753), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1751-ից: Հաջորդել է *Ղազար Ա Զահկեցուն*: Սկզբում եղել է Մշո Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ, 1749–1751-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Ղազար Ա Զահկեցի կաթողիկոսի մահից հետո Մայրաթոռի միաբանությունը դիմել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը՝ Մ. Ա. Ա.-ուն կաթո-

ղիկոս ընտրելու ցանկով թյամբ: ՊոլսաՀայոս-
թյան Համաձայնուոթյամբ պատրիարքը մեկնե-
է Էջմիածին և սեպտ. 15-ին օծվել կաթողի-
կոս: Կաթողիկոս դառնալով՝ Մ. Ա. Ա. վերէ
տվել Էջմիածնի միաբանուոթյունում Հոգևորա-
կանների միջև բուն դրած թշնամանքին:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Ա.-ուն Հաջորդել է Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացին:

Վարդան Դևրիկյան

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Տ Ի Գ Բ Ի Ն Յ Ա Ն
 Խ ա ր Բ Ե Բ Գ Ի [մոտ 1658, Դիարբեքեր (Տիգրանակերտ) – 12.5.1740, Մոսկվա], Հայ եկեղեցու դավանական հանդուրժողականություն թվին ներկայացուցիչ, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ։ Մոտ 1680-ին մտել է Դիարբեքերի Ս. Առաքելոց եկեղեցին և ընդունել կուսակրոնություն, 1684-ին ձեռնադրվել արեղա։ 1694-ին դարձել է Արցախի Մեծերանից Ս. Հակոբա վանքի վանահայրը։ Մասնակցել է Անգեղակոթի ժողովին (1699, ապրիլ) և նշանակվել Հայ ազգ-ազատագր. շարժման գործիչ Իսրայել Օրու ուղեկից։ Վերջինիս հետ այցելել է Պֆալց (1699), եղել Ֆլորենցիայում և Հռոմում (1700), իսկ 1701-ից մինչև կյանքի վերջը բնակվել Մոսկվայում։ Մասնակցել է Հայապատանի ազատագրություն համար ցարաքուհիքի հետ Իսրայել Օրու բանակցություններին, իսկ վերջինիս մահից (1711) հետո Հայ բունակել նրա գործը՝ հիմնականում միջնորդի դեր կատարելով ցար. կառավարություն (Գանձասարի) կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը Մ. Վ.-ին ձեռնադրել է եպիսկոպոս՝ նշանակել ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ՝ Մասնակցել է Պետրոս Մեծի պարսկ. («կասմակական») արշավանքին (1722)։ 1720-ական թթ. Ժալալյան ազգ-ազատագր. շարժումների ընթացքում ռուս. արքունիքում պարբերաբար ներկայացրել և պաշտպանել է Հայ ժողովրդի շահերը։ Զբաղվել է նաև Հայաստան հոգևոր գործունեությամբ, Մոսկվայում և Աստրախանում Հայկ. եկեղեցիներ կառուցելու խնդրագրով դիմել ռուս. կառավարությանը (1719)։ Մահից 2 շաբաթ առաջ ընդունել է օրթոդոքսություն։

Գրկ. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ
գաղափարական մտքի պատմության, մաս 2, Ե., 1955
Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с Армянским

народом, СПб, 1898; Меликсет-Бек Л., К биографии сподвижника Исаэля Ори — Минаса вардапетта, «Տեղեկագիր Հիւսէ ԳԱ, Հաս. գիտ.», 1946, № 1:

ՄԻՍԻՈՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ (< լատ. missio – առաքում, հանձնարարություն), քարոզչություն, առաքելություն, որևէ կրոնիկամ դավանանքի տարածում, եկեղեցիների և նրանց կազմակերպությունների քարոզչական գործունեություն: Մ–յան պարզագույն ձևերը բնորոշ են բոլոր կրոններին, բայց այն առավել մեծ դրսևորում է ստացել քրիստոնեությունում: XI–XII դարերից սկսած ընդունել է կազմակերպ. որոշակի ձև, և Մ–յամբ զբաղվել են հատուկ զբա համար ստեղծված կազմակերպությունները (սկզբում՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին և կաթոլիկ. կազմակերպությունները, այնուհետև, XVII–XVIII դարերից՝ նաև բողոքական եկեղեցիները և նրանց քարոզչական ընկերությունները): Մ. հետապնդել է հեթանոսներին, անհավատներին և այլադավաններին «դարձի բերելու» և «Աստծո խոսքը» նրանց մեջ տարածելու նպատակ: Խաչակրաց արշավանքներից (XII դ.) սկսած Մ. ստացել է հիմնականում քաղ. երանգ և նպատակ համեմատաբար հզոր երկրների, որոշակի խավերի քաղ. նպատակների իրագործման:

[illegible]

ընտանիքին ու Հայ ա-
վագանու ներկայացու-
ցիչներին, մկրտել ժո-
ղովրդին ու զինվորներին, այլև քրիստոնեու-
թյունը տարածել է Վրաց և Աղվանից երկըր-
ներում: Նրա թիուը՝ *Գրիգորիսը*, քրիստոնեու-
թյուն է քարոզել Ատրպատականում, Փայտա-
կարանում, Արցախում և Մասքութներե երկ-
րում, որտեղ էլ նաՀատակվել է: Հայտնի է, որ
Մեսրոպ Մաշտոցը և նրա աշակերտները քա-
րոզչ. մեծ գործունեություն են ծավալել
Գողթն գավառում, Արցախում, Սյունյաց աշ-
խարհում, Վիրքում և Աղվանքում: VI դ.
սկզբին, Հատկապես 506-ի Դվինի Ա եկեղեցի-
ն, իսկ հետո, երբ առաջին անգամ Հայ եկե-
ղեցին դատապարտել է *Քաղկեդոնի ժողովը*,
Հայ Հոգևորականները եռանդուն Հակաքաղկե-
դոն. քարոզչություն են ծավալել Ասորիքում,
Միջագետքում և քարոզել Հայ եկեղեցու դա-
վանանքը, նրա Հակաքաղկեդոն. դիրքորոշումը:

Հայաստանում և Հայերի մեջ միախոնքական (քարոզչական) գործունեություն են ծավալել հատկապես Կաթողիկ եկեղեցին, ավելի ուշ՝ նաև բողոքական քարոզիչները: Կաթողիկ Մ. Կիլիկյան Հայաստանում աշխուժացել է XIII դ. 2-րդ կեսին՝ երկրի թուլացման և շրջակա մահմեդ-իշխանությունների ասպատակությունների հա-
ճախացման շրջանում: Կիլիկիայի Հայկ. թագա-վորությունն աշխարհիկ տերերը և հոգևորակա-նությունն մի մասը (այդ թվում՝ որոշ Հայոց կա-թողիկոսներ) հույս ունեին ծիսադավան. գե-
ղումների գնով ստանալ կաթողիկ եվրոպայի աշակցությունը և պահպանել երկրի երեբուն
անկախությունը հարևանների ոտնձգություն-
ներից: Տալով սին խոստումներ՝ Արևմուտքը
օգնություն նախապայման է համարել Հռոմի
պապի գերիշխանության ճանաչումը, Կաթողիկ
եկեղեցու ծեսի ու դավանանքի ընդունումը:
1307-ի Սսի և 1316-ի Ադանայի եկեղեց. ժողով-
ներում ընդունվել են լատինամետ որոշումներ,
որոնք, սակայն, կիրառություն չեն գտել, և
1361-ի Սսի եկեղեց. ժողովում չեղյալ են հայ-
տարարվել նախորդ ժողովների որոշումները:
Բուն Հայաստանում կաթողիկ քարոզիչները
նախ՝ Ֆրանցիսկյան, իսկ 1318-ից՝ Դոմինիկյան
միաբանության անդամները, Հայտնվել են
1240-ական թվականներին: Նրանք իրենց քա-
րոզչություն կայանառաջնորդարաններ հաս-
տատել են վաճառաչահ խոշոր քաղաքներում և
տարանցիկ առևտրի հանգուցակետերում, լա-
տինադավան (կաթողիկ) համայնքներ ստեղծել

ՄԻՍԻՈՆԵՐ. Հայաստանի մի շարք շրջաններում, ինչպես նաև Իրանի և Կովկասի Հայաշատ քաղաքներում: Հռոմի պապի հատուկ կոնդակով հիմնվել է նոր արքեպիսկոպոսություն՝ դոմինիկյանների գլխավորությամբ, Սուլթանիե (Ատրպատական) կենտրոնով: Ընդգրկել է Արլ. Հայաստանը, Իրանը, Միջին Ասիան, Հնդկաստանը, Եթովպիան: Մ-յան հետևանքով կաթոլիկությունը տարածվել է Ասիում, Կարինում, Արտազում, Թավրիզում, Մարաղայում, ավելի մեծ չափերով՝ Նախիջևանի Երնջակ գավառի Քոնա (որտեղ 1330-ին Հովհաննես Քոնեցու գլխավորությամբ ստեղծվել է եպիսկոպոսություն և գործել մինչև 1766-ը), Ապարանի, Սալիթաղ, Ապրակունի, Խոշկաչեն և Զահուկի շրջանի Զահուկ ու Շահապոնս գյուղերում: Դոմինիկյան միսիոներները պայքար են ծավալել Հայ եկեղեցու դեմ, և Հայաստանում սկսվել է դավանաբան. լարված պայքարի մի ժամանակաշրջան: Սյունյաց հոգևորականները, հատկապես Գլաձորի և Տաթևի համալսարանների ուսուցչապետներն ու վարդապետները (*Եսայի Նչեցի, Հովհան Ռոտունցի, Գրիգոր Տաթևացի* և ուր.) եռանդուն պայքար են ծավալել լատինադավանություն դեմ: Կիլիկիայից և բուն Հայաստանից արտագաղթած կաթոլիկ հայերը, հաստատվելով Եվրոպայում, ձուլվել են բնիկ ազգերին, իսկ տեղում մնացածների զգալի մասը մահմեդականություն է ընդունել: XVI դ. վերջին – XVII դ. սկզբին Հայաստանում և Եվրոպայի հայկ. գաղթավայրերում գործել են Հիսուսյան (ճիզվիտներ, 1650-ից), Թեստինյան, Կարմեյան և այլ միաբանությունների անդամները և Ուրբանյան դպրոցի (որի հայկ. բաժինը 1884-ին վերածվել է Քահանայապետական Լեոնյան վարժարանի) ուսուցիչներն ու սաները: Նրանց գործունեությունը արդյունքում մինչև XVIII դ. լեհահայությունն ու հունգարահայությունը կաթոլիկացվել են, իսկ հետագայում՝ ուժացվել: Հայաստանում և հայկ. գաղթավայրերում գործած կաթոլիկ միսիոներներից հատկապես նշանավոր են *Բարդուղիմեոս Բոլոնիացին*, Պողոս Պիրոմսլին, Կղմես Գալանոսը, Հակոբ Վիլոտը, Գաբրիել Շենոն, Տ. Լոնժոն, Ռուս և ուրիշներ (տես նաև *Հայ կաթողիկե եկեղեցի, Ունիթորություն*):

Ավետարանական (բողոքական) միսիոներներն
ը Հայերի շրջանում գործել են XIX դ.
սկզբից: Արլ. և Արմ. Հայաստանում, Թուր-

քիայի և Կովկասի հայաշատ վայրերում գործել են գերմ., շվեդ., շվեյց., ամերիկ., անգլ., նորվեգ. միսիոներները: Շվեդ. Մ., որը ռուս. Ալեքսանդր I ցարի արտոնությունքամբ 1802-ին հաստատվել էր Հս. Կովկասի Պատիգորսկ քաղաքի մոտ և հիմնել Կարբաս անունով մի գյուղ, կապեր է հաստատել հայերի հետ, քարոզիչներ ունեցել Թիֆլիսում և Շուշիում: Շվեդ. «Աքս» քարոզչ. ընկերությունը համագործակցել է ավելի ուշ Շուշիում հաստատված բաղելյան քարոզիչներ Ծ. Զարեմայի և Ա. Դիտորիխի հետ: Գերմանացի քարոզիչները գերմ. լուսնայինների հետ Կովկաս են գաղթել Գերմանիայի Վյուրտեմբերգ քաղաքից և 1817-ին հաստատվել Վրաստանում: Գերմանացի գաղթականների 194 գերդաստան հիմնավորվել է Գանձակի գավառում՝ Հայաստանի Գարդմանք աշխարհում: Ինչպես Գարդմանքի, այնպես էլ Թիֆլիսի և այլ վայրերի գերմ. լյութերական քարոզիչները, հայերի հետ կապեր հաստատելով, մեծ ազդեցություն են ունեցել ավետարանականության տարածման և նրանց կրոն. համոզմունքների վրա:

Արևելահայերի չընկնում (հատկապես՝ Ղարաբաղում և Շամախիում) ավետարանականության տարածման գործում ամենանշանակալի դերը խաղացել է Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերությունը», որը Կովկասում գործել է 1823-37-թվերին: Արմ. Հայաստանում, Կ. Պոլսում, Կիևիկայում հիմնականում գործունեություն է ծավալել (1831-ից) ամերիկ. «Բորդ» միսիոներ. ընկերությունը (տես նաև Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի):

Երբեման միսիոներներն սխալ գործելով՝
պը (բացահայտ մարդօրսություն, Հայ եկեղե-
ցու ծիսադավան. ավանդության, տեղական)
բարքերի և սովորությունների անտեսուճ են)
Հանգեցրել է Հայ Հոգևորականության և աշ-
խարհիկ տերերի դժգոհությունների, կաթողիկ
և ավետարանական Հայերի Հանդես Հալա-
ծանքների և բանադրանքի: Տարբեր Հարանվա-
նությունների պատկանող Հայերի միջև երկ-
բման արյունահեղությունների Հասնող ան-
պառակությունները ժողովրդին ավելի ան-
պաշտպան են դարձրել արտաքին ճշունքներից:
Հանգեալ, չեղել ազգ. կենսական խնդիրներից:
Մ-յան տարածման ամենաազդեցիկ մեթոդը-
ներից էր դպրոցը: Միսիոներները մեծ կարևո-
րություն են տվել կրթ. ծառայություններին:
Հիմնելով բազմաթիվ դպրոցներ, վարժարան-

ներ, քոլեջներ, ճեմարաններ (Կ. Պոլսում, Հալիպոլում, Բեյրութում, իսթաթուրում, Մարզպահում, Մարաշում, Ալյաթապոլում, Տարսուսում, Իզմիրում, Բաղեշում, Վանում, Տրապիզոնում, Ուրֆայում, Պարտիզակում, Տուշլիում, Տամա-խիում, Թիֆլիսում են)։ Նրանք, հատկապես Մեծ եղեռնից հետո, բացել են որբանոցներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, ստեղծել բարե-գործ։ Հիմնադրամաներ, նյութ. օգնություն ցույց տվել կարիքավոր հայ ընտանիքներին, ցեղասպանություն արհավիրքներից ազատել տասնյակ հազարավոր հայերի։ Միսիոներներից չառերը փորձել են աշակցել Հայկ. հարցի ար-դարացի լուծմանը, բողոքել մեծ տերություն-ների երկդիմի քաղաքականության դեմ։ Իրենց հայասպառ զործունեությունը աչքի են ընկել Մ. Յակոբսենը, Կ. Եփփեն, Յո. Լեփսիուսը, Ա. Յոհանսոնը, Է. Մ. Ուլինգսթրը, Է. Ռո-բինսոնը, Զ. Հորդը և ուր.։ Ֆրանցիսկյան, Կա-պուչինյան, Հիսուսյան միաբանությունների կրոնավորները արհավիրքի տարիներին մար-դասիր. զգալի օգնություն են ցուցաբերել տե-ղահայրացի հայերին Հունաստանում, Հալի-պոլում, Դամասկոսում, Բեյրութում։

Հայ կաթողիկոսներն ու ավետարանականները
ներկայումս հակամարտ չեն Հայ առաքելական
եկեղեցուն, համագործակցում են նրա հետ
հոգևոր, կրթ., բարեգործ. և ընկերային աս-
պարեզներում: Բարդի շրջանում Հայաստանի
Հանրապետությունում միսիոներ. գործու-
նեություն են ծավալում հիմնականում ամե-
րիկ. կրոն. տարաբնույթ հոսանքներ:

Գրկ. Ղուկասյան Հ., Բողոքականության Կովկասում Հայոց մէջ, Թ., 1886: Օրմանյան Մ., Ազգապատմութիւն, Հ. 2, ԿՊ, 1914, Հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Ալլոյր Կաճյան Ա., Պատմութիւն Հայ դպրոցի, Հ. 1, Կահիրեի, 1946: Քաստուխ Ե., Լուսաշատի Պատմութիւն Հայ աւետարանական շարժման. 1846-1946, Բեյրութ, 1947: Եղիայան Բ., Հայ կաթողիկէ աւետարանական յարաբերութիւններն ըստմանմը ԺԺ դարին, Անթիպատ, 1971: Խաչիկյան Լ., Արտաղի Հայկական Ինտերնաթիւնի Ինտերնաթիւնը, ԲՊ. № 11, 1973:

Գեորգ Տեր-Վարդանյան
Արտաշես Ղազարյան

ՄԻՔԱՅԵԼ Ա ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ (ծ. թ. անհտ - 1576), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1567-ից: Հաջորդել է *Ստեփանոս Ե Սալմաստեցուն*, որի ավտուակիցն է եղել 1545-ից: Շնորհիվ կազմակերպչական մեծ կարողությունների՝ կարգավորել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսություն հարաբերությունները Ազվանից և Աղթամարի կաթողիկոս. ավտուակի հետ, պաշտպանել

Ս. Էջմիածնի դահերեցու թյունն ու իրավասությունները: 1557-ին շահ Թահմազ I-ից ստացած հատուկ հրովարտակով Ս. Էջմիածնի վիճակներ են համարվել Գանձակը, Պարտավը, Լոռին, Նախիջևանը, Գեղարքունիքը, Կապանը, Խոյը, Սալմաստը, Զակամը, որոնց նկատմամբ հավանականություններ է ունեցել Աղվանից կաթողիկոսությունը: Նման հրովարտակ է ստացել նաև սուլթան Սուլեյման I-ից, որով Վասպուրականը, Ամիգը, Արճեշը, Խլաթը, Մուշը և Բաղեշը հաստատվել են Մայր աթոռի վիճակներ: Եռանդուն մասնակցել է Հայ ազգ-ազատագր. շարժմանը, կղել Էջմիածնի 1547-ի (տես *Էջմիածնի ժողովներ 1547, 1677*) գաղտնի ժողովի կազմակերպիչներին: 1562-ին Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում հրավերել է ժողով, որին մասնակցել են ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ հոգևոր-եկեղեց. և աշխարհիկ նշանավոր շատ գործիչներ: Ժողովը որոշել է Հայաստանի ազատագրություն հարցի շուրջ բանակցություններ վարել Հռոմի պապի հետ և այդ նպատակով ստեղծել է հատուկ պատվիրակություն: Այդ կապակցությամբ Մ. Ա. Ս. 1562-ի մայիսի 20-ին կազմել է երկու դիմումագիր՝ ուղղված Պիոս IV պապին, և *Արգար թոխաթեցու* միջոցով ուղարկել Հռոմ: 1563-ին կրկին դիմել է Հռոմի պապի օգնությանը՝ ինչպես արդյունքի չի հասել: Մ. Ա. Ս. մեծ որևէ արդյունքի չի հասել: Մ. Ա. Ս. նպաստ ունի Հայկ. տպագրության կազմակերպման գործում: Նրա հանձնարարությամբ Արգար թոխաթեցին 1565-ին Վենետիկում Հիմնել է տպարան և տպագրել գրքեր:

Կաթողիկոս. զահին Մ. Ա. Ս-ուն Հաջորդել
է **Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցին:**
Գրկ. Զ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3,
վնտ., 1786: Ս ի մ ե ո ն Ե ր ե վ ա ն ց ի, Զամբու, Վաղ-
պատ, 1873: Պ ա լ լ յ ա ն Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ
վարդապետութեան ի Հայս, վնն., 1878: Օ ր մ ա ն յ ա ն
Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Առաքինի Ութնօրյան

Աղայվնի Ութուղյան

«ՍԼՔԵ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԱՎԷՏԱՐԱՆ», IX դարի Հայկական ձեռագիր մատյան, Հայտնի ա-մենավաղ պատկերազարդ Հայերեն Ավետարա-նը: Պարունակում է 35x29,5 սմ-անոց 464 մագաղաթե թերթ: Գրված է մեսրոպյան ըն-տիր բուրժանկյուն երկաթագրով: 1832-ից ձե-ռագիրը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան

1144/86): Ընդօրինակվել է 862-ին, Վասպուրականում, Արծրունյաց տոհմի պատվերով (բուն պատվիրատուի անունը շնջված է): «Մ. Թ. Ա.» է կոչվում Վասպուրականի Թագավոր Գաբիկ Արծրունու երկրորդ կնոջ՝ Մլեք Թագուհու անունով: 922-ին Մլեք Թագուհին այն նվիրաբերել է Վարազդավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն, որտեղից, սկսած 1208-ից, բազմիցս առևանգվել է, իրկազնվել և կրկին վերադարձվել եկեղեցուն:

Ավետարանի գեղ. հարդարանքն ամբողջությամբ չի պահպանվել: Ներկայացված է վեց մանրանկար խորաններով (երեքը՝ Եվսեբիոսի թուղթը Կարպինոսին, երեքը՝ կանոնների աղյուսակներ), Համբարձման տոբուճական պատկերով և չորս ավետարանիչների դիմանկարներով:

Խորաններն առանձնանում են մոտավորապես
ճարտ. կառուցվածքով: Հաստաբուն զանգվա-
ծային պոլները, որոնց մշակումը հիշեցնում է
մարմարե ճարտ. բնօրինակները, իրենց վրա են
կրում կամարակապ խորանաճակատները: Վեր-
ջիններն պատկերազարդված են «նեղոսյան տե-
սաբաններ» հիշեցնող ժանրային բնակարաներով
(ձկներ, հավալուսններ, նավակներ, ձկնորսներ
ևն): Անտիկ արվեստին բնորոշ այս ծովային մո-
տիվները արտացոլումն առկա է հելլենիստ.
Հայաստանում հայտնի Գառնիի բաղնիքի հա-
տակի խճանկարում: Անտիկ արվեստի ազդե-
ցությունը նկատելի է նաև ավետարանիչների
պատկերներում, որոնցից երկուսը՝ Մատթեոսը
և Ղուկասը, ներկայացված են կանգնած, իսկ
Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչները՝
նստած: Դիմանկարների պատկերազ. և ոճա-
կան առանձնահատկությունները բնորոշ են
միջնադարյան արվեստի գեղ. սկզբունքների
կազմավորման շրջանին՝ ներդաշնակելով անտիկ
ավանդույթներն արևելաքրիստ. արվեստի
սկզբունքներին: Այդ կերպ է բնորոշվում նաև
«Համբարձման» պատկերը: Վերջինս ներկա-
յացնում է դեռևս չհաստատված պատկերազր-
տիպ, որում տեղ են գտել հորինվածքային մի-
շարք անսովոր մանրամասներ, ինչպես, օր.,
Քրիստոսի երկու կողմերում պատկերված հի-
զակակիր հրեշտակապետները, Պողոսի և Պետ-
րոսի խոնարհված դիրքը կամ հրեշտակների բա-
ցակայությունը Տիրամոր շուրջը:

Գեղ. և պատկերագր. առոււմով «Մ. Թ. Ա.»
Հայկ. գրքարվեստի կազմավորման ամենավաղ

Լ ԿԱՐԵՈՐԱԳՈՒՅՆ շՐՋԱՆԻՑ ՀԱՅՄՆԻ սակավաթիվ և չքեղ օրինակներին է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում,
12.5, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. ծան աշխան Մ., Հայկական մանրանկարչություն, հ. 1, Վնտ., 1966: Дурново Л. А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1970; Weitzmann K., Die armenische Buchmalerei des 10 und beginnenden 11 Jahrhunderts, Bombegg, 1933; Der Nersessian S., L'art arménien des origines au XVII siècle, P., 1977.

Նիկողայ Բոթանյան

ՄԽԻԹԱՐ Ա ԳՈՆԵՐՑՅԻ, Տ Ե Ր Մ Խ Ի Կ (ժ.թ.
անհտ - 1355), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
1341-ից: Հաջորդել և նախորդել է Հակոբ Բ
Անավարդեցուն (1327-41 և 1355-59): Մինչև
կաթողիկոս դառնալը Կիրիկիայի Բարձրբերդ
գավառի Գոնների վանքի վանահայրն էր: Պետ.
շահի թելադրանքով, Հռոմի պապի հետ բանակ-
ցելով և հարաբերություններ հաստատելով ծե-
հանդերձ, դեմ էր Հայ եկեղեցում կաթողիկ ծե-
սերի գործադրմանը: Գահակալության գրեթե
ողջ ընթացքում զբաղվել է ունիթոր. գործիչ,
մատենագիր Ներսես Պալիանենցի և ուրիշնե-
րի՝ Սվիդյունի (1309-77-ին Հռոմի պապերի
հարկադիր նստավայրը Ֆրանսիայում) պապա-
կան արքունիք ներկայացրած, Հայ եկեղեցուն
վերագրված «117 մոլորությունների» ցուցա-
կին և նրա բազմաթիվ տարբերակներին պա-
տասխան-հերքումներ տալով: Նրա օրոք, 1345-
ին Սսում գումարված եկեղեց. ժողովը, եվրո-
պայից օգնություն ստանալու հույսով, ձևա-
կանորեն ընդունել է Կաթողիկ եկեղեցու հետ
միանալու Հռոմի պապի առաջարկը. որոշումը,
սակայն, մնացել է թղթի վրա և չի իրագործ-
վել: Մ. Ա. Գ-ու կաթողիկոսության շրջանի նա-
նակալի դեպքերից է 1345-ին այսպես կոչված
«Հայ-լատին» Մաշտոցի ստեղծումը և պաշտո-
նական «ընդունումը» (չի գործածվել), որով
Հայ ավանդ. Մայր Մաշտոցին խառնվել են 1185-
ից հետո Ներսես Լամբրոնացու թարգմանած

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, 1914:

ԳԼՈՐԴ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՅԻ (1230/35, Երևան – 1297/1300, Այրիվանք, Թաղված է իր ճգնաժամային շեմին), մատենագիր, պատմիչ, մանկավարժ, վարձագիր, բանաստեղծ, երգահան։ Մ. Ա.-ու մասին պահպանված կենսագր. տեղեկությունները կցկտուր են։ Հայտնի է, որ

նա 1265–75-ին խոր վերապիվ վարդապետարանում ծավալել է գիտամանկավարժ. լայնածավալ գործունեություն: 1265-ին ընդօրինակված ձեռագրերից մեկում հիշատակվում է որպես «անդրանիկ վարդապետ», իսկ 1268–71-ի ընթացքում գրված ձեռագրում՝ «գերահռչակ և բարերջանիկ, վսեմախոհ բարունի», «բարունյաց բարունի»: Առնչվել է Հովհաննես Վանականի ու Վարդան Արեւելցու գալուցներին հետ և իր ստեղծագործ. ողջ կյանքում շարունակաբար դարգացրել դրանց մանկավարժ. ավանդույթները: Մինչև 1275-ը ապրել և գործել է Օրբելյաններին ենթակա հոգևոր կենտրոններում, ապա եկեղեց. և գիտամանկավարժ. գործունեությունը շարունակել իսղաքականների իշխանությունը ենթակա Այրիվանքում (տես *Գեղարդավանք*): 1277–79-ին որպես «Այրիվանքի սուրբ ուխտի» եպիսկոպոս վարել է Սրկղունիքի Ս. Հակոբ եկեղեցու և Թանահատի վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու նախակառույց տոնակատարությունները: Մինչև 1289-ը որպես արքեպիսկոպոս ղեկավարել է Պոռչյաններին ենթակա հոգևոր կենտրոններին եկեղեց. գործերը: 1289-ին Այրիվանքի բարձրագույն ժայռերից մեկի քարայրում կառուցել է տվել ճգնարան-աշխատատեղի, մեկուսացել արտաքին աշխարհից, ապրել ճգնավորի 24 ժամվա համար նախատեսված կանոններով, շարունակել իր ստեղծագործ. աշխատանքը:

Մ. Ա.-ու գերտամանկավարժ. և գրական գործունեությունն առաջին շրջանն աղերսվել է Պատարագամատուց (տես *Խորհրդատետր-Պատարագամատուց*), *Հայասավուրք*, *Մաշտոց եկեղեցածիս*. Ժողովածունների հետ: Վերջինիս հետ են կապվել մի քանի ստեղծագործություններ, որոնց անդրանիկ նմուշը 1253-73-ի ընթացքում գրված «Երբորդ առուրն գալստեան հոգոյն և աւրհնութիւն ձիթոյ» գանձն է: Բացի այդ նա ունի ծիսական նպատակներով, համապատասխան տաղով ու աղոթքով գրված մի գանձ ևս՝ «Նորակերտ գրոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 3987): Մաշտոց ծիսարանի հետ են աղերսվում Մ. Ա.-ու եկեղեցականիկների օրհնությունը նվիրված երգը և «Աղ աւրհնելոյ», «Խունկաւրհնելոյ», «Դրան եկեղեցւոյ» աղոթքները, որոնք նրա ինքնագրով պահպանված են Ճառնատիր ժողովածուի մեջ զետեղված Պատարագամատուցում: Նրավաղ շրջանի հեղինակած գործերից են նաև *Ստեփանոս Առնեհոյ* աստուծագործ. քնույթի,

ՄԽԻԹԱՐ

Թարգման. գրականու-
թյունից հայտնի Ալեք-
սիանոս Կրոնավորին
նվիրված վարքերը, որոնք մոռալը են դործել
Հայսմավուրը ժողովածուներ:

1280-ական թթ. սկսվել է Մ. Ա.-ու գերտա-
մանկալարժ. և զբաղման դործոնեցողության երկ-
րորդ առավել բեղուն շրջանը: Նրա շնորհիվ
մեծ հռչակ է ձեռք բերել Այբրիվանքի ուսում-
նագիտ. կենտրոնը, իր խոսքերով՝ «Այբրիվա-
նաց մեծ ուխտը»: Այդ տարիներին դպրոցի
բարձր մակարդակի վկայությունն է Մ. Ա.-ու
կազմած վարդապետ. բարձրագույն դպրոցնե-
րում եռյակ գերտույնությունների տեսական, իմաս-
տասիր., աստվածաբան. առարկաների դասա-
վանդման համար հանձնարարվելիք զբաղա-
նույթյան ուսուցչական ծրագրերը: Միջնադա-
րից մեզ հասած միակ ամբողջական այս ծրագ-
րում գրականությունը բաժանված է երկու մա-
սի՝ «Սուրբ գրքեր» և «նուրբ գրքեր»: Առա-
ջին մասում ընդգրկված են Աստվածաշնչի կա-
նոնական և պարականոն գրքերը, Աղոթամա-
տույց և Պատարագամատույց ծիս. ժողովածու-
ները, երկրորդում՝ ինքնուրույն և թարգման.
գրականությունից հայտնի 13 հեղինակների
40-ից ավելի աստվածաբան., իմաստասիր
բնույթի երկեր: Ծրագրում ընդգրկված հեղի-
նակները և նրանց երկերը միմյանց նկատմամբ
ունեն կայուն դասակարգում և հաջորդականու-
թյուն: Ծրագիրը գիտ. աշխարհում հայտնի է
«Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» խորագրով
և թարգմանված է մի քանի լեզուներին: Այբի-
վանքում 1283-ին ի մի բերելով վերահիշյալ
ծրագրով նախատեսված ամբողջ գրականու-
թյունը՝ նա 170 օրում, իր իսկ ընդօրինակու-
թյամբ, կազմել է դրան համապատասխան ուս.
ձեռնարկ-ժողովածու՝ քրեստոմատի (հայա-
գերտույն մեջ ճանաչված է ձառընտիր ա-
նունով): Մ. Ա.-ու՝ հմուտ գիտնական խմբա-
գրի 2000 մեծադիր էջերից բաղկացած փել.,
աստվածաբան., իմաստասիր. երկերի ինքնա-
գիր աղ ժողովածուն (Մատենադարան, ձեռ.
№ 1500) իր կառուցվածքով ու բովանդակու-
թյամբ մատնանգիտ. մեծարժեք հատընտիր է,
հազվագյուտ գանձարան: Այն հզակի արժեք
ունի ոչ միայն հայ, այլև միջնադարյան հա-
մախ. գրական հուշարձանների շարքում:

1268-ին Մ. Ա. ստեղծել է հոգևոր անհատ, երգերի իր չափածո ժողովածուն՝ *Գանձարանը*, որը մեծ ճանաչման է արժանացել դեռևս նրա ժամանակից։

ՍՄԵԽԹԱՐ

օրինակով թյուններով։ Այն թվակիր ամենահին անհատ. ժողովածուն է հին և նոր խմբագրություններում համարվում է։ Ժողովածուն հիմն. խմբում ընդգրկվել են տերունական, վիաներին, սրբերին նվիրված 19 գանձ, ծիսական բնույթի 2 գանձ, 2 երգ և ինքնագիր չափածո հիշատակարան (Մատենադարան, ձեռ. №№ 4011, 6529)։ Մ. Ա. եղել է իր իսկ գանձերի երգահանը։ Նրա գանձերը բանաստեղծ. խոսքով օժտված չափածո ստեղծագործություններ են և, իբրև համաբնույթ հոգևոր երգեր, կոչված են գովերգելու Տերունական տոները, ներբողելու սրբերին, վիաներին, քարոզելու աստվածապաշտություն, բարեպաշտություն, հավատապաշտություն։ Գանձերում կան նաև քրիստ. եկեղեցու ընդհանուր պատմությունից, հայ ժողովրդի անցյալի քաղ., հոգևոր ու մշակութ. կյանքից քաղված պատմ. նկարագրություններ՝ «Սրբոց հայրապետացն երեք ժողովոյն», «Գանձ ամենայն սրբոց թագաւորաց»։ Փաստ. հարուստ նյութ են պարունակում ազգ. թեմաներով գրված «Սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ», «Սրբոց Հռիփսիմեանց», «Կաթողիկէ եկեղեցւոյ», «Ամենայն սրբոց թագաւորաց» գանձերը։ Ժողովածուում արծարծվել են նաև հեղինակի հայրենասիր., ազգ. զգացմունքները։ Անդրադառնալով սոցիալ. հարցերին՝ հասարակության բոլոր դասերին հորդորել է զերծ մնալ անտեղից հարեցողությունից, ստախոսությունից, ազահությունից ևն։ Մ. Ա.-ու գրակ. ժառանգության մեջ ուրույն տեղ են գրավում նրա բանաստեղծությունները, որոնք հիմնականում տաղեր են, օրհնության երգեր՝ հորինված եկեղեց. ձեռնարկների և ծիսական նպատակների համար։ Նրա չափածո ստեղծագործությունները ձեռագրերում պահպանվել են խաղաղրված, երգվել ու երգվում են ժամեղգություններում։ Նա հեղինակ է նաև Ստեփանոս Սյունեցուն նվիրված շարականի, որը ցայժմ անհայտ է։

Մ. Ա.-ուն պատմիչի ճանաչում է բերել «Նոր պատմութիւն» (1289, հրտ. «Պատմութիւն Հայոց», 1860) ժամանակագր. ընույթի ըրկը, որն ընդգրկում է հայ և հարևան ժողովուրդների պատմությունն Արարչագործությունից մինչև XIII դ.։ Օգտագործված են կուած սկզբնաղբյուրներ, որի շնորհիվ մեզ են ասել պատմ. եզակի տեղեկություններ։ Կաւոր են Հայաստանի, Կիլիկիան Ռուբինյան իշ-

Խանության, Հայոց Արևելից Կողմանց, Վրաստանի ներքին կյանքի անցուղարձեքը, մշակույթին վերաբերող տվյալները: Երկը նորոգվում է իր կառուցվածքով, ոճային առանձնահատկություններով, աշխատություն առաջին մասում զետեղված մատենագրությամբ: Նշանակություն 35 անվանադասկերով:

Մ. Ա., լինելով ճանաչված գիտնական, Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքների զորավիգ, չէր կարող անտարբեր մնալ ժամանակի անցու- դարձին: Իբրև ջերմ հայրենասեր և Հայ առա- քելական եկեղեցու զաղախարարխոսության ջա- տագով, նա աշխատել է նպաստել կաթողիկոս- աթոռն ու թագավոր. դա՛հը Հայաստան տեղա- փոխելու ծրագրերի մշակմանը: Կյանքի վեր- ջին տարիներին գրել է «Տոմարի տեսություն» աշխատությունը, որը մեզ չի հասել: Դրա ա- ռանձին հատվածներ պահպանվել են «Նոր պատմութիւն» երկում:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանցի,
Նորազգևուն արձանագրություն և երկեր, Երուսաղեմ,
1931: Հարությունյան Է., Մխիթար Այրիվանցի,
Ե., 1985:

Էլեոնորա Հարությունյան

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ [1120-ական թթ., ք. Գանձակ
— 1213, Նոր Գետիկ վանք (Գուշավանք)], գիտ-
նական, օրենսդիր, դավանաբան, մեկնիչ, մա-
տենագիր, առակագիր, մանկավարժ, *արեւելյան*
վարդապետների ղեկավար (XII դ. վերջից
մինչև մահը): Զափահաս դառնալով՝ ձեռնա-
դրվել է կուսակրոն քահանա, աշակերտել Հով-
հաննես վրդ. Տավուզեցուն և ուրիշ գիտնա-
կաններ, ստացել վարդապետի կոչում: Այնու-
հետև Մ. Գ. ղնացել է Կիլիկյան Հայաստան,
Թաքցնիով վարդապետ. աստիճան ունենալը
ուսանել է Սև լեռան վանքերի համբավավոր
վարդապետների մոտ, ավելի խորացել աստ-
վածաբանությունում ու այլ գիտությունների բնա-
գավառում և վերստին ստացել վարդապետի
աստիճան: Վերադառնալով Հայրենիք՝ սկզբում
ավերել է Գանձակում, սակայն ինչ-ինչ տարա-
ձայնությունների պատճառով նրա և Աղվա-
նից Ստեփանոս կաթողիկոսի հարաբերու-
թյունները սրվել են, և Մ. Գ. տեղափոխվել է
Թյուրքներ սրվել են, և Մ. Գ. տեղափոխվել է
Հաթիբքի իշխան Վախթանգի մոտ, այստեղից
էլ՝ Գետիկ վանք: Որոշ ժամանակ անց վանքն
ու շրջակա գյուղերը երկրաշարժից ավերվե-
ին: Ամիրսպասալար Զաքարե Բ Մեծ, ի վանե-
ւ Ս. Զաքարյան և Կայեն գավառի իշխանների հո-
ւ լանավորությունամբ ու օժանդակությամբ Մ. Գ.
Գետիկից ոչ հեռու՝ Տանձուտա ձորում կա-

նույնը է նոր Գեորգի վանքը և մինչև կյանքի վերջը բնակվել այնտեղ: Մ. Գ-ի իմաստության համբավն այնքան է տարածվել, որ շատերը (նույնիսկ վարդապետներ) հեռավոր վայրերից եկել են աշակերտելու նրան:

Մ. Գ. մասնակցել է 1205-ի Լոռեի և 1207-ի Անիի եկեղեցական ժողովներին: Ժամանակակիցներն ու Հնատագ սերունդները Մ. Գ-ի անունը հիշել են մեծ հարգանքով ու ակնածանքով, նրան դասել հայոց եռամեծ վարդապետների շարքը, մեծարել «այր իմաստուն ու հեղ», «վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ», «մեծ վարդապետ», «հռչակաւորն և մեծիմաստն գիտութեամբ» պատվանուններով: Մ. Գ. մեծ հեղինակություն է վայելել նաև ժամանակի քաղ. ու պետ. գործիչների շրջանում, եղել է Զաքարյան Բ Մեծ երկայնաբազուկի խոստովանահայրն ու խորհրդատուն: Միջնադարում նրա մասին հիշավել են բազում ավանդություններ:

Մ. Գ-ի գրչին են պատկանում մատենա-գրություն տարբեր ճյուղերին վերաբերող մեկ տասնյակից ավելի աշխատություններ: *Կիրակոս Գանձակեցին* վկայում է, որ մեծ վարդապետը թողել է, որպես «յիշատակ և արձան գերեզմանի», իմաստախոհ գրքեր՝ Հոգուում ուսումնասիրներին: Այդ գործերն են. «Գիրք Դատաստանի» (Դատաստանագիրք), «Համառօտ մեկնություն մարգարեությունների Երեմիայի մարգարեի», «Ողբք է վերայ բնությունս ի դիմաց Աղամայ առ որդիս նորա» (մեզ էի Հասել), «Առակք», «Շարք Հայրապետացն Աղուանից», «Յայտարարություն ուղղափառություն հաւատոյ ընդդէմ ամենայն Հերձուհածողաց ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ», «Թուղթ խրատական», «Փլլոնի Յաղագս նախախնամություն բան առաջին առ Աղեքսանդրոս Գօշին ասացեալ պատճառ», «Ճառ ի յարություն Ղազարու», «Տաղ», «Ներբողանա ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալ Խոսրով», աղթքներ:

Հայ իրավաբան. մտքի մեծագույն նվաճումներինց է Կ. Գ-ի Դատաստանագիրքը («Գիրք Դատաստանի») կազմված 1184-ին: Պահպանվել են բազմաթիվ ձեռագրեր (չուրը 40-ը՝ Մատենադարանում, այլ թվում՝ Հնագույնը, ձեռ. № 488): Հայտնի են Դատաստանագրքի Ա, Բ, Գ խմբագրությունները: Ա. խմբագրությունը բաղկացած է նախադրությունից և բուն Դատաստանագրքից (251 հոդված): Բ խմբագրությունը բաժանվում է աշխարհական (130 հոդված) և եկեղեց. մասերի (124 հոդված): Գ խմբագրու-

ՄԱՍԻԹԱՐ

Ժյուռնը նույնանունով է Ա.-ի հետ, սակայն համառոտ է և պարունակում է գործնական իրավանորմեր։ Ենթագրվում է, որ գործածվել և կիրառվել է առավելապես Գ խմբագրությունը։ Դատաստանագրքի աղբյուրներն են Աստվածաշունչը (Մովսիսական օրենքներ), Հայոց կանոնական իրավունքը և սովորույթային իրավունքը Գրվել է Հայ ժողովրդի ազգ-ազատագր. ոգին բարձրացնելու, Հայոց պետականության վերստեղծման, ապագա թագավորության պետականության հիմունքները սահմանելու, Հայ հասարակությունում Հայ առաքելական եկեղեցու դիրքերն ամրապնդելու, օտարների դեմ պայքարում ազգային ինքնությունը պահպանելու նպատակով։ Հայոց Թագավորության վերականգնումը իրական և գործնական հիմքերի վրա դնելու համար Մ. Գ. ձգտել է ստեղծել ազգ. օրենսգրք, բավարարել Հայ հասարակության բոլոր խավերի իրավական պահանջ-մունքները, կանոնակարգել նրանց իրավահարաբերությունները և, ամենակարևորը, պաշտպանել ընդհանուր համագլխ. շահերը, ժողովրդի ինքնությունն ու քաղ. պայքարը։ Այս պատճառով Դատաստանագրքը հոգևոր մեծ արժեք լինելուց բացի դարձել էր ամենօրյա կիրառության ուղեցույց և իրավաբաղ. ծրագիր։ Իր Դատաստանագրքով Մ. Գ. ազդեցիկ զենք է տվել Հայ իշխաններին և ավատատերերին՝ իրենց քաղ. դիրքերն ամրապնդելու, սեփական իշխանությունը հաստատելու (այդ ժամանակ Ջաբարյանները հաջող պայքար էին մղում մահմեդ. ցեղերի և իշխանությունների դեմ և ազատագրում էին Հայաստանը)։ Հայ եկեղեցուն՝ կրոնադավան. պայքարում (բուն Հայաստանում Հուլյն և Վրաց եկեղեցիների, Կիլիկյան Հայաստանում՝ Հուլյն և Կաթոլիկ եկեղեցիների հետ միություն կազմելու փորձերի դեմ) իր ինքնուրույնությունը պահպանելու, նվիրապետությունը սրբազործելու, հոգևորականությունը՝ իր արտոնությունները պահպանելու, ինչպես նաև շինականներին՝ ավատական կամայականություններին, գերեզեցումից, պաշտոնական չարաշահումներից պաշտպանվելու համար։ Մ. Գ. իր Դատաստանագրքով շանացել է ապահովել երկրի ներսում արդարադատությունն ու խաղաղությունը, կայունացնել հասարակության ներքին անդրուրդը, որպեսզի երկրի բոլոր ուժերը կարողանան համատեղ աշխատել հոգևոր առօրինակ, հոգևոր և

ՄԽԻԹՎԻ ֆիլ. ուժերի կենտրոնացումով պայքարել անկախության համար

և վերականգնել «յանուրը» երեւութացող»
 Թագավորութիւնը:

Դատաստանադիրքը գրելու պատճառը ոչ միայն բարքերի անկումն էր, խախտված իրավաճարաբերույթյունները, այլև գրավոր դատաստանադիրք չունենալու հայերին ուղղված մեղադրանքները և հայերի գործերը մահմեդ. դատարաններում չքննվելու մտահոգույթյունը: Դատաստանադիրքի երևան գալու նախադրյալներն էին նաև քաղաքների աճը, քաղաքային կյանքի աշխուժացումը, առևտրի, վաշխառույթյան, արհեստների զարգացումը և դրանց հետ կապված՝ իրավաճարաբերույթյունների կարգավորման անհրաժեշտությունը:

Մ. Գ. Դատաստանադիրքը կազմել է իր պետաիրավական տեսություն հիման վրա, որը նրա ընդհանուր քաղ. տեսություն մասն էր կազմում: Անցյալի փորձի և իր ժամանակի կյանքի դեմարկոմաների ընդհանրացմամբ Մ. Գ. Հանգել է այն եզրակացության, որ պետությունն ու եկեղեցին են այն երկու հիմն. սյուների, որոնք պահում են Հասարակության ամբողջ շնչը որպես քաղ. իրողություն: Դատաստանադիրքի ամբողջ նյութը հիմնականում ընտրված է այդ սյուների համապատասխան և հյուսված դրանց վրա: Մ. Գ. ներկայացրել է պետություն-եկեղեցի, պետություն-խլիսաններ, պետություն-ռամփկներ և եկեղեցի-պետություն, եկեղեցի-խլիսաններ, եկեղեցի-ռամփկներ իրավահարաբերությունները: Ըստ Մ. Գ-ի, թագավորության նպատակահարմար կառուցվածքը կենտրոնացված իշխանությունն է՝ ժառանգական միապետի գլխավորությամբ: Թագավորը կարգվում է Աստծուց, և միայն Աստված կարող է նրան փոխել: Մ. Գ. թագավորի անձը Հայտարարում է սրբազան ու անձեռնմխելի: Կենտրոնացված ու խիստ ուժեղ թագավորական իշխանություն մեջ է Մ. Գ. տեսել ռազմաքաղ. ուժեղ և կենսունակ պետության զբաղականը: Պետականության վերականգնման և թագավորական իշխանության ստեղծման գործում օրենսդիրն առաջնակարգ նշանակություն է տվել Հայ եկեղեցուն, որը Համահայկ. միակ կենտրոնացված կառույցն էր և մեծ հնարավորություններ ուներ Հայ ժողովրդին ընդհանուր գաղափարի շուրջ համախմբելու: Մ. Գ. եկեղեցին դիտել է որպես ազգ. և պետ. գաղափարախոսության կրող և, լինելով ազգ. եկեղեցու գաղափարի

կողմնակից, մերժել է Հուլյն և Կաթոլիկ եկեղեցիներին հետ միուլթյունը և եկեղեցիներին միուլթյունը նա պատկերացրել է առաքելական շրջանին եկեղեցու նման, երբ ընդհանրուլթյան գաղափարը հատկանշուծ էր նաև եկեղեցիներին համաարուլթյուն: Մ. Գ. իր Դատաստանագրքով ձգտել է ամրապնդել Հայ եկեղեցին՝ որպես հուսալի պատվար թե՛ ընդդեմ քրիստոնյա Արեմուտքի և թե՛ ընդդեմ մահմեդականներին: Մ. Գ. պաշտպանել է Հայ եկեղեցին ոչ միայն որպես ազգ. գաղափարների կրողի և համահայկեկառույցի, այլև՝ որպես ավատական հաստատուլթյուն: Դատաստանագրքում բազմաթիվ են այն հոդվածները, որոնք վերաբերուծ են եկեղեցու սեփականատիր. իրավունքներին և ունեցվածքի պաշտպանուլթյանը: Այդ հոդվածները հորդորելց, խրատելց, քարոզելց ու բարոյալոռուլթյունից զատ նախատեսուծ են նաև ծանր ու խիստ պատիժներ եկեղեցու ունեցվածքի դեմ ունեղուլթյուն կատարողներին համար: Մ.Գ. աշխարհիկ իշխող դասին քարոզուծ է չմիջամտել հոգևոր գործերին, չհախշտակել եկեղեցու ունեցվածքը, միաթամանակ խրատուծ՝ չափից ափելի չնեղել շինականներին, իսկ եկեղեց. դասին հրահանգուծ է՝ զբաղվել հոգևոր գործերով, ծառայել Աստուծուն և ոչ մամոնային:

Ըստ «Գիրքը Դատաստանի»-ի, դատավար
Համակարգը Հետևյալն է՝ պետ. դատարաններ
(Թագավորական, Թագավորին առնթեր, իշխա-
նական, իշխանին առնթեր, ստորին), ավատա-
տիրական (տերունական, դասային), կորպորա-
տիվ (Համայնքային, Համգյարային, եղբայրու-
թյուն (Համայնքային), եկեղեցական (կաթողիկոսական, ե-
թյուններ), եկեղեցական (կաթողիկոսական, ե-
թյուններ), կաթողիկոսական, քահանայա-
պետական, վարդապետական, քահանայա-
պետական և արտակարգ: Դատաստանագրքում
մեղքն ընկալվում է երկու իմաստով՝ կրոնա-
կան և իրավական, առաջինը որպես աստվածա-
գիր, մյուսը՝ մարդու սահմանած օրինականու-
թյուն: Իրավական: Ընդունելով, որ մեղքն իրա-
վական իմաստով միաժամանակ մեղք է կրոն-
ական իմաստով (Հակառակ իմաստով՝ ոչ միշտ) Մ. Գ.,
իմաստով (Հակառակ իմաստով՝ ոչ միշտ) Մ. Գ.,
Համապատասխանաբար, նախատեսում է երկու
բնույթի պատիժ՝ Հոգևոր-եկեղեց. և մարմնա-
կան: Առաջինը նշանակել են միայն եկեղեցի-
ները: Երկրորդը՝ աշխարհիկ դատարանները: Մ. Գ. ըն-
դունել է Հետևյալ պատիժները՝ Հոգևոր-եկե-
ղեց. (բանադրանք, նզովք, ապաշխարություն-
ի տեսակներով, աստիճանագրվում, պաշտոնա-
գրվում), մարմնական-նյութական (մահապա-
տիժ, մարմն. պատիժներ (ծեծ, անդամահա-
տում), ազատությունը զրկող կամ սահմանա-

փակող, գուլջքային-դրամական]: Մ. Գ. ընդու-
նել է Հանցանքի ու պատժի Համամասնության
սկզբունքը: Դատաստանազիրքն ուշագրավ
դրույթներ է արտահայտում նաև ամուսիննե-
րի անձն. և գուլջքային հարաբերությունների
կարգավորման ընազավառում: Ըստ Դատաս-
տանազրքի՝ հպատակ մահմեդականը դրվում է
հպատակ հային հավասար վիճակի մեջ, օ-
րենսգրքում էլ կա մահմեդականի նկատմամբ
կրոն. անհանդուրժողականություն և իրավա-
կան խտրականություն, չի ոտնահարվում նրա
մարդկային արժանապատվությունը, մահմեդա-
կանը չի վճարում լրացուցիչ հարկ ու տուրք,
նրա անձը, կյանքը, գուլքը պաշտպանվում են
օրենքով: Դրանով Մ. Գ. կրոնազաղափար. հա-
կադակորդներին հակադրել է կրոն. հանդուր-
ժողականություն (ինչն առկա է նաև նրա դա-
վան. գործերում) և վսեմ գաղափարաբանու-
թյուն, զինական թշնամիների իրավաքաղ-
խտրական համակարգին՝ անխտրական համակե-
ցություն լայնախոհ. մարտաճեղքար ծրագիր:

«Գիրք Դատաստանի»-ն բացառիկ կերևույթ նշանակություն ունի հայ ժողովրդի ներքին կյանքին վերաբերող տեղեկությունների առումով: Այն հայկ. իրավագաղ. և ընդհանրապես միջնադարի համաշխ. իրավական մտքի խոշորագույն հուշարձաններից է, ամփոփում է ժամանակի համար շատ առաջավոր դրույթներ, որոնք այժմեական են: Օր., Մ. Գ. գտնում է, որ պատիժը պետք է ունենա ոչ թե տանջանք պատճառելու և վրեժ լուծելու, այլ խրատելու, ուղղելու-դաստիարակելու նպատակ: Այս իմաստով ևս Մ. Գ. միջնադարյան հուժանիղմի ներկայացուցիչներից է:

«Գեղը Դատաստանի»-ն բուն Հայաստանից բացի կիրառվել է նաև Կիլիկյան Հայաստանում և Հայ գաղթականներում՝ Լեհաստանում (լատվաբաբուլոնը կրճատված, տեղի և պայմանները համեմատ փոփոխված հաստատվել է Լեհ. սեյմում, 1519-ին, Լեհահայոց Դատաստանագիրքը), Աստուրականում, Վրաստանում ևն: Կիրառվել է նաև XX դ., Հնդկաստանի և Սուդանի Հայկ. գաղթականներում: Թարգմանվել է լատ. (հրտ. 1862), լեհ. (1843, 1869), ղիշաղերեն (Հայաստա), վրաց. (որը Վախթանգ V-ի կազմած «Հավաք օրինաց»-ի մեջ կազմել է «Հայկ. իրավունք» բաժինը, 1928, 1963), ռուս. (առաջին անգամ հրտ. 1828-ին): Դատաստանագիրքն առաջին անգամ Հայերեն հրատարակել է Վ. Բաստամյանը, 1880-ին:

Խոսարով Թորոսյան

Մ. Գ-ի առականքի
 ժողովածուն (190 ա-
 ռակ) առաջին անգամ
 հրատարակվել է 1790-ին, Վենետիկում: Եթե
 Դատաստանաբլբուհի Մ. Գ. հաս. կյանքում տե-
 ղի ունեցած փոփոխություններն աշխատել է
 կարգավորել օրենսդր. միջոցներով, ապա առակ-
 ներում նույն նպատակին ձգտել է հասնել
 խրատ. միջոցներով: Մ. Գ-ի առականքի նյութը
 հիմնականում հաս. ու կենցաղ. խնդիրներն են:
 Այստեղ արտացոլված է դարաշրջանի հասարա-
 կության պատկերը բազմազան դեմքերով: Առա-
 կադիրը շոշափել է սոց. խնդիրներ, որով նրա
 ժողովածուն առանձին կարևորություն է ստա-
 նում ժամանակի սոց-պատմ. իրադրություն
 պարզաբանման համար: Ըստ հեղինակի, ժողո-
 վուրդը պետք է հնազանդվի իշխողներին, իսկ
 վերջիններս պարտավոր են նրան պահպանել օ-
 տար կեղեքիչներին ու վտանգներին: Մ. Գ.
 ձգտել է մեղմել հասարակության տարբեր շեր-
 տերի հակամարտությունը, աշխատհիշի ու
 հոգեկոր իշխանությունների հակասություննե-
 րը՝ ազգ. ուժերը համալսմանը և արտաքին
 թշնամու դեմ կենտրոնացնելու նպատակով, ին-
 չով պայմանավորված էր նաև նրա Դատաստա-
 նաբլբի երևան գալը: Առականքում ևս ար-
 ծարձվել է կենտրոնացված ուժեղ պետականու-
 թյան գաղափարը: Մ. Գ-ի առականքը թարգման-
 լիս են հայերեն և ռուս.:

[illegible]

Հովհան Դամասկացու՝
մեսալյանները մերժել
են եկեղեցին, ընդունել

միայն իրենց աղոթարանները, խորշել ֆիզ. աշ-
խատանքից:

Մեսալյանների վարդապետության դեմ
գրել են Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Մելիտե-
ների եպիսկոպոս Լեոտիոսը, Իկոնիոնի եպիս-
կոպոս Ամփիլոքիոսը, որը գլխավորել է ա-
ղանդավորներին դատապարտող Սյրգեի եկե-
ղեց. ժողովը (391): Անտիոքի պատրիարք
Փլավիանոսը 391-ին Անտիոքում նույնպես
գումարել է եկեղեց. ժողով ընդգրծ մեսալ-
յան աղանդի: *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժո-
ղովը* (431) նվազել է մեսալյան աղանդավոր-
ներին, դատապարտել նրանց «Գիրք ճգնավո-
րականը»: Նրանց գրքերի դեմ քսանչորս
նգովքներ է գրել Կեսարիայի եպիսկոպոս Ար-
քեպիպոսը, ապա և՛ նյուսացի եպիսկոպոս Հե-
րակլիդեսը: Մեսալյաններն այնքան են մտա-
հոգել բարձր հոգևորականությանը, որ ան-
գամ Կ. Պոլսի Ատտիկոս պատրիարքը (406-
425) գրել է Պամփոլիայի եպիսկոպոսներին,
Սիրգեի եպիսկոպոս Ամփիլոքիոսին՝ պատվի-
րելով հալածել աղանդավորներին: Մեսալյան-
ների դեմ հարատև պայքարել է նաև նեստո-
րական եկեղեցին:

Հայաստանում մծղնները (Հայկ. աղբյուր-
ներում նրանք մեսալյաններ չեն կոչվել) տա-
րածված լինելը հիմնականում երևում է *Շա-
հապիվանի եկեղեցական ժողովի* կանոններից.
դրանք վկայում են, որ *Մեսոպոպ Մաշտոցի* և
Սահակ Ա Պարթևի մահից հետո աղանդը տա-
րածվել է երկրում, ընդգրկել ոչ միայն աշխար-
հականներին, այլև հոգևորականների (երեց,
սարկավագ, արեղա) շրջանակը: Ժողովական-
ները ծանր պատիժներ են սահմանել նրանց
դեմ: Աղանդավոր հոգևորականին կարգալույծ
են հայտարարել, ճակատին աղվեսադրոշմ խա-
րանել և արգելափակել վանքում: Եթե աղան-
դավոր հոգևորականը դարձի չի եկել, իշխա-
նությունները դիմել են մարմն. խիստ պա-
տիժների և նետել գողենոց: Ավելի ծանր են
եղել պատժամիջոցները աշխարհիկ աղանդա-
վորներին նկատմամբ. նրանց անմիջապես են-
թարկել են մարմն. պատիժների, ճակատներին
աղվեսադրոշմ խարանել և նետել գողենոց,
իսկ նրանց անհափաճա երեսմաններին հեռաց-
րել են ծնողներից, հանձնել հոգևորականների
խնամքին: Աղանդավորներին հովանավորելու,
թաքցնելու և իշխանություններին չհանձնե-

լու համար մեղադրվող հոգևորականություն
դեմ է ուղղվել 20-րդ կանոնը:

Հայկ. աղբյուրներում մծղնների գաղափա-
րախոսության մասին տեղեկություններ չկան,
եղածներն էլ նրանց դեմ ուղղված լուստնե-
րներ են: *Եզնիկ Կողբացին* միայն վկայում է,
որ մծղնները մերժել են ամուսնություն խոր-
հուրդը: Մ. ավելի խոր հետք է թողել Հայաս-
տանում, քան աղանդավոր. մյուս շարժումնե-
րը: *Հովհաննես Գ Օձնեցին* իր «Ընդդէմ պա-
ղիկեանց» ճառում *պավլիկյաններին* համարել
է «նախկին մծղնեության խեղդանք» (մես-
ցորդ): *Արիստակես Լաստիվերցին* թոնդա-
կեցիների գործունեությունը՝ «մծղն է գործ»,
իսկ *Կիրակոս Երզնկացին* գրել է. «Մծղնագոր-
ծութիւն, որ առաւել է քան զամենայն մեղս»:
Մծղնե անունը ստացել է «աղանդավոր»,
«հերձվածող», «պիղծ» իմաստը:

Գրկ. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Ե.,
1994: Տեր-Մկրտչյան Կ., Մծղնից աղանդը, «Ա-
րարատ», 1895, № 1, էջ 3-8: Նույնի, Պաղիկեանք
Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր հերձու-
թային երևոյթիներ Հայաստանի մէջ, Երևանում, 1938,
էջ 65-76: Սաքիկյան Լ., Փոքր Հայքի սոցիալական
շարժումների պատմությունից (IV դ.), Ե., 1951: Կա-
նոնագիրը Հայոց, աշխատատիր. Վ. Հակոբյանի, Ե.,
1964, 1971: Տեր-Միսասյան Ե., Միջնադարական
աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե.,
1968, էջ 73-85: Բարթիկյան Լ., Աղանդավորական
շարժումները Հայաստանում ըստ միջնադարի Հայ և Ե-
տար հեղինակների (IV-V դդ.), ԼՀԳ, 1984, № 10:
Photius, Bibliothèque, P., 1959; Staats R., Gregor
von Nyssa und die Messalianer, Berlin, 1968.

Հրաչ Բաթթիկյան

ՄԿՐՏԱՐԱՆ, եկեղեցուն մոտ կամ կից շինու-
թյուն՝ *Մկրտություն* ծիսակատարության հա-
մար: Ծարտարապետորեն առնչվում է հեթա-
նոս. շրջանում ջրի պաշտամունքին նվիրված
հատուկ շինությունների հետ:

Մ-ները եղել են երկու տիպի՝ ա. *Մկրտու-
թյան* ավազանը տեղադրվել է հատուկ շին-
քում, որը կոչվել է մկրտատուն (կառուցվել է
մինչև XIV դ.), բ. ավազանը տեղադրվել է ե-
կեղեցու ներսում կամ նրան կից: Երկու ձևն
էլ Հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն (Սա-
հակ Ա Պարթևի կանոնախումբ, Դվինի 554 ժո-
ղովի կանոններ) կիրառվել են վաղ միջնադա-
րից և բնորոշ են Հայկ. ճարտ.-յանը:

Մկրտատան և ավազանի հատակագծային
ձևերը (հիմնականում բուրբակ, բազմանիստ
և խաչաձև) ունեցել են հեթանոսությունից փո-
խանցված նշանաբան. իմաստ: IV դարից այդ
ձևերը հաստատել են նախ՝ արլ., ապա արմ. ե-

կեղեցիները: Հայկ. ճարտ.-յանը Հայտնի հնա-
գույն Մ-ներից են Ողջաբերդի քառակուսի հա-
տակաղծով գմբեթավոր մկրտատունը (IV դ.),
Արզնու Ս. Կիրակի (VI դ.)՝ արտաքուստ ութա-
նիստ, ներսից քառախորան կենտրոնագմբեթ
շինությունը ևն:

Մկրտատուն չկառուցվելու դեպքում ավա-
զանը տեղադրվել է՝ ա. եկեղեցու ներսում, հա-
պատի արլ. մասի խորշում (ուշագրավ է Էջ-
միածնի Մայր տաճարի *ավանդատան* միջի ա-
վազանը), բ. եկեղեցուն կից, արլ. ավանդատնե-
րից դեպի դուրս երկարող և եկեղեցին շրջա-
փակող սյունաշար սրահի բացվող թևերում:
Եզնիկի է *Զվարթնոց* տաճարի աղոթասրահի
հատակի ավազանը:

Գրկ. Khatchatrian A., Les baptistères paléo-
chrétiens, P., 1962.

Արմեն Զարյան

ՄԿՐՏԻՉ Ա ՎԱՆԵՅԻ (Խրիմյան Մկրտիչ),
Խրիմյան Հայրիկ (4.4.1820, Վան -
29.10.1907, Վաղարշապատ), Ամենայն Հայոց
կաթողիկոս 1892-ից: Հաջորդել է *Մակար Ա
Թեղուտցուն*: Սովորել է Վասպուրականի Լիմ
և Կոտուց անապատների վանական դպրոցնե-
րում: 1842-ին հաս-
տատվել է Կ. Պոլ-
սում: 1847-ին ճանա-
պարհորդել է Պարս-
կաստանի հայաշառ
վայրերում, Անդր-
կովկասում, այցելել
Երուսաղեմ: 1848-
1850-ին ուսուցչու-
թյուն է արել Կ. Պոլ-
սի խաղաղ թաղա-
մասի իգական դպրո-
ցում: 1851-ին Կ. Պոլ-
սի հայոց պատրիար-
քարանի հանձնաբա-
րությունը մեկնել է Կիլիկիա՝ կրթական գործի
զարգացմանը նպաստելու և տեղի հայության
կյանքն ուսումնասիրելու նպատակով: 1854-ին
ձեռնադրվել է վարդապետ: 1855-ի հունիսից
1856-ի հունիսը Կ. Պոլսում հրատարակել է
«Արծվի Վասպուրական» ամսագիրը: 1856-ի
հունիսին վերադառնալով Վան՝ սովորեց ֆեր-
մանով և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի կոնդա-
կով ստանձնել է վարդապետի պանահայրու-
թյունը: 1857-ին վանքում հիմնադրել է հոգևոր
ժառանգավորաց վարժարան, իսկ 1858-ին

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
Մկրտիչ Ա Վանեցի (Խրիմ-
յան Հայրիկ)

բուրծյամբ մեկնել է Կիլիկիա՝ կրթական գործի
զարգացմանը նպաստելու և տեղի հայության
կյանքն ուսումնասիրելու նպատակով: 1854-ին
ձեռնադրվել է վարդապետ: 1855-ի հունիսից
1856-ի հունիսը Կ. Պոլսում հրատարակել է
«Արծվի Վասպուրական» ամսագիրը: 1856-ի
հունիսին վերադառնալով Վան՝ սովորեց ֆեր-
մանով և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի կոնդա-
կով ստանձնել է վարդապետի պանահայրու-
թյունը: 1857-ին վանքում հիմնադրել է հոգևոր
ժառանգավորաց վարժարան, իսկ 1858-ին

վերսկսել «Արծվի Վաս-
պուրական»-ի հրատա-
րակությունը: 1860-ին
մեկնել է Արլ. Հայաստան, եղել Երևանում, Էջ-
միածնում, Սյունյաց աշխարհում, Արցախում,
Թիֆլիսում: 1862-ին Կ. Պոլսի հայոց պատ-
րիարքարանը նրան է հանձնել Տարնի հոգևոր
առաջնորդի պաշտոնը և Ս. Կարապետ վանքի
վանահայրությունը: Տարնում հիմնադրել է
նոր հոգևոր ժառանգավորաց վարժարան և հրա-
տարակել (1863-65) «Արծվիկ Տարնո» երկ-
շաբաթաթերթը՝ Գարեգին Սրվանձատյանցի
խմբագրությամբ: Ծավալել է եռանդուն գոր-
ծունեություն հայ գյուղացու ծանր վիճակը
թեթևացնելու, թուրք և քուրդ աղանքի, պետ.
պաշտոնյաների հարստահարությունները սահ-
մանափակելու ուղղությամբ: Ժողովուրդը
Մկրտիչ Խրիմյանին մեծարել է «Հայրիկ» պատ-
վանունով: Ժողովրդանվեր գործունեության
համար թուրք. կառավարությունը նրան հա-
մարել է քաղաքականապես անբարեհույս հո-
գևորական և փակել դպրոցն ու տպարանը:
1868-ին Էջմիածնում օծվել է եպիսկոպոս,
1869-ին Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի կողմից
ընտրվել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Իբրև
պատրիարք Ազգային ժողովի քննարկմանն է
դրել *Ազգային սահմանադրության* վերանայ-
ման, գավառահայության հարստահարությու-
նների, գավառների հոգևոր առաջնորդների
ընտրության հարցերը: Պայքարել է ողջ
արևմտահայության շահերը Ազգային ժողովում
ներկայացնելու, գավառական երեսփոխանների
թիվը Ազգային ժողովում ավելացնելու համար:
Նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվել է գավառա-
հայության հարստահարությունները քննող
հանձնաժողով, որի կազմած տեղեկագիրը Ազ-
գային ժողովը 1872-ին ներկայացրել է Բ. Դու-
րապետին: 1872-ին հարուցել է թուրք.
նր: Այդ գործունեությունը հարուցել է թուրք.
կառավարության և Կ. Պոլսի հայ մեծահա-
կառավարության դժգոհությունը, որոնց գործադրած
բուստների դժգոհությունը նա 1873-ի օգոստ.
սադրանքներին պատճառով հա 1873-ի օգոստ.
հրաժարվել է պատրիարքությունից:

Իբրև 1878-ի Բեռլինի վեհաժողովի հայկ.
պատվիրակության ղեկավար նախապես այցե-
լել է Եվրոպ. մեծ տերություններին (Իտալիա,
Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա) պետ. պաշ-
տոնյաներին, պատրիարքարանի կազմած տե-
ղեկագիրը ներկայացրել Բեռլինի վեհաժողո-
վին՝ հույս ունենալով դիվանագիտ. ճանապար-
հով լուծել Հայկ. հարցը: Հիասթափված նրա
արդյունքներից՝ շրջադարձ է կատարել դեպի

ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ստեղծուել է ընդհանուր առմամբ Երևանի մարզի Երվանկա համայնքի Կենտրոնական խորհրդի կողմից՝ 2010 թվականի օգոստոսի 1-ին օրվա դրությամբ:

Երկ. Մկրտիչ Նաղաշ, աշխատասիր. է. Խոնդկար-
յանի, Ե., 1965:

Գրկ. Մկրտիչ Նաղաշ և իւր տաղերը, հրտ. Կ. Կոստանյան, Վաղ-պատ, 1898: Զամինյան Ա., Հայ գրականութեան պատմութիւն, Նոր Նախիջևան, 1914, էջ 214—221: Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. 4, Ե., 1970, էջ 473—480:

ԱՐԶԱԼՈՒԿԱ ՂԱԳԻՆՅԱՆ

ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ, Օ ծ ու թ յ ու ն, Սուրբ Հոգու ընդունումը քրիստոնյայի կողմից, որով մկրտվողը դառնում է քրիստոնեական եկեղեցու անդամ: Ըստ Նոր կտակարանի՝ առաջինը Հիսուսը տեսանելի նշանով օծվեց **Սուրբ Հոգով**, Հորդանան գետում, **Հովհաննես Մկրտչի** ձեռքով մկրտվելուց հետո, և Սուրբ Հոգին աղավնակերպ իջավ նրա վրա (Մատթ. 3.13–17, Մարկ. 1.9–11, Դուկ. 3.21–22, Հովհ. 1.32–34): Այնուհետև, Պենտեկոստի (տես **Հոգեգալություն**) օրը, Սուրբ Հոգին իջավ աշակերտների վրա (Գործք 2.1–4)՝ համաձայն Հիսուսի նախապես տված խոստման:

Մ. քրիստ. եկեղեցու կարևոր խորհուրդներից մեկն է և նախապայմանը՝ մյուս խորհուրդների: Ըստ Հայ եկեղեցու՝ այս խորհրդի միջոցով մկրտվողը վերստին ծնվում է հոգով, սրբվում մեղքերից, դառնում քրիստոնյա և Աստծո որդի, ժառանգակից Քրիստոսի և տաճար Սուրբ Հոգու:

Մ-յան ծեսը հնուց ի վեր գոյություն է ունեցել ոչ միայն հրեաների, այլև արլ. ժողովուրդների (բաբելացիներ, պարսիկներ, հնդիկներ, եգիպտացիներ ևն) և հույների ու հռոմեացիների մոտ: Դա բացատրվում է մարդկային բնույթի, բարոյական մաքրության ընդհանուր կրոն. պահանջով, որի ֆիզիկական խորհրդանշելը ջրի միջոցով մաքրումն էր:

Հրեաների մոտ ևս լվացումը կապվել է բարոյական մաքրության հետ (Եսայի 1.16, Մաղմ. 50.9, 12): Նույն իմաստն ունեն հասն Հովհաննես Մկրտչի կատարած Մ., որը զղջման Մ. էր՝ մեղքերի թողության համար (Մատթ. 3.11, Մարկ. 1.4, Ղուկ. 3.3, Գործք 13.24, 19.4):

Քրիստոսը Համարձեռնմից առաջ պատվիրվել է իր աշակերտներին: «Գնացեք, ուրեմն աշակերտ դարձրեք բոլոր ազգերին, նորանց մկրտեցեք Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու անունով» (Մատթ. 28.19): Քրիստոսը մի նոր խորհուրդ ունեցող Մ. է Հաստատել, որի իմաստը վերջապես ծնունդն է՝ Սուրբ Հոգով: «Ճշմարիտ, ճշմարիտ եմ ասում քեզ, իթե մեկը ջրից ու Հոգուց ջնջվի, չի կարող Աստծո արքայությունը մտնել...» (Հովհ. 3.5): Արդեն Հովհաննես Մկրտիչը գատորոշել է իր և Քրիստոսի Մ-ները իբրև «Ջրի» և «Սուրբ Հոգու» ու «Հրի» Մ-ներ. «Ես ձեզ ջրով եմ մկրտում՝ ապաշխարության համար... Նա կմկրտի ձեզ Սուրբ Հոգով և Հրով» (Մատթ. 3.11, հմտ. Մարկ. 1.8, Ղուկ. 3.16): Նույն գատորոշումը արել է նաև Քրիստոսը՝ իր աշակերտներին ասելով. «...Հովհաննեսը մկրտեց ջրով, բայց դուք կմկրտվեք Սուրբ Հոգով» (Գործք 11.16):

Տիրոջ Համբարձումից հետո առաքյալները նորադարձ քրիստոնյաներին մկրտել են քրիստ. համայնք ընդունելիս: Առաքելական Մ-յան նախապայմաններն էին ապաշխարում թյուճը և Հիսուս Քրիստոսին «Տեր» խոստովանելը, ըստ առաքելական խոսքի, թե՛ «Ապաշխարեցեք, և ձեզանից յուրաքանչյուրը թող մկրտվի Տեր Հիսուս Քրիստոսի անունով...» (Գործք 2.38): Կարճ ժամանակ անց սակայն, պարզ հավատքը և Հիսուսի անվան խոստովանումը թյուճն անբավարար են համարվել: Անհրաժեշտ է նկատվել Մ-ից առաջ ուսուցանել քրիստ. հավատքի սկզբունքները, ինչը ժամանակի ընթացքում հարստացել է նոր դավանաբան. տարրերով (Եբր. 6.1-2): Մ-ից առաջ պահանջվել է նաև պահեցողություն (տես Պահջ):

Հնում Մ. ուներ 2 փուլ. ա. նախապատրաստում, բ. Մ-յան խորհրդի ծեսի կատարում: Միջադրեց, երբ տիրապետող է դարձել մանկամկրտութիւնը, նախապատրաստութիւնն աստիճանաբար դարձել է ձեւական մի կարճ գործողութիւն՝ մանուկների կրոն. դաստիարակութիւնը թողնելով ապագային:

Հատ Պողոս ատաբեյալի, Մ. Խորհրդանշու-
ն է Տիրոջ մասը և Հարությունը. «Կամ չգիտեմ»,
թե մենք բոլորս, որ մկրտվեցինք Հիսուս
Քրիստոսով, նրա մահով է, որ մկրտվեցինք:
Մկրտությանը թաղվեցինք նրա Հետ մահվան-
մեջ, որպեսզի, ինչպես որ Քրիստոս մեռելնե-
րից Հարություն առավ Հոր փառքով, նույն-
պես և մենք քայլենք նոր կյանքով» (Հռոմ.

6.3-4): Պողոս առաքյալը քրիստոնյաների Մ. Համեմատում է Հրեաների՝ Կարմիր ծովով անցնելու հետ (Ա. Կորնթ. 10.1-2), իսկ Պետրոսը՝ Զրհեղեղից Նոյյան տապանի փրկվածյան հետ (Ա. Պետր. 3.20-21):

Հայ եկեղեցում Մ. կատարվում է ջրի մեջ 3 անգամ ընկղմմամբ՝ հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու: Եթե հիվանդություն կամ այլ պատճառով ջրի մեջ ընկղմվել չի կարելի, թույլատրելի է հեղմամբ կամ սրսկումով կատարել այն:

Մ-յան արարողության հիմն. տարրերն են.
ա. հրաժարումը սատանայից, մկրտվողը դառ-
նում է դեպի արեմուտք և հրաժարվում սա-
տանայից ու նրա բոլոր խորհուրդներից. բ. հա-
վատքի խոստովանություն. մկրտվողը դառ-
նում է դեպի արեւելք և խոստովանում քրիստ.
հավատքի հիմն. սկզբունքները. գ. ջրի օրհնու-
թյուն. ծիսակատար քահանան ջուրը լցնում է
ավազանը, օրհնում այն աղոթքով և *Մյուռոնով*
(Մ-յան ջրի օրհնութիւնը հին ծիսական սովոր-
ութիւն է, նպատակ է ունեցել աստվածային
չնորհանքով սրբել ջուրը և ոգնչացնել այնտեղ
թաքնված սատանայական ուժերը). դ. ջրի մեջ
ընկղմում. Մ-յան հիմնական մասը:

Մ-յան արարողությանը Հաջորդում է Դրոշմի արարողությունը:

Մ. պետք է կատարվի եկեղեցու վիճակերտ ավազանում: Տանը կամ այլ հարմար վայրում թույլատրվում է մկրտել, եթե մոտակայքում եկեղեցի չկա, կամ՝ եթե մկրտվողը հիվանդ է: Մ. անկրկնելի խորհուրդ է և կատարվում է միայն մեկ անգամ: Հայ եկեղեցին վավերական է ճանաչում Ուղղափառ, Կաթոլիկ և այն բողոքական եկեղեցիների կատարած Մ., որն իրականացվում է Սուրբ Երրորդության անունով: Տես նաև Օծում:

Եզնիկ եպս. Պետրոսյան

Երաժշտություն: Մ-յան կանոնը հիմնարար տեղ է զբաղում Մաշտոց ծիսարանում: Այդ կանոնով է բացվում առձեռն Մաշտոցը: Ըստ «Օրհնութիւնաբեր ցուցակի» տվյալների, Մ-յան կանոնի նախնական երաժշտազր. ձևակերպումը պատկանում է կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունուն: Հնագույն ձեռագրերում Մ-յան կանոնում սաղմոսներից (Սաղմ. 30, 24, 25, 28) բացի այլ երգասացությունների չհիշատակված: XIII-XV դդ. աղբյուրների համաձայն, դրանց ավելանում են 80, 120 սաղմոսները, ինչպես նաև մի քանի շարական. «Աստուածածին երկնային». «Արեգակն ար-

դրուածքան», «Առաքելոյ աղանոյ իջանելով», «Մարմնացեալդ ի կուսէն» ևն: Եկեղեցուց դուրս նույն առիթով կատարվում է Ծննդյան տաղերից «Այսօր տոն է Սուրբ Ծննդեան» տաղը: Ընդհանուր առմամբ, Մ-յան կանոնի երաժշտ. բաղադրիչը աչքի է ընկնում հանդիսավոր, տոնական տրամադրութեամբ: Սաղմոսեղութունից և շարականներից հետո հնչող տաղը շարքի իմաստային հանրագումարն է ներկայացնում, որոնք պատշաճորեն ավարտում է ծեսը:

Աննա Արեշատյան

Պատկերազրույցում: Հիսուսի Մ-յան վաղազույն պատկերները մեզ են հասել II-III դարերից, հայկ. արվեստում՝ IV-V դարերից, թալինի և Օձունի քարակոթողների վրա, իսկ մանրանկարչուկայում մեջ VI դարից՝ «Էջմիածնի Ավետարան»-ում:

Տեսարանի պատկերազար. ամենատարածված տարբերակը հետևյալն է. կենտրոնում Հիսուսն է՝ կանգնած Հորդանանի ջրերի մեջ, հաճախ մինչև ուսերը կամ գոտակտեղը ջրածածկ։ Վաղ շրջանում պատկերվել է պատանու տեսքով, ավելի ուշ՝ ավանդ. արտաքինով՝ մերկ կամ կոնքակապով, մեկ կամ երկու ձեռքով օրհնելիս։ Քրիստոսի ձախ կողմում ներկայացվում է Հովհաննես Մկրտիչը՝ մորուքավոր, երկար մազերով, մորթեղեն կամ ճգնակյացի հագուստով։ Վաղ շրջանում Հովհաննես Մկրտիչն ու Հիսուսը պատկերվել են Հորդանանի հակադիր ափերին կանգնած։ V-VI դդ. Քրիստոսից աջ ներկայացվում են հրեշտակները՝ ձեռքերին սրբիչներ և հանդերձներ, երբեմն նաև յուզի սրվակներ։ Պատկերի վերին մասում, անմիջապես Քրիստոսի գլխավերևում, կենտրոնում կամ հորինվածքի ձախ անկյունում, Աստծո Աջն է, որից բխող ասլանակերպ Սուրբ Հոգին գլխիվայր իջնում է գեպի Հիսուսը։ «Մկրտության» տեսարանում Սուրբ Երրորդությունը պատկերվում է երեք անձով՝ Հայո, Որդի և Սուրբ Հոգի։

Հորդանանի ջրերի մեջ լինում են զանազան խորհրդանիշ պատկերներ, ինչպես, օր., մարդկանց փրկագնաված հոգիները խորհրդանշող ձկները կամ շղթայակապ երկու կիսամերկ մարդկանց (տղամարդ և կին) պատկերները։ Վերջիններս, ներկայացնելով Ադամին ու Եվային, խորհրդանշում են արամական մեղքն ու մահը։ Պատկերվում են սափորը ձեռքին կամ փող փչելիս, երբեմն մեջքը Հիսուսին արած՝

փախչելիս: Քրիստոսի ոտքերի տակ ներկայացվում է նաև վիշապը, որի օձադալար մարմինը կապ է գցված: Երբեմն Ադամը, Եվան և Հրեշը՝ վիշապի կերպարանքով, մեկտեղվում են էլ ավելի ընդգծելու համար Մ-յան խորհուրդը:

Հորդանանի ափերը պատկերվում են բլրապատ կամ ժայռապատ, հաճախ գետափին լինում է ծառ, որի բնին կամ արմատին կացին է խրված: Վերջինս Հովհաննես Մկրտչի «որովհետև կացինն ահա ծառերի արմատին է դրված...» (Մատթ. 3.10, Ղուկ. 3.9) արտահայտության պատկերային դրսևորումն է և նրա վարդապետության խորհրդապատկերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.6, 1-2-րդ պատկերները:

Աննա Լեյդոյան

Գրկ. Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանացի եկեղեցու քրիստոնեականը, Վաղ-պատ, 1900: Ճեմ-ճեմյան Ս., Մկրտության խորհրդի բանաձևը, «Բազմավեպ», 1967, № 7-8, էջ 135-142: Նույնի, Կանոն Մկրտության, «Բազմավեպ», 1972, № 2-3, էջ 211-231: Ջեյկոյան Ղ., Հայ եկեղեցու յոթը խորհուրդները, Անթիլիաս, 1988: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես Հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցու խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 1, 1992: Մաթեվոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, էջմիածին, 1995: Conybeare Fr. C., Rituale Armenorum, Oxf., 1905; Schiller G., Iconography of Christian Art, v. 1, L., 1971; Chevalier J., Cheerbrant A., Dictionnaire des Symboles, P., 1982; Renoux Ch., Initiation Chrétienne, Rituels arméniens du Batême, P., 1996.

ՄՅՈՒՌՆ, Սրբալույս մյուռոն, մեռոն (< հուն. *μύρον* – անուշաբույր յուղ, ձեթ), քրիստոնեական եկեղեցում օծման համար կիրառվող սրբազան հոտավետ յուղ («բուսյից հոտող հյութ»): Հին կտակարանի սրբություն յուղը կամ սուրբ օծության յուղը նախատիվն է ներկայիս Մ-ի: Աստված է Մովսես մարգարեն հայտնել Մ-ի բաղադրության, պատրաստման և կիրառման ոլորտի մասին. «Տեղը խոսեց Մովսեսի հետ ու ասաց. «Վերցրո՛ւ անուշահոտ համեմունքներ... Դրանցից կպատրաստես սուրբ օծության համար յուղ այնպես, ինչպես վարպետ յուղագործները ձեթ են պատրաստում: Այն սուրբ օծության համար յուղ թող լինի: Դրանով կօծես վկայության խորանը, վկայության տապանակը, զոհասեղանն ու

նրա ամբողջ սպասքը, աշտանակն ու նրա ամբողջ սպասքը, խնկարկուծյան սեղանը, ողջակեղևների սեղանն ու նրա ամբողջ սպասքը, ավազանն ու նրա պատվանդանը: Կսրբագործես դրանք, և դրանք կլինեն սրբությունների սրբություն: Ամեն ոք, որ դիպչի դրան, կմաքրվի: Կօծես Ահարոնին ու նրա որդիներին, կսրբագործես նրանց, որպեսզի նրանք ինձ համար քահանայություն անեն» (Ելք 30.22-30):

Ձիթենու յուղը, զանազան անուշահոտ բույսերի հետ (խնկեղեգ, ծաղիկներ ևն) վաղմշական ժամանակներից ի վեր գործածել են արևազգեբր (մասնավորապես հրեաները՝ տոնական օրերին. Սաղմ. 22.6, Ամոն 6.6): Քրիստոսի Մարդեղության ընթացքին դեռևս կենսունակ էր հյուրի գլուխը կամ ոտքերն օծելու խորհրդանշական գործողությունը (Մարկ. 14.3, Հովհ. 12.3), ընդ որում, ազնվագույնն էր դիտվում նարդոսի յուղը (Երգ երգոց 1.12, Մարկ. 14.3):

Հին ուխտի մեջ բազմիցս հիշատակվող օծման արարողությունը, որպես Բարձրյալ Աստծուց շնորհված գաղտնասուրբ և նվիրական խորհուրդ, ծանուցում էր Ս. Հոգու էջը աշխարհի վրա՝ Հիսուս Քրիստոսի՝ Օծյալ Փրկչի ձեռքով. նրա՝ միջոցով, որ իրական պատկերն էր անհեղձ շայր Աստծու և բացարձակ Օծյալը (Եբր. «Մեսիա» անվան հուն. համարժեքը «Քրիստոս»-ն է և նշանակում է Օծյալ): Այսպիսով, օծության յուղը Հին կտակարանում ներկայացնում է աստվածային շնորհի նյութեղեն դրսևորումը և գալիք Մեսիայի մասնավոր նշանը, որով սրբագործվել են Աստծո ընտրյալ անձինք, Իսրայելի (Աստծո ժողովրդի) վրա կարգված թագավորները, ինչպես նաև տաճարն ու տաճարական խորհրդապատկերային առարկաները:

Վաղ քրիստ. համայնքներում յուղով օծելու սովորությունը, ինչպես ակնարկվում է առաքելական թղթերում, նորոգվել է և սկսել կենցաղավարել որպես մկրտվելու՝ Սուրբ Հոգին ընդունելու նվիրական նշան: Մկրտվելը կամ կնքվելը ցայտմ իրականացվում է եկեղեցու ընդունած երկու խորհուրդների՝ Մկրտության և Դրոշմի խորհրդակատարության միջոցով, և Դրոշմի խորհրդակատարության միջոցով, երբ Մ-ի դրոշմով վավերացվում է (կամ վաղեմի վերացված է համարվում) Սուրբ Հոգով մկրտվելը կամ բուն օծությունը: Հույն եկեղեցին այս խորհուրդը կոչում է պարզապես Մ., իսկ Հայ եկեղեցին անվանում է Դրոշմ, որը և Մ-ի ակնարկումն է: Գրիգոր Տաթևացին այս առնչությամբ գրում է. «Թեպետև ինչ-

պես այժմ բոլոր եկեղեցիները ունին և ինչպես կուսուցանեն բոլոր եկեղեցիներուն վարդապետությունները, ներկայիս Հայ Դրոշմ առանց մեռուների, և ոչ իսկ ընդունելի կ'ըլլայ խորհուրդը առանց օծումի» (Գիրք Հարցմանց, 1993, էջ 593):

Հայ իրականության մեջ Հայկ. Մ-ի և Մյուռոնի օրհնության վերաբերյալ առկա են մի շարք ավանդություններ: Ըստ հնագույն մի ձեռագրի (տես «Էջմիածին», 1983, № 11-12, էջ 42), Թադեոս առաքյալն է Հայաստան բերել Ս. Մ.: Այդ անուշաբույր յուղը պատրաստել էր Մովսես մարգարեն: Իսրայելցիներն այն տարել էին Ավետյաց երկիր, ապա պահել երուսաղեմի տաճարում: Տաճարի կործանումից հետո Ջաբարիա մարգարեի կինը՝ Եղիսաբեթը, այն թաքցրել է ժայռի մեջ: Նրա որդուց՝ Հովհաննեսից հետո յուղը փոխանցվել է Մարիամ Մագդաղենացուն, ապա՝ Թադեոս առաքյալին, հետո՝ Գրիգոր Ա. Լուսավորչին...: Ըստ մեկ այլ ավանդության՝ Հայկ. Մ. Հիսուսի ձեռքով օրհնված այն ձիթայուղն է, որ նրա առաքյալներն են բերել Հայաստան (Օրմանյան Մ., Հայոց եկեղեցին, 1993, էջ 168): Արիստակես Լաստիվերցու և Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, երբ Պետրոս Ա. Գետադարձ կաթողիկոսը Ջորջհեքին Մ. հեղել է գետի մեջ՝ Աստվածահայտնության տոնի առթիվ, շուրջ լույս է փայտակալել, և, իբրև ապացույց Հայկ. Մ-ի սրբության, գետն առժամանակ կանգ է առել, անշարժացել...

Հայաստանյայց եկեղեցում Մ-ի կիրառումը գալիս է առաքելական ժամանակներից: Ավանդության համաձայն՝ Մ. օրհնել է Գրիգոր Ա. Լուսավորիչը Ս. Էջմիածնում. այն փոխանցվել է սերնդեսերունդ, ընդ որում, Մյուռոնի օրհնության ընթացքում Հին, լուսավորչական Ս. Մ. մշտապես խանդավառ է նորի հետ՝ հնավանդ սրբալույս շնորհ նորի մեջ փոխանցելու նպատակով: Հայ եկեղեցին Մյուռոնի օրհնության ծեսը կատարում է 5-7 տարին մեկ. օրհնության իրավունքը վերապահվում է կաթողիկոսին՝ ըստ Հովհաննես Գ. Օձնեցու հաստատած կանոնի: Նախապես Մ. օրհնվել է Ավագ Հինգշաբթի օրը՝ Պատարագի ընթացքում, սակայն հետագա դարերում տեղափոխվել է եկեղեց. այլ տոն օրեր ևս (Հոգեգալուստ, Խաչկերաց ևն): Վերջին շրջանում Հայ եկեղեցում Մյուռոնի օրհնությունը կատարվում է աշնանը, Պատարագի արարողությունից հետո: Կանոնի համաձայն, Մյուռոնի օրհնությունից քառասուն օր առաջ ձիթենու յուղով լեցուն կաթսան դրվում է Մայր տաճարի Ավագ սեղանի վրա. ամեն օր կատարվում է հատուկ պաշտոն՝ քարոզ, աղոթք ևն, երեկոյան՝ նաև հսկման կարգ: Մյուռոնի օրհնության օրը, հատուկ ծիսակար-

գով, հոգևորական դասը թափորով տանում է Ս. Էջմիածին սրբությունները՝ Ավետարանները, սուրբ Մ-ի նյութերի սափորը, Հին Մ-ով լի Մյուռոնի աղանիսն, ս. Կենաց Փայտը, Աստվածամուկ Գեղարդը, Լուսավորչի Աջը, Հակոբ Մծբնացի հայրապետի Աջը և այլ սրբություններ: Մյուռոնի օրհնությունը կատարվում է խորհրդավոր ծեսով, կաթողիկոսի՝ Վեհափառ հայրապետի առաջնորդությամբ, որն «Առաքելու աղանոյ» շարականը երգելով՝ մյուռոնաբույր կաթսայի մեջ է հեղում ծաղիկների հյութը, բալասանը, Հին Մ. և Գեղարդով, Լուսավորչի Աջով ու այլ սրբություններով տառնաբերում (խաչակնքում) ս. Մ.: Ապա կաթսան փակվում է կախարչով ու յոթ շղարչներով: Նոր և Հին Մ. խառնվում են իրար:

XX դ. Ս. Էջմիածնում Մ. օրհնվել է ինն անգամ: XXI դ. հայոց առաջին Մյուռոնի օրհնությունը կատարել է Գարեգին Բ կաթողիկոսը 2001-ի սեպտ. 22-ին:

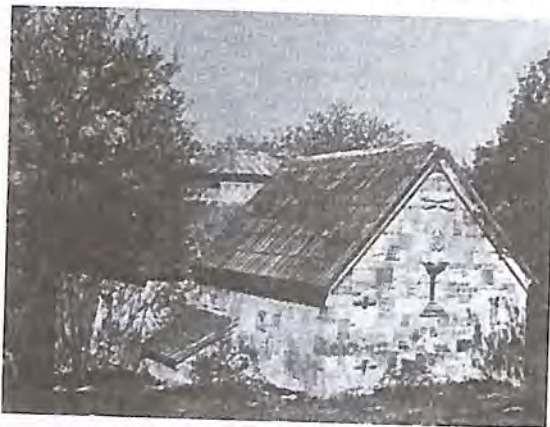
Ներկայումս քրիստոնյա եկեղեցիներում առկա է Մ-ի պատրաստման երկու եղանակ. պարզ, որի հիմքում ձիթենու յուղն է, և բաղադրյալ՝ ձիթենու մաքուր յուղին ավելացրած բալասան և զանազան համեմունքներ: Հայ եկեղեցին ընդունել է Մ-ի պատրաստման բաղադրյալ եղանակը: Բաղադրվածները՝ նարդոս, դարչին, խոնկ, մշկընկույզ, ծառի խեթ, ծաղկահյութեր ևն (ավելի քան 40՝ բուսական ծագում ունեցող նյութեր, ինչպես նաև կտավաքում ձեթ և գինի) մեծ մասամբ բերվում են տարբեր երկրներից (Իսրայել, Հնդկաստան, Պաղեստին, Սոմալի ևն): Հիշյալ նյութերը ուրույն կաշիքով կանոնադրված լցնում են բուռն և օրհնված կաթսայի մեջ, երկու օր շարունակ երկուսն օրհնվում է սերնդեսերունդ, ընդ որում, Մյուռոնի օրհնության ընթացքում Հին, լուսավորչական Ս. Մ. մշտապես խանդավառ է նորի հետ՝ հնավանդ սրբալույս շնորհ նորի մեջ փոխանցելու նպատակով: Հայ եկեղեցին Մյուռոնի օրհնության ծեսը կատարում է 5-7 տարին մեկ. օրհնության իրավունքը վերապահվում է կաթողիկոսին՝ ըստ Հովհաննես Գ. Օձնեցու հաստատած կանոնի: Նախապես Մ. օրհնվել է Ավագ Հինգշաբթի օրը՝ Պատարագի ընթացքում, սակայն հետագա դարերում տեղափոխվել է եկեղեց. այլ տոն օրեր ևս (Հոգեգալուստ, Խաչկերաց ևն): Վերջին շրջանում Հայ եկեղեցում Մյուռոնի օրհնությունը կատարվում է աշնանը, Պատարագի արարողությունից հետո: Կանոնի համաձայն, Մյուռոնի օրհնությունից քառասուն օր առաջ ձիթենու յուղով լեցուն կաթսան դրվում է Մայր տաճարի Ավագ սեղանի վրա. ամեն օր կատարվում է հատուկ պաշտոն՝ քարոզ, աղոթք ևն, երեկոյան՝ նաև հսկման կարգ: Մյուռոնի օրհնության օրը, հատուկ ծիսակար-

Սես նաև Օծում:
Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.6, 3-7-րդ պատկերները:

Գրկ. Կանոն օրհնության սրբալույս մեռոնին, Վաղ-պատ, 1890: Մաշտոց, Վաղ-պատ, 1905, էջ 54-56: Գարեգին Բ. Կաթողիկոս, Հոգ, մարդ և գիր, Անթիլիաս, 1991: Սրբալույս Մյուռոնը և Մյուռոնի օրհնությունը Հայաստանյայց եկեղեցու ավանդության մեջ (աշխատասիր. Մուշեղ սարկավազ ժողովրդի), Ս. Էջմիածին, 1996: Սրբալույս Մյուռոնի (հոգ. ժող.), Ս. Էջմիածին, 2001:

Լևոն Մարգարյան

կա վանք, ՀՀ Տավուշի մարզի Կողբ գյուղի մոտ, անտառապատ բարձրադիր սարահարթի վրա: Պահպանվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին և արմ-ից կից գավիթը: Կառուցման ճշգրիտ ժամանակը հայտնի է: Մ-ի եկեղեցին 1219-ին հիշատակվում է իբրև կանգուն կառույց («Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», 1862): Եկեղեցին հատակաքճում քառակուսի միանավ դահլիճ է՝ ծածկված կիսազւնային թաղով: Խորանի երկու կողմերում երկհարկ նեղ ավանդատներ են: Երկայնական ճակատներից բացվում է մեկական կլոր պատուհան: Արլ. ճակատին, Ավագ խորանի պատուհանից վեր, ոճավորված խաչ է, որի վերին թևում պատկերված է ցուլի գլուխ: Միակ' արմ. մուտքը բացվում է դեպի գավիթ, որը վերարտադրում է փոխհատվող դուռի կամարների համակարգով անսլուն

Մշկավանքը (XIII դ.) հվ-արլ-ից

կենտրոնակազմ գավիթների հորինվածքը՝ արմ-ից երկարացված լրացուցիչ տարածո-
թյամբ (ինչպես Հաղպատի վանքի, Գանձասա-
րի վանքի գավիթներում): Վերջինս գավթի
քառակուսի մասից բաժանվում է կլոր հատ-
վածքի զույգ զանգվածեղ սյուներով: Փոխ-
հատվող զույգ կամարների կառուցվածքային
հնարքը կիրառված է նաև գավթի կենտր. մա-
սի ծածկում: Մոտքն արմ-ից է պսակված հե-
ռանկարային չքամուտքով, որը երկված է
բազմագույն ձևավոր քարերով զարդարված
շրջանակով: Մ. հարուստ է խաչքարերով և վիմ.
արձանագրություններով: Շուրջը հին գերեզ-
մանատուն է: Վերականգնվել է 1955-60-ին:

Գրկ. Բարսեղյան Լ., Մշակավանք, «Էջմիածին», 1959, № 3: Շախկյան Գ., Լուրի. պատմու-

Գլխի քարակերտ էջերը, Ե., 1986: Яковсон А.А. Из истории армянского средневекового зодчества. Монастыри XIII в. Хоракерт и Мшканаванк, "Советская археология", XIV, 1950.

Գառնիկ Շախկյան

«ՄՇԽ ԴԱՌ-ԸՆՏԻՐ», S օ ն ա կ ան, Հայքերն ա-
մենամեծ մագաղաթին ձեռագիրը (55,5x70,5 սմ,
քաշը՝ 28 կգ): Գրվել և պատկերազարդվել է
1200-02-ին, Երզնկայի Ավագ վանքում: Գրիչ
Վարդան Կարենցի, ծաղկող՝ Ստեփանոս, պատ-
վիրատու՝ Բաբերդի տանուտեր Աստվածա-
տուր: Զեռագիրը դեռևս անապարտ էր (գրված
էր հիշատակարանը և պատրաստ էր կազմը),
ներ ավերվել է Բաբերդ քաղաքը, Աստվածա-
տուրը սպանվել, իսկ ձեռագիրն ընկել է մի
թուրք դատավորի ձեռքը: Երկու տարի անց
Մշո Ս. Առաքելոց վանքի վանականների Հան-
գանակովթյամբ ձեռագիրը գնվել և տեղա-
փոխվել է հիշյալ վանքը, որտեղ պահվել է
մինչև 1915-ը: Մեծ եղեռնի օրերին կրկին
փրկվել է ոչնչացումից. ձեռագրի մի մասը մեծ
ղժվարովթյամբ Երևան են բերել Հայ գաղթա-
կան կանայք, մյուս մասը ռուս. բանակի սպա
Նիկողայ ղե Ռոբերտին բերել է Թիֆլիս և
Հանձնել Հայկական գթովթյան ընկերություն
Թանգարանին: Այժմ ձեռագրի երկու մասերն
էլ պահվում են Մատենադարանում (ձեռ.
7729): «Մ. Ճ.»-ից ժամանակին անջատված է-
ջերից 17 մագաղաթի թերթ պահվում է Վենե-
տիկում, 1 թերթ՝ Վիեննայում:

«Մ. Ճ.» ըստ տարվա տոների դասավորված
ճառերի, վարքերի, վկայությունների, պատմա-
քաղվածքների և ներբողների ժողովածու է:
Այստեղից էլ՝ Տօնական անունը: Զեռագիրը
մեծ արժեք է ներկայացնում ինչպես իր պա-
րունակած գրավոր նյութերով, այնպես էլ
նկարազարդումներով: Այն ունի չորս տերու-
նական մանրանկար՝ «Քրիստոսը բազմած դա-
հին», «Ծնունդ», «Մկրտություն», «Մուտք
Երուսաղեմ», մեկ անվանաթերթ և բազմաթիվ
ուր բազմատեսակ լուսանցազարդեր: Զեռագրի
նկարազարդումներն առանձնանում են կա-
տարման բարձր վարպետությամբ, վառ գույ-
ների ներդաշնակությամբ: Մատյանի մեծ չա-
փերին Համապատասխանում են խոշոր, բաց
ոչ կոպիտ, ճկուն ուրվագծերով նկարված զար-
դերը: «Մ. Ճ.» գրված է գեղեցիկ դասական
երկաթագրով, որն առանձին Հմայք է Հաղոր-
դում ձեռագրին:

12.7. 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. 1, Անթիլիաս, 1951: Մաթեվոսյան Ա., Երբևորանք է գրվել Մոն Տոնական-ձառնտիրը, ԲՄ, № 9, 1969: Дурново Л., Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1957, с. 29–30; Der Nersessian S., L'art Arménien, P., 1977, p. 208–220; Esbroeck Van M., Répertoire de l'Homélaire de Muš (Maténadaran 7729), "Revue des études arméniennes", t. XVIII/1–2, 1984, p. 237–280.

Էմմա Կորխմազյան

ՄԵՈՒ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔ, Ս. Ղ ա գ ա ռ ի վանք, Տ ի ռ ի ն կ ա տ ա ռ ի վանք, Ս. Թ ա դ ե ո ս վանք, Ս. Թ ա ռ գ մ ան չ ա ց վանք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն դավառում, Մուշ քաղաքից 4 կմ հարավ: Ըստ վանդուծյան, 312-ին հիմնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, առաքյալների՝ Հռոմից բերած մատանքների վրա: Առաջին վանահայրը եղել է Ջենոբ Գյակի եղբայր եղիազարը (այստեղից էլ Ղազարի վանք անունը): Վանքը հայտնի է դարձել XI դարից, բարգավաճել XII դ.: Գլխ. Ս. Առաքելոց եկեղեցին (XI դ.) աղյուսաչևի է, ունի ներքուստ խաչաձև, անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածք: Արլ. կողմում կա XI-XII դդ. արձանագրություններով, նրբաձուռ զարդաքանդակներով 3 խաչքար: Ըստ խաչքարերից մեկի արձանագրության, վանքը 1125-ին նորոգվել է: XII դ. որպես նվիրատվություն Թոռնիկյան իշխաններից ստացել է Բերդակը՝ իր շրջակա հողերով: XIV դ. վերջին Լենկթեմուրի արշավանքների ժամանակ, Մշո դաշտավայրի բնակչուծյունն ապաստանել է պարսպներով պաշտպանված Մ. Ս. Ա. վում: 1439-ին Մուշի ամիրայի հրոսակախումբը կողպտել է վանքը: Այն նորոգելու համար 1517-ին վանահայր Թադևոս եպիսկոպոսը հանգանակուծյուն է կատարել: 1555-ին վանահայր Կարապետ Բաղիշեցին Ս. Առաքելոց եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քարաշին, չորս մույթերով, ուղղանկյուն հատակագծով գավիթ: 1597-ին Բարսեղ վարդապետը կառուցել է վանքի ջրաղացը, 1609-ին՝ բարձրացրել պարիսպները: 1663-ին Ս. Առաքելոց եկեղեցուն հվ-ից կից (XIV դ. ավերված շինքի հիմքի վրա) կառուցվել է Ս. Ստեփանոս միանավ, Թադածածկ քարաշին եկեղեցին, իսկ հս-ից կից նշմարվում է Ս. Գևորգ եկեղեցու հետքերը:

XVII դ. վանքը բաղձաթիվ նվիրատու-
թյուններ է ստացել: 1791-ին Հովհաննես վար-
դապետը գալթի արմ. մուտքի առջև կառու-
ցել է երեսնամյա մ. ճ. խորանից առաջ

Պատմագրություն և վերակա-
ռուցել պարիսպները: 1888-ին վանքում բաց-
վել է նախակրթարան: 1915-ին Մ. Ս. Ա. վ.
ավերվել է և լքվել:

Վանքի համալիրից մոտ 300 մ արլ. կանգուն է համեմատաբար լավ պահպանված Ա. Թադեոս գմբեթավոր ոչ մեծ եկեղեցին (XI-XII դդ.), որի կառուցող. տեխնիկան եզակի է, պատերի արտաքին շերտը շարված է սրբատաշ տուֆով, իսկ ներքը՝ աղյուսով: Միջնագրայն հայտնատանի է կիրառ. արվեստի լավագույն նմուշներից է Ա. Ս. Ա. վել փայտե դուռը (1134, քանդակազարդող վարպետ՝ Ղուկաս Գժոռ, Հղղթ): Փեղկերը ծածկված են երկրաչափ., չըջանակի կողերը՝ առասպելական և

Մշո Ս. Առաքելոց վանքի ընդհանուր տեսքը

իրական կենդանիներ պատկերող զարդանախ-
շերով, իսկ բարավորը՝ զինված հեծյալների
բազմաթիվ հարթաքանդակներով:

Մ. Ս. Ա. վառվառ մշակույթ, գիտ. կյանքը սկսվել է դեռևս հիմնադրումից: Արդեն V դ. թարգմանություններ են կատարվել (այստեղից էլ վառվառ մյուս՝ Ս. թարգմանչաց անունը): Մ. Ս. Ա. վիճ դպրոցը դարգացում է ապրել XI դ. վերջին և XII դ. սկզբին՝ վառվառ Պողոս Տարոնեցու օրոք և իր ծաղկմանը հասել 1271-81-ին, երբ Վարդան Արեւելցու մահից հետո ներսես Մեղիս խոր վերապից այստեղ է տեղափոխվել վարդապետարանը, որտեղ ուսանելու են եկել Հայաստանի տարբեր վայրերից, նաև Կիլիկիայից: Մ. Ս. Ա. վիճ բարձրակարգ դպրոցից մեզ ձեռագրեր են հասել ներսես Մեղիս, նրա աշակերտ Եսայի Նչեցու, Բարսեղի, Ստեփանոսի և ուրիշների ընդօրինակություններով: Բազմաթիվ ընդօրինակություններ են կատարվել 1205-1915-ը՝ վառվառ պաշտպանված «Մշո Ճառընտիր»-ից:

ՄԵՈ *Գրկ. Ոսկյան Հ., Տա-
րոն-Տուրուբերանի վանքե-
րը, Վնն., 1953: Ղազար-
յան Մ., Փայտի գեղար-
վեստական փորագրությունը Հայաստանում, Ե., 1989:
Thierry J.M., Le couvent des Saint-Apôtres de Mus,
ՀԱ, 1976, № 1-2.*

Մուրադ Հասրաթյան

ՄՇԽ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ, Մշո Սոսլթան
Ս. Կարապետ, Գլակավանք, Ին-
նակնյան վանք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան
նահանգի Տարոն գավառում, Մուշ քաղաքից
Հյուսիս-արևմուտք, Քարքե լեռան լանջին: IV
դ. սկզբին հիմնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը
Գիսանե և Դեմետրե հեթանոս. կուռքերի մեհ-
յանի տեղում՝ այդտեղ ամփոփելով Կեսարիա-
յից բերած Հովհաննես Մկրտչի (Կարապետ,
որի անունով էլ կոչվել է Ս. Կարապետ) և Ա-
թանազիեն եպիսկոպոսի մասունքները: Նա-
ռաջին վանահայր է կարգել Ջենոբ Գլակին (ո-
րի անունով վանքն անվանվել է նաև Գլակա-
վանք) և վանքին
նվիրել նախկին մեհ-
յանի տիրույթները:
Մ. Ս. Կ. վ. անվան-
վել է նաև Իննակն-
յան ինն աղբյուրնե-
րի մոտ կառուցված
լինելու պատճառով:

Մշո Ս. Կարապետ վանքը
Հվ-արմ-ից

տեղում և, ինչպես հավաստում է Զենոբ Գլա-
կը, «եկեղեցու հիմքը դրված է ճիշտ նույն տե-
ղում, նույն չափով՝ լայնությունամբ և երկարու-
թյամբ ու միայն այն տարբերությունամբ, որ աղո-
թարանը (երկրպագելու կողմը) դեպի արևմուտք
էր»։ Ըստ Մ. Ս. Կ. վ-ի կանոնադրության՝
խստորեն արգելվել է կանանց մուտքը վանք։

Գրեթե զոր Ա. Լուսավորիչը, թողնելով հայրապետ. աթոռը, եկել է Մ. Ս. Կ. վ., սկզբում հաստատվել մոտակա Ավետյաց բլրով, Անտոն և Կրիստինա անապատականների մոտ, այնուհետև տեղափոխվել Մանյա այրը:

Ըստ VII դ. պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանի 602-ին վանքն ավերվել է երկրաշարժից. վերակառուցել է իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանը: VII դ. Մ. Ս. Կ. վ. ծաղկում է ապրել. ունեցել է 398 միաբան, նվիրատվություն ստացել բազմաթիվ գյուղեր: Վանքը դարձել է նաև Մամիկոնյան

իշխան. տան տոհմական տապանատուն: Վա-
նահայր Ստեփանոսը *Կոմիտաս Ա Աղջցեցի* կա-
թողիկոսից վերցրել է *Հռիփսիմյանց կույսերի*
մասունքներեց, բերել Մ. Ա. Կ. վ., ապա կառու-
ցել վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին:

XI դ. վամահայր Սարգիս եպիսկոպոսին հետ նամակագրություն է ունեցել *Գրիգոր Մազիստորոս Պահլավունին*, որի գործակալ, վասակ իշխանի որդի Հրահատը կառուցել է Մ. Ս. Կ. վ-ի ապարանքը: Ըստ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցու, 1058-ին սելջուկ-թուրքերը գրավել և հրդեհել են վանքը, այրվել են ապարանքը, ժամատունը և Ս. Գրիգոր փայտաշեն եկեղեցին: Նույն թվականին Թոռնիկ իշխանը Դինար աժիրայից ազատագրել է Մ. Ս. Կ. վ.:

XIII դ. վանքում Հովհաննես Երզնկացի (Պլուզ) գրել է շարական՝ ձոնված Անտոն և Կրոնիդես անապատականներին: XIII-XIV դդ. վանքը որպես նվիրատվություն ստացել է Բագրատիլի ձեռնագրեր: XIV-XV դդ. եղել է գրչություն կենտրոն:

Լենինի թեմուհու ժամանակակից հասարակական գործունեությունը:

1463-ին վանահայր Հովհաննես եպիսկոպոսն ամբաստանվել է մզկիթ քանդելու և դրա քարերը վանքի Ս. Կարապետ ու Ս. Ստեփանոս եկեղեցիների նորոգման ժամանակ օգտագործելու համար: Այդ պատրվակով Բաղեշի աճիւրան նրան տանջամահ է արել: 1481-ին նորոգվել են վանքի եկեղեցիների գմբեթները: 1493-ին Կարապետ արեղան պատրաստել է Մ. Ս. Կ. վ-ում պահվող Հեթում թագավորի Ավետարանի ոսկեգօծ և արծաթապատ պահպանակը, որի վրա դրվագված են Քրիստոսը գահի վրա նստած, նրա դիմաց Աստվածածինը՝ չորս պատված 12 առաքյալներով:

1529-ին Աստվածատուր եպիսկոպոսը գրեց Մ. Ս. Կ. վ-ի պատմությունը: XVI դ. 1-ին կեսին վանահայր Գրիգոր Մչեցին կառուցել է վանքի դպրոցը, խցիներ: 1560-ական թթ. վանահայր Մելքիսեդեկիլ Հիմնովին վերակառուցել է Ս. Կարապետ եկեղեցին: 1570-ական թթ. թշնամիներից թաքստոցում պահված ձեռագրերը զգալի վնասվել են, և Սիմեոն սարկավազը ձեռագրերը տարել է Ամիդ՝ նորոգելու:

XVII դ., Մովսես Գ Տաթևացու գահակալության օրոք, ստեղծվել է Մ. Ս. Կ. վրացական Մայր աթոռ Ս. Էջմիածինի հակաթոռ կաթողիկոսություն հիմնված ստանալով Թուրքիայի սուլթան Մուրադի արտոնագրերը: 1661-ին Արևտաակես Պարոնտերը նորոգել է վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գմբեթը, Թադեբեյ, պարիսպը, աղբյուրը: 1709-ին Մ. Ս. Կ. վ. ավերվել է երկրաշարժից: Հովհաննես Կոլոտ Բաղդիչեցի և Գրիգոր Շղթայակիր եպիսկոպոսները վանքի նորոգման համար Բաղնիշում արտոնագրեր են ստացել և Կ. Պոլսում հանգանակած գումարով նորոգել այն: 1716-30-ին վանքի առաջնորդն է եղել Աբրահամ եպիսկոպոսը (Աբրահամ Ա խոշաբեցի): 1749-ին վանահայր Մինասը կառուցել է վանքի ագարակը:

1750-ական թթ. պարսից զինվորները հրդեհել են Ա. Կարապետ եկեղեցին: 1763-64-ին վանահայր Հովնանը Արմ. Հայաստանն աղա-տազրելու նպատակով կապեր է հաստատել Վրաստանի Հերակլ II թագավորի և Հովսեփ Էմինի հետ:

1784-ին երկրաչարժից քանդակել են Ս. Ստեփանոս եկեղեցու դմբեթը, սեղանատունը, խցերը, պարսպի մի մասը, զանգակատունը: 1787-88-ին վանքը Հիմնովին վերակառուցվել է, գավթի հաշվին ընդարձակվել է Կաթողիկե եկեղեցին: Մ. Ս. Կ. վ-ի հնագույն՝ Ս. Կարապետ վկայարանը դմբեթավոր դահլիճ է, որի հս-արմ. որմնախորշում ամփոփված են Հովհաննես Կարապետի, իսկ հվ-արմ-ում՝ Աթանազիոսի մատուռքները: Ավագ խորանի առջևի պատին առուցված է 1718-ի մարմարյա չորս խաչքար: Եկեղեցու հս. կողմում, միմյանց կից, Գրիգոր Ա. Լուսավորչի նեղ և մուժ ճգնարանն է և Ս. Գևորգ թաղածածկ եկեղեցին, իսկ հս. կողմում՝ ներքուստ խաչաձև, անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, դմբեթավոր Ս. Ստեփանոս և խոշոր, թաղածածկ Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Վերջինս կառուցել է իշխան Վարդ Պատրիկ Արծրունին՝ իր կնոջ՝ Մարիամի հիշատակին: Ըստ ավանդության, նա պատվել էր մահով, քանի որ անտեսել էր կանանց՝ Մ. Ս. Կ. վ. մուտքը հունենապուռ կարգը:

Նշված չորս եկեղեցիների մուտքերը բացվում են վանքի գլխ. Կաթողիկե եկեղեցու մեջ, որը բավական մեծ, քառակուսի հատակագծով, 16-պուլանանի հնգանիվ բաղրիկի է: Նրա միջին հավն արդ-ուճ պատկերված է Ավագ խորանով,

կողայիններից հս-ը՝
Հակոբ Տյառնեղբորը,
Իսկ հվ-ը՝ Գրիգոր Ա.
Լուսավորչին նվիրված սեղաններով խորան-
ներով: Կաթողիկեի արմ. մուտքի առջև 1787-
ին Աստվածատուր եպիսկոպոսը կառուցել է
եռաստիճան, երկրորդ հարկում՝ Ս. Հոգուն
նվիրված սեղանով խորան և ութասյուն ռո-
տոնդայով պսակված սյացիկ զանգակատուն:

Վանքը շրջապատված է ուղղանկյուն հատակաբլիճ ունեցող պարսպով, որին կից են երկհարկանի բնակելի և անտ. շինքերը և պատով անջատված՝ ուխտավորների սենյակները:

1827-ին վաչկատուն քրդերի հրոսակա-
խուժքը հարձակվել է Մ. Ս. Կ. վ-ի վրա, կո-
ղովտել գանձերը և սպասքը, ոչնչացրել կահ-
կարասին, ձեռագրեր, կտրատել նկարները, ո-
րից հետո վանքը շուրջ վեց ամիս մնացել է
լքված:

1839-ին Հաբուժյուն եպս. Եդեսացին կառուցել է առաջնորդարանի երկհարկանի շենքեր, Կաթողիկե եկեղեցու կենտրոնում տեղադրել վանահոր՝ ամպհովանիով գահավորակը, իսկ ագուլիցի Սարգիս Ամբրջյանը նվերել է ս. Ստեփանոսի և Աստվածածնի նկարները: 1840-ին վանահայր Պետրոս Կյուրացին կառուցել է վանքի հս. կողմի շինությունները, 1850-ին Զաքարիա վարդապետը՝ վանքի դպրոցը, 1875-76-ին Մամբրե եպիսկոպոսը՝ Նոր վարժարանը:

ժառանգել է 1860-80-ական թթ., երբ վանահայր են եղել իրիմյան ակաճիկ (Մկրտիչ Ա Վանեցի) և Գարեգին Սրվաճաճյանը: 1883-ից վանահայր է դարձել Մարգարեա Օրմանյանը: 1896-ից վանեցի են եղել Բաղվել և Որբանոց և 45 աշակերտով դպրոց: 1917-ից վանահայր են եղել: XIX դ. վերջերս վանքը փակվել է:

1900–02-ին վանքը նորոգվել է։ XIX դ. և XX դ. սկզբին Մ. Ս. Կ. վ. մեծ թեմ է ունեցել, որն ընդգրկել է Տառնո, Վարդո, Ճապաղձուր, Բուլանլիս և այլ գավառների Հայաբնակ գյուղերը, ստացել զգալի Հասույթներ, նվիրատվություններ, բյուզանդական պողի հարկ։ Թյուններ, գյուղացիներից գանձել պողի հարկ։ Թյուններ, գյուղացիներից գանձել պողի հարկ։ Թյուններ, գյուղացիներից գանձել պողի հարկ։

Վ. ա Ր դ պ ե տ (ծ.թ.
անհտ - 1333, այլ հն-

թարգրությամբ՝ 1339 կամ 1340, Նորավանք), գրիչ, մանրանկարիչ, քանդակագործ, ճարտարապետ։ Գլածորի մանրանկարչուկային դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչ։ Ստեղծագործել է Այոունիքում, մասնավորապես Վայոց ձորում՝ վաղ շրջանում, հավանաբար, նաև Կլիկկա-յում։ Աշակերտել է Հովասափի կուսակլուն քա-հանային, սովորել *Գլածորի համալսարանում*։ Որոշ ժամանակ կատարել է քարտուղարի (ա-տենադպիր) պարտականուկթյուններ։ Մ-ի ա-նունն առաջին անգամ հիշատակվում է 1283-ի «Տեսուկթիւն յայտնուկթեան Յովհաննու և մեկ-նուկթիւն» ձեռագրում (Վիեննայի Մխիթար-յանների մատենադարան, ձեռ. № 571), որտեղ պահպանված միակ խորանի վրա գրված է. «ԳՄոմիկ նկարիչ խորանիս յիշեցեք աղաչեմ»։ 1292-ին Մ. ընդօրինակել և նկարազարդել է (Քարկովի վանքի Ս. Գեորգ եկեղեցու Հով-հանես և Թադեոս քահանա եղբայրների պատ-վերով) Նորավանքի Ավետարանը (Մատենադա-րան, ձեռ. № 2848), որտեղ պատկերել է երեք ավետարանիչներին և Պրոքորոնին (Մատթեո-սի պատկերը կորել է)։ Մ-ի վաղ շրջանի ման-րանկարներն աչքի են ընկնում մոնումենտա-լուկթյամբ, գունային ներդաշնակուկթյամբ, դե-մանկարների արտահայտչականուկթյամբ, զար-դանկարի հստակուկթյամբ։

Մ-ի լավագույն գործը (պատվիրել է Սյուն-
յաց մետրոպոլիտ, պատմիչ Ստեփանոս Օրբել-
յանը) 1302-ին Ամադուխի *Նորավանքում* նկա-
րագարդած Ավետարանն է («Պատարագմի Ա-
վետարան», Մատենադարան, ձեռ. № 6792):
Անվանումն ստացել է 1406–11-ին Տուրուբե-
րանի Բզնունչյաց դավառի Պատերազմի Ա.
Նշան վանքում, որտեղ 1406-ին Գրիգոր վրդ-
նալաթեցին վերականգնել է վնասված ձեռագրի-
րը: Անսովոր փոքր չափեր ունեցող ձեռա-
գրում (12x8,5 սմ, էջում՝ 17 կերպար) Մ. վար-
պետությամբ գետնից է Ավետարանի 12 տե-
րուն. պատկերաչարի հիմն. տեսարանները,
«Հովհաննես ավետարանիչը Պրոգորոնի հետ»,
Հակոբ և Պետրոս առաքյալների պատկերնե-
րը, անվանաթերթեր, լուսանցազարդեր, զար-
դագրեր: Մ-ի տերուն. պատկերների կառուց-
վածքային հենքը վաղ. քրիստոնեական և XIII
դ. վերջի – XIV դ. 1-ին կեսի պատկերազրու-
թյունն է՝ մեկնված ըստ Հայ եկեղեցու կանո-
նի: Մ-ի մանրանկարներին բնորոշ են հավաք.

ճարտ. ֆոնը, գուճնային միջավայրի մեղմու-
թյունը, մանրանկարների համախմբումը:

Ենթադրվում է, որ Մ. ծաղկել է նաև 1283-ին ընդօրինակված «Կեռան Թաղուհու Ավետարանը» և 1287-ին Թեղեխյաց վանքում գրված Հիշատակարանում Դավիթ գրչի նշած «Մոմիկի չքեղազարդ» մատյանը: ԱՄՆ-ում գտնվող 1331-ի մի ձեռագիր Հիշատակարանում (պատվիրել է Սյունիքի մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի Հայր, Իշխան Տարաշիճը) Մ. վկայում է, որ 1307-ի աշնանը տեսողությունը վատացել է և պատվիրած Ավետարանը չի ավարտել (գրել է միայն համաբարբառը): Գործն ավարտել են գործընկերները՝ «Յուհանէս գրիչ զթերին ելից. եւ Թորոս՝ զվոսկենկարան»: Շուրջ 17 տարի (1307-24) Մ-ի տեսողությունը թուլյ է եղել. ենթադրվում է, որ այդ շրջանում նա զբաղվել է քանդակագործությամբ և ճարտարապետությամբ:

Մ. Նորավանքում կերտել է *Ստեփանոս Օրբելյանի* հիշատակին (անթվակիր, հավանաբար 1303-ից՝ մետրոպոլիտի մահից հետո), 1308-ին՝ իշխանուհի Թամթա Խաթունի պատվերով Տարսայիճ «ատապակի» հիշատակին և նրա որդիներ «Բուրթելի և Բուղտայի արևշատու-թյան» (երկուսն էլ էջմիածնում են՝ Գանձա-տանը և Վեհարանում) խաչքարերը։ Առաջի-նի վերնամասում Քրիստոսի քանդակն է, խա-չի կողքերին՝ վեցական Հյուսածո շեղանկյու-նիներ, երկրորդում «Բարեխոսություն» («Դեխոսու») հորինվածքն է՝ կիսախորաննե-րում տեղադրված կերպարներով (կենտրոնում՝ Քրիստոսն է, ձևաքին դերք՝ վրան գրված «Ես եմ լույսը աշխարհի», կողքերին՝ Աստվածա-մայրն ու Հովհաննես Մկրտիչը), որոնք իրենց գծանկարով և կանտարման ոճով նախորդել են հետագայում Նորավանքում կերտված քան-դակներին։ Մ-ին են վերագրվում նաև Բուր-թելի և Իվանե Օրբելյանների նվիրված նրբահյուս խաչքարի մի բեկոր, 1982-83-ի պե-րումներով Նորավանքում գտնված խաչքարը խաչի կողերի շեղանկյունիների մեջ 12 առարկ-յալների պատկերներով (այժմ՝ եղեգնաձորի վանդարանում), Նորավանքի գլխավոր Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու վերակա-ռուցված գավթի մուտքի և լուսամուտի ճա-կատակալ քարերի քանդակները և Ա. Աստվա-ծածին («Բուրթելաշեն») եկեղեցու բարձրա-քանդակները։ Մ. իր ստեղծագործություննե-րը ստորագրել է «Մոմիկ Վարդպետ», այ-սինքն՝ ճարտարապետ։

Մ-ի ճարտարապետական վավերական (կա չին. արձանագրություն) գործը *Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին* է: Մ-ին է վերագրվում *Տաթևի վանքի Ս. Գրիգոր (1295)*, Եղեգիսի *Զորաց, Բուրթել իշխանի* ճանձնարարությամբ Նորավանքի Ս. Աստվածածին («Բուրթելաշեն», որի նախանկարը (ինթալլաբար) կատարել էր դեռևս 1292-ին ծաղկած Ավետարանի լուսանցազարգում) եկեղեցիների, յնարարությունը:

Աստվածաբան. Հարուստ գիտելիքներով օժտված Մ. իր մանրանկարները և քանդակները կերտել է խորհրդանշական շեշտադրումներով, երբեմն՝ անսխառեպ հորինվածքներով: Մ. ստեղծել է քանդակակերտ ծաղկահյուսն գորգերի և գահավորակների վրա նստած Աստվածամոր և Մանուկն պատկերազբ. մի ամբողջ շարք: Որպես գրիչ իր քանդակներում առանձին սիրով է ներառել Հայոց գրերը՝ ստեղծելով, այսպես կոչված, «Հայկ. առաջին արաբեսկները»:

Մ. Ինքնատիպ մոտեցում է ունեցել Արենիի, եղբգիսի եկեղեցիները, Հատկապես՝ «Բուրթնալաշն»-ը Հատկապած իր: Վերջինս երկհարկ է, սլացիկ ռոտոնդայով պսակված, և յուրաքանչյուր հարկն ունի միմյանցից տարբեր հատակադիր: Համեմատաբար վերձիդ համաչափություններ ունեցող երկրորդ հարկը և վերսլաց, սյունազարդ գմբեթը համակցված են զարմանալի ներդաշնակութամբ և հորինվածքային կուռ միասնություն են կազմում: Գետինից մինչև երկրորդ հարկի շքամուտքը տանող աստիճանները յուրօրինակ եռանկյունաձև շրջանակ կազմելով առաջին հարկի մուտքի համար, գուգակցվելով քանդակազարդ ճակատակալ քարերի ու զարդաքանդակի այլ մանրամասների հետ, ստեղծում են ճարտ. անկրկնելի կերպար: Եկեղեցու գմբեթին խորհրդանշական 12 սյուների վրա պատկերված են Բուրթնի իշխանը, եկեղեցու մանրակերտը ձեռքին, նրա որդիները, Աստվածամայրն իր Միածին Որդով և այլոք: Մ. իր գլուխգործոցում հասել է գեղարվեստի միջոցով մարդուն աստվածապաշտություն համակելու, վեհացնելու գաղափարին:

Նորավանքում Մ-ի հիշատակին կանգնեցված խաչքարը խիստ հորմահարուկյան պատճառով, ունի տարրնթերցումներ՝ «ՉԶԲ»-1333, «ՉԶԼ»-1339, «ՉԶԹ»-1340: Հավանա-կանը 1339 է, որովհետև «Բուրթնիաչին»-ը ա-վարտվել է այդ թվին (փորագրված է եկեղե-ցու պատին): Մ-ի հիշատակին կանգնեցված խաչքարի խոսքերն են՝ «Յիշես Քրիստոս Աստված ցՄՈճկա Հոգին եւ ողորմես»:

Մ-ի արձանը կանգնեցված է Եղեղնաձորում՝ իր անունը կրող զբոսայգու մուտքի մոտ վում նաև Հայաստանի նեական մշակույթի մի միկ»):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում,
12.8, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան Հայ
ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963:
Մնացականյան Ս., XIV դարի Հայ քանդակա-
գործ, ճարտարապետ և նկարիչ Մոմիկը, ՊՔՀ, 1968,
№ 3: Թամանյան Յուս., Ա գոյայան Ե., Մոմիկը
որպես ճարտարապետ, «Էջմիածին», 1969, № 3:
Հովսեփյան Գ., Նյուֆեր և ուսումնասիրություն-
ներ Հայ արվեստի պատմության, Է. 2, Ե., 1987: Մա-
թեվոսյան Կ., Մոմիկ, Ե., 1999: Аветисян А.,
Художнике Момике, «Сեդեկավեր ՀՍՍՀ ԳԱ, Հաս-
գիտ.», 1956, № 2:

«ՄՈՍԻԿ», Հայ քրիստոնեական մշակույթի երիտասարդական միություն, հասարակական կազմակերպություն: Ստեղծվել է 1991-ին, Երևանում, Ս. Էջմիածնի միաբան Աբրահամ վրդ. Մկրտչյանի նախաձեռնությամբ: Նպատակն է համախմբել ազգ-եկեղեց. թեմաներով ստեղծագործող երիտասարդներին, ծավալել հրատարակչ., մշակութ. գործունեություն: Ընդգրկում է հիմնականում արվեստագետներին: Հայաստանի տարբեր քաղաքներում (Երևան, Վաղարշապատ, Գյումրի, Գորիս) և արտասահմանում (Կանադա) կազմակերպել է ցուցահանդեսներ, ներկայացրել քրիստոնեացու թեմաներով և Հայ եկեղեցու պատմությանը նվիրված գեղանկարչական, մանրանկարչական և կիրառական արվեստի ստեղծագործություններ: Լույս է ընծայել գրքեր, կազմակերպել քրիստ. արվեստի պատմությանը նվիրված դասախոսություններ:

Կարեն Մաթևոսյան

ՄՈՎՍԵՍ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՅԻ (ծ. թ. անհտ - 461), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 456-ից։ Հաջորդել է *Մելիտե Ա Մանազկերտցուն*։ Սերել է Աղբիւնոյանների տոհմից։ Սկզբում եղել է Մանազկերտի եպիսկոպոսը։ Մ. Ա. Մ. իր գործնապես թափառելով իր ղեկավարած երկրի պարսկ. կողմից, հասնում էր իր անհատական արարածներին։

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Մ-ուն հաջորդել է **Գյուլստ Ա Արքեպիսկոպոսին**։

ՄՈՎՍԵՍ

գրված «Ողբը» (1301, տես Ա. Լիշան Ղ. «Հայապատում», 1901, էջ 504-507): Մ. Ե. զրեկ է նաև «Մարգարեից սա սերմանումն» տաղը, որի տներն առաջին տառերը հոգում են «Մովսէսի է սա» նախա-դասուկիցնը (Պ ո ղ ա ը յ ա ն Ն., «Մայր ցու-ցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբյանց», հ. 3, էջ 227-228):

Գրկ. Պ ո զ ա ղ յ ա ն Ն., Հայ գրողներ, Երևանում, 1971: Պ ե տ Ր ո ս յ ա ն Ե., Մովսես Երզնկացու «Հաւաքումն համառօտ մեկնութեան սրբոյ պատարագին, զոր յառջագոյն արարեալ է սրբոց լուսաւոր հարցն» աշխատությունը, «Էջմիածին», 1973, № 9, 11: Ն ու յ ն ի, Մովսես Երզնկացու «Ընդգինադուրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի Թուին շապոյ ԶԾԸ» դալմատաբանական թուղթը, «Էջմիածին», 1974, № 9-10: Օ ղ լ ու ղ յ ա ն Ա., Մատենադրական հետազոտություններ Մովսես վարդապետ Երզնկացու գրական առեղծվածի շուրջ, Ս. Եմբիածին, 2001:

Եզնիկ եպս. Պետրոսյան

ՄՈՎԱՍԵՍ ԽՈՐԲԵՆԱՅԻ, Պատմահայր, Գեղարքայ ընտանիքի հիմնադիր (մոտ 410, գ. Խորենք (Մեծ Հայքի Տուրքուքերան նահանգի Տարոն գավառ) – մոտ 490), պատմիչ, քերական, մեկնիչ, բանաստեղծ, Թարգմանիչ, իմաստասեր, աստվածաբան։ Աշակերտել է Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Ա Պարթևին, ուսումնասիրությունը շարունակել Ալեքսանդրիայի դպրոցում (մոտ 430–440), հմտացել պատմագիտություն, քերականագիտություն, ճարտասանություն, քերթողական արվեստի ընագավառներում։ Մոտ 440-ին (իբրև ուսուցիչների մահից հետո) վերադարձել է Հայրենիք, որտեղ ստիպված թաքնվել է տգետ եկեղեցականներից հետապնդվելու և հալածվելու պատճառով։ Նորընտիր կաթողիկոս Գյուտ Ա Արահեղացու կողմից Մ. Խ. նշանակվել է Բագրեվանդի թեմակալ առաջնորդ, զբաղվել մանկավարժություն, Թարգմանչություն և մատենագրություն։ Երկասիրությունները գլուխգործոցը «Պատմութիւն Հայոց»-ն է՝ գրված իշխան Սահակ Բագրատունու պատվերով (մոտ 480-ին)։ Այն Հայոց պատմության ամբողջական շարադրման առաջին փորձն է. բաղկացած է երեք գրքից, որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրված է պատմ. մի որոշակի ժամանակաշրջանի։ Առաջին գրքում հեղինակն անդրադարձել է Հայ ժողովրդի ծննդաբանությունը, մանրամասնորեն կանգ առել Հայոց անվանադիր նախնի Հայկ Նահապետի և նրա սերունդների (Արամ, Արամանյակ, Արա և այլք) գործունեություն

վրա: Երկրորդը նվիրված է Արշակունյաց արքայատոհմի պատմությանը և ավարտվում է Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու իրադարձությունների նկարագրությամբ: Երրորդը վերաբերում է IV դ. 2-րդ կեսի և V դ. սկզբի պատմ. դեպքերը, Հայաստանի առաջին բաժանումը (387), Հայկ. պետականության կործանումը են: Երկը հին Հայաստանի պատմության եզակի և ստուգապատում սկզբնաղբյուր է, մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի քաղ., տնտ., մշակութ. և հաս. կյանքի վերաբերյալ: «Պատմութիւն Հայոց»-ի կուռ կառուցվածքը հստակ ու ճշգրիտ ժամանակագրությունը («Առանց ժամանակագրության պատմությունն ստույգ չէ»), պատմության պարբերացման սկզբունքը, շեշտված հայրենասիր. ուղղվածությունը երկը դարձրել են անփոխարինելի աղբ. արժեք, որը շուրջ 1400 տարի (մինչև XIX դ. կեսը) Հայկ. գաղութներում ծառայել է իբրև պատմության դասագիրք, իսկ հետագա բոլոր հայ պատմիչների համար եղել պատմությունը շարադրելու չափանիշ: Աշխատությունը հավաստի և արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Հայաստանի մերձավոր ու հեռավոր երկրների պատմության վերաբերյալ: Այն դուրս է եկել աղբ. պատմության շրջանակներից և դարձել համաշխ. պատմագրիտ. մտքի նշանավոր կոթողներից, մարդկային քաղաքակրթության ակնառու ձևաբերումներից: «Պատմութիւն Հայոց»-ի բնագիրը լույս է տեսել 19, աշխարհաբարի վերածված, 10 անգամ. թարգմանվել է ռուս. (4 անգամ), ֆրանս. (4), լատ. (2), իտալ. (2), գերմ., հունգ., անգլ., վրաց., պարսկ., արաբ., հատվածաբար՝ 20 այլ լեզուներով: Մ. Խոսե անձի ու գործի վերաբերյալ ստեղծվել է բազմաբնույթ ու բազմակերպ գրականություն (ամենաաշխատեղ Վիլիսյանի գրականություն, լույս տեսել շուրջ 3 հզ. ուսումնասիրություն):

Պատմությունում, ի շարքս բազում հարցերի, Մ. Խ. արժեքավոր հաղորդումներ է տվել (առանց արհամարհանքի ու հեզմանքի արտահայտություն) հին հայկ. հեթանոս. կրոնի, երկրի կուլթի ու դեցարանի վերաբերյալ: Նրա երկրաառաջին գիրքն ու երկրորդի մի մասը հիմնված են վիպական ավանդությունների վրա, որոնք բարեխղճորեն մշակելով՝ հեղինակը ցույց է տվել դրանց պատմ. արժեքն ու հավաստիությունը: Քննական մոտեցումով օգտագործել է բազմաթիվ և բազմաբնույթ աղբյուրներ:

ծող. բանավոր ավանդույթներից և այլաբեզու
գրավոր աղբյուրներից քաղելով՝ Մ. Խ. ներ-
կայացրել է Հայկի, Արամի, Արա Գեղեցիկի վի-
պառասպել. գրույցները, Վահագնի, Տորթի,
Արտավազգի առասպելները, Վիպասանք վի-
պաշարը են: Եզակի են տեղեկությունները
Հայկ. հեթանոս. դիցարանի երեք տարբեր շեր-
տերի՝ Հայկ, Արա, Տորթ Անգեղ, Աստղիկ (ա-
ռաջին), Արամազդ, Վահագն, Անահիտ, Տիր,
Միհր (երկրորդ), հեղինականացված պանթեոն
(երրորդ), հեթանոս. դիցարանների, բազմա-
նի, քրմերի, պաշտամունք. առանձնահատկու-
թյունների, մեհենական մշակույթի և հատկա-
պես՝ գրականության վերաբերյալ: Առաջնային
արժեք ու նշանակություն ունեն Հայաստա-
նում քրիստոնեության տարածման և պետ.
կրոն հռչակվելու մասին Մ. Խ-ու տեղեկու-
թյունները, որոնց հավաստիությունը հաս-
տատվում է այլ աղբյուրների միջոցով: Նա
լայնորեն անդրադարձել է *Աբգարի* և Հիսուս
Քրիստոսի թղթակցությանը, առաքյալների
Հայաստանյան գործունեությունը, Հայկ. առա-
ջին քրիստ. համայնքների իրողությունը և հա-
րակից այլ հարցերի, ավելի մանրամասն նկա-
րագրել հատկապես *Գրիգոր Ա Լուսավորչի*,
Ներսես Ա Մեծի, Սահակ Ա Պարթևի գործու-
նեությունը: Մ. Խ. բարձր է գնահատել *Տրդատ*
Գ Մեծին և նրան համարել քրիստոնեություն-
ը պետ. կրոն հռչակելու գլխ. դերակատարը:
Եկեղեցի-պետություն հակամարտության և
փոխհարաբերությունների մասին խոսելիս՝
նրա համակրանքը եկեղեցու ու հովվապետնե-
րի կողմն է:

Մ. Խ-ու դավան. նախատույթյունները զգալիորեն նպաստել են Հայ աստվածաբան. մտքի զարգացմանը: Նշանակալի է «Պատմութիւն Սրբուհւոյն Աստուածածնի և պատկերի նորա» երկասիրությունը, որը Մ. Խ-ուն Հղված Վասպուրականի մեծ իշխան Սահակ Արծրունու նամակի պատասխանն է՝ «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» վերտառությամբ: Այստեղ Հեղինակը մանրամասն անդրադարձել է Մարիամ Աստվածածնի ազգաբանությանը, մեկնաբանել նրա կենսագրության առանձին դրվագներ, շարադրել նրա պատկերի պատմությունը, ներբողել Աստվածամորը, որը «արգարության արեգակի պես ծագեց երկրում և նրանից մարմնով ծնվեց Հիսուս Քրիստոսը»: Աշխատությունը նպատակաւորված է նաև զորեղացնելու Հայ եկեղեցու գաղափար. դիրքը և ազգ. ոգին՝ ընդդեմ օտար ուղեւոր. թաւաճող: Առեքալով է նաև

Մ. Խ-ու «Պատմութիւն
Սրբոց Հոփսիմեանց»
վարքագր. կարճառոտ
երկասիրութիւնը (գրված է «Պատմութիւն Հա-
յոց»-ի բնագրային հիմքի վրա), որտեղ վեր է
հանվել *Աղայթանդեղոսի* մոտ բացակայող Հա-
յաստանում քրիստոնեութան տարածման ա-
ռանձին մանրամասներ: Այս աշխատութիւնը
սերտորեն աղբրավում է «Ներբող ի Սուրբն
Հոփսիմէ» քնար. ստեղծագործութիւնը, որը
V դ. Հայ եկեղեց. գրականութիւն ամենանշա-
նակալի երկերից է: Մ. Խ-ու աստվածաբան. ժա-
ռանգութիւն մեծ ճանաչող. մեծ արժեք ունի
«Յաղագս Վարդավառի խորհրդոյ» ներբողը,
որը բանասիրութիւն մեծ ավանդաբար անվան-
վել է «Ճառ»: Այստեղ հեղինակը քնար. մեծ
վարպետութեամբ փառաբանել է Հիսուս Թրիս-
տոսի աշխկերպութիւնը, ծնունդը և հրաշա-
գործութիւնները:

Պատմագրերի անունով մեզ են հասել փիլ-դա-վան. մի քանի երկասիրություններ՝ «Հարց-մունք Հորնադի և պատասխանիք Մովսէսի Հա-յոց Գերթողի և Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփա-յի», «Վիճումնական հարցաբանություն Մելի-սոսի յունաց փիլիսոփային ընդ Աթենական Մովսէս փիլիսոփային Հայոց տրամաբանական ոճիւ», «Սըբոյն Թէովդոբոսի ծննդեանն և աննդեանն եւ վարուց նորա», «Թուղթք» են, որոնց հեղինակային պատկանելությունը տա-կավին պարզված է: Մ. Խ-ու հունից կատար-ված թարգմանություններից արժեքավոր է Կեղծ Կալիսթենեսին վերագրվող «Պատմու-թիւն վարուց Աղեքսանդրին» երկը: Այդ թարգմանությամբ է պայմանավորված հայ միջ-նադարյան քնարերգություն յուրահատուկ տե-սակներից մեկի՝ կաֆաների ժանրային ձևավո-րումը, ինչպես և մանրանկարչության մեջ աշ-խարհիկ թեմատիկայի սկզբնավորումը: Մ. Խ. է թարգմանել նաև *Գրիգոր Նազիանզացու* «Ճառերի» զգալի մասը, որոնք քրիստ. աշ-խարհում ճանաչվել են որպես «ուղղափառու-թյունն ուղինշող» երկեր: Նրա վաղ շրջանի ստեղծագործություններից է համարվում «Գիրք պիտոյից»-ը (1796, 1993, ռուս. թրգմ. 2000), որը ճարտասան. վարժությունների («նախակրթությունների») ժողովածու է: Ըստ ընդգրկված վարժությունների տեսակների՝ բաղկացած է 10 գլխից: Գրքի որշ բնագիրը բաղկացած է աստվածաշնչային վկայությունների հագեցած է աստվածաշնչային վկայություններով և բի մեղբերումներով, հիշատակություններով և վերապատումներով: Ս. Գրքի թեմաներով

ՄՈՎՍԵՍ

գրված նախակրթու-
թյունները պահանջել
են աղբյուրի առավել
խոր իմացություն, ստեղծագործ. մոտեցում,
վարպետություն, երևակայություն: Մ. Խոս-
են վերագրվում նաև Դիոնիսիոս Թրակացու
քերականության մեկնությունը՝ «Մովսիսի
Քերթողաճօր մեկնութիւն քերականի» խո-
րագրով, քերական. բովանդակություն ունե-
ցող մի քանի փոքր գրվածքներ, «Աշխարհա-
ցոյց»-ի (1881) ընագիրը ևն:

Մ.Խ. նաև նշանավոր երաժիշտ-բանաստեղծ է և շարականագիր (վկայում են *Վանական Վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Տաթևացին* և այլք)։ Նրա «Պատմութիւն Հայոց»-ում տրված են վիպասանների, գուսանների, նրանց գործածած նվագարանների և առհասարակ Հին Հայաստանում կենցաղավարող երաժշտ. սինկրետիկ տեսակների արժեքավոր նկարագրություններ և բնորոշումներ։ Հեղինակը ներկայացրել է հեթանոս վիպերգերի կատարման կերպը «ի նուազս փանդւանս և յերգս ցցոց և պարուց»։ Ըստ միջնադարյան ցուցակների՝ նրան են վերագրվում շուրջ 100 հոգևոր երգեր։ Զգալի է Մ. Խ-ու ավանդը հատկապես հիմներգություն (շարականագրություն) ասպարեզում։ Նրա գրչին են պատկանում Ծննդյան, Աստվածահայտնություն, Տյառնընդառաջի, Հարություն և մյուս տոներին նվիրված բազում շարականներ, Հովհաննես Մկրտչի գլխատման հիշատակին, Գրիգոր Լուսավորչին ձոնված մի շարք երգեր են։ Առավելապես Հայտնի են «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի», «Ծագումն հրաշալի», «Ուրախացիր, սրբուհի» երգերը, որոնց բնորոշ են հանդիսավոր տոնական քնար. ջերմ զգացմունքների արտահայտությունը և վիպերգական շունչը։ Այստեղ շարականների երաժշտաոճական քննությունը ցույց է տալիս թե՛ իրենց նախն. նկարագիրը պահպանած ստեղծագործություններին և թե՛ ավելի ուշ ժամանակներում վերահղանակավորված երգերի առկայությունը։ Մ. Խ-ու անունով մեզ հասած երգասացություններում կան կցորդներ, ավիտիսներ. մեծաթեք են Աստվածամորն ուղղված «Մեծացուցե՛ք» կոչված ձոներգերը (թվով 57), որոնք իրենց գեղ. արժանիքներով և մեղեդիական ինքնատիպությամբ հոգ են նախապատրաստել հետագա Հայ եկեղեց. երաժշտության զարգացման համար։ Գանձարաններում Մ. Խ-ու անունով վավերացվել են Գրիգոր Լուսավորչին և

Տրդատ Գ Մեծին նվիրված մեկական խաղա-
դրված մեդալներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում,
12.8, 3-5-րդ պատկերները:

Երկ. Մատենադպրությունը, 2-րդ հրտ., Վնտ., 1865: Պատմութեան Հայոց (աշխատասիր. Մ. Աբեղյանի և Ա. Հարությունյանի, լրացումները Ա. Բ. Սարգսյանի), Ե., 1991: Նույնը (աշխարհաբար թրգմ., ներածող Ա. Ժնիթյան), Ստ. Մալխասյանցի), Ե., 1997: Պատմութեան Սրբունակոյն Աստուածածնի և պատկերի նորա, Աթի- լիսա, 1994: Ներդրող ի Սուրբն Հռիփսիմէ և Պատմու- լեան Սրբոց Թի. Սահմանայան, 1995 (քննա- րկան բնագրերը Ա. Մանասյանի): Աստվածաբան- ական երկեր, Ե., 2001:

Գրկ. Հրանտ Արմեն, Պատմություն հորենացիների քննադատության, Երուսաղեմ, 1954: Աբրահամյան Ա., Մովսես հորենացի, Ե., 1959: Աբրահամյան Մ., Երկ., Հ. 3, Ե., 1968: Սարգսյան Գ., Մովսես հորենացու «Հայոց պատմությունը», Ե., 1991: Են Համբարյան Ն., Մովսես հորենացին և Հայ հիշու վաղ միջնադարյան երգարվեստը, «Էջմիածին», 1979, № 5-6: Արեվշատյան Ա., Մովսես հորենացու հիմնադրական ժառանգությունը, «Քաղմայիկ», 1992, № 1-4: Հովհաննիսյան Պ., Մովսես հորենացու մատենագիտությունը, Ե., 1991: Թովչյան Ա., Մովսես հորենացու հունական աղբյուրները խորհրդ. Ե., 2001:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՄՈՎԱԾԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ (ծ. և մ. թթ.
անհտ), VII դարի մատենագիր, պատմիչ։ Մահել
է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Կաղանկատուք
գյուղում։ Որոշ ուսումնասիրողների (Ք. Պատ-
կանյան, Կ. Շահնազարյան) կարծիքով եղել է
վանական։ Նրա անունով մեզ է հասել երեք մա-
սից (գերբ.) կազմված «Պատմութիւն Աղուա-
սից աշխարհի» խորագրով երկը։ Այն հայ մա-
տենագիրներին ծանոթ է VIII դ.-ից (*Մողոմեռ*
Մաքենացի), իսկ հեղինակին առաջինը Մ. Կ. է
կոչել *Կիրակոս Գանձակեցին*։ Երկի՝ մեզ հա-
սած մանuscrի գրչագիրը թվագրվում է 1289-
ին (Մատենադարան, ձեռ. № 1531)։ Պատմու-
թյան առաջին երկու գրքերը («աշխարհի ստեղ-
ծումից» մինչև VII դ. 1-ին կես) գրել է Մ. Կ.,
երրորդի հեղինակը X դ. մատենագիր Մովսես
Դասխուբանցին է։ Հետագայում աշխատություն
ներ հավելվել են Աղվանից կաթողիկոսների ան-
վանացանկը (X դ. 2-րդ կեսից լրացրել է Մխի-
թար Գոշը) մինչև XVIII դ.։

Երկաթի խողովակները մինչև XVIII դ.:

մակողմանի: Այդ ժամանակ Արցախին ու Ուտի-
քը (461-ին Սասանյան Իրանը քաղ. նկատա-
ռումներով մտցրել է Աղվանքի մարզպանու-
թյան մեջ) բուն Աղվանքի ու մերձկասպյան մի-
շարք երկրամասերի հետ ներառվել էին ընդ-
հանուր նվիրապետություն մեջ (տես *Աղվանից
եկեղեցի, Աղվանից կաթողիկոսություն*):

Պատմությունն առաջին գրքի սկզբում շարադրված են Հատկապես IV-V դդ. իրողությունները, որոնց նկարագրությունում մեծ մասամբ քաղված է Փավստոս Բուզանդից, Մովսես Խորենացուց, Ագաթանգեղոսից, Նիշեյից, դավան. ու վարքագր. թղթերից և այլ գրավոր աղբյուրներից: 7-8-րդ դլուխները վերաբերում են նահատակված քրիստոնյա սրբերին, նրանց մասունքների որոնմանն ու Հայտնաբերմանը և Աղվանից աշխարհ տեղափոխելուն, Աղվանից եկեղեցու վաղ շրջանի պատմությունը:

Աղվանից եկեղեցու առաքելական ծագումն ապացուցելու մտահոգությամբ՝ մատենագիրն առաջին գրքի 6-րդ գլխում պատմում է, որ Հայաստանում քրիստոնեություն տարածող *Թադեոս* առաքյալի աշակերտ *Նելիշեն*, երուսաղեմում վարդապետ ձեռնադրվելուց հետո, եկել է Աղվանից աշխարհ, Գիս ավանում եկեղեցի կառուցել և քրիստոնեություն քարոզել: Հեղինակը պատմում է, որ Հայրենի երկրամասի և նրա եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացնելու համար Աղվանից իշխան Վարդ-Տրդատը *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* նշխարներից բերելու նպատակով Այրարատյան նահանգ է ուղարկել *Խորայի* եպիսկոպոսին: Այրարատ-

տուճման երկար թախանձանքներից ու մեծ տիկ-
նոջ՝ Հեղինեի (Աղվանից Զևանյան իշխանի
բույրը և մարդկայան Գրիգոր Մամիկոնյանի կի-
նը) միջնորդութիւնից հետո Խարայել եպիս-
կոպոսին զիջել են Գրիգոր Ա. Լուսավորչի
ծնոտի մի մաս, որը բերվելով՝ հանգիստաբա-
ղան տեղադրվել է Գլխովանքում: Պատմիչը
միաժամանակ նշել է Գրիգոր Ա. Լուսավորչի
մատուցների բաժանուճման արգելված լինելու
և, իբրև բացառութիւն, Աղվանից եկեղեցուն
նվիրելու փաստը: Հանգամանորեն շարադրվել
է Գրիգոր Ա. Լուսավորչի թոռ *Գրիգորիսի*
Աղվանքում քարոզչութիւն, Աղվանից և Վրաց
եպիսկոպոսապետ ձեռնադրվելու, նահատա-
կութիւն, նշխարների քուտի պատմութիւնը:

Առաջին բերքի 16-րդ գլխում պատմագիրը ներկայացնում է մոտ երեսնամյա ժամանակահատված [Առանշահիկներ՝ Վաչեցի մինչև Վաչագան Գ Բարեպաշտը (480-ական թթ. վերջ)],

երբ երկիրը չէ ունեցել
 իր թագավորը: Նույն
 գլխում ներկայացնելով
 Պարսից Պերոզ արքայի (459—484) նվաճող. քա-
 ղաքականութիւնը ցասումով է նկարագրել, թե
 ինչպես է նա քանդել եկեղեցիները, կառուցե-
 րատուաններ, հալածել, աքսորել ու կոտորել
 քրիստոնյաներին՝ ձգտելով տարածել զրադաշտ-
 կրոնը: 17-րդ գլխում պատմվում է Պերոզի հա-
 ջորդ Վաղարշի (484—488) նոր քաղաքականու-
 թյան, Վաչագան Գ Բարեպաշտի (480-ական թթ.
 վերջ — 510) երկրում իշխանական տները վե-
 րահաստատելու, քրիստոնեութիւնը վերատա-
 րածելու, աղանդները, մազդեզականութիւնը
 վերացնելու, կախարդներին, քրմերին կոտորե-
 լու, երկրամասը բարեկարգելու, մշակութ.,
 իրթադաստիարակչ. գործունեության մասին, ու-
 րոնք պատմ. արժանահավատ հաղորդումներ են
 (մեզ անհայտ աղբյուրներից քաղված) և մեծար-
 ժեք են *Վարդանանց* հերոսամարտից հետո ըն-
 կած ժամանակաշրջանի իրադարձութիւններն
 ուսումնասիրելու առումով: Պատմ. կարեւոր
 նշանակութիւն ունեցող վավերագիր է նաև ա-
 ռաջին գրքի 26-րդ գլուխը, որը մի կանոնա-
 դրութիւն է՝ հաստատված Վաչագան Գ Բարե-
 պաշտի ու Շուսիհաղիղ եպիսկոպոսի կազմա-
 կերպած եկեղեց. ժողովի կողմից (տես *Աղվինի*
եկեղեցական ժողով): Հայոց պատմության հա-
 մար արժեքավոր նյութ է Հայոց Արեւելից Կող-
 մանքում *Մեսրոպ Մաշտոցի* ծավալած կրթ. ու-
 լուսավորչ. գործունեության հանգամանալից
 նկարագրութիւնը (նույն գրքի 27 և 28-րդ
 գլուխներում):

Երկրորդ գրքում Մ. Կ. պատմագրին է VII դ. 1-ին կեսի իրադարձությունները: Այն ցայժմ անփոխարինելի աղբյուր է խազարների (ըստ Հեղինակի՝ խազիր) արշավանքներն ու դրանց քաղ. ու նստ. դրդապատճառներն ուսումնասիրելու, Հս. ցեղերի, Անդրկովկասի ժողոսի բնակչության և Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մի շարք հարցերի պարզաբանելու համար: Նույն գրքի 14-րդ գլխում ներկայացվում են Շաթի (խազարների առաջնորդ Զեբու խաքանի որդու) Աղվանք կատարած արշավանքը (628) և Աղվանից կաթողիկոս Վիրոյի (595-629) գործունեությունը ու տառապանքները: Մ. Կ. լրացրել է արաբ. արշավանքների պատմությունն Անդրկովկասում և դրանից Հս. ընկած երկրներում: Երկը միակ աղբյուրն է Հայոց պատմության մեջ կարևոր դեր կատարած Միհրանյան ու Ա-

պատկերաբանականները, ՊՔՀ, 1966, № 4: Орбели И., Избранные труды, Е., 1963; Strzygowski J.,

Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Thierry M. et N., La Cathédrale de Mren et sa décoration, "Cahiers Archéologiques", XXI, 1961; Scalesse T., La Cattedrale di Mren in Armenia, "XX Corso di cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina", Ravenna, 1973; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

ՄՈՒՂՆՈՒ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔԸ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Մուղնի գյուղի Հարավային ծայրին: Ըստ XVII դ. պատմագիր Զաքարիա Սարկավազի, վանքը հիմնադրել է Հովհաննավանքի միաբանությունը՝ այնտեղ տեղափոխելով ս. Գևորգի մասունքները: Հավանաբար դա տեղի է ունեցել XIII դ. 1-ին կեսին, որովհետև արդեն 1278-ին Մ. Ս. Գ. վ-ում ձեռագիր է ընդօրինակվել: Մ. Ս. Գ. վ-ից ս. Գևորգի մասունքները մի մասը տարվել է Վրաստան՝ վրաց արքայազնի բուժման համար: Այդ մասունքները պահվում համար հետագայում կառուցվել է Թիֆլիսի Մոզնու Ս. Գևորգ եկեղեցին (այստեղ է պահվել «Մոզնու Ավետարանը»): XIII-XV դդ. այստեղ ձեռագրեր են գրվել, վանքը դարձել է հոգևակալոր ուխտատեղի: 1580-ին վանքի առաջնորդ Ոսկան վարդապետը Մ. Ս. Գ. վ-ում եպիսկոպոսական աթոռ է հաստատել: Վանքը ծաղկում է ապրել XVII դ., երբ համալիրը երկու անգամ հիմնովին վերակառուցվել է: 1632-55-ին վանքի առաջնորդ Մարտիրոս եպիսկոպոսը քանդել է արդեն խաբխուր եկեղեցին ու մյուս շինությունները և կառուցել նորը՝ երկու զույգ մույթներով եռանավ բազիլիկ, պարիսպներ և խցեր: Սակայն XVII դ. 2-րդ կեսին անմշակ քարով շինված այս եկեղեցին չէր համապատասխանում համահայկ. ուխտատեղիի պահանջներին, որի պատճառով Հովհաննես վարդապետը, ստանալով պարսից շահի թույլտվությունը, հիմնովին քանդել է այն և սրբատաշ տուֆ քարերով 1664-69-ին կառուցել նորը: Հովհաննես վարդապետը 1669-ին, մինչև շինարարության ավարտը, վախճանվել է Ազուլիսում (գնացել էր եկեղեցու կառուցման համար դրամ հանգանակելու): Շինարարությունը ավարտել է Դավիթ վարդապետը: Վանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու ճարտարապետն է Սահակ Հիզանեցին, որի մահից հետո (1666) նրան փոխարինել է իր փեսա և աշակերտ Ուստա Մուրադը: 1734-ին Մ. Ս. Գ. վ. ուխտի է եկել կա-

թողիկոս Աբրահամ Բ Խոշաբեցին: 1811-ին առևտրական Հովհաննեսը և նրա կին Թամարը վանքին վարագույր են նվիրել՝ խաչելության և վիշապին նիզակահարող հեծյալ ս. Գևորգի պատկերներով (այժմ՝ ՀՊՊԹ-ում): XIX դ. Մ. Ս. Գ. վ. ուխտավայր է եղել նաև վրացիների և պարսիկների համար: Մ. Ս. Գ. վ. մասնակի վերանորոգվել է XIX դ.: Վանքի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը 1830-ին նորոգել է եկեղեցու տանիքը, 1839-ին՝ կայծակից փշրված դմբեթի ծայրը: Մարտիրոս արք. կեսարացին վերանորոգել է վանքի պարիսպը, բնակելի և տնտ. շինությունները: 1863-ին վանհայր է դարձել Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը: Արք. եպ. Մխիթարյանը, դառնալով վանքի առաջնորդ, 1870-ին այնտեղ դպրոց է հիմնել: 1889-ին շարադրել վանքի պատմությունը: 1895-ին երեսնյակ Աղամալ Մելիք-Աղամալյանի ծախսով կառուցվել է հս-արլ. կողմի բնակելի սենյակները 2-րդ հարկը: Համալիրի հս-արմ. կողմում է աղբյուրի փոքրիկ շենքը՝ զուգակցված ջրամբարի հետ: Արլ. պարսպապատին կից են թաղածածկ սեղանատունը, միջնաբերդը: 2000-ին վանքը նորոգվել և տարածվել է Մ. արք. Աշոտի հոգածված բարեկարգվել է Մ. արք. Աշոտի հոգածված թյամբ: 2000-ի հոկտեմբերի 8-ին Գարեգին Բ Ներսիսյան կաթողիկոսի ձեռամբ վերածովել է Մ. Ս. Գ. վ-ի եկեղեցին:

Սև և կարմիր տուֆի սրբատաշ քարերով շինված քառամույթ դմբեթավոր բազիլիկի հս-արևմուտքում եկեղեցուն արմ. կողմից կից է եռակամար բաց սրահ, որի միջին հատվածի վրա բարձրանում է զանգակատան 12-սյունանի ուղղանկյուն տոնդան: Ընդարձակ և բարձր աղոթարանի կենտրոնում խաչաձև մույթների վրա բարձրանում է գլանաձև թմբուկով և հովանոցաձև վանդակով զմբեթը: Աբսիդի և դահլիճի հս-արլ. դարով դմբեթը: Աբսիդի և դահլիճի կողմից անկյան վրա Գրիգոր Ա Լուսավորչի կողմից Տրդատ Գ Մեծի մկրտություն, ս. Գևորգի Գաբրիել հրեշտակապետից սուր ստանալու Աստվածածնի Վերափոխման, Ստեփանոս նախավայրի, ս. Նիկողայոս Հայրապետին և Համբարձման տեսարանը պատկերող XIX դ. որմնանկարներ են: Եկեղեցու արտաքին հարդարանքում մեծ դեր է խաղում բազմազան ու շքեղ մեծ դեր է խաղում բազմազան ու շքեղ թյունը՝ սև և դեղնակարմրավուն տուֆի օգտագործումով: Գմբեթի թմբուկին չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների հարթադրականներն են: Հվ. մուտքը ուշագրավ է բացառիկ հարուստ և բարձրարվեստ ձևավորումով: Մ. Ս. Գ. վ-ի եկեղեցին ճարտ. ձևերի գեղա-

գիտ. բարձր հատկանիշներով ուշ միջնադարի Հայաստանի լավագույն կառույցներից է:

Մուղնու գրչության կենտրոնում Սիմեոն երեցը 1278-ին ընդօրինակել է նկարազարդ Տոնական, 1280-ին՝ Ավետարան (Մատենադարան, ձեռ. №№ 995, 355): 1484-ին և 1491-ին Մկրտիչ երեցը ընդօրինակել է Գանձարան և Ճաշոց (Մատենադարան, ձեռ. №№ 7553, 6293): Վանքում պահվող սրբություններից են եղել ս. Գևորգի Աջը, Թադեոս առաքյալի և Մատթեոս ավետարանիչի մասունքները: Մ. Ս. Գ. վ-ի տոնի օրն է սեպտեմբերի 18-ը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմության, Ե., 1990: Զաքարիա Սարկավազ, Պատմագրություն, Վաղ-պատ, 1870: Ալիշան Դ., Այբարատ, Վնտ., 1890: Եղիազարյան Հ., Մուղնու վանքը և նրա վիճակը արձանագրություններ, «Եջմիածին», 1960, № 7: Սաղունյան Ս., Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցին և նրա վիճակը, «Եջմիածին», 1977, № 1: Հասարակության Մ., Մուղնու վանքի ճարտարապետական համալիրը, Հայկական արվեստ, ժող., № 2, Ե., 1984: Մաթեմատիկայի Կ., Մուղնու Սուրբ Գևորգ վանքը, Ե., 2000:

Մուրադ Հասրաթյան

ՄՈՒՇԵ ԱՅԼԱԲԵՐՅԱՆ [ծ. թ. անհտ, գ. Այլաբերդ (Կոտայք գավառ) – 534], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 526-ից: Հաջորդել է Սամվել Ա Քծկեցուն: XIII դ. պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի վկայությամբ, Սյունիքի եպ. Մուշեի մահից հետո Սյունյաց նախարարի այրին՝ Սահակիա իշխանուհին, Մ. Ա. Ա-ուն Հրավիրել է Սյունիք՝ եպիսկոպոս. ընտրություններ անցկացնելու: 526-ին Մ. Ա. Ա. մեկնել է Սյունիք, դոմարել ընտրական ժողով և հայր Երեցականի ձեռնադրել եպիսկոպոս (Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, 1912):

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Ա-ուն հաջորդել է Սահակ Բ Ուղեկեցին:

ՄՈՒՐԱՏ-ՌԱՓԱՅԵԼՅԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ, հիմնել է Մխիթարյան միաբանությունը Հնդկաստանի հայ վաճառականներ Մուրատի և Ռաֆայելի կողմից համաձայն. 1834-ին Պաղոպոս Մուրատյան (1846-ին տեղափոխվել է Փարիզ), 1836-ին՝ Վենետիկում՝ Ռաֆայելյան անուններով: 1870-ին Մուրատյան և Ռաֆայելյան վարժարանները միավորվել են և կոչվել է Մ-Ռ. վ.: 1917-ին տեղափոխվել է

Հռոմ, 1918-ին՝ դարձյալ Վենետիկ: 1929-ին նախկին Մուրատյան վարժարանն անջատվել է, վերաբացվել Փարիզում, սակայն Մ-Ռ. վ. պահպանել է իր անունը: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի ժամանակ փակվել է, վերաբացվել՝ 1950-ին: Սկզբ. շրջանում վարժարանն առաջնորդվել է գիմնազիական ծրագրով, ունեցել 6-ամյա դասընթաց: 1867-ին՝ Ֆրանսիայի, 1879-ին Իտալիայի կառավարությունները Մ-Ռ. վ-ին տվել են լիցենզիա կարգավիճակ: Վարժարան ընդունվել են 14 տարին լրացած պատանիներ: Ուսման տևողությունը՝ 5 տարի՝ 2 միջնակարգ և 3 բարձրագույն դասարաններով: Լավագույն շրջանավարտներին վարժարանի տեսչությունը շնորհել է Իտալիայի կրթության նախարարության հիշման համար փառաքանության կոչումը և մեդալներ, որոնք իրավունք են ընձեռել առանց մուտքի քննության ընդունվելու: Վարժարանի նպատակն էր պահպանել հայոց լեզուն և մշակույթը, դարձնել հայագիտությունը: Վարժարանն ունեցել է ուսումնական լայն հնարավորություններ, հարուստ գրադարան, թանգարաններ, մարզ. հրապարակներ են: Սաներն ուսանել են հայոց լեզու, գրաբար, հայ գրականություն, հայ ժողովրդի պատմություն, աշխարհագրություն, ինչպես նաև օտար լեզուներ: Մ-Ռ. վ-ում դասավանդել են Դ. Ալիշանը, բանասեր, ազգագրագետ Վ. Հացունին, Ֆրանսիացի և իտալացի ուսուցիչներ, վարժարանի «Հայկական քայլերդի» երաժշտության հեղինակ Ս. Պոնցիլյուսան: Շրջանավարտներից են Դ. Վարդապետը, Վ. Սվաճյանը, Վ. Փափազյանը, Է. Շահինը և ուր.: Սովորել են նաև եվրոպացիներ: Հայագետներ Հ. Հյուբերմանը, Մ. Բրոսսեն, Ֆ. Ֆեյդին և ուր. մշտական կապեր են ունեցել Մ-Ռ. վ-ի հայագետների հետ:

1985-ից շրջանավարտների թիվը նվազել է: 1991-ից Մ-Ռ. վ-ում ուսանել են պատանիներ նաև Հայաստանից: 1998-ին նյութական դժվարությունների պատճառով Մ-Ռ. վ. փակվել է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.1, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Թեոդորյան Ս., Պատմություն Մուրատյան վարժարանին..., հ. 1, Փարիզ, 1857: